

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ОМУЌГОРӢ

Нашрияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

ВЕСНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

*Издание Таджикского государственного педагогического университета
имени Садриддина Айнӣ*

HERALD OF THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

*Publication of the Tajik State Pedagogical University
named after Sadriiddin Ayni*

№ 2 (121)

Душанбе – 2026

Маҷалла соли 1978 таъсис ёфтааст

Маҷалла ба феҳрасти маҷаллаву наирияҳои илмӣ пешбари тақризишаванда, ки натиҷаи асосии рисолаҳо барои дарёфти унвони илмӣ номзад ва докторони илм дар онҳо бояд интишор гардад, шомил шудааст

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01 майи соли 2023 таҳти № 291/МҶ-97 ба қайд гирифта шудааст

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии «Намояи иқтибоси илмӣ Русия» (НИИР) шудааст, ки дар сомонии Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст

ISSN 2219-5408

Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

Тел.: (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Почтаи электронӣ: vestnik.tgpu@gmail.com

Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgpu.tj

Сармуҳаррир: *Ибодуллозода Аҳлиддин Ибодулло* – доктори илмҳои таърих, профессор, ректори ДДОТ ба номи С. Айнӣ

Муовини сармуҳаррир: *Рачабзода Сирочиддин Икром* – доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба корҳои илмӣ ДДОТ ба номи С. Айнӣ

Котиби масъул: *Муборакиён С. М.*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Бозорзода Нуриддин Шодинур - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Ғаффоров Абдушуккур Одинашоевич - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Каримзода Шухрат Бозор - доктори илмҳои филологӣ, дотсент

Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир - доктори илмҳои филологӣ, дотсент

Қосимов Олимҷон Ҳабибович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Муллоев Шариф Боқиевич - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Саидмуроди Хочазод - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Саломӣён Муҳаммаддодов Қайом - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Солеҳов Шамсиддин Аслиддинович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Худойдодов Аъзам Овлододович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Ҷаматов Самиддин Салоҳиддинович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Элбоев Вафо Ҷурақулович - доктори илмҳои филологӣ, профессор

Абдурашитов Фозил Маматович - доктори илмҳои таърих, профессор

Ёқубов Юсуфшо - доктори илмҳои таърих, профессор, академики АМИТ

Қурбонзода Хоналӣ - доктори илмҳои таърих, профессор

Пирумшоев Ҳайдаршо - доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи АМИТ

Расулиён Қаҳҳор Расул - доктори илмҳои таърих, профессор

Сайнаков Сайнак Парпишоевич - номзади илмҳои таърих, дотсент

Ҳақназаров Абдуназар - доктори илмҳои таърих, профессор

Ҳусайнов Аҳмадҷон Қурбонович - доктори илмҳои таърих, профессор

Журнал основан в 1978 году

Журнал включен в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени доктора и кандидата наук

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан 01 мая 2023 года за №291/ЖР-97

Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки

ISSN 2219-5408

Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

Тел. : (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Электронная почта: vestnik.tgpu@gmail.com

Сайт журнала: www.vestnik.tgpu.tj

Главный редактор: *Ибодуллозода Ахлиддин Ибодулло* - доктор исторических наук, профессор, ректор ТГПУ им. С. Айни

Зам. главного редактора: *Раджабзода Сироджиддин Икром* - доктор химических наук, профессор, проректор по научной работе ТГПУ им. С. Айни

Ответственный секретарь: *Муборакиён С. М.*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бозорзода Нуриддин Шодипур – доктор филологических наук, профессор

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич - доктор филологических наук, профессор

Каримзода Шухрат Бозор - доктор филологических наук, доцент

Косими Саъди Абдулкодир - доктор филологических наук, доцент

Касимов Олимджон Хабибович - доктор филологических наук, профессор

Муллоев Шариф Бокиевич - доктор филологических наук, профессор

Саидмуроди Ходжазод - доктор филологических наук, профессор

Саломийён Мухаммаддодов Каюм - доктор филологических наук, профессор

Салихов Шамсиддин Аслиддинович - доктор филологических наук, профессор

Худойдодов Аъзам Овлододович - доктор филологических наук, профессор

Джаматов Самиддин Салохиддинович - доктор филологических наук, профессор

Элбоев Вафо Джуракулович - доктор филологических наук, профессор

Абдурашитов Фозил Маматович - доктор исторических наук, профессор

Якубов Юсуфшо - доктор исторических наук, профессор, академик НАНТ

Курбонзода Хонали - доктор исторических наук, профессор

Пирумшоев Хайдаршо - доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАНТ

Расулийён Каххор Расул - доктор исторических наук, профессор

Сайнаков Сайнак Парпишоевич – кандидат исторических наук, доцент

Хакназаров Абдуназар - доктор исторических наук, профессор

Хусайнов Ахмаджон Курбонович - доктор исторических наук, профессор

The journal was founded in 1978

The Journal is included in the List of the leading peer reviewed scientific journals and publications, which should publish the main scientific results of dissertations for Doctor of science and Candidate of science degrees.

The Journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan from May 01, 2023 under No.291/JR-97

The Journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library

ISSN 2219-5408

Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Phone: (+992 37) 224-36-91

Fax: (+992 37) 224-13-83

E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com

Journal website: www.vestnik.tgpu.tj

Editor-in-chief: ***Ibodullozoda Ahliddin Ibodullo*** - Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the TSPU named after S. Ayni

Deputy Editor-in-chief: ***Rajabzoda Sirojiddin Ikrom*** - Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Research at TSPU named after S. Ayni

Executive Secretary: ***Muborakiyon S. M.***

THE EDITORIAL BOARD:

Bozorzoda Nuriddin Shodipur – Doctor of Philological Sciences, Professor

Gafforov Abdushukur Odinashoevich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Karimzoda Shuhrat Bozor - Doctor of Philological Sciences, Docent

Qosimi Sadi Abdulqodir - Doctor of Philological Sciences, Docent

Qosimov Olimjon Habibovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Mulloev Sharif Bokievich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Saidmurodi Khojazod - Doctor of Philological Sciences, Professor

Salomiyon Muhammaddovud Qayum - Doctor of Philological Sciences, Professor

Solehov Shamsiddin Asliddinovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Khudoydodov Azam Ovlododovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Jamatov Samiddin Salohiddinovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Elboev Vafo Juraqulovich - Doctor of Philological Sciences, Professor

Abdurashidov Fozil Mamatovich - Doctor of Historical Sciences, Professor

Yakubov Yusufsho - Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAST

Qurbonzoda Khonali - Doctor of Historical Sciences, Professor

Pirumshoev Haydarsho - Doctor of Historical Sciences, Professor, Corr. member of NAST

Rasuliyon Kahhor Rasul - Doctor of Historical Sciences, Professor

Saynakov Saynak Parpishoevich – Candidate of Historical Sciences, Docent

Haqnazarov Abdunazar - Doctor of Historical Sciences, Professor

Husaynov Ahmadjon Qurbonovich - Doctor of Historical Sciences, Professor

МУНДАРИЧА / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Назарзода С., Алиева Д. Р.

Баъзе вижагиҳои луғавию маъноии истилоҳоти сиёсӣ дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода..... 8

Иброимова Г. Н.

Масъалаҳои назариявии ибора дар забоншиносии тоҷик..... 15

Холиқов А. Ю.

Нигоҳе ба истилоҳоти соҳаи гумрук дар забони тоҷикӣ 24

Илҳомуддини А.

Баъзе хусусиятҳои тарҷумаи антропонимҳо аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ дар мисоли «Марги судхӯр» ва «Чаллодони Бухоро»-и С. Айний 30

Комилов М. М.

Душвориҳои лексикӣ, грамматикӣ ва услубии тарҷума аз забони англисӣ ба тоҷикӣ..... 35

Шералиев С. О.

Таҳлили муқоисавии сохтори маҷозии феълӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ..... 41

Ҷӯраев Х. А.

Роҳҳои қорбурди ихтисора дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ 46

Робия Ш. Қ., Ҷамшедов П.

Хусусиятҳои фонетикӣ ва ҳиссиёт ва роҳҳои ифодаи он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ..... 52

Усмонова Ш. К.

Культурная специфика концепта «learn» в паремиологическом фонде английского языка 58

Муродзод З. Р.

Маҷозҳои ғизӣ ҳамаҷун василаи муаррифии ҳувияти иҷтимоӣ ва минтақавӣ: таҳлили муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 65

Салимшоева Ф. М.

Полисемия оронимов как лингвистический феномен: теоретические основы и сопоставительный аспект..... 70

Усмонзода Ш.

Сравнительная типология пословиц как культурных кодов в английском, русском и таджикском языках 76

Абдулхамидова П. Ш.

Создание лексического минимума по русскому языку для студентов-социологов таджикских вузов 84

Сайфуллоев Х. Г. Зулфиқори Р.

Таҳлили ҷонишинҳои номуайянии “manche”, “jede (s-r)” ва “jemand”-и забони олмонӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ 90

Хоркашова З. Х.

Функциональные особенности немецких предлогов с точки зрения лингвистики..... 98

Мискинова Т. У.

Тафсиру таснифоти баъзе аз истилоҳоти биологии забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ 105

Мусаева Р. А.

Некоторые факторы формирования грамматического значения определённости / неопределённости имени существительного, обусловленных коммуникативным содержанием сообщения в таджикском и немецком языках..... 112

Нурова З. С.

Нақши усули нахвию сарфӣ дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ 117

Ганиева М. А.

Типологический аспект выражения временных отношений посредством подчинительных союзов на материале таджикского союза «вақте ки» и французских аналогов 124

Ҳакимов Н. С.	
Калимасозии аффиксалии исмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ дар асоси повести «Мақтаби кӯҳна»-и Садриддин Айний	130
Ҳалимова Р. А.	
Таҳлили луғавӣ-семантикии ибораҳои рехтаи «Мақтаби кӯҳна»-и Садриддин Айний дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ	136
Намозова Ш. Ҳ.	
Усулҳои асосии истилоҳсозии дизайнерӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ	142

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Худойдодов А. О.	
Мирзо Турсунзаде и литературный процесс	150
Элбоев В.	
Назари Лутфалибеки Озар ба Ҳофизи Шерозӣ	157
Қурбонзода М. А., Қурбонова З.	
Тасвири воқеияти зиндагӣ дар насри Саттор Турсун	162
Маҳмудзода О. Б.	
Нусхашиносии дастхати нодири куллии Назирии Нишопурӣ дар китобхонаи Маҷлиси шурои миллий	167
Бакаева М. Т.	
Изучение лексических особенностей языка художественного произведения на примере перевода романа Джалола Икрами «Духтари оташ» («Дочь огня»)	173
Зебарний М. Ҷ.	
Арзиши «Шоҳнома» аз нигоҳи Фирдавсӣ	180
Шоев А. А.	
Масъалаи камолоти маънавии инсон дар ашъори Воизи Қазвинӣ	184
Шаринова З. М.	
Бытовые реалии в художественном тексте: обзор научной литературы	191
Наҷотзода Ҷ. Н.	
Баъзе вижаҳои маърифатӣ ва адабии “Рисолаи Қушайрия”-и Абулқосими Қушайрӣ	198
Бобоева М. С.	
Авторский стиль и его трансформация в переводном тексте романа «Дохунда»	203
Валиева М. А.	
Марҳилаҳои ташаккули шахсияти адабии Сафар Аюбзодаи Маҳзун	211
Шамшоди Ҷ.	
Таносуби воқеият ва бадеият дар ёддошт	217
Саидов З. М.	
Сотим Улуғзода ва нақди адабии тоҷик	226
Эҳсон Х. Р.	
Вижаҳои қорбурди ҳиссомезӣ дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил	234
Зувайдова М. Н.	
Аносири рамзии шахсияти Манижа дар достони “Бежан ва Манижа”-и “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ	240
Холова Ф. Р.	
Тасвири симои Шамс дар рубоӣи Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ	248
Саид Н. С., Қосимӣ С. А.	
Аз таърихи ҷашни Сада ва эҳёи он дар замони истиқлол	253
Азизӣ Ф. А., Каримзода С. С.	
Жанри Фалак-Мадҳия дар анъанаи фалаки помирӣ (ҳалли композитсионӣ-драматургӣ)	259
Зайдуллозода С. З.	
Инъикоси мусибатномаҳои халқӣ дар “Зан ва ҷанг”-и Гулрухсор	271

Моҳрухсори А.	
Таърих ва рушди филми ҳуҷҷатии телевизионӣ дар ҷаҳон ва Тоҷикистон	281
Сафолова М. Х.	
Место электронных СМИ в освещении актуальных социально-политических вопросов Республики Таджикистан (на примере ТВ «Джахоннамо»)	288

ИЛМҲОИ ТАЪРИХ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ҳусайнов А. К.	
CASA-1000: текущее состояние и перспективы	296
Турсунов Т. Х., Нуоров И. А.	
Тичорати хориҷӣ дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ: ҳолат, шарикон ва тамоюлҳои рушд	304
Абдурашитов Ф. М.	
Проблематика трудовой миграции в историографии Таджикистана конца XX – начала XXI вв.	310
Нисои Қ.	
Нақши тармим ва консерватсия дар ҳифзи мероси фарҳангии Осорхонаи миллий	317
Назаров У. Қ.	
Ҷойгоҳи таърихӣ ва маънавии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар Хуросон ва Мовароуннаҳр	329
Баротзода Н. Б., Умаров А. Қ.	
Саҳми тоҷикон дар равобити Салҷуқиёну Хоразмшоҳиён ва бозтоби он дар манобеи таърихӣ.....	334
Нуриддин П. Р., Назризода Д.	
Баъзе масъалаҳои баҳсбарангези марзбандии миллию давлатии тоҷикон дар солҳои 20-уми асри XX	343
Холзода Ш. И.	
Принципи “илм дар истеҳсолот” дар омодагории кадрҳои техникаӣ: таҷрибаи Тоҷикистон	352
Исмаилова З. Х.	
О состоянии и развитие медицины города Душанбе в начале 70-х годов XX-го века	356

ТДУ 891.550 (091)

**БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ
ДАР РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА****Назарзода С., Алиева Д. Р.***Институту забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Рушду инкишофи забони адабии тоҷикӣ дар садаи XX бо ном ва осори нависандагони бузурги тоҷик – устод Садриддин Айний, Сотим Улуғзода Ҷалол Иқромӣ, Фазлиддин Муҳаммадиев ва дигарон пайванди бевосита дорад, зеро ин адибону суханвару сухансанҷ тавонистанд, ки бо нигоштаҳои худ ба ин забон қудрат бахшанд. Сотим Улуғзода яке аз нависандагони бузурги тоҷик буда, бо таълифи осори илмиву адабии худ суннати нигорандагии устод Айниро идома додааст.

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хидматҳои Сотим Улуғзодаро чунин ёдоварӣ намудаанд: «Маҳз аз баракати истеъдод ва килки сеҳрофарини Сотим Улуғзода хонанда, ҷомеаи Тоҷикистон ва берун аз ин марҳала ба марҳала ба даврони Сомониён ва рӯзгори пурфочиаи устод Рӯдакӣ дар драмаи «Қисмати шоир», муборизаи беамони мардум алайҳи аҷнабиён дар қиссаи «Ривояти суғдӣ», зиндагиномаи пур аз кашфу эҷози Ибни Сино, ҳаким Фирдавсӣ, Аҳмади Дониш, талошҳои ҷоннисоронаи Темурмалику Восеи диловар барои озодии халқу диёр аз ҷабру ситами ғосибон ошно шудаанд. Оре, Улуғзода пас аз устод Айний ба қаҳрамонҳои таърихӣ миллат дар адабиёт умри зиндаву абадӣ бахшид [16, с. 360].

Асарҳои таърихӣ Сотим Улуғзода – «Ривояти суғдӣ», романҳои «Восеъ» ва «Фирдавсӣ» бо мазмуну муҳтаво ва сабку услуби худ дар забону адабиёти муосири тоҷик мавқеи назарраси шоён доранд. Нависанда бо таълифи ин осор дар рушду инкишофи забони адабии муосири тоҷикӣ саҳми назаррасу мондагори ҳудро гузоштааст. Забони осори ӯ барои пажӯҳиши вижагиҳои забони адабии муосири тоҷикӣ маводди арзишманд медиҳад.

Муҳаққиқон Ҷ. Валиев ва Ш. Каримов дар мавриди сохтани истилоҳот ва деринаи он назари хешро чунин иброз доштаанд, ки қобили дастгирӣ: «Сохтани истилоҳоти илмӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик чизи нав набуда, балки диққати донишмандонро аз замони пеш ба худ ҷалб карда буд» [2, с. 17].

Романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода намунаи беҳтарини насри таърихӣ нависанда маҳсуб шуда, аз тавоноӣ ва ғаноӣ забону баёнӣ ӯ шаҳодат медиҳад. Забоншинос Р. Ғаффоров дар робита ба забону услуби романи «Фирдавсӣ» чунин қайд намудааст: «Забони софу беғаш, риояи донишмандонаи асолати сухани классикӣ, ғасоҳати баланд, ки дар саросари романи «Фирдавсӣ» падидор аст, чун далели шаръ собит месозад, ки муаллифи он аз забардасттарин қаламкашони тоҷик ба шумор меравад. Шубҳае нест, ки асар бо чунин фазилатҳои олиҷаноб ба рафти минбаъдаи услуби бадеӣ, балки ба тамоми хоҳаҳои услуби забони адабии кунунӣ мо таъсири амиқ хоҳад гузошт» [3, с.30].

Адабиётшинос Сирочиддини Эмомалӣ бошад дар хусуси арзиши адабии романи «Фирдавсӣ» чунин назар дорад: «Ба андешаи мо, бузургтарин хидмати устод С. Улуғзода таълифи романи «Фирдавсӣ»-и вай маҳсуб мешавад. Насри тоҷик асареро ба ин бузургиву гаронсангӣ ёд надорад» [17, с. 83].

Масъалаи мазкур дар мақолаҳои забоншиносон С. Раҳматуллозода ва Ҷ. Валиев низ ба таври машаххас баррасӣ гардидааст. Ба таъкиди эшон, «Таркиби луғат оинаи тараққиёти таърихӣ забон мебошад, чунки дар он калимаҳои куҳна ва нав, ҳам унсурҳои ғайрифаъолро дарёфттан мумкин аст. Таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ ба ташаккули халқӣ тоҷик вобастагии калон дорад» [11, с. 53].

Маврид ба зикри хос аст, ки Сотим Улуғзода яке аз беҳтарин донандагони забони адабиёти классики форсу тоҷик буд. Омӯзиш ва пажӯҳиши адабиёти классикӣ, махсусан «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки онро ба наср ҳам баргарида буд, барои С. Улуғзода дари ганҷинаи забони модариро боз намуданд. Адиб дар ҳар як асари бадеӣ, бахусус романи «Фирдавсӣ» кӯшиш ба ҳарч додааст, ки ҳама ғано ва тавоноӣ забони адабии тоҷикиро

пешорӯӣи хонанда гузорад. Ҳадафи эҷодии нависанда риштаи гусастаи забони адабиёти классикӣ ва кунуниро ба ҳам пайвастан буд. Ҳамин равиш заминаи ташаккули сабки хосси нигориши эҷодкор гардидааст. Ин аст, ки забони тамоми офаридаҳои Улуғзода сирф адабии китобӣ буда, дар ин бобат кам суҳанваре бо ӯ баробар шуда метавонад. Забоншинос М. Олимҷонов зимни пажӯҳиши хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ Сотим Улуғзода ба чунин натиҷа мерасад, ки дар романи «Фирдавсӣ» дар муқоиса ба дигар асарҳои таърихӣ Сотим Улуғзода вожаҳои адабию китобӣ бештар ба назар мерасанд: «Аз муқоисаи ду асари охир аён гардид, ки калимаю ибораҳои адабии китобӣ нисбат ба романи «Восеъ» дар романи «Фирдавсӣ» зиёда ба кор рафтаанд. Нависандаи бориқбин хуб дарк карда буд, ки дар «Фирдавсӣ» суҳан аз рӯзгори ҳаким Фирдавсӣ ва, умуман, аз ҳаёти адабии қарни X меравад...» [8, с. 80].

Таркиби луғавии забони тоҷикиро дар баробари калимаҳои маъмулии забони адабӣ, инчунин истилоҳот, яъне калимаҳои соҳавӣ ва ё якмаъно ташкил медиҳанд. Яке аз бахшҳои муҳими таркиби луғавии забони адабии муосири тоҷикӣ истилоҳоти сиёӣ ба шумор мераванд. Аз назари илми забоншиносӣ ба таҳқиқ фаро гирифтани истилоҳоти сиёӣ, ки воҳидҳои муҳими луғавии забон ба шумор мераванд, барои муайян кардани марҳалаҳои таърихӣ ташаккулу тақомули забони тоҷикӣ аз аҳаммияти калон бархӯрдор аст. Аз оғози пайдоиши худ забони тоҷикӣ ба ғайр аз назму наср дар заминаҳои илму фан, фалсафаву адаб, мавзӯҳои иҷтимоиву сиёӣ, ҷаҳолиятҳои идориву ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ ба кор рафтааст. Гувоҳи ин даъво китобҳо ва таълифоти фаровонест, ки дар ҳар яке аз ин риштаҳо навишта шуда, то имрӯз маҳфуз мондаанд. Бояд таъкид намуд, ки солҳои охир омӯзишу таҳқиқи истилоҳот мавриди таваҷҷуҳи хоси забоншиносон қарор гирифтааст. Чунончи, забоншиносон С. Сулаймонов, С. Назарзода, М. Ҳ. Султон, А. Байзоев ва дигарон истилоҳоти бахшҳои алоҳидаи илм ва касбу корро мавриди пажӯҳиши забоншиносӣ қарор дода, асару мақолаҳои илмӣ таълиф намудаанд. Дар ин маврид асару мақолаҳои С. Назарзодаро махсус бояд қайд намуд, ки истилоҳоти сиёсиву иҷтимоии забони тоҷикиро мавриди омӯзиши ҳамачониба қарор додааст.

Истилоҳоти сиёӣ дар баробари осори илмӣ, фарҳангҳо ва матбуот ҳамчунин дар осори адабии нависандагон инъикос ёфтаанд. Дар ташаккулу тақомули истилоҳоти сиёсии тоҷикӣ нақши адибон назаррас аст. Шоиру нависандагон барои тасвиру инъикоси ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ дар асарҳои худ аз вожаю истилоҳоти сиёӣ ба таври васеъ истифода кардаанд. Дар иртибот ба ин масъала Н. Маъсумӣ чунин баён намудааст: «Мо забон ва қонунҳои инкишофи вайро вобаста ба таърихи халқу миллат меомӯзем, чунки забон ва қонунҳои инкишофи онро фақат ба шарте дуруст фаҳмидан мумкин аст, ки он бо таърихи ҷамъият, бо таърихи халқе, ки забони омӯхташаванда ба вай тааллуқ дорад ва он баёнкунанда ва соҳиби ин забон мебошад, зич пайваста омӯхта шавад» [6, с. 129].

Ҳадафи мо дар ин мақола баррасии хусусиятҳои луғавию маъноии истилоҳоти сиёӣ дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзодаро мебошад.

Романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода аз ҷиҳати дарбаргирии калимаву истилоҳоти соҳавӣ ғанӣ буда, муаллиф дар мавридҳои мухталиф истилоҳоти гунонгунро мавриди истифода қарор додааст. Бояд таъкид намуд, ки дар тамоми асарҳои бадеӣ, ки дар даврҳои мухталиф таълиф шудаанд, ба касрат корбаст шудани калимаву истилоҳоти соҳавиро мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар ин миён асари мазур истисно нест.

Аз пажӯҳиши мо маълум гардид, ки дар романи «Фирдавсӣ» истилоҳоти сиёӣ-иҷтимоие ба кор рафтаанд, ки ифодакунандаи вазъи сиёсию иҷтимоӣ асри X, бавижа давлатдории Сомониён ва Ғазнавиён мебошанд. Ин гурӯҳи истилоҳот дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба кор намераванд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои таърихан маҳдудшуда ва архаизмҳо мустаъмаланд. Забоншинос С. Назарзода яке аз омилҳои, ки дар раванди истилоҳгузинӣ таъсир доштаанд, авзои сиёӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳар давр медонад ва чунин қайд мекунад: «Шакле нест, ки ҷавоби ин саволро пеш аз ҳама бояд дар тағйироти авзои сиёсиву иҷтимоӣ ва фарҳангии он рӯзгор ҷустуҷӯ кард. Зеро ин ангеза ва ин авомил чун ба ҳам пайвастанд забонро водор сохтанд, ки ба луғатҷӯиву истилоҳофаринӣ, иқтибосоварӣ ва ҳаллу ҳазми мафҳум ва вожагонӣ нав пардозад» [7, с.80].

Мо истилоҳоти сиёсие, ки дар романи «Фирдавсӣ» ба кор рафтаанд, аз рӯи баромади забонӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1. Истилоҳоти сиёсии тоҷикӣ. Бахши аъзами истилоҳоти сиёсии романи «Фирдавсӣ»-ро аз рӯйи баромад калимаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Чунончи, **шоҳ, шоҳаншоҳ, подшоҳ, кишвар, қадҳудо, девон, девонхона, дарбор, деҳқон.**

Калимаи деҳқон дар романи «Фирдавсӣ» маънои «заминдори калон, арбоби деҳ, деҳқудо»-ро дорад, вале дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънои «кишоварз, барзгар» истифода мешавад. Деҳқон ё деҳгон ё деҳгон табақае аз ашроф дар замони Сосониён буданд. Деҳқонон аз дидгоҳи дорой дар дараҷаи дувум буданд ва гурӯҳи бузурги заминдоронро ташкил медоданд. Онон бузургтарин молиётдиҳандагон ва муҳимтарин манбаи даромади давлат ва ҳам муҳимтарин нигоҳбонони одоб ва русум ва фарҳанги бостонӣ ва ривоёти миллии ва меҳанӣ буданд. Фарзандони деҳқонон бо одоб ва русуми эронӣ парвариш меёфтанд ва нигоҳбонони суннатҳо ва фарҳанги миллии эронӣ буданд. Дар «Шоҳнома» аз як сӯ, деҳқонон дар канори «озодагон» ба маънии эронӣ дида мешавад ва аз сӯи дигар ба ҳамроҳи мубадон дар маънои «нигаҳбон ва ривояткунандаи дostonҳои бостон». Нависанда дар романи «Фирдавсӣ» ба таври фаровон аз калимаи деҳқон истифода намудааст. Ҳамчунин, дар оғози романи «Фирдавсӣ» Сотим Улуғзода ин вожаро шарҳу тавзеҳ намудааст:

Обову аҷдоди шоир низ дар ҳамин деҳқадаҳо зистаанд. Онҳо аз ҷумлаи озодон (ё озотон) – асилзодагон ва мулкдорони калон будаанд. Иسمи деҳқон ба ҳамин қабил мардумон мансуб будааст. Деҳқонон аз замонҳои қадим табақаҳои ҳукмрон будаанд, вале дар аёми ҳокимияти араб нуфӯз ва иқтидори сиёсӣ иқтисодӣ торафт мекоствааст... [11, с.4]. Деҳқонони калон – ашхоси тавонгар ва мағрури аслу насаб аз шоир ҳасад мебарданд, ки ба чунин илтифоти хосе аз ҷониби ҳокими вилоят мушарраф шудааст... [11, с.66].

Забоншинос М. Ҳайдаров зимни таҳқиқи калимаҳои услуби баланд дар забони адабии муосири тоҷикӣ қайд мекунад, ки «агар дар калимаи деҳқон гузашта тобиши шукӯҳу шаҳомат таҷассум ёфта бошад, дар вожаи деҳқон имрӯза оҳанги шавқат садо медиҳад» [12, с.110].

Падари шоир Мавлоно Фаҳриддини Аҳмад марди бофазлу донише буда, симатеро аз амалҳои девони молиётӣ Хуросон ба уҳда доштааст [7, 4]. Вай ба девонхонаи худ баргашта бо ҳамроҳии амалдорони девонаш сари ҳисобу китоб нишаст [11, с.28].

Калимаи девон ба маънии «идораи давлатӣ, вазоратхона» дар забони осори классикӣ, бавижа дар замони Сомониён мустаъмал буд. Сотим Улуғзода барои тасвири муҳити зиндагии Фирдавсӣ, ки бо давлати Сомониён алоқаманд аст, аз ин вожа истифода намудааст.

2. Истилоҳоти сиёсии иқтибосӣ. Дар баробари калимаҳои аслии тоҷикӣ дар романи «Фирдавсӣ» калимаҳои иқтибосӣ низ ба кор рафтаанд. Аз рӯйи маводди гирдовардамон мо истилоҳоти иқтибосии сиёсии романи «Фирдавсӣ»-ро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1) Калимаҳои иқтибосии арабӣ. Дар романи «Фирдавсӣ» қисмати бештари истилоҳоти сиёсиро калимаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд. Ин калимаҳо, асосан, баъди ҷорӣ шудани дини ислом ба забони форсии тоҷикӣ ворид шудаанд. Чунончи, амир, султон, салтанат, мулк, вазир, вазорат, надим, мулозим, ноиб, ҳоким, мулк, вилоят, дорулҳукумат, амр ва ғ.

Туркони қарахонӣ дар тараддуди лашкаркашӣ ба мулки Смониёнанд [11, с.14].

Калимаи мулк дар фарҳангҳо ба маънои «мамлакат» ва «подшоҳӣ, ҳукуматронӣ, мамлакатдорӣ» шарҳу тафсир шудааст. Истилоҳи мулк дар забони осори классикӣ ба маънои «кишвар» мустаъмал буд, вале дар забони адабии тоҷикӣ дар низомии истилоҳоти сиёсӣ ба ин маънӣ ба кор намеравад.

Вақте ки навқари вақили молиёт ба Бож омада, Фирдавсиро ба назди ҳоким барданӣ шуд, шоир ҳайрон нашуд [11, с. 42].

Калимаи вақил дар фарҳангҳо ба ду маънӣ шарҳ дода шудааст: 1) ғумошта, намоянда, касе, ки ба иҷрои қоре вақолат гирифта бошад (аз шахсе ва ё ҷамъияте); 2) намояндаи интихобӣ дар парламент, маҷлис, депутат. Дар романи «Фирдавсӣ» ба маънои якум ба кор рафтааст.

2) Калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ. Дар забони тоҷикӣ дар баробари калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ ва ҷунӣ дар гузашта аз забони ҳиндӣ як миқдори хеле кам калимаҳои иқтибосӣ шудаанд. Ба андешаи донишманди эронӣ Муҳаммадтақӣ Баҳор калимаҳои ҳиндӣ «баъд аз ислом ё дар тайи қуруни сосонӣ ва исломӣ аз роҳи тичорат ва муошират» ба забони форсии тоҷикӣ ворид шудаанд [1, с. 281]. Дар романи «Фирдавсӣ» танҳо як калимаи иқтибосии ҳиндӣ «роҷа» истифода шудааст:

Бо роча на ҷанг, балки таҳдиди ҷанг басанда аст, вай аз таслим шудан чора надорад, - ба суханаи афзуд вазир [11, с. 247].

Калимаи «**роҷа**» лақаби подшоҳони Ҳиндустон аст. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» калимаи «роҷа» чунин шарҳу тафсир шудааст: «Лақаби касеро, ки дар қисмате аз Ҳинд ҳукумат доштааст» [4, с. 315].

Аз рӯи маводде, ки мо аз романи «Фирдавсӣ» гирд овардем, маълум шуд, ки истилоҳоти сиёсии асар соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии таърихи гузаштаи халқи тоҷикро ифода менамоянд. Маводди мавҷуда имкон медиҳад, ки мо истилоҳоти сиёсии романи «Фирдавсӣ»-ро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намоем:

1. Истилоҳоти сиёсӣ, ки мансаб ва унвонҳои сохтори давлатдорӣ гузаштaro ифода мекунанд: амир, султон, шоҳ, шоҳаншоҳ, вазир, ноиб, валиаҳд, кадҳудо, ҳоким ва ғ.

Вожаҳои **амир, шоҳ, подшоҳ, султон** мансабҳои олии давлатист. Ин калимаҳо муродифи ҳамдигар буда, дар давраҳои мухталифи давлатдорӣ ба қор мерафтанд. Агар дар замони Сомониён сарвари кишварро амир, шоҳ номанд, пас дар давраи ҳукмронии Ғазнавиён султон меномиданд. Сотим Улуғзода зимни эҷоди романи «Фирдавсӣ» ин хусусиятро ба назари эътибор гирифтааст, зеро ӯ пеш аз эҷоди ин романи таърихи гузаштаи тоҷиконро хуб омӯхта буд. Ба қавли муҳаққиқ З. Улмасова: «Муаллифи романи таърихӣ бояд дар худ мушиқофии олимона ва истеъдоди баланди тасвиргариро мучассам созад, то савияи ғоявӣ эстетикӣ асари ӯ баланд бошад. Алҳақ, дар симои нависандаи маъруфи тоҷик, узви вобастаи АИ ҚТ Сотим Улуғзода, ки аксари асарҳояш таърихист, сифатҳои мазкур таҷассуми пурра ёфтаанд» [10, с. 186].

***Шоҳ** арзи ўро шунида чин ба абрӯ овард, чеҳрааш хира ва чашмони тангаи тангтар шуданд [11, с. 211].*

Дўстони Фирдавсӣ ба вай маслиҳат медоданд, ки «Шоҳнома»-ро ба султони нави Ғазнӣ Маҳмуд ибни Сабуктегин тақдим кунад [11, с. 105].

Калимаи «**шоҳаншоҳ**» низ ба маънои шоҳ, султон истифода мешавад, фақат ин маъниро як қадар ифтихормандона ва пурдабада ифода менамояд. Аҳли дарбор ва дармондаҳо дар ҳузури шоҳ ба хоҳири он ки садоқати худро ба шоҳ нишон диҳанд, аксар ин унвонро ба қор мебарданд:

*...**шоҳаншоҳи** ҷаҳон ҳам, гуфтам, – суханаи ро қасдан бо шеваи дарборӣ идома дод Фирдавсӣ, – бандаро бо лутфу қарами хуравона сарфароз гардонид ба қадри аз «Шоҳнома»-ро хонда ба писандидаанд [11, с. 197]. Дар ситоишҳо султони Ғазнӣ шоҳаншоҳи Эронро Зобулистону Қаннучу Қобулистону Руму Ҳинду Тўронро Қашмир хитоб ёфт [11, с. 112].*

Вожаҳои таърихӣ «ҳоким, раис, воӣ» аз мансаб ва рутбаҳои будаанд, ки идоракунандаи навоҳӣ ва вилоят ба шумор мерафтаанд:

*Дар дорулҳуқама пеши воӣи вилоят нишастаед, суханро дониста гӯед, хоҷа! [11, с. 40]. Ноиби **подшоҳи** Сомонӣ дар Хуросон – **воӣ** ба сипаҳсолор Абуалии Симҷӯрӣ аз пушти **ҳокимони вилоятҳо** қосусони маҳфӣ гузошта буд [11, с. 26]. Абуалии Симҷӯрӣ бидуни муқаддима ба ҳоким амр кард... [11, с. 26].*

Дар «Фирдавсӣ» вожаи «кадҳудо» ба маънои «вазир» қорбурд шудааст:

Амиро дар пойтахташ наёфт, пеши кадҳудо (вакил, вазир)-и ӯ рафта, қӣ буданаи ва мақсадаи ро баён кард... [11, с. 140].

2. Истилоҳоти сиёсӣ, ки номи вазорату идораҳои сохтори давлатдорӣ гузаштaro ифода мекунанд:

Дарбор – мақомҳои подшоҳон ё худ саройи шоҳон:

*– Шоир бо ҳунари расои хеш ба **дарбор** роҳ меёбад, қамҳунар ҳаргиз шоири дарбор намешавад [11, с. 143].*

Дар замони Сомониён забони расмӣ давлатӣ забони порсии дарӣ буд. Дар баробари ин амронии сомонӣ номи идораҳои давлатиро ба забони порсии дарӣ гузошта буданд. Ин анъана ҳатто дар замони Ғазнавиён, ки ҳокимони он турк буданд, идома мекунад. Сотим Улуғзода дар романи «Фирдавсӣ» вақте ки мулоқоти Фирдавсро бо вазири Ғазнавиён Аҳмади Исфарионӣ тасвир мекунад, чунин менависад:

*Исфарионӣ дўстдорандаи забони дарии модариаш буд ва арабиро хуш намекард, ҳатто дар давраи вазораташ қорғузори **девоҳҳои** ҳукумати ро аз арабӣ ба форсии дарӣ гардонда буд [11, с. 107].*

Дар девони вазорат Фирдавсро якчанд соат дар интизори қабул нишастан лозим омад [11, с. 145].

Дар романи «Фирдавсӣ» чунин номҳои девонҳо истифода шудаанд:

Дар девони вазорат Фирдавсро якчанд соат дар интизори қабул нишастан лозим омад [11, с. 145].

Девони рисолат – идораи давлатие монанди Вазорати корҳои хориҷии имрӯза:

Хусайни Қутайб пеш аз таъин шудани ба ҳукумати Тус дар хизмати воли ва сипаҳсолори Хуросон буда, девони рисолати ӯро бар уҳда дошт [11, с. 57].

Девони иншо – идораи ҳукуматие, ки бо ҳуҷҷатнигорӣ ва иншоӣ мактубот машғул буд:

Вай дар ҷавонӣ ба девони иншоӣ ҳокими Ҳирот Абӯмансур ибни Абдураззоқ... ҷалб шуда буд [11, с. 57].

Вожаи «девон» бозмонда аз «*dīvān*» дар порсии миёна ва «**dīpī-bāna*» дар порсии бостон аст. Решаи ин вожа дар порсии бостон – «*dīpī*» – ба маънии «навишта» буда ва баргирифта аз луғати эломии «*tīpī*» аст, ки гунаи кӯҳантараш «*tuppi*» баргирифта аз вожаи шумерии «*dip*» ба маънии «навишта» аст. Вожаи «дабир» низ аз ҳамин реша ва бозмонда аз вожаи «*dīpīr*» дарпорсии миёна ва «**dīpī-bara*» дар порсии бостон аст. Гунаи дигаре аз вожаи «*dīpī*», ки дар забони порсӣ ба ҷой монда, «*nibī*» / «*nirī*» аст дар маънии «мусҳаф» [15, с. 1405].

– Ӯ кай ба доруссалтанааш бармегашта ва «Шоҳнома»-ро кай мехонда бошад? доништанӣ шуд Фирдавсӣ [11, с. 165].

Калимаи доруссалтана дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «шаҳри марказӣ, пойтахт» шарҳу тафсир шудааст [12, с. 311].

Вожаҳои таърихӣ «давлатхона, доруламора, дорулҳукама» бо ҳамдигар таносуби маъноӣ доранд ва агар дуи аввал мақомгоҳи шоҳонро далолат кунанд, вожаи севум мақомгоҳ ё саройи ҳокими ноҳияро мефаҳмонад:

Қаҳтзадагон ба тавассути ҳокимон ва дигар мӯътабарони вилоятҳо арзашонро ба давлатхона мерасонанд... [11, с. 149]; Пагоҳи дигар Фирдавсӣ варақхоро лӯлапеч карда бо худӣ Алӣ Дайлами ба дорулҳукаман Тус ба номи ҳоким фиристод [11, с. 36].

Аксари истилоҳоти сиёсӣ, ки дар романи «Фирдавсӣ» ба кор рафтаанд, калимаҳои кӯҳнашудаи таърихӣ ташкил медиҳанд. Забоншинос Ҳ. Маҷидов калимаҳои кӯҳнашударо аз боигарӣ хеле муҳимми забонамон медонад [5, с. 158]. Сабаби асосии қисмати зиёди калимаҳои кӯҳнашудаи таърихӣ ташкил додани истилоҳоти сиёсӣ, пеш аз ҳама, ба тағйироту дигаргуниҳои сохти сиёсӣ чамбиятӣ рабт дорад. Ба назари забоншинос М. Олимҷонов дар романи «Фирдавсӣ» калимаҳои архаистӣ ба кор рафтаанд: «Чун романи «Фирдавсӣ» дар партави «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ рӯйи коғаз омадааст, баъзе аз калимаҳои архаистӣ бо таъсири ин шоҳасар ба таркиби луғавӣ ин роман ворид гардидаанд» [8, с. 47].

Аз ин дидгоҳ вожаи истилоҳоти сиёсӣ, ки С. Улуғзода дар романи «Фирдавсӣ»-ба кор бурдааст, моро бо гузаштаҳои таърихӣ пайванд намуда, аз тарафи дигар, барои иқтидормандӣ ва пирузии забони тоҷикӣ ба кор гирифта шудаанд. Нависанда бо як муроди маълуми маъмули калимаҳо қаноат нанамуда, ба хоҳири тавоноии забони миллӣ дар мавқеъ ва мақоми худ аз муродифҳои классикӣ онҳо баҳрабардорӣ намудааст. Корбурд ва истифодаи вожаҳои фавқ, аввалан, сарвати таркиби луғавӣ забонро нишон диҳанд, сониян, ғанои забони қаламкашро муайян месозанд.

Дониши амиқи таърихӣ ва огоҳии комил аз табиати забони модарӣ ба С. Улуғзода имкон додааст, ки вобаста ба мавзӯи асар аз истилоҳоти сиёсӣ баҳрабардорӣ намояд. Аз гурӯҳбандӣ ва гуфтаҳои боло бори дигар собит мегардад, ки вожаҳои фавқ дар романи «Фирдавсӣ» имкони васеи истифода надоранд.

Адабиёт

1. Баҳор, Муҳаммадтақӣ. Сабакиносии ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ / Муҳаммадтақӣ Баҳор. Дар се ҷилд. – Техрон: Амири Кабир, 1373.
2. Валиев, Ҷ. А., Каримов, Ш. Истилоҳоти илмӣ дар «Луғати нимтафсилӣ»-и Садриддин Айний / Ҷ. А. Валиев, Ш. Каримова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2019. – № 5(82). – С. 17-29.
3. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 204 с.
4. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатнома / Алиакбар Деҳхудо. Ҷилдҳои 1-50 – Техрон, 1342.
5. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваитч, – Ҷ. 1, 2007. – 255 с.
6. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 267 с.

7. Назарзода С. Ташакули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX / С. Назарзода. – Душанбе, Дониш, 2004, - 302 с.
8. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию услубии насли таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода) / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.
9. Раҳматуллозода, С. Р., Валиев, Ҷ. А. Вазъи инкишофи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ибтидои асри XX / С. Р. Раҳматуллозода, Ҷ. А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – № 5 (100). – С.53-58.
10. Улмасова З. Сотим Улуғзода – нависанда ва муаррихи замон / З. Улмасова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2022. – № 1. – С. 185-191.
11. Улуғзода С. Фирдавсӣ / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1991, – 253 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, – Ҷ. 1. 1969. – 951 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, – Ҷ. 2. 1969. – 950 с.
14. Ҳайдаров М. Калимаҳои услуби баланд дар забони адабии муосири тоҷикӣ / М. Ҳайдаров. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 160 с.
15. Ҳасандӯст, Муҳаммад. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Иборат аз 5 ҷилд / Муҳаммади Ҳасандӯст. – Техрон, 1393.
16. Эмомалӣ Раҳмон. Чоҳраҳои мондагор / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. – 364 с.
17. Эмомалӣ, С. Сотим Улуғзода ва фарҳанги миллии / Сироҷиддини Эмомалӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 128 с.

БАЪЗЕ ВИЖАҒИҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Дар мақола чанде аз истилоҳоти сиёсии романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода таҳлили луғавию маъноӣ шудаанд. Ҳарчанд доир ба истилоҳоту истилоҳшиносӣ таҳқиқоти зиёде анҷом ёфта бошад ҳам, то ҳол паҳлуҳои гуногуни баъзе аз истилоҳоти соҳавӣ таҳқиқ нашудааст, махсусан истилоҳоти сиёсӣ. Бинобар ин, баррасии вижагиҳои луғавию маъноии истилоҳоти сиёсӣ дар осори адабони алоҳида муҳим ва судманд аст. Муҳаққиқон хусусиятҳои луғавию маъноии истилоҳоти сиёсиро дар заминаи маводди романи «Фирдавсӣ» таҳқиқ намуда, ҳамчунин истилоҳоти сиёсиро аз рӯйи баромад ва маъно ғуруҳбандӣ кардаанд. Дар романи «Фирдавсӣ» истилоҳоти сиёсӣ хеле зиёд истифода шудаанд ва онҳо аслан истилоҳоти сиёсии таърихӣ мебошанд. Гуфтан ба маврид аст, ки бештари истилоҳоти сиёсӣ, ки дар роман қорбаст шудаанд, дар забони адабии муосири тоҷикӣ муроди худро пайдо карда, дар бойшавии ин шоҳи бисёр муҳимми истилоҳоти забон нақши назаррас доранд. Аз ҷумла, дар асар вожаҳои аслии тоҷикӣ: шох, подшох, шоханшох, дарбор, кишвар, девон, қадхудо ва ғайра ҳамчун истилоҳоти сиёсӣ истифода шудаанд. Ҳамзамон таҳлил ва баррасии мисолҳо нишон дод, ки истилоҳоти сиёсии истифодашуда аз забони арабӣ низ гирифта шудаанд. Маълум гардид, ки нависанда ин қабатҳои луғавиро бо мақсади таъсирбахш ва воқеӣ баромадани мазмунӣ воқеаю ҳодисаҳои тасвиршаванда истифода кардааст.

Калидвожаҳо: таркиби луғавӣ, калимаҳои аслии, калимаҳои иқтибосӣ, калимаҳои таърихӣ, вожаҳои қушнашуда, истилоҳот, истилоҳоти сиёсӣ, забони тоҷикӣ, роман.

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В РОМАНЕ «ФИРДАВСИ» СОТИМА УЛУГЗОДЫ

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности ряд политических терминов романа «Фирдавси» Сотима Улуғзода. Несмотря на то, что исследования в области терминологии и терминоведения проводились достаточно широко, многие аспекты отдельных отраслевых терминов до сих пор остаются неизученными, особенно политические термины. Поэтому анализ лексико-семантических особенностей политических терминов в произведениях отдельных писателей является важным и полезным. Авторы исследуют лексико-семантические особенности политических терминов на материале романа «Фирдавси», а также классифицирует их по происхождению и значению. В романе «Фирдавси» политические термины используются весьма активно, и в основном они представляют собой исторические политические термины. Следует отметить, что большинство политических терминов, применённых в романе, нашли свои эквиваленты в современном литературном таджикском языке и сыграли значительную роль в обогащении этой важной отрасли терминологии. В частности, в произведении употреблены исконно таджикские слова: шах, падишах, шаханшах, дарбар, кишвар, диван, қадхудо и др. как политические термины. Анализ примеров показал, что в тексте также используются политические термины арабского происхождения. Выяснилось, что писатель применил эти лексические пласты с целью придания изображаемому событиям большей выразительности и достоверности.

Ключевые слова: лексический состав, исконные слова, заимствованные слова, исторические слова, архаизмы, термины, политические термины, таджикский язык, роман.

SOME LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF POLITICAL TERMS IN THE NOVEL «FIRDAVSI» BY SOTIMU ULUGZODA

The article analyzes the lexical and semantic features of some political terms in the novel «Firdaus» by Sotim Ulugzoda. Although much research has been done on terminology and terminology, various aspects of some field terms have not yet been studied, especially political terms. Therefore, it is important and beneficial to examine the lexical and semantic features of political terms in the works of individual writers. The author studied the lexical and semantic features of political terms based on the material of the novel «Firdaus», and also classified political terms according to their origin and meaning. Political terms are used a lot in the novel «Firdaus», and they are essentially historical political terms. It is worth noting that most of the political terms used in the novel have found their synonyms in the modern Tajik literary language and have played a significant role in enriching this very important branch of linguistic terminology. In particular, the work uses original Tajik words: shah, tsar, shahanshah, darbor, kashran, divan, kadhudo, etc. as political terms. At the same time, the analysis and consideration of examples showed that the political terms used were also borrowed from the Arabic language. It became clear that the writer used these lexical layers in order to effectively and realistically convey the content of the events and incidents being described.

Keywords: lexical composition, original words, borrowed words, historical words, obsolete words, terms, political terms, Tajik language, novel.

Дар бораи муаллифон

*Назарзода Сайфиддин
Доктори илмҳои филологӣ, мудири шӯбаи
фарҳангшиносӣ ва истилоҳот
Институти забон ва адабиёти ба номи
Рӯдакии АМИТ
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х.ёбони Рӯдакӣ, 21*

*Алиева Дилафрӯз Равшановна
Унвонҷӯи кафедраи забони адабии муосирӣ
тоҷикӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х.ёбони Рӯдакӣ, 17
E-mail: sirojiddin1975@mail.ru*

Об авторях

*Назарзода Сайфиддин
Доктор филологических наук, заведующий
отделом лексикографии и терминологии
Институт языка и литературы им. Рудаки
НАНТ
734025, Республика Таджикистан
г. Душанбе, пр. Рудаки, 21*

*Алиева Дилафруз Равшановна
Соискатель кафедры современного
таджикского литературного языка
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: sirojiddin1975@mail.ru*

About the authors

*Nazarzoda Sayfiddin
Institute of Language and Literature named
after Rudaki of the NAST
Doctor of Philological Sciences, Head of the
Lexicography and terminology department
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 21*

*Alieva Dilafruz Ravshanovna
Applicant of the Department of Modern
Tajik Literary Language
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
E-mail: sirojiddin1975@mail.ru*

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИБОРА ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК

Иброимова Г. Н.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксис (наҳв) буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Мавзӯи ибора, сохту таркиб ва ҳелҳои он ниҳоят доманадор аст. Дар мавриди сарҳади ибора, навьҳои ибора, ҳелҳои алоқа дар он, нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ибора дар забоншиносии тоҷик нуктаи назари гуногун вучуд дорад. Ин гуногунандешӣ кори омӯзандагони забонро мушкил мегардонад. Ба қавли забоншинос Б. Камолитдинов «Аслан дар илми наҳвиносии пурсишҳо камтар бошанд, бехтар аст, зеро таълими забон дар мактабҳо осонтар мешавад. Мутаассифона, дар забоншиносии мо нуктаҳои норавшану масъалаҳои баҳсноки ҷалталаб кам нестанд. Вақте ки як мафҳуми илмиро бо ду ном ёд мекунем, маълум мешавад, ки он мафҳум баҳснок аст ва таҳқиқгарон дар бораи он ақидаҳои гуногун доранд» [10, с. 6].

Таҳқиқи илмӣ сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ асосан баъди Инқилоби Октябрии соли 1917 шуруъ гардидааст. Дар ин давра дастурҳои таълимӣ тартиб дода шуданд, аммо маълумоти ин китобҳои дарсӣ як андоза номукамал ва ноқис буданд. Бо вучуди ин, дар ин дастурҳо чунин қайду ишораҳои ҷой доштанд, ки барои омӯзиши минбаъдаи ҷиҳатҳои гуногуни грамматикӣ мусоидат менамоянд. Аз ҷумла, Абдурауфи Фитрат дар «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» [19, с. 129], Беленитский А. М., Ҳочизода Б. дар «Наҳви забони тоҷикӣ», Ҳ. Бақозода ва Ҳ. Каримов дар «Забони тоҷикӣ», С.Д.Арзуманов, С. Нестеренко дар «Zaboni tojikī», А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ ва М. Ғафуров дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис» [3], ба масъалаи ҳаммаъноии грамматикӣ қайдҳои муҳим доранд.

Бо вучуди ин, муҳаққиқон зикр мекунанд, ки омӯзиши ибора ҳамчун объекти таҳқиқ аз солҳои 60-ум шуруъ шудааст. Дар китобу дастурамалҳои дар соҳаи синтаксис нашршуда муносибати ҳелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои пайрав бо ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ ошкор карда мешаванд.

Солҳои минбаъда (50-70) таҳқиқи ин масъала дар алоқамандӣ бо алоқаи калимаҳо дар ҷумла, хусусиятҳои услубии асарҳои бадеӣ, тарзу воситаҳои ибора, муайян ва ошкор кардани қоидаҳои назарӣ дар дастурҳои таълимии мактабҳои миёна ва олӣ, омӯзиши бевоситаи ин мавзӯ дар асарҳои илмӣ ва монографияҳо амалӣ мешуд.

Яке аз онҳо монографияи Д. Т. Тоҷиев «Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда» (Способы связи определения с определяемым) [19] мебошад, ки дар атрофи ҳелҳои семантику грамматикӣ ибораҳои изофӣ (бо муайянкунанда) баҳс мекунанд. Муаллиф бо овардани намунаи ибораҳои изофӣ тасдиқ менамояд, ки чунин ибораҳо танҳо ба воситаи алоқаи тобеъ сохта мешаванд. Дар рисолаи забоншинос ибораҳои изофии муайянкунандагӣ ва ибораҳои муайянкунандагӣ ҳамроҳӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд [19].

Муҳаққиқи маъруфи тоҷик, услубшиноси варзида Носирҷон Маъсумӣ дар чараёни таҳқиқи забон ва услуби яке аз бехтарин асарҳои устод Айни ба ҷанбаи синтаксисии он низ фасли махсусро бахшида, дар бобати ибораҳо ва тарзҳои ифодаи аъзои синтаксисӣ ва ҷудо кардани таркиби онҳо дар асар маълумот додааст. Забоншинос дар як фасли рисола ибораҳои сифати феълӣ ва масдариро ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

Носирҷон Маъсумӣ усули хосаи ибораорӣро ҷумлабандии нависандаро дар асар ҷамъониба таҳлил намуда, доир ба роҳҳои гуногуни ифодаи фикр, воҳидҳои ҳаммаъноии наҳвӣ андешаи худро ба таври зайл баён карда, менависад: «Дар забони аксарияти асарҳои С. Айни барои шарҳи ҳолат, муносибат нисбат ва ҷиғунагии муносибати бо ҳодисаҳои дигари зиндагӣ доштаи яке аз предметҳои ҷумла ё ин ки яке аз аъзои пайрав бисёр истифода бурдани сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеи муайянкунандадор характернок аст. Дар забони «Марги судхӯр» ин гуна муносибатҳои мазмунӣ ва грамматикӣ бо се роҳ ифода меёбанд:

- а) ба воситаи баёнӣҳои истисноӣ (аъзоҳои истисноии ҷумла);
- б) ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ;
- в) ба воситаи ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ» [13, с. 373].

Ҳангоми баррасии ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ Н. Маъсумӣ хусусиятҳои забонӣ ва услуби фардии нависандаро, махсусан, қайд менамояд. Аз қайдҳои муҳаққиқ дар бобати ибораҳои сифати феълӣ чунин хулоса кардан мумкин аст, ки онҳо бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда муродифанд: «Ибораи сифати феълӣ дар ифодаи мазмун моҳиятан худӣ он вазифаро адо мекунад, ки ба зиммаи ҷумлаи мураккаби тобеи пайрави муайянкунандадор гузошта шудааст» [13, с. 356]. (Муқоиса: Қорӣ-Ишқамбае, ки дирӯз дар дӯкони сартарош дидам... // Қорӣ-Ишқамбаи дирӯз дар дӯкони сартарош дидагиам). Ибораҳои сифати феълие, ки устод Айнӣ дар «Марги судхӯр» истифода кардааст, бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда муносибати муродифӣ доранд. Чи тавре ки забоншинос зикр мекунад, «...мазмунҳои баёнӣ ва муайянкунанда бо ибораи сифати феълӣ ҳам ифода меёбанд. Дар ин сурат дар баробари тағйир ёфтани шакли грамматикӣ ифода характери баёнӣ ва тасвирии он ҳам як андоза дигар мешавад, ки вай, пеш аз ҳама, ба сифати феълӣ ва вазифаҳои грамматикӣ он дар ҷумла дахл дорад» [13, с. 357].

Аз таълифоти муҳаққиқ маълум мегардад, ки чунин муносибати ҳаммаъноии ибораву ҷумлаи пайрав дар ибораҳои масдариву ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ҳоли замон, сабаб, мақсад низ зоҳир мешудааст [13, с. 361-363]. Ҳамчунин, муаллифи рисола ба ҳодисаи инверсия (ҷойивазкунӣ) дар ибора таваҷҷуҳ намудааст: «Тарзи дигари иборасозӣ, ки низ ба ибораҳои сифати феълӣ алоқаманд аст, ба тарзи инверсия вобаста ба тағйироти вазифа ва мавқеи грамматикӣ сифати феълӣ воқеъ мегардад: ояндагони аз тарафи Когон;... он роҳи омади аз Когон ояндагон буд» [13, с. 378].

Муаллиф бо ҷумлаҳои пайрави ҳабар, пуркунанда, замон, сабаб ва мақсад алоқаманд будани ибораҳои масдариро мухтасар баён намуда, аз забони нависанда далелҳо меорад. Қайдҳои синтаксисии Н. Маъсумӣ дар рушду нумуи илми забоншиносии тоҷик, алалхусус услубшиносӣ, аҳамияти хосса доранд, зеро ҳамчун маълумоти бунёдӣ барои таълифоти минбаъда хизмат карда истодаанд.

Забоншинос А. Халилов дар таълифоташ – «Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [21] ба сохт ва ҳелҳои ибора, баёнӣҳои изофӣ, ибораҳои изофии муҳотаб ва туфайлӣ, байни муайяншавандаю муайянкунандаи изофӣ омадани дигар аъзоҳои ҷумла таваҷҷуҳ карда, чунин мепиндорад, ки дар забони тоҷикӣ ба воситаи изофат на танҳо алоқаи тобеъ, балки пайваст низ ифода меёбад. Дар ин маврид бандаки изофӣ бо пайвандакҳои пайвасткунанда ҳамвазифа мегардад [21, с. 6]. Дар ин таълифот забоншинос зикр мекунад, ки дар иборасозӣ ва ибораоронии забони тоҷикӣ алоқаи пайваст низ иштирок мекунад. Ё ин ки, ба андешаи муҳаққиқ, дар натиҷаи алоқаи пуркунандаю ҳабар (китобро хон, таҷриба омӯз), ҳолшарҳкунандаю ҳабар (хуб хон, барвақт хез) ибора ҳосил мешавад [21, с. 5]. Ба назари мо, дар иборасозӣ шаклҳои ғайритадрифии феъл иштирок мекунанд (*муқ: китобро хондан, таҷриба омӯختан, хуб хондан, барвақт хестан*).

А. Халилов дар боби сеюми монографияи илмиаш «Вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик» бо унвони «Хусусиятҳои синонимии бандаки изофӣ» фасле ҷудо карда, дар ибораҳои «пӯстини қимате» ва «як пӯстини қимат» «ҳиссача»-и категорияи номуайянии «-е»-ро бо бандаки изофӣ муродиф мешуморад [21, с. 69]. Ё қайд мекунад, ки дар ибораҳои «ҳар кадом аз шумо» ва «ҳар кадоми шумо», «Ҳайратро қувваи ҳофиза» ва «қувваи ҳофизаи Ҳайрат» пешоянду пасоянд ба ҷойи изофат омадааст [21, с. 71].

Дар монографияи забоншинос Р. Ғаффоров «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» доир ба муносибати ибораҳои масдарӣ сифати феълӣ бо ҷумлаҳои пайрави мухталиф ба ҷуз баъзе қайдҳои ишораҳои мухтасар маълумот ба назар намерасад. Шояд сабаб дар ин бошад, ки «Раҳим Ҷалил дар баёни тарзи иҷрои амал, шарҳу эзоҳи он бо роҳи нисбат додан ба предмет ва ҳодисаҳо, асосан, ҳелҳои ҳолро интиҳоб кардааст. Аз ҳамин сабаб, ҷумлаи пайрави тарзи амали монандӣ-ташбеҳӣ, дар тарзи баёни ӯ нисбат ба ҳоли ҷумлаи сода ҳиссаи ниҳоят камро ташкил менамояд» [5, с. 188].

Муҳаққиқ Б. Камолитдинов қайд мекунад, ки дар дастурҳои таълимии грамматикаи забони тоҷикӣ, ки то солҳои 70-ум нашр шуда буд, боби «Ибора» вучуд надошт. Ҳангоми нашри дуҷуми китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи мактабҳои олӣ фасли махсус бо номи «Ибора», ки аз ҷониби забоншинос Р. Ғаффоров навишта шудааст, ворид карда шуд. Ё дар асари худ роҷеъ ба ин масъала андешаашро чунин баён кардааст: Хусусиятҳои асосии ибора, муносибати ибора бо калима ва ҷумла, муносибати синтаксисии ҷузъҳои ибора, ҳелҳои алоқаи синтаксисӣ ва тарзи ифодаи онҳо дар ибора, қоидаи ташкили ибора, ҳелҳои ибора, сохти ибора [10, с. 11-55].

Ҳангоми баррасии муносибати синтаксисии ҷузъҳои ибора дар асари мазкур ин муносибатҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд: а) муносибати муайянкунандагӣ; б) муносибати пуркунандагӣ; в) муносибати ҳоли ва як миқдор ибораҳоро мисол овардааст [4, с. 17-18]. Ба қавли муаллифи ЗАҲТ, муносибати маъноии ибораҳоро на танҳо ба мансубияти онҳо, балки ба маъноии луғавии ҷузъи тобеи онҳо вобаста аст. Сарфи назар аз ҷузъи умумӣ доштан (бо падар гап задан, бо шавқ гап задан) онҳо муносибатҳои гуногунро ифода карда метавонанд. Бинобар ин, баъзе ибораҳо ҳарчанд гуногуннавбанд ва ҷузъҳои асосиву тобеашон ба ҳиссаҳои мухталифи нутқ мансубанд, метавонанд маъноии умумӣ дошта бошанд: **падарро дидан – дидани падар, бо рафиқон воҳӯрдан – воҳӯрӣ бо рафиқон** [4, с.18]. Ин ҷо муҳаққиқ ба ҳаммаъноии қолибҳои мухталифи ибораҳо таваҷҷуҳ кардааст. Маълум мешавад, ки баъзе ибораҳое, ки муносибати муайянкунандагӣ ва пуркунандагиро ифода мекунанд, метавонанд муносибатҳои синонимӣ зоҳир намоянд.

Баъзе қайду ишораҳои қолибро оид ба масъалаи ҳаммаъноӣ дар як қатор таҳқиқоти илмӣ, ки ба муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ аъзои ҷумла, тарзу воситаҳои ифодаи онҳо, ибора ва ҳелҳои вай бахшида шудааст, мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, рисолаи номзодии муҳаққиқ Д. Т. Тоҷиев доир ба воситаҳои алоқии муайянкунанда бо муайяншаванда, А. Халилов дар бораи вазифаҳои грамматикӣ бандики изофӣ, рисолаи доктории М. Ф. Исмаилов дар мавзӯи ҳол ва ҳелҳои он, таҳқиқоти А. Мирзоев доир ба ибораҳои феълӣ, С. Абдурахимов, М. Акрамов дар хусуси ибораҳои номӣ, А. Ғаффоров, Калолов Х. доир ба ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли баҳс мекунанд.

Дар ин давра, ҳамчунин, дар забоншиносӣ доир ба забони тоҷикӣ-форсӣ рисолаҳои илмӣ ба ҷумлаҳои пайрав бахшидашуда ба миён омад. Рисолаи номзодии Х. Хусейнов (доир ба забони тоҷикӣ), рисолаҳои илмӣ А. Шафой, таҳқиқоти Ю. А. Рубинчик (доир ба забони форсӣ) аз қабилӣ аввалин дастовардҳо дар ин самт ба шумор мераванд. Дар забоншиносии тоҷик Х. Хусейнов, М. Н. Қосимова, Ш. Рустамов ҳелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои пайравро таҳқиқ намуда, ба масъалаи ҳаммаъноии ҷумлаҳои пайрав ва ибораҳои феълӣ мулоҳизаҳо баён намудаанд.

Дар таҳқиқоти М. Ф. Исмаилов, ки дар солҳои ҳафтодум ба анҷом расида, ба мавзӯи ҳол ва навъҳои он бахшида шудааст, ба масъалаҳои мухталифи муродифоти сарфию нахвӣ низ таваҷҷуҳ мегардад. Ҳангоми омӯзиши роҳу воситаҳои ифодаи ҳар навъи ҳол муҳаққиқ умумияти тарзҳои мухталифи ифода мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муаллиф умумият ва тафовути онҳоро омӯхта, тавассути усули баргардонид (трансформатсия) ҳосил шудани қолибҳои нахвӣ ва ба миён омадани масъалаи ҳаммаъноӣ ва вариантнокиро таъкид намудааст.

Забоншинос ҳангоми омӯзиши ҳамаи ҳелҳои ҳол роҳҳои гуногунро ифодаи айни як муносибати семантикӣ грамматикӣ мушоҳида карда, ҳаммаъноӣ зоҳир намудани онҳоро зикр кардааст. Ба ақидаи М. Ф. Исмаилов, воҳидҳои зерини нахвӣ ҳаммаъно мешаванд:

1. Ибораи исмӣ бо масдарӣ. Муаллиф дар рисола ҳангоми шарҳи роҳҳои ифодаи шарт менависад: «Ибораи изофии ба сифати ҳоли шарт истеъмолшаванда, асосан, муродифи ибораи масдарӣ буда, бо иштироки исмҳои ҳаракати ризо, розигӣ, иҷозат, руҳсат ва ғайра ва исмҳои мафҳуми шахсдошта, ҷонишинҳои шахсӣ, ки бо ёрии изофа ба исмҳои зикршуда тобеъ шуда, ҳамчун субъекти изофӣ ба шумор мераванд, таркиб меёбанд» [9, с.8].

2. Ибораҳои феълӣ (масдарию сифати феълӣ) бо ҷумлаи пайрав. Муаллиф доир ба омилҳои гуногунро ифодаи ҳилоф менависад: «Пешоянди бе дар сурат ёфтани ҳоли ҳилоф воситаи грамматикӣ сермаҳсул истифода мешавад. Чунончи: Салим бе иҷозати падараш хонданро тарк кардааст. Муқоиса намоед, фикри болоро ба тарзи зерин баён кардан мумкин аст: Салим аз падараш иҷозат нагирифта хонданро тарк кардааст. Салим, бо вучуди он ки аз падараш иҷозат нагирифтааст (ё розигии падарашро нагирифтааст), хонданро тарк кардааст» [9, 11].

Аз иқтибосҳои ғавқ маълум мешавад, ки муҳаққиқ дар як маврид ҳаммаъноии воҳидҳои гуногунро қайд менамояд (1) ва дар мавриди дигар ба ин муносибат ишорат намекунад (2). Ҷ роҳҳои гуногунро ифодаро ба тариқи мувозӣ оварда, аз як тараф, умумияти маъноӣ вазифа, аз тарафи дигар, ҷун далели тасдиқи нуқтаи назари худ ин воситаи забонро истифода бурдааст.

Забоншинос С. В. Хушенова дар монографияаш – «Изафетные фразеологические единицы таджикского языка» фаслери бо номи «Фарқи воҳидҳои фразеологӣ изофӣ аз ибораҳои (изофии) озоди синтаксӣ» ба ибораҳои изофӣ бахшида, ҷор фарқи онҳоро

номбар ва илман асоснок менамояд. Ибораҳои изофии озод аз воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) бо чунин хусусияташон фарқ мекунанд:

1. Ибораҳои озоди наҳвӣ дар таркиби худ ду калимаи маънодор доранд, ки ду мафҳумро ифода мекунанд: дасти рост, дасти чап ва ғайраҳо.

2. Ҷузъҳои ибораҳои озоди наҳвӣ дар алоҳидагӣ воҳиди луғавии мустақил ва маънодор мебошанд.

3. Дар ибораи озоди изофӣ бандаки изофӣ вазифаи аслии худро иҷро мекунад, аммо дар калимаи мураккаб он аҳамиятнок нест.

4. Дар ибораи чанд ҷузъи маънодори луғавӣ бошад, ҳамаи қадар зада қабул мекунад, аммо дар калимаҳои мураккаб зада яктост [24, с. 41-44].

Соли 1972 муҳаққиқ А. Мирзоев асареро бо номи «Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» навиштааст, ки дар ҳафт боби он ибораҳои феълии замонӣ аз рӯи сохту маъно қисман таҳқиқ гардидаанд. Дар боби аввал, маълумоти назарӣ доир ба ибораҳои дошта, дар боби дувум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои асли, дар боби сеум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои таркибии номии замонӣ, дар боби чаҳорум, ибораҳои феълии замони бо пешояндҳои таркибии номии ғайризамонӣ, дар боби панҷум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои содаи номии изофӣ, дар боби шашум, ибораҳои феълии бо пасоянд ва бо пешоянду пасоянд, дар боби ҳафдум, ибораҳои феълии алоқавӣ ҳамаҷи ба риштаи таҳқиқ қарбид шудааст. Муҳаққиқ дар рисолааш дар бобати маънаҳои назарии ибора, сохтору маънои синтаксисӣ ва ғуруҳҳои луғавии грамматикӣ ибораҳои синтаксисии забони адабии тоҷик маълумоти нисбатан ғурура додааст [12, с. 134].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (қисми 2) қисмати аз ҳама қалонро қасли «Ибора» ташкил медиҳад, ки ба қалами забоншинос А. Мирзоев тааллуқ дорад. Муаллиф доир ба ибораҳо, воситаҳои алоқа дар онҳо, ҳелҳои онҳо маълумоти муфасссал додааст. Хусусан, дар таълифоти ӯ ибораҳои феъли мақоми махсус дорад. Муаллиф дар бобати ибораҳои феъли маълумоти зиёд дода, намунаҳои фаровонро мисол меорад. Муҳаққиқ А. Мирзоев ибораҳои феълиро ба ибораҳои масдарӣ, сифати феъли, феълиҳолӣ ҷудо накарда, онҳоро аз рӯи воситаҳои алоқа ба ибораҳои феълии пешояндӣ, пасояндӣ, ҳамаҷи ва аз рӯи ҷузъи тобеъ (ибораҳои феъли бо зарф, исм, сифат, шумора, нумератив, ҷонишин, сифати феъли, феъли ҳол, таркибҳои ғуноғун, калимаҳои тақлидӣ) ҷудо қардааст. Дар баробари таҳқиқи алоқавӣ синтаксисӣ дар ибора, наҳви муносибатҳои синтаксисии байни ҷузъҳои онро низ дида барномадааст [12, с. 77-198].

Ба назари мо, баъзе мисолҳои ҳамаҷун ибораи ишора қардаи муаллиф баҳсноқанд. Масалан, дар ҷумлаи содаи «Аз ин суҳбат як моҳ ғузашт» ду ибораи ҳаст: ин суҳбат, як моҳ. Муаллиф таркиби ибораи феълиро ба тағри дигар муқаррар қардааст: Аз ин суҳбат ...ғузашт. Ҷунин мисолҳо дар таҳлили ҳелҳои дигари ибораи низ ба назар мерасанд [1, с. 91].

Муҳаққиқи дигари наҳв Салом Абдурахимов мебошад, ки ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷикро таҳқиқ намудааст. Забоншинос адабиёти ба мавзӯ марбутро омӯхта, дар се боби таълифоташ ба ибораҳои исмии изофӣ, ибораҳои исмии алоқавӣ ҳамаҷи ва ибораҳои исмии пешоянду пасояндӣ таваҷҷуҳ қарда, онҳоро вобаста ба ҷузъи тобеъ дида мебарояд. Аломатҳои асосии ибора, фарқи он аз қалима ва таркиб, сохти он (сода ва мураккаб), наҳви он вобаста ба мансубияти ҳиссаинутқии қалимаи асосӣ, ҳелҳои ибораи вобаста ба ҷузъи тобеъ, муносибатҳои маъноии ҷузъҳои ибораи мавриди таҳлили муҳаққиқ қарор ғирифтаанд. Агар Р. Ғаффаров муносибати байни ҷузъҳои ибораро ба се наҳв ҷудо қарда бошад, пас, С. Абдурахимов онро ҷор наҳв меҳисобад: муайянқунандагӣ (атрибутивӣ), ҳолӣ (детерминативӣ), объектӣ, субъектӣ [1, с. 21].

Дар боби сеюми рисолаи «Ибораҳои исмии пешоянду пасояндӣ» муҳаққиқ ибораҳои наҳви «**як қисм аз шахр, қисме аз баҳр**»-ро мисол оварда менигорад: «Баъзе аз ибораҳои маъкур бо ибораҳои исмии изофӣ, ки тобиши ҷудоиро ифода мекунанд, аз ҷиҳати маъно синоним мебошанд, ҷунончи, ду ибораи аз як асар ғирифташударо муқоиса менамоем:

Аммо як қисм аз шарикдарсонаш... ба ин ғуна суҳанон ғуш намедоданд ва масҳара медоштанд (С. Айний, Ёдд., қ. 4, саҳ. 249); Як қисми одамон... бо қиморбозӣ ё бо яғон базми дигар шабро меғузаридаанд» [1, с. 264].

Дар ибораҳои маъкур алоқавӣ синтаксисӣ тағйир дода шавад, мафҳуми ибораи дигар намешавад ва аз ин сабаб як мафҳумро бо ду тарзи алоқавӣ синтаксисӣ баён намудан мумкин аст» [1, с. 140]. Дар идомаи ин ғуфтаҳо муҳаққиқ ба забоншинос Л. С. Пейсиков пайравӣ мекунад, ки ниғошта буд: «...дар ибораҳои исмии пешояндӣ тобиши ҷудой нисбат ба ибораҳои изофӣ равшантар ҳис қарда мешавад» [1, с. 140]. Аммо забоншинос ҳосилаҳои

ибораҳои болоро нишон намедихад. Ба назари мо, *ибораи як қисм аз шарикдарсонаш ба ибораи як қисми шарикдарсонаш, як қисми одамон ба қисме // як қисм аз одамон бадал мешавад.*

Абдурахимов С. дар ҷойи дигар қаробати ибораҳои исмиро ба ибораҳои феълӣ қайд мекунад: «Ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ ҳам аз ҷиҳати сохт, ҳам аз ҷиҳати маъно / ба истисноӣ тағйири ҷойи ҷузъҳо / ба ибораҳои феълӣ хеле наздиканд ва аз ин сабаб калимаҳои асосии ин ибораҳо бо чунин исмҳои ифода меёбанд, ки номи амалу ҳолат ва протессро мефаҳмонанд: *нигаҳдорӣ аз вайрониҳо – аз вайрониҳо негаҳдорӣ кардан; воқиф аз ҳамаи маккорию найрангҳо – аз ҳамаи маккорию найрангҳо воқиф шудан; аз калонон дуогирӣ – аз калонон дуо гирифтани*» [1, с. 142]. Дар поварақ муҳаққиқ меафзояд, ки: «Ҷузъҳои ин ибораҳо ба ғайр аз пешояндӣ аз ба воситаи пешояндҳои **ба** ва **дар** низ алоқаи синтаксисӣ мебаранд, ки мисоли поён иддаи моро собит менамояд: *Нафрат аз таъна, ...нафрат аз хушомадгӯӣ ва маддоҳӣ, ... нафрат аз зулм, дилсӯзӣ дар ҳаққи мазлумон, нафрат ба ғурур ва ҷоҳнарастӣ – инҳо хислатҳои...* (С. Айни, Кулл., ҷ. 11, 69)» [1, с. 142]. Дар саҳифаҳои дигари рисола (1, с. 146) низ чунин мисолҳо дучор омадан мумкин аст. Аз таҳқиқот чунин бармеояд, ки муаллиф дар мавридҳои муайян ба масъалаи муродифшавии ибораҳо низ таваҷҷуҳ кардааст.

Муҳаққиқи дигари наҳви забони тоҷикӣ С. Атобуллоев ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои пайрав дар бобати ҳаммаъноӣ ва ба якдигар бадал шуда тавонишани ҷумлаи пайраву ибораҳои феълӣ менависад: «Ба ибораи масдарӣ баргашта, вазифаи мубтадои ҷумлаи содаро адо намудани ҷумлаҳои пайрави мазкур санги маҳакест, ки ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо дохил шудан ё нашудани ин ё он ҷумлаи пайравро тасдиқ ва ё рад мекунад» [3]. Аз гуфтаҳои забоншинос маълум мегардад, ки *ӯ* ин муносибатро яке аз омилҳои асосии муайян намудани ҳелҳои ҷумлаи пайрав ҳисоб мекунад.

Дар рисолаи муҳаққиқ Ф. Зикриёев «Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони ҳозираи тоҷикӣ» дар фасли «Синонимикаи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал» дар бобати муродиф шудани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо ибораҳои масдарӣ ва феълӣ ҳоли маълумоти мухтасар ҷой дода шудааст. Муаллиф дар ибтидо қайд мекунад, ки дар таҳқиқи ҳаммаъноии воҳидҳои наҳвӣ *ӯ* роҳи дигарро пеш гирифтааст. Ба мисли таҳқиқгарони дигар ҷумлаи мураккаби тобеъро мисол оварда, ҷумлаи пайрави онро ба ибораҳои феълӣ табдил намода, ҷумлаи мураккаби тобеъро бо ҷумлаи сода ба тариқи мувозӣ меоварад. Дар ҳар ду ҷумла тарзи амал бо ҷумлаи пайраву ибораҳои феълӣ ифода ёфтааст [8].

Кори илмӣ дигар, ки ба қалами муҳаққиқ М. Акрамов мансуб аст, «Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷикӣ» [2] буда, муаллиф дар он дар хусуси тарзи сохтани ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ баҳс мекунад. Забоншинос дар панҷ боби рисолааш ба масъалаҳои зерин эътибор додааст: ибораҳои сифатии бо пешояндҳои аслий, ибораҳои сифатии бо пешояндҳои номӣ, ибораҳои сифатии пешояндӣ, пешоянду пасояндӣ, изофию пешояндӣ, изофию пасояндӣ, ибораҳои сифатии алоқаи ҳамроҳӣ ва изофӣ. Дар ҷараёни таҳлили маводи амалӣ муҳаққиқ ба таъвири ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба ибораҳои сифатӣ ва сифати феълӣ, ҳамчунин ҷо-ҷо ба муродифшавии ҷузъи тобеи ибораҳои сифатӣ бо калимаҳои мураккаб, ҳаммаъноии ибораҳои сифатии қолиби пешояндӣ бо ибораҳои сифатии изофӣ [2, с. 24-36] вариантҳои ибораҳои сифатӣ ва амсоли инҳо қайд менамояд. Аз ҷумла, *ӯ* менигорад: «Ибораҳои муносибати объект бо тобиши маҳрумӣ, ки бо пешояндӣ аз сурат ёфтаанд, аз ҷиҳати маъно бо ибораҳои сифатии изофӣ муродифанд, чунончи: (парандаи) аз бол маҳрум, (парандаи) маҳруми бол ва ғ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ибораҳои ҳар ду қолиб (ҳам пешоянд ва ҳам изофат) ба таври мувозӣ дар мавридҳои зарурӣ истифода мешаванд» [2, с. 36].

Дар таълифоти забоншинос ибораҳои ташбеҳии қолиби пешояндӣ низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. М. Акрамов муродифоти пешояндҳои «монандӣ», «мисли», «чун»-ро қайд карда, ҳаммаъноии ибораҳои вобастагиро бо ин пешояндҳо ва пасояндӣ «барин» чунин зикр менамояд: «...ибораҳои сифатие, ки бо пешояндҳои монандӣ, мисли сурат мегиранд, аз ҷиҳати маъно бо иборҳои, ки бо пешояндҳои ҳамчун (ҳамчу, чун, чу), пасояндӣ барин ва изофӣ сохта шудаанд, муродиф шуда метавонанд, муқоиса: монандӣ асал ширин – ҳамчун (ҳамчу, чун, чу) асал ширин – асал барин ширин – ширини асал» [2, с. 79]. Ба назари мо, қолиби охирин (ширини асал) маъноро чандон табиӣ ифода накардааст, зеро аз он тобиши монандӣ намеояд. Қолибҳои боқимонда ба забони тоҷикӣ хос аст, хусусан, қолиби пасояндӣ серистеъмол мебошад. Ҳамчунин, тобиши маъноӣ шабоҳатро дар ибораҳои сифатии бо пешояндҳои таркибии ба мисли, ба мисоли мушоҳида кардан мумкин аст [2, с. 86].

Дар мавридҳои дигар низ забоншинос дар чараёни таҳлили мавод ба муродифоти ибораҳои сифатӣ [2, с. 147-155] таваҷҷуҳ намудааст.

Соли 1979 рисолаи Салом Абдурахимов бо номи «Ибораҳои ҷонишинӣ» аз ҷоп баромад. Муҳаққиқ дар се боби рисола ибораҳои ҷонишинии забони тоҷикиро вобаста ба навъҳои алоқа – изофӣ, пешояндӣ ва ҳамроҳӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар фаслҳои ҳар як боб ибораҳои ҷонишиниро вобаста ба ҷузъи тобеъ таҳлил намудааст. Аз таҳқиқоти забоншинос маълум мегардад, ки ҷонишинҳо метавонанд ҳам ҷузъи асосӣ ва ҳам тобеъ бошанд. Ҷонишинҳои шахсӣ, таъйинӣ, номуайяний, манфӣ, нафсӣ-таъкидӣ, саволӣ, ишоратӣ ба андозаи гуногун дар иборасозӣ иштирок мекунанд. Аз ин навъҳо ҷонишинҳои номуайяний нисбат ба дигар гурӯҳҳо фаъолтаранд. Дар ин рисола муаллиф дар бораи муродифоти ибора баҳс намекунад, зеро мисолҳои овардаи муаллифро дар қолиби дигар ифода кардан ғайриимкон аст.

Боби охирини рисолаи номзодии забоншинос Д. Хоҷаев низ ба масъалаи муродифоти ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо ибораҳои сифати феълӣ ва ибораҳои сифатӣ бахшида шудааст [23]. Ҳамчунин, муҳаққиқ ин масъаларо дар мақолаҳои баррасӣ намудааст. Ҳаммаъноии ибораҳои сифати феълӣ ва калимаҳои алоҳида бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда мавзӯи баҳси мақолаи Д. Хоҷаев мебошад. Муҳаққиқ дар мақолааш «Муродифоти як навъи ҷумлаи пайрав» [23] муродифоти воҳидҳои мазкурро баррасӣ карда менависад: «Агар ҷумлаи пайрави муайянкунанда... дар ҳаёти ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, ба исми (он исм одатан ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меояд) таркиби сарҷумла муносибат пайдо намояд, сифат ва сифати феълӣ дар дохили ибораҳои мураккаби исмӣ, аз як тараф, хусусияти тобеъкунандагӣ пайдо намуда, калимаҳои дигарро бо тарзҳои гуногуни алоқаи наҳвӣ ба худ вобаста намуда, ибораҳои сифатӣ сифати феълро ташкил диҳанд, аз тарафи дигар, ба исми асосии ибори мураккаб муносибати дастурӣ пайдо менамоянд. Ҳамин тариқ, ин воҳидҳои гуногуни наҳвӣ – ибораҳои сифатӣ сифати феълӣ ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҳам аз ҷиҳати алоқабандиашон бо исми тавзеҳшаванда ва ҳам аз бобати ифодаи мазмунҳои тавзеҳӣ муродифи ҳамдигаранд» [23, с. 129].

Аз таълифоти Давлатбек Хоҷаев маълум мешавад, ки ибори сифати феълӣ, муайянкунандаҳои сода, аъзои истисноии ҷумла бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда муносибати муродифӣ пайдо мекардаанд. Баъд аз таҳлили мавод забоншинос ба хулосае меояд, ки: «Муродифоти наҳвӣ, алалхусус, ҳаммаъноии ҷумлаи пайраву ибораҳои гуногун – аъзои ҷумла, барои истифодаи тарзу воситаҳои сахҳу равшани ифодаи фикр, пуртаъсиру ҷозибанок баён намудани матлаб сахми калон дорад» [23, с. 132].

Ибораҳои номии пешояндии забони тоҷикиро муҳаққиқ А. Солиев мавриди баррасӣ қарор додааст [17, с. 180]. Забоншинос дар панҷ боби қор ибораҳои номии пешояндиро вобаста ба ҷузъҳои асосӣ (исм, сифат, шумора, нумератив, ҷонишин) дар асоси маводи насри бадеии устод Айнӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Ҳарчанд дар рисола ба масъалаи муродифоти ибора, махсусан таваҷҷуҳ зоҳир нагардидааст, мисолҳои овардаи муаллиф дар қолибҳои дигар муродиф дошта метавонанд. Чунончи: шикоятӣ аз амир // аз амир шикоят кардан, шикоятӣ аз замон // аз замон шикоят кардан, норозигии аз дарбор // аз дарбор норозӣ шудан. Агар дар ибораҳои аввал воситаи грамматикӣ алоқа изофат ва пешояндӣ номӣ бошад, дар қолиби дуҷумла муносибати субъектӣ ба воситаи алоқаи вобастагии пешояндӣ ифода ёфтааст. Албатта, муҳаққиқ асосан сохтори ибораҳои номии пешояндиро омӯхта, ба роҳҳои ифодаи онҳо таваҷҷуҳ зоҳир менамояд.

А. Ғаффоров дар рисолаи номзодаш «Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли» (дар асоси маводи «Бадоеъ-ул- вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ) ибораҳои феълӣ пешоянддорро (бо пешояндҳои асли) аз назар гузаронида, онҳоро пурра ва ҳаматарафа таҳлил намудааст [6, с. 36]. Дар ҳар боби рисола муҳаққиқ ҳам гурӯҳҳои лексикӣ семантикӣ ва ҳам ҷузъи тобеи ибораторо таҳлил намуда, ҳар як пешояндӣ аслиро ҳам аз ҷиҳати дараҷаи оӯзиш, ҳам аз ҷиҳати маъно ва вазифаҳои грамматикӣ бо мисолҳои фаровон мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Ҳамчунин, таҳқиқотчи З. А. Назарова дар бобати ибораҳои феълӣ забони ҳозираи тоҷик мақолае бо номи «Ибораҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таълиф намуда, дар он мисолҳои фаровонро таҳлил кардааст. Муаллиф ибораҳои феълро аз ҷиҳати сохт ба: сода ва мураккаб ҷудо мекунанд. Ба қавли ӯ: «Ибораҳои феълӣ сода аз ду калимаи мустақилмаъно иборат буда, баъзан калимаҳои мустақилмаъно он бо калимаҳои ёридиҳанда ҳам омада метавонанд. Масалан: дирӯз + омадан, тез + рафтани, бо ҳавас + хондан» [15, с. 128]. Аввал ин, ки ҷузъҳои ин ибораҳо маънои мустақил доранд. Сониян, феълҳои таркибии номӣ калимаҳои мураккаб ҳисобидааст, ки сахҳ нест. Чунончи: *дӯстҳоро хурсанд*

кардан, Мирзочўлро обод кардан, ба зану духтарҳо ғамхорӣ кардан. Ибораи охир ба шартӣ ибораи феълии сода ҷавоб гуфта наметавонад, зеро аз ду зиёда калимаи мустақил таркиб ёфтааст. Муҳаққиқ ибораҳои феълии мураккабро чунин тавсиф менамояд: «Ибораҳои феълии мураккаб зиёда аз ду калимаи мустақилмаъно иборат буда, баъзан калимаҳои мустақилмаъно он бо калимаҳои ёридиҳанда ҳам омада метавонад». Масалан: **як маротиба задан, се маротиба хондан, китоби дирӯз хондагӣ** ва ғ. Ду ибораи аввал аз ҷиҳати шакл ба ибораҳои сода монанданд, ибораи сеюм бошад, исмӣ аст, зеро ҷузъи асосиаш (китоб) исм мебошад. Умуман, муаллифи мақола ҳудуди ибораҳои феълиро саҳеҳ муқаррар карда натавонистааст, зеро ибораҳои феълӣ се хел мешаванд: масдарӣ, сифати феълӣ ва феълиҳолӣ. Аз ин рӯ, дақиқ овардан ва номгузорӣ кардани ибораҳо хеле муҳим буд. Ғайр аз ин, Л. Назарова тоза карданро ибора гуфтааст, ҳол он ки таркиби феълӣ ва маънои асосӣ дар калимаи тоза нисбатан аст, кардан феълӣ ёридиҳанда ба ҳисоб меравад. Инчунин, дар муқаррар намудани навъи ибораҳо вобаста ба хелҳои алоқа камбудихо ба назар мерасанд. Ба андешаи ӯ, ибораи Раҳими Қандро кӯфтан ибораи изофӣ ё ҳамроҳист [15, с. 129], ҳол он ки он тавассути алоқаи вобастагии пасояндӣ шакл гирифтааст.

Ш. Рустамов дар асараш – «Мушкilotи синтаксис» доир ба муродифоти ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо ибораҳои масдарӣ маълумот дода, тобеъ шудани масдарро ба исм, муносибати ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо исм ва дигар масъалаҳои ба инҳо шомилшавандаро баррасӣ намудааст [17].

Дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» барои факултаҳои омӯзгорӣ донишқадаҳои олий, ки ба М. Набиев тааллуқ дорад, мавзӯи ибора низ таҳқиқ шудааст. Муаллиф афзалияти феълро дар сохтани ин воҳиди синтаксис махсус қайд карда, фарқи ибораро аз унсурҳои дигари грамматикӣ, қоидаи ташкил, навъҳои алоқа, хелҳои онро бо мисолҳо мавриди таҳлил қарор додааст [14, с. 17-32].

М. Набиев навъҳои гуногуни ибораро баррасӣ намуда, ибораҳои феълӣ ва масдариро аз ҳам ҷудо таҳқиқ намуда, барои мисол дар ҳар ду гурӯҳ танҳо ибораҳои масдариро меорад [14, с. 29]. Ба андешаи мо, ин он қадар дуруст нест, зеро шаклҳои шахсии феъл дар сохтани хабари ҷумлаҳо ғаёланон ва ҳангоми дар таркиби ибора овардан он ба масдар баргاردонида мешавад.

Забоншинос М. Норматов дар таҳқиқоти худ – «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба ибора, алоқаи калимаҳо дар он, хелҳои ибора маълумоти мухтасар, аммо дақиқ медиҳад. Мувофиқи нуқтаи назари ӯ, дар сохтани ибораҳои масдарӣ пешоянду пасоянд, бандиҳои изофӣ ва тартиби калима нақши хеле муҳим доранд. Аз ин чунин бармеояд, ки ин навъи ибораҳо бо алоқаи тобеии вобастагӣ, изофӣ ва ҳамроҳӣ сохта мешаванд. Муаллиф менависад: «Ибораҳои феълӣ он ибораҳоеанд, ки ба сифати ҷузъи асосӣ феълҳои ғайритаҷрибӣ омадаанд. Аз ин рӯ, ибораҳои феълӣ масдарӣ, сифати феълӣ ва феълиҳолӣ мешаванд» [16, с. 19].

Забоншинос афзалияти бандиҳои изофӣ ва пешоянду пасояндҳоро дар сохтани ибораҳои масдарӣ бо мисолҳои фаровоне таъкид кардааст [16, с. 20].

Муҳаққиқ Х. Камолов таҳқиқоти худро ба яке аз навъҳои сермаҳсули ибора – ибораҳои изофӣ дар «Таърихи Табарӣ» бахшида, тарзи ифодаи онҳоро дар асар ошкор намудааст. Инчунин муҳаққиқ дар яке аз мақолаҳои ӯ – «Нақши матн дар ифодаи маъноии ибора» тобишҳои гуногуни маъноиро ифода кардани ибораҳои изофии асар бо мисолҳои ҷолиб собит намудааст [11, с. 132-136].

Дар саҳифаҳои маҷаллаи илмӣ «Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ» мақолаи муҳаққиқ Ш. Юсупов ба таърифи расидааст, ки дар хусуси ибораҳои исмӣ изофӣ дар «Тазкират-ул-авлиё»-и Фаридуддини Аттори Нишопурӣ баҳс мекунад [25]. Дар мақола зикр мекунад, ки қорбурди ибораҳои исмӣ изофӣ дар қолабҳои исму исм, исму ҷонишин, исму сифат ва исму шумора бештар қор фармуда шуда, қолиби нахвий ибораҳои исмӣ изофӣ сурат гирифтааст. Ҳамчунин дар мақола саҳми ҳиссаҳои номии нутқ дар ташаккули ибораҳои исмӣ ва тобишҳои маъноии онҳо таваҷҷуҳ карда шудааст.

Хулоса, омӯзиши назариявии ибора табиист, ки меҳвари асосии синтаксис аст. Аз омӯзиш ва асарҳои ба ин масъала бахшидашудаи забоншиносони тоҷик, маълум мешавад, ки доир ба ибора дар таҳқиқоти олимони забоншиносии тоҷик ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Мусаллам аст, ки оид ба ибора дар забоншиносии тоҷик дар шакли мақола ва рисолаҳои ҷудогона аз тарафи олимони забоншинос қор карда шудааст, ки таҳлил ва баррасии асару мақолаҳо дар рисолаҳои илмӣ муҳаққиқони ҷавони мо ҳамчун маводи назарӣ хизмат хоҳанд кард. Бо вучуди ин баъзе ҷиҳатҳои омӯختанашудаи ибора ба таҳқиқ ниёз доранд.

Адабиёт

1. Абдурахимов С. Ибораҳои номи забони адабии ҳозираи тоҷик / С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 165 с.
2. Акрамов М. Ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷик / Акрамов М. – Душанбе: Дониш, 1977. – 165 с.
3. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ / С. Атобуллоев. – Ҷ. 4. – Душанбе: Дониш, 1984. – 249 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. – Душанбе: Дониш, 1985. – 314 с.
5. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 162-191.
6. Ғаффоров А. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли (дар асоси маводи «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ) / А. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 140 с.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултети филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 167 с.
8. Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 122 с.
9. Исмаилов М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолиарҳунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. [Ҳоли замон ва макон] / М. Исмаилов. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 176 с.
10. Камолитдинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолитдинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 134 с.
11. Камолов Х. Ибораҳои изофӣ дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ»-и БалъамӣМ / Х. Камолов. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2011. – 155 с.
12. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 253 с.
13. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
14. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв / М. Набиев. Қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1992. – 205 с.
15. Назарова З. А. Муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ феъл дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ / З. А. Назарова. – Душанбе, 2015. – 155 с.
16. Норматов М. Наҳви забони тоҷикӣ / М. Норматов. – Душанбе, 2001. – 289 с.
17. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339 с.
18. Саидризо А. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ / А. Саидризо. Мухаррири масъул профессор Ҳоҷаев Д. – Душанбе, 2010. – 186 с.
19. Тоҷиев Д. Т. Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Пойтахт. – 2015. – 110 с/
20. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 2010 – 228.
21. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов. – Душанбе: ИЗА ба номи Рӯдакӣ, 1964 – 34 с.
22. Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣ бандиҳои изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 119 с.
23. Ҳоҷаев Д. Гуфтори нақб қуҳан назардад. / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе: Шӯҷиён, 2011. – 230 с.
24. Ҳушенова С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка: автореф. дис... канд. филол. наук / С. В. Ҳушенова. – М., 1966 – С. 6.
25. Юсупов Ш. Ибораҳои исмиҳои изофӣ дар “Тазкират-ул-авлиё”-и Фариҷуддини Атторӣ Нишопурӣ / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2024. - №5-6 (112-113). – С. 24-29.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИБОРА ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Дар мақолаи мазкур ҷанбаи назариявии ибораҳо дар забоншиносии тоҷик баррасӣ шудааст. Муҳаққиқ дар мақола ҷанбаи назариявии тадқиқоти илмӣ олимонаро оид ба махсусияти ибораҳо дар забоншиносии тоҷик, ки аз солҳои 60-ум то ҳол ба анҷом расидаанд, ёдовар шудааст. Мавқеи ибора дар илми забоншиносии тоҷик мақоми бориз дошта, омӯзиши ибора шурӯъ аз даврони инкишофи илм дар таърихи инсоният диққати олимони соҳаҳои гуногуни илмиро ба худ ҷалб намудааст. Дар баробари илми мустақил этироф гардидани ибора дар забоншиносӣ олимони соҳаи кӯшиш намуданд то қуҳантарин ақидаҳоро аз дохили илмҳои дигар ҷамъоварӣ намуда, ба забоншиносӣ ворид гардонанд. Бахусус, дар бахши синтаксис иборашиносӣ шурӯъ аз луғатномаҳо ва қуҳантарин ақидаҳои дар ин мавзӯ мавҷудбуда кӯшиш шудааст вобаста ба тартиби навишти мақола омӯзиши ибора ба роҳ монда шавад. Аз даврони таърихӣ то кунун ҳама маълумотҳои назарӣ оид ба ибора дар мақолаи ҳоҷи дода шудааст. Олимони пажӯҳиши илмиро дар асарҳои манзуми мансур ва ҳатто дар лаҳҷаҳо низ сару қор гирифта, ақидаҳои ҳурро доир ба иборасозиву ибораорӣ мавриди пажӯҳиш қарор доданд. Дар асоси омӯзиши ибора доираи васеъ дошта, то ҳол пажӯҳиш дар ин мавзӯ идома дорад.

Калидвожаҳо: масъалаҳои назариявӣ, ибора, таҳқиқ, сохт, таркиб, муҳаққиқ, грамматикӣ, муайянкунанда, муайяншаванда, омӯзиш воситаи алоқа, қолабҳои ҳаммаъно, тобишҳои маъноӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СЛОВСОЧИТАНИЕ В ТАДЖИКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В данной статье рассматривается теоретический аспект фраз в таджикской лингвистике. Исследователь упоминает теоретический аспект научных исследований, проведенных учеными по специфике фраз в таджикской лингвистике с 1960-х годов по настоящее время. В таджикской лингвистике это выражение занимает видное место, и его изучение привлекало внимание ученых из различных научных областей с самого начала развития науки в истории человечества. Наряду с признанием фразеологии как самостоятельной науки в лингвистике, ученые в этой области попытались собрать древнейшие идеи из других наук и включить их в лингвистику. В частности, в разделе, посвященном синтаксису фразеологии, мы постарались изучить фразу в соответствии с порядком написания статьи, начиная со словарей и самых ранних существующих представлений по этой теме. В статью включена вся теоретическая информация о фразе, начиная с исторических периодов и до наших дней. Ученые проводили научные исследования поэтических и прозаических произведений, а также диалектов, и изучали их представления о фразеологии и ее особенностях. Изучение фразеологии имеет широкий охват, и исследования по этой теме продолжаются до сих пор.

Ключевые слова: теоретические вопросы, словосочитание, исследование, структура, композиция, исследователь, грамматика, детерминант, определяемое, средство коммуникации, шаблоны синонимов, смысловые коннотации.

THEORETICAL ISSUES OF WORD FORMATION IN TAJIK LINGUISTICS

This article examines the theoretical aspect of phrases in Tajik linguistics. The researcher mentions the theoretical aspect of scientific research conducted by scientists on the specifics of phrases in Tajik linguistics from the 1960s to the present. This expression occupies a prominent place in Tajik linguistics, and its study has attracted the attention of scientists from various scientific fields since the very beginning of the development of science in the history of mankind. Along with the recognition of phraseology as an independent science in linguistics, scientists in this field have tried to collect the oldest ideas from other sciences and incorporate them into linguistics. In particular, in the section on the syntax of phraseology, we tried to study the phrase in accordance with the order of writing the article, starting with dictionaries and the earliest existing ideas on this topic. The article includes all the theoretical information about the phrase, from historical periods to the present day. Scientists conducted scientific studies of poetic and prose works, as well as dialects, and studied their ideas about phraseology and its features. The study of phraseology has a wide range, and research on this topic is still ongoing.

Keywords: theoretical issues, phrase formation, research, structure, composition, researcher, grammar, determinant, definable, means of communication, synonymous patterns, semantic connotations.

Дар бораи муаллиф

*Иброимова Гуландом Наимовна
Номзади илмҳои филологӣ, мудири кафедраи
назария ва амалияи забони тоҷикӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: gulandom.85@mail.ru*

About the author

*Ibroimova Gulandom Naimovna
Candidate of philological sciences, Head of the
Department of theory and practice of linguistics
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: gulandom.85@mail.ru*

Об авторе

*Иброимова Гуландом Наимовна
Кандидат филологических наук, заведующая
кафедрой теории и практики языкознания
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: gulandom.85@mail.ru*

НИГОҶЕ БА ИСТИЛОҶОТИ СОҶАИ ГУМРУК ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Холиқов А. Ю.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар амал татбиқ намудани муқаррароти Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар вазорату идораҳо, ташкилоту муассисаҳо ва соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ масъалаи мураббаъ сохтани истилоҳоти соҳавиро ба миён гузошт. Барои ба тартиб даровардани истилоҳоти соҳавӣ таҳияву танзим ва таълифу интишори луғатномаҳои истилоҳот аҳамияти ҷиддӣ дорад.

Гумрук барои Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи нисбатан нав буда, танҳо баъди эълони истиқлоли кишвар ҳамчун соҳаи алоҳида ба фаъолият оғоз намуд. Аз ин нуқтаи назар истилоҳоти соҳавии гумрук нав ташаккул ёфта истода, раванди тақомули он дар оянда низ давом хоҳад кард.

Аз ҷониби дигар гумрук як соҳаест, ки риштаҳои гуногуни иқтисоди миллиро бо ҳам васл менамояд, дар он мутахассисони соҳаҳои мухталифи *иқтисоди молия, ҳуқуқу тиҷорат, низомию сиёсӣ* ва ғайра фаъолият карда, бо амалу равандохое вобастаанд, ки дар соҳаҳои зикршуда ба кор меравад. Он гуна ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон доир ба соҳаи гумрук дар суҳанронияшон қайд мекунад: *«Дар ҳақиқат, гумрук дар ҳаёти ҳар як давлати соҳибистиклол аҳамияти фавқуллодда дорад ва гузашта аз ин, дарвозаи ҳар давлат аст. Зеро аз кори мақомоти гумрук на танҳо таъмини молиявии соҳаҳои гуногуни фаъолияти давлат, балки бехатарии иқтисодӣ, фарҳангӣ, идеологӣ ва экологӣ он вобастагии бевосита дорад»* [14].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бар мақсад мепиндоранд, ки соҳаи гумрук дар фаъолияти рӯзмарраи давлату миллат нақши меҳвариро мебозад.

Якун, вақте гуфта мешавад, ки гумрук «дарвозаи ҳар давлат» аст, маънояш он аст, ки тамоми молу маҳсулот, воситаҳои нақлиёт ва муомилоти иқтисодие, ки аз марзи давлат мегузаранд, маҳз аз назорати гумрукӣ гузашта, ба кишвар ворид ё аз он хориҷ мешаванд. Бинобар ин, гумрук сарҳади иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад.

Дуюм, Президенти кишвар зикр менамоянд, ки фаъолияти гумрук танҳо ба даромади молиявии давлат маҳдуд намешавад. Дар ҳақиқат, тавассути пардохтҳои гумрукӣ (боҷ, андоз, хирочҳо) бучети давлатӣ ғанӣ мегардад ва маблағгузориҳои соҳаҳои муҳими давлат таъмин мешавад.

Сеюм, дар суҳанронӣ аҳамияти гумрук дар таъмини бехатарии миллӣ махсус таъкид шудааст. Назорати гумрукӣ пеши роҳи воридшавии молҳои хатарнок, ашёи мамнӯъ, маводди муҳаддир, силоҳ, ашёи зараровар ба муҳити зист ва арзишҳои номувофиқ ба фарҳанг ва идеологияи миллӣ мегарад.

Нихоят, гуфтаҳои Пешвои миллат нишон медиҳанд, ки гумрук танҳо як мақоми техникӣ нест, балки яке аз унсурҳои асосии ҳифзи истиқлолият, амнияти иқтисодӣ, фарҳангӣ, идеологӣ ва экологӣ давлат мебошад.

Аз ин гуфтаҳо метавонд дарк намуд, ки гумрук ҳамчун ниҳоди муҳими стратегӣ муаррифӣ мегардад, ки фаъолияти самаранокии он ба сулҳу субот, амният ва рушди устувори давлати соҳибистиклол мусоидат мекунад.

Ба ибораи дигар ишора намудан зарур аст, ки: «Имрӯзҳо, вобаста ба талаботи замон ва пешрафт дар соҳаи гумрук истилоҳоти соҳаи фавқ рӯз то рӯз бештар мегардад. Ин забоншиносонро водор менамояд, ки барои муайян намудани истилоҳҳои соҳаи фавқ талаботҳо ва меъёрҳои махсусро роҳандозӣ намуда, аз рӯйи тартиботи мушаххас вожа, луғот ва истилоҳоти марбути соҳаи гумрукро аз дигар соҳаҳои мавҷуда ҷудо менамоянд» [13, с. 106-112].

Бинобар ин, истилоҳоти гумрук ба таври худ як ихтилотро аз ҳисоби омезиши истилоҳоти сиёсӣ иқтисодӣ, ҳарбӣ дипломатӣ, ҳуқуқу тиҷорат, молияву дафтадорӣ (коргузорӣ) ва ғайра ба вучуд овардааст. Аз ин ҷиҳат соҳаи истифодаи луғатҳо, вожаҳо,

калимаҳо, истилоҳоти марбут ба соҳаи гумрук боз ҳам васеътар гардида, ба ғайр аз кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (вазоратҳои амният, муҳофиза, қорҳои дохилӣ), кормандони соҳаҳои иқтисоду ҳуқуқ (вазоратҳои иқтисоду робитаҳои иқтисодӣ хориҷӣ, молия, адлия, қорҳои хориҷӣ), кормандони соҳаҳои тиҷорат, андоз ва ғайра низ аз он истифода бурда метавонанд.

Тавре ки дар боло зикраш рафт, «гумрук як соҳаест, ки риштаҳои гуногуни иқтисодӣ миллиро бо ҳам васл менамояд» бибар ин ҷудо намудани луғот, калима, вожа, истилоҳоти соҳаи мазкур аз дигар соҳаҳо қори саҳлу осон нест. Аз лиҳоз, аз луғот ва фарҳангҳо дузабона, сезабона ва истифода намуда ба вожа, калима ва истилоҳоти соҳаи гумрук назар афканем, калимаю ибороти зиёде дохил гардидааст, ки хусусияти истилоҳӣ надоранд, вале дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти гумрукӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Чунончи, калимаҳои: тарҷумаи ҳол, зиндагиномаи худ, эътибор, нуфуз, роҳзан, рисола, иҷро, ибораҳои: фармоиши фаврӣ, матои дурушт, муҳри нишондор аз ҳамин қабиланд.

Яке аз хусусиятҳои дигари луғат, истилоҳот вожаҳои соҳаи мазкур дар он ба назар мерасанд, ки онҳо ба ҳиссаҳои бештари маъмули нутқ – исм, сифат, феъл ва зарф тааллуқ дошта, метавонд онҳоро дар сурати зарурат истилоҳоти алоҳида бо мисолҳо дар шакли ибора истифода бурд. Масалан: сигнали садама, ҳавопаймои низомӣ ва ғайра.

Маврид ба зикри хос аст, ки дар забони тоҷикӣ вобаста ба соҳаҳои мухталифи илм, иқтисод, ҳуқуқ, теника истилоҳот мавҷуд буда на ҳамаи онҳо оммафаҳм мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар соҳаи гумрук низ истилоҳ, вожа, калима, луғатҳои вомеҳуранд, ки душворфаҳм мебошанд. Истилоҳоти нисбатан душворфаҳми гумрукӣ, махсусан доир ба фаъолияти иқтисодӣ хориҷӣ, дар «Луғати мухтасари истилоҳоти гумрук» (1999), ки аз тарафи А. Сияров, А. Шарипов ба нашр расидааст, ба ғайр аз тарҷума дар қавсайн шарҳ дода мешавад. Масалан дар луғати болозикр истилоҳот ба таври зайл оварда шудааст:

Аудит (аудит) – (назорати мустақими берунии молиявӣ, ки аз тарафи аудиторҳои дипломдори бетараф амалӣ мешаванд) [8, с. 13];

Бартер, мубодила (бартер) – (як навъи созиши тиҷорати хориҷӣ, ки тавассути он мубодила амвол амалӣ мегардад); молҳои биржавӣ (биржевые товар) – (молҳои, ки пурра ё қисман ба воситаи биржа фурухта мешаванд) [8, с. 15-16];

Қарзи дебиторӣ (дебиторская задолженность) – (маҷмуи қарзи қорхонаҳо, ташкилоту муассисаҳо аз шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, ки дар ҷамъбасти муносибатҳои мутақобилаи иқтисодӣ байни онҳо ҳосил шудааст) [8, с. 31];

Деларант (декларант) – (шахсе, ки молро интиқол медиҳад, миёнараве, ки молу воситаҳои нақлиётро аз номи худ муаррифӣ мекунад) [8, с. 31];

Созишномаи ваколат (соглашение агентское) – (шартномаи байни ваколатдиханда ва вакил (агент), ки чигунагӣ ва ҳаҷми супоришро муайян мекунад) [8, с. 124].

Аз ин лиҳоз, Сияров, А. Шарипов мурағатҳои «Луғати мухтасари истилоҳоти гумрук» (1999), ба он назаранд, ки «Яке аз мушилооти тартиб додани луғатҳои дузабонаи истилоҳот дар он аст, ки барои истифодаи мафҳуми истилоҳоти як забон дар забони дигар бояд калимаҳои ёфта (ё сохта) шаванд, ки ҳамон мафҳумро пурра ё то андозае пурраву тақиқ ифода намоянд» [8, с. 4]. Аз ин гуфтаҳо бар меояд, ки агар дар захираи луғавии забон барои ифодаи чунин мафҳум муодил пайдо нашавад ва тарҷумаи истилоҳоти мазкур маъноро пурраву тақиқ ифода накунад, дар ин сурат истилоҳот аз забони қарзидеҳ ба ҳамон шакли аслиаш қабул мешавад. Дар ин сурат низ як қатор истилоҳоти байналмилалӣ дар ҳамон шакли аслиашон истифода шудааст: актив, аксент, аксиз, биржа, бартер, вализа, дефлятсия ва ғайра.

Сарфи назар аз он, ки ҷудо намудани истилоҳоти соҳаи гумрук қори саҳлу осон набуда, лекин моро водор месозад, ки доир ба мавзуи мавриди таҳқиқ ҷидди назар андухта истилоҳоти соҳаро ба таври лозима аз дигар соҳаҳои илм ҷудо намуд, зеро «истилоҳоти соҳаи гумрук дар раванди фаъолияти рӯзмараи инсоният мавқеи муҳим дорад» [13, с. 106-112].

Ба ақидаи А.А. Реформатский, истилоҳ «ин калимаҳои мебошанд, ки доираи истифодаашон бо вазифаи махсус маҳдуд буда, барои якмаъно будан ҳамчун ифодаи тақиқи мафҳумҳо ва номгузории ашё равона шудаанд» [7, с. 122].

Ба андешаи Реформатский розӣ шуда чунин менигоранд: «истилоҳ роҷеъ ба як низоми муайяни соҳаи илму техника суҳан рафта, луғот ва вожаҳои ифода мекунад, ки мансуби ин

ё он соҳаҳои мухталифи кишри ҷомеаро мушаххас мекунад, ... маъноии аслии худро тағйир намедихад ва дар басомади аслии худ боқӣ мемонад» [13, с. 106-112].

Гуруҳи дигари забоншиносон бар он андешаанд, ки истилоҳ метавонад хусусияти сермаъноӣ дошта бошад. Аз он ҷумла Д.С. Лотте аз қабилӣ аввалин забоншиносоне ба шумор меравад, ки истилоҳро ба сермаъноӣ ташбеҳ медихад. Ӯ чунин мешуморад, ки «Сермаъноӣ – (вақте як истилоҳ ду ва ё зиёда маъно дорад) камбудии аз ҳама хосси истилоҳ мебошад» [6, с. 7].

Дар ин рафӣ забоншиносии рус Е. Н. Толикина [1970], В. В. Виноградов [1972], А. И. Смирнитский [1998] ва забоншиносии тоҷик: С. С. Ҷоматов [2017], М. Ҷӯраева [2018], М. Комилов [2020], Х. Ҷӯраев [2019] ақидаи Д. С. Лоттеро ҷонибдорӣ намудаанд.

Забоншиносии рус В. В. Виноградов дар мавриди сермаъноии истилоҳ чунин менигорад, ки «Ҳеҷ забоне наметавонад ҳар як фикри мушаххасро бо як калимаи мустақил ё унсури реша ифода кунад... Забон маҷбур аст, ки шумораи бешумори маъноҳоро дар зерӣ сарлавҳаҳои мушаххаси мафҳумҳои асосӣ тақсим кунад ва дигар идеяҳои мушаххас ё ниммушаххасро ҳамчун робитаҳои функционалии миёнарав истифода барад» [2, с. 18].

Забоншинос Е. Н. Толикина изҳор медорад, ки «Хусусиятҳои системаи аломатҳои умумие, ки дар забон ҳамчун бартариҳои бебаҳс ҳисобида мешаванд, дар системаҳои истилоҳотӣ ҳамчун камбудии мутлақ арзёбӣ мешаванд» [10, с. 57].

Забоншиносии тоҷик С. С. Ҷоматов ба ақидаи забоншиносон Лотте, Виноградов, Толикина ҳамроҳ шуда дар рисолаи докториаш «Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков» (2017) чунин мешуморад, ки «Ҳолати зиддиятнок ё дугонаи истилоҳот аз он иборат аст, ки ҳамчун калима он метавонад сермаъно бошад, омонимҳо ва синонимҳо дошта бошад, аммо ҳамчун номи махсуси мафҳуми муайян он бояд ҳамеша якмаъно бошад, яъне он бояд танҳо як маъно соҳавӣ дошта бошад» [3, с. 298].

М. С. Ҷӯраева инчунин талаботи муқарар намудаи С. С. Ҷоматовро дар рисолаи худ «Синтаксическая терминология таджикского и английского языков: структурно-семантический анализ» (2018) муқаррар кардааст. Бо таъки ба ақидаи С. С. Ҷоматов, ӯ инчунин мешуморад, ки «...дугона будан ё мавқеи зиддияти истилоҳот дар он аст, ки ҳамчун калимаи мустақил он метавонад бисермаъно бошад, синонимҳо, омонимҳо, антонимҳо дошта бошад, аммо ҳамчун номи махсус барои мафҳуми муқарраршуда, он бояд ҳамеша якмаъно бошад, яъне он бояд танҳо як маънои ягонаи соҳавӣ дошта бошад» [4, с. 115].

Дар мақолаи худ мо ба андешаи забоншиносон хориҷиву ватанӣ Лотте, Виноградов, Толикина, Ҷоматов, Ҷӯраева, Комилов ва дигарон ҳамроҳ шуда, бар он мепиндорем, ки истилоҳоти соҳаи гумрук низ аз омилҳои сермаъноӣ дур набуда, балки дар тақибӣ онҳо ҳам доман паҳн кардааст.

Дар ин замина, дар зер мо як чанд навиш шарҳу тавзеҳоти соҳаи гумрукро низ, ки дар фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ шарҳ ёфтаанд, ба таври мисол мавриди муқоиса ва таҳқиқ қарор хоҳем дод.

Истилоҳи «Бож // Боч» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» бо маъноҳои зайл қорбасти шудааст:

1). «*хомӯшӣ, ки мургон (зардуштиён) ҳамчун оини махсус дар вақти шустушӯи бадан, хӯрок хӯрдан ва ибодат қардан ба ҷо меоранд*»;

2). «*божу сов, бочу хироч*» [11, с. 193];

3) «*андоз, хироч, молиёт, молу асбобе, ки подшоҳони бузург аз подшоҳони зердаст ва ё аз раият мегиранд*»;

4) «*туле, ки роҳдорон аз савдогарон мегиранд*» [11, с. 209].

Қамоли Хуҷандӣ шоири асри 14 дар мисраҳои шеърӣ истилоҳи «боч»-ро ба таври зайл истифода намудааст:

«Қамол, шаҳнаи ишқ аз дили ту дониш хост,

Чӣ гуна *бочи нафис* аз деҳи хароб диҳӣ?» [11, с. 209].

Инчунин, шоири маъруфи тоҷик-форс Шамсиддин Шохин истилоҳи бочро дар мисраҳои шеърӣ ба таври зайл овардааст:

«Эй ситонида ба ҳусн аз ҳамаи хубон *боч*,

Қаҷқулоҳон пай таъзим туро дода хироч» [11, с. 209].

Чун ба Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ менигарем, истилоҳи «боч» бо ду маъно ба қор бурда шудааст:

«бoч» - «пулу чизе, ки подшоҳони бузург аз подшоҳони зердаст ё аз раият мегирифтанд, хироч, андоз, молиёт» [12, с. 239; 13, с. 106-112];

«бoч» - «андози пули давлатӣ, ки ҳангоми аз сарҳади мамлакат гузаронидани молҳои тичоратӣ гирифта мешавад» [12, с. 239; 13, с. 106-112].

Инчунин дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» низ истилоҳи бoч ба маъноҳои зайл оварда шудааст: «бoч, хироч, гумрук» [1, с. 821].

Дар бобати вижагиҳои сермаъноии вожаҳо муҳаққиқ Х.А. Ҷӯраев чунин менигорад, ки: «Ҳар як истилоҳ воситаи тарзи баёни хоси худро дошта, ба раванди рушди таркиби луғавии забон нақши муассир мегузорад. Полисемия ё сермаъноии вожагон дар забон падидаи нав набуда, дар шарҳи луғавии истилоҳ низ ба ҷашм мерасад. Шарҳи истилоҳи «полисемия» дар асару фарҳангҳо яқинан нест. Аслан, ба маънии луғавии истилоҳи «полисемия» таваҷҷуҳ намоем, он аз забони юнонӣ дар шакли «poly -бисёр, сер ва semi - маъно = сермаъно» иқтибос гардида, дар забоншиносӣ бо номи «калимаҳои сермаъно» маъмул аст» [15, с. 153].

Воқеан ҳам, нигоштаҳои забоншиносон Ҷоматов С., Ҷӯраева М., Комилов М., Ҷӯраев Х. дуруст буда, мавқеи корбаст ва серистеъмолии вожаҳои сермаъноиро дар мақолаҳои худ бо далелҳои амиқ ва бо мисолҳои муътамад мавриди таҳқиқот анҷом додаанд.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки истилоҳоти соҳаи гумрук низ дар таркиби худ падидаҳои сермаъноӣ ва бисёрмаъноиро касб кардаанд. Дар баъзе мавридҳои истилоҳи «бoч» дар шакли ҳамгунаҳо низ ба кор бурда мешавад.

Аз мисолҳо бармеояд, ки истилоҳоти забони тоҷикии соҳаи гумрук дар бисёри мавридҳо барои ифодаи як мафҳуми русӣ дар забони тоҷикӣ як истилоҳ дода шавад, вале бо назардошти он ки истилоҳсозии забони тоҷикӣ ҳоло ба анҷом нарасидааст, ногузир дар баъзе ҳолатҳо ду ва ё се (2-3) вариант оварда шудааст, ки минбаъд эҳтимол яке аз онҳо доимӣ хоҳад монд. Масалан, пешниҳоди истилоҳоти **дифлятсия** ё **камкард** барои ифодаи «дефлятсия», **менечмент** ё **мудирият** барои истифодаи «менеджмент», **депозит** ё **амонат** барои истифодаи «депозит», **аванс** ё **пешнамуд** барои ифодаи «аванс» далели ҳамин матлаб аст.

Дар ифодаи истилоҳоти синонимӣ ё наздик маъно низ баъзе душвориҳо ба миён омад. Масалан, маънои истилоҳоти зерин дар забони русӣ ба ҳам бисёр наздик аст: *досмотр, осмотр, смотр, контроль, проверка, ревизия, дознания, инспекция, исследование, испытание, обследование, надзор, надсмотр* ва ғайра. Мушаххасан сохтани маъноҳои чунин калимаҳо ва барои ҳар кадоми онҳо ёфтани муодили алоҳада дар забони дигар кори душвор аст. Бо вучуди ин, барои ифодаи мафҳумҳои истилоҳоти зикршуда дар забони тоҷикӣ муодилҳои зерин пешниҳод мешавад: *досмотр – бозрасӣ, осмотр – боздид, смотр – азназаргузаронӣ, контроль – назорат, проверка – тафтиш, ревизия – ҳисобрасӣ, дознания – таҳқиқ, инспекция – назорат, бозрасӣ, исследование – тадқиқ, испытание – озмоиш, обследование – муоина, надзор – назорати махсус, надсмотр – мушоқабат* ва ғайра.

Маводди луғат аз санадҳои қонунгузорӣ ва нормативҳои гумрук Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бораи тарифи гумрукӣ», Низомномаҳои Кумитаи гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, оинномаи адои хизмат дар мақомоти гумрук ва ғайра, ки ҳукуки қонуни гирифтаанд, ҷамъоварӣ шудааст.

Хулоса, ҳаминро бояд ишора намуд, ки таҳқиқоти мазкур дар бобати истилоҳоти соҳаи мансуб ба гумрук сухан рафта, бар асоси манбаъҳои илмӣ ва фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқу таҳрир қарор гирифтааст. Истилоҳоти соҳаи гумрук як бахши ҷудогона буда, ба таври мушаххас ва муайян дар байни дигар соҳаҳои қишри ҷомеа мавқеи густардаеро молиқ аст.

Гузашта аз ин, дар мақолаи мазкур таҳқиқот перомуни баъзе аз истилоҳоти соҳаи гумрук анҷом дода шудааст, ки дар он андешаву ақоиди забоншиносони ватаниву хориҷӣ низ оварда шудаанд, ки ба масоили номбурда рабти ногустанӣ доранд.

Адабиёт

1. Арзуманов С. Ҷ., Аҳрорӣ Ҳ. А. *Луғати русӣ-тоҷикӣ*. – М.: Русский язык, 1985. – 1282 с.
2. Виноградов В. В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове. Изд-е 2-е*. – М.: Высш. школа, 1972. – 614 с.
3. Джабаров, С.С. *Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков / С.С. Джабаров*. – Душанбе: Дониш, 2017. – 412 с.
4. Ҷӯраева, М. С. *Синтаксическая терминология таджикского и английского языков*:

- структурно-семантический анализ: дис. кан-та филол. наук: 10.02.20./ Джурсаева Марджона Садриддиновна. – Душанбе, 2018. – 183 с
5. Комилов, М. М. Структурно-семантический анализ философских терминов в таджикском и английском языках: дис. кан-та филол. наук: 10.02.20. / Комилов Мирато Миришаробович. – Душанбе, 2020. – 195 с.
 6. Лотте, Д.С. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии / Д.С. Лотте. – М.: Наука, 1979. – 124 с.
 7. Реформатский, А.А. Термин как член лексической системы языка / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 134 с.
 8. Сияров А., Шарипов А. Лугати мухтасари истилоҳоти гумрук. - Душанбе, 1999. – 352 с.
 9. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1998. – 259 с.
 10. Толикина, Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина/ Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М.: Наука, 1970. — С. 53–67.
 11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Т. Н. Зехнӣ, В. А. Капранов, И. А. Ализода, С. Ц. Арзуманов. – М.: Нашриёти «Советская энциклопедия». 1969. – 1905 с.
 12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Назарзода С., Сангинов Р., Рауфзода Р. – Душанбе: Пажӯишигоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
 13. Холиқов, А.Ю. Роҳҳои корбурди истилоҳоти соҳаи гумрук дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / А. Ю. Холиқов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2025. - №6 (119). – С. 106-112.
 14. Ҳикматов, С. И. Таҷдиди назар перомунӣ вазифаҳои дирӯзи имрӯзи гумрук / С. И. Ҳикматов [Манбаи электронӣ]. - URL: <https://tquk.tj/index.php/tj/habarho-5/item/4220-ta-didi-nazar-peromuni-vazifa-oi-dir-zu-imr-zi-gumruk.html> (санаи муроҷиат: 31.01.2026).
 15. Ҷӯраев, Х. А. Падидаи сермаъноӣ дар истилоҳоти адабиётшиносии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Х. А. Ҷӯраев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2018. – № 5-1(77). – С. 153-156.

НИГОҲЕ БА ИСТИЛОҲОТИ СОҲАИ ГУМРУК ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Муҳаққиқ дар мақола роҷеъ ба нигоҳе ба истилоҳоти соҳаи гумрук дар забони тоҷикӣ сухан ронда қайд мекунад, ки гумрук як соҳаест, ки риштаҳои гуногуни иқтисоди миллиро бо ҳам васл менамояд, дар он мутахассисони соҳаҳои мухталифи иқтисоду молия, ҳуқуқу тичорат, низомияи сиёсӣ ва ғайра фаъолият карда, бо амалу равандҳои вобастаанд, ки дар соҳаҳои зикршуда ба кор меравад. Ғайр аз ин, муаллиф доир ба аҳамияти соҳа аз суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иқтибос оварда, мафҳуми «гумрук на танҳо таъмини молиявӣ», балки он яке аз мақомҳои амният, фарҳанг ва беҳатарии иқтисод будани соҳаро шарҳу тавзеҳ додааст. Инчунин муаллиф доир ба аҳамияти истилоҳоти соҳаи мазкур сухан ронда дарҷ менамояд, ки истилоҳоти соҳаи гумрукӣ аз нигоҳи аввал сода ба назар мерасад аммо ҳангоми таҳқиқот муайян гардид, ки чудо намудани истилоҳоти соҳаи мазкур кори сахлу осон нест. Чунки гумрук ягона соҳаест, ки бо соҳаҳои гуногун робитаи зич дошта, луғот ва истилоҳоти он дар соҳаҳои иқтисод, молия, ҳуқуқ, тичорат ва ғайра серистеъмоланд.

Калидвожаҳо: гумрук, иқтисод, тичорат, серистеъмол, забони тоҷикӣ, молия, боч, хироч, делорант, андоз.

ВЗГЛЯД НА ТАМОЖЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается взгляд на таможенной терминологии в таджикском языке. Автор отмечает, что таможня является сферой, объединяющей различные отрасли национальной экономики, в рамках которой осуществляют деятельность специалисты в области экономики и финансов, права и торговли, военной и политической сфер и других направлений, а также процессы и механизмы, применяемые в указанных областях. Кроме того, автор, опираясь на высказывания Основателя мира и национального единства — Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, раскрывает значение таможенной сферы, подчёркивая, что таможня представляет собой не только источник финансового обеспечения государства, но и один из ключевых институтов обеспечения экономической безопасности, культурной и национальной защиты. Также в статье освещается значимость таможенной терминологии. Автор указывает, что на первый взгляд таможенные термины кажутся простыми, однако в процессе исследования было установлено, что их разграничение и систематизация представляют собой достаточно сложную задачу. Это обусловлено тем, что таможенная сфера находится в тесной взаимосвязи с различными отраслями, вследствие чего её лексика и терминология широко используются в экономике, финансах, праве, торговле и других сферах деятельности.

Ключевые слова: таможня, экономика, торговля, общеупотребительные термины, таджикский язык, финансы, пошлина, сбор, декларант, налог.

AN OVERVIEW OF CUSTOMS TERMINOLOGY IN THE TAJIK LANGUAGE

The article provides an overview of customs terminology in the Tajik language. The author emphasizes that customs constitutes a sphere that integrates various branches of the national economy, involving specialists in economics and finance, law and trade, military and political domains, as well as other fields, and encompasses processes and operations applied within these areas. Furthermore, drawing on the statements of the Founder of Peace and National Unity — the Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan, H.E. Emomali Rahmon, the author elaborates on the significance of the customs sphere, highlighting that customs serves not only as a source of financial support for the state, but also as one of the key institutions ensuring economic security, cultural protection, and national safety. The article also addresses the importance of customs terminology. It is noted that although customs terms may initially appear simple, detailed analysis reveals that their identification and classification are far from straightforward. This complexity is explained by the close interconnection of the customs sphere with various sectors, as a result of which its vocabulary and terminology are extensively used in economics, finance, law, trade, and other fields.

Keywords: customs, economy, trade, commonly used terms, Tajik language, finance, duty, fee, declarant, tax.

Дар бораи муаллиф

Холиқов Абдулманон Юсуфович
Н.и.ф., мудири кафедраи методикаи
таълими забони англисӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: abdulmanon-92@mail.ru

About the author

Kholiqov Abdulmanon Usufovich
Candidate of Philological sciences, Head of the
Department of English Teaching Methodology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: abdulmanon-92@mail.ru

Об авторе

Холиков Абдулманон Юсуфович
К.ф.н., заведующий кафедрой методики
преподавания английского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: abdulmanon-92@mail.ru

**БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ТАРЧУМАИ АНТРОПОНИМҲО АЗ ЗАБОНИ
ТОЧИКӢ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МИСОЛИ «МАРГИ СУДХӢР» ВА
«ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНӢ**

Илҳомуддини А.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улугзода

Мавзуи мавриди назар яке аз мавзӯҳои мубрам ва муҳим дар таҳқиқоти тарҷума ва антропонимҳо маҳсуб меёбад. Номҳои одамон дар фарҳангҳо ба сифати нишонаи шахсият, насаб, табиати иҷтимоӣ ва баъзан шароити ҷуғрофӣ истифода мешаванд. Ҳар як забон дорои хусусиятҳои хоси худ дар сохтани номҳои одамон аст, ки ин ба тарзи таъриф ва изҳороти анъанавии фарҳанг вобаста аст. Бояд зикр намуд, ки ҳангоми тарҷумаи асарҳои бадеӣ унсурҳои забонӣ ба монанди антропоним, топоним, экзотизм, воҳидҳои фразеологӣ, истилоҳот ва ғайра ба тарҷумон мушкилиҳои хосро ба миён меоранд. Дар ин замина антропонимҳо низ аз ин ӯрӣ набуда, аз тарҷумон диққати махсусро талаб менамояд. Мушкилии асосӣ дар ин раванд интиҳоб намудани роҳи усули тарҷумаи саҳеҳ мебошад, ки дар тарҷумаи антропонимҳо, маъниҳо ё рамзҳо, ки дар номҳои одамон дар як забон мавҷуданд, метавонанд ба таври дуруст ё дақиқ дар забони дигар баён нашаванд. Масалан, дар забони тоҷикӣ номи “Ҷамшед” маънои “ҷами дурахшон ё ҷами шоҳ”, «шоҳи қаҳрамон» ё «қудрати бузург»-ро дошта метавонад. Барои англисзабон, русзабон ва дигар миллатҳое, ки бо фарҳанги тоҷикӣ ошно нестанд, душвор аст, ки бо маънои аслии он шинос шаванд. Барои ин тарҷумон бояд роҳи усулҳои гуногуни тарҷумаро ба монанди тарҷумаи транскрипсионӣ ва транслитератсионӣ, тарҷумаи тасвирӣ, шарҳи маънӣ ва ғайраро истифода барад, то ки англисзабон ва ё дигар миллатҳо маънии аслии ин ё он антропонимро дарк намоянд. Антропонимҳо аксар вақт бо таърихи кишвар ё минтақаи муқаррарӣ вобастаанд. Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ низ номҳо метавонанд дар фарҳангҳои гуногун мавҷуд бошанд, ки ҳар яке бо анъанавиятҳои хоси худ маъно ё рамзи махсуси фарҳангӣ дошта бошанд.

Лозим ба таъкид аст, ки вобастагии забон ва тарҷума яке аз масъалаҳои асосӣ дар соҳаи тарҷумашиносӣ ба ҳисоб меравад. Тарҷума бе забон вучуд дошта наметавонад, зеро забон воситаи асосии ифодаи фикр, эҳсосот ва маъно мебошад. Аз ин рӯ, тарҷума на танҳо иваз кардани калимаҳо аз як забон ба забони дигар, балки интиқоли маъно, услуб ва фарҳанг низ мебошад.

Тавре ки В. Набиев зикр менамояд, “забон аз бузургтарин омили рушди инсон ва ҷомеа ба шумор меравад ва он миллатҳоро бо хусусияти этнопсихологиашон, ки дар гуфтор ифода меёбад, муаррифӣ карда, бо тафаккури азали ва хиради эҷодии миллат сару кор дорад” [1, с. 84].

Тазаккур бояд дод, ки ҳувияти миллии мо ҳамин забони миллист, ки бевосита бо тафаккури миллии вобаста буда, мақоми омили муҳимтарини фаъолияти зеҳниро доро мебошад.

Ҳамин хусусияти забонро дар назар дошта, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон фармудааст: «Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростиин миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад» [1, с. 4].

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои қадимтарини олам ва забони мардуми тамаддунофар ва маърифатпарвари тоҷик маҳсуб меёбад. Аз ин ҷост, ки забони тоҷикӣ таърихи тулонии худро дорост ва камолот ва рушди он ба давраи ҳукуматдорӣи Сомониён ва давраҳои минбаъда рост меояд, ки бо шоҳкорҳои фарзандони фарзонаи миллат ба монанди Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино ва даҳҳо дигарон мукамал ва дар ҷаҳон шуҳратёр гаштааст.

Дар давраҳои мавриди баррасӣ масъалаҳои тарҷума низ аз забони тоҷикӣ ба забонҳои дигар ва баръакс мавқеи хос пайдо кардаанд. Дар ин робита метавон қайд намуд, ки рисолати аслии тарҷума, яъне таъмини муоширати касбӣ ва ғайрикасиби намоёндогони халқу қавмҳои гуногун дар шаклҳои хаттӣ ва ё шифоҳӣ ба таври мухталиф ва вобаста ба талаботи замон сурат гирифтааст. Агар дар замонҳои пешин тарҷумаи тахтуллафзӣ бештар рӯи кор омада бошад, дар давраҳои минбаъда масъалаҳои тарҷумаи нисбатан озод ва риояи қонунмандии забонӣ ва дониши хуби забон аз ҷониби мутарҷимон тақозо мегардид. Ҳоло, ки дар радиои илм ва ҷаҳони дигар, дар шароити рушди бисёрҷибаи техникаву технология дар назди тарҷумони муосир низ талаботи нав ва муҳим меистанд. Тарҷумон бояд аз истифодаи

эҳтиёткоронаи воситаҳои техникӣ ва нармафзорҳо бархӯрдор бошад ва дар тарҷумаи воҳидҳои забонӣ, алаҳхусус дар раванди тарҷумаи бадеӣ, аз вижагиҳои фарозабони фаъолияти тарҷумонӣ, аз ҷумла хусусиятҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, фарҳангӣ ва ғайра, огоҳ бошад.

Ономастика падидаи забониест, ки бо хусусиятҳои миллии таърихӣ ва фарҳангии соҳибзабонон алоқамандии зич дорад. Антропоним ва топонимҳои барандаи маъно ва иттилооти гуногун мебошанд. Бинобар мавқеи хос доштан дар таҳқиқоти забонӣ ономастика ва намуду зернамудҳои он мавриди пажӯиши муҳқиқони забоншинос гаштааст. Ин анъана дар забоншиносии хориҷӣ, аз ҷумла забоншиносии аврупоӣ, русӣ ва, бешубҳа, дар забоншиносии тоҷикӣ маъмул аст ва ҷанбаҳои гуногуни ономастикаро дар бар мегирад, ки яке аз онҳо ҷанбаи муқоисавӣ ва тарҷумавӣ мебошад. Ба ақидаи баъзе олимони, “пеш аз ҳама, бояд муайян сохт, ки баъзе мафҳумҳои ду ва ё зиёда забон аз рӯи маъно муодиланд ва бо ин тарз тарҷумаи онҳо осону қулай ба назар мерасад. Танҳо пас аз муайян сохтани чунин хусусиятҳо, монандӣ ва фарқи онҳоро низ метавон муайян кард” [2, с. 7].

Ҳамин тариқ, ономастика илми забоншиносии, ки исмҳои хосро аз ҷиҳати сохтор, маъно, этимология, таснифот, дастури забон ва ғайра меомӯзад. Дар навбати худ, ономастика исмҳои хосро дар гурӯҳҳои ҷудонаи антропонимҳо, топонимҳо ва зернамудҳои дигар баррасӣ менамояд. Ғайр аз ин, мафҳумҳои ономастикаи муқоисавӣ, ономастикаи тарҷумавӣ низ арзи вучуд доранд, ки объекти таҳқиқи мақолаи мазкурро антропонимҳо ё худ исмҳои шахс ташкил медиҳанд.

Мақсад аз навиштани ин мақола таҳлили вижагиҳои тарҷумаи антропонимҳои забони тоҷикӣ ба забони англисӣ дар заминаи асарҳои “Марги судхӯр” ва “Ҷаллодони Бухоро”-и С. Айни мебошад.

Барои расидан ба ҳадафи гузошташуда аз методҳои таҳқиқи маъмули забоншиносӣ, аз ҷумла, методи таҳлили маъноӣ, шарҳи маънӣ ва методи муқоисавӣ истифода шудааст.

Пажӯиши низомдори ономастика дар кишвари мо ба миёнаҳои асри XX рост меояд. Дар ин робита қорҳои олмӣ-таҳқиқотии олимони ватанӣ ва хориҷиро аз зумраи муҳаққиқони зерин метавон ёдовар шуд: О. Ш. Ҳайдарӣ, М. Маҳмадҷонов, С. Имомбердиева, ҳамчунин қорҳои илмӣ «Лексические особенности «Худуд-ал-олам» [Хасанов, 1986], «Аджаиб-ул-маҳлуқат ва гараиб-ул-мавҷудот» как источник исторической лексикологии» [Эрназаров (Назарзода) 1991], «Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айна» [Шодиев 1994] ва ғайра [3, с10].

Исмҳои хоси шахси минтақаи Лаҳш аз ҷониби муҳаққиқ Р. Холназаров таҳқиқ шудаанд. Муаллиф ономастикаро аз ҷанбаи басомад ва маҳсулнокии қорбурди он бо тарзи низомдор ва фарогир омӯхтааст. Муаллифи дигар, ки ба таҳқиқи масъалаи мавриди баррасиро сомон додааст, Ш. Рустамшо мебошад [11, с. 55].

Ҳоло бевосита ба таҳлили мисолҳо мепардозем. “Ба сифати самарайи аввалини ин созиш бояд Қоришқамба **Муҳсинро** ҳам ба доми вексел мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Муҳсинро ба Арбоб гирифта медод” (12, с.133). “As the first steep of this agreement, Qori Ishkamba planned to involve **Muhsin** in the veksel business and, as a result, he would take Muhsin's lands and give them to Arbab” (14, p.161).

Чунон ки аз ҷумлаи болозикр бармеояд, қорбурди вожа-антропоними **Муҳсинро** мушоҳида мекунем. Он номи шахсро ифода кардааст ва аслан номи арабӣ мебошад. Антропоними мавриди таҳлил маъноҳои эҳсонкунанда, соҳиби хайрот, некӯикунанда, некӯкор, хушрӯкунанда, ба ҳусну тароват дароранда, ниғаҳбон, муҳофиз ва ғараро доро мебошад. Исми шахси мазкур дар тарҷумаи забони англисӣ ҳамчун **Muhsin** тарҷума шудааст, ки бевосита ба тарҷумаи транскрипсия/транслитератсия тааллуқ дорад.

Мисоли дигар: “Дар вақтҳои дуздӣ қарда гаштанамон-ку қалон ва сардорамон мишраб будааст, акнун ки ҷаллодӣ қарда истодаем, қалон ва сардорамон кӣ мешавад? - гӯён **Қурбон-демона** сухани Ҳайдарҷаро бурида пурсид” (13, с.120). “It seems that during the periods when we were busy with our stealing activities, our head and boss was mirshab. But now that we are engaged in executing, who will be our head and boss?” **Qurbon Devona** interrupted, interrupting in Naidarcha” (14, p. 228). Дар мисоли мавриди назар як антропоним яъне, **Қурбон-демона** истифода шудааст. **Қурбон** маънои наздикӣ, рақобат, қамондон, ғилоф, ҷилде, ки қамонро дар он нигоҳ медоранд-ро дорад. Тавре дида мешавад исми шахс яққоя бо лақаб истифода шудааст. Ном ва лақаб дар забони форсӣ ва забонҳои дигар дар муошират ва матнҳои бадеӣ истифода мешаванд. **Бояд зикр намуд, ки лақаб** ин ном ё унвони иловагӣ аст, ки одамон дар бораи як шахс ё мавзӯ мегузоранд. Лақаб аксар вақт бо хусусиятҳои хос ё дароз қардани маънӣ, маъзарат ё ифода намудани қасбу қор, ҳулку атвор ва ғайра гузошта мешавад. Қалимаи **демона** дар Фарҳанги забони тоҷикӣ маънои “аз ақлу хуш бегона, одами ғайри

муътадил дар хулку атвор, осемасар, аз алоики дунё vorаста, оворагарди саргардон, ошӯфта, шефта, шайдо, мубтало, гирифтор”-ро дорад[8, с. 88]. Дар матни забони англисӣ антропоними мазкурро тарҷумон ҳамчун **Qurbon Devona** тарҷума намудааст. Антропоними “**Qurbon**” тавассути тарҷумаи транскрипсионӣ тарҷума шуда, вожаи “**Devona**” бошад бо роҳи тарҷумаи тахтулафзӣ тарҷума шудааст. Лозим ба таъкид аст, ки дар забони англисӣ якчанд муодилҳои калимаи мавриди назар мавҷуд мебошад. Масалан, mad, insane, lunatic, crazy ва ғайра. Вале аз ҷониби тарҷумон муодили калимаи мазкур истифода нашудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки дар тарҷумашиносӣ роҳҳои махсуси интиқоли исмҳои хос мавҷуд аст, ки яке аз роҳҳои маъмултарин ва мувофиқтарини онҳо татбиқи транскрипсия/транслитератсия махсуб меёбад. Таҳлили мисолҳои мо низ собит намуд, ки иддае аз ономастикаи ҷамъоваринамудайи мо ба матни тарҷума бо ҳамин усул интиқол ёфтаанд.

Дар натиҷаи истифодаи ин тарзи тарҷума танҳои шакли овозӣ ва ҳарфии вожаи матни асл тағйир ёфта, худӣ он бо навиштор ва талаффузи қоидаҳои забони тарҷума нигоҳ дошта мешавад, чунончӣ:

“Одами **Абдуқодир тӯқсабон** амлоқдори Ғиждувониро кӣ кушта буд? –гӯён **Қодир-буз** ном як ҷаллод як саволи эътирозомез дода сухани **Ҳамро-говбозро** бурид” (12, с.117). “But who killed **Abdu Qodir Tuqsabo** Amlokdor from Ghizhduvan? asked an executioner named **Qodir Buz**, interrupting **Hamro Govboz** with a complaining question” (14, p. 224). Дар ин мисол се антропоним **Абдуқодир тӯқсабон**, **Қодир-буз** ва **Ҳамро-говбоз** мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дидан мумкин аст, ки ҳарсеи онҳо якҷоя бо унвон ва лақаб истифода шудаанд. Дар адабиёти бадеӣ, истифодаи **унвон** ва **лақаб** бо **исми шахс** хеле маъмул мебошанд, зеро он хусусиятҳо, хислатҳо ва нақшҳои шахсияти асосии асарро бештар инъикос менамоянд. Унвон ва **лақаб** барои тавсиф, таъриф ва кӯмак ба шинасоии қаҳрамонҳо ва қиёс қардани хислатҳои онҳо истифода мешаванд. Ҳамзамон, дар адабиёти бадеӣ ва фарҳанг, шахсиятҳои маъруфи таърихӣ ё адабӣ метавонанд ном ва лақабҳоро якҷо истифода кунанд. Дар матни англисӣ антропонимҳои мазкур **Abdu Qodir Tuqsabo**, **Qodir Buz** ва **Hamro Govboz** тарҷума шудаанд. Ҳангоми интиқоли антропонимҳои мавриди таҳлил усулҳои омехта яъне, тарҷумаи тахтулафзӣ бо транскрипсия/транслитератсия қорбаст шудаанд. Вожаҳои **Tuqsabo**, **Buz** ва **Govboz** бо ёрии тарҷумаи тахтулафзӣ интиқол ёфтаанд.

Аз таҳлил ва баррасии вожаҳои мавриди назар мушоҳида мешавад, ки роҳи усулҳои тарҷумаи антропонимҳои зикргардида ба забони англисӣ хеле ҷолиб сурат гирифтааст. Антропонимҳои болозикр бо омезиши ду усули тарҷума яъне, транскрипсия/транслитератсия ва тарҷумаи тахтулафзӣ интиқол ёфтаанд.

Муҳаққиқи рус А.А. Реформатский дар қорҳои илмӣ-таҳқиқотии худ зикр менамояд, ки “тарҷума кӯшиш менамояд, ки калимаи бегонаро худӣ намояд, транскрипсия/транслитератсия кӯшиш менамояд, ки калимаи бегонаро дар шакли аслии нигоҳ дорад” [7, с. 312]. Дар мисоли наватӣ низ исми шахс якҷоя бо унвон истифода шудааст: “Агар маъзул шавад, оё монанди **Остонакул қушбегӣ** ҳамаи молу мулкаш мусодира гардида, ҳудаш аз шахр бадарға мешуда бошад ё ин ки монанди **Насрулло қушбегӣ** бо зану бачагонаш ва одамони наздиқаш бо як сурати ваҳшиёна кушта мешуда бошад?” (12, с. 115). “Would he suffer the same fate as **Ostonaqul Qushbegi**, facing confiscated of all his property and exile from the city? Or like **Nasrullo Qushbegi**, would he endure a savage demise alongside his wife, children, and close relatives” (14, p. 221).

Тавре мушоҳида мешавад дар матни забони тоҷикӣ ду антропоним **Остонакул қушбегӣ** ва **Насрулло қушбегӣ** мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Антропонимҳои мазкур дар асари “Ҷаллодони Бухоро”-и Садриддин Айний зикр гардида, онҳо шахсиятҳои мансабдор дар замонҳои таърихии Бухоро ҳастанд, ки барои тасвири тақдири вафодорӣ, бадарға ва ҷазо ё ҳатто қуштор истифода мешаванд. Қушбегӣ олитарин мансабест, ки дар соҳти девонии аморати Бухоро истифода мешуд ва он маънои “садри аъзам”-ро низ дорад.

Тарҷумон антропонимҳои мазкурро ба забони англисӣ ҳамчун **Ostonaqul Qushbegi** ва **Nasrullo Qushbegi** тарҷума намудааст. Дар раванди тарҷумаи антропонимҳои мавриди таҳлил омезиши ду усули тарҷума яъне, транскрипсия/транслитератсия ва тарҷумаи тахтулафзӣ қорбаст шудаанд. Ҳамин тарик, тарҷумаи антропонимҳо, хусусан дар адабиёти бадеӣ, матнҳои таърихӣ аҳаммияти муҳим дорад, зеро он на танҳо як раванди забонӣ, балки раванди шиносоии фарҳангҳо мебошад. Дар бисёре аз кишварҳо, номҳо метавонанд нақши ҳосе дошта бошанд, ки мантиқи онҳо на танҳо ба сифати ном, балки ба раванди таърихӣ, динӣ ё фарҳангии одамон низ рабт доранд. Тарҷумаи антропонимҳо на танҳо як раванди забонӣ, балки фарҳангӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Зеро, ҳар як ном, ки дар забони аслии ё фарҳанги хос ба он алоқаманд аст, ҳангоми тарҷума ба забони дигар метавонад маънои аслии

худро аз даст диҳад ё бо хатоҳои эҳсосотӣ ё маънавӣ пайдо шавад. Бинобар ин, тарҷумаи дурусти антропонимҳо эҳтиёҷ ба фаҳмиши амиқ ва эҳтиром ба фарҳангро, таърих ва арзишҳои марбут ба номҳо дорад.

Аз таҳлили мисолҳо бармеояд, ки масъалаи тарҷумаи антропонимҳо яқсон нест ва бояд ба таври контекстуалӣ (яъне вобаста ба шароити матн ва забон) баррасӣ шавад. Гоҳе тарҷумаи тахтулафзӣ, гоҳе транслитератсия ва транскрипсия дар баъзе ҳолатҳо ассимилятсияи фарҳангӣ бехтарин роҳ буда метавонад. Вале дар ҳамаи ҳолатҳо, ҳадаф ҳифзи мантиқ, арзиш ва шинохти ном дар заминаи нави фарҳангӣ маҳсуб меёбад.

Хулоса, антропонимҳо дар фазои забон, таърих ва фарҳанги мардум ҷойгоҳи махсус дошта, дар раванди муоширати байнизабонӣ ва тарҷума аз як забон ба забони дигар пайваста мавриди пажӯҳиши олимони соҳа қарор мегиранд. Таҳлили мисолҳо дар мақола нишон дод, ки тарҷумаи антропонимҳо нозуқиҳои худро дорад ва таваҷҷуҳи ҳоси тарҷумонҳоро тақозо менамояд ва саҳлангорӣ дар ин ҷода боиси номувофиқатӣ ва суитафоҳуми таърихӣ фарҳангиро ба бор меорад. Ин навъ мушкилиҳо дар асоси фарқиятҳои забонӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ сурат мегиранд. Яке аз роҳҳои маъмули тарҷумаи антропонимҳои асарҳои бадеии “Марги Судхӯр” ва “Ҷаллодони Бухоро”-и С. Айнӣ транскрипсия/транслитератсия ва тарҷумаи тахтулафзӣ маҳсуб меёбад, ки исботи онро мо бо мисолҳои мушаххас нишон додем.

Адабиёт

1. Набиев, В. Понздаҳ рӯзи сарнавиштсоз (ба муносибати 20 солагии Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Тоҷикистон). Хуҷанд, 2012. – 182 с.
2. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В.С. Виноградов. - М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. - 224 с.
3. Имамбердиева С. М. Ономастикаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ, [Текст] / С. М. Имамбердиева. - Душанбе, 2023. – 194 с.
4. Қурбони Восеъ. Ваҳдат, давлат, президент. Девашиш, 2007. – 256 с.
5. Махмаджонов, О. О. Топонимия Ромитского региона. – Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2005. – 26 с.
6. Офаридаев, Н. Лингвистическое исследование ойконимии Горного Бадахшана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Офаридаев Н. – Душанбе, 2002. – 38 с.
7. Реформатский, А.А. Введение в языковедение/ А.А. Реформатский. –М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд/ дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 1900 с.
9. Ҳайдаров, Ш. Антропонимика. Топонимика. Этносоцио-лингвистика: Сборник статей [Текст] / Ш. Ҳайдаров // – Пермь: От и До, 2011. – 208 с.
10. Ҳомидов, Д. Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешируд. Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Р. Ҳомидов. – Душанбе, 1999. – 21 с.
11. Рустамшо, Ш. Антропонимияи «Таърихи Систон» [Матн]: монографияи илмӣ / Ш. Рустамшо. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 192 с.
12. Садриддин Айнӣ. Марги Судхӯр. - Душанбе: Адиб, 2010. – 224 с.
13. Садриддин Айнӣ. Ҷаллодони Бухоро. – Сталинобод: Комбинати полиграфии Вазорати Маданияти РСФСР Тоҷикистон, 1958. – 359 с.
14. Ayni, Sadriddin. The Death of the Usurer, The Executioners of Bukhara. Translated from the Tajik Persian with an Introduction and notes by Abdusalom Mahmadvazarov. - Dushanbe: “R-graph”, 2024. – 296 pp.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ТАРҶУМАИ АНТРОПОНИМҲО АЗ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МИСОЛИ «МАРГИ СУДХӢР» ВА «ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО»-И С. АЙНӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили баъзе хусусияти тарҷумаи антропонимҳо аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ баҳшида шудааст. Дар он ҳамчунин антропонимҳое мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, ки дар асарҳои бадеӣ истифода шудаанд. Муаллифи мақола роҳу усулҳои тарҷумаи антропонимҳоро аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар ин робита муаллиф дар бораи тарҷума ва фаъолияти тарҷумонӣ қайд намудааст, ки он яке аз воситаҳои асосии ба ҳам наздик шудани адабиёт ва халқҳо мебошад. Инчунин, муаллифи мақола ақидаҳо ва саҳми олимони ватаниву хориҷиро дар мақолаи худ дарҷ намудааст. Дар мақолаи мазкур ҳамчунин, дар бораи ономастика ва нақши он дар забоншиносӣ маълумот дода мешавад, ки ономастика як ҷузъи ҷудонапазири таърихи миллат ва баёнгари давраҳои мухталифи рушду инкишофи забону фарҳанги ҷомеа ба шумор меравад ва пажӯҳишу омӯзиши ҳамаҷонибаи он яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии муосир маҳсуб мегардад. Қайд кардан бамаврид аст, ки муаллиф барои мақсадҳои

мақолаи худ аз адабиётҳои илмӣ хориҷӣ низ оид ба мушкилоти назариявии ономастика ёдовар шудааст. Бояд тазакур дод, ки мақоланавис дар мақолаи худ яке аз усулҳои маъмули тарҷума яъне, транскрипсия/транслитератсия ва тарҷумани тахтулафзиро мавриди истифода қарор додааст.

Калидвожаҳо: антропонимҳо, забони англисӣ, забони тоҷикӣ, тарҷума, муқоиса, тарҷумашиноӣ, адабиёти бадеӣ, транскрипсия ва транслитератсия.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕВОДА АНТРОПОНИМОВ С ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ «СМЕРТЬ РАСТОВЩИКА» И «БУХАРСКИЕ ПАЛАЧИ» С. АЙНИ

Данная статья посвящена анализу особенностей перевода антропонимов с таджикского на английский язык на примере художественной произведение. В статье анализируются антропонимы которые использованы художественной литературе. Автор рассматривает способы перевода и выражения рассматриваемых языках. В статье также представлена информация о переводе и переводческой деятельности, которые являются одной из основных способов сближения литератур и народов. В связи с этим автор упоминает взгляды ученых в данной области. Стоит отметить, что для достижения целей своей статьи автор также обращается к теоретическим проблемам ономастики. В статье также представлена информация о ономастики и его роль в языкознании. Также отмечается, что ономастика является неотъемлемой частью истории народа и признаком разных периодов развития языка и культуры общества. Надо отметить что автор в своей статье используют способы перевода, таких как транскрипсия/транслитератсия и дословный перевод.

Ключевые слова: антропонимы, перевод, сравнение, английский язык, таджикский язык, переводоведение, художественная литература, транскрипсия и транслитерация.

ON SOME FEATURES OF TRANSLATION OF ANTHROPONYMS FROM TAJIK INTO ENGLISH BASED UPON "THE DEATH OF THE USURER" AND "THE EXECUTIONERS OF BUKHARA" BY S. AINI

This article deals with the analysis of the use of anthroponym in fiction and the ways of expressing them from Tajiki into English languages. In article are analyzed anthroponyms which are used to fiction. The author examines ways of translating and expressing the антропоним considered languages. This article also provides information on translation and translational activities which also represent one of the basic ways of establishing close ties among literatures and the peoples. In this regard, the author notes the contribution of scientists in this field. It should be noted that for the purposes of his article the author also turns to theoretical problems of onomastics. In this article also provides information about onomastics and its role in linguistics. Also it is marked that onomastics is an integral part of history of the people and a sign of the different periods of development of languages and culture of a society. It is necessary to note that the author in the article use ways of translation such as transcription/transliteration and literal translation.

Keywords: anthroponym, translation, comparison, English language, Tajiki language, translation studies, fiction, transliteration and transcription.

Дар бораи муаллиф

Илҳомуддини Абулхай

Докторант (PhD)-и кафедраи

забониносии муқоисавӣ ва тарҷумашиноӣ

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии

Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

кӯч. Ф. Мухаммадиев 17/6

E-mail: ilhom.nurov44@gmail.com

About the author

Ilhomuddin Abulhay

*PhD student of the Department of Comparative
Linguistics and Translation Studies*

Tajik International University of Foreign

Languages named after Sotim Ulughzoda

734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6

Muhammadiev str

E-mail: ilhom.nurov44@gmail.com

Об авторе

Илҳомуддини Абулхай

*Докторант (PhD) кафедры сравнительного
языкознания и переводоведения*

Таджикский международный университет

иностранных языков имени Сотима

Улуғзода

734019, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6

E-mail: ilhom.nurov44@gmail.com

ДУШВОРИҲОИ ЛЕКСИКӢ, ГРАММАТИКӢ ВА УСЛУБИИ ТАРЧУМА АЗ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БА ТОЧИКӢ

Комилов М. М.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Муқаддима. Мавҷудияти тафовутҳои кулӣ дар низоми грамматикӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ боиси зуҳури монеаҳои лексикиву услубӣ дар раванди тарҷума мегардад. Барои бартараф кардани ин мушкилот, аз мутарҷим (донишҷӯ) тақозо мешавад, ки хусусиятҳои сохтории ҳарду забонро мавриди таҳлили қиёсӣ қарор дода, меъёрҳои онҳоро хуб аз худ намояд.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Маводди амалии таҳқиқотро ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки онҳо ба сифати мисоли душвориҳои лексикӣ, грамматикӣ ва услубии тарҷума дар мақолаи мазкур истифода шудаанд, ташкил медиҳанд. Дар мақола асосан методҳои тасвири лингвистӣ, муқоисавӣ, типологӣ ва вобаста ба зарурият дар ҳолатҳои алоҳида таҳлили гашторӣ низ истифода бурда шудаанд.

Натиҷаҳо ва муҳокима. Мисоли душвориҳои лексикӣ тарҷума метавонанд тарҷумани калимаҳои сермаъно, исмҳои хос, реалияҳо (лексикаи бемуодил), калимаҳои байналмилалӣ, наввожаҳо ва ғайраҳо бошанд.

Мисол.: калимаи **“cover”** дар забони англисӣ якчанд маънӣ дорад. Он ҳамчун феъл **«густурдан»** тарҷума ва ҳамчун исм **«муқова»** тарҷума мешавад. Чунин мисолҳо, ки ба сермаъноии калима тааллуқ доранд, зиёд мебошанд.

Мисоли дигарро дида мебароем. Калимаи **country** дар забони англисӣ якчанд маънӣ дорад. Дар матн метавонад он ба маънои кишвар, сарзамин ва мамлакат ояд: *I have always wanted to visit this beautiful country.* – Ман ҳамеша мехостам ба ин **мамлакати** зебо ташриф орам. Ҳамчунин он дар матн ба маънии «деҳа» истифода бурда мешавад: *They enjoy country life over city life.* – Ба онҳо ҳаёти **деҳот** назар ба ҳаёти шаҳр маъқул аст. Илова бар ин, калимаи **country** дар матни забони англисӣ ба маънии «соҳа» низ **истифода** бурда мешавад: *This is unknown country to me.* – Ин **соҳа** барои ман ношинос аст.

Душвориҳои лексикӣ тарҷума на танҳо ба тарҷумани калимаҳои сермаъно хос аст, балки он метавонад ба тарҷумани исмҳои хос, номҳои ҷуғрофӣ, реалияҳо ва ғайраҳо хос бошад.

Масълан, ному насаби шахс, ки аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс тарҷума мешаванд, бояд бештар вақт бо усули транскрипсия тарҷума карда шавад. Мисол, баъзан номҳои тоҷикӣ ба сабаби дар шиносномаи шаҳрвандӣ ва шаҳодатномаи таваллуд бо забони русӣ буданашон ба забони англисӣ тавассути усули транслитератсия тарҷума карда шудаанд. Масалан, исми Бахромо ба забони англисӣ **Bakhrom** тарҷума кардаанд. Маводди таърихӣ нишон медиҳад, ки ин ном аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ **Bahram** тарҷума шудааст. Мисол, агар ба таърих назар афканем номи шаҳаншоҳи Эрон аз хонадони Меҳрон (590—591) Бахроми Чубина аз забони форсӣ ба забони англисӣ чунин тарҷума шудааст: **Bahram Chubina** ё ки **Bahram Chobin**. Аз ин рӯ, таърихан номҳои тоҷикӣ-форсӣ аз ҷумлаи **Абуабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Низомии Ганҷавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ** аз забони форсӣ ба забони англисӣ чунин тарҷума шудаанд: **Abu Abdullah Jafar Rudaki, Abolqasem Ferdowsi** (ё ки **Firdausi**), **Nizami Ganjavi, Abdul Rahman Jami**. Тоҷикон баъзан номҳои зикршударо ба забони англисӣ **Abuabdulloh Rudaki, Abulqosim Firdausi, Nizomi Ganjavi, Abdurahmon Jomi** тарҷума мекунанд, ки он дуруст нест.

Ҳамин тавр, ҳарфи “о”-и тоҷикӣ ба “а”-и англисӣ иваз мешавад. Мисол: номҳои ҷуғрофӣ Ҳисор, Кӯлоб, Варзоб, Шероз ва ғайраҳо ба забони англисӣ бо усули транскрипсия чунин бояд тарҷума кард: **Hisar, Kulab, Varzab, Sheraz**. Вале баъзан онҳоро ба забони англисӣ **Hisor, Kulob, Varzob ва Sheroz** тарҷума мекунанд, ки он ғалат аст.

Чунин ҳолат ба тарҷумани реалияҳо ё ки калима ва ибораҳои бемуодил низ хос аст.

Таҷрибаи тарҷумонӣ нишон медиҳад, ки новобаста аз тарҷума нашудани реалияҳо аз як забон ба забони дигар, якчанд роҳҳои гуногуни интиқоли онҳо аз забони асл ба забони тарҷума вучуд дорад. Дар бештари маводди асарҳои илмӣ панҷ усули тарҷумани реалияҳо зикр шудаанд, ки онҳо транскрипсия ва транслитератсия, шарҳи маънӣ, эзоҳ дар поварақ, калка ва нимкалка мебошанд.

«**1. Транскрипсия ва транслитератсия.** Дар вақти тарҷума реалияхоро аз рӯи шакли фонетикӣ (овоз) ва графикӣ (ҳарф) аз як забон ба забони дигар мегузaronанд. Муҳим он аст, ки агар ҳангоми транскрипсия тарҷумон реалияхоро аз як забон ба дигар забон мувофиқи қоидаҳои фонетикӣ дуруст гузаронад, реализи метавонад ба хонанда ҳам мазмунӣ дуруст ҳосил намояд ва ҳам обуранги миллии касб кунад» [5, с. 88]. Тибқи таърифи болоӣ метавон чунин зикр намуд, ки агар реализи тавассути овозҳои забони тарҷума интиқол дода шавад, дар ин вақт ҳангоми усули транскрипсия ба кор бурда мешавад. Мисол: *kolkhoz*, *Hisar*, *Kulab*, *juftbaragan*. Транслитератсия бошад, ин интиқол ё тарҷумаи реализи дар сатҳи графема мебошад. Мисол: *Lincoln* – Линколн, *Ford* – Форд.

«**2. Шарҳи маънӣ.** Чунин усули тарҷума дар ҳолатҳои истифода бурда мешавад, ки дигар роҳҳо ба тарҷумон даст намерасанд. Вақте ки реализи бо ин гуна ҳолат дар матн ба назар мерасад, тарҷумон онро на ба усули транскрипсия ва на эзоҳи поварақ дода метавонад, балки маҷбур мешавад, ки маънои реализро тасвир намояд ё ин ки шарҳ диҳад» [5, с.88]. Ҳангоми истифодаи ин усул тарҷумон реализро бо усули транслитератсия ё транскрипсия дар забони тарҷума ифода намуда, шарҳи мазмунӣ онро бо забони тарҷума дар қавс нишон медиҳад. Мисол: дар матн тарҷумон калимаи “sandwich” – ро сандвич тарҷума карда, пас аз он шарҳи онро дар қавс чунин менависад: (як намуди бутерброд аст, ки аз ду пораи нон ва ягон навъи мағз (каклет) дар байни онҳо иборат мебошад).

«**3. Эзоҳ дар поварақ.** Эзоҳ дар поварақ ин як намуди шарҳ мебошад. Агар онро ба зергурӯҳи усули шарҳи маънӣ ҷудо кунем, ҳама намерасад ва он дар асарҳои бадеӣ ҳама вақт истифода бурда мешавад. Мисолҳои ин гурӯҳ бисёранд. Чунин усули тарҷума дар рӯйхати махсус ё ин ки дар луғатҳо, дар саҳифаҳои охири китоб ё дар охири ҳар як қисми асар оварда мешаванд. Дар баъзе ҳолатҳо маънои реализи ношиносро тарҷумон барои хонанда дар ҳудуди ҳамон саҳифа эзоҳ медиҳад, ки албатта ин беҳтар аз он аст, ки барои ёфтани маънои калима хонанда ба пушти китоб назар кунад» [5, с. 81]. Мисол, тарҷумон вожаи “тапчан”-и русиро ба забони англисӣ дар матн “tapchan” тарҷума мекунад ва дар поварақ ба забони англисӣ онро чунин шарҳ медиҳад: “It is a large, elevated wooden platform, similar to a bed, with a table in the middle.”

«**4. Калка.** Усули тарҷумае мебошад, ки баъд аз усули тарҷумаи транскрипсия ва транслитератсия серистифода аст. Ҳангоми истифода аз калка реализи ҳарфо ҳарф тарҷума мешавад ва маънои семантикии ҳудуди гум намекунад» [5, с.85]. Ин истилоҳро дар забони тоҷикӣ метавон бо истилоҳҳои «тарҷумаи қарзӣ» ё ки “гартабардорӣ” низ ифода кард.

«Калка ба тарҷумаи муқаррарӣ монандӣ дорад, ки ягон хусусияти хоси усули тарҷума дар он дида намерасад. Бештар реализҳои, ки бо усули калка тарҷума мешаванд, дар забони тарҷума ҳамчун калимаҳои иқтибосӣ меоянд» [7, с.57]. Мисол: *self-declared/proclaimed state* – давлати худэълום ё ки калимаи «самообслуживание» -и забони русиро ба забони тоҷикӣ «худхизматрасонӣ» тарҷума кардаанд, ки он низ бо усули “калка” тарҷума шудааст.

«**5. Нимкалка.** Реализҳои нимкалка калимаҳои иқтибосӣ буда, як ҳиссаашон калимаи ғайризабонӣ ва ҳиссаи дигарашон калимаи ҳудудӣ мебошад. Ин усул низ ҳангоми тарҷума ба луғат таъри карда, як қисми калмаро транскрипсия мекунад ва қисми дигарашро аз рӯйи луғат тарҷума менамояд» [5, с.85]. Мисол: *decembrist* - декабрист ё ки “film-script” - филмнома тарҷума мешаванд, ки онҳо бо истифода аз усули нимкалка тарҷума шудаанд.

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки аз усулҳои мавҷудаи тарҷумаи реализҳо транскрипсия ва транслитератсия серистифода мебошанд. Бо вучуди он ки ҳарду як усули тарҷума ба ҳисоб мераванд, байни онҳо каме фарқ вучуд дорад – яке танҳо бо овозҳо ва дигаре бо ҳарфҳо сарукор дорад. Ҳангоми тарҷумаи реализҳо тавассути усули транскрипсия як чизро бояд дар хотир дошт, ки баъзе овозҳои забони тоҷикӣ бо овозҳои забони англисӣ иваз мешаванд. Масалан, овози “о”-и забони тоҷикӣ бо овози “а”-и забони англисӣ иваз мешавад.

Душвории дигари тарҷума душвории грамматикӣ тарҷума мебошад. Бо чунин душворӣ метавон ҳангоми тарҷумаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла ё дигар падидаҳои грамматикӣ дучор шуд. Масалан, ҳангоми тарҷума мо ба хусусиятҳои гуногуни грамматикӣ забони тоҷикӣ ва англисӣ дучор мешавем, ки аз ҳам фарқ мекунам. Агар мутарҷим тарзи баёни ин қоидаҳоро дар забони модарии худ хуб надонад, наметавонад ҷумларо ба тоҷикӣ ба таври саҳеҳ ва фаҳмо тарҷума кунад. Фаразан, дар тарҷумаи ҷумлаи англисии “**Fathers father children**” [3, с.13] («**Падарон кӯдаконро падарӣ мекунам**») шахсе, ки нав ба омӯзиши забони англисӣ шуруъ кардааст, мушкилӣ мекашад. Зеро ӯ аз сохтори грамматикӣ забони англисӣ, яъне мавқеи аъзоҳои ҷумла дар забони англисӣ дар муқоиса бо забони тоҷикӣ ба пуррагӣ огоҳ нест. Албатта, чунин мисолҳо, ки ба сохтори грамматикӣ забон дахл доранд, фаровон ба ҷашм мерасанд.

Чанд мисоли дигар, ки ба мушкилоти грамматикии мубтадо дахл дорад, ки онҳоро метавон мисоли душвории грамматикии тарҷума номид.

Дар ҷумлаҳои забони англисӣ тартиби устувор ба назар мерасад, мавҷудияти мубтадо (ё хабар) ҳатмӣ буда, ҳатто ҷумлаҳои номуайяншахс дар онҳо ҳамчун ҷумлаҳои муайяншахс пазируфта мешаванд. Ба сифати ҷунин мубтадои формалӣ ҷонишинҳои *it, one, they, you, we* ва *they* истифода бурда мешаванд. Ҷунонҷӣ:

It is raining. Борон борида истодааст.

It was pleasant to bask in the sun. Дар зери офтоб гарм шудан роҳатбахш буд.

One never knows when he gets mad. Ҳеҷ вақт намефаҳмӣ, ки ӯ кай ба ҳашм меояд.

You can't help loving him. Ӯро дӯст надоштан номумкин аст [3, с.18].

They say he's back. Мегӯянд, ки ӯ баргаштааст.

Ба ибораи дигар «агар дар ҷумлаи мафъул ҷонишини *it* ба сифати мубтадои формалӣ истифода бурда шавад, ҷумлаи мазкур бо ҷумлаи номуайяншахс тарҷума мешавад: *it is said* – мегӯянд, ки; *it is thought* – фикр мекунанд, ки; *it is believed* – ҳисобида шудааст, ки; паҳн гаштааст, ки (он бештар вақт вобаста ба матн тарҷума карда мешавад); *it is reported* – хабар медиҳанд, ки ва ғ.» [8, с. 105-111].

It is widely believed that there is no other way for the country but to initiate democratic reforms. - Ақидае ба таври васеъ паҳн гаштааст, ки ба ҷуз оғоз кардани ислоҳоти демократӣ дигар роҳ барои ин мамлакат вучуд надорад.

Дигар намуди мубтадои формалӣ, ки бо вожаи туфайлии *there* ва феъли *to be* сохта шудааст, ба шумор меравад. Он мавҷудияти ин ё он предмет ва ё шахсро ифода мекунад:

There is a telephone in that room. Дар он хона телефон мавҷуд аст.

There are plenty of people there. Дар он ҷо одамони зиёд ҳастанд.

Бояд ишора намуд, ки мубтадои формалӣ дар забони тоҷикӣ вучуд надорад. Аз ин рӯ, ҳангоми тарҷумаи мубтадои формалии забони англисӣ ба тарҷумаи ҷонишинҳои *it, one, they, you, we* ва *they* ва калимаи туфайлии *there*, ки ба сифати мубтадои формалӣ меоянд, бояд аҳамияти ҷиддӣ дод.

Новобаста аз тартиби устувори аъзоҳои ҷумларо доро будани забони англисӣ дар он мавҷудияти мубтадо ҳатмист. Ҷумлаҳои бешахс ва номуайяншахс ҳамчун ҷумлаҳои муайяншахс махсуб мешаванд, ба ин хусусияти хосси забони англисӣ ҳангоми тарҷумаи созмонҳо бо мубтадои формалӣ рӯ ба рӯ шудем ва ба он равшанӣ андохтем.

Мисолҳои дигар ба мушкилоти услубии тарҷума дахл дорад. Масалан, шахси беҳабар аз услуби баёни забони англисӣ метавонад зарбулмасали «**Забон донӣ, ҷаҳон донӣ**»-ро ба забони англисӣ ҷунин тарҷума наояд: **“Knowing the language is knowing the world”**. Шахсе, ки аз намунаҳои нутқи забон огоҳии комил дорад, метавонад онро ба забони англисӣ ҷунин низ тарҷума наояд, ки он аз тарҷумаи қаблӣ хубтар садо медиҳад: **“The more foreign languages you speak the more you can discover the world”**. Ҳангоми ҷунин тарҷума намудан тарҷумон ба тарзи баёни забони англисӣ аҳамият медиҳад. Инҷунин ҳангоми тарҷумаи мисоли санъатҳои бадеии аз ҷумлаи метафора, муболиға, ташбеҳ ва ғайра, пеш аз ҳама, дарки мазмуни он муҳим мебошад, зеро он имконият медиҳад мисоли мавриди назари санъати бадеӣ ба забони асл дуруст, тарҷума карда шавад, ки дар мавриди он К. Усмонов ҷунин гуфтааст: «Дар вақти тарҷума намудани муболиға метавон онро аз рӯйи мазмун тарҷума кард. Агар ин даст надиҳад, бояд эквиваленти тоҷикии муболиғаи англисиро ҷустуҷӯ намуд. Мисол, ҷумлаи «**Ҳар як занг задани телефон ӯро як қад мепаронд**» дар забони англисӣ ҷунин тарҷума мешавад: **Each telephone bell mad him start**» [9, с.89-90].

Роҳҳои тарҷумаи яқчанд воҳидҳои фразеологиро баррасӣ мекунем, ки ба масоили душвориҳои услубии тарҷума низ рабт доранд.

Маводди назария ва амалияи тарҷума нишон медиҳад, ки бисёр роҳҳо ё ки усулҳои тарҷумаи воҳидҳои фразеологӣ, идиомаҳо, мақолҳо ва зарбулмасалҳо мавҷуд мебошанд.

Барои дуруст тарҷума намудани воҳидҳои фразеологӣ аз як забон ба забони дигар ҳамеша омӯхтани гунаҳои тарҷумашудаи воҳидҳои фразеологӣ хеле муҳим мебошанд. Бино ба ақидаи А.М. Бабкин гунаҳои тарҷумашудаи фразеологизмҳо метавонанд «муодилҳои пурра, муодилҳои нопурра (ҷузъӣ), муодилҳои фразеологӣ (ё тамсилҳои фразеологӣ) ва фразеологизмҳои бемуодил» [4, с. 205] бошанд.

1. Муодилҳои пурра. Муодилҳои пурра – муодилҳои тоҷикие мебошанд, ки онҳо дар забони англисӣ низ ду ва ё зиёда муодили худро доранд. Онҳо аз рӯйи маъно, таркиби луғавӣ, обуранги бадеӣ (фасоҳат), услуб ва сохтори грамматикӣ бо ҳамдигар мувофиқат мекунанд. Шумораи ҷунин муодилҳо зиёд нестанд. Ба ин гурӯҳ фразеологизмҳои хусусияти байналмилалӣ дошта дахл дорад, ки онҳо дар асоси ривоятҳо, дostonҳои китобҳои муқаддас ва далелҳои таърихӣ ба вучуд омадаанд. Мисол, фразеологизми англисии **“fall out of the sky”**

муодили пурраи ибораи фразеологиии “аз осмон афтодан”-и забони тоҷикӣ мебошад. Инчунин тарҷумаи зарбулмасали англисии “**time is money**”, ки дар забони тоҷикӣ «**вақт пул аст**» мешавад. Он новобаста аз таҳтуллафз тарҷума шуданаш муодили пурра мебошад, зеро онро инчунин ҳамчун зарбулмасал дар байни мардуми тоҷикзабон ҳамчун “**вақт пул аст**” ба таври васеъ истифода мебаранд ва онро муодили пурра метавон низ номид.

2. Муодилҳои нопурра (чӯзӣ). Инҳо он намуди фразеологизмҳои мебошанд, ки онҳо аз рӯи маъно бо ҳам комилан мувофиқат карда, вале аз лиҳози хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, муодили англисии ибораи фразеологии «**Аз осмон ситора хоستان**»-и забони тоҷикӣ, ки “**pie in the sky**” мебошад, метавон муодили нопурра ё ки чӯзӣ номид.

3. Муодилҳои фразеологӣ (ё тамсилҳои фразеологӣ). Муодилҳои фразеологӣ он намуди фразеологизмҳои мебошанд, ки онҳо аз рӯи маънои худ ба ҳамдигар пурра мувофиқат намуда, вале аз хусусиятҳои лексикӣ грамматикӣ ё ки сохтори грамматикӣ худ ба ҳамдигар пурра мувофиқат намеkunанд. Мисол, зарбулмасали **There is no harm in trying** ба забони тоҷикӣ ду муодил дорад, ки метавон ҳарду гунаи онро тамсили фразеологӣ номид: **1. аз карнайҷӣ як пуф 2. шавад - обӣ, нашавад – лалмӣ.**

4. Фразеологизмҳои бемуодил. Инҳо он навъи фразеологизмҳои мебошанд, ки дар забони тарҷума мавҷуд нестанд, онҳоро метавон ба дигар забон бо воситаи тарҷумаи тасвирӣ, маъноӣ ё ки таҳтуллафзӣ тарҷума кард. Мисоли чунин фразеологизмҳо метавонанд фразеологизми “**гурғи борондида**” - **experienced person** ё ки “**blue skies ahead**” – **рӯзҳои нағз дар пешанд** мебошанд.

Омӯзиши навъҳои фразеологизмҳои тарҷумашуда, ки аз ҷониби олими рус А. М. Бабкин пешниҳод гардидаанд ба мо имконият медиҳанд усулҳои зерини тарҷумаи воҳидҳои фразеологиро ироа намоем:

1. Дарёфти муодилҳои фразеологӣ. Муодилҳои фразеологӣ, ки онҳо метавонанд пурра ва нопурра (чӯзӣ) бошанд. Тавре ки дар боло зикр карда шуд, муодилҳои пурра аз ҷиҳати маъно, обурани бадеӣ (фасоҳат), услуб ва сохтори грамматикӣ бо ҳам мувофиқат мекунанд. Муодилҳои нопурра бошанд, онҳо аз ҷиҳати маъно бо ҳам ба пуррагӣ мувофиқ омада, аз лиҳози таркиби луғавӣ ва сохтори грамматикӣ ба ҳамдигар қисман мувофиқат мекунанд, ки мисолҳои муодилҳои фразеологиро мо дар боло пешниҳод намудем.

2. Интиҳоби тамсили (аналоги) фразеологӣ. Усули сермаҳсули тарҷумаи воҳидҳои фразеологӣ ё ин ки идиоматикӣ аз як забон ба забони дигар ин интиҳоби тамсили идиоматикӣ мебошад.

Тибқи чунин усули тарҷума воҳиди идиоматикӣ тарҷумашуда мазмунан ба воҳиди асл мувофиқат мекунад, вале он тавассути дигар тимсол ё образ (бо дигар калимаву ибораҳо) дар забони тарҷума ифода ёфтааст: **between the devil and the (blue) sea — дар миёни обу оташ мондан.**

3. Тарҷумаи маъноӣ ё ин қаринаӣ (контекстуалӣ). Дар бораи усулҳои тарҷумаи воҳидҳои фразеологӣ ва интиҳоби байни онҳо сухан ронда, боз ба се мафҳуми дигар: тарҷумаи маъноӣ, контекстуалӣ ва тарҷумаи интиҳобӣ равшанӣ меандозем. Бештар вақт, мо дар бораи тарҷумаи маъноӣ ва контекстуалӣ ҳарф зада, он навъи тарҷумаро дар назар дорем, ки дар сурати мавҷуд набудани муодил ва тамсил онро метавон истифода бурд, ҳини истифодаи он воҳиди фразеологӣ тавассути воҳидҳои озод, ки онҳо дар забони тарҷума ибораҳои рехта нестанд, тарҷума карда мешаванд. Ин навъи тарҷумаро «тарҷумаи интиҳобӣ» низ меноманд:

Ман дар ин коҳиш акаамро ҳақ медонистам, лекин **гарданам ёрӣ намедод**, худро дар пеши ӯ гунаҳкор шуморам [2, с. 23].

I knew he was right, but **my pride kept me from admitting it**, so I asked him [11, с. 24].

Дар ин ҷумла нависанда чунин воҳиди фразеологиро ба монанди «**гарданам ёрӣ намедихад**»-ро истифода бурдааст, ки маънояш номус кардан ё ин ки шаъну шарафро нигоҳ доштан аст. Тарҷумон ин воҳиди фразеологиро бо усули маъноӣ ё ин ки тасвирӣ тарҷума кардааст: **My pride kept me from admitting it**. Яъне калимаи гардан дар воҳиди асл ба забони англисӣ ба калимаи **pride** тарҷума шудааст, ки маънояш ифтихор ва шаъну шараф аст. Агар ин воҳиди фразеологиро таҳтуллафз тарҷума кунем, пас ин воҳид маънои аслиашро гум мекунад. Масалан: **My neck does not help me**. Пас аз ин ҷо бармеояд, ки тарҷумон ба воситаи тарҷумаи маъноӣ воҳиди дар боло зикршударо хеле хуб тарҷума кардааст.

4. Тарҷумаи таҳтуллафзӣ. Тарҷумаи қарзӣ ё ин ки таҳтуллафзии фразеологизмҳо ҳангоми мавҷуд набудани муодили пурра ва нопурра яке аз роҳҳои тарҷумаи ибораҳои рехта ё ин ки идиомаҳо ба шумор меравад.

С. Влахов ва С. Флорин дар бораи тарҷумаи тахтуллафзии ибораҳои фразеологӣ чунин гуфтаанд: «Тарҷумаи тахтуллафзии ВФ ё калкаи онҳо дар мавридҳои истифода мешавад, ки бо дигар усулҳо ифода намудани маънои пурраи семантикиро услубӣ ва экспрессивиро эҳсосии ВФ имконнопазир аст, вале бо ин ё он сабаб ба назари хонанда расонидани асоси образии ВФ матлуб мебошад» [12, с.194]. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **the lion's share** - «**хиссаи шер**» ва **love me - love my dog** - «**агар маро дӯст дорӣ – сагамро низ дӯст дор**» аз забони англисӣ бо истифода аз усули тарҷумаи тахтуллафзӣ тарҷума шудаанд.

Бо вучуди ин, ҳангоми тарҷумаи фразеологизмҳо навъҳои фавқуззикри воҳидҳои фразеологӣ, ки ҳангоми тарҷума метавон ба онҳо дучор шуд, бояд ба инобат гирифт. Вобаста ба мавҷудияти чунин навъи воҳидҳои фразеологӣ тарҷумашуда тарҷумаи воҳидҳои фразеологиро метавон бо истифода аз усулҳои дарёфти муодили фразеологӣ, тарҷумаи тахтуллафзӣ, маъноӣ (контекстуалӣ) ва тасвирӣ ва пайдо кардани тамсили фразеологӣ тарҷума кард. Ҳамин тавр, тарҷумонро зарур аст, бо истифода аз усули якум, яъне то ҳадди имкон дарёфт кардани муодили фразеологӣ бояд ибораи фразеологиро тарҷума кунад ва дар ҳолати пайдо нашудани муодили он аз забони тарҷума воҳиди фразеологиро бо истифода аз усулҳои тарҷумаи тахтуллафзӣ, тасвирӣ ва маъноӣ (контекстуалӣ) тарҷума намояд.

Илова бар ин, баъзан ҳолатҳои мешаванд, ки ибораҳои фразеологӣ як забон дар забони дигар мавҷуд нестанд ва онҳоро вобаста ба мазмунашон ба забони дигар бо истифода аз тарҷумаи тасвирӣ ё тарҷумаи маъноӣ тарҷума мекунад. Мисол: **гурғи борондида** – **experienced person**. Ибораи мазкур вобаста ба мазмуне, ки ибораи «гурғи борондида» дар забони тоҷикӣ дорад, мазмунан тарҷума шудааст.

Ҳамин тавр, моро зарур аст, пайваستا ба омӯзиши китобҳои бадеӣ ба ҳар ду забон машғул шавем, зеро мутолиаи асарҳои бадеӣ омили муҳимми аз худ кардани қонуниятҳои грамматикӣ ва услубии забонҳо ба ҳисоб меравад. Оғай аз ин хусусиятҳо мутарҷимро аз душвориҳои лексикӣ эмин дошта, сифати тарҷумаи қиёсиро аз забони англисӣ ба тоҷикӣ ва баръакс таъмин менамояд.

Адабиёт

1. Азимова, М. Н. *Сопоставительный анализ фразеологических параллелей английского и таджикского языков* / М.Н. Азимова. – Душанбе, 1999. – 115 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Дар саҳро. (Қисми I, 2) / С. Айнӣ. Душанбе: Адиб, 1990. - 352 с.
3. Аполлова, М. А. *Specific English (Грамматические трудности перевода)* / М. А. Аполлова. – Москва : Международные отношения, 1977. – 136 с.
4. Бабкин, А.М. *Русская фразеология, ее развитие и источники* / А.М.Бабкин. - М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 264 с.
5. Влахов, С. И. *Непереводимое в переводе* / С. И. Влахов, С. П. Флорин. – 4-е изд. – М.: Р. Валент, 2009. – 360 с.
6. Камолиддинов, Б., Турсунов Ф. *Тарҷумонӣ ва тарҷумаи бадеӣ (дастури ёрирасони таълим)* / Б. Камолиддинов, Ф.Турсунов. – Душанбе, «Матбуот», 2011. – 228 с.
7. Комилов, М.М. *Баъзе роҳҳои тарҷумаи созмонҳои мафъулӣ аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ* / М.М. Комилов // Масъалаҳои мубрами филология ва тарҷума: мав.конф. илмӣ-назар. ҷум. – Душанбе: Матбааи “Сабрина -К”, 2016.-С.105-111.
8. Турсунов, Ф. М., Кесамирова С. Р. *Хусусияти тарҷумаи реалияҳои асари Артур Конан Дойл “Adventures of Sherlock Holmes” ба забони тоҷикӣ* / Ф. М. Турсунов, С. Р. Кесамирова // Паёми донишқадаи забонҳо. – 2013. – № 1 (9). – С. 55–59.
9. Усмонов, К. *Услубиёти забони англисӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ* / К. Усмонов. - Хучанд: Нури маърифат, 2007. - 128 с.
10. Яшина, Н. К. *Учебное пособие по письменному переводу* / Н. К. Яшина; Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2016. – 152 с.
11. Aini, S. *Death of a Money Lender* / S. Aini. Bukhara: Reminiscences. Translated into English by Holly Smith. - Moscow: Raduga, 1986. - 389 p.
12. Vlahov S., Florin S. *The Non-Translatable in Translation* / S. Vlahov, S. Florin. - M.: International Relations, 1980. - 341 p.

ДУШВОРИҲОИ ЛЕКСИКӢ, ГРАММАТИКӢ ВА УСЛУБИИ ТАРҶУМА АЗ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ БА ТОҶИКӢ

Дар мақола душвориҳои асосии тарҷума аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ, аз ҷумла душвориҳои лексикӣ, грамматикӣ ва услубии тарҷума мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд. Муаллиф кӯшиш намудааст, якҷанд мисолҳои душвориҳои лексикӣ, грамматикӣ ва услубиро дар мақола ироа намояд, ки донишмандони онҳо ҳангоми тарҷума аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс муҳим мебошанд. Дар мақола усулҳои муҳимми тарҷума, аз қабили транскрипсия, калка, шарҳи маънӣ ва дарёфти муодилҳои фразеологӣ, ки дар раванди тарҷумаи реалияҳоро воҳидҳои фразеологӣ мавриди истифода қарор меёбанд, шарҳ дода шудаанд. Мақолаи мазкур ба доираи васеи

донишҷӯён, магистрон, докторантон аз рӯи ихтисос PhD, омӯзгорони забони англисӣ ва инчунин шахсоне, ки ба таҳқиқу баррасии мушкилиҳои тарҷумаи хаттӣ шавқу рағбат доранд, тавсия карда мешавад.

Калидвожаҳо: душвориҳои лексикӣ, грамматикӣ, услубӣ, тарҷума, забони англисӣ, забони тоҷикӣ, реалияҳо, вохидҳои фразеологӣ, мубтадои формалӣ, транскрипсия.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ, ГРАММАТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ТАДЖИКСКИЙ

В статье исследуются основные трудности перевода с таджикского языка на английский, включая лексические, грамматические и стилистические аспекты. Автор предпринимает попытку привести ряд примеров лексических, грамматических и стилистических сложностей, знание которых необходимо при переводе с английского языка на таджикский и наоборот. В работе разъясняются важные методы перевода, такие как транскрипция, калькирование, описательный перевод и поиск фразеологических эквивалентов, которые используются в процессе перевода реалий и фразеологических единиц. Данная статья рекомендуется широкому кругу студентов, магистрантов, докторантов PhD, преподавателей английского языка, а также лицам, интересующимся изучением проблем письменного перевода.

Ключевые слова: лексические трудности, грамматические трудности, стилистические трудности, перевод, английский язык, таджикский язык, реалии, фразеологизмы, формальное подлежащее, транскрипция.

LEXICAL, GRAMMATICAL, AND STYLISTIC DIFFICULTIES OF TRANSLATION FROM ENGLISH INTO TAJIK

The article explores the fundamental challenges of translating from Tajik into English, including lexical, grammatical, and stylistic difficulties. The author tried to provide several examples of these complexities, the knowledge of which is essential when translating from English into Tajik and vice versa. The paper explains key translation methods, such as transcription, calque (loan translation), paraphrasing, and finding phraseological equivalents, which are employed in the process of translating realia and idiomatic expressions. This article is recommended for a wide range of students, undergraduates, PhD students, English language teachers, as well as individuals interested in researching the challenges of written translation.

Keywords: lexical difficulties, grammatical difficulties, stylistic difficulties, translation, English language, Tajik language, realia, phraseological units, formal subject, transcription.

Дар бораи муаллиф

Комилов Мирато Миришаробович

Дотсент, мудири кафедраи забонишиносӣ ва типологияи муқоисавӣ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: miratokomilov@yahoo.com

About the author

Komilov Mirato Mirsharobovich

Associate professor, head of the Chair of Linguistics and Comparative Typology

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: miratokomilov@yahoo.com

Об авторе

Комилов Мирато Миришаробович

Доцент, заведующий кафедрой языкознания и сравнительной типологии

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: miratokomilov@yahoo.com

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ СОХТОРИ МАҶОЗИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Шералиев С. О.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Яке аз падидаҳои ҷолиб, амиқ омӯхташуда ва дар шароити имрӯза рамзҳои забоншиносии муосир — ин маҷоз (метафора) мебошад. Ин падидаи мураккаб, ки дар илми суҳанварӣ ва забоншиносии тоҷик бо номҳои истиора, маҷоз, санъати бадеӣ, воситаи тасвир ва усули интиқоли маъно зикр мешавад, дорои сохтори хосаи семантикӣ мебошад. Ҳангоми таҳлили илмии маҷози феълӣ мо ба он така мекунем, ки хусусиятҳои асосии онро номгузорӣ, маъно, вазифа, вобастагӣ, сохтор, усул ва ғурӯҳбандӣ ташкил медиҳанд. Ба андешаи инчониб, «маҷоз (метафора) — ин мафҳумест, ки дар он калима дар натиҷаи инкишофи маъноӣ худ тобиши иловагӣ пайдо карда, метавонад ба ғайр аз маъноӣ асли, маъноҳои дигарро низ ифода намояд» [14, с. 125].

Чуноне ки муҳаққиқону забоншиносон қайд кардаанд, дар забоншиносии тоҷик, маҷоз натавон як воситаи ороиши нутқ, балки як механизми муҳимми маърифатӣ ва номинативӣ мебошад, ки имкон медиҳад то тасаввуроти муҷарради инсон дар қолаби калимаҳои мушаххас ифода ёбад [13, с. 156]. Дар ин замина бояд қайд кард, ки «маҷоз дар забони адабӣ ҳамчун санъат дар маъноӣ муҳолиф низ истифода мешавад ва ҳар як нависанда калимаҳоро дар маъноҳои гуногун ба кор мебарад, то нутқашро ҷолибу муассир гардонид, образҳое офарад, ки ба қалби хонанда зуд расанд» [14, с. 126].

Дар сатҳи номгузорӣ, мо маҷозро ҳамчун номгузории дубора баррасӣ ва таҳқиқ мекунем, ки он ба низоми васеи номгузории дуҷуминдараҷа дохил мешавад. Таъкид бояд кард, ки «агар маҷози нутқи шифоҳӣ ба зарурати иҷтимоӣ (номгузории мафҳумҳои мухталиф) асос ёбад, пас маҷози адабӣ-бадеӣ ба зарурати эҳсосӣ (эстетикӣ) така мекунад» [14, с. 126]. Ин раванд дар забони бою ғании тоҷикӣ бо истифода аз захираҳои луғавии мавҷуда сурат мегирад, ки дар он калима маъноӣ аслии худро гум накарда, ҳамзамон вазифаи нави ифодакунандагиро ба худ касб мекунад. Чунончи, дар мисолҳои «**бахри илм**» ё «**мазраи умед**» мафҳумҳои ҷуғрофӣ барои ифодаи ҳаҷми бузургии маънавӣ истифода шудаанд, ки ин аз табиати номинативии маҷоз дарак медиҳад [6, с. 112].

Маҷоз иҷрокунандаи вазифаҳои гуногун мебошад, ки муҳимтарин ва асоситарини онҳо пурзӯркунӣ, айниятдиҳӣ ва тавсифдиҳӣ ба шумор мераванд. Дар илми забоншиносии тоҷик ин зухурот дорои низоми мураккаби вобастагӣҳо мебошад, ки ҷузъҳои аввалиндараҷа ва дуҷуминдараҷа ташкил медиҳад.

Ҳангоми пайдо шудани маъноӣ маҷозӣ (маҷозсозӣ) ду раванди ба ҳам муқобил сурат мегирад: наздикшавӣ ва дуршавӣ. Мувофиқи «қонуни ҷазб», калима аз доираи маъноӣ муқаррарии худ берун рафта, ба соҳаи нав ворид мешавад ва маъноӣ тозаву ҷадид пайдо мекунад [16, с. 281]. Масалан, феъли «**хӯрдан**», ки аслан ба ҷараёни физиологии истеъмоли таъминоти ғизо вобаста аст, дар забони тоҷикӣ бо калимаҳои муҷаррад ҷазб шуда, таркибҳои маҷозии «**ғам хӯрдан**», «**фиреб хӯрдан**» ё «**қасам хӯрдан**»-ро ба вуҷуд меорад, ки дар ин ҷо қонуни ҷазби функционалӣ бар зиддиятҳои семантикӣ ғолиб омадааст [8, с. 78]. Маҷоз дар низоми муқобилгузориҳо тартиб дода мешавад ва барои таҳлили намудани он муайян кардани аломатҳои боздоштшаванда ва ғайрешаванда лозим аст. Дар сохтори маҷоз мо ҷиҳатҳои лексикӣ ва грамматикиро фарқ мекунем, ки ҳардуи онҳо дорои механизмҳои рамзгузорӣ ва рамзкушӣ мебошанд. Ҷиҳати муҳимми маҷоз қобилияти бозгаштпазирии он аст, ки дар контекстҳои гуногуни адабиёти тоҷик ба таври мухталиф пайдо мешавад. Усули маҷозсозиро метавон ҳамчун лағзӣи огоҳона аз меъёр ё аз роҳ баромадани семантикӣ тавсиф кард, ки асоси онро кӯчонидани вазифа (транспозиция) ташкил медиҳад. Ин вазифакӯчонӣ метавонад вазифавӣ (функционалӣ) ва равандӣ бошад. Дар забони тоҷикӣ маҷозсозии феълӣ бештар дар заминаи тағйири сифат ба вуҷуд меояд, ки дар он як сифати воҳиди лексикӣ бо сифати дигар иваз шуда, ифоданокии нутқро боло мебарад [12, с. 56].

Дар низоми забоншиносии англисӣ, олимони ба монанди Е. Шутова ва А. Корхонен таъкид мекунанд, ки «истиораҳо вақте ба вуҷуд меоянд, ки як концепсия тавассути хосиятҳои концепсияи дигар ифода ёбад» [17, с. 1003-1011]. Масалан, дар ибораҳои англисии «**to stir**

excitement» (барангехтани хаячон) ва «**to swallow anger»** (фуру бурдани хашм), феълҳои ифодакунандаи амали ҷисмонӣ ва моддӣ (**stir — кофтан/латукӯб кардан; swallow — фуру бурдан**) ба соҳаи мучарради (абстрактии) эҳсосот кўчонида шудаанд. Дар ин раванд, зухуроти равонӣ ҳамчун ашё ё моддаи ҷисмонӣ фаҳмида шудааст. Ин раванди ҷолиб дар забоншиносии тоҷикӣ низ бо ҳамин тариқаву айнан ба ҳамин мантиқӣ сураи мегирад. Мисол, ибораи «**табассум дар лаб медавад**» нишон медиҳад, ки феъли «**давидан**» (ки худ нишондиҳандаи ҳаракат аст) барои тасвири ҳолати зудгузари симои инсон истифода шудааст. Ин монандии сохторӣ ва маъноӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки маҷозӣ феълӣ дар забонҳои мавриди таҳқиқ бар усули кўчонидани вазифа (минбаъд транспозитсия) асос ёфтааст. “Транспозитсияро метавон ҳамчун усуле муайян кард, ки дар он воҳиди забонӣ аз соҳаи вазифавии худ ба соҳаи вазифавии воҳиди дигар мегузарад, вале аломатҳои асосии семантикии худро нигоҳ медорад” [9, с. 12].

Натиҷаи ин усул зоҳиршавии намуҷҳои мухталифи маҷоз, аз ҷумла маҷозҳои шахшуда (муштамал) ё статикӣ ва ҷунбанда (динамикӣ) мебошад. Маҷозҳои шахшуда он ибораҳое мебошанд, ки дар таркиби забон устувор гашта, маъноӣ маҷозии худро гум кардаанд ва аз тарафи сухангӯ ҳамчун ҳақиқати одӣ қабул мешаванд, ба монанди ибораҳои «**офтоб баромад**» ё «**борон рехт**». Аммо маҷозҳои ҷунбанда фардӣ буда, дар осори адабӣ бузургу тавоно бо тобишу ҷилоҳои нав падида мешаванд. Масалан, дар адабиёти классикӣ феъли «**хандидан**» барои ифодаи шукуфтани гул ё барқ истифода мешавад, ки ин як маҷозӣ динамикии фардӣ мебошад. Дар ин маврид шеърӣ сардафтарӣ адабиёти классикии форсу тоҷик, шоири тавоно Абуабдуллоҳи Рӯдакӣро ҳамчун мисоли бамаврид овардан аз манфиат ҳолӣ нест:

“Бихандад лола бар саҳро,

Ба сони чехраи Лайло.

Бигиряд абр бар гардун,

Ба сони дидаи Маҷнун” [7, с. 64].

Ин китъаи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ намунаи барҷастаи ташхис ва маҷозӣ феълӣ доништа мешавад. Рӯдакӣ аз усули «дигарвазифашавӣ» истифода истифода намуда, феълҳои ҳоси инсон — «**бихандад**» ва «**бигиряд**»-ро ба ашёи физикии табиат (лола ва абр) нисбат додааст.

Дар ин маврид «**ханда**» маҷоз аз шукуфтани лола ва «**гиря**» маҷоз аз боридаи борон аст. Ин раванд бар заминаи монандии визуалӣ (кушода шудани гул ба лаб ва қатраи борон ба ашк) сохта шуда, сабаби пайдоиши «номгузории дубора» (реноминатсия) шудааст. Феъл дар ин ҳолат ҳамчун предикати маҷозӣ кулли ҷумларо аз сатҳи ашёи физикӣ будан ба сатҳи образнок мебарорад. Пайвастишавии ин амалҳо бо ташбеҳҳои «**чехраи Лайло**» ва «**дидаи Маҷнун**» сохтори семантикии маҷозро боз ҳам пурзӯр намуда, ифоданокии онро ба авҷи аъло мерасонад.

Дар забони англисӣ низ ҷунин маҷозҳоро дар осори Уилям Вордсворт (William Wordsworth) мушоҳида намудан мумкин аст: «**A host of golden daffodils... tossing their heads in sprightly dance**». Дар ҳолати мазкур феъли «**tossing**» (**ҷунбонидан/партофтан**) ва исми «**dance**» (**ракс**) барои ба риштаи тасвир кашидани ҳаракати гулҳо дар шамол истифода шудаанд, ки ин нишондиҳандаи «**айниятдиҳии табиат**» (personification) дар забонҳои таҳқиқшаванда аст.

Қайд кардан зарур аст, ки ин ҷо маҷозсозӣ дар натиҷаи ҷонбахшӣ ё ташхис ба вучуд омадааст, ки яке аз рукнҳои калидии маҷозӣ феълӣ дар забони тоҷикӣ мебошад. Маҷозҳои вазифавӣ вобаста ба соҳаи истифода ба гурӯҳҳои алоҳида классификатсия шуда, дар услубҳои бадеӣ, илмӣ ва публицистӣ вазифаҳои гуногуни маъноиву эстетикӣро иҷро мекунанд. Иқтидори маҷозсозии феъл дар забони тоҷикӣ бағоят амиқ аст, зеро он ҳамчун меҳвари нахвӣ ҷумла ва соҳиби низоми густурдаи идора, қобилияти баланди «сирояткунии» маҷозиро доро аст ва метавонад тамоми аъзои вобастаи ҷумларо ба доираи маъноофаринии маҷозӣ ҷалб намояд. Муҳаққиқи рус А. И. Ефимов дар китоби худ таҳти унвони “Услубшиносии нутқи бадеӣ” қайд мекунанд, ки “Феъл бо низоми бойи шаклҳо ва робитаҳои семантикаш метавонад боиси маҷозӣ шудани калимаҳои дигари бо он алоқаманд гардад” [3, с. 181]. Дар забоншиносии тоҷикӣ истифодаи маҷозии феъл байни амал ва ҳолат тафовут мегузарад. Феълҳои ҳаракат, ки маъноӣ мушаххаси ҷисмонӣ доранд, бештар ба раванди маҷозсозӣ ҷалб мешаванд. Масалан, феъли «**рафтан**», ки ҳаракатро дар фазо тасвир мекунад, дар ибораҳои «**умр меравад**», «**гап рафт**», «**кор рафта истодааст**» ба маъноҳои мучарради ҷараёни вақт ё фаъолият табдил ёфтааст. Ин тариқаи аз мушаххас ба мучаррад гузаштани маъноӣ феълро яке аз қонуниятҳои умумии маҷозсозӣ шуморидан мумкин аст.

Забоншиносони машҳури Амрикоӣ Ҷорҷ Лакофф ва Марка Чонсон дар китоби худ «Metaphors We Live By» қайд мекунанд, ки “амалҳо ба таври истиоравӣ ҳамчун объектҳо ва моддаҳо, ва ҳолатҳо ҳамчун «ғунҷоишгоҳҳо» (containers) дарк карда мешаванд” [15, с. 45]. Ин дидгоҳ барои ҳарду забони мавриди таҳқиқ комилан дуруст аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораи «**ба шубҳа афтодан**» (**to fall into doubt**) ва дар забони англисӣ «**to be in love**» (**дар ишқ будан** ё ошиқ будан). Дар мисолҳои овардашуда «**шубҳа**» ва «**ишқ**» ҳамчун фазо ё ғунҷоишгоҳ тасаввур шудаанд. Иқтидори маҷозии феъл дар забони тоҷикӣ низ мисли забони англисӣ хеле бузургу васеъ аст.

Феъл ҳамчун хабар ва маркази асосии ташкилдихандаи ҷумла, дар вақти истифодаи маҷозӣ аксаран сабаби ба маҷоз табдил ёфтани калимаҳои дигари бо он алоқаманд низ мегардад. Ин падида забоншиносии рус Н. Д. Арутюнова ҳамчун «предикатсияи аломатҳои субъекти ёрирасон ба субъекти асосӣ» тафсир мекунад [2, с. 5].

Дар раванди сохтори семантикии маҷозии феълӣ се унсури калидиро ҷудо кардан бамаврид аст: мундариҷаи нави ашёӣ-мантиқӣ, тавсифи иловагии амал (шиддат, суръат, давомнокӣ) ва маъноии аслии калима [10, с. 20]. Масалан, дар ибораҳои «**фикрҳо ба сар меоянд, фикрҳо дар сар медаванд, фикрҳо дар сар ҷарх мезананд**» (**thoughts were running in my mind, thoughts are racing through my mind, thoughts are spinning in my head**), феълӣ «**давидан**» натавон ҳаракатро, балки суръат ва беқарорӣи фикрро ифода мекунад. Дар забони англисӣ низ феълҳои ифодакунандаи амалҳои физикӣ (аз қабилӣ **ҷорӣ шудан, зарба задан, буридан**) иқтидори бузурги маҷозсозӣ мебошанд. Таҳлили муқоисавии забонҳои фавқуззикр нишон медиҳад, ки дар ҳарду забон феълҳои ифодагари ҳаракатро барои нишон додани суръат ва ҷараёни фикр эҳсосот васеъ истифода бурдан мумкин аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораи «**фикр ба сарам омад**» ва дар забони англисӣ «**an idea crossed my mind**» (*фикр аз зеҳнам гузашт*)-ро васеъ истифода мебарем.

Аз нигоҳи сохтори синтаксисӣ, маҷозҳои феълӣ дар забони англисӣ аксаран ба воситаи «**phrasal verbs**» (феълҳои иборӣ) сохта мешаванд, ки ин намуди ибораҳо барои забони тоҷикӣ хос нестанд. Масалан, ибораи «**to break down a problem**» (дар тарҷумаи тахтуллафзӣ маънои *масъаларо майда кардан*-ро ташкил дода, дар тарҷумаи маъноӣ *таҳлил кардани масъала* тарҷума мешавад) ё «**to bring up a topic**» (мавзуро ба миён гузоштан). Дар забони тоҷикӣ бошад, ин вазифаро феълҳои таркибии номӣ иҷро мекунанд. Ба сифати мисол ибораҳои «*ҳаллу фасл кардан*», «*пешниҳод намудан*» - ро овардан бамаврид аст. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки гарчанде мантиқи маҷозсозӣ (аз мушаххас ба абстракт) ҳамранг бошад ҳам, воситаҳои грамматикӣ ифодаи он дар забони англисӣ бештар ба самти «сатҳии феълӣ» (verb-oriented) ва дар забони тоҷикӣ ба самти «номию феълӣ» (noun-verb oriented) нигаронида шудаанд [11, с. 233-247].

Дар масъалаи маҷозҳои лексикӣ ва грамматикӣ бошад ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки фарқи асосии байни онҳо дар забони тоҷикӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар маҷозии грамматикӣ як шакли грамматикӣ вазифаи шакли дигарро иҷро мекунад. Масалан, истифодаи замони ҳозира ба ҷойи замони гузашта барои зиндатару ҳақиқитар нишон додани воқеа: «Дирӯз дар роҳ меравам, ки ногаҳон дӯстамро мебинам...». Дар ин ҷо феълҳои «меравам» ва «мебинам» маҷозии грамматикӣ мебошанд, ки дар ҷаҳриҷубаи як парадигмаи лексикӣ сураат гирифтаанд. Маҷозии лексикӣ грамматикӣ бошад, ҳангоме ба вучуд меояд, ки ҳарду намуди интиқоли маъно омехта шаванд. Таҳлили асарҳои шоири зиндаёд, қаҳрамони Тоҷикистон устод Садриддин Айний нишон медиҳад, ки адиб аз феълҳои ҳаракат ва садо барои тасвири ҳолатҳои иҷтимоиву равонии ҷомеа ба васеъ истифода намудааст. Масалан, дар асари тарҷумаиҳолӣ «Ёддоштҳо» феълҳои «**ҷӯшидан**» ва «**хурӯшидан**» барои инъикоси бедории фикрии халқ ба истифода шудааст. Масалан, «Халқ ба ҷӯш омад...». Дар ин мисол маҷозии феълӣ ба вазифаи муҳимми ифоданокии публитсистӣ ба қар рафтааст [1, с. 154].

Дар мавриди қисмати феълҳои зоонимӣ ё зооморфизмҳо бояд қайд кард, ки дар забони тоҷикӣ ин як бахши муҳимми маҷозии феълӣ ба шумор меравад. Феълҳои зоонимие ба мисли «**аккос задан**», «**ғурур кардан**», «**гуррос задан**» ва «**ҳингос задан**» барои нишон додани ҳислатҳои манфӣ ё мусбати инсон, тарзу усули суҳанронӣ ва рафтору кирдори ӯ истифода мешаванд. Чунин намуди маҷозҳо одатан дорои ранги шадиди услубӣ буда, барои маҳкум кардан ё таҳқири мардум дар ҳаҷв ва публитсистика ба қар меравад. Г. Н. Скляревская дуруст қайд мекунад, ки “модели «хайвон -> инсон» яке аз қавитарин воситаҳои экспрессивӣ дар забон аст» [9, с. 62].

Дар забони тоҷикӣ низ ин моделро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар гуфтори одамон ба таври васеъ паҳн шудааст. Масалан, ҷумлаи «Сардор омад, ана боз аккосзанӣ сар

шуд (ба мисли саг аккос задан)» натанҳо қиёс, балки интиқоли комили аломати садои ҳайвон(саг) ба лаҳни сухани шахс аст, ки ифодакунандаи беэҳтиромии ӯ мебошад. Ҳамин тариқ феълҳои марбут ба падидаҳои табиат, аз он ҷумла об, ки дар ибораҳои «**файз меборад**», «**нур мерезад**», «**умр чорист**» инъикос ёфтааст, сутунҳои маънавии маҷозсозиро дар тафаккур ва андешаронии халқи тоҷик нишон медиҳанд.

Дар маҷмӯъ, метавон хулоса баровард, ки маҷози феълӣ дар забони тоҷикӣ зухуроти дорои зинаҳои бисёр буда, аз зинаи номгузорӣ то зинаҳои грамматикӣ ва услубӣ густариш ёфтааст. Он дар заминаҳои транспозитсия ва реноминатсия зухур намуда, раванди аз мушаххас ба муҷаррад гузаштани маъноро таъмин мекунад. Сохтори он нисбат ба маҷози исмӣ хеле мураккаб аст, чунки феъл ба ҳайси ҷузъи предикатӣ қодир аст тамоми сохтори ҷумларо таҳти таъсири маҷозии худ қарор диҳад.

Ҳамин тариқ, таҳлили муқоисавӣ собит менамояд, ки маҷози феълӣ дар забонҳои мавриди таҳқиқ қароргирифта (тоҷикӣ ва англисӣ) ҳамчун механизми умумийистеъмолии тафаккур хизмат намуда, дар айни ҳол хусусиятҳои ба худ хоси фарҳангӣ ва грамматикӣ ҳар як забонро нигоҳ медорад. Забони тоҷикӣ дар маҷозҳои феълӣ бештар ба анъанаҳои классикӣ образнокӣ таъя кунад, забони англисӣ бошад ба самти прагматизм ва маҷозҳои маърифатӣ (когнитивӣ) бештар тамоюл дорад.

Адабиёт

1. Айни С. Ёддоштҳо. Қисми 1-4. – Душанбе: Адиб, 2010. – 680 с.
2. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
3. Ефимов А. И. Глагол и его изобразительная роль // Очерки по стилистике русского языка. – М., 1969. – С. 180-195.
4. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во МГУ, 1961. – 519 с.
5. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.
6. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Наириёти давлатии Тоҷикистон, 1966. – 280 с.
7. Рӯдакӣ А. Шеърҳо. – Душанбе: Адиб, 2008. – 240 с.
8. Рустамов Ш. Исм (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
9. Склярёвская Г. Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
10. Смирнова Н. С. О метафорическом употреблении глагола: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1965. – 20 с.
11. Тошович Б. Структура глагольной метафоры // Stylistyka VII. – Opole, 1998. – С. 233-247.
12. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 160 с.
13. Шарофӣ Н. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1988. – 156 с.
14. Шералиев, С. О. Способы выражения и особенности метафор в языке поэзии / С. О. Шералиев // Вестник педагогического университета. – 2020. - №6 (89). – С. 125-130.
15. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 276 p.
16. Levin, B. English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation / B. Levin. – Chicago : University of Chicago Press, 1993. – 348 p.
17. Shutova, E. Metaphor Identification Using Verb and Noun Clustering / E. Shutova, L. Sun, A. Korhonen // Proceedings of the 23rd International Conference on Computational Linguistics (Coling 2010). – Beijing, 2010. – P. 1003-1011.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ СОХТОРИ МАҶОЗИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавии маҷозҳои феълӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муаллиф маҷозро ҳамчун падидаи мураккаби забоншиносӣ ва механизми муҳими маърифатӣ баррасӣ намуда, нақши феълро ҳамчун маркази ташкилкунандаи ҷумла ва инъикосгари динамикаи тафаккур нишон медиҳад. Дар мақола ҷанбаҳои асосии маҷоз, аз қабили номинатсия, семантика ва функцияҳои он дар ҳарду забон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба раванди «транспозитсия» ва гузариши феълҳо аз соҳаи ҷисмӣ ба соҳаи абстраксии эҳсосот ва ҳолатҳои равонӣ зоҳир шудааст. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар забони англисӣ маҷозҳои феълӣ бештар хусусияти концептуалӣ ва терминологӣ дошта, бо феълҳои сода ифода меёбанд, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ маҷозсозӣ бештар бо тобишҳои бадеӣ-эмотсионалӣ ва тавассути феълҳои таркибии номӣ сурат мегирад.

Калидвожаҳо: маҷози феълӣ, истиора, забоншиносии муқоисавӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, семантика, номинатсия, транспозитсия, механизми маърифатӣ, феъли ҳаракат.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ГЛАГОЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена сопоставительному анализу глагольных метафор в таджикском и английском языках. Автор рассматривает метафору как сложное лингвистическое явление и важный когнитивный механизм, подчеркивая роль глагола как организующего центра предложения и отражения динамики мышления. В статье исследуются основные аспекты метафоры, такие как номинация, семантика и её функции в обоих языках. Особое внимание уделяется процессу «транспозиции» и переходу глаголов из физической сферы в абстрактную сферу эмоций и психических состояний. Сопоставительный анализ показывает, что в английском языке глагольные метафоры чаще носят концептуальный и терминологический характер и выражаются простыми глаголами, тогда как в таджикском языке метафоризация чаще происходит с художественно-эмоциональными оттенками и посредством именных составных глаголов.

Ключевые слова: глагольная метафора, истиора, сопоставительная лингвистика, таджикский язык, английский язык, семантика, номинация, транспозиция, когнитивный механизм, глаголы движения.

COMPARATIVE ANALYSIS OF VERB METAPHOR STRUCTURE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article presents a comparative analysis of verb metaphors in the Tajik and English languages. The author examines metaphor as a complex linguistic phenomenon and a crucial cognitive mechanism, highlighting the verb's role as the organizing center of the sentence and a reflector of thinking dynamics. The study explores key aspects of metaphor, including its nomination, semantics, and functions in both languages. Special attention is given to the process of "transposition" and the transition of verbs from the physical domain to the abstract domain of emotions and mental states. The comparative analysis reveals that in English, verb metaphors are often conceptual and terminological, predominantly expressed through single-word verbs. In contrast, in Tajik, metaphorization is characterized by artistic and emotional nuances, frequently formed through compound light verb constructions.

Keywords: verb metaphor, metaphor, comparative linguistics, Tajik language, English language, semantics, nomination, transposition, cognitive mechanism, verbs of motion.

Дар бораи муаллиф

Шералиев Самандар Осмонбоевич

И.в. дотсенти кафедраи забонҳои Шарқ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

About the author

Sheraliev Samandar Osmonboevich

Associate Professor, Department of Oriental Languages

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

Об авторе

Шералиев Самандар Осмонбоевич

И.о. доцента кафедры Восточных языков

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: samandar-92@mail.ru

РОҶҲОИ КОРБУРДИ ИХТИСОРА ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Ҷӯраев Х. А.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Ихтисора ва ё вожаҳои ихтисоршуда гуфта вожасозии сарфиеро мегӯянд, ки дар он қисме аз ҳарфҳо ё калимаҳои мафҳуми мавриди назар кӯтоҳ карда мешавад. Чунин навъи вожасозии сарфиеро метавон дар забон кӯтоҳбаёнӣ номид. Гузашта аз ин, ин усули вожасозӣ дар забони англисии муосир аз қадимулайём арзи вучуд дошт ва мардумони ин забони пурғановати олам аз он ба таври густарда ва фаровон дар нутқашон ба кор мебарданд. Ин усули вожасозӣ дар забони англисӣ аз ибтидои асри XVIII ба вуқӯъ омадааст, ки он ҳам бошад, як навъи вожасозиро адо мекунад.

Дар адабиётҳои илмӣ-техникӣ ва иктисодии англисӣ ва амрикоӣ ба теъдоди зиёди ихтисораҳои кӯтоҳшуда вохӯрдан мумкин аст, ки чун вожаҳои ҷудогона ва ё чун ибораҳои кӯтоҳ карда шуда қорбаст шудаанд.

Дар вақтҳои ахир ташаккул ва рушди вожаҳои нав бо роҳи кӯтоҳ кардани вожа ва ё ибораҳои мавҷуда пайдо шудаанд, ки ин гуна ихтисораҳо дар ҳамаи забонҳои дунё роиҷанд. Бештар гардидани ихтисораҳо аз он гувоҳӣ медиҳад, ки тамоми забонҳои олам марҳила ба марҳила рушд ёфта истодаанд, ки бар ин поя ихтисораҳо низ афзоишашон дучанд гашта истодааст. Ағлаби вожаҳои кӯтоҳшуда аз кӯтоҳбаёнӣ ва кӯтоҳҷӯии инсонҳо дарак медиҳад, зеро танҳо одамият метавонад, ки кӯтоҳбаён ва ба ихтисораҳо рӯй орад. Ихтисора дар забон нақши бориз дорад, зеро тамоми исмҳои хос, ибораҳои исмӣ, номҳои ашёҳо, исмҳои мураккаб ва дигар падидаҳои забонӣ дар шакли кӯтоҳкардашуда ва ё ихтисоршуда қорбаст мегарданд.

Масалан: *lazer=light amplification* - ин генератори Квантӣ ва *stimulated emission of radiation*; *баландкунандаи дианазони оптикӣ*; *loran=long-range navigation* - системаи радионавигатсияи дури гиперболий (лоран), *loran=long-range system* - системаи аниқи радионавигатсионӣ (лоран) мебошад [3, с. 46].

Усули вожасозии ғавқ дар рушд ва инкишофи интиқоли маъноӣ луғавии воҳидҳо, ки истилоҳҳои ба худ маъноӣ муайяндошта мебошанд, бешубҳа бисёр қуллай буда, метавонанд дар забони илм ва дигар забонҳои соҳавӣ ба таври васеъ ва ё фарох мустаъмал гарданд. Бо дарназардошти «сермаҳсулии» чунин навъ вожасозӣ, ки воҳидҳои луғавии забон муаммоҳои зиёдеро ба миён меоранд, қабл аз ҳама ба тарҷумаи онҳо аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва ба шарҳу тавзеҳи онҳо чун истилоҳи ягона алоқаманд мебошанд, тарҷума намуд.

Пурмазмун ва пурмухтаво будани ихтисораҳо хусусиёти адабиётҳои махсус буда, инъикоскунандаи яке аз усулҳои асосии вожасозии забонҳои оламро дарбар мегирад. Аз ҷониби дигар, гуногуннозии ташаккулёбии ихтисораҳо ва ё вожаҳои кӯтоҳшуда дар забони англисӣ ба муаммоҳо дар интиқоли онҳо ба забони тоҷикӣ, бавижа, дар ҳолате ки муҳаққиқон дар нигоришоти худ ихтисораҳоро рамзкушоӣ намекунанд, оварда мерасонанд. Ҳангоми истифодаи онҳо ҳаминро метавон ёдрас намуд, ки ин вожаҳо дар шакли кӯтоҳ ва ё ихтисор карда қорбаст шудаанд, то ки ба хонанда асли мафҳум ва ё ибора маълум бошад. Ҳангоми рӯ ба рӯ шудан бо ихтисораҳои тарҷумашаванда тарҷумон бояд, ки мавҳуми аслро донад ва дар ҳолати тарҷумаи вожаҳои кӯтоҳшуда ба мушкили дучор нашавад он ҳангом метавонад, ки шакли пурраи онро дар дохили қафсӣ ба хонанда нишон дода бошад. Ихтисора зиёдтар дар забонҳои англисӣ, олмонӣ ва фаронсавӣ дида мешавад, зеро ин забонҳо аз як оилаанд.

Имрӯзҳо дар ҷаҳони муосир ин навъи усули вожасозӣ бисёр маъмул буда, бо пешрафти илму техника ва забони илм ин гуна вожаҳои кӯтоҳшуда бисёр шуда истодаанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ ИДМ, СММ, ҶДММ, ДМТ, АМИТ, ВФҶТ ва ба монанди инҳо. Дар забони англисӣ, чунин намуди ихтисораҳо ва вожаҳои кӯтоҳкардашуда вучуд доранд ва дар ин забон нисбати забони тоҷикии мо вожаҳои ихтисоршуда ва кӯтоҳбаёнӣ бештар ба назар мерасанд. Масалан: *CIA Central Intelligence Agency* – *Агентии Маркази Имтилоот (ИМА)* [3, с. 412], *UN United Nations* – *Муллати Мухаммад* [3, с. 421], *BBC British Broadcasting Corporation* - [3, с. 411], *LE Labour Exchange* [3, с. 416], *UNESCO United Nations Educational*,

Scientific and Cultural Organization – Ташиқилоти Созмони Миллали Муттаҳид оид ба Маориф, Илм ва Фарҳанг [3, с. 421] ва ғайраҳо.

Зиёдшавии ихтисораҳо омили бо тадриҷ ва бо суръат рушду инкишоф ёфтани он дар пешрафти илму техника маҳсуб меёбад. Чанде аз олимони забоншиносон зиёдшавии онҳоро ба суръати тези илму техника ва пешрафти ҳаёти инсонӣ дар сайёраи замин нисбат медиҳанд. Аз дидгоҳи аввал чунин нисбатдиҳӣ қомилан бо мантиқ дуруст ба назар намерасад, аммо ба назари мо чунин алоқамандӣ андаке яктарафа ба шумор меравад, зеро ҷанбаҳои забонии ин масоил ба назар гирифта намешавад, чунки пешрафти илму техника аз тафаккури олии инсоният дар пешбурди тамоми масоили рӯзмараи қишри ҷомеа маншаъ мегирад.

Дар баробари ин мушоҳида накардан мумкин нест, ки дар забони англисӣ ихтисораҳо умуман чун шакли ассимилятсия ва ё монандшавии калимаҳои туфайлӣ паҳн шудаанд, ки ба туфайли ин вожаҳои хориҷии додашуда аз рӯйи шакли овозӣ ба вожаҳои англисии замони муосир шабеҳият пайдо мекунанд. Вожаи қадимаи фаронсавии «desporter - дилхушӣ кардан» дар забони англисӣ кӯтоҳ карда шуда, ба вожаи «sport» мубаддал гаштааст, ки натавонанд шакли овозии он иваз шудааст, балки маъноӣ аслии худро тағйир додааст. Калимаи туфайлии латинии «permanent wave» дар нутқ ба «perm» табдил ёфтааст. Аз ибораи пурраи латинии «mobile vulgas» - издиҳомӣ номунтазам - дар охири асри XVII тавассути ихтисороти вожаи «mob» - саводкорӣ ташкил ёфтааст. Вожаи «fan» - мухлис, дӯстдоранда, пайрав, «fanatic - fanaticus» дар натиҷаи ихтисоршавии вожаҳои латинии «fanatic-fanaticus» ба вуқӯъ омадааст, ки айни замон он дар ҳар ду маврид истифода мешавад [3, с. 312].

Маврид ба гуфтори хос аст, ки ихтисораҳо ва ё вожаҳои кӯтоҳкардашуда дар забонҳои олам, бахусус, дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар рӯзномаву маҷаллаҳо ва исмҳои хос дида мешаванд, ки аксар вақт номҳо дар шакли ихтисора истифода мешаванд. Ба ибораи дигар ифода намоем, ихтисораҳо шояд на ба ҳамаи омӯзандагон ва мутолиакунандагон шинос бошад ва рамзкушоии маъноии онҳо дар ҳол маънии аслии худро дар мавқеаш инъикос кунанд, балки дар дохили қавсӣ дода шуда бошад. Ба мо маълум аст, ки дар рӯзномаву нашрияҳои даврӣ вожаҳои кӯтоҳшуда дар гунаи қавсӣ шакли пуррашон нишон дода мешаванд, то ки ба хонанда матлаби пешниҳодшуда муайян ва мушаххас бошад. Аммо рӯйхати вожаҳои ихтисоршудаи зиёде арзи вучуд доранд, ки омӯзандагон қайҳо боз бо онҳо одат кардаанд ва ҳоҷат ба маънидод кардани онҳо нест. Серистеъмолии ихтисораҳо хусусияти хоси услуби рӯзномаву маҷаллаҳои забони англисии муосир маҳсуб меёбад, ки рӯзноманигорон, мушоҳибон ва нотиқони оинаи нилгун аз ин гуна вожа ҳангоми фаъолияти рӯзмараи худ бештар ба қор мебаранд. Масалан: ARE Arab Republic of Egypt – Ҷумҳурии Мисри Араб [3, с. 411], ASEAN Association of South East Asian Nations – Ҷамъияти кишварҳои Осиёи Ҷануби Шарқӣ [3, с. 411], CIS Commonwealth of Independent States – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) [3, с. 412], MIS management information system – низомии иттилоотии худидоракунии [3, с. 417].

Унвони иттифоқҳои касабаи амрикоӣ одатан дар таркиботи нишондоди ба қадом иттифоқи касаба тааллуқдоштанаҳо доранд, ки онҳо дар шакли кӯтоҳ қорбаст мешаванд. Масалан: TWPC the World Peace Congress – Анҷумани Умумиҷаҳонии Сулҳ [3, с. 79], TLP the Labour Party – ҳизби Лейбористӣ (меҳнат) (яке аз қалонтарин ҳизбҳои сиёсии Британияи Кабир) [3, с. 190], LE Labour Exchange – Биржаи меҳнат [3, с. 190].

Ихтисоршавӣ як усули бисёрҷузъаи вожасозӣ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ вожаҳои мураккаби ихтисоршуда бисёр зиёд шудаанд, ки бо василаи гирифтани ҳарфи аввал ва ё ҳиҷоӣ аввали он дар нутқи шифоҳӣ бештар истифода мешаванд. Масалан, ИДМ, СХШ, АМИТ, ВМИЧТ, «Тоҷикматбуот» ва ба монанди инҳо.

Мувофиқи таърифи гурӯҳи олимоне, ки ба масъалаи ихтисоршавии вожаҳо дар забони тоҷикӣ машғул ҳастанд, ихтисораҳо - ин исмҳои мебошанд, ки аз ҷузъи вожаҳои кӯтоҳкардашуда иборат буда, ба ибораҳои муродифӣ дохил шуда, дар охир вожаи пурраро ташкил медиҳанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ихтисорро як усули вожасозӣ меҳисобанд, ки ин навъи вожасозӣ дар забони тоҷикӣ қамистеъмол буда, дар забони англисӣ ба таври фаровон ва фароҳ истифода мешаванд.

Саҳми забоншиносон ва англишиносони рус В.Д. Аракин, Л.С. Бархударов, В.В. Виноградов, Б.А. Илиш, П.М. Карашук ва О.Д. Мешков дар бунёди вожасозӣ ва луғатшиносии забони англисии муосир бағоят бузург мебошад. Зеро онҳо дар эҳё ва ташаккули забоншиносии муқоисавӣ дар бахши вожашиносӣ ва ё луғатшиносии ин забони пурғановати олам мавқеъ ва ҷойгоҳи олиро соҳибанд.

Хидмати забоншиносони тоҷик Н. Маъсумӣ, Ш. Рустамов, Қ. Тоҳирова, Д. Тоҷиев, Б. Муҳаммаднӣёзов, Ф. Зикриёев ва дигарон дар ташаккул ва тақомули вожасозӣ ва вожаофаризии забони адабии ҳозираи тоҷик бениҳоят бузург аст, зеро эшон дар тадвин ва нашри китобҳои дарсӣ ва дастурҳои грамматикаи адабии ҳозираи тоҷик асос гузоштаанд, ки мо муҳаққиқони насли соҳибистиклолии Ватан аз он ба таври фаровон ва фароҳ истифода мебарем.

Вожасозӣ бо усули ихтисора ва ё аббревиатсия дар забони адабии тоҷик падидаи нав буда, балки бо таъсири забони русӣ пайдо шудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ихтисораҳо ҳам аз забони русӣ ва ҳам аз забони англисӣ арзи вуҷуд доранд, ки ҳоло ҳам дар истифодаи халқ қарор доранд. Аксарияти ихтисораҳои дар забони тоҷикӣ камистиқода буда, онҳо чун луғоти тайёр қабул шудаанд: Маҳзар (маҳфили зарифон), ИМА, ҚТ, ВМКБ ва ба монанди инҳо. Пояи асосии ихтисораҳо ва ё вожаи кӯтоҳшуда дар забони адабии ҳозираи тоҷик таркибот ва ибораҳои устувори исмии изофӣ ва истилоҳҳои гуногуни забони тоҷикӣ мебошанд. Ин аст, ки чунин тарзи вожасозӣ хосси исм мебошад. Пайдоиш ва тарзи ташаккули ин гурӯҳи исмҳо ҳарфӣ, ҳичой, омезиш ва ё омехтагии ҳарфию калимагӣ ва ҳичоию калимагӣ мебошад.

Аз ҳар вожаи ибора танҳо ҳарфи аввалин гирифта мешавад: «ВМКБ (Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон)», «ҲХДТ (Ҳизби халқи демократии Тоҷикистон)», «ЧИД (Чамбияти илмӣ донишҷӯён)».

Аз ҳар вожаи ибора ҳичоӣ аввал гирифта мешавад: нашрдавтоҷ. -Нашриёти давлатии Тоҷикистон.

Аз вожаҳои аввали ибора ҳарфи аввал ва калимаи охирин пурра оварда мешавад: ҚШС Тоҷикистон - (Қумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон), КМҲК Тоҷикистон - Кумитаи Марказии Ҳизби Комунистии Тоҷикистон.

Ҳичоӣ аввали вожаи яқум ва шакли пурраи вожаи баъдина гирифта мешавад: кумичроия - кумитаи иҷроия.

Ихтисора аз якҷоягии ҳичоҳои аввали вожаҳои таркибии ибора («ҳичогӣ»): маҳзар (маҳфили зарифон) [5, с. 122].

Ихтисора яке аз усулҳои сермаҳсул ва бисёрҷузъаи вожасозӣ ба шумор меравад. Илова бар ин, таҳқиқ ва омӯзиши ин намуди вожасозӣ аз тарафи забоншиносон ва мушаккидон пасонтар оғоз ёфтааст. Дар солҳои 50 садаи ХХ забоншинос И.Н. Арнолд [1] кӯшиши гурӯҳбандии ихтисораҳои забони англисиро аз рӯи намуд шуруъ намуд ва қайд карда буд, ки чунин намуди вожасозиро ӯ ба усулҳои дууминдараҷаи вожасозӣ мансуб дониста, конверсия ва усулҳои вандӣ ва ё вандафзозии вожасозиро усулҳои сермаҳсул шуморида буд. Имрӯзҳо бешубҳа метавон тасдиқ намуд, ки ихтисораҳо аз меъёри вожасозӣ баромада, дар миёни усулҳои вожасозии сермаҳсули забони англисӣ, ҷойи намоён ва маъмулро молик мебошад.

Дар тасниф ва гурӯҳбандии навъҳои ихтисораҳо И.В. Арнолд [1] миёни ихтисора ва вожаҳои кӯтоҳшуда фарқият ва тафовут намунобар, зеро онҳо дар нигориш чунин тасвиротро нишон медиҳанд. Ва дар ҷойи дигар менигорад, ки «ихтисора (shortening of words, abbreviation) гуфта вожасозии сарфиеро мегӯянд, ки дар он як бахши таркиботи овозии вожаи аввал партофта мешавад, ки дар ҳолати дигар дар шакли комил қарбаст мешавад» [1, с. 24].

Забоншинос С. Қоматов ба истилоҳи ихтисора чунин мафҳумро муносиб мешуморад: «ихтисор қардани калима ва ё ибора ба воситаи кӯтоҳкунӣ ва ё ҳазфи баъзе ҳарфҳо ё калимаҳо» [6, с. 18].

С.С. Қоматов дар китоби худ «Фарҳанги истилоҳоти грамматикӣ (англисӣ-русӣ-тоҷикӣ)», ки соли 2018 тадвин шудааст, дар он аз се навъи ихтисораҳои забони англисӣ ёдовар мешавад, ки:

1. Apheresis – *аферезис* (калимаҳое, ки қисми аввалиашон кӯтоҳ қарда мешаванд, аферезис ном доранд. Масалан, car (аз motor-car), phone (аз telephone), copter (аз helicopter) ва ғ. [6, с. 38].

2. Syncope – *синкопа* (калимаҳое, ки дар онҳо баъзе ҳичоҳо ва ё овозҳо аз байн партофта шудаанд, синкопа номида мешаванд, масалан: math (аз mathematics), pants (аз pantaloons), specs (аз spectacles) ва ғ.; афтиши овоз ва ё ҳарф аз калима, ба монанди он ки калимаи library ҳамчун [ˈlaɪ.brər.i] талаффуз мешавад) [6, с. 185].

3. Аросоре – апокона (калимаҳое, ки аз қисми охирашон кӯтоҳ карда шудаанд, апокона ном доранд, маслан: *ad* (аз *advertisement*), *lab* (аз *laboratory*), *mike* (аз *microphone*) ва ғ. [6, с. 38].

Аз нигоштаҳои ин забоншинос бармеояд, ки ҳар сеи нави ихтисораҳои болозикри забони англисӣ дар ин забон роиҷ буда, бо василаҳои гуногун қорбаст мешаванд.

Забоншиносон Ш. Бобомуродов, З. Мухторов дар китобашон «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ», ки соли 2016 тадвин шудааст, ба истилоҳи ихтисора чунин мафҳумро муносиб медонанд: «*Аббревиатура* - ихтисораҳо (аз итал. *Abbreviatura*, аз латинии *abbrevio* - ихтисор – кӯтоҳ мекунам) – исмҳое, ки аз калимаҳои кӯтоҳу ихтисоршуда, ибораю калимаҳои мураккаб сохта шудаанд. Ташаккули ихтисораҳо ҳамчун тарзи махсуси калимасозӣ як нави зухуроти кӯтоҳбаёнӣю сарфачӯиянд» [2, с. 11].

Бояд гуфт, ки афerezис ва синкопа гуфта, чунин гунаҳои калимаҳои кӯтоҳшудаеро меноманд, ки онҳо бо василаҳои мухталиф ба қор бурда мешаванд. Масалан, *influenza* [3, с. 178] - *flu* [3, с. 138], *refrigerator* [3, с. 281] – *frig* [3, 143], *avantgarde* – *van* [3, с. 382], *market* [3, с. 206] – *mart*, *example* [3, с. 123] – *sample* [3, с. 300].

Ҳангоми ба миён омадани шакли кӯтоҳи вожа ва ё ихтисора шакли пурраи он метавонад сарфи назар шавад, чунки вожаи, *avantgarde* пас ба миён омадани *van* аз эътибор соқит доништа шудааст. Инчунин, маврид ба зикри хос аст, ки дар забони англисии муосир нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳодисаи ихтисоршавӣ ва кӯтоҳшавии вожаҳову ибораҳо бештар дида мешавад, зеро онҳо дар байни гуфтор ва навиштори худ ба чунин равандҳои забонӣ зиёдтар дучор мешаванд. Ихтисора метавонад ба иборайи пурра ва ё нопурра дохил шуда бошад, ки як мафҳуми ягона ва мушаххасро баён мекунад. Чунин омил ва ё падидаҳо эллипсис низ мегӯянд. Масалан, *minerals* – маъдан, модда (*mineral waters*) [3, с. 213].

Гузашта аз ин, ихтисораҳо дар забони англисии муосир ихтисоркунии вожаҳои мураккаби намуди исми хос васеъ қорбаст мешаванд, яъне ихтисораи кӯтоҳшуда иборат аз ҳарфҳои аввал ба қор мераванд. Аз рӯйи аломатҳои орфографӣ ва ё имлоӣ онҳоро метавон ба ду гурӯҳи қалон тақсим намуд:

1. Онҳо метавонанд чун бо якҷоягии номҳои ҳарфӣ талаффуз шаванд. Масалан: *BBC British Broadcasting Corporation* - [3, с. 411], *DOB date of birth* – рӯзи таваллуд [3, с. 413], *FBI Bureau of Investigation* – Бюрои Федералии Таҳқиқ (ИМА) [3, с. 414].

2. Ҳолати дуҷуми ихтисоршавии аввали ҳарфҳои вожа дар баробари он талаффуз карда мешаванд, гӯё он вожаи содае бошад, ки аз он ҳарфҳо иборат мебошад. Масалан: *RDF Repid Deployment Force* – [3, с. 420], *UNO United Nations Organization* - Созмони Миллали Муттаҳид [3, с. 421].

Аз рӯйи гурӯҳбандии пешниҳод намудаи забоншинос И.В. Арнолд [1] ихтисораҳои нави ҳичогӣ ва инчунин ихтисораҳои аз баҳши аввали вожа бо қисмати аввал ва охири дуҷум мансуббуда, аз ҷаҳорҷӯбаи таснифот берун мемонанд ва ифодаи аслии худро гум мекунад.

Дар баробари ин, мо тасмим гирифтем, ки таснифоти зерини ихтисораҳои забони англисии муосирро аз рӯйи навиҳо, ки ба андешаи мо бештар пурра менамояд ва ба худ тамоми усулҳои вожаҳои ихтисораро новобаста аз сермаҳсулӣ ва қаммаҳсулиаш ифода мекунад, манзур намоем. Мо дидаву доништа мафҳумҳои ихтисораро аз рӯйи мулоҳизаҳои нишондодашуда дар поён тасниф намудаем.

Дар забони англисии муосир намудҳои зерини ихтисораҳоро таснифот кардаанд:

1. Ихтисораҳои намуди сарҳарфҳои вожаҳо - ихтисораҳои аз ҳарфҳои аввали ҷузъи ибора ифода ёфта. Ин гуна ибораҳо:

а) намуди овозӣ, яъне чун вожаи сода хондашаванда, зада ба ҳичои аввал меафтад. Масалан: *a.o. and others* – ва дигарон [3, с. 411], *usu (usual)* – одӣ, одатан [3, с. 421], *f.o.c. free of charge* – бенул, пойгон [3, с. 414], *c.g. center of gravity* – маркази ҷозиба [3, с. 412], *c.h. custom house* – идораи гумрук [3, с. 412].

б) нави ҳарфӣ, яъне чун қатори ҳарфҳо хондашаванда, яъне амиқтараш номи ҳарфҳо, зада дар чунин нави ихтисора ба ҳичои охири гузошта мешавад. Масалан: *B.C. birth certificate* – шаҳодатномаи таваллуд [3, с. 411], *CB control board* – лавҳаи идоракунии [3, с. 412], *CD Civil Defense* – мудофияи шаҳрвандӣ [3, с. 412].

2. Ихтисораҳои нави ҳичогӣ, яъне аз ҳичои аввали вожа таркибёфта, ки як иборайи қомилро ифода мекунад. Масалан: *nat. national* – миллӣ [3, с. 417], *nat. native* – маҳаллӣ, бумӣ, 2) модарӣ (забон) [3, с. 417].

3. Ихтисораҳои навъи омехта, чузъҳои ду шакли пешинаро омехтакунанда ба ҳисоб мераванд. Масалан: *R.H. right hand* [11, с. 254] – *тарафи чап (ҳаракати нақлиёт)* [3, с. 420], *RR railroad* – *роҳи оҳан* [3, с. 420].

4. Ихтисораҳои аз баҳши аввали вожа бо вожаи ташкилёфта, ки ба кӯтоҳкунӣ тағйир ва ё иваз нашудаанд. Масалан: *H-bomb* шакли *кӯтоҳ аз hydrogen bomb* – *бомбаи водородӣ* [3, с. 162], *X-ray* – *акси рентген* [3, с. 401].

5. Ихтисораҳои аз якҷоягии баҳши аввали вожа бо қисмати аввал ё охири вожа сохташуда дар чунин тарз қорбаст мегардад. Масалан: *motor-car* – *автомобил (сабукрав)* [3, с. 218], *motor-cycle* – *мотосикл* [3, с. 218].

Аз таҳлилу муқоисаи гунаҳои ихтисора дар забони англисӣ маълум гардид, ки дар ин забони пурғановати дунё калимабандӣ ва роҳҳои қорбасти ихтисораҳо ва кӯтоҳбаёнӣ нисбати забони адабии ҳозираи тоҷик бештар ба чашм мерасанд. Ба ҳамин хотир, мо дар ин таҳқиқоти худ таъя ба манбаъҳои илмӣ ва фарҳангҳои тафсирии ин ду забони матраҳшаванда бар пояи андешаҳои забоншиносон ва дастандаркорони ин соҳа намудаем, ки ин хадмати қардаи мо ба наслҳои минбаъда кумак хоҳад расонд.

Падидаи монандиро ихтисораи «ОК, О.К. okay – хуб! майлаш!» [3, с. 418] ифода мекунад, ки эҳтимолан он аз ибораи англисии «all correct» гирифта шудааст, ки бояд он дар шакли кӯтоҳшудаи ҳарфҳои АС [‘ei’si:] табдил ёфта бошад.

Аз муқоисаи вожаҳои ихтисоршудаи забони англисӣ аён гардид, ки дар ин забон ихтисор қардани калима ва ё вожа бештар ба назар мерасад, зеро гуяндагои ин забон дар ҳар баёни гуфтори худ аз ихтисораҳои вожаҳо ба маврид ба қор мебаранд.

Усули калимасозии ихтисора дар ҳар ду забон ҳам роиҷ буда, барои бою ғанӣ гардидани таркиби луғавии ҳар ду забон ҳам мавқеи қалон дорад. Ихтисора ба андешаи мо шакли кӯтоҳбаёнӣ ва осон ҳарф задани калимаву ибораҳо дар забон ифода менамояд. Зеро кӯтоҳбаёнӣ ва камсуханий ҳоси инсон аст. Вижагиҳои қорбурди ихтисора дар забони англисӣ ва мавқеи густардаи он дар забон аз тарафи муҳаққиқ О.Ҳамроев дар шакли мақолаи илмӣ ба риштаи таҳқиқу пажӯҳиш қашида шудааст, ки таҳқиқи қурраи мавзуи фавқро қомил қарда наметавонад. Дар ҳамин замина, мо таҳқиқи масоили фавқро ба риштаи таҳлилу муқоиса қашидаем, ки аз манфиат оро нахоҳад буд.

Хулоса, ҳаминро метавон ироа намуд, ки ихтисораҳо дар илми луғатшиносӣ яке аз мавзӯҳои доманадор ва серчузъаву мураккаб буда, то ҳанӯз ҳам ба таҳқиқи амиқ ниёз доранд, ки мо дар мақолаи худ каме ҳам бошад ба ин муаммои забонӣ рӯҷу намудем. Ихтисора дар забони англисӣ нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмол мебошад. Аммо дар забоншиносии тоҷик низ бо пешрафти илму техника чунин падидаҳо ва унсурҳои забонӣ ба мисли ихтисора ва ё вожаҳои кӯтоҳшуда рӯз то рӯз бештар гардида истодаанд.

Адабиёт

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – Москва, 1989. – 224 с.
2. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
3. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 496 с.
4. Медникова, Э.М. О конверсии в английском языке / Э.М. Медникова // Филол. наука. – Москва, 1964. – № 4.
5. Музофиришоев, М. Наввожаҳо ва усули тавлиди онҳо дар забони адабии муосири тоҷик (дар асоси маводди матбуоти солҳои 90-уми асри XX ва ибтидои асри XXI) / М. Музофиришоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 172 с.
6. Ҷоматов С. Фарҳанги истилоҳоти грамматикӣ (англисӣ-русӣ-тоҷикӣ) / С.Ҷоматов. – Душанбе, 2018. – 218 с.
7. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии / Н.М. Шанский. – Москва, 1968. – 310 с.
8. Aristova V.M. English and Russian languages contacts (Anglizmin Russian language) // V.M. Aristova. – Leningrad: Leningrad University Press, 1978. pp. 298.
9. Arnold I.V. Basics of scientific research in linguistics // I.V. Arnold. – Moscow: Vishsayaschola, 1991. pp. 345.
10. Arnold I.V. Lexicology of modern English language // I.V. Arnold. – Moscow: Press for literature on foreign languages, 1959. pp. 512.
11. Arnold I.V. Semantic structure of the word in modern English language and the methods of its study // I.V. Arnold. – Leningrad: Prosveshenie, 1966. pp. 385.
12. Babich G. N. Lexicology of English language // G.N. Babich. – Yekaterinburg: Ural Press, 2005. pp. 268.

РОҲҶОИ КОРБУРДИ ИХТИСОРА ДАР ЗАБОНҶОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Дар мақолаи мазкур перомуни роҳҳои корбурди ихтисора дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ сухан меравад. Муаллиф дар мақолаи худ оид ба масъалаи ихтисора ва ё вожаҳои ихтисоршуда таҳқиқ ва паҷуиш анҷом дода, ки дар заминаи он ба манбаҳои илмӣ ва осори бадеӣ таъия намудааст. Мавзӯи мазкур яке аз мавзӯҳои калидии бахши луғатшиносӣ ба шумор рафта, дар таркиби луғавии забон мавқеи калон дорад. Муаллиф дар асоси манбаҳои илмӣ ва фарҳангҳои соҳавӣ таҳқиқотро анҷом додааст, ки ҳоло ҳам ба омӯзиши амиқ ниёз дорад. Ихтисора яке аз мавзӯҳои доманадор ва калидии бахши воҷасозӣ ба шумор рафта, дар воҷасозии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нақши калидино мебозад. Воҷасозӣ тавассути ихтисора дар ҳар ду забон ҳам маъмул буда, аммо он бештар дар воҷасозии забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ серистеъмолатар мебошад.

Калидвожаҳо: калима, калимасозӣ, забон, забоншиносӣ, луғатшиносӣ, ихтисора, калимаҳои ихтисор кардашуда, ибора, забони тоҷикӣ, забони англисӣ.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОКРАЩЕНИЙ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются способы использования сокращения слова в английском и таджикском языках. В своей статье автор провёл исследование вопроса аббревиатур, основанное на научных источниках и произведениях искусства. Эта тема является одной из ключевых в лексикографии и занимает значительное место в лексическом составе языка. Автор проводил исследование, основанное на научных источниках и полевых культурах, которое еще нуждается в углубленном изучении. Сокращения являются одной из важнейших и ключевых тем в области лексикографии, играя ключевую роль в лексикографии таджикского и английского языков. Лексикография с использованием сокращений распространена в обоих языках, но в лексикографии английского языка она встречается чаще, чем в таджикском.

Ключевые слова: слово, словообразование, язык, лингвистика, лексикография, аббревиатура, сокращенные слова, фраза, исследование, таджикский язык, английский язык.

THE WAYS OF USAGE OF THE ABBREVIATIONS IN ENGLISH AND TAJIK

This article examines the way of usage of the abbreviations in English and Tajik. The author explores the issue of abbreviations based on scholarly sources and works of art. This topic is a key one in lexicography and occupies a significant place in the vocabulary of the language. The author conducted a study based on scholarly sources and fieldwork, which still requires in-depth study. Abbreviations are one of the most important and key topics in lexicography, playing a key role in the lexicography of both Tajik and English. Abbreviated lexicography is common in both languages, but is more common in English lexicography than in Tajik.

Keywords: word, word formation, language, linguistics, lexicography, abbreviation, abbreviated words, phrase, Tajik language, English language.

Дар бораи муаллиф

Ҷӯраев Хайём Акрамович

Мудири кафедраи забони англисӣ ҳамчун ихтисоси дуюм

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: juraevkhayom89@inbox.ru

About the author

Juraev Khayom Akramovich

Head of the Department of the English as a Second Specialty

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: juraevkhayom89@inbox.ru

Об авторе

Джурсаев Хайём Акрамович

Заведующий кафедрой английского языка как второй специальности

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: juraevkhayom89@inbox.ru

ХУСУСИЯТҲОИ ФОНЕТИКИИ ҲИССИЁТ ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Робия Ш. Қ., Ҷамшедов П.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Национальная академия наук Таджикистана

Мукаддима. Масъалаи роҳҳои ифодаи ҳиссиёт, ки тавассути воситаҳои лингвистии ба ҳам монанд ва тафовутнок дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ифода мешаванд, яке аз масъалаҳои мебошад, ки ҳанӯз ҳам зарурати пажӯҳиши амиқи он мавҷуд мебошад. Масъалаи мазкур бори аввал дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, типологӣ ва муқобалаӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода мешавад, ки аз мубрамияти мавзӯи таҳқиқ гувоҳӣ медиҳад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Ҳини баррасӣ ва таҳқиқи масоили дар мақола таҳқиқшаванда ба концепсияҳо ва назарияҳои илмӣ забоншиносони муосири забоншиносии тоҷику англис таъкиқ карда шудаанд. Маводҳои амалии мақолаи мазкурро ибораҳои озоди синтаксисӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва идиоматикӣ ва инчунин феълҳои модалӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ташкил медиҳанд, ки ба эҳсос дахл доранд. Ҳангоми навиштани мақолаи мазкур аз усули муқоиса бештар истифода бурда шудааст.

Натиҷаҳо ва муҳокима. Пеш аз он, ки ба масъалаи воситаҳои забонии ифодаи ҳиссиёт ё ки эҳсосот равшанӣ андозем, моро зарур аст, ки истилоҳи интонатсия равшанӣ андозем. Ба назари мо интонатсия гуфта, лаҳни овозро дар ҷараёни нутқ мефаҳманд. Вале дар адабиёти илмӣ он ба тарзҳои гуногун шарҳ дода шудааст. Бино ба ақидаи Ф. Абдуллоев, «Истилоҳи интонатсия маънои оҳанг дошта, ҳамчун яке аз воҳидҳои муҳимми фонетика баррасӣ мешавад» [1, с. 45–48]. Забоншиносии англис Д. Кристал, зикр менамояд, ки «Нутқи инсон ҳамеша бо оҳанг ҳамроҳ аст ва маҳз ҳамин маҷмӯи хусусиятҳои оҳангӣ интонатсия номида мешавад» [11, с. 252]. Интонатсия падидаи умумизабонӣ буда, дар ҳамаи забонҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, мавҷуд аст.

Он пасту баланд шудани овоз, тағйири лаҳни асосӣ, танаффус, суръати нутқ ва тобиши сифатии овозро дар бар мегирад ва дар ташаккули маънои гуфтор нақши калидӣ мебозад.

Дар таҳлили муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ равшан мегардад, ки ҳар ду забон дорои низоми интонатсионии мураккаб мебошанд, аммо тарзи истифода ва аҳамияти унсурҳои интонатсия дар онҳо яқсон нест. Наво ҳамчун унсури асосии интонатсия дар ҳар ду забон тағйирёбии баландӣ ва пастии овозро ифода мекунад, вале дараҷаи вобастагии маъно аз наво дар забони тоҷикӣ бештар аст.

Дар забони тоҷикӣ бисёр ҷумлаҳо аз лиҳози сохтори грамматикӣ яқсон буда, фарқиати маъноии онҳо маҳз тавассути наво муайян карда мешавад. Масалан, ҷумлаи хабарӣ, саволӣ ва амрӣ метавонад бо як таркиби луғавию грамматикӣ ифода ёбад, аммо бо тағйири оҳанг маънои гуфтор дигар мешавад.

Дар забони англисӣ бошад, чунин фарқият асосан бо тағйири сохтори грамматикӣ, ҷойивазкунии феъл ва фоил ё истифодаи ёварҳои феълӣ амалӣ мегардад, гарчанде наво низ метавонад нақши иловагӣ дошта бошад.

Наво дар ҳар ду забон инчунин воситаи муҳимми тақсимбандии ҷараёни нутқ ба синтагмаҳо ва фразаҳо мебошад. Худуди синтагмаҳо аксаран тавассути тағйири хатти наво муайян карда мешаванд, ҳатто дар ҳолатҳои, ки оҳанг ба таври возеҳ шунида намешавад. Дар ин ҳола шабоҳати забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар он зоҳир мегардад, ки болоравӣ ё фаромадани наво метавонад нотаи маъноӣ ё таъми маъноиро нишон диҳад. Бо вуҷуди ин, дар забони англисӣ ин хусусият бештар бо воситаҳои синтаксисӣ ҳамоҳанг мешавад, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ наво мустақилияти бештар дорад.

Оҳанг унсури дигари муҳим буда, дар ҳар ду забон ҳам хусусияти физиологӣ ва ҳам маъноӣ дорад. Оҳанг барои ҷудо кардани порчаҳои нисбатан мустақили нутқ ва ҳамзамон барои нигоҳ доштани робитаи маъноии байни онҳо хизмат мекунад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷойгиршавии ҳиссиёт асосан ба сохтори маъноӣ ва синтаксисии ҷумла вобаста аст, аммо дар забони англисӣ нақши аломатҳои китобатӣ ва сохтори хаттӣ дар муайян кардани оҳанг бештар эҳсос мешавад.

Суръати нутқ ва тамдид низ дар ҳар ду забон воситаи муҳимми ташаккули интонатсия ба шумор мераванд. Калимаҳо ва вожаҳои, ки бори маъноии бештар доранд, ҳам дар забони

точикӣ ва ҳам дар забони англисӣ бо суръати пасттар талаффуз мешаванд, дар ҳоле ки унсурҳои ёрирасон тезтар ифода мегарданд. Ин хусусият барои чудо кардани иттилооти нав аз маълум ва ташкили маркази маъноии гуфтор хизмат мекунад.

Тобиши сифатии овоз дар ҳар ду забон бештар хоси нутқи эҳсоснок мебошад. Гарчанде сахми оҳанг дар ташкили низоми умумӣ нисбатан камтар бошад ҳам, он барои фарқ кардани нутқи бетараф аз нутқи эҳсосӣ аҳамияти калон дорад. Дар гуфтори эҳсосноки тоҷикӣ ва англисӣ тағйири оҳанг метавонад ҳолатҳои мухталифи ҳиссиётро, аз қабили шодӣ, ғам, ҳашм ё ҳайрат ифода намояд.

Ҳиссиёт бо интонатсия робитаи зич дошта, дар ҳар ду забон тавассути маҷмуи унсурҳои интонатсионӣ таҷассум меёбад. Аз нигоҳи раваншиносии илмӣ, гурӯҳбандии ҳиссиёт аз рӯи таҳқиқоти илмӣ Вилгелм Вундт ва забоншиноси маъруф Изард К. нишон медиҳад, ки «ҳолатҳои асосии эҳсосӣ универсалӣ мебошанд, вале тарзи ифодаи онҳо дар забонҳо метавонад фарқ кунад» [5, с.10].

Дар забони тоҷикӣ ифодаи ҳиссиёт бештар ба наво ва суръати нутқ таъя мекунад, дар ҳоле ки дар забони англисӣ, илова бар интонатсия, воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ низ ҷаъолона истифода мешаванд.

Дар натиҷа, таҳлили муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду забон дорои унсурҳои муштаракӣ интонатсионӣ мебошанд, аммо нақш ва дараҷаи истифодаи онҳо гуногун аст.

Ифодаи ҳиссиёт дар забон на танҳо воситаи тасвир кардани ҳолати руҳӣ ва ҳиссиётӣ инсон мебошад, балки он ҳамчун унсурӣ муҳим дар раванҳои муоширатӣ ва фарҳангӣ низ хизмат мекунад. Дар забони тоҷикӣ ва англисӣ роҳҳои ифодаи ҳиссиёт ва роҳҳои сохтани изҳорот фарқиятҳо ва омилҳои муштарак доранд.

Дар забони тоҷикӣ ҳиссиёт асосан тавассути лексикаи эҳсосӣ, грамматикаи махсус ва васоити ҳиссиётӣ, мисли афзалият додани феълҳои ҳолати раванӣ, истифодабарии афзалиятноки оҳанг ва падидаҳои синтаксисӣ, ифода карда мешавад. Масалан, истифодаи феълҳои мураккаб ва муттасил, ки ҳамзамон ҳолати руҳӣ ва ҷаъолияти шахсро инъикос менамоянд, барои баён кардани эҳсосоти эҳтимоли ё умумӣ ҳеле маъмул аст [1, с. 45-48].

Ҳамзамон, пешояндҳо ва ибораҳои алоҳида, ки маънои эҳсосиро таъвият медиҳанд, дар забони тоҷикӣ нақши калидӣ доранд. Мисолҳо чунинанд: «**азият кашидан**», «**хурсанд шудан**», «**дар дил мондан**» ва ғайра. «Ин гуна ифодаҳо на танҳо маънои лексикиро ифода мекунад, балки таъкиди ҳолати эмотсионалӣ низ таъмин менамоянд» [7, с.120-123].

Дар забони англисӣ низ ифодаи ҳиссиёт бо воситаи лексика, синтаксис ва васоити таҳлилий, амалӣ мегардад. Лексикаи англисӣ барои ифодаи ҳиссиёт ба феълҳо, сифот ва идиомҳо асос меёбад. Масалан, «феълҳои эҳсосӣ, монанди “*to feel, to enjoy, to suffer*”, инчунин идиомҳо ва ибораҳои мураккаб, мисли “*to be over the moon, to be down in the dumps*”, баёнгари ҳолатҳои раванӣ мебошанд» [10, с. 210-215].

Механизми экспрессивии англисӣ бештар ба истифодаи идиоматикӣ ва синтаксисе, ки ҳолатро таъкид мекунад, асос ёфтааст. Ин фарқият аз забони тоҷикӣ дар он аст, ки забони англисӣ ба намунаҳои доимии ибора ва васоили идиоматикӣ таъя мекунад, на ба муттасилии феълҳои ҳолати раванӣ.

Наҳв низ нақши муҳим дар ифодаи ҳиссиёт дорад. Дар забони тоҷикӣ истифодаи ҷумлаҳои кӯтоҳ ва бо феълҳои эмотсионалӣ барои таъкид кардани ҳиссиёт тавсия мешавад, дар ҳоле ки забони англисӣ бештар аз ибораҳои тасвирӣ истифода мекунад. Илова бар ин, дар ҳарду забон, овоз ва бофтор (контекст) барои ҷаъмиши дақиқи ҳиссиёт аҳамияти калон доранд. Ин нуқтаи ҳамоҳангӣ нишон медиҳад, ки «забон на танҳо воситаи тасвир, балки муҳаррики раванӣ муоширатӣ мебошад» [13, с. 330-335].

Дар таҳлили муқоисавӣ муайян карда шуд, ки забони тоҷикӣ бештар ба хусусияти контекстуалӣ ва экспрессивӣ таъя мекунад, дар ҳоле ки англисӣ ба идиоматикӣ ва шаблонҳои устувор аҳамият медиҳад. Барои мисол, ифодаи хурсандӣ дар тоҷикӣ метавонад чунин бошад: «азизам хурсанд шуд», ки ҳам ҳолати руҳӣ ва ҳам ҷаъолияти шахсро нишон медиҳад, дар ҳоле ки англисӣ одатан иборати устуворро истифода мебарад: “*I am thrilled*” [14, с. 45-50], ки ба таври муҳаққақ ҳиссиётро фишурда ифода мекунад.

Ҳамчунин, забони тоҷикӣ дорои васоити ғайриҷаъмӣ ифода, мисли иқтибосҳо, ҳикояҳо ва нақлҳо мебошад, ки ҳиссиётро тавассути пайдоиш ва аломатҳои лексикӣ баён менамояд. Забони англисӣ низ ҳамин роҳро истифода мебарад, аммо бо ҳимояи васоили идиоматикӣ ва ғаврӣ, ки дар фарҳанги англисӣ шакл гирифтааст. Дар ҳарду забон, ифодаи ҳиссиёт дар наср ва шеър нақши муҳим дорад ва бо омилҳои синтаксисӣ, морфологӣ ва лексикӣ таъвият меёбад.

Барои таҳқиқи васеи ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, назарияи таҳлили когнитивӣ ва забоншиносии фарҳангӣ низ муҳимм мебошад. Онҳо нишон медиҳанд, ки ҳиссиёт на танҳо натиҷаи ҳолати руҳӣ, балки натиҷаи тафаккур ва анъанаҳои фарҳангӣ низ мебошад. Ба ибораи дигар, «ҳар забон системаи рамзӣ мебошад, ки ҳиссиётро бо меъёрҳои фарҳангӣ ва лингвистӣ баён мекунад» [16, с. 15-20].

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамоҳангии умумии сохторӣ дорад, вале роҳҳои ифодаи онҳо фарқ доранд. Забони тоҷикӣ бештар контекстуалӣ ва ҳиссиётӣ, англисӣ бошад, идиоматикӣ ва намунавӣ мебошад. Ин фарқиятҳо на танҳо барои омӯзиши забон, балки барои таҳлили психолингвистӣ ва таҳқиқи равонии инсон аҳаммияти амалӣ доранд.

Ифодаи ҳиссиёт дар забон як ҷузъи муҳимм ва муассири муоширатӣ мебошад, ки на танҳо ҳолати руҳиро инъикос мекунад, балки муносибати иҷтимоӣ ва фарҳангиро низ ифода менамояд. Сохтори маъноӣ дар ин раванд аҳаммияти асосӣ дорад, зеро он муайян мекунад, ки ҳиссиёт дар шакли луғавӣ ва синтаксистӣ чӣ гуна тартиб дода мешавад ва чӣ гуна маънии эмотсионалӣ ба шунаванда расонида мешавад.

Дар забони тоҷикӣ асоси сохтори маъноӣ ба феълҳои ҳолати равонӣ, ибораҳои тасвирӣ ва муттасилии ҷумларо вобаста аст. Ҳиссиёт одатан тавассути феълҳо ё ибораҳои ифода мешавад, ки ҳам ҳолати руҳӣ ва ҳам таъсири он ба шахсро нишон медиҳанд. Масалан, ибораҳои мисли «дили ман пур аз хурсандӣ буд», «Ӯ ба ғам афтод», «ба ҳайрат омадам» ҳолати ҳиссиётро мустақим ва ба таври равшан ифода мекунанд. Дар ин ҷо синтаксис ва лексика якҷоя истифода бурда мешаванд: ҷумлаҳо одатан кӯтоҳ, феълӣ ва бо қавӣ таъкидшуда мебошанд, ки ҳиссиётро тавассути бофтор ва оҳанг бештар намоён мекунанд. Ҳамзамон, истифодаи падидаҳои метафорӣ, масалан «дили ман ба сардӣ хӯрдааст», ҳиссиёти номуайяно ба маънои маъмули рӯзмарра мепайвандад.

Дар забони англисӣ низ ҳиссиёт бо механизми сохтори маъноӣ баён мешавад, вале хусусиятҳои фарқкунанда дорад. Ҳиссиёт асосан тавассути феълҳои эҳсосӣ, сифот ва идиомҳои устувор инъикос мегардад. Мисолҳо: **“I felt a surge of joy”, “He was heartbroken”, “She was on cloud nine”**. Сохтори маъноӣ дар ин ҷо бештар ба истифодаи идиоматикӣ ва васоили экспрессивӣ таъя мекунад, ки ҳиссиётро бо шаблонҳои маъруфи лексикӣ ва ибораҳои тасвирӣ баён менамояд. Ин усул фарқ аз забони тоҷикӣ дорад, ки бештар муттасилии феълҳо ва контекстуалӣ мебошад.

Дар таҳлили муқоисавӣ метавон чунин хулоса кард, ки ҳар ду забон механизми асосии ифодаи ҳиссиётро иҷро мекунанд, вале сохтори маъноӣ фарқиятҳои кулلى дорад. Забони тоҷикӣ ҳиссиётро бо ҳамоҳангии феълҳо ва ибораҳои контекстуалӣ баён мекунад, ки барои фаҳмиши шунаванда ба сахна ва оҳанг ниёз дорад. Забони англисӣ бошад, ҳиссиётро бо намудҳои лексикӣ ва идиоматикӣ таъкид мекунад, ки барои ифодаи қавии ҳиссиётӣ ба васоили устувор таъя мекунад.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ эҳсосот бештар дар заминаи руҳияи шахс ва ҳолати дохилӣ тартиб дода мешавад, дар ҳоле ки дар забони англисӣ диққат ба хусусияти умумӣ ва ғаврии эҳсосот дода мешавад. Тафовутҳо на танҳо дар намуди лексикӣ ва наҳвӣ вучуд дорад, балки дар роҳҳои маъноӣ низ мушоҳида мешаванд. Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ маъноӣ ҳиссиёт одатан ба шахс ва ҳолати ӯ вобаста буда, ба таври субъективӣ таҷассум меёбад, дар ҳоле ки дар англисӣ эҳсосот метавонанд ҳам ба шахс ва ҳам ба вазъияти умумӣ пайванд дода шаванд.

Сохтори маъноӣ ва сохтори ифодаи ҳиссиёт дар ҳарду забон ҳамоҳангӣ доранд, вале таҷрибаи таҳлиلى нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ бештар намунаи матнӣ ва ҳиссиётӣ истифода карда мешавад. Ин фарқиятҳо барои омӯзиши забон, таҳлили муқоисавии мухталиф ва фаҳмиши фарҳанги иҷтимоӣ аҳаммияти калон доранд.

Дар забони тоҷикӣ ҳиссиёт асосан тавассути феълҳо ва ибораҳои тасвирӣ ифода мешавад. Масалан, ҳиссиёти хурсандӣ метавонанд чунин ифода шаванд: «Ӯ аз хабари хуш хеле хурсанд шуд», «Дили ман пур аз шодӣ буд», «Ҳамаи дӯстон бо табассум ба ҳамдигар салом доданд». Дар ҳамин ҳолат, истифодаи феълҳои ҳолати равонӣ ва ибораҳои метафорӣ, мисли «дили ман ба шодӣ парид», ҳиссиётро қавӣ ва равшан баён мекунад. Ғам ва андӯх низ тавассути ибораҳои тасвирӣ ва феълҳои мушаххас ифода мешаванд: «Ӯ ба ғам афтод», «Дили ман аз андӯх саҳт ба дард омад», «Ба ҳаёл мерафт, вале наметавонист шод бошад». Ҳамин тавр, забони тоҷикӣ ҳиссиётро дар заминаи шахсӣ ва субъективӣ баён мекунад ва асосан ба бофтор ва сахнаи гуфтор таъя менамояд.

Дар забони англисӣ ифодаи ҳиссиёт бештар ба идиоматикӣ ва қолибҳои лексикӣ таъя мекунад. Хурсандиро метавон мисли ин нишон дод: **“She was over the moon when she**

received the good news, He felt on top of the world after his success, Their faces lit up with joy. Ғам ва андӯҳ низ бо ибораҳои устувор баён мешаванд: **He was down in the dumps after the failure, She felt heartbroken when she lost her pet, They were in low spirits following the sad news**". Англисӣ ба истеъмоли идиома ва қолибҳои тасвирӣ таъя мекунад, ки ҳиссиётро бо қавӣ таъкид мекунад ва маънии онро барои шунаванда равшан месозад.

Ҳайратоварӣ низ дар ҳарду забон хусусияти махсус доранд. Дар тоҷикӣ ибораҳои мисли «ба ҳайрат омадам», «ин воқеа маро мутаҳайир кард», «ба ҳайрат мондам» истифода мешаванд, ки ҳам ҳолати руҳӣ ва ҳам таъсири воқеаро баён мекунад. Дар англисӣ барои ҳамин ҳиссиёт қолибҳои тасвирӣ истифода мешаванд: **"I was astonished by the unexpected news", "She was taken aback by his sudden question", "They were amazed at the performance"**. Ин нишон медиҳад, ки ҳарду забон сохтори асосиро иҷро мекунад, аммо забони англисӣ бештар ба идиома ва сохти лексикӣ таъя мекунад, забони тоҷикӣ бошад ба матнӣ ва намууди феълҳо.

Ҳиссиёти таҳқир ва норозигӣ низ дар ҳарду забон бо усулҳои махсус ифода мешаванд. Дар тоҷикӣ ибораҳои мисли «ӯ маро таҳқир кард», «ба ман ғараз дошт», «аз суханони ӯ ранҷидем» баёни ҳолати руҳӣ ва муносибати шахсро таъмин мекунад. Дар англисӣ, ҳамин ҳиссиётро метавон бо идиомҳо ва ибораҳои устувор баён кард: **"He insulted me in front of everyone", "I was offended by her comment", "They felt hurt by his words"**. Ин нишон медиҳад, ки забонҳои гуногун механизми лексикӣ ва синтаксисии худро доранд, вале вазифаи асосӣ -инъикоси ҳиссиёт - якхела аст.

Ҳиссиёти ташвиш ва нигаронӣ низ бо тарзи хоси забонҳо инъикос мешаванд. Дар тоҷикӣ ибораҳо мисли «Дилам хавотир аст», «ӯ аз ҳолати нохуб нигарон буд», «Ба фикри мушкilotи пешомада будем» истифода мешаванд. Дар англисӣ бошад: **"I am worried about the upcoming exam", "He felt anxious about the meeting", "They were concerned about the situation"**. Ин фарқият нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ бештар ба матн ва тавсифи феълӣ таъя мекунад, англисӣ бошад ба қолибҳои идиоматикӣ.

Ҳамин тавр, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳарду забон сохтори асосии ифодаи ҳиссиётро иҷро мекунад, вале сохтори маъноӣ фарқиятҳои муайян дорад. Забони тоҷикӣ ҳиссиётро бештар субъективӣ ва муттасил баён мекунад, ки ба сарчашма ва сабки гуфтор таъя дорад. Забони англисӣ ба истеъмоли идиома ва намунаҳои устувор таъя мекунад, ки маъно ва қувваи ҳиссиётро барои шунаванда фавран равшан месозад. Ин фарқиятҳо барои таҳлили психолингвистӣ, омӯзиши забон ва фаҳмиши фарҳанги иҷтимоӣ аҳамияти калон доранд.

Дар маҷмӯъ, сохтори маъноӣ ва усули ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамоҳангии сохторӣ доранд, вале роҳҳои таъбиқ ва тавсифи лексикӣ фарқ мекунад. Забони тоҷикӣ бештар матнӣ ва фаврӣ, англисӣ бошад, идиоматикӣ ва намунавӣ мебошад. Ин фарқиятҳо на танҳо барои омӯзиши забон, балки барои таҳлили равоии инсон ва фаҳмиши фарҳанг ва анъанаҳои иҷтимоӣ аҳамияти калон доранд.

Ифодаи ҳиссиёт дар забон на танҳо бо лексикаи эҳсосӣ, балки бо сохтори грамматикӣ низ алоқаманд аст. Грамматика ҳамчун система баёнгари ҳолатҳои руҳӣ нақши калидӣ дорад, зеро шаклҳои феъл, оҳанг, васоити синтаксисӣ ва категорияҳои модалӣ имконият медиҳанд, ки ҳиссиёт ба таври равшан ва қавӣ инъикос шавад.

Дар забони тоҷикӣ сохтори грамматикӣ барои ифодаи ҳиссиёт хеле гуногун аст. Феълҳои ҳолати равоӣ, масалан «хурсанд шудан», «азият кашидан», «тарсидан», баёнгари ҳолати руҳӣ мебошанд. Илова бар ин, ҷумлаҳои шартӣ ва ибораҳои феълӣ низ ҳиссиётро қавӣ таъкид мекунад: «Агар ӯ хабарро мешунид, дили ман ба шодӣ мерасид», ки дар он ҷумлаи шартӣ ҳиссиёти эҳтимолиро инъикос мекунад. Категорияҳои модалӣ низ, мисли «метавонам», «наметавонам», «мумкин аст», ҳиссиётро бо сатҳи эҳтимоли ва қавӣ баён мекунад: «Ман метавонам аз хабари хуш хурсанд шавам».

Сохтори грамматикӣ дар забони англисӣ низ нақши калидӣ дорад. Феълҳои ҳолати равоӣ, мисли **"to feel, to enjoy, to suffer, to worry"**, инчунин феълҳои модалӣ ва сохторҳои шартӣ ҳиссиётро баён мекунад: **"I could feel a surge of joy when I saw him", "She might be anxious about the meeting", "He would have been heartbroken if he lost the opportunity"**. Илова бар ин, англисӣ барои таъкиди ҳиссиёт аз феълҳои мураккаб ва ҷумлаҳои тасвирӣ истифода мебарад, ки маъно ва қувваи ҳиссиётро пурзӯр мекунад.

Хулоса. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду забон роҳи грамматикӣ ва синтаксисиро барои баёни ҳиссиёт истифода мекунад, вале хусусиятҳои фарқкунанда доранд. Забони тоҷикӣ бештар ба муттасилии феълҳо ва истифодаи ибораҳои матнӣ таъя

мекунад, дар ҳоле ки англисӣ ба идиоматикӣ, намуна ва феълҳои мураккаб асос меёбад. Ҳар ду забон барои фаҳмиши дақиқи ҳиссиёт ба пайдоиш ва васли ҳиссиётӣ таъя мекунанд.

Дар маҷмӯъ, сохтори грамматикӣ дар ифодаи ҳиссиёт дар ҳарду забон воситаи асосии ташаккули маъноӣ ҳиссиётӣ мебошад. Он тавассути шаклҳои феъл, категорияҳои модалӣ, ҷумлаҳои шартӣ ва ибораҳои ҳиссиётӣро ба таври равшан ва таъсирбахш баён мекунад. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ ҳиссиётро бо таври субъективӣ ва матнӣ инъикос менамояд, забони англисӣ бошад ба шакли идиоматикӣ таъя мекунад, ки ин тафовутҳо барои омӯзиши забон ва таҳлили муқоисавӣ аҳамияти назаррас доранд.

Адабиёт

1. Абдуллоев, Ф. Фонетикаи забони тоҷикӣ / Ф. Абдуллоев. – Душанбе: Маориф, 2010. – 208 с.
2. Азизов, С. Экспрессивные средства современного английского языка / С. Азизов. – Душанбе: Дониш, 2018. – 156 с.
3. Бондарко, Л. В. Основы общей фонетики / Л. В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2001. – 160 с.
4. Бондарко, Л. В. Фонетика современного русского языка / Л. В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. – 256 с.
5. Вундт, В. Основы физиологической психологии / В. Вундт. – Москва: Наука, 1981. – 456 с.
6. Изард, К. Эмоции человека / К. Изард; пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1980. – 440 с.
7. Раҳматуллоев, М. Лексика ва ифодаи ҳиссиёт дар забони тоҷикӣ / М. Раҳматуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 184 с.
8. Реформатский, А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – Москва: Аспект Пресс, 2004. – 536 с.
9. Щерба, Л. В. Фонетика французского языка / Л. В. Щерба. – Москва: Высшая школа, 1974. – 312 с.
10. Cruse, D. A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics / D. A. Cruse. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 424 p.
11. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 560 p.
12. Crystal, D. Prosodic Systems and Intonation in English / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 381 p.
13. Halliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar / M. A. K. Halliday, C. Matthiessen. – London: Routledge, 2014. – 808 p.
14. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
15. Roach, P. English Phonetics and Phonology / P. Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 244 p.
16. Wierzbicka, A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals / A. Wierzbicka. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 349 p.

ХУСУСИЯТҲОИ ФОНЕТИКӢИ ҲИССИЁТ ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢИ ВА АНГЛИСӢИ

Мақолаи мазкур ба таҳлили хусусиятҳои фонетикӣи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муаллифон тавассути таҳлили муқоисавӣ мефаҳмонанд, ки ҷӣ гуна воситаҳои фонетикӣ (масалан, оҳанги овоз, танаффус ва таъкид) барои баён ва интиқоли ҳиссиёт истифода мешаванд. Дар заминаи порчаҳои гуфтор ва матнӣ адабӣ равшан мегардад, ки ҳиссиёт дар ҳарду забон шакл ва воситаҳои гуногуни ифода доранд, аммо хусусияти умумии универсалии инсонӣ низ мушоҳида мешавад. Фарқиятҳо дар сатҳи фонемавӣ ва оҳангии ҳар ду забон нишон медиҳанд, ки фарҳанги ифодаи эҳсосот ва тарзи табиӣ ё сунӣи ифодаи онҳо аз муҳити иҷтимоиву фарҳангӣ низ таъсир мегиранд. Бо вучуди ин, мавҷудияти воситаҳои умумии садой - монанди тағйири оҳанг, баланду паст шудани овоз ва интиқоли маънӣ тавассути ритм - нишон медиҳад, ки фонетикаи ҳиссиёт дорои хусусиятҳои универсалӣ низ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши амиқи фонетикаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ на танҳо барои фаҳмиши бехтари муҳити гуфторӣ, балки барои омӯзиши самараноки забон ва тарҷумаи дурусти матнҳои таъсиррасон аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: эҳсосот, интонатсия, таъкид, муқоиса, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, ҳиссиёт, муқоиса, таҳлил, маъно.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИЙ И ПУТИ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена анализу фонетических особенностей выражения эмоций в таджикском и английском языках. Авторы с помощью сравнительного анализа показывают, как такие фонетические средства, как интонация, тон голоса, паузы и акцент, используются для передачи эмоционального состояния. На основе примеров из разговорной речи и художественной литературы

выясняется, что способы выражения эмоций различаются, но в то же время сохраняются общечеловеческие универсальные черты. Различия на фонемном и тональном уровнях двух языков указывают на то, что культура выражения эмоций и естественный или искусственный способ их выражения также подвержены влиянию социокультурной среды. Однако наличие общих звуковых приемов, таких как изменение тона, высоты тона и передача смысла посредством ритма, указывает на то, что фонетика эмоций также имеет универсальные черты. Поэтому углубленное изучение эмоциональной фонетики в таджикском и английском языках важно не только для лучшего понимания разговорной среды, но и для эффективного изучения языка и правильного перевода эмоциональных текстов.

Ключевые слова: эмоция, интонация, акцент, сравнение, таджикский язык, английский язык, эмоция, сравнение, анализ, значение.

PHONETIC FEATURES OF EMOTIONS AND WAYS OF THEIR EXPRESSION IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article focuses on the phonetic features of expressing emotions in Tajik and English languages. Through comparative analysis, the authors explore how phonetic tools such as intonation, voice pitch, pauses, and stress are employed to convey emotional states. Based on samples from spoken dialogues and literary texts, the paper illustrates that while emotional expression varies in form across languages, certain universal human features remain recognizable. The differences at the phonemic and tonal levels of the two languages indicate that the culture of expressing emotions and the natural or artificial way in which they are expressed are also influenced by the sociocultural environment. However, the presence of common sound devices—such as changes in tone, pitch, and the transmission of meaning through rhythm—indicates that the phonetics of emotions also have universal features. Therefore, an in-depth study of emotional phonetics in Tajik and English is important not only for a better understanding of the spoken environment, but also for effective language learning and the correct translation of emotional texts.

Keywords: emotion, intonation, emphasis, comparison, Tajik language, English language, emotion, comparison, analysis, meaning.

Дар бораи муаллифон

Робия Шерали Қайумзода
Докторант (Phd)-и кафедраи забонишнӯсӣ
ва типологияи муқоисавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Ҷамшедов Парвонахон
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи забонҳои хориҷӣ
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 33
E-mail: pjam07@mail.ru

Об авторях

Робия Шерали Қайумзода
Докторант (PhD) кафедры языкознания и
сравнительной типологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Джамшедов Парвонахон
Доктор филологических наук, профессор
кафедры иностранных языков
Национальная академия наук
Таджикистана
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 33
E-mail: pjam07@mail.ru

About the authors

Robiya Sherali Kayumzoda
Doctoral student (PhD) of the Department of
linguistics and comparative typology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Jamshedov Parvonakhon
Doctor of Philological Sciences, Professor
of the Department of Foreign Languages
National Academy of Sciences of Tajikistan
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33
Rudaki Avenue
E-mail: pjam07@mail.ru

КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА «LEARN» В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Усмонова Ш. К.

Педагогический колледж Мастчинского района

Введение. В современной лингвистике особое внимание уделяется изучению взаимосвязи языка и культуры, поскольку именно через язык отражается система ценностей и мировосприятие носителей. Одним из эффективных средств репрезентации культурного опыта являются паремии — краткие, устойчивые выражения, аккумулирующие народную мудрость и передающие её из поколения в поколение. Их анализ позволяет глубже понять особенности национального мышления и культурные ориентиры общества. В этом контексте концепт «learn» занимает важное место, так как он связан не только с процессом получения знаний, но и с более широкими представлениями об обучении, опыте и личностном развитии. В англоязычной языковой картине мира данный концепт отражает ценности практичности, самостоятельности и непрерывного самосовершенствования. Актуальность исследования обусловлена необходимостью более глубокого осмысления культурной специфики языковых единиц в условиях глобализации и расширения межкультурной коммуникации. Изучение репрезентации концепта «learn» в английских паремиях позволяет выявить его лексико-семантические особенности, а также определить его роль в формировании культурных установок. Цель данной работы заключается в анализе культурной специфики концепта «learn» в паремиологическом фонде английского языка, а также в выявлении его основных семантических, образных и оценочных характеристик.

Материал и метод исследования. Паремии - это такие короткие, меткие формулировки, в которых народная мудрость закреплена. Они отражают основные культурные идеи, показывают, как носители языка смотрят на мир и что для них важно в ценностях. Юрий Степанов подмечает: «Паремии - как сгустки культурного опыта, они через язык передают целую картину мира» [1, с. 12]. Концепт «learn» напрямую связан с процессом получения знаний и навыков, и в англоязычном мире он занимает центральное место, подчёркивая практичность и индивидуализм. Цель нашей работы — разобрать, какими лексическими и смысловыми чертами концепт «learn» проявляется в английских пословицах, понять его внутреннюю структуру и культурные оттенки. В эпоху глобализации, когда культуры активно смешиваются, нужно глубоко осознавать чужие ценности, и анализ таких концептов помогает снимать барьеры в общении. Особенно это актуально в образовании, где английский основной язык международного диалога. Такие исследования дают возможность глубже вникнуть, как слова и выражения формируют культурные стереотипы и влияют на повседневные контакты между людьми из разных стран. Ещё, фокус на «learn» раскрывает, насколько в англоязычных обществах ценят самообучение как дорогу к личному успеху.

Результат. В лингвистике этот концепт часто увязывают с когнитивным развитием, а паремии здесь как мостик между теорией и жизнью. Разбор пословиц ещё показывает, как язык меняется под влиянием истории, например, промышленной революции. В конце концов, понимание всего этого помогает создавать более толковые методы преподавания иностранных языков. «Когнитивная лингвистика видит концепт как структуру в психике, где смешаны понятийный, образный и оценочный уровни», - пишет А. Вежицкая [2, с. 75], учитывая когнитивные функции человеческого мозга через призму языкознания. Зинаида Попова и Игорь Стернин отмечают: «Концепт объединяет информацию, ассоциации и культурные нормы, с центром и внешними зонами» [11, с. 32]. Для «learn» понятийный слой является обучение и освоение информации, образный метафоры про учебный процесс, оценочный культурные установки, которые делают учёбу значимой. Паремии, как устойчивые речевые обороты, отлично подходят для воплощения концепта, фиксируя его смыслы и культурные нюансы. В английской паремиологии часто подчёркивают связь обучения с практическим опытом, и это отличает её от более абстрактных или коллективных выражений в других культурах, где акцент на передаче знаний от старших. Такой взгляд выделяет личную инициативу в приобретении навыков это классика для западных обществ. В когнитивных исследованиях паремии разбирают как отражение ментальных карт, которые помогают упорядочивать знания. Эти карты позволяют лингвистам моделировать, как концепты развиваются со временем из-за социальных сдвигов. Сравнение с другими языками

выявляет, что в восприятии обучения есть общее и уникальное. В итоге это ведёт к междисциплинарным подходам, где лингвистика соединяется с психологией и антропологией.

Дубровин М.И. подчёркивает: «Лексико-семантическое поле концепта «learn» в английском включает слова вроде: learn, study, knowledge, skill, education, training они рассматривают и анализируют процесс и результат обучения» [4, с. 127]. В пословицах «learn» обычно выражается через сам глагол «learn» и слова вроде «knowledge» или «lesson». Если изучать материал из сборников, таких как «The Oxford Dictionary of Proverbs», то можно выделить ключевые смыслы: «Процесс обучения, опыт, практическая польза, личная ответственность» [5, с. 56]. После расширяется за счёт связей с развитием и адаптацией и обучение видят не как статичную вещь, а как динамичный рост, который помогает приспособливаться к изменениям. Это особенно важно сейчас, в эру цифровых новинок и идеи для цифровизации. Лексемы формируют сеть, где каждое слово добавляет к общему смыслу, показывая этапы от получения знаний до их применения. В корпусах языка такие связи проверяют на частоту и контексты. Семантическое поле меняется, вбирая новые слова вроде «e-learning», что отражает технические прогрессы. Исследования демонстрируют, как пословицы вплетают эти элементы в культурные рассказы разных народов. В итоге такой анализ полезен для создания словарей и пособий, заточенных под реальное использование. Одна из главных пословиц для концепта «learn» является «Live and learn» (Живи и учись). Она подчёркивает, что обучение бесконечно и связано с жизнью. Смыслом этому можно сказать, что знания копят всю жизнь, часто через ошибки. В.И. Карасик пишет: «Образный слой языка как метафора в жизни как школы, где каждый момент может послужит уроком» [6, с. 179]. Оценочный слой показывает англоязычный уклон на постоянное само улучшение, что перекликается с идеями Анны Вержбицкой о том, что: «Понимание людей скрывается в осознание главных или ключевых моментах при высказывание определённых слов. Это является в приоритете личного успеха на западе» [2, с. 98]. В повседневной речи её говорят, как утешение после неудачи, когда даже в трудных ситуациях такие моменты могут повлиять даже положительные и помогает адаптироваться.

Пословица часто мелькает в мотивационных книгах, подчёркивая стойкость перед трудностями. В образовании она пример, как фольклор подталкивает к пониманию накопившихся опыта с использованием пословиц. Ещё одна известная пословица может послужить для нас примером, «You're never too old to learn» (Учиться никогда не поздно). Она выделяет, что обучение доступно всем и всегда не зависимо от места и возраста. Можно осмыслить, что возрастных границ для знаний нет или говоря образно, образно учёба как открытая тропа в любой момент жизни. Это воплощает прагматизм англоязычной культуры, где обучение является инструментом для адаптации и успеха в жизненном пути человека.

В отличие от культур с акцентом на молодёжное формальное образование, здесь подчёркивают неформальное [8, с. 67].

Пословица «Practice makes perfect» (Практика приводит к совершенству) показывает «learn» через повторение и упорство. Смысл данной пословицы означает мастерство рождается из постоянного обучения и применения. Образно выражаясь метафора мастерства как результата накопленного, где практика как кирпичи в стене. В конце можно сделать итог и по мнению Ланкоф Дж. и Джонсон М. это: «Трудолюбие и самоконтроль, что вписывается в англоязычную норму достижения через усилия» [9, с. 234]. Аналогии в других языках показывают разницу в подходах к труду, но не теряют основную мысль.

Пословица «Knowledge is power» (Знание - сила) фокусируется на практической ценности «learn» в лингвистических измерениях. Основная идея связь знания с влиянием на ситуацию который подчёркивает пословицу как инструмент для достижения цели. «Это отражается в менталитете и на взгляд на обучение в англоязычной культуре путь, с помощью которого достигается к социальному и карьерному росту», отмечается в словаре [10, с. 145]. Данная пословица указывает на образование как освобождение, преодоление барьеров через ум и о роле в жизни человека. Во многих странах существует политика, что образование нации является как ключевым фактором. Это оправдывает такие усилия в образование как основу силы для будущее страны. В конечном итоге с помощью пословицы мы можем укреплять эмпирический подход для дальнейших изучение.

Паремия «A little learning is a dangerous thing» (Недостаток знаний опасен), взятая из поэмы А. Попа «Эссе о критике», подчёркивает необходимость глубокого обучения. Семантически она предостерегает от поверхностного овладения информацией, которое может вызвать ошибки. Образный компонент опирается на метафору опасности, связывая неполные знания с угрозой. Оценочный аспект паремии акцентирует важность тщательного

подхода к учёбе, что: «отражает англоязычную ценность компетентности и профессионализма» [11, с. 896]. В научных и профессиональных кругах эта поговорка применяется для осуждения дилетантства, подчёркивая, что настоящее понимание требует детального изучения. В журналистике она критикует ложные новости и поверхностное освещение событий. В медицине она предупреждает о рисках самодиагностики. Кроме того, в образовании она мотивирует к глубокому анализу. Её литературные корни добавляют культурный слой. В целом, она способствует критическому мышлению.

Метафорические схемы, лежащие в основе поговорок, играют решающую роль в представлении концепта «learn». Разбор показывает, что наиболее частыми являются метафоры пути (You're never too old to learn), строительства (Practice makes perfect), силы (Knowledge is power) и школы жизни (Live and learn). Эти метафоры, по замечаниям Дж. Лакоффа и М. Джонсона: «отображают концептуальные рамки, структурирующие мышление носителей языка» [12, с. 67]. Метафора пути выделяет динамику и непрерывность обучения, строительства накопление опыта, силы практическую полезность, а школы жизни связь обучения с повседневностью. Кроме того, метафора роста, как в поговорке «Rome wasn't built in a day» (Рим не в один день строился), применяемая к обучению, демонстрирует идею постепенного формирования навыков через терпение и последовательные действия. В когнитивной науке эти схемы анализируются как базовые для человеческого восприятия. В литературе они используются для создания нарративов развития. Кроме того, в психологии они помогают в терапии, визуализируя прогресс. Сравнение с другими культурами показывает вариации метафор. В итоге, они обогащают лингвистический анализ.

Поговорки также выполняют прагматические задачи, влияя на практики общения. К примеру, «Live and learn» часто употребляется в разговорной речи для оправдания ошибок или выражения надежды, как в примере: «I made a mistake, but you live and learn». Поговорка «Practice makes perfect» используется для поощрения, например, в учебных или спортивных ситуациях: «Keep practicing, practice makes perfect». Эти роли подчёркивают: «функцию поговорок как средств социализации, передающих культурные нормы» [3, с. 250]. В бизнес-общении поговорки помогают смягчить замечания или мотивировать коллектив, делая речь более яркой и адаптированной к культуре. В дипломатии они способствуют межкультурному взаимопониманию. В рекламе они усиливают убедительность. Кроме того, в образовании они развивают риторические навыки. Анализ их использования в средствах массовой информации показывает эволюцию. В целом, они укрепляют социальные связи.

Анализ контекстов применения поговорок в современных средствах массовой информации подтверждает их актуальность. В англоязычных мотивационных подкастах, таких как TED Talks, поговорка «Knowledge is power» часто служит для акцента на роли образования в карьерном продвижении, например: «Invest in your education, because knowledge is power». В блогах о саморазвитии поговорка «You're never too old to learn» продвигает идеи постоянного обучения: «It's never too late to pick up a new skill». Эти случаи показывают, как: «поговорки вписываются в текущий дискурс, усиливая значимость концепта - learn» [13, с. 45]. В социальных сетях вроде Twitter или LinkedIn поговорки становятся девизами для публикаций о личном росте, способствуя их распространению в глобальной среде. В видеоконтенте интернет пространств, они добавляют вдохновляющую ценность. В новостях пословицы могут комментировать происходящие события в сжатых формах. Кроме того, в интернет-мемах они адаптируются для молодёжной аудитории и это в какой-то степени отрадно, что молодое поколение не теряет такие сокровищницы народа. Исследования показывают рост использование пословиц и его присутствия в онлайн-пространствах. В итоге, они выходят в какой-то новый уровень использования, а также остаются актуальными в цифровую эпоху.

Лексико-семантическая сфера концепта «learn» в поговорках характеризуется обилием синонимических и антонимических связей. Например, «learn» синонимично «study» и «acquire» в поговорках, но противопоставляется невежеству, подразумеваемому в выражениях типа «A little learning is a dangerous thing». Семантические элементы вроде опыта, настойчивости и прагматизма составляют ядро концепта, в то время как: «периферия включает культурно-уникальные ассоциации с индивидуализмом и самодисциплиной» [14, с. 560]. Расширение сферы затрагивает также эмоциональные стороны, где обучение связано с удовольствием от открытий или горечью от неудач, добавляя концепту глубину и человеческую сострадание. Эти связи анализируются в корпусной лингвистике для выявления закономерностей использования пословиц. В семантических полях они формируют кластеры для упрощения в исследованиях. Кроме того, в плане диахронии они эволюционируют с языковыми изменениями. Сравнение с идиомами усиливает понимание в

человеческом когнитивном уровне, что очень положительно влияет на работу этих функций. В целом, паремии обогащают лексические исследования делая эту направление более востребованным с современным мире.

Сопоставление с другими языковыми моделями мира можно выявлять оригинальность англоязычных паремий исходя из существующих источников. Например, в таджикском языке паремии об учёбе подчёркивают наставничество и духовность, как в «Илм гавҳари бебаҳост» (Знание - бесценная жемчужина) [15, с. 432]. В английском паремии акцентируют прагматизм и самостоятельность, что подтверждает позицию В.И. Карасика о культурных доминантах в языке [2, с. 154]. Эта особенность важна для межкультурного общения, где неправильное толкование оценочных компонентов может создать барьеры при изучении. В азиатских культурах обучение часто воспринимается как групповой процесс, тогда как в англоязычных паремиях преобладает индивидуальный взгляд исходя из исторических взглядов. В африканских традициях акцент делается на общинной мудрости и повиновении в вековых традициях. В европейских вариациях видны исторические влияния на осмысление и на мировоззрение народа. Кроме того, в глобальном контексте это помогает в дипломатии наладить продуктивные и правоверные отношения на базе взаимоуважения народов. Исследования подчёркивают необходимость культурной чувствительности, так как каждый народ или нация имеет свои многогранные культурные наследие, в котором глубоко сохранены, так называемые отличительные коды. В итоге, на стыке паремиологии сравнение с другими языками углубляют значимость мировую лингвистику и вместе с этим открывают новые горизонты для исследования.

Анализ английских паремий, выражающих концепт «learn», позволяет глубже понять его лексико-семантические черты и культурные аспекты в лингвистике. Ниже приведены дополнительные примеры паремий, демонстрирующие семантические, образные и оценочные компоненты концепта, с акцентом на их место в англоязычной языковой картине мира. Эти примеры расширяют обзор, иллюстрируя адаптацию паремий к разным жизненным сценариям народа. Такие иллюстрации также помогают в педагогических целях, показывая реальное применение и их пользу в обучение подрастающего поколения. В исследованиях они служат данными источниками для количественного анализа и для сравнения с уже имеющимся опытом. Кроме того, они вдохновляют на новые интерпретации для соответствия или понимания в современном обществе. Сравнение с современным сленгом, которые уже заметно увеличилось добавляет красочные слои в лингвистике. В целом, они обогащают дискуссию для исследователей и учёных, которые изучают эти направление.

Паремия «Learn to walk before you run» (Научись ходить, прежде чем бежать) выделяет поэтапность обучения и тоже придерживается к мнению не делать поспешных выводов. Семантически она выражает мысль о том, что сложные умения требуют предварительного освоения и обязательной практики, чтобы достичь основ. Образный компонент использует метафору движения, где «ходьба» символизирует начальный уровень, а «бег», продвинутые достижения который воспроизводится на фоне уже имеющихся опыта. Оценочный аспект подчёркивает ценность терпения и последовательности, что соответствует англоязычной культурной норме систематического саморазвития в этапах жизни человека. Эта паремия часто применяется в образовательных контекстах и часто имеет рекомендационный характер, например: «Don't rush into advanced math; learn to walk before you run» (Не торопись с высшей математикой, сначала освой основы). В бизнесе она служит советом новичкам, указывая на опасности поспешности без подготовки принимать какие-нибудь решение. В воспитании детей она учит постепенному развитию, что тоже показывает очерёдность в процессе воспитание детей. В наставничестве она мотивирует к пошаговому прогрессу ученика. Кроме того, в технологиях она может быть применима к изучению программирования. Анализ её происхождения добавляет историческую глубину для сопоставления с другими языками.

Другая паремия, «He who learns but does not think is lost» (Тот, кто учится, но не размышляет, потерять) акцентирует необходимость критического анализа знаний в своей жизни. С точки зрения семантики она предупреждает о естественном забывании, подчёркивая роль размышлений в процессе обучении. Образный компонент связан с метафорой потери направления, где отсутствие размышлений приводит к интеллектуальному блужданию в человеческом сознании. «Оценочный компонент отражает англоязычную ценность аналитического мышления, о приоритете рациональности в западных культурах», пишет А. Вежицкой [2, с. 234]. Также, паремия используется в философских или учебных дебатах, например: «Memorizing facts is not enough; he who learns but does not think is lost»

(Запоминание фактов недостаточно; тот, кто учится, но не думает, потерять). В академических просторах можно проследить такой вариант понимания, что она побуждает студентов к независимому разбору материала по разным дисциплинам. В науке она предостерегает от зубрёжки который в конечном итоге может быть бесполезной без определённых навыков или практики. В этике она продвигает рефлексию который в нужное время может быть полезным для культурного реагирования при общении. Кроме того, в обсуждениях такие навыки использования паремии указывает на сколько человек является начитанным.

Паремия «We learn from failure, not from success» (Мы учимся на неудачах, а не на успехах) фокусируется на роли ошибок в обучении. Кроме этого в англоязычных полях можно встретить другую похожую идею, и они говорят: «Perfection always starts with mistakes» (Превосходства всегда начинается с ошибок), здесь тоже можно заметить, что ошибки в процессе учёбы или в работе является одним шагом вперёд для достижения к своей цели. С семантической точки зрения она подчёркивает, что провалы способствуют более полному усвоению, чем победы. То есть человек начинает анализировать (где? каким образом? где не досчитался?) свои недочёты. Образный компонент применяет метафору неудачи как наставника, где поражение становится источником уроков. Если сказать более точно «на ошибках учатся», то здесь ошибки на самом деле выступают в роли наставника и уже в будущем от которых остерегается повторить. Для оценивания подобных аспектов можно заметить отражение прагматичного подхода для англоязычной культуры, где ошибки является как шансы для прогресса. Такие паремии широко распространены в мотивационных контекстах, а также часто употребляется в научных сферах как мотиватор, например, в бизнес-литературе: «Don't fear mistakes; we learn from failure, not from success (Не бойтесь ошибок; мы учимся на неудачах, а не на успехах)» [6, с. 179].

Пословица «To learn is to change» (Учиться - значит меняться) передаёт концепт «learn» через акцент на трансформацию личности каждого человека. Семантически она связывает обучение с внутренними сдвигами и в углубление в подсознание, подчёркивая его влияние на взгляды. Образный компонент использует метафору для изменения как исхода обучения, представляя знания как стимул роста человека. Оценочным аспектом выделяется ценность гибкости и самосовершенствования, типичную для англоязычной культуры. Паремию можно встретить в образовательных и психологических работах, например: «Embrace new knowledge, for to learn is to change» (Принимайте новые знания, ибо учиться - значит меняться). Данную пословицу можно увидеть и в философии, так как она перекликается с экзистенциальными идеями. Кроме того, владение и употребление таких пословиц помогает для вдохновения на личную эволюцию.

Обсуждения. Эти паремии дополняют разбор концепта «learn», раскрывая дополнительные метафорические модели движения, для примера можем привести несколько вариантов: «Learn to walk before you run», «He who learns but does not think is lost», «We learn from failure, not from success» и «To learn is to change». Мы рассмотрели большинство из этих метафор в составе паремии выше и проанализировали. По наблюдениям Дж. Лакоффа и М. Джонсона: «Метафоры отражают концептуальные структуры, которые организуют мышление носителей языка» [12, с. 67]. Прагматические роли паремий различны: «Learn to walk before you run» учит, «We learn from failure» мотивирует, а «To learn is to change» вдохновляет на рост в жизненном пути человека. В цифровую эпоху эти паремии включаются в онлайн-курсы, служа заголовками для модулей, чтобы повысить интерес учащихся. В социальных сетях они повышают вовлечённость при изучении. Кроме того, в исследованиях они предоставляют примеры для анализа из полученных материалов. Анализ их адаптации показывает культурные сдвиги каждого народа или нации.

Практическая ценность исследования проявляется в лингводидактике и переводе с большим акцентом. В преподавании английской паремии могут объяснять культурные ценности обучения, помогая ученикам лучше понимать менталитет носителей языка и при этом правильно понимать их поступки в разных ситуациях совсем по-разному. Например, анализ «Practice makes perfect» может включать обсуждение упорства в англоязычной культуре так как они более заиклены к своей цели. Это говорит о том, что они пока не добьются желаемого результата, не отпускают руки. При переводе паремий нужно учитывать контекст, перевод «Knowledge is power» как «Знание - сила» требует разъяснения прагматической роли знаний в англоязычном мире [7, с. 234]. Кроме того, в корпоративных семинарах паремии становятся инструментом для развития мягких навыков, таких как устойчивость и критическое мышление, адаптируя их к практическим ситуациям. Можно посмотреть это в нескольких вариантах сферы работы, например, в разработке

учебных программ они улучшают культурные модули. В теории перевода они иллюстрируют вопросы эквивалентности. Кроме того, в межкультурном обучении они формируют осведомлённость от тонкостей данного народа.

Заключение. В заключение, лексико-семантические черты представления концепта «learn» в английских паремиях подчёркивают его многослойность и культурную уникальность. Паремии акцентируют прагматизм, личную ответственность и непрерывность обучения, отражая основные ценности англоязычной языковой картины мира. Метафорические схемы и прагматические роли паремий усиливают их как средства социализации и передачи культурного наследия. Будущие работы могут сосредоточиться на сравнении паремий в других языках или их использовании в цифровом пространстве, что углубит понимание концепта «learn» в глобальном масштабе. Можно сделать вывод, что анализ лексико-семантических особенностей представления концепта «learn» в английских паремиях показывает его сложную структуру, включающую семантические, образные и оценочные элементы. Паремии подчёркивают непрерывность обучения, связь с жизненным опытом и практическую ценность знаний, что отражает индивидуалистический уклон англоязычной культуры. Метафоры пути, строительства и силы структурируют концепт, делая его средством для понимания ментальности носителей языка.

Прагматические функции паремий усиливают их роль в социализации, где они мотивируют, направляют и вдохновляют на саморазвитие. В современных средствах массовой информации и общении паремии интегрируются для акцента на адаптивности и настойчивости, подтверждая значимость концепта в эпоху непрерывного образования. Культурная специфика англоязычных паремий видна в фокусе на автономии и рациональности, отличающемся от коллективных или духовных подходов в других лингвокультурах. Дальнейшие исследования могут ориентироваться на сравнительный анализ паремий в многоязычных контекстах или их изменения в цифровом дискурсе. Это позволит глубже осознать глобальные вариации концепта «learn» и его эффект на межкультурное общение. В целом, паремии остаются эффективным способом передачи культурных ценностей, способствуя лингводидактике и переводческой деятельности.

Литература

1. Арутюнова, Н.Д. *Язык и мир человека* / Н.Д. Арутюнова. - М.: Языки русской культуры, 1998. - 896 с.
2. Вежбицкая, А. *Понимание культур через посредство ключевых слов* / Пер. с англ. А.Д. Шмелева / А. Вежбицкая. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - 234 с.
3. Wierzbicka, A. *Semantics, Culture, and Cognition* / A. Wierzbicka. - Oxford: Oxford University Press, 1992.-234 с.
4. Дубровин, М.И. *Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях* / М.И. Дубровин. - М.: Просвещение, 2000.-179 с.
5. Калонтаров, Я.И. *Мудрость трех народов – Панду ҳикмати се халқ* / Я.И. Калонтаров. - Душанбе: Адиб, 1989.-432 с.
6. Карасик, В.И. *Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: сб. науч. Трудов* / В.И. Карасик. - Волгоград; Архангельск, 1996. – 154 с.
7. Кубрякова, Е.С. *Язык и знание: На пути приобретения знаний о языке* / Е.С. Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, 2004.-560 с.
8. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.-145 с.
9. Lakoff, G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago / G. Lakoff, M. Johnson. - Press, 2003.-67 с.
10. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* / Ed. A.S. Hornby. Oxford: Oxford University Press, 2006.-127 с.
11. Попова, З.Д. *Семантико-когнитивный анализ языка* / З.Д. Попова, И.А. Стернин. Воронеж: Истоки, 2007.-250 с.
12. Speake, J. *The Oxford Dictionary of Proverbs*. Oxford: / J. Speake. - Oxford University Press, 2008.-56 с.
13. Emerson, R.W. *Essays and Lectures* / R.W. Emerson. - New York: Library of America, 1983.-45 с.
14. Степанов Ю.С. *Константы: Словарь русской культуры* / Ю.С. Степанов.-М.: Языки русской культуры, 1997.-824 с.
15. Speake J. *The Oxford Dictionary of Proverbs*. Oxford: Oxford University Press, 2008.-56 с.

КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА «LEARN» В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье посвящена исследованию лексико-семантических особенностей репрезентации концепта «learn» в английских паремиях с использованием методов когнитивной лингвистики и

лингвокультурологии. Анализируются семантические компоненты концепта, его образные и ценностные характеристики, выраженные в пословицах и поговорках, а также их роль в отражении англоязычной языковой картины мира. Установлено, что концепт «learn» в паремиях акцентирует прагматизм, индивидуальную ответственность и непрерывность обучения, отражая культурные ценности англоязычного мира. Особое внимание уделяется метафорическим моделям и коммуникативным функциям паремий, связанным с концептом. Результаты исследования вносят вклад в изучение концептов в паре миологическом фонде, подчёркивая их значение для понимания ментальности и межкультурной коммуникации. Практическая значимость работы заключается в возможности применения выводов в лингводидактике, переводческой практике и анализе англоязычного дискурса, что способствует более глубокому пониманию культурно-специфических аспектов обучения.

Ключевые слова: концепт, паремии, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, английский язык, лексико-семантический анализ, метафоры, языковая картина мира.

ХУСУСИЯТИ ФАРҲАНГИИ КОНСЕПТИ «ОМУЗИШ» ДАР ФОНДИ ПАРЕМИОЛОГИИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Мақола ба омӯзиши вижагӣҳои лексикӣ ва семантикӣ ифодаи концепти «омӯзиш» дар зарбулмасалҳои англисӣ бо истифода аз усулҳои забоншиносии когнитивӣ ва забоншиносӣ бахшида шудааст. Дар мақола ҷузъҳои семантикӣ мафҳум, хусусиятҳои образнокӣ ва арзишии он дар зарбулмасалҳо мақол ифода ёфта, нақши онҳо дар инъикоси тасвири забоншиносии англисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муайян карда шудааст, ки концепти «омӯзиш» дар зарбулмасалҳо ба прагматизм, масъулияти инфиродӣ ва омӯзиши пайваста таъкид намуда, арзишҳои фарҳангии ҷаҳони англисзабонро инъикос мекунад. Диққати махсус ба моделҳои метафорикӣ ва функсияҳои коммуникатсионии паремияҳои марбут ба концепсия дода мешавад. Натиҷаҳои тадқиқот ба омӯзиши мафҳумҳои фонди паремиологӣ мусоидат намуда, аҳамияти онҳоро барои дарки менталитети ва муоширати байнифарҳангӣ таъкид мекунад. Аҳамияти амалии қор дар имкони татбиқи бозёфтҳо дар лингводидактика, амалияи тарҷума ва таҳлили дискурси забони англисӣ мебошад, ки ба дарки амиқтари ҷанбаҳои фарҳангии омӯзиш мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: мафҳум, зарбулмасал, забоншиносии маърифатӣ, забоншиносӣ, забони англисӣ, таҳлили лексика-семантикӣ, метафора, тасвири лингвистии ҷаҳон.

CULTURAL SPECIFICITY OF THE CONCEPT “LEARN” IN THE PAREMIOLOGICAL FUND OF THE ENGLISH LANGUAGE

The article is devoted to the study of lexical and semantic peculiarities of the concept “learn” representation in English proverbs using the methods of cognitive linguistics and linguoculturology. Semantic components of the concept, its figurative and value characteristics expressed in proverbs and sayings, as well as their role in the reflection of the English linguistic picture of the world are analyzed. It is established that the concept “learn” in proverbs emphasizes pragmatism, individual responsibility and continuity of learning, reflecting the cultural values of the English-speaking world. Special attention is paid to metaphorical models and communicative functions of premiss associated with the concept. The results of the study contribute to the study of concepts in the paremiological fund, emphasizing their importance for understanding mentality and intercultural communication. The practical significance of the work lies in the possibility of applying the findings in linguodidactics, translation practice and analysis of English-language discourse, which contributes to a deeper understanding of culturally specific aspects of learning.

Keywords: concept, learn, premiss, cognitive linguistics, linguoculturology, English language, lexical-semantic analysis, metaphors, linguistic picture of the world.

Об авторе

Усмонова Шоира Кимсанбековна
Заместитель директора по учебной части
Педагогический колледж Мастчинского
района
Республика Таджикистан, Матчинский
район, пос. Бустон, ул. И. Сомони, 17
E-mail: shoira-u@mail.ru

About the author

Usmonova Shoir Kimsanbekovna
Deputy Director for Academic Affairs
Pedagogical College of Mastchinsky District
Republic of Tajikistan, Mastchoh dist. Buston
vil., st. I. Somoni, 17
E-mail: shoira-u@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Усмонова Шоира Кимсанбековна
Ҷонишини директор оид ба қорҳои таълимӣ
Коллеҷи омӯзгорӣи ноҳияи Мастҷоҳ
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Мастҷоҳ,
д. Бустон, к. И.Сомонӣ, 17
E-mail: shoira-u@mail.ru

МАҶОЗҲОИ ҒИЗОӢ ҲАМЧУН ВАСИЛАИ МУАРРИФИИ ҲУВИЯТИ ИҶТИМОӢ ВА МИНТАҚАВӢ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Муродзод З. Р.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Ғизо (хӯрок) дар низоми ҳаёти одамон на танҳо ниёзи биологӣ, балки як падидаи мураккаби фарҳангӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки ба воситаи он ҳувиати фардӣ, гурӯҳӣ, минтақавӣ ва милли инъикос меёбад. Дар забоншиносии муосир омӯзиши концептосфераи ғизо имкон медиҳад, ки муносибатҳои байнфардӣ ва иҷтимоии ҷомеа дар асоси рамзҳои ғизоӣ таҳлил карда шаванд. Таҳлили муқоисавии маҷозҳои ғизоӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки интиҳоби маҳсулоти хӯрокворӣ калиди дарки натавонӣ фарҳанг, балки гурӯҳбандии иҷтимоӣ ва стереотипҳои мансуби ҳар як халқ ва халқият низ мебошад.

Муҳаққиқон дар осору мақолаҳои худ қайд мекунанд, ки маҷоз (метафора) танҳо як воситаи ороиш ва зебогардонии нутқи инсон нест. Чуноне ки забоншиносон С.О. Шералиев ва А.Ю. Холиков дар мақолаашон таҳти унвони “Муқоисаи маҷозҳои фазо ва вақт дар забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ (Сравнение метафоры пространство и времени в русском, английском и таджикском языках)” таъкид мекунанд: “Маҷоз — ин муқолаҳои маънохост, ки дар натиҷаи он маънои нав ба вучуд меояд... он яке аз сарчашмаҳои асосӣ ва тамомнашавандаи рушди забонӣ мебошад, ки ба воситаи он образҳои дурахшон офарида мешаванд” [7, с. 296]. Маҳз ҳамин хусусияти маҷоз имкон медиҳад, ки ғизо ҳамчун омил ва воситаи ифодаи мафҳумҳои мучарради иҷтимоӣ ба кор равад.

Илова ба урфу одатҳо, ғизо ба нишондиҳандаи универсалии миллат табдил меёбад. Рӯйхати муайяни маҳсулоти хӯрокворӣ метавонад рамзи универсалӣ дар сатҳи зинаҳои гуногун гардад: фардӣ, иҷтимоӣ, минтақавӣ ва милли. Дар робита ба ин, бояд гуфт, ки раванди маҷозкунонӣ дар забон ба одамият имкон медиҳад, ки соҳаҳои абстраксии ҳаётро ба воситаи соҳаҳои мушаххас дарк намояд. Чуноне ки дар таҳқиқоти муқоисавии метафораҳои фазо ва вақт зикр шудааст: “Одамон дар мулоҳизаҳои худ дар бораи мафҳумҳои абстрактӣ бисёр вақт аз метафораҳои истифода мебаранд ва дар ин метафораҳои маъмул мафҳумҳои мушаххас барои тавсифи мафҳумҳои шабеҳ хидмат мекунанд” [7, с. 297]. Дар мавриди маҷозҳои ғизоӣ низ, маҳсулоти хӯрокворӣ ҳамчун соҳаи мушаххас барои тавсифи ҳувиати мураккаби иҷтимоӣ ва этникӣ истифода мешаванд.

Чунончи, дар фарҳангҳои ҳарду забон ибораҳои ва ҷумлаҳои калидӣ мавҷуданд, ки ҳастии инсонро бо одатҳои ғизоӣ пайванд мекунанд: агар дар забони англисӣ зарбулмасали машҳури **“You are what you eat”** (Ту ҳамон чизе ҳастӣ, ки мехӯрӣ) мақоми марказӣ дошта бошад, дар забони тоҷикӣ ин зарбулмасал дар ибораҳои **“Нон — ҳастии инсон”** ё **“Нон — суфраи давлат”** таҷассум ёфтааст, ки муқаддас будани неъматҳои замин ва вобастагии ҳаёти ҷомеаро ба онҳо нишон медиҳад [9, с. 45].

Дар ин замина, маҷозҳои ғизоӣ дар забони англисӣ на танҳо барои таҳқир ё ҷудосозии милли, балки барои инъикос ва ифодаи муносибатҳои наздики иҷтимоӣ ва гендерӣ низ ба таври васеъ истифода мешаванд. Мафҳуми **“sweetness”** (*ширинӣ*) дар концептосфераи забони англисӣ бо хислатҳои мусбати инсонӣ ва зебоӣ алоқаманд аст. Масалан, калимаҳои **“honey”** (*асал*), **“sugar”** (*шакар*), **“sweetie-pie”** (*пирогҳои ширин*) ва **“cupcake”** (*кекс(намуди ширинӣ ё кулчақанди мулоим)*) натавонӣ номи маҳсулот, балки воситаи муроҷиат ба аъзои оила ва ашхоси азиз мебошанд. Ин нишон медиҳад, ки дар шуури забони англисзабонон “ғизои ширин” ҳамчун рамзи “одами хуб ва наздик” ба як намуди тафаккури милли табдил ёфтааст.

Бояд зикр кард, ки ғизо яке аз воситаҳои муошират маҳсуб меёбад, зеро он паёмҳову хабархоро оиди муносибатҳо ва ҳувиати иҷтимоӣ интиқол медиҳад. Дар ҳошияи суханони болозикр қайд кардан бамаврид аст, ки дар забони англисӣ маҷозҳои ғизоӣ ё гастронимӣ бештар барои изҳори ҳувиати милли ва қавмиву наҷодӣ истифода мешаванд. Масалан, қорбурди маҷозҳои **“frogs”** (*қурбоққаҳо*) ва **“frogs-eaters”** (*қурбоққажӯрон*) нисбат ба фаронсавиро, ки дар «Луғати англисии Оксфорд» низ сабт шудааст, на танҳо навъи ғизо,

балки муносибати байнифарҳангии ин ду миллати бо ҳам рақибро нишон медиҳад [19, с. 215].

Ин гуна раванд дар забони модарии мо (тоҷикӣ) бештар дар шакли ҳувиати минтақавӣ (локализм) падида мегардад. Масалан, калимаҳои маҷозии **“ошхӯрҳо”** ё **“палавхӯрҳо”** нисбат ба сокинони водиҳо (алалхусус бошандагони шаҳрҳои Панҷакенту Хучанд) истифода мегардад, ки нишондиҳандаи фарҳангу санъати баланди зироаткорӣ ва биринҷпарварии онҳо мебошад [2, с. 112]. Дар муқобили мардуми Панҷакенту Хучанд, сокинони кӯҳистонро бо маҷози **“мардуми нонӣ”** ё **“мардуми гандумӣ”** ёд мекунанд, ки инъикосгари вобастагии зиндагии онҳо ба маҳсулоти ғалладонагӣ ва нони хуштаъми танӯрӣ мебошад.

Маҷозҳои ғизоӣ чӯзӣ ҷудонашавандаи фазои сухан(дискурс)-и ҳувиатсозӣ ба ҳисоб меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ибораи маҷозии **“Оши Наҳор”** танҳо маънои як намуди ғизоӣ муайянро надошта, балки рамзи ҷамъомади калони иҷтимоии мардон, ҳамдастии маҳалла ва мақоми иҷтимоии соҳиби тӯй ё маърака мебошад.

Маврид ба зикр аст, ки ош дар тафаккури халқи куҳанбунёди тоҷик танҳо ғизои одӣ набуда, он меҳвари пайванд ва муносибатҳои дипломатӣ ва ҷамъиятӣ аст. Ин мафҳум дар фарҳанги забони англисӣ бо симои **“гӯштхорӣ” (roast beef)** дар асри XVIII мушоҳида мешавад. Истеъмоли гӯшти гов барои мардуми англис ва англисзабон фазилатҳои содагии протестанти, устуворӣ ва матонатро инъикос намуда, дар муқобили майдони ҳӯрокпазӣ ошхонадорӣ мураккабу “нозук”-и фаронсавӣҳои католик ҳамчун нишонаи ватандӯстӣ ватанпарастӣ хизмат мекард [19, с. 14].

Ин раванди таҳияи ғизо дар забони англисӣ аксар вақт ҳамчун маҷози ҷаҳолияти сиёсӣ низ хизмат мекунад. Ибораи **“to cook the books” (пӯхтани китобҳо)** ба қаллобони молиявӣ ишора мекунад, ки ҳаққи мардумро меҳуранд ё маблағҳои онҳоро ғорат мекунанд. Дар фазо ва муҳити сиёсӣ бошад, маҷози **“in the kitchen” (дар ошхона будан)** маънои иштирок намудан дар қабули қарорҳои муҳимми сиёсӣ, давлатӣ ва ё оилавиро дорад. Сарвазирӣ собиқи Британияи Кабир Ҳарри Труман гуфта буд: “If you can't stand the heat, get out of the kitchen” (Агар ба гармӣ тоқат надорӣ, аз ошхона берун шав), ки дар ин ҷо **“ошхона”** рамзи муҳити фишорбаланди сиёсат аст. Инчунин, маҷози **“half-baked idea”** (ғояи нимпӯхта) барои тавсифи лоиҳаҳои хом истифода мешавад.

Асолати миллии давлатҳо низ аксар вақт бо воситаи калимаву ибораҳои маҷозии марбут ба майдони ҳӯрокпазӣ ва ошхонаву ошхонадорӣ баён мешавад. Агар дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико барои муаррифии ҷомеаи бисёрфарҳангӣ ибораи маҷозии **“the melting pot” (дегҷаи ғудозиш)** истеъмол шавад, ки дар он фарҳангҳо бо ҳам омехта шуда, чизи ягонро ба вучуд меоранд, барои миллати тоҷик ибораи маҷозии **“Дастархони пурнозу неъмат”** нақши муттаҳидкунандаро мебозад [13, с. 429]. Дар ин маврид «компонентҳо» (халқиятҳои мухталиф ва лаҳҷаҳои гуногун) дар гирди як дастархон сарҷамъ шуда, сулҳу ваҳдат ва яқдिलро ба вучуд меоранд.

Ногуфта намонад, ки бар хилофи **“дегҷаи ғудозиш”**, дар “Дастархон” ҳар як неъмат мазза ва тарзу намуди аслии худро нигоҳ медорад, ки ин ба ибораи маҷозии дигари ғарб — **“the salad bowl” (косаи хӯриш)** монандӣ дорад [10, с. 335].

Дар марҳилаи кунунии ҷаҳони муосир, гузоштани номи брендҳо ба маҳсулоти истеъмолшаванда ба як падидаи паҳншуда табдил ёфтааст, ки ҳувиати истеъмолиро муайян мекунад. Дар кишварҳои англисзабон брендҳо дар концептуализатсияи гурӯҳҳои этникӣ(мансуби ягон халқ ва халқият) нақши калон доранд. Масалан, бренди **«KFC»**-ро гирем, он аз нигоҳи таърих бо афроафрикоӣ мутааллиқ аст, ки аз ибораи маҷозии **“chicken-eaters” (мурғхӯрон)** сарчашма мегирад [4, с. 118]. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиклӣ бошад, брендҳои минтақавӣ ба брендҳои милли мубаддал мегарданд. Масалан, **“Қурутоб”** аз як ҳӯроки маҳаллии водиҳои Раштонзамину Хатлони бостонӣ ба як “бренди милли” ва нишонаи ҳувиати умумитоҷикӣ мубаддал гаштааст. Дар шароити имрӯза ошхонаву тарабхонаҳои миллигаштаи тоҷикӣ таҳти унвони **“Қурутобхона”**-ҳо дар Душанбе фазои муоширати байнифарҳангӣ ва рамзи “мардумӣ будан”-и фардиятҳои ҷамъиятиву сиёсӣ гаштаанд [4, с. 67]. Инчунин ибораҳои **“Оши як ба як”** ё **“Оши Панҷакентӣ”** имрӯз на танҳо номи ё унвони як таоми милли, балки бренди ҳувиати минтақавӣ аст, ки дар саросари қаламрави кишвар ҳамчун нишони “сифат”, “худшиносӣ” ва “асолат” қабул гардидааст [18, с. 21].

Зарбулмасал, мақол, калима ва ибораҳои маҷозии марбут ба майдони ғизоӣ дар забонҳои муқоисашаванда барои гурӯҳбандии хусусияту хислатҳо ва табиати инсонӣ низ

истеъмол мешаванд. Дар забони англисӣ ибораҳои маҷозии ба монанди **“big cheese”** (барои ишора ба шахси соҳибмансаб ва дорои нуфузи баланди иҷтимоӣ истифода мешавад, ки таърихан ба анъанаи пешкаш кардани чархҳои бузурги панир дар маросимҳои давлатӣ иртибот дорад), **“tough cookie”** (одами сахтгир) ё **“couch potato”** (одами танбал – барои тасвири хувияти нафаре хидмат мекунад, ки тарзи ҳаёти ғайрифайол дорад. Дар ин ҷо картошка ҳамчун маҳсулоти арзон ва беҳаракат рамзи танбали мегардад.) мавҷуданд [3, с. 950]. Дар забони тоҷикӣ бошад, хислатҳои инсонӣ тавассути маҷозҳои **“даҳонаш бӯи шир мекунад (шири модар)”** (кӯдак ё ҷавони бетачриба), **“нони касеро нимта кардан”** (ба касе зарари модӣ расонидан ё инки ҳаққи касеро хӯрдан) ё **“намакхӯри намакдоншикан, нон хӯрда дар намакдон туф кардан”** (маънои нисбати касе бевафо будан ё инки ба касе хиёнат кардан) ифода меёбанд, ки аҳаммияти ахлоқии ғизоро дар фарҳанги халқи тоҷик ва тамоми мардуми шарқзамин таҷассум менамояд [16, с. 195].

Баррасии қолабҳои зеҳнии наҷодӣ ва этникӣ дар забони зери назари мо (англисӣ) нишон медиҳад, ки ғизо дар баробари муттаҳидсозӣ ва сарчамъкунӣ инчунин метавонад ҳамчун василаи таҳқир, иғвоандозӣ ё ҷудоиандозӣ байни дигар қавмҳо ба кор равад. Масалан, дар Иёлоти муттаҳидаи Амрико тасвири амрикоӣҳои африкоитабор дар вақти хурдани тарбуз як навъ қолабҳои фикрии манфиро ба миён оварда буд [14, с. 456]. Дар фарҳанги забони тоҷикӣ, ҳарчанд шумораи зиёди калимаву ибораҳои маҷозии марбут ба ғизои минтақавӣ мавҷуд аст (мисол, **“кулчахӯрҳо”** ё **“атолахӯрҳо(оши тупа ё оши бурида)”**), онҳо дар аксар мавридҳо хусусияти шухӣ ва таҷассуми тарзи ҳаёти шавқоварро доранд, на инки таҳқиру паст задани қавмиву наҷодиро. Ин аз он дарак медиҳад, ки дар ҷамъияти диҳузаву имрӯзаи халқи тоҷик ғизо бештар инъикосгари омилҳои муттаҳидсозӣ ва меҳмоннавозӣ аст.

Аз дидгоҳи забоншиносии сирф, маҷозҳои ғизоӣ дар забонҳои таҳқиқшаванда ҳамчун омили универсалӣ хизмат мекунад. Дар забони англисӣ истифодаи тамғаҳои брендии **“Goya”** ё **“Ritz”** барои ишора ба сокинони Амрикои Лотинӣ ё сафедпӯстони бой ва заминдору сарватманд аст, ки иқтисоди бозоргонии имрӯза ба шуур ва нуфузи забонии онҳо таъсир кардааст [Ҳамонҷо]. Дар забони тоҷикӣ бошад, истифодаи истилоҳҳо ба монанди **“нонпартов”** ё **“нонкаш”** дар фазову муҳити хонаводагӣ ва иҷтимоӣ мақому мартабаи ҳар як шахсро дар марҳилаҳои таълиму тарбия ва одоби ахлоқи милли мушаххас мекунад. Донишманди шинохтаи тоҷик, устод Дилшод Раҳимӣ қайд мекунад, ки **“фолклори ғизоии тоҷикон пур аз маҷозҳоест, ки дар онҳо таом ҳамчун воситаи тарбияи ахлоқӣ хизмат мекунад”** [1, с. 320].

Фарқияти дигари ҷолиби диққат дар он зоҳир мегардад, ки дар забони англисӣ маҷозҳои марбут ба ғизо аксар ҳолат бо суръат ва самаранокӣ алоқамандӣ дранд (мисол, **“fast food culture”** ҳамчун маҷозӣ ҳаёти бошитоб), дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ маҷозҳои ғизоӣ аксар вақт ба раванди тулонитари зиндагии мардум, пухтарасӣ ва иттиҳод ишора мекунад. Ибораи маҷозии **“дег дар ҷӯш аст”** натавонад омода кардани ғизо ва ё хӯрок, балки мавҷудият ва дар ҷӯшу хӯрӯш будани ҳаёт, баракати зиндагӣ ва меҳмоннавозиро дар оила таҷассум менамояд [11, с. 288].

Ҳамин тариқ, таҳлилу таҳқиқи қиёсии маҷозҳои марбут ба ғизо (гастрономӣ) дар забонҳои муқоисашаванда собит месозад, ки ғизо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамчун омили пурқудрати ифодаи хувияти иҷтимоӣ, этникӣ ва сиёсӣ адои хизмат менамояд. Агар дар забони англисӣ таваҷҷуҳ бештар ба хувияти наҷодӣ ва тамғаҳои (брендҳои) тичоратӣ равона шуда бошад, дар забони тоҷикӣ ин намуди маҷозҳо асос ва меҳвари муносибатҳои минтақавӣ, сулҳу ваҳдати миллий ва арзишҳои ахлоқиро нишон медиҳанд. Илова намудани мафҳумҳои нав дар бораи **“ошхонаи сиёсӣ”** ва **“маҷозҳои ширинӣ”** собит сохт, ки ғизо дар забон ҳамчун механизми асосии концептуализатсияи ҳаёти инсон хизмат мекунад. Ин маҷозҳо на танҳо оинаи фарҳанг, балки абзори ташаккули шуури иҷтимоӣ мебошанд, ки робитаи ногусастани байни **“он чӣ меҳурем”** ва **“он чӣ ҳастем”**-ро таъкид менамоянд. Маҷозҳои фавқуззикр на танҳо тарзи ғизохӯрии мардумро, балки тарзи фикрронӣ, таъриху тамаддун ва ҷаҳонбинии онҳоро низ таҷассум менамояд.

Адабиёт

1. Айни С. Ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 720 с.
2. Нурҷонов Н. Одои дастархони тоҷикон. – Душанбе: Дониш, 2010. – 195 с.
3. Нурҷонов Н. Оила ва рӯзгори тоҷикон. – Душанбе: Дониш, 2005. – 310 с.

4. Раҳимӣ Д. Оиҳонаи анъанавии тоҷикон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 256 с.
5. Раҳимӣ Д. Фолклори тоҷик. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 320 с.
6. Шакурӣ М. Хуросон аст ин ҷо: Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 2005. – 288 с.
7. Шералиев С. О., Холиков А. Ю. Сравнение метафоры пространство и времени в русском, английском и таджикском языках // Вестник Педагогического университета. — 2023. — №2 (103). — С. 296–300.
8. Cambridge Dictionary [Электронный ресурс]. - URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/if-you-can-t-stand-the-heat-get-out-of-the-kitchen> (дата обращения: 12.07.2025).
9. Davidson A. The Oxford Companion to Food. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 921 p.
10. Harvey P. Freedom's Coming. – Carolina: University of North Carolina Press, 2012. – 338 p.
11. Hinnerová K. Food as a Transcultural Metaphor. – Brno: Masaryk University, 2007. – 120 p.
12. LeAna G. From the Melting Pot to the Tossed Salad Metaphor. – Hohonu, 2013. – 429 p.
13. Leeds-Hurwitz W. Food as Sign and Code. – New York: Semiotica, 1993. – 335 p.
14. López-Rodríguez I. Are We What We Eat? Food Metaphors in the Conceptualization of Ethnic Groups. – Linguistik Online, 2004. – №69.
15. ÓGráda C. Ireland's Great Famine: Interdisciplinary Perspectives. – Dublin Press, 2006. – 673 p.
16. Paterson D., Willoughby S. Civil Rights in the USA, 1863-1980. – New York: St. Martin's Griffin, 2011. – 456 p.
17. Rowe K. P. Third Language Dictionary. – Bloomington: Trafford Publishing, 2018. – 918 p.
18. Sommer E. Similes Dictionary. – New York: Gale Cengage, 2013. – 950 p.
19. Spiering K. Food, Phagophobia and English National Identity. – London: Palgrave Macmillan, 2006. – 215 p.
20. Thompson H. W. Body, Boots, and Britches. – New York: Dover Publications, 2011. – 530 p.

МАҚОЗҶОИ ҒИЗОӢ ҲАМЧУН ВАСИЛАИ МУАРРИФИИ ХУВИЯТИ ИҶТИМОӢ ВА МИНТАҚАВӢ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақола ба таҳлили муқоисавии мақозҷои ғизоӣ (гастрономӣ) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муаллиф ғизоро на танҳо ҳамчун ниёзи биологӣ, балки ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ ва фарҳангӣ баррасӣ мекунад, ки дар ташаккули хувияти милли, минтақавӣ ва табақабандии ҷомеа нақши калидӣ мебозад. Дар мақола метафораҳо ва вохидҳои фразеологӣ марбут ба ғизо таҳлил шуда, таъсири онҳо ба сохтани симои “худӣ” ва “бегона” нишон дода шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба истифодаи номи таомҳо ва брендҳои ғизоӣ ҳамчун тамғаҳои хувиятсоз дар ҳар ду фарҳанг зоҳир шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар забони тоҷикӣ мақозҷои ғизоӣ бештар хусусияти муттаҳидкунанда ва минтақавӣ дошта, дар забони англисӣ бошад, бештар ба хувияти этникӣ ва наҷодӣ ишора мекунад.

Калидвожаҳо: мақозӣ ғизоӣ, хувияти иҷтимоӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, таҳлили муқоисавӣ, концептосфераи ғизо, хувияти минтақавӣ, стереотипҳои фарҳангӣ, брендинги ғизоӣ, лингвокултурология.

ПИЩЕВЫЕ МЕТАФОРЫ КАК СРЕДСТВО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Статья посвящена сравнительному анализу пищевых (гастрономических) метафор в таджикском и английском языках. Автор рассматривает еду не только как биологическую потребность, но и как сложное социально-культурное явление, играющее ключевую роль в формировании национальной, региональной идентичности и социальной стратификации. В статье анализируются метафоры и фразеологизмы, связанные с едой, и демонстрируется их влияние на создание образа «своего» и «чужого». Особое внимание уделяется использованию названий блюд и пищевых брендов в качестве маркеров идентичности в обеих культурах. Результаты исследования показывают, что в таджикском языке пищевые метафоры носят преимущественно объединяющий и региональный характер, тогда как в английском языке они чаще указывают на этническую и расовую принадлежность.

Ключевые слова: гастрономическая метафора, социальная идентичность, таджикский язык, английский язык, сравнительный анализ, концептосфера еды, региональная идентичность, культурные стереотипы, пищевой брендинг, лингвокултурология.

FOOD METAPHORS AS A MEANS OF REPRESENTING SOCIAL AND REGIONAL IDENTITY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article is devoted to a comparative analysis of food (gastronomic) metaphors in the Tajik and English languages. The author considers food not only as a biological need but also as a complex socio-cultural phenomenon that plays a key role in the formation of national and regional identity and social

stratification. The article analyzes metaphors and phraseological units related to food and demonstrates their influence on creating the image of «self» and «other». Special attention is paid to the use of dish names and food brands as identity markers in both cultures. The results of the study show that in the Tajik language, food metaphors are predominantly unifying and regional in nature, whereas in English, they more frequently refer to ethnic and racial identity.

Keywords: gastronomic metaphor, social identity, Tajik language, English language, comparative analysis, food conceptosphere, regional identity, cultural stereotypes, food branding, linguoculturology.

Дар бораи муаллиф

Муродзод Зарина Рамазон

Ассистенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносӣ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: zaramurodzod@mail.ru

About the author

Murodzod Zarina Ramazon

Assistant, Department of Translation Theory and Stylistics

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: zaramurodzod@mail.ru

Об авторе

Муродзод Зарина Рамазон

Ассистент кафедры теории и стилистики перевода

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: zaramurodzod@mail.ru

ПОЛИСЕМИЯ ОРОНИМОВ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Салимшоева Ф. М.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Полисемия как лингвистическая категория является одним из фундаментальных аспектов исследования семантической структуры номинативных единиц, охватывая, в частности, сферу топонимии и её подвид оронимы. Горные названия формируются в результате взаимодействия языковых пластов, исторических процессов, этнокультурных традиций и когнитивных моделей восприятия окружающего мира. Оронимы обладают особым семантическим потенциалом: их прямая связь с природным объектом сочетается с символическими, культурными, этническими и идеологическими значениями, формируя сложную многослойную семантическую структуру. Исследование полисемии в оронимии таджикского и английского языков позволяет выявить общие принципы функционирования горных названий и установить специфические факторы, влияющие на их семантическое развитие.

В таджикской топонимической традиции оронимы отражают сплав древнеираноязычного субстрата, персидско-таджикского литературного влияния, арабских религиозных заимствований, тюркских контактов и элементов советской топонимической политики. Так, названия «Албурз», «Памир», «Хазрати Шох», «Бозордара», «Чилдухтарон» демонстрируют сочетание прямого географического значения и культурно-мифологических интерпретаций. В работах отмечается, что такие названия нередко развивают ещё и переносные значения, связанные с народным представлением о святости, опасности или неприступности горного пространства.

Вслед за этим наблюдением многие исследователи подчёркивают, что таджикские оронимы не ограничиваются дескриптивным функциями, а часто несут нагрузку коллективных воспоминаний. Например, название **«Куллаи Исмоили Сомонӣ»** одновременно указывает на физическую вершину, национальный символ и идеологическую трансформацию в эпоху независимости. Такое сочетание разных уровней значений создаёт полисемантический эффект. В советскую эпоху пик носил имя Ленина, что добавляло идеологический слой; после переименования содержание сместилось в сторону культурно-исторического и национально-идентификационного. Таким образом, одно географическое название способно содержать в себе сразу несколько исторических пластов, функционирующих параллельно.

Аналогично функционируют оронимы, основанные на природных признаках. Название **«Кӯҳи Сафед»** («белая гора») в своей основной семантике отражает внешний визуальный признак, однако в региональной традиции слово «сафед» связано с чистотой, благостью, неприкосновенностью [4, с.58]. Следовательно, простое описательное имя начинает функционировать как символическое, а его семантика расширяется за пределы физической характеристики.

В работах, посвящённых структурно-семантическому анализу оронимов подчёркивается, что одним из источников полисемии является метафоризация: названия могут обозначать форму («Болҳои Фаришта» — «Крылья ангела»), эмоциональное впечатление («Оҳанги Санг» — «Звук камня»), ассоциативные сравнения («Шердара» — «Львиная долина»). Эти метафорические расширения значений способствуют развитию новых семантических оттенков, которые часто закрепляются в речи и становятся частью лингвокультурного фонда [2, с. 124]. Важным пластом семантической многослойности является взаимодействие оронимии с этнонимами и именами родов. Исследования показывают, что такие названия, как **«Қатормазор»**, **«Лақайдара»**, **«Фалгар»**, могут одновременно описывать местность и фиксировать этническую историю региона. То есть один и тот же ороним способен выполнять двойную функцию: географическую и этнокультурную. Это классический пример полисемии: одно имя-референт несёт несколько наборов смыслов, различимых в зависимости от коммуникативной ситуации.

Не менее важным фактором семантической многослойности является историческая глубина. В таджикской оронимии сохранились следы авестийской топонимии, что подчёркивается в исследованиях [11, с. 230]. Авестийские корни часто имеют несколько значений: одно обозначает природный объект, другое — религиозную или мифическую сущность. Например, корень *Hara Berezaiti* (авестийское *Harā Bərəzaitī*), связанный с представлением о «высокой, священной горе», дал начало ряду современных иранских оронимов. Такие названия сохраняют связь с древними религиозными концептами, что усиливает их полисемию. Полисемия также развивается через длительное языковое сосуществование. Исследования микротопонимии показывают, что местные жители могут интерпретировать одно и то же имя по-разному в зависимости от возраста, рода, профессии или религиозных представлений [6, с. 15]. Таким образом внутри одного сообщества сохраняется несколько версий значения одного оронима — это своеобразная внутренняя полисемия традиции.

В английской оронимии процессы полисемии развиваются несколько иначе, хотя основные механизмы сходны. Здесь большую роль сыграли кельтские и германские корни, которые часто имеют многозначные основы. Так, корень *ben* означает «вершина, гора», но в старокельтской традиции он связан с понятием «возвышенное место», что открывает путь метафорическим расширениям. Название **Ben Nevis** интерпретируется не только как «снежная вершина», но и как символ Шотландии, а также как метафора преодоления высоты, трудности, силы духа. Это типичный пример двойной (или тройной) семантики. Слово *tor* в английской оронимии обозначает отдельно стоящую скалу, но может означать «высоту», «силу», «крепость», а в культурной традиции связано с образом мифической горы из легенд Артуровского цикла. Таким образом один корень даёт целую сеть значений, часть которых проявляется в оронимах.

Исследования европейских классификаций показывают, что английская оронимия, как и таджикская, развивает полисемию через метафоризацию. Например, названия *Black Mountain*, *Sleeping Giant*, *Devil's Peak* одновременно указывают на физическую форму, описание внешнего вида и мифологический образ [14, с. 29]. Это создаёт как минимум три смысловых слоя, которые восходят к разным культурным традициям. Важным фактором формирования полисемии является также символическое переосмысление горных объектов. Горные вершины нередко используются как маркеры геополитической реальности: они могут обозначать государственные границы, политическую власть, культурную принадлежность территории. Это особенно важно для сопоставительного анализа, поскольку показывает универсальность символической функции горных названий: в разных языках они развивают дополнительные смысловые слои, не связанные напрямую с природой объекта.

Семантическая структура оронимов представляет собой многослойное образование, в котором отражаются как природные характеристики объекта, так и культурные, исторические и когнитивные аспекты его восприятия. Полисемия горных названий возникает не стихийно, а как результат длительного развития языка, взаимодействия различных этнических традиций и постоянного переосмысления окружающего пространства. Каждое горное имя образует своего рода «семантический узел», объединяющий несколько смысловых направлений, которые могут функционировать как одновременно, так и в зависимости от контекста [4, с. 58].

Анализ исследований в области таджикской и английской топонимии показывает, что полисемия развивается по общим закономерностям, но проявляется по-разному в зависимости от культурной среды. В таджикской оронимии первичные значения часто основаны на физическом описании объекта цвете, форме, рельефе, высоте. Однако уже на ранних этапах формирования названия к нему добавляются новые слои: мифологический (связанный с древнеиранской и авестийской традицией), этнический (фиксирующий память о племенных группах), исторический (отражающий события и эпохи). Аналогичные процессы фиксируются и в английской оронимии, где природное описание часто переплетается с фольклорными образами, легендами и символическими ассоциациями. Для системного анализа целесообразно выделить основные типы значений, из которых складывается полисемия оронимов [15, с. 3]. Они представлены в следующей таблице и демонстрируют, каким образом одно географическое название может включать в себя несколько семантических уровней.

Тип значения	Содержание	Примеры
Природное	Описание цвета, формы, высоты, рельефа	Кӯҳи Сафед, Black Mountain
Культурное	Связь с традициями, ритуалами, легендами	Чилдхтарон, Sleeping Giant
Историческое	События, личности, эпохи	Пик Ленина / Исмоили Сомонӣ
Этническое	Связано с племенами и родами	Лакайдара
Мифологическое	Связь с богами, духами, сакральными сущностями	Албурз, Devil's Peak
Символическое	Национальные и политические смыслы	Ben Nevis как символ Шотландии

Таблица 1. Типы семантических значений, формирующих полисемию оронимов

Предлагаемая классификация показывает, что даже базовые оронимы, которые изначально образуются на основе простых описательных или природных признаков, со временем приобретают более сложные значения, формируя разветвлённую систему смыслов. Особенно это заметно в культурах с богатой историей, где географическое пространство воспринимается не только как физическая среда, но и как носитель духовных, этнических и историко-культурных традиций.

В таджикской топонимике культурные, этнические и мифологические значения часто преобладают над природными. Такое положение дел объясняется длительным историческим развитием региона и сложным взаимодействием разных языковых слоёв, каждый из которых оставил отпечаток на семантике названий. К примеру, авестийские корни, встречающиеся в некоторых древних горных названиях, сохраняют религиозно-мифологические оттенки, даже если современное понимание этих слов значительно отличается. Примером может служить «Албурз», которое одновременно воспринимается как конкретная горная система и как символ высоты, священности и космологической оси мира в древнеиранской мифологии.

В английской оронимии семантическая схема развивается иначе. Природные и образно-описательные значения чаще всего выступают первичными, но они могут обогащаться местными легендами или символическими образами. Названия вроде «Devil's Peak» или «Sleeping Giant» одновременно отражают форму рельефа и устойчивые фольклорные представления, что создаёт двойную или тройную семантическую перспективу [13, с. 132].

В результате анализа таблицы становится очевидно, что полисемия оронимов является не случайным лингвистическим явлением, а закономерным результатом сложного взаимодействия природы, культуры, истории и когнитивных процессов. Оронимы становятся уникальными знаками, в которых соединяются физические характеристики объекта и многовековой культурный опыт народа. Их многозначность позволяет рассматривать горные названия как важный источник информации для лингвистики, этнологии, географии, культурологии и истории языка. Именно поэтому изучение полисемии оронимов остаётся актуальным и перспективным направлением современной лингвистики.

Сопоставительный анализ механизмов формирования полисемии оронимов в таджикской и английской лингвокультурах позволяет выявить как универсальные закономерности, так и специфические особенности, обусловленные историческими, этнолингвистическими и культурными факторами. Несмотря на то что географические названия в целом формируются по схожим когнитивным моделям, глубина, структура и доминирующие типы многозначности существенно различаются. Это связано как с природой самих языковых систем, так и с теми культурно-историческими традициями, которые сопровождали развитие оронимии.

В таджикской оронимии ключевую роль играет историческая стратификация: множество горных названий имеет авестийскую, согдийскую, восточноиранскую или персидскую основу. Каждая из этих традиций привнесла собственные механизмы семантического расширения, что сформировало многослойную систему значений. Арабское влияние добавило религиозный пласт, тюркское — этнолингвистические компоненты, а советская эпоха дополнила структуру идеологическими и политическими смысловыми ассоциациями [12, с. 35]. Благодаря этому даже простые названия могут одновременно принадлежать нескольким семантическим пластам — природному, культурному, этническому и символическому.

В английской оронимии, напротив, доминирует иной исторический фон. Здесь ключевыми источниками семантического разнообразия стали кельтские, германские и скандинавские элементы, а также англонормандская культура. Оронимы в англоязычном мире чаще развивают значения через метафоризацию и визуальные ассоциации, что связано с особенностями европейской ландшафтной и литературной традиции [3, с.93]. В английском языке фигуративность, основанная на форме объекта или народной легенде, играет более

заметную роль, чем этнические или религиозные компоненты. Однако обе системы демонстрируют сходство в том, что многозначность оронимов всегда связана с воспринимаемой «особостью» горного пространства. Горы, как природные доминанты, издавна выполняют функции сакральных центров, ориентиров, границ, символов силы, стабильности, неприступности и идентичности. Это приводит к естественному расширению семантики оронимов и их полифункциональности.

Для более полного и наглядного сопоставления представим основные различия и сходства механизмов полисемии в следующей таблице.

Параметр	Таджикская традиция	Английская традиция
Источники	Авестийский, персидский, арабский, тюркский	Кельтский, германский, скандинавский
Основной механизм	Историко-культурное наслаивание	Метафоризация формы
Характер многозначности	Этнокультурная, религиозная	Образно-описательная
Мотивировка	Священность, этничность, память	Вид, форма, легенда
Степень символизации	Высокая	Средняя
Связь с традицией	Очень сильная	Сильная, но вариативная

Таблица 2. Сравнение механизмов полисемии таджикской и английской оронимии

Представленные в таблице данные демонстрируют, что таджикская и английская оронимии развивали полисемию на основе разных факторов, однако результат в обоих случаях представляет собой сложную и многокомпонентную систему значений. В таджикской традиции историческая и этнокультурная память играет чрезвычайно важную роль. Большинство горных названий функционируют как часть культурного кода, отражающего древние космогонические представления, этнические процессы, духовные мифы и исторические события. Названия гор часто сохраняют следы древнейших этнолингвистических пластов, даже если их первоначальная семантика не до конца понятна современному носителю языка. Благодаря этому таджикская оронимия обладает более высокой степенью сакральности и символизации.

Английская оронимия, напротив, демонстрирует ярко выраженную образно-описательную мотивацию. Здесь многозначность возникает преимущественно на основе визуальных характеристик, метафорической интерпретации рельефа и фольклорных легенд. Английские оронимы склонны развивать значения, связанные с восприятием формы объекта, что объясняет широкое распространение названий типа *Black Hill*, *Sharp Tor*, *Great Ridge*, *Devil's Peak*, *Sleeping Giant* [13, с. 134]. Эти названия одновременно описывают природные объекты и создают образ, окрашенный мифологическими ассоциациями, что способствует появлению вторичных значений. Несмотря на различия между традициями, обе демонстрируют одну закономерность: полисемия оронимов проявляется тогда, когда горный объект начинает восприниматься не только как элемент природного ландшафта, но и как культурный символ. В этот момент имя перестаёт быть однозначным и начинает нести несколько смысловых слоёв.

В таджикской традиции основной акцент делается на этноисторической и сакральной интерпретации, тогда как в английской — на метафорической и визуальной. Тем не менее обе модели подтверждают, что горные названия не ограничиваются ролью топографических указателей, а выступают как сложные когнитивно-культурные конструкции.

Сравнение механизмов полисемии подчёркивает многофакторную природу оронимов. Каждое название формировалось веками под влиянием культурных и языковых процессов, и именно поэтому изучение полисемии остаётся важным направлением ономастики. Оно позволяет реконструировать духовную историю народа, выявлять особенности национального мировоззрения и лучше понимать, каким образом язык отражает взаимодействие человека с природой.

Заключение. Анализ полисемии оронимов таджикского и английского языков показывает: многозначность является ключевой характеристикой горных названий, определяющей их языковую, культурную и когнитивную сущность. Оронимы служат не только географическими ориентирами, но и носителями истории, культуры, коллективной памяти и идентичности. Они сохраняют следы древних языковых слоёв, отражают ценности народа и помогают формировать модели восприятия мира.

В таджикской традиции многозначность особенно заметна благодаря глубокой исторической стратификации: здесь пересекаются авестийские, согдийские, персидские, арабские и тюркские влияния. Горные названия часто несут сакральную и этнокультурную нагрузку, становясь частью национального культурного кода. Примеры показывают, что

одно название может одновременно обозначать природный объект, мифологическую сущность, этническую память и исторический маркер.

В английской оронимии полисемия проявляется в метафоричности и образности: названия передают форму, визуальный эффект, ассоциации и легенды. Влияние кельтской и скандинавской традиций создаёт богатый слой многозначных корней. Хотя культурная нагрузка здесь менее архаична, английские оронимы также выполняют символическую функцию. В обеих системах прослеживается универсальный принцип: чем глубже историческая традиция, тем сильнее проявляется полисемия. Семантическая многослойность оронимов показывает, что горные названия — это открытая система, которая постоянно развивается, наследует прошлое и адаптируется к современным культурным потребностям. Полисемия оказывается не побочным явлением, а фундаментальным механизмом, обеспечивающим устойчивое функционирование оронимии как части национального и мирового лингвокультурного пространства.

Литература

1. Бегимов О. Оронимы, образованные от персидско-таджикских лексических единиц / О. Бегимов // *Восточный факел*. – 2015. – Т. 1, № 1. – С. 58–62.
2. Бобылева Е. С. Структурно-семантический анализ оронимов Чили / Е. С. Бобылева // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. – 2016. – № 2. – С. 123–127.
3. Ганиева М. А. Полисемия в фонетической терминологии таджикского и французского языков / М. А. Ганиева // *Вестник Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни*. – 2019. – № 3. – С. 92–95.
4. Дадабаева М. К вопросу об этнонимам и этнотопонимам Северного Таджикистана / М. Дадабаева // *Вестник БГУ*. – 2011. – № 3. – С. 56–62.
5. Махмаджонов О. О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.22 / Махмаджонов Олимджон Обиджонович. – Душанбе, 2010. – 340 с.
6. Одинаев А. И. Топонимия и микротопонимия Центральной Сады Горной Масчи : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.22 / Одинаев Абдуманон Исломович. – Душанбе, 2017. – 26 с.
7. Рахимов, Мухиддин. Изучение географии Таджикистана в системе уроков экономической географии СССР / М. Рахимов. – Душанбе : Маориф, 1985. – 80 с.
8. Сунчугашев Р. Д. Оронимия Хакасии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.06 / Сунчугашев Радион Дмитриевич. – Москва, 1999. – 180 с.
9. Терновая Л. О. Названия горных вершин – часть культурного кода и маркер геополитической реальности / Л. О. Терновая // *Миссия конфессий*. – 2023. – №66. – С.20–28.
10. Хвесько Т. В. Когнитивное описание формирования топонимов / Т. В. Хвесько // *Язык и культура* / ред. С. К. Гураль. – Томск : Изд-во ТГУ, 2008. – № 3. – С. 77–82.
11. Ходжаева Н. Д. Некоторые авестийские географические названия горных районов современного Таджикистана в трудах русских дореволюционных исследователей / Н. Д. Ходжаева // *Паёми Донишгоҳ*. – 2020. – № 2. – С. 229–235
12. Хромов А. Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. Вып. 1 / А. Л. Хромов. – Душанбе, 1975. – 85 с.
13. Юсупова М. И. Полисемия существительного в английском и таджикском языках / М. И. Юсупова // *Вестник ТГУПБП*. – 2024. – № 3 (100). – С. 129–140.
14. Shamsutdinova A. V. Principles of place names classifications / Aleksandra V. Shamsutdinova // *XLinguae*. – 2017. – Vol. 10, Issue 4. – P. 26–38.
15. Shovkieva Sh. B. Toponyms and their classifications / Shovkieva Shohida Bobosher Kizi // *European Journal of Education and Development*. – 2022. – Vol. 2, Issue 6. – P. 1–4.

ПОЛИСЕМΙΑ ОРЕНИМОВ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена комплексному исследованию полисемии оронимов географических названий гор рассматриваемой как многоаспектный и значимый лингвистический феномен. В первой части работы детально освещаются теоретические основы изучения многозначности. Проводится разграничение между полисемией и омонимией оронимов, предлагается уточненная дефиниция понятия, а также разрабатывается типология оронимической полисемии, основанная на механизмах семантической деривации (метафора, метонимия, синекдоха). Особый акцент сделан на сопоставительном аспекте исследования, предполагающем анализ и сравнение проявлений многозначности оронимов в двух или более различных языках (например, в славянских и восточных языках). Выявляются универсальные и специфические структурные особенности полисемичных оронимических единиц в разных лингвокультурах. Результаты исследования имеют прямое

применение в области ономастики, теоретической лексикологии и при составлении специализированных словарей (лексикография), а также в сфере топонимики для стандартизации и каталогизации географических названий.

Ключевые слова: полисемия, оронимы, лингвистический феномен, теоретические основы, сопоставительный аспект, ономастика, семантическая деривация, многозначность, лексикография.

ПОЛИСЕМИЯИ ОРОНИМҲО ҲАМЧУН ПАДИДАИ ЗАБОНШИНОСӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ҶАНБАИ МУҚОИСАВӢ

Мақола ба таҳқиқи полисемияи оронимҳо – номҳои ҷуғрофии кӯҳҳо бахшида шудааст, ки ҳамчун як падидаи мустақил ва муҳимми забоншиносӣ баррасӣ мегардад. Дар қисми аввали қор асосҳои назариявӣ-и омӯзиши сермаъноӣ муфассал равшан карда мешаванд. Тафовут байни полисемия ва омонимияи оронимҳо ҷудо карда шуда, таърифи мушаххаси мафҳум пешниҳод мегардад, инчунин типологияи полисемияи оронимӣ, ки ба механизмҳои дериватсияи семантикӣ (метафора, метонимия, синекдоха) асос ёфтааст, таҳия карда мешавад. Таваҷҷуҳи ҳоса ба ҷанбаи муқоисавӣ дода мешавад, ки таҳлил ва муқоисаи зухуроти сермаъногии оронимҳоро дар ду ё зиёда забонҳои мухталиф (масалан, дар забонҳои славянӣ ва шарқӣ) дар назар дорад. Хусусиятҳои сохтории умумӣ ва ҳоси воҳидҳои оронимии полисемикӣ дар лингвофарҳангҳои гуногун муайян карда мешаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар соҳаҳои ономастика, луғатшиносии назариявӣ ва ҳангоми таҳияи луғатҳои махсус (лексикография), инчунин дар соҳаи топонимика барои стандартизатсия ва феҳристсозии номҳои ҷуғрофӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: полисемия, оронимҳо, падидаи забоншиносӣ, асосҳои назариявӣ, ҷанбаи муқоисавӣ, ономастика, дериватсияи семантикӣ, сермаъноӣ, луғатшиносӣ.

POLYSEMY OF ORONYMS AS A LINGUISTIC PHENOMENON: THEORETICAL FOUNDATIONS AND COMPARATIVE ASPECT

The article provides a comprehensive study of the polysemy of oronyms geographical names of mountains treated as a multifaceted and significant linguistic phenomenon. The first part of the paper thoroughly addresses the theoretical foundations for examining multiple meanings. A distinction is drawn between oronym polysemy and homonymy, a refined definition of the concept is proposed, and a typology of oronymic polysemy is developed based on the mechanisms of semantic derivation (metaphor, metonymy, synecdoche). A special emphasis is placed on the comparative aspect of the research, which involves the analysis and contrastive comparison of the manifestations of multiple meanings of oronyms in two or more different languages (for instance, in Slavic and Oriental languages). Universal and specific structural features of polysemous oronymic units across various linguocultures are identified. The findings of this research have direct application in the fields of onomastics, theoretical lexicology, and in the compilation of specialized dictionaries (lexicography), as well as in toponymy for the standardization and cataloging of geographical names.

Keywords: polysemy, oronyms, linguistic phenomenon, theoretical foundations, comparative aspect, onomastics, semantic derivation, multiple meanings, lexicography.

Об авторе

Салимшоева Фуруғ Меҳрубоновна
Докторант по специальности (PhD)
кафедра языкознания и сравнительной
типологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: salimshoevafurugh1@gmail.com

About the author

Salimshoeva Furug Mehrubonovna
PhD student in the Department of Linguistics
and Comparative Typology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: salimshoevafurugh1@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Салимшоева Фуруғ Меҳрубоновна
Докторант аз рӯи ихтисос (PHD)-и
кафедраи забоншиносӣ ва типологияи
муқоисавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: salimshoevafurugh1@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ПОСЛОВИЦ КАК КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Усмонзода Ш.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Введение. Современная лингвистика всё более явно воспринимает язык не только как средство общения, но и как ключевой резервуар культурных знаний и общего человеческого опыта. Это сдвиг в научном мышлении стимулировал возникновение лингвокультурологии как интегративной дисциплины, изучающей взаимосвязи между языком и культурой. В этой сфере паремиологические конструкции пословицы и поговорки выделяются как сжатые формулы народной философии, аккумулирующие века наблюдений, размышлений и накопленного опыта.

Пословицы - это многомерные лингвистические явления исключительной сложности, одновременно функционирующие как грамматические конструкции, смысловые единицы и культурные артефакты. Эти компактные выражения заключают в себе фундаментальный человеческий опыт, одновременно отражая культурно-специфические перспективы, ценности и мировоззрения. Хриштова-Готтхардт Х. и Парппеи М. отмечают, что: «сравнительное изучение пословиц различных культур предоставляет уникальные возможности понимания как универсального человеческого мышления, так и культурно-обусловленных моделей познания» [6, с. 150].

Материаль и метод исследования. Настоящее исследование сосредоточено на пословицах английского, русского и таджикского языков, представляющих различные языковые семьи и культурные традиции. Английские пословицы отражают германское лингвистическое наследие, сочетающееся со столетиями культурного развития под влиянием прагматизма и индивидуализма. Алефиренко Н.Ф. в своей книге пишет, что: «Русские пословицы воплощают славянские языковые характеристики, объединённые с коллективистскими культурными ценностями и богатыми фольклорными традициями» [2, с. 200]. Юниси А. утверждает, что: «Таджикские пословицы представляют персидское лингвистическое наследие, пронизанное центральноазиатскими культурными элементами, исламскими философскими концепциями и мудростью аграрного общества» [14, с. 80].

Изучение пословиц и поговорок на протяжении нескольких последних веков вызывало интерес у лингвистов. что были определены функции пословиц и поговорок в речи и их наиболее характерные признаки: структурные лексико-семантические однако спорным остаётся вопрос об их дифференциации. И то, как нам кажется, объясняется тем, что и пословица, и поговорка в речи приобретают иносказательный смысл и содержат черты логического обобщения и критического осмысления явлений действительности.

Исследование восполняет значительный пробел в сравнительной паремиологии, устанавливая систематические теоретические основания для анализа пословиц как культурных кодов в трёх лингвистически и культурно различных традициях. Мидер В. утверждает: «Предшествующие исследования преимущественно концентрировались на двусторонних сравнениях либо адресовали специфические тематические аспекты пословичной мудрости» [10, с. 110]. Настоящая работа предоставляет комплексную теоретическую основу, применимую к многоязычным паремиологическим исследованиям, демонстрируя её практическое применение на конкретном лингвистическом материале.

Актуальность данного исследования обусловлена несколькими факторами. Абакумова О.Б. в своём монографии пишет, что: «Процессы глобализации усиливают межкультурные контакты, обуславливая необходимость углублённого понимания культурного разнообразия, закодированного в языке» [1, с. 96]. Одновременно традиционная пословичная мудрость подвергается разрушению под влиянием массовой культуры, делая её систематическую документацию и анализ критически важными. Кроме того, Алефиренко Н.Ф. так же, в своей книге пишет, что: «Теоретическая лингвокультурология нуждается в надёжных методологических основаниях для анализа культурных кодов, включённых в языковые единицы» [2, с. 30].

Хо Сяоцзюн упоминает, что: «Принцип культурной обусловленности языковой семантики утверждает, что значения лингвистических единиц не являются универсальными, но формируются в рамках конкретных культурных систем» [4, с. 146]. Даже когда различные языки располагают словами, обозначающими, казалось бы, идентичные понятия, смысловые структуры этих слов могут существенно различаться, отражая различные культурные представления. Пословицы, сжимая культурно-значимый опыт в лаконичные формулы, особенно ярко иллюстрируют данный принцип.

Пословицы функционируют как многогранные культурные коды, действующие одновременно на нескольких уровнях. На лингвистическом уровне пословицы представляют устойчивые фразеологические единицы со специфическими структурными и стилистическими характеристиками. Хриштова-Готтхардт Х. и Парппеи М. подмечают, что: «На уровне познания они кодируют концептуальные схемы, организующие опыт и направляющие поведение. На культурном уровне пословицы передают ценности, нормы и традиционную мудрость через поколения» [6, с. 180]. Так же, они акцентирует: «Пословица определяется как краткое, устойчивое, ритмически организованное изречение поучительного характера, обобщающее жизненный опыт народа в образной форме» [6, с. 155].

Пословицы характеризуются следующими основными признаками: краткость формы, устойчивость структуры, воспроизводимость в речи, поучительная направленность, образность выражения, афористичность содержания.

Поговорки отличаются от пословиц отсутствием завершённого поучительного смысла и обобщающего характера. Они представляют образные выражения, украшающие речь и придающие ей выразительность, но не содержат законченного суждения или нравоучения. Граница между пословицами и поговорками иногда размыта, что вызывает дискуссии об их разграничении.

Паре миологические единицы классифицируются по различным критериям. Лаухакангас, О. констатирует, что «Тематическая классификация группирует пословицы согласно содержательным аспектам: труд и праздность, дружба и вражда, мудрость и глупость, богатство и бедность, честность и обман» [8, с. 90]. Структурная классификация основывается на грамматических и синтаксических характеристиках. Функциональная классификация различает пословицы согласно их коммуникативным функциям: советующие, предостерегающие, констатирующие, оценивающие.

Настоящая работа фокусируется на пословицах из английского, русского и таджикского языков, относящихся к различным языковым группам и культурным контекстам. Английские пословицы воплощают германское языковое наследие, интегрированное с прагматичными и индивидуалистическими культурными влияниями. Русские паремии отражают славянские лингвистические черты, сочетаемые с коллективистскими ценностями и обширным фольклором. Таджикские пословицы основаны на персидском лингвистическом фундаменте, пронизанном центрально азиатскими традициями, исламской философией и мудростью аграрных обществ.

Брдар М., Брдар-Сабо Р. утверждают, что: «Исследование устраняет заметный дефицит в сравнительной паре миологии, закладывая системные теоретические рамки для интерпретации пословиц как культурных шифров в трех лингвистически и культурно разнородных традициях. Предыдущие труды в основном ограничивались бинарными сопоставлениями или тематическими фрагментами паретической мудрости» [4, с. 123]. Данная статья предлагает всестороннюю теоретическую платформу, адаптируемую к полилингвальным паремиологическим проектам, и иллюстрирует её на конкретных языковых примерах.

Результат. Актуальность анализа определяется несколькими аспектами. Глобализация усиливает кросс-культурные взаимодействия, требуя глубокого осознания разнообразия, зашифрованного в языке. В то же время традиционная паремическая мудрость разрушается под напором массовой культуры, что делает её фиксацию и изучение крайне необходимыми. Кроме того, теоретическая лингвокультурология нуждается в прочных методических основах для разбора культурных шифров, встроенных в языковые конструкции.

Углублённое изучение когнитивных оснований пословичного мышления раскрывает фундаментальные механизмы категоризации опыта в различных лингвокультурных традициях. Когнитивная лингвистика рассматривает пословицы не просто как языковые конструкции, но как ментальные репрезентации, через которые носители языка

структурируют и осмысливают окружающую действительность. Брдар М., Брдар-Сабо Р. указывают, что: «В английской паремиологической традиции доминирует прагматическая ориентация познания, где акцент смещается на практическую применимость знания и измеримые результаты действий. Концептуализация времени как ценного ресурса отражается в многочисленных пословицах типа «Time is money», где темпоральность приравнивается к материальному капиталу, что свидетельствует о коммерциализированном мировосприятии англоязычных сообществ» [4, с. 125].

Русская паремиологическая система демонстрирует иные когнитивные приоритеты, где центральное место занимает коллективистское сознание и эмоционально-нравственная оценка явлений. Сабитова, З. К. в своём учебнике пишет, что: «Концепт «судьбы» пронизывает значительный пласт русских пословиц, отражая фаталистические элементы национального мировоззрения, где человек часто воспринимается не как абсолютный хозяин своей участи, но как участник более масштабных процессов, подчинённых высшим силам или провидению» [11, с. 310]. Пословица «Что посеешь, то и пожнёшь» иллюстрирует причинно-следственное мышление, но в отличие от английских аналогов, акцентирует моральную ответственность более, чем материальную выгоду. Так же, Хо Сяоцзюн подчёркивает, что: «Образность русских паремий характеризуется метафорической плотностью, где конкретные бытовые ситуации служат проекциями глубоких философских обобщений о природе добра и зла, справедливости и воздаяния» [5, с. 152].

Таджикская когнитивная паремиология синтезирует элементы исламской философии, персидской поэтической мудрости и центрально азиатского аграрного миропонимания. Концепт «адаб» – морально-этического поведения и культурной воспитанности – служит организующим стержнем для множества пословичных формул. Тилавов, Б. констатирует, что: «Паремии таджикского языка часто структурируются вокруг оппозиции «знание-невежество», где образованность и духовное совершенствование возводятся в ранг высших ценностных ориентиров» [13, с. 33]. Пословица «Илм – нури зиндагӣ» (Знание – свет очей) метафорически отождествляет познание с физическим зрением, подчёркивая, что без знания человек подобен слепцу, неспособному ориентироваться в мире. Такая концептуализация отражает исторически сложившееся почитание учёности в персоязычной культурной традиции.

Концептуальная метафора как базовый когнитивный инструмент функционирует в паремиологии всех трёх языков, но с существенными вариациями. Английские пословицы активно эксплуатируют метафору жизнь – это путешествие, где биографическая траектория осмысливается через лексику перемещения в пространстве. Алефиренко Н.Ф. упоминает, что: «Русские паремии чаще обращаются к метафоре жизнь – это испытание, подчёркивая трудности, преодоление и нравственный рост через страдание. таджикские пословицы используют метафору жизнь – это сад, где культивирование добродетелей уподобляется возделыванию растений, требующему терпения, заботы и постоянного внимания» [2, с. 89]. Эти метафорические расхождения свидетельствуют не о различиях в логике, но о различных акцентах в интерпретации человеческого существования.

Семиотический подход к анализу пословиц позволяет рассматривать их как многослойные знаковые системы, где означающее и означаемое связаны не только конвенциональными, но и культурно-мотивированными отношениями. Пословицы функционируют как символические конденсаторы культурной памяти, где каждый элемент означающего потенциально нагружен дополнительными коннотациями, считываемыми только в рамках соответствующей культурной компетенции. По утверждению Мидера: «В английских паремиях символика часто связана с морской тематикой, что объясняется островным положением Британии и исторической ролью мореплавания. Пословица «Don't rock the boat» буквально предостерегает от раскачивания лодки, но семиотически кодирует запрет на нарушение установленного порядка, социальной гармонии или статус-кво в коллективных предприятиях» [10, с. 153].

Русская паремиологическая семиотика изобилует образами, связанными с крестьянским бытом, земледельческим трудом и природными циклами. Хриштова-Готтхардт Х. и Парппеи М. отмечают, что: «Хлеб как центральный символ в русской культуре появляется в множественных пословичных контекстах, означая не только пищу, но труд, достаток, справедливость и сакральность жизненных основ. Пословица «Хлеб – всему голова» устанавливает иерархию ценностей, где материальные основы существования

получают метафизическое измерение. Семиотика зимы и мороза в русских паремиях также специфична: холод не только обозначает климатические реалии, но символизирует испытания, очищение, проверку характера и необходимость взаимопомощи для выживания в суровых условиях» [6, с. 52].

Таджикская паремиологическая семиотика насыщена образами, заимствованными из классической персидской поэзии – роза, соловей, сад, караван, пустыня. Эти символы функционируют в многослойных культурных контекстах, где поэтическая условность сплавляется с житейской мудростью. Роза в таджикских пословицах означает красоту, но также кратковременность земных благ, необходимость ценить момент и философское принятие неизбежности увядания. Образ каравана символизирует не только торговлю и путешествие, но и человеческую общность, где индивидуальное благополучие зависит от коллективной солидарности и соблюдения общих правил. Пословица «Корвони рафта боз намегардад» (Ушедший караван не возвращается) семиотически кодирует необратимость времени и упущенных возможностей.

Цветовая символика в паремиологии также культурно дифференцирована. В английских пословицах чёрное и белое часто используются для выражения моральных категорий в духе христианской традиции, где свет ассоциируется с добром и истиной, а тьма – с заблуждением и злом. Русские пословицы эксплуатируют более широкий спектр цветовых значений, где красный цвет может означать красоту, радость, но и опасность, а серый – незаметность, посредственность или мудрую умеренность. Таджикская паремиология включает зелёный цвет как символ процветания, жизни и религиозной благодати, что связано как с природными условиями оазисного земледелия, так и с исламской символикой, где зелёный цвет ассоциируется с раем и пророческой традицией.

Функционирование пословиц в живой речевой практике демонстрирует их адаптивность и прагматическую гибкость в различных коммуникативных ситуациях. В английской коммуникативной культуре пословицы часто используются как риторические инструменты убеждения в деловом и образовательном дискурсе. Употребление паремии придаёт высказыванию авторитетность, опирающуюся на коллективную мудрость, что психологически усиливает аргументацию. Пословица «The early bird catches the worm» может использоваться в менеджерском дискурсе для мотивации сотрудников к проактивному поведению, превращая абстрактную рекомендацию в наглядный принцип.

Изотова Н. Н. подчёркивает, что: «Русская коммуникативная традиция характеризуется более высокой частотностью употребления пословиц в повседневной речи, где они функционируют не только как аргументативные средства, но и как маркеры культурной идентичности и речевого мастерства. Умение кстати употребить пословицу свидетельствует о языковой компетенции и культурной укоренённости говорящего» [7, с. 112]. Так же, другой учёный Лю, Ю. в своей диссертации отмечает, что: «В русском коммуникативном этикете пословицы часто используются для смягчения критики или отказа: вместо прямого негативного высказывания говорящий может употребить паремию, которая косвенно выражает необходимую интенцию. Например, в ответ на необоснованную просьбу может быть использована пословица «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда», которая отклоняет ожидание лёгкого получения результата без усилий» [9, с. 100].

Таджикская коммуникативная культура придаёт пословицам статус высоких речевых регистров, где их употребление связано с уважением к собеседнику и демонстрацией собственной образованности. В традиционном таджикском обществе знание пословиц было обязательным компонентом риторического образования, и их искусное использование в публичной речи повышало социальный престиж оратора. Современное использование паремий в таджикском дискурсе сохраняет эту функцию, особенно в ситуациях, требующих морального авторитета в дидактическом, религиозном или судебном контекстах. Пословицы также служат инструментами межпоколенческой коммуникации, где старшие используют паремии для передачи жизненного опыта младшим в культурно санкционированной форме.

Английская паремиология демонстрирует движение к гендерной нейтральности, где архаичные пословицы с выраженной гендерной асимметрией постепенно выходят из активного употребления или реинтерпретируются. Русская паремиологическая традиция сохраняет значительное количество гендерно маркированных пословиц, отражающих традиционное распределение социальных ролей, хотя их употребление становится более контекстуально ограниченным. Таджикская паремиология наиболее консервативна в

отношении гендерных репрезентаций, где пословицы продолжают активно использоваться для закрепления традиционных гендерных норм и ожиданий.

Исторические изменения в паремиологическом корпусе трёх языков отражают социокультурные трансформации и адаптацию традиционной мудрости к новым реалиям. Английские пословицы прошли через несколько волн модернизации, связанных с индустриализацией, урбанизацией и технологической революцией. Многие аграрные по происхождению паремии получили расширительную интерпретацию, применимую к индустриальным и постиндустриальным контекстам. Мидер В. излагает, что: «Пословица «*Make hay while the sun shines*», изначально относившаяся к сельскохозяйственной практике сушки сена, в современном употреблении означает использование благоприятной возможности в любой сфере деятельности, от бизнеса до личных отношений» [10, с. 123].

Алефиренко Н. Ф. пишет, что: «Русский паремиологический фонд пережил драматические трансформации в советский период, когда традиционные пословицы подверглись идеологическому переосмыслению, а также возникли новые паремические образования, отражающие советскую реальность. Некоторые дореволюционные пословицы с религиозным содержанием были вытеснены из публичного дискурса, но сохранились в народной памяти и возродились в постсоветский период. Одновременно появились квазипословицы советского происхождения, имитирующие паремическую форму, но несущие пропагандистское содержание. Современная российская паремиология представляет собой сложную стратификацию, где сосуществуют архаические, советские и постсоветские слои» [2, с. 88].

Таджикская паремиология сохраняет более высокую степень исторической преемственности, что связано с устойчивостью персидской культурной традиции и исламской ценностной системы. Пословицы, восходящие к классическим персидским источникам – произведениям Саади, Хафиза, Фирдоуси продолжают функционировать в современном таджикском дискурсе наряду с пословицами собственно народного происхождения. Советский период внёс некоторые модификации, связанные с секуляризацией и модернизацией, но не нарушил базовой структуры паремиологической системы. Постсоветское возрождение религиозности способствовало реактуализации пословиц с исламским содержанием, которые были маргинализированы в советскую эпоху.

Современные технологические и социальные изменения порождают новые паремические образования во всех трёх языках, хотя механизмы этого процесса различны. В английском языке появляются паремиды – выражения, имитирующие пословичную форму, но связанные с современными реалиями: «*Google it before you ask*» структурно напоминает традиционные императивные пословицы, но содержательно отражает цифровую эпоху. Русский язык демонстрирует аналогичные процессы, где традиционные пословицы модифицируются через замену ключевых элементов современными реалиями, создавая эффект пародийной актуализации. Таджикский язык наиболее резистентен к паремиологическим инновациям, где новые выражения должны пройти более длительный период верификации в речевой практике, прежде чем получают статус пословицы.

Дидактическое использование пословиц в межкультурном обучении представляет значительный педагогический ресурс для формирования культурной компетенции и лингвистической осведомлённости. Сопоставительный анализ паремий различных языков позволяет студентам и изучающим иностранные языки глубже понять не только лексико-грамматические структуры, но и культурные пресуппозиции, стоящие за языковыми выражениями. Работа с эквивалентными и без эквивалентными пословицами развивает навыки культурной рефлексии и способность к децентрации видению мира с позиций иной культурной перспективы.

Обсуждение. Методика преподавания иностранных языков через паремиологический материал активно разрабатывается в современной лингводидактике. Английские пословицы используются для иллюстрации грамматических конструкций, идиоматики и культурных концептов, релевантных для англоязычного коммуникативного контекста. Изучение русских пословиц иностранцами способствует пониманию специфики русского менталитета, особенностей синтаксиса и богатства метафорических ресурсов языка. Таджикские пословицы в преподавании персидских языков служат мостом к пониманию классической персидской литературной традиции и современной центральноазиатской культуры.

Сравнительная паре миология также обладает значительным потенциалом для развития критического мышления и металингвистического сознания. Анализируя, почему разные культуры по-разному концептуализируют аналогичные жизненные ситуации, обучающиеся развивают способность к культурному релятивизму без впадения в культурный нигилизм. Они начинают понимать, что культурные различия отражают не превосходство одних систем над другими, но различные исторически сложившиеся способы адаптации к природным, социальным и экономическим условиям. Такое понимание формирует основу для конструктивного межкультурного диалога в условиях глобализованного мира.

Заключение. Проведённый многоаспектный сравнительно-сопоставительный анализ паре миологических систем английского, русского и таджикского языков убедительно демонстрирует, что пословицы представляют собой уникальные лингвокультурные образования, в которых сконденсирован многовековой опыт народов и отражены фундаментальные ценностные ориентации культур. Когнитивные, семиотические и прагматические измерения пословиц раскрывают сложную архитектуру культурных кодов, где универсальные человеческие интуиции преломляются через призму культурно-специфических категорий мышления, символических систем и коммуникативных практик. Структурно-семантический и функциональный анализ паремий подтверждает, что при наличии типологически сходных когнитивных механизмов – метафоризации, категоризации, обобщения опыта конкретные реализации этих механизмов существенно варьируются в зависимости от исторических траекторий, природно-климатических условий, религиозно-философских традиций и социально-экономических укладов соответствующих культурных ареалов.

Выявленные диахронические трансформации паре миологических фондов трёх языков свидетельствуют об адаптивности традиционной мудрости к меняющимся социокультурным реалиям, где архаические формы сосуществуют с модернизированными интерпретациями и новообразованиями. Английская паре миология демонстрирует высокую степень прагматической переориентации традиционных формул на современные контексты, русская – многослойность исторических напластований от дохристианских до постсоветских, таджикская устойчивость персидской культурной матрицы при адаптации к современным вызовам. Педагогический потенциал сравнительной паре миологии в формировании межкультурной компетенции и критического мышления трудно переоценить, поскольку работа с паремиями развивает способность к культурной рефлексии, эмпатическому пониманию иных мировоззрений и конструктивному диалогу между цивилизациями.

В контексте глобализационных процессов и одновременного усиления интереса к культурным идентичностям исследования в области сравнительной паре миологии приобретают особую актуальность как инструмент сохранения фольклорного наследия и содействия межкультурному взаимопониманию. Дальнейшие исследовательские перспективы включают расширение сопоставительной базы на дополнительные языковые ареалы, углубление когнитивного моделирования паре миологических концепт сфер, изучение функционирования пословиц в цифровой коммуникации и разработку инновационных методик использования паре миологического материала в межкультурном образовании. Интеграция лингво культурологического подхода с достижениями когнитивной науки, семиотики и дискурс-анализа обещает новые прорывы в понимании того, как язык кодирует, хранит и транслирует культурную память, обеспечивая преемственность традиций в условиях стремительных социальных трансформаций современности.

Литература

1. Абакумова, О. Б. Лингвокультурологические аспекты перевода (на материале русского и английского языков) / О. Б. Абакумова // *Филологический журнал*. 2023. - № 1. - С. 96–105.
2. Алефиренко, Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. - М.: Флинта, 2010. - 368 с.
3. Белл, Э. Р. Анализ таджикских пословиц. Даллас: / Э. Р. Белл // *Институт прикладной лингвистики*, 2009. - 150 с.
4. Брдар М., Брдар-Сабо Р. Где когнитивная лингвистика встречается с паремиологией: когнитивно-контрастивный взгляд на избранные английские и хорватские пословицы // *Контрастивное исследование пословиц* / М. Брдар. - Берлин: Де Грюйтер Брилл, 2017. - С. 123–145.

5. Хо Х. Орнитологический код культуры в русской паремиологической картине мира // *Лингвокультурологический потенциал пословиц* / Х. Хо. - СПб.: СПбГУ, 2023. С. 145–167.
6. Хриштова-Готтхардт Х., Парппеи М. (ред.) Введение в паремиологию: всеобъемлющее руководство по изучению пословиц Де Грюйтер Опен. / Х. Де Грюйтер Опен, М. Парппеи. – Варшава, 2015. - 382 с.
7. Изотова, Н. Н. К вопросу о прочтении «культурного кода» в лингвокультурологии // *Лингвокультурологический потенциал пословиц* / Н. Н. Изотова. - СПб.: СПбГУ, 2023. - С. 112–156.
8. Лаухакангас, О. Пословицы никогда не бывают нейтральными / О. Лаухакангас. Хельсинки: Финское литературное общество, 2023. - 250 с.
9. Лю, Ю. Лингвокультурологический потенциал пословиц / Ю. Лю. - СПб.: СПбГУ, 2023. – 300 с.
10. Мидер, В. Международная библиография паремиологии и фразеологии / В. Мидер. Берлин: Де Грюйтер, 2009. - 1153 с.
11. Сабитова, З. К. Лингвокультурология / З. К. Сабитова. - М.: Флинта, 2013. - 524 с.
12. Спалек, О. Н. Лингвокультурные образы Москвы и Варшавы в русской и польской паремиологии / О. Н. Спалек // *Аврора Журнал*. - 2023. - № 2. - С. 120-234.
13. Тилавов, Б. Зарбулмасалҳои маишӣ / Б. Тилавов. - Душанбе: Ирфон, 2000. - 200 с.
14. Юнуси, А. Поэтика таджикских и индийских пословиц и поговорок / А. Юнуси. - Душанбе: Посольство Индии, 2024. - 150 с.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ПОСЛОВИЦ КАК КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается лингвокультурологический подход к изучению пары паремиологических единиц как депозитариев культурного наследия. Автор анализирует пословицы английского, русского и таджикского языков, представляющие разные лингвистические семьи и культурные парадигмы. Исследование подчеркивает роль пословиц в кодировании коллективного опыта, ценностных систем и мировосприятия. Теоретическая основа опирается на принципы лингвокультурологии, включая языковую картину мира и культурную обусловленность семантики. Сравнительный анализ охватывает структурные, семантические и функциональные характеристики пословиц, выявляя универсальные паттерны и культурно-специфические особенности. Методологический аппарат включает структурно-семантический, когнитивно-концептуальный, функционально-прагматический и исторический подходы. Прикладной аспект проявляется в потенциале исследования для межкультурной коммуникации, сохранения фольклорного наследия и разработки образовательных программ. Актуальность работы обусловлена глобализацией и эрозией традиционной мудрости под влиянием масс-медиа. Статья заполняет пробел в многоязычной паремиологии, предлагая интегрированную модель анализа культурных кодов. Общий вывод подчеркивает значимость пословиц как инструментов культурной идентичности и межкультурного диалога.

Ключевые слова: лингвокультурология, паремиология, пословицы, культурные коды, сравнительная типология, английский язык, русский язык, таджикский язык.

ТИПОЛОГИЯИ МУҚОИСАВИИ ЗАРБУЛМАСАЛҲО ҲАМЧУН РАМЗҲОИ БАЙНИФАРҲАНҒИ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, РУСӢ ВА ТОЧИКӢ

Дар мақолаи мазкур воҳидҳои паремиологӣ равиши ҳамчун захираҳои мероси лингвокултурологӣ баррасӣ мешавад. Муаллиф зарбулмасалҳои забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикиро, ки намоёндаи оилаҳои гуногуни забонӣ ва парадигмаҳои маданият мебошанд, таҳлил мекунад. Таҳқиқот нақши зарбулмасалҳоро дар рамзгузори таҷрибаи ҷамъиятӣ, системаҳои арзишӣ ва ҷаҳонбинӣ таъкид менамояд. Асоси назариявӣ ба принсипҳои лингвокултурологӣ, аз ҷумла тасвири ҷаҳони забонӣ ва шартӣ будани семантикаи маданият таъкид мекунад. Таҳлили муқоисавӣ хусусиятҳои сохторӣ, семантикӣ ва функционали зарбулмасалҳоро дар бар гирифта, намунаҳои умумӣ ва хусусиятҳои мушаххаси маданиятро ошкор месозад. Дастгоҳи методологӣ равишҳои сохторӣ-семантикӣ, маърифатӣ-концептуалӣ, функционалӣ-прагматикӣ ва таърихро дарбар мегирад. Ҷанбаи амалӣ дар он мебошад, ки имкониятҳои таҳқиқот барои муоширати байнимаданиятӣ, ҳифзи мероси фолклорӣ ва дар таҳияи барномаҳои таълимӣ зоҳир мегардад. Аҳамияти қор аз ҷаҳонишавӣ ва обшусташавӣ ҳикмати анъанавӣ таҳти таъсири васоити ахбори омма сарчашма мегирад. Мақолаи мазкур нуктаеро, ки дар паремиологияи бисёрзабона дида мешавад, пешниҳод намуда, модели яқоякардаи таҳлили рамзҳои фарҳангиро пешниҳод менамояд. Дар ҳулосаи умумӣ таъкид мегардад, ки зарбулмасалҳоро ҳамчун воситаи шиносии ҳувияти фарҳанг ва гуфтугӯи байнифарҳангӣ аҳамияти қалон дорад.

Калидвожаҳо: лингвокултурологӣ, паремиология, зарбулмасалҳо, рамзҳои фарҳангӣ, типологияи муқоисавӣ, забони англисӣ, забони русӣ, забони тоҷикӣ.

COMPARATIVE TYPOLOGY OF PROVERBS AS CULTURAL CODES IN ENGLISH, RUSSIAN, AND TAJIK LANGUAGES

The article discusses a linguistic and cultural approach to the study of paremiological units as repositories of cultural heritage. The author analyzes proverbs in English, Russian, and Tajik, representing different linguistic families and cultural paradigms. The study emphasizes the role of proverbs in encoding collective experience, value systems, and worldviews. The theoretical basis is based on the principles of linguoculturology, including the linguistic picture of the world and the cultural conditioning of semantics. The comparative analysis covers the structural, semantic, and functional characteristics of proverbs, identifying universal patterns and culturally specific features. The methodological apparatus includes structural-semantic, cognitive-conceptual, functional-pragmatic, and historical approaches. The applied aspect is manifested in the potential of the study for intercultural communication, preservation of folklore heritage, and development of educational programs. The relevance of the work is due to globalization and the erosion of traditional wisdom under the influence of the mass media. The article fills a gap in multilingual paremiology by proposing an integrated model for analyzing cultural codes. The general conclusion emphasizes the importance of proverbs as tools of cultural identity and intercultural dialogue.

Keywords: linguoculturology, paremiology, proverbs, cultural codes, comparative typology, English language, Russian language, Tajik language.

Об авторе

Усмонзода Шохрух

Кандидат филологических наук, доцент
общеуниверситетской кафедры английского
языка как второй специальности
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: shohrukh.usmonov@mail.ru

About the author

Shohrukh Usmonzoda

Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor at the University-Wide Department of
English as a Second Specialty
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: shohrukh.usmonov@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Усмонзода Шохрух

Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ
ҳамчун ихтисоси дуюм
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: shohrukh.usmonov@mail.ru

СОЗДАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СТУДЕНТОВ-СОЦИОЛОГОВ ТАДЖИКСКИХ ВУЗОВ

Абдулхамидова П. Ш.

Российско-Таджикский (Славянский) университет

Введение. Преподавание русского языка в Таджикистане стало важной частью обучения подрастающего поколения еще в 30-ых годах прошлого века [11]. Русский язык на постсоветском пространстве все еще играет важную роль языка межнационального общения, интерес к нему не угасает и исследований по методике его преподавания становится больше. Как и в других советских республиках методика обучения русскому языку в республике опиралась и продолжает опираться на методы его обучения как неродного. В связи с тем, что преподавание русского языка как неродного (РКН) связано с понятием о билингвизме, данному исследованию близко такое определение термина билингвизм, данного Т.М. Балыхиной: «если человек является носителем двух систем общения и в определенных ситуациях иная, вторичная система используется самостоятельно и активно, то это билингв (буквально: двуязычный человек). Под билингвизмом в узком смысле этого слова понимается более или менее свободное владение двумя языками: родным и неродным. Билингвизм в широком смысле слова представляет собой относительное владение вторым языком, способность пользоваться им в определенных сферах общения. С этой точки зрения минимальным уровнем владения вторым языком можно считать уровень, достаточный для выполнения индивидом речевых действий, в процессе которых реализуются те или иные функции языка» [3, с. 7]. Недавно, российские методисты предложили перейти в преподавании русского языка в Таджикистане к методике его обучения как иностранного (РКИ) и предполагается, что в скором времени Таджикистан перейдет к данной методике. Известный ученый-методист Т. В. Гусейнова в своем учебном пособии «Методика преподавания русского языка в национальной средней школе» приводит различия между преподаванием РКИ и РКН. Согласно Т. В. Гусейновой в методике преподавания РКИ в отличие от РКН отсутствуют воспитательные цели, эта методика отрицает и принципы интегрированного обучения [3, с. 45]. Воспитательные цели и интегрированное обучение в обучении языку, уже давно доказали свою важность в осознанном изучении языка. Данные подходы всегда привлекали и продолжают привлекать внимание обучающихся. Вузы Таджикистана применяют все еще методику преподавания русского языка как неродного, так как в вуз обычно поступает студент, уже в определенной мере владеющий русской речью на осознанном уровне и подходы в обучении связаны с данной методикой. И, в связи с этим выбор лексики русского языка при обучении его студентов - социологов в статье опирается на преподавание русского языка как неродного.

Особенностью современной методики преподавания русского языка как неродного является дифференцированный подход к выбору содержания обучения. Один из ключевых аспектов - создание лексического минимума, который обеспечивает речевую компетенцию студентов. «Актуальной является необходимость формирования у будущих специалистов умений работать с литературой на русском языке по избранной специальности» Ходжиматова [11, с. 4]. Для студентов нового направления социологии Российско-Таджикского (Славянского) университета особенно важно включение в учебную деятельность специальной лексики, позволяющей успешно осваивать знания по направлению обучения и вести научное общение. Разные проблемы формирования лексического минимума рассматривали Т. М. Балыхина [3], Е. А. Власова, Е. Л. Карпова, М. Ю. Ольшевская [4], В. Г. Костомаров [7], Н. А. Муравьев, М. Ю. Ольшевская [8] Е.И. Цуканова [12]. Исследователи Т. М. Ашурова [2], Т. В. Гусейнова [5, 6], Р. Н. Муродов [9], Р. Т. Назарова [10], Г.М. Ходжиматова [11], У. Р. Юлдошев [13]. В учебном пособии «Методика преподавания русского языка как неродного, нового» Т.М. Балыхина [3] останавливается на общих подходах и принципах обучения лексике на занятиях русского языка. А научные критерии для отбора лексического минимума были обоснованы В. Г. Костомаровым в статье «Принципы отбора лексического минимума» еще в 1963 году [7]. Ключевыми принципами отбора по В. Г. Костомарову являются частотность, тематическая актуальность, словообразовательная ценность и стилистическая нейтральность, направленные на оптимизацию обучения [7]. Е. А. Власова, Е. Л. Карпова, М. Ю.

Ольшевская рассматривают общеметодический, лингвостатистический и корпусно-ориентированный подходы к созданию лексического минимума [4]. Работа Е.И. Цукановой посвящена разработке стратегии обогащения терминологической речи иностранных студентов в области методики преподавания русского языка как иностранного и моделям формирования методической культуры работы с терминологическим словарём.

Таджикские исследователи в своих работах представили результаты исследования выбора лексики для занятий по русскому языку при его обучении студентов таджикоязычной аудитории. М. Ашурова в своей диссертации представила результаты эксперимента по введению страноведческой лексики на уроках русского языка в таджикской школе [2]

В. Гусейнова рассматривает не только методические установки обучения новой лексики учащихся и студентов, но и сообщает об истории создания лексических минимумов в СССР [5, 6]. Р. Н. Муродов представил результаты изучения вопроса обучения студентов-филологов профессиональной лингвистической терминологии [9]. В своей диссертации Р. Т. Назарова исследует разработку научно-обоснованной и экспериментально-проверенной методики формирования лексической компетенции студентов-таджиков в процессе обучения русскому языку в условиях двуязычия. [10]. Диссертация Г.М. Ходжиматовой посвящена созданию обоснованной, экспериментально проверенной методике обучения терминологической лексике русского языка студентов неязыкового вуза [11]. Одна из глав диссертации У. Р. Юлдошева рассматривает составление учебного медицинского словаря для студентов -медиков таджикских вузов [13]. Каждый из этих исследователей-методистов внес свой вклад в развитие методики обучения русскому языку как неродному. Несмотря на это проблема все еще актуальна, так как вопрос создания лексического минимума для студентов социологов еще не рассматривался методистами-исследователями. В этой связи, целью данной статьи является исследование путей выбора и создания перечня профессиональной лексики русского языка для изучения русского языка как неродного, для студентов-социологов. В рамках исследования были выполнены следующие основные этапы: проведён сравнительный анализ существующих принципов и критериев выбора лексики при создании лексического минимума; осуществлён подробный анализ лексики, входящей в действующий лексический минимум, для установления устаревшей / утратившей актуальность лексики, а также выявления лексем, обязательных для включения в программу изучения курса «Практический курс русского языка»; составлен обновлённый вариант лексического минимума на основе действующего перечня с учётом сформулированных рекомендаций.

Материалы и методы. Лексический минимум — это упорядоченный набор слов и словосочетаний, который необходим для усвоения определённого уровня овладения языком и для коммуникации в определенной отрасли. Он включает общеупотребительную лексику и терминологию, связанную с будущей профессией студентов. При преподавании тем, для кого русский язык является неродным языком, важно учитывать не только частотность словоупотребления, но и их значимость для будущей профессии. Студенты направления социологии сталкиваются с большим количеством теоретических текстов, научных статей, статистических отчётов. Для понимания и анализа этих материалов им необходимы лексические средства. Изучение текстов и тем по специальности являются основным средством введения данной лексики в обиход студенческой речи. Материалами для данной работы послужили учебно-научные издания, учебники и учебные пособия, научные статьи по социологии. Основными методами работы стали социолого-педагогический, сопоставительный, метод наблюдения, статистический метод, экспериментальный метод. Также осуществлялось изучение лингвистической, психолого-педагогической и учебно-методической литературы.

Результаты. Исследователи Н. А. Муравьев, М. Ю. Ольшевская в своем обзоре литературы по изучению вопроса выделения лексического минимума в российской лексикографии приходят к выводу, что данный вопрос все еще актуален. На их взгляд основными спорными вопросами являются следующие:

- проблемы отбора слов для лексического минимума (определения их количества, способа отбора, источников отбора);
 - круг предметно-тематических сфер («тем»), которые соотносятся с перечнем важнейших слов для освоения русского языка на профессиональном уровне;
 - отнесение частотности к ведущим критериям отбора слов в лексическом минимуме.
- [8].

Согласно данным авторам, на практике, создание лексического минимума в России оказывается при этом почти полностью ориентированной на лингводидактическую задачу обучения русскому языку как иностранному. В качестве основных их источников используются преимущественно ранее составленные лексические минимумы и частотный перечень, которые модернизируются и дополняются данными анкетных опросов носителей и другими вспомогательными материалами. Проблема отбора слов для лексического минимума в таджикских вузах также остается актуальной. Такие же сложности, упоминаемые Т.М. Балыхиной: большое количество слов и проблема минимизации слов встречаются и в преподавании русского языка в таджикоязычной аудитории [3]. Исследователь Р. Н. Муродов считает, что даже при учете принципов продуктивности, регулярности, частотности, система иностранного языка таджикоязычными студентами воспринимается через систему родного языка. В связи с этим в речи студентов из-за разносистемности языков могут появиться ошибки [9]. Работа Т. М. Ашуровой также выделяет несколько проблем в отборе лексики страноведческого характера. Интерференция, на ее взгляд является одной из сложностей выбора лексики, так как существует высокий риск ошибок из-за разницы в лексических системах русского и таджикского языков. Трудности возникают при отборе слов, несущих культурную информацию, так как их значения трудно передать через прямой перевод. Исследователь Т. М. Ашурова выделяет также проблему учета активного и пассивного словаря, в которой существует необходимость разделения лексики, требующей усвоения для активной речи и лексики нужной для понимания речи художественного текста [2]. Г.М. Ходжиматова также считает, что основной причиной трудностей отбора для лексики для усвоения является интерференция и, в связи с этим методическую систему работы по овладению специальной лексикой рекомендуется строить с учетом типичных ошибок, которые допускают студенты в своей русской речи [12]. У. Р. Юлдошев, в своем исследовании отмечает, что сложности в отборе лексики возникают в необходимости отбора не только общеупотребительной лексики, но и специальной терминологии, обеспечивающей качественную профессиональную подготовку медиков. Чтобы справиться с трудностями введения лексики следует учитывать таджикско-русское двуязычие, которое требует преодоления интерференции при усвоении лексем в национально-культурным компонентом семантики [14].

Исследование изучаемого материала показало, что преподавание русского языка как неродного студентам-социологам отличается своими особенностями. Лексический минимум формирует активный словарь студента. Согласно Т. М. Балыхиной «Активная лексика включает слова, которыми пользуется человек в продуктивной устной и письменной речи, умеет самостоятельно употреблять. Пассивный словарь – лексические единицы, которые учащийся знает, слышит, встречает в тексте, но не употребляет» [3, с. 85]. Для понимания и анализа учебных материалов студентам, согласно учебникам и работам по социологии, необходимы лексические средства, относящиеся к следующим группам:

- термины, обозначающие основные социологические понятия (общество, культура, стратификация, социальные институты, ценности и др.);
- слова, связанные с методами социологических исследований (опрос, интервью, анкетирование, статистика, выборка);
- слова, обозначающие лексику научного стиля (анализировать, исследовать, аргументировать, формулировать, обосновывать);
- общенаучная лексика, необходимая для академической коммуникации.

Данную лексику целесообразно изучать, соблюдая «принцип текстоцентризма, используемого в учебниках русского языка» он «облегчает уяснения значения слов, потому что они уже воспринимаются в контексте, в рамках ситуации, отраженной в тексте» [5, с. 105] Большинство исследователей выделяет следующие принципы отбора лексики. Принципы отбора лексического минимума:

1. Частотность — включение слов, наиболее часто встречающихся в учебной и профессиональной литературе по социологии.
2. Профессиональная значимость — отбор терминов, необходимых для понимания ключевых тем курса.
3. Ситуативная обусловленность — подбор лексики в зависимости от речевых ситуаций (научная дискуссия, анализ текста, написание эссе, подготовка к выступлению).
4. Системность — объединение слов в тематические группы (общество, семья, образование, политика, экономика).

Практическая реализация работы над лексическим минимумом осуществляется на занятиях по русскому языку как неродному. Начальное обращение к теме привело к таким выводам, что на занятиях для студентов-социологов целесообразно использовать следующие формы работы: чтение и обсуждение адаптированных текстов по социологии; выполнение заданий на употребление профессиональной лексики в контексте; ролевые игры и дискуссии по социальным проблемам; написание мини-эссе и докладов с использованием целевого лексического минимума. В результате изучения учебно-научной литературы был определен следующий примерный лексический минимум для студентов-социологов:

1. Базовые социологические термины:

общество, личность, культура, ценности, нормы, традиции, социальная группа, социальная роль, статус, социальные институты, стратификация, мобильность, социальная структура.

2. Методы социологических исследований:

опрос, анкетирование, интервью, наблюдение, эксперимент, статистика, выборка, гипотеза, анализ данных, интерпретация, респондент.

3. Общенаучная лексика:

исследовать, анализировать, сравнивать, обосновывать, формулировать, аргументировать, подтверждать, опровергать, результат, вывод.

4. Лексика для академической коммуникации:

доклад, презентация, дискуссия, эссе, статья, конференция, рецензия, проект, тема, проблема, решение.

Вышеперечисленный лексический минимум по теме «Базовые социологические термины» наряду с текстами можно внедрить через использование ролевых игр, работы с кейсами. Студенты получают задания разыграть «Социологический опрос: Ценности нашей семьи». Группа, получившая задание проводит опрос среди сокурсников и анализирует ответы и представляет результаты в аудитории. Интервью с соседом о том, как изменить атмосферу многоквартирного дома или села». Несколько человек из числа студентов группы, получившие данное задание проинтервьюировать соседа составляют вопросы используя лексику, из разряда базовых социологических терминов и проводят интервью со своими соседями. Результаты интервью представляются на следующем занятии и выделяются общие выводы по всем интервью. Лексика в данных случаях может стать инструментом исследования «соседей», объектом изучения сообществ соседей. Анализ реальных ситуаций и стереотипов можно провести через обсуждение тем «Поведение в транспорте», «Университет», «Дом, семья» через призму классовых различий или потребительского поведения. Как указывалось выше тексты также играют важную роль в введение новой лексики. Анализ контента текста происходит следующим образом: студенты ищут в предложенных текстах лексику, связанную с социальными ролями, анализируют частотность данной лексики. Студенты также могут создать собственные тематические глоссарии, которые расширяют базовый минимум профессиональными терминами, к примеру к теме «сосед» - «социальная дистанция». Студенты с интересом участвуют в дискуссиях по тематической лексике «Звери, птицы, насекомые» для экологической социологии. Данный подход может обеспечить переход от пассивного понимания слов к активному их использованию в профессиональном контексте.

Заключение. Проведённое предварительное исследование показало, что составление лексического минимума русского языка для студентов направления социологии является необходимым условием эффективного формирования их коммуникативной и профессиональной компетенции. Лексический минимум служит не только инструментом систематизации учебного материала, но и средством интеграции лингвистических и социологических знаний.

Результаты анализа подтвердили, что при отборе лексических единиц необходимо учитывать их частотность, профессиональную значимость, ситуативную обусловленность и системность. Формирование словаря должно опираться на реальные коммуникативные потребности студентов, связанные с чтением научных текстов, участием в дискуссиях и подготовкой исследовательских работ.

Предложенный в статье примерный лексический минимум включает базовую социологическую терминологию, лексику, связанную с методами социологических исследований, общенаучные слова и средства академической коммуникации. Для их внедрения в речь студентов используются ролевые игры, работа с кейсами, обсуждение отдельных тем и работа над текстом. Такой подход обеспечивает целенаправленное развитие

активного словаря обучающихся и способствует повышению их уровня владения русским языком в профессионально-ориентированной сфере.

Таким образом, работа по формированию лексического минимума русского языка как неродного для студентов-социологов имеет не только учебно-методическое, но и практическое значение. В перспективе планируется дальнейшая разработка и апробация данного минимума в образовательном процессе, а также создание учебных пособий и цифровых ресурсов, ориентированных на потребности билингвальных студентов гуманитарных специальностей.

Литература

1. Амирова П.Н. Профессионально-ориентированная русская речь студентов-таджиков экономического профиля с использованием информационно-коммуникационных технологий [Текст]: монография / П.Н. Амирова; под ред. Г.М. Ходжиматовой; ТНУ. – Душанбе: Аршам, 2024. – 216 с.
2. Ашурова Т. М. Обучение лексике русского языка в таджикской школе в лингвострановедческом аспекте: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Душанбе, 2015. – 208 с.
3. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного, нового, М., РУДН, 2007. – 188 с.
4. Власова Е. А., Карпова Е. Л., Ольшевская М. Ю. Лексический минимум по языку специальности: сколько слов достаточно? Разработка принципов минимизации // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2019. Т. 17, -№ 4. -С. 63–77.
5. Гусейнова Т. В. Методика преподавания русского языка в национальной средней школе. Учебное пособие для преподавателей и студентов педагогических вузов и колледжей. – Душанбе, РТСУ, 2025. – 200 с.
6. Гусейнова Т. В. Практическая направленность методической подготовки учителей русского языка: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. – Душанбе. 1999. – с. 35
7. Костомаров В. Г. Принципы отбора лексического минимума // Русский язык в национальной школе. 1963. -№ 1. - С. 29-35.
8. Муравьев Н. А. Ольшевская М. Ю. Подходы к составлению лексических минимумов в России и за рубежом: проблемы и перспективы // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2019. Т. 17, -№ 1. -С. 78–89.
9. Муродов Р. Н. Обучение студентов-филологов терминологической лексике в аспекте профессионального общения: дис. ... канд. пед. наук: 5.8.2. -Душанбе. 2024. – 209 с.
10. Назарова Р. Т. Методика формирования лексической компетенции студентов-таджиков в процессе обучения русскому языку в условиях двуязычия: дис. ... канд. пед. наук: 5.8.2. - Куляб, 2022. – 168 с.
11. Саидов З. З. Нагзибекова М. Б. Функционирование русского языка в Республике Таджикистан: история, современное состояние, перспективы развития // Русский тест: теория и практика. - 2025. - Т. 11. - №1. – С. 65-75.
12. Ходжиматова Г.М. Научные основы обучения терминологической лексике русского языка в неязыковом вузе: автореф. дис...д-ра пед. наук: 13.00.02. -Душанбе, 2011. – 42 с.
13. Цуканова Е.И. Обучение языку специальности с использованием терминологического словаря (филологический профиль): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02.- М., 2021.-29с.
14. Юлдошев У. Р. Таджикско-русское двуязычие как условие профессиональной подготовки студентов-медиков в вузах Таджикистана: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02. - Душанбе, 1999.–35 с.

СОЗДАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СТУДЕНТОВ-СОЦИОЛГОВ ТАДЖИКСКИХ ВУЗОВ

В статье рассматривается проблема составления лексического минимума русского языка для студентов отделения социологии, изучающих русский язык как неродной. Целью статьи является исследование путей выбора и создания перечня профессиональной лексики русского языка для изучения русского языка как неродного, для студентов-социологов. Исследование содержит результаты таких этапов как проведение сравнительного анализа существующих принципов и критериев выбора лексики при создании лексического минимума; подробный анализ лексики, входящей в действующий лексический минимум, для установления устаревшей / утратившей актуальность лексики, а также выявления лексем, обязательных для включения в программу изучения курса «Практический курс русского языка». В исследовании описаны основные критерии отбора лексических единиц: частотность, профессиональная значимость, ситуативная обусловленность и системность. В заключении приводится примерный лексический минимум, включающий базовые социологические термины, лексику научного стиля и средства академической коммуникации. Для целенаправленного развития активного словаря студентов необходимо внедрить данную лексику через ролевые игры, работу с кейсами, обсуждения отдельных тем и работу над текстом.

Ключевые слова: профессиональная лексика, обучение русскому языку как неродному, социология, билингвизм, речевая компетенция, социологические термины.

ТАҲИЯИ ЛУҒАТИ ҲАДДИ АҚАЛЛИ ЗАБОНИ РУСӢ БАРОИ ДОНИШЧӢӢНИ РИШТАИ ҶОМЕАШИНОСИИ ДОНИШГОҲӢИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола масъалаи таҳияи луғати ҳадди ақалли забони русӣ барои донишчӯёни риштаи ҷомеашиносӣ, ки забони русиро ҳамчун забони ғайримодарӣ меомӯзанд, баррасӣ мешавад. Ҳадафи мақола омӯхтани роҳҳои интиҳоб ва эҷоди рӯйхати луғати забони русӣ барои донишчӯёни сотсиолог аст, ки забони русиро ҳамчун забони дуюм меомӯзанд. Таҳқиқот таҳлили муқоисавии принсипҳо ва меъёрҳои мавҷуда барои интиҳоби луғат ҳангоми эҷоди луғати ҳадди ақал; таҳлили муфасссали луғати ҳадди ақали ҷорӣ барои муайян кардани луғати кӯҳна/кӯҳнашуда; ва муайян кардани лексемаҳое, ки барои дохил кардан ба “Курси амалии забони русӣ” заруранд, дар бар мегирад. Дар таҳқиқот меъёрҳои асосии интиҳоби воҳидҳои луғавиро тавсиф шудаанд: басомад, аҳаммияти касбӣ, аҳаммияти вазъиятӣ ва мувофиқат. Хулоса намунаи луғати ҳадди ақалро, аз ҷумла истилоҳоти асосии сотсиологӣ, луғати академӣ ва воситаҳои муоширати академиро пешниҳод мекунанд. Барои рушди мақсадноки луғати фаъоли донишчӯён, ҷорӣ кардани ин луғат тавассути бозиҳои нақшӣ, таҳқиқоти мавридӣ, муҳокимаи мавзӯҳои мушаххас ва қорҳои матнӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: луғати касбӣ, таълими забони русӣ ҳамчун забони дуюм, сотсиология, дузабонӣ, салоҳияти шифоҳӣ, истилоҳоти сотсиологӣ.

CREATING OF THE RUSSIAN LANGUAGE LEXICAL FRAMEWORK MINIMUM FOR SOCIOLOGY STUDENTS OF TAJIK UNIVERSITIES

This article examines the development of a minimum Russian vocabulary for sociology students studying Russian as a second language. The article aims to explore the selection and development of a list of professional Russian vocabulary for sociology students studying Russian as a second language. The study includes a comparative analysis of existing principles and criteria for selecting vocabulary when creating a minimum vocabulary; a detailed analysis of the current minimum vocabulary to identify obsolete/outdated vocabulary; and the identification of lexemes required for inclusion in the Practical Course of the Russian Language. The study describes the key criteria for selecting lexical units: frequency, professional significance, situational relevance, and consistency. The conclusion provides a sample minimum vocabulary, including basic sociological terms, academic vocabulary, and academic communication tools. To purposefully develop students' active vocabulary, it is necessary to introduce this vocabulary through role-playing, case studies, discussions of specific topics, and text-based work.

Keywords: professional vocabulary, teaching Russian as a second language, sociology, bilingualism, verbal competence, sociological terms.

Об авторе

*Абдулҳамидова Парвина Шомастоновна
Кандидат филологических наук, доцент
общеуниверситетской кафедры русского
языка*

*Российско-Таджикский (Славянский)
университет*

*734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
ул. М. Турсунзаде 30*

E-mail: parvin.abd@mail.ru

About the author

Abdulhamidova Parvina Shomastonovna

*Candidat of philological sciences, docent of the
department of Russian Language for University-
wide Studies*

Russian-Tajik (Slavonic) University

*734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
M. Tursunzade str., 30*

E-mail: parvin.abd@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Абдулҳамидова Парвина Шомастоновна

*Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи умумидонишгоҳии забони русӣ
Донишгоҳи (Славянии) Россия ва*

Тоҷикистон

*734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
кӯч. М. Турсунзода, 30*

E-mail: parvin.abd@mail.ru

ТАҲЛИЛИ ҚОНИШИНҲОИ НОМУАЙЯНИИ “MANCHE”, “JEDE (S-R)” ВА “JEMAND”-И ЗАБОНИ ОЛМОНӢ ВА МУҚОИСАИ ОН БО ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Сайфуллоев Х. Г. Зулфиқори Р.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айӣ

Дар аксарияти забонҳои олам қонишинҳоро дар катори чунин намуди вожаҳо, мисли исм, сифат, феъл ва ғайра, ба қисми махсуси ҳиссаи нутқ чудо мекунад. Ин анъана ҳанӯз дар замонҳои қадим арзи хастӣ намудааст. Грамматикҳои антиқа ба суҳанҳое, ки дар як замон ҳам номҳоро ифода мекарданд ва ҳам бо кадомин ҷиҳат аз онҳо фарқ доштанд, онҳоро ҳамчун синфи махсуси калом чудо менамуданд. Аммо дар раванди омӯзиши ҳаматарафаи моҳият ва махсусияти низоми қонишин, ки зимнан гуногунтаркибии хусусиятҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва семантикии он тазаккур меёбад, дар забоншиносии муосир кушишҳои таҷдиди назар кардани масъалаи дурустии чунин тақсимбандӣ ба қор бурда мешаванд [12, с. 22].

Аҳамиятнокии ин мавзӯи таҳқиқотро бо яқчанд вазъият метавон пайваस्त кард. Аз як тараф, таҳлили грамматикӣ қонишинҳои номуайяни дар омӯзиши грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мавқеи хоса дорад. Аз тарафи дигар, дар таҳқиқоти муосири забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ зарурати ҷаврӣ ба омӯзиши ҳамҷонибаи бисёр масъалаҳое, ки дар забонҳои муқоисашаванда ба мавзӯи қонишинҳои номуайяни рабтдоранд ва то ба ҳол баррасӣ ва омӯхта нашудаанд, вучуд дорад. Бинобар ин дар таълифи мақолаи мазкур мо низ ба ҳамон масъалаҳое таваққуф намудаем, ки то ба ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ кам ба назар мерасанд ва ё таҳқиқ нашудаанд.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ қонишин ҳиссаи номии нутқ ба шумор меравад. Он ба шакл ва гурӯҳҳои гуногуни грамматикӣ чудо шуда, вазифаҳои алоҳидаи худро иҷро менамоянд. Яке аз вазифаҳои маъмули қонишинҳо, ифода намудани шаклҳои номуайяни мебошад. Дар баробари ҳиссаи мустақилмаъноӣ исм, ки он ҳам дорои категорияи номуайяни мебошад, қонишин низ ифодакунандаи шакли номуайяни ба шумор меравад.

Масъалаи ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб будани қонишин миёни донишмандон то ҳол мавриди баҳс қарор дорад. Иддае аз онҳо қонишинро ҳиссаи номии нутқ меноманд ва иддаи дигар чунин меҳисобанд, ки қонишинҳо ба ҳеҷ гурӯҳ ва ё ҳиссаи номии нутқ мансуб нестанд. Масалан, О. И. Маскальская чунин меҳисобад: “Хусусияти асосии қонишинҳо аз он иборат аст, ки онҳо ба ҳиссаҳои номии нутқ мансуб нестанд, балки калимаҳои ишоратӣ мебошанд. Онҳо ҳодисаҳои воқеияти объективиро номбар намекунад, балки ба онҳо ишора мекунад. Онҳоро калимаҳои ишоракунанда низ меноманд” [6, с.209].

Ӯ қайд менамояд, ки “Қонишини *ман* ба ҳар як суҳангӯ ишора мекунад. Ҳар касе, ки дар бораи худ чизе мегӯяд, худро “*ман*” меномад [6, с.209].

Дар забони тоҷикӣ ва олмонӣ қонишинҳои номуайяни ҷиҳати ифода намудани предмет ва хусусиятҳои номуайянии он равона карда шудаанд. Ба гурӯҳи қонишинҳои номуайянии забони тоҷикӣ, ифодаҳои *ким-кӣ, чандин, якчанд, ким-чӣ, фалон, ким-кадом, фалонӣ, ким-чӣ хел, ягон, ким-чӣ гуна, ким-чӣ тавр, баъзе* ва ғайра дохил мешаванд. Қонишинҳои мазкур дар забони тоҷикӣ ба мафҳумҳои номуайяни ва ё ба таври номуайяни нишон додани амал ва ё предмет хизмат менамоянд.

Дар забони олмонӣ низ гурӯҳи зиёди қонишинҳоро во ҳурдан мумкин аст. Мавзӯи мазкур яке аз мавзӯҳои калон ва дорои категорияи махсус мебошад. Категорияи он дар алоқамандӣ бо исм мушоҳида ва омӯхта мешавад. Қонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ *jemand, einer, jeder, etwas, viele, mancher, einige, mehrere, man, wenige* ва ғайра мебошанд. Аслан қонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба шаклҳои гуногун ифода мешаванд. Ифодаҳое, ки дар боло нишон дода шудаанд, аз ҷумлаи серистифодатарин қонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба ҳисоб мераванд.

Ҳангоми муқоисаи қонишинҳои номуайяни дар ду забон, ба мо муайян гардид, ки онҳо баъзан ҳолат ҳангоми истифодабарӣ аз рӯи мазмун хеле шабеҳи ҳамдигар мебошанд. Шояд ин шабеҳият ба он хотир аст, ки ҳам забони тоҷикӣ а ҳам забони олмонӣ, аз оилаи гурӯҳи забонҳои ҳиндуарупой мебошанд.

Масалан, калимаи “*manche*” дар забони тоҷикӣ “*баъзе*” тарҷума мешавад ва ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони олмонӣ маънои номуайяниро ифода мекунад.

manche Leute- баъзе одамон, manche Probleme-баъзе мушкилиҳо, manche Fehler-баъзе иштибоҳҳо ва ғ.

Чи гунае ки ба мо маълум аст, дар забони олмонӣ бинобар сабаби вучуд доштани падежҳо, аксарияти ҳиссаҳои нутқ, ба монанди исм (ба воситаи артикл), қонишин, сифат пасвандҳои алоҳида қабул мекунам. Масалан қонишини номуайянии **“manche”** низ ҳангоми истифодашавӣ метавонад қисмати охири худро вобаста ба ҷинсияти исми дар пеш истода иваз намояд.

Мисол: **Manche Fehler** werden immer wieder gemacht.

Баъзе иштибоҳҳо ҳамеша тақрор меёбанд.

Manches Problem kann nur der Fachman lösen.

Баъзе мушклияҳо танҳо мутахассисон метавонанд ҳал намоянд.

Шакли асосии калима ва ё решаи он **“manch-”** мебошад, вале бинобар сабаби бо исм алоқаманд гардидан, ҷинсияти калимаи дар пешистодаро қабул менамояд. Бинобар ин, пасвандҳои худро иваз менамояд, ки ин ҳолат дар аксари калимаҳои тасрифшавандаи забони олмонӣ дида мешавад.

Аслан дар забони тоҷикӣ калимаи **“баъзе”** ба зарф тааллуқ дорад, вале ҳангоми иброз намудани фикри номуайян, ифодаи номуайяни қабул карда, қонишини номуайяни ҳисобида мешавад. Ҳамин гуна таъриф дар забони олмонӣ низ ба калимаи **“баъзе”** равона карда мешавад ва дар забони олмонӣ ҳам калимаи **“баъзе”** (**“manche”-м а н х е**) ба ҳиссаи мустақилмаъноӣ зарф тааллуқ дорад, вале шакли номуайяниро низ дар дигар ҳолат қабул карда метавонад. Чунончи:

...ва аз лашкари вай **баъзе** кушта шуд ва **баъзе** ба об ғарқ шуд (Таърихи Наршахӣ).

...und **manche** seiner Armee würden getötet und **manche** ertranken.

Ин мафҳум ба ҳамон калимаи **“баъзан”** низ алоқаманд шуда метавонад. Калимаи **“баъзан”** дар забони тоҷикӣ зарфи замонро ташкил медиҳад, ки ин ҳолат дар забони олмонӣ низ ба мушоҳида мерасад. Бояд қайд кард, ки аз рӯи мазмун истифодабарии ҳарду шакл дар забони тоҷикӣ гоҳ вақт ба як мафҳум истифода мешаванд. Мисол: **“баъзе вақт- баъзан вақт”**.

Истифодаи қонишинҳои номуайяни дар осори адабии намояндагони адабиёти муосири тоҷик хеле рушд кардааст. Аз ҷумла, дар асарҳои С.Айнӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, Ҷ. Иқромӣ, ки осорашон дар насри адабиёти муосири тоҷик назир надоранд, истифодаи қонишинҳои мазкур зиёд ба назар мерасанд:

Баъзе талабаҳо ба сабаби дар зери ғимояти ягон одами калон ё шогирди **ягон** муллои бонуфуз будан, ба воситаи онҳо хучраеро ба даст дароварда, **чанд гоҳ** аз дарбадарӣ халос мешуданд.

Einige Studenten, die unter dem Schutz **eines** großen Mannes oder des Schülers eines einflussreichen Mullahs standen, bekamen durch sie ein Zimmer und flohen manchmal aus der Gefangenschaft

Дар мисоли ба забони тоҷикӣ овардашуда калимаи **“баъзе”** ба вазифаи қонишини номуайяни истифода гардидааст, вале шакли худро дар забони олмонӣ иваз намудааст. Ин ивазшавӣ ба мафҳуми ҷумла вобастагӣ дошта, ба ҷои калимаи **„manche“** қонишини номуайянии **„einige“** оварда шудааст. Қонишини мазкур дар забони олмонӣ аслан ба маънои **“яке”** ва ё **“яке аз...”** истифода мешавад, гарчанде ивазшавии калимаи дар ҷумла ба назар расад, вале ивазшавии маъноӣ побарҷост.

Ҷӣ тавре ки дар боло қайд гардид, қонишини номуайянии **„manch-“** вобаста ба ҷинсият ва афтиш дар падежҳо метавонад пасвандҳои худро тағйир диҳад. Ин ҳолат ба хусусиятҳои грамматикӣ ва семантикии забони олмонӣ вобастагӣ дорад. Барои мисол ҷадвали падежҳои забони олмониро ба ҷунин шакл аз назар мегузаронем:

Kasus (падеж)	Maskulin Ҷинси мардона	Neutral Ҷинси миёна	Feminin Ҷинси занона	Plural Шакли ҷамъ
Nominativ (номинатив)	mancher	manches	manche	manche
Genitiv (генитив)	manches	manches	mancher	mancher
Dativ (датив)	manchem	manchem	mancher	manchen
Akkusativ (аккузатив)	manchen	manches	manche	manche

Чуноне ки Шенделс дар китоби худ, **“Практическая грамматика немецкого языка”** гуфтааст: **“Қонишини номуайянии *mancher* монанди қонишини номуайянии *jeder* тасриф мешаванд ва метавонанд ҳамчун исм ва ё сифати қонишин истифода гарданд.**

Mancher erkundigt sich nach Ihrer Gesundheit- **Баъзеҳо** дар бораи саломатии Шумо мепурсанд. **Manche** Arbeiter besuchen Abendkurse- **Баъзе** коргарон ба машғулиятҳои шабона ҷалб гардидаанд.

Дар ин мисол истифодашавии қонишини номуайяни дар ҳар ду забон шабеҳи ҳамдигар

истифода шудаанд. На аз ҷиҳати семантикӣ ва на аз ҷиҳати сохтори ҷумла, мавқеъ ва мазмуни он иваз нагардидааст. Албатта ин гуна ҳолатҳо дар аксари ҷумлаҳои забони олмонӣ, ки дар муқоиса ба забони тоҷикӣ нишон дода шаванд, ба назар мерасанд.

Ҳамчунин ба мо маълум аст, ки вобаста ба мавқеи истифодашавӣ, шакли ҷонишинҳо хоҳанд ёфт:

z.B.: Heute habe ich im Unterricht *manches* nicht verstanden.

Имрӯз ман дар дарс *баъзе* чизҳоро нафаҳмидам.

Manche glauben, perfekt zu sein. Aber jeder macht Fehler.

Баъзеҳо фикр мекунад, ки олий бошанд, аммо ҳар кас иштибоҳ мекунад.

Дар мисоли дуум ҷонишин дар шакли „*manche*“ оварда шудааст, ки шабоҳат дорад ба шакли занона дар падежҳо. Аммо мисоли мазкур дар шакли ҷамъ оварда шудааст. Падежи номинатив ва аккузативи забони олмонӣ, дар шакли ҷамъ ҳамеша монанд ифода меёбанд ва мисоли оварда шуда дар падежи номинатив буда, ба саволи „*wer?*“– *кӣ?* ҷавоб мешавад. *wer glaubt?– кӣ фикр мекунад? manche glaubt–баъзеҳо фикр мекунад.*

Ҷонишини номуайянии „*баъзе*“ дар шакли ҷамъ ба вазифаи исм истифода шуда метавонад.

Сафар ва шарикони вай аз пеши дари вагон истода баъзеҳо телпак, баъзеҳо рӯймолча, баъзеҳо дасти холии худро баланд бардошта, хайр, хайр...хайр...гуён овоз мебароварданд (Ф.Ниёзӣ, Вафо) [1, с.104].

Чунин ивазшавии функсияи лексикӣ-семантикии ҷонишини номуайянии „*баъзе*“ (*manche*) дар забони олмонӣ низ ба назар мерасад. Дар забони олмонӣ ҳангоми бо исм алоқаманд шудани ҷонишини мазкур, танҳо ба исм савол гузошта мешавад (*чи гунае ки ин ҳолатро мо болотар қайд карда будем*).

Ҳамчунин ивазшавии маъноӣ лексикӣ онҳо бо роҳҳои гуногун ба назар мерасад. Дар забони тоҷикӣ ва ё ҳангоми муқоисаи байнизабонӣ, ҳолатҳое ба назар мерасад, ки ифодашавии як калима ба дигар шакл сурат мегирад. Масалан, мисоли баъдина калимаи „*баъзе*“, дар забони олмонӣ на ба шакли *manche* истифода шудааст, балки шакли худро иваз намуда, ифодаи дигари лексикиро қабул кардааст:

Саройбони сарои „Кавказ“ аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда, дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди *баъзе* мардуми Бухоро, барои дар ин гуна мавридҳо таъягоҳ ёфтани раиҳои давлати Россия шуда будааст [10, с.137].

Der Wachter war ein echter Burger Bucharas und war sogar hier geboren. Erst an diesem Tag wurde bekannt, dass er gleich einigen **anderen** Einwohnern der Stadt die Russische Staatsbürgerschaft angenommen hatte [13, с.82].

Дар мисоли мазкур усули тарҷумаи транспозитсионӣ истифода гардида, калимаи „*anderen*“, ки аз ҷиҳати семантика аз намунаи тоҷикӣ хеле дур аст, шакли лексикӣ худро ба дигар намуд нишон медиҳад. Ин ҳолат аксаран ҳангоми муқоисаи типологӣ зиёд ба назар мерасад.

Ҷонишини номуайянии „*jeder*“–*ҳар, ҳар кас* дар забони олмонӣ яке аз маъмултарин ва серистифодатарин ҷонишин ба ҳисоб меравад. Ҷонишини мазкур дар забони олмонӣ, ба гурӯҳи ҷонишинҳои номуайяний дохил мешаванд. Аз ҷиҳати грамматикӣ ва семантикӣ ҳангоми истифода гардидан, онҳо шаклҳои худро дар падежҳо иваз менамоянд.

Ҷонишини мазкур дар забони тоҷикӣ ба гурӯҳи ҷонишинҳои *таъинӣ* дохил мешавад [3, с.218].

Ҷонишинҳои таъинӣ калимаҳои зерин мебошанд: ҳама, *ҳар (ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар як, ҳар кас, ҳар кадом, ҳама гуна, ҳар гуна)*. Ин ҷонишинҳо аломати предметро ба таври умумӣ таъин мекунад [3, с.218].

Ҷонишини номуайянии „*jeder*“ бо ҷонишини номуайянии „*jederman*“ ҳаммаъно мебошад. Ҷонишини номуайянии „*jederman*“ шакли кӯхнашудаи ҷонишини номуайянии „*jeder*“ мебошад [17, с.218].

Ҳангоми истифодашавӣ, ҷонишини номуайянии „*jeder*“ бо исм ва ё сифат дар забони олмонӣ алоқаманд шуда ифода меёбад:

Jeder (jedermann, jeder Bürger) hat in unserem Land das Recht auf Arbeit und Erholung [17, с.218] (Дар кишвари мо ҳар кас (*ҳар як* шаҳрванд) ҳуқуқи меҳнат ва истироҳатро дорад).

Дар мисоли нишондодашуда (дар ҳарду намуна) ҷонишини „*jeder*“ ҳамчун исм ифода гардида, хусусияти саволгузорию қабул кардааст. Ин ҳолат дар ҳар ду ҷумлаҳои муқоисашаванда дида мешавад ва тақрибан хусусияти якхела доранд.

Ҷонишини номуайянии „*jeder*“ хусусияти тағйирёбӣ дар падежҳоро дорад. Ҳамчун ҷонишини номуайянии „*manche*“, вобаста ба ҷинсҳои мардона, занона ва миёна метавонад

дар падежҳо шакли худро иваз намояд. Ин тағйирёбӣ, ба тағйирёбии маънову мазмуни калима ва ҷумла таъсир мерасонад.

Kasus (падеж)	Maskulin Ҷинси мардона	Neutral Ҷинси миёна	Feminin Ҷинси занона
Nominativ (номинатив)	jeder	jedes	jede
Genitiv (генитив)	jedes	jedes	jeder
Dativ (датив)	jedem	jedem	jeder
Akkusativ (аккузатив)	jeden	jedes	jede

Ҷонишини номуайяни мазкур дар шакли ҷамъ истифода намешавад.

“Ҷонишини “jeder” дорои фақат шакли танҳо мебошад ва ҷун артикли муайян тасриф мешавад. Ҷонишинҳои “alle, einige, viele, beide” фақат дар шакли ҷамъ истифода шуда, мисли артикли муайян тасриф мегарданд” [11, с.225].

Чӣ гунае ки дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” гуфта шудааст, “маънои луғавӣ ва грамматикӣ “**ҳар**” дар алоҳидагӣ он қадар равшан нест. Ҷонишини **ҳар** одатан пеш аз исмҳо омада, ягон предмети алоҳидаро нишон медиҳад” [3, с.218].

Ҳамчунин ҷонишини таъинии “**ҳар**” дар забони тоҷикӣ ба намудҳои гуногун ифода шуда метавонад. Мисол **ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар кучо, ҳар кас** ва ғайра.

Оид ба ин масъала дар китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ” (қисми 1, фонетика, морфология) гуфта шудааст: “Ҷонишинҳои таъинии таркибӣ аз ҷонишини “**ҳар**” ба воситаи ҷонишинҳои саволӣ ва калимаҳои дигар сохта мешаванд: **ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар кадом, ҳар чанд, ҳар як, ҳар кас ва монанди инҳо.**

Ҷонишини таъинии “**ҳар ки**” барои ифоданамоии одамон истифода шуда метавонад” [2, с.97].

Хусусияти мазкур дар забони олмонӣ низ ба чунин тарз мушоҳида карда мешавад. Яъне ифодашавии ҷонишини номуайяни **jeder** дар забони олмонӣ, вазифаи муайян намудани одамонро дар назар дошта, барои ном бурдани шахс ва ё ягон нафар истифода шуда метавонад.

Wenn Sie in das Dorf Bulmachuron kommen, können Sie vom siebenjährigen Kind bis zum siebzigjährigen Greis **jeden** fragen: “Wo ist Hamroh-Rafiks Land?” **Jeder** wird es Ihnen zeigen, und Sie können sich davon überzeugen, dass ich meine fünf Tanob gepflegt habe und sie so schön sind wie ein Blumengarten vor dem Haus.” [14, с.55]

Ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон рафта, «заминҳои Ҳамроҳрафиқ кадом аст?» гуфта пурсед, **аз ҳафтсола то ҳафтмодсолаи аҳолии** он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардаам! [9, с.115]

Дар мисоли овардашуда, ки ба таври мазмунан ба забони олмонӣ тарҷума гардидааст, фарқият вучуд дорад. Яке аз омилҳои фарқияти мисолҳо маҳз дар ҳамин аст, ки асари “Марги судхур” мазмунан тарҷума шудааст ва дар баъзе ҷумлаҳо тағйироти лексикӣ ва грамматикӣ дида мешавад. Масалан ҷонишини номуайяни “**Jeder**” дар мисоли овардашудаи забони олмонӣ, ишоракунандаи ибораи “**аз ҳафтсола то ҳафтмодсолаи аҳоли**” мебошад. Гарчанде ки ба шакли амиқ фикри мо қайд карда нашудааст, вале ин ибора ифодакунандаи маънои зикршуда ба ҳисоб меравад. Аз тарафи дигар, тарҷумаи ҷонишини номуайяни “**Jeder**” дар забони тоҷикӣ маънои ҷонишини таъинии “**ҳар**”-ро дорад.

→...гуфта пурсед, **аз ҳафтсола то ҳафтмодсолаи аҳолии** он ҷо...[9, с.115]

→vom siebenjährigen Kind bis zum siebzigjährigen Greis **jeden** fragen...[14, с.55]

Гарчанде аз ҷиҳати лексикӣ дар мисоли мазкур фарқият вучуд дошта бошад, вале ибораҳо ва ё дигар воситаҳои лексикӣ ифодагари маънои асосӣ мебошанд. Ҳолатҳои дигаре низ вучуд дорад, ки ҷонишини номуайяни зикршуда ба таври муайян дар ҳар ду мисоли муқоисашаванда равшан мушоҳида мегардад.

Hamroh-Rafik bat seinen künftigen Herrn noch einmal, sich mit der Fahrt ins Dorf zu beeilen, worauf sie sich verabscheuten und **jeder** seiner Wege ging.

Ҳамроҳрафиқ зудтар ба саҳро рафтандро боз як бори дигар аз хӯчаини худ илтимос карда, **ҳар ду** аз ҳам ҷудо шуда паси корҳои худ рафтанд.

Дар луғатҳои забони олмонӣ-забони тоҷикӣ, калимаи “**ҳар ду**”-и забони тоҷикӣ бо калимаи „**beide**“ муайян карда шудааст. Калимаи „**beide**“ низ дар забони олмонӣ ҳамчун ифодакунандаи ҷонишини номуайяни ба ҳисоб меравад [4, с.75].

“Ин ҷонишинҳо аломати предметро ба тариқи умумӣ таъин мекунанд. Ҷонишини таъинии **ҳар** ба шакли танҳои исм меояд” [2, с.97] вале ҷонишинҳои номуайяни предмет ва аломати онро ба таври номуайяни ва тахминӣ нишон медиҳанд.

Ба назар чунин мерасад, ки ҷонишинҳои номуайяни дар баъзе ҳолатҳо шабеҳи ҳамдигар мебошанд, вале зоҳиран агар мо ба онҳо нигарем ва мушоҳида намоем, албатта ин

фикр дуруст аст. Аммо дар асл ифодаи онҳо, гарчанде аз ҷиҳати сохт ва шакл монанд ба назар расанд, вале аз ҷиҳати мазмуну мӯхтаво фарқкунандаанд. Масалан агар мо ҷонишини номуайянии “jeder”-ро дар забони олмонӣ нишон диҳем, аз ҷиҳати истифодабарӣ шабеҳи ҷонишини номуайяни “jemand” ифода мегардад, вале мазмуни он албатта чи дар забони тоҷикӣ ва ҷи дар забони олмонӣ дигаргун мешавад. Агар тарҷумаи ҷонишини номуайянии “jeder” дар забони тоҷикӣ “ҳар кас, ҳар кӣ” бошад, пас ҷонишини номуайянии “jemand” ба таври “касе, ким-кӣ, ким-чӣ, ягон кас” ифода мешавад. “Он барои баёни андеша дар бораи шахсоне, ки ба ҷинси мардона ё занона тааллуқ доранд, хизмат мекунад. Ҷонишини мазкур дар падежҳо хусусияти тағйирёбиро дорад” [5, с.117].

Омӯзиши грамматикаи забони олмонӣ, одатан тариқи ҷадвалҳо ба роҳ монда мешавад. Дар забони олмонӣ, аксари ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла исм, сифат ва ҷонишин мунтазам бо ҷойгиршавӣ дар ҷадвалҳо омӯзонида мешаванд. Ҷонишинҳои номуайяни ба таври васеъ дар ҷадвалҳо нишон дода мешаванд. Ҷуноне ки болотар дар ҷадвалҳо оварда шуд, ба монанди онҳо ҷонишини номуайянии “jemand” низ дар падежҳо ба таври хоси худ ҷой мегирад.

Kasus (падеж)	Maskulin Ҷинси мардона
Nominativ (номинатив)	jemand
Genitiv (генитив)	jemandes
Dativ (датив)	jemand/jemandem
Akkusativ (аккузатив)	jemand/jemanden

Ҷонишини мазкур дар падежҳо наметавонад ба ҷинсияти алоҳида ҷудо шавад. Яъне ин ҷонишин ба таври умумӣ баён шуда, шахс ва ё предметро ба таври умумӣ дар шакли номуайяни ифода мекунад. Бояд таъкид кард, ки дар забони тоҷикӣ низ ин гуна ифодаҳо вучуд дорад, ки хоси ҳар як ҷинс набуда, предметро ба таври умумӣ баён месозад.

Ҳамчунин ҷонишини номуайянии “jemand” дар забони олмонӣ барои ишора кардан ба одамони номаълум ё ашхоси мушаххас, ки номашон маълум нест, истифода мешавад. Тарзи ифодаи он аз контекст вобастагӣ дорад. Ҷонишини мазкур метавонад ба як ё якчанд нафар ишора кунад, ки ба онҳо ном ва ё ишора махсус карда нашудааст. Мисол:

Jemand wird dir helfen

Як (касе, ҳар кас) ба ту кумак мекунад.

Дар мисоли овардашуда калимаи “jemand” метавонад дар тарҷумаи тоҷикӣ ҳам ба шакли “касе”, “як кас” ва ё ба шакли “ҳар кас” истифода шавад. Вобаста аз контекст мо метавонем намунаи наздикро интихоб намуда, дар ҷунин ҷумлаҳо онҳоро истифода барем.

Ҷонишини номуайянии “jemand” монанди ҷонишини номуайянии “*somebody*” ё “*someone*”-и забони англисӣ мебошад. Он ҳамеша ба маънои шахс, аммо маълум нест кадом шахс, ифода мешавад.

Муқоисаи типологӣ дар мисолҳои нишондодашуда, яке аз ҷузъҳои асосӣ ва муҳимми мақола ба ҳисоб меравад. Ҷуноне маълум аст, муқоисаи типологӣ масъалаи муҳим дар омӯзиши забонҳои хориҷӣ мебошад. Барои муқоимал гаштани мақолаи пешниҳодшуда, зарур шуморидем усулҳои гуногуни тадқиқотиро, аз ҷумлаи методҳои гуногуни тадқиқотӣ-типологӣ истифода барем. Масъалаи омӯзиш ва истифода бурдани методҳои тадқиқотии типологӣ, ҷиҳати муқоимал ва илман асоснок намудани мавзуи баррасишаванда мусоидат менамояд.

“Забоншиносӣ мисли дигар илмҳои усулҳои таҳқиқотии худро муқаррар намуда, баҳри амиксозии ин ё он қисмати забон роҳандозӣ мегардад. Яке аз намудҳои асосии забоншиносӣ усули муқоисавӣ-типологӣ ба шумор рафта, дар рушди илми забоншиносӣ нақши назаррас дорад. Методҳои муқоисавӣ-типологӣ дар забоншиносӣ усулҳои мебошанд, ки барои омӯзиши муқоисавии забонҳо бо мақсади муайян ва таҳлили хусусиятҳои умумӣ ва гуногунии онҳо истифода мешаванд” [7, с.21].

Дар таҳлил ва тарҷумаи мисолҳо, ки дар муқоиса ба ду забон оварда мешавад, албатта усулҳои гуногуни типологӣ зарур мебошад. Вазифаи асосии методҳои тадқиқотӣ, ошкор гардонидани хусусиятҳои таърихӣ, шабоҳатҳои забонӣ ва дигар ҷанбаҳои забонӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳлилҳои грамматикӣ нишон медиҳанд, ки омӯзиши ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба таври васеъ паҳн гардидааст. Мушкилии асосӣ маҳз дар он аст, ки мавзуи мазкур дар муқоиса ба забони тоҷикӣ кам ба ҷаш мерасад. Албатта ин яке мушкилоти самти тадқиқотӣ дар соҳаи забоншиносии ҷумҳурий ба ҳисоб меравад. Бо вучуди ин ҳама камбудихо ва норасоӣҳо, ки баҳри ба даст овардани маълумоти илмӣ пеши рӯ меояд, моро мебояд, ки мавзуи мазкурро амиқтар ва беҳтар баррасӣ намоем.

Дар таҳқиқоти забоншиносони хориҷ аз кишвар, масъалаи омӯзиши ҷонишинҳои номуайяни зиёд ба ҷаш мерасад. Ҷун мавзуи мо самти тадқиқоти олимони хориҷ аз

кишварро дар бар намегирад, моро зарур аст, ки танҳо дар атрофи се воҳиди номуайяни *“manche”*, *“jeder”* ва *“jemand”* боз таваккуф намоем.

Татбиқи маъноӣ мушаххас ё номуайян аз ҷониби воҳиди мушаххаси лексикӣ бо ҳадафи коммуникативии ибора, пешакӣ муайян карда мешавад. Маҳз дар матн вобаста ба ҳолати нутқ ва контексти воҳиди номӣ қобилияти нишон додани предмет ё падидаи мушаххас, маълум ё номуайяно пайдо мекунад. Номҳои норавшан матро оғоз мекунамд, онҳо тавассути ворид кардани аломатҳои нав ба инкишоф ва тағйирёбии маъно кумак мекунамд. Яке аз муҳимтарин масъалаҳое, ки дар рафти истифода шудани ҷонишинҳои номуайяни ҷиҳати баррасӣ қарор мегирад, тағйир ёфтани маъноҳои ҷонишинҳои номуайяни мебошад. Яъне як ҷонишини номуайяни метавонад ду ё се маъноро ифода намояд. Ин гуна хусусиятҳои семантикии ҷонишинҳои номуайяни боис мегардад, ки тағйирёбии маъноҳо иваз шавад ва ё зиёду камшавии воҳидҳои лексикӣ ба мушоҳида гардад. Мисол: *«Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга фоида мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт фоида мебаред. Ин аз инсоф нест»* [10, с.137].

„Als Geldgeber erhalte ich von jedem Hunderter nur drei Tanga, und Sie nehmen durch mein Geld, ohne selbst etwas aufzuwenden, fünf bis sieben Tanga je Hunderter ein! Ist das etwa gerecht?“ [15, с. 66].

Дар мисоли овардашуда як нуктаро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷонишини номуайяни *“jeder”* дар намунаи олмонӣ танҳо як маротиба истифода шудааст, вале дар қисмати дуҷумла аслан аз истифодашавии худ дарак надодааст. Чи тавре ки болотар қайд намудем, як ҷонишини номуайяни метавонад як ё ду маъноро ифода намояд ва ё хусусияти кам ва тағйирдиҳии ҷумларо низ пайдо намояд. Ҷумлаи мазкур метавонад фикри моро комил гардонад, зеро он хусусиятҳои ивазшавии маънои калимаи мазкур ва тағйирёбии мафҳумҳо ҳам дар варианти забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони олмонӣ ба таври возеҳ намуддор аст.

Мафҳуми муайяни/номуайяни ҷузъи таркибии баёнии прагматикист, ки дар зери таъсири як қатор омилҳо ташаккул меёбад. Ҷанбаи прагматикӣ дар омӯзиши қонунҳои татбиқи ин категория хеле муҳим аст, зеро ҳангоми баррасии як воҳиди грамматикӣ, ба монанди ҷонишинҳо, артиклҳо, сифатҳо ва исмҳо тағйирёбии маъноҳо ва намудҳои воҳидҳои мазкур ба назар мерасан, ки ин ишора ба хусусияти парадигмавӣ мекунад. Дар мавзӯи ҷонишинҳои номуайяни низ ин омил қобили тазаккур аст. Дигаргуншавии баъзе ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба дигаргуншавии маънову мазмуни калима ва ё ибора таъсир мерасонад. Аммо як нуктаи дигар боиси тазаккур аст, ки ҳангоми тарҷума ва ё нишон додани намуна ба забони тарҷумашуда, дигаргунии мисол ба назар мерасад. Ин ҳолат дигаргуншавии ҳолати синтаксисии ҷумларо нишон медиҳад. Мисол:

....яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт: – «Қоришкамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар ҳуҷраи зархарид дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз ҳуҷраҳояшро ба ту ба орият бидиҳад [8, с.11].

Einer meiner Freunde erbot sich, mir behilflich zu sein. „In Buchara lebt ein gewisser Kori-Ischkamba“, sagte er. „Der besitzt viele Wohnzelten. Vielleicht hast du Glück, und er überlässt dir eine ohne Entgelt“ [16, с. 3].

Дар мисоли мазкур каме шакли тарҷума аз ҷиҳати лексикӣ тағйир ёфтааст. Масалан ба ҷои ҷонишини номуайяни *“як кас”*, дар варианти тарҷумашуда муаллиф ҷонишини номуайяни *“ein gewisser”-ро* истифода бурдааст. Ин ҳолат ба дигаргуншавии лексикӣ боис гаштааст. Аммо дар ҷузъи *“яке аз дӯстонам”*, намунаи олмонӣ ба шакли *“Einer meiner Freunde”* омадааст, ки ҷонишини номуайяниро ба таври конкретӣ дар забони олмонӣ ифода менамояд.

Бояд тазаккур дод, ки ҷонишинҳои номуайяни дар забонҳои муқоисашаванда (тоҷикӣ ва олмонӣ) дар баъзан ҳолат бо ҳам наздикӣ доранд ва барои ифодаи мафҳумҳои номуайян метавонанд ҷумларо ба як тарз ва монанд нишон диҳанд. Аслан дар мақолаи мазкур 3 шакли ҷонишини номуайяни забони олмонӣ-*“manche”*, *“jeder”* ва *“jemand”* бо дарназардошти тарзи ифодашавии онҳо дар забони тоҷикӣ баррасӣ гардидааст. Ҷонишинҳои номуайяни мазкур ҷузъе аз гурӯҳи ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба шумор мераванд. Ҷуноне ба мо муайян гардид, дар чанд ҳолат тарзи ифодашавии ҷонишинҳои мазкур, ҳангоме ки дар муқоиса бо забони тоҷикӣ нишон дода мешаванд, дигаргун мегардад. Аслан сабабҳои дигаргуншавии мафҳуми ҷонишинҳои мазкур дар забони тоҷикӣ аз чанд омил иборат шуда метавонад. Яке аз омилҳои асосии он, дар падежҳо омадани ҷонишинҳои мазкур ба ҳисоб

мераванд. Чун ба мо маълум аст, тағйирёфтани шакли ҷонишинҳо дар падежҳо, ба тағйирёбии маъноӣ калима таъсир мерасонад.

Муқоисаи байниҳамдигарии мавзӯҳои грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ва олмонӣ сабаби пайдо шудани донишҳои иловагии грамматикӣ мегардад ва моро барои омӯзиши дигар паҳлӯҳои грамматикӣ лексикӣ водор месозад.

Адабиёт

1. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ. – Душанбе: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 104 с.
2. Грамматикаи забони тоҷикӣ” (қисми 1, фонетика, морфология. - Сталинобод, 1953.- 97 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, Фонетика, Морфология. Мухар. махсус Ш.Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1982. - 218 с.
4. Лутс Жеҳак, Сайфуллоев Х.Г. Луғати забони олмонӣ-забони тоҷикӣ./ Лутс Жеҳак, Сайфуллоев Х.Г.-Душанбе, 2010.-с.75
5. Мирсоатов Т.З. “Deutsche Grammatik. Morphologie/ Мирсоатов Т.З.- Ташкент, 1974.-с.117”
6. Москальская О.И. Теоретическая грамматика современного немецкого языка/Москальская О.И.- Москва: «Академия», 2004.- с.209
7. Умедов Ш. Ҳ., Сайфуллоев Х. Г. Методҳои таҳқиқотӣ дар таҳлили контрастивии ишораҷонишинҳои тоҷикӣ ва олмонӣ/ Ш. Ҳ., Умедов Х. Г. Сайфуллоев Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ: Душанбе, 2023., № 6 (107).- с.21
8. Садриддин Айнӣ, “Марги Судхур”/ С.Айнӣ. – Душанбе: “Маориф”, 2015.- с.11
9. Садриддин Айнӣ, “Марги Судхур”/ С.Айнӣ. - Душанбе: “Маориф”, 2015.-с.115
- 10.Садриддин Айнӣ, “Марги Судхур”/ С.Айнӣ. - Душанбе: “Маориф”, 2015.- с.137
- 11.Сайфуллоев Х. “Забони немисӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 8/Х. Сайфуллоев.- Душанбе: “Маориф”, 1998.-225 с.
- 12.Ҳалимова М.С. Таҳлил грамматикӣ-категорияӣ а функционалӣ-семантикӣ ҷонишинҳои шахсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ/ М.С. Ҳалимова Дис. К.н.-Душанбе, 2021.- с.22
- 13.Sadriddin Aini, Der Tod des Wucherers/ S.Aini.-Verlag Kultur und Fortschritt Berlin, 1966.- s.82
- 14.Sadriddin Ayni “Der Tod des Wucherers”/ S. Ayni.-Verlag Kultur und Fortschritt Berlin, 1966.-s. 55
- 15.Sadriddin Ayni “Der Tod des Wucherers”/ S. Ayni.-Verlag Kultur und Fortschritt Berlin, 1966. -s. 66
- 16.Sadriddin Ayni “Der Tod des Wucherers”/ S. Ayni.- Verlag Kultur und Fortschritt Berlin, 1966. -s. 3
- 17.Schendels E. Deutsche Grammatik (Morphologie, Syntax, Text)/ E.Schendels - Moskau, 1982. -с.218

ТАҲЛИЛИ ҶОНИШИНҲОИ НОМУАЙЯНИИ “manche”, “jede (s-r)” ва “jemand” –и ОЛМОНӢ ДАР МУҚОИСА БО ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар ин мақола таҳлили типологӣ, синтаксисӣ, грамматикӣ ва лексикӣ ҷонишинҳои номуайяни, хусусан ҷонишинҳои номуайянии “manche”, “jede (s-r)” ва “jemand”-и забони олмонӣ дар муқоиса ба забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳлилҳои грамматикӣ, ки дар робита ба мавзӯи мазкур оварда шудаанд, дар асоси адабиёти илмӣ бадеӣ сурат гирифтаанд. Мавзӯи ҷонишинҳои номуайяни алоқамандии худро бо категорияи номуайянии исм дар баъзан ҳолат муайян месозад. Дар мақолаи мазкур бори аввал таҳлили се ҷонишини номуайяни дар муқоиса ба забони тоҷикӣ таҳқиқ гардидааст. Ҷонишинҳои номуайяни мазкур, аз муҳимтарин ва серистеъмолтарин ҷонишинҳои номуайяни дар забони олмонӣ ба шумор мераванд. Дар мақолаи мазкур таҳқиқоти семантикӣ, лексикӣ, грамматикӣ ва типологӣ мушоҳида карда мешавад, ки чӣ хати ба таври васеъ, пурра ва амиқтар омӯхтан ва аз худ намудани ҷонишинҳои номуайяни мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: ҷонишинҳои номуайяни, семантика, лексика, типология, падеж, категория, шабеҳият.

АНАЛИЗ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ “manche”, “jede (s-r)” и “jemand” НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В СРАВНЕНИИ С ТАДЖИКСКИМ ЯЗЫКОМ

В данной статье рассматривается типологический, синтаксический, грамматический и лексический анализ неопределенных местоимений, особенно неопределенных местоимений “manche”, “jede (s-r)” и “jemand” немецкого языка в сравнении с таджикским языком. Грамматический анализ, представленный по данной теме, основан на научной и художественной литературе. Неопределенного местоимения в ряде случаев определяет его отношение к неопределенному категории существительного. В данной статье впервые исследуется анализ трёх неопределённых местоимений в таджикском языке. Эти неопределённые местоимения являются одними из самых важных и широко используемых неопределённых местоимений в немецком языке. В данной статье наблюдаются семантические, лексические, грамматические и типологические исследования, которые помогают шире, полно и глубже изучить и освоить неопределённые местоимения.

Ключевые слова: неопределённые местоимения, семантика, лексика, типология, падеж, категория, сходство.

ANALYSIS OF INDEFINITIVE PRONOUNS “manche”, “jede (s-r)” AND “jemand” GERMAN LANGUAGE IN COMPARISON WITH THE TAJIK LANGUAGE

This article examines the typological, syntactic, grammatical and lexical analysis of indefinite pronouns, especially the indefinite pronouns “manche”, “jede (s-r)” and “jemand” of the German language in comparison with the Tajik language. The grammatical analysis presented on this topic is based on scientific and fiction literature. Indefinite pronouns in some cases determine their relation to the indefinite category of nouns. This article examines the analysis of three indefinite pronouns in the Tajik language for the first time. These indefinite pronouns are among the most important and widely used indefinite pronouns in the German language. This article presents semantic, lexical, grammatical and typological studies that help to study and master indefinite pronouns more widely, fully and deeply.

Keywords: indefinite pronouns, semantics, vocabulary, typology, case, category, similarity.

Дар бораи муаллифони

Сайфуллоев Хайрулло Габдуллаевич
Доктори илмҳои педагогӣ, профессор
кафедраи забони олмонӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: sayfi.ddot@mail.ru

Зулфигори Раҷабали
Ассистенти кафедраи забони олмонӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zulfikori.radzhabali@bk.ru

Об авторях

Сайфуллаев Хайрулло Габдуллаевич
Доктор педагогических наук, профессор
кафедры немецкого языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: sayfi.ddot@mail.ru

Зулфигори Раҷабали
Ассистент кафедры немецкого языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: zulfikori.radzhabali@bk.ru

About the authors

Sayfullaev Khairullo Gabdullaevich
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
of the Department of German language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: sayfi.ddot@mail.ru

Zulfikori Rajabali
Assistant of the German language department
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zulfikori.radzhabali@bk.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКИХ ПРЕДЛОГОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИНГВИСТИКИ

Хоркашова З. Х.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Предлоги являются важной частью грамматической системы языка, выполняя функцию связи между словами и выражая различные отношения между ними. В немецком языке предлоги занимают особое место благодаря богатству форм и значений, а также сложной системе управления. Изучение немецких предлогов с лингвистической точки зрения позволяет понять механизмы их функционирования и роль в структуре предложения [1, с. 85].

Предлоги и союзы играют особую роль в качестве служебных слов среди непредикативных элементов. Оба они участвуют в построении членов предложения в функции дополнений и обстоятельств. Поэтому, как у предлогов, так и у союзов существуют полностью драматизированные единицы с лексическим значением. Именно это обуславливает разнообразие их использования. В качестве портативных связующих элементов координирующие союзы занимают особую роль в этой области [5, с. 182].

В составную категорию предлога входят непредикативные единицы, которые встречаются вместе с существительным, местоимением или предложной группой. Предлог и номинатив вместе образуют предложную группу, в которой предлог как синтаксическая глава управляет номинативом в плане падежа.

Некоторые предлоги управляют только одним падежом (генитив, датив, аккузативом), другие — двумя падежами. Особенно часто встречаются сочетания дательный-генитивы и дательный-каузативный. Все три падежа управляются одинаково. Выбор между дательным и родительным падежом в основном определяется стилистическими соображениями, а между дательным и винительным — синтаксико-семантическими [5, с. 184].

Одной из ключевых функций предлогов является управление падежом существительных или местоимений, входящих в их предложные группы. Предлоги выступают в роли синтаксических головных слов, определяющих грамматическую форму дополнения. Например, предлог "mit" управляет дательным падежом ("mit dem Vater" — с папой), а "für" — винительным ("für den Freund" — для друга). Например, *Ich fahre mit dem Vater aufs Land.*

Er kauft für den Freund ein Buch.

Это управление обеспечивает согласованность внутри предложной группы и влияет на синтаксическую структуру предложения. В случае с комбинированными предлогами (например, "an", который может управлять как Akkusativ, так и Dativ) выбор падежа зависит от контекста и смысловой нагрузки.

Предлоги выражают различные отношения: пространственные (место, направление), временные (период времени), причинно-следственные связи, модальные оттенки. Например:

Пространственные: "auf dem Tisch" (на столе), "in die Stadt" (в город).

Например, *Das Buch liegt auf dem Tisch. Ich fahre in die Stadt.*

Временные: "um 8 Uhr" (в 8 часов). *Um 8. Uhr beginnt der Unterricht.*

Причинные: "wegen des Wetters" (из-за погоды). *Wegen des schlechten Wetters bleiben wir zu Hause* [1, с. 86].

Эта семантическая функция позволяет точно передавать смысловые отношения между элементами предложения.

Немецкие предлоги делятся на несколько групп по морфологическим и семантическим признакам: простые (например, in, auf, über), сложные (например, aufgrund, anstatt), а также фразовые (например, im Hinblick auf). Они могут управлять различными падежами: винительным (Akkusativ), дательным (Dativ) или обоими (Wechselpräpositionen).

Хотя использование предлогов в основном относится к морфологии, они также играют роль в синтаксисе, поскольку устанавливают отношения между элементами предложения. Чтобы получить представление о предлогах, важно прежде всего дать определение этому понятию.

Герхард Хельбиг и Йоахим Буша, которые занимаются немецкой грамматикой, объясняют в старом и новом изданиях «Предлоги связывают слова и группы слов». И также: «Предлоги рассматриваются как часть речи внутри служебных слов, относящихся к связующим словам. Предлоги связывают слова и группы слов» [6, с. 401].

С другой стороны, Моника Рейман указывает, что предлоги устанавливают отношения между элементами предложения, и они могут стоять перед существительным, местоимением [11, с. 160].

Помимо вышеупомянутых положений, Вильгельм Шмидт в своей книге «Основные вопросы немецкой грамматики» объясняет, что они служат связующими элементами, то есть соединяют слова и предложения в группы слов или сложные предложения, выражая при этом определённые отношения [12, с. 69]. Дополнительно, исходя из следующих объяснений и положений, мы можем легко определить основную функцию и значение предлогов.

Хоберг также отметил, что «предлоги - эти слова, обозначающие отношение». «По форме предлоги неизменяемы, они всегда сочетаются с другим словом, обычно существительным или местоимением, к которому они управляют [9, с. 148].

Хенчель и Вейдт говорят: «Предлоги относятся к частицам. Предлоги служат для выражения отношения между двумя элементами; поэтому в немецком языке их иногда называют также словами, обозначающими отношение» [8, с. 273].

Хойер также писал об этом: «К частицам относятся: предлоги, союзы, междометия и наречия». Частицы: «неизменяемые слова, то есть слова, которые не склоняются и не спрягаются». «Предлоги никогда не стоят в предложении одни; от них всегда зависит какая-либо группа слов» [10, с. 147].

Вельманн пишет: «Предлоги выступают как средство для выражения взаимосвязи между глаголом и его номинальными участниками (объектами, наречиями) или для приписывания существительному другого элемента (в качестве атрибута) (отсюда также название — «обозначающие отношение» или „отношения в слова“). Обычно они стоят перед существительным, которое управляют по падежу [13, с. 90].

Предлоги - эти неизменяемые слова, которые вводят именные группы и управляют падежом их связанного слова».

Здесь напомним, что термин «предлог» происходит от латинского слова *Prä-positio*, что означает «представленный впереди».

В конечном итоге, исходя из упомянутых определений, мы можем сделать вывод.

Предлоги - эти части речи или слова, которые используются для связывания и соединения различных слов, групп слов или именных фраз с разными порядками слов в предложении.

Предлоги встречаются в трех синтаксических функциях: как обстоятельство, как дополнение и как определение. В роли обстоятельства они обычно находятся в составе предложения и указывают на ситуацию, описываемую предложением. Сам предлог является реляционным словом. В примере он обозначает отношение между ситуацией «Карл отдыхает» и Бисмарк-башня. Значение предлога в этом использовании является конкретным. Оно имеет лексическое значение в обычном смысле. Из-за очевидной функциональной связи между обстоятельственными предлогами и наречиями оба часто рассматриваются как категориально связанные. Тогда предлоги считаются двусложными или даже переходными наречиями, или наоборот — наречия рассматриваются как в переходные предлоги [5, с. 183].

Karl rastet auf dem Bismarckturm.

Кроме того, предлоги зависят от различных частей речи, наречия, как это показано ниже.

Наречия обозначают обстоятельства слова или предложения, более подробно, обстоятельства могут относиться к местным, временным и другим условиям.

Согласно Герхарду Хельбигу, наречие не склоняется, то есть (ни по спряжению, ни по склонению), они обозначают обстоятельства события, служат для указания модальных и каузальных отношений». Наречия, как и предлоги, выполняют определенные функции, они могут связывать группы слов или предложения и управлять падежом, у наречий также есть свои функции [6, с. 73].

Немецкий язык, а также немецкое предложение особенно сосредоточены на некоторых синтаксических отношениях, таких как субъект - предикат и объект (главные члены предложения); атрибут и обстоятельство, Например,

Das Mädchen schreibt den Brief heute — («*heute*» — это обстоятельство).

С другой стороны, наречие может использоваться как атрибут при существительном, прилагательном или другом наречии, Например,

Das Auto dort gefällt mir. — атрибут с существительным.

Das Auto fuhr sehr schnell. — атрибут с прилагательным.

Sie geht zur Schule sehr oft. — атрибут с наречием.

С морфологической точки зрения выделяют следующие три группы наречий:

Группа наречий (Adverbiengruppe)

Можно выделить следующие группы:

местоимённые наречия (Pronominaladverbien),

союзные наречия (Konjunkionaladverbien) и вопросительные наречия (Frageadverbien)

Местоимённые наречия (Pronominaladverbien):

Это сочетание наречий и предлогов. Например,

da + Präposition → daran, damit, davon

hier + Präposition → hieran, hieraus, hiermit

Союзные наречие (Konjunkionaladverbien):

Эти наречие, которые содержательно связывают предложения. В отличие от союзов, союзные наречие могут стоять не только в начале предложения, но и внутри его. Они являются членами предложения. Например:

Er hat mich belogen, ich will deshalb mit ihm nichts mehr zu tun haben. - Он мне соврал, поэтому я больше не хочу иметь с ним дела.

Er kam zu spät, aber ich war deshalb nicht böse. - Он пришёл поздно, но я из-за этого не был зол.

Вопросительные наречие (Frageadverbien) или (Interrogativadverbien), они должны стоять в начале предложения. Например,

Wo steht dein Auto? — Где стоит твоя машина?

Wann kommt er? — Когда он придёт?

По их семантической функции наречии делятся на:

локальные (lokale): dort, da, woher, wohin... -там, откуда, куда...

временные (temporale): bald, gestern, vorher... - скоро, вчера, раньше...

модальные (modale): gerne, eilends, sehr... - охотно, быстро/спешно, очень...

каузальные [логические] (kausale): darum, trotzdem...- поэтому, всё же...

Они всегда предшествуют слову, которое они связуют (чаще всего существительному или другому существительному).

Вместе они образуют предлоговую группу. Некоторые предлоги могут сливаться с последующим артиклем.

С помощью предлогов можно уточнить:

место (где?)

время (когда?)

способ действия (как?)

причина (почему?)

Примеры: an, bei, nach, neben, über, vor, zwischen, zu.

В чем сейчас разница между наречием и предлогом?

Оба дают дополнительные сведения о месте, времени, способе или причине.

Как определить, является ли в предложении слово наречием или предлогом?

Исходя из этих определений и по мнению Петера Айзенберга, граница между предлогами и наречиями объясняется следующим образом:

«Большая часть локальных наречий связана с предлогами тем или иным образом. Некоторые выражения являются одновременно и наречиями, и предлогами: например, links (слева), rechts (справа), oberhalb (над), unterhalb (под)» [5, с. 211].

Другие наречие содержат предлог или его формы как часть выражения:

in (предлог) innen, drinnen; против внутри: in — внутри; innen — внутри; drinnen — внутри. unter (предлог) против ниже: unter — под; unten — снизу; herunter — вниз; unterhalb — под. über (предлог) против сверху: über — над; drüber — там; überall — везде.

Также разграничение наречий от предлогов и союзов не вызывает трудностей. Предлоги управляют одним или несколькими падежами, а наречия не связаны с падежным управлением.

Помимо ранее упомянутых цитат, Бусманн объяснил разницу следующим образом: «Похожие на наречия и некоторые союзы, предлоги в своем исходном значении обозначают отношения между элементами в отношении основных отношений локальные (на, под, над), временные (во время, между), причины (вследствие, несмотря на) и модальные (включая, согласно). Однако в отличие от наречий и союзов, предлоги обладают свойством рекции, то есть они определяют падеж своих связанных слов, Например, durch, für + аккузатив; gegenüber, vor, zwischen + дательный падеж; außerhalb, zugunsten, infolge + генитив. Буквальное значение предлога как «предварительное расположение» применяется лишь частично, поскольку по синтаксическому положению различают следующие виды предлогов:

Предлог (*in der Stadt* — *в городе*),

Постпозиция (*der Ehre halber* — *ради чести*),

Циркумпозиция (*um der Ehre willen* — *ради чести*),

Амбиопозиция (*der Ehre wegen* — *из-за чести*. *wegen der Ehre* — *из-за чести*)» [4, с. 544].

В некоторых случаях бывает трудно отличить наречия от предлогов, однако исходя из ранее приведённых цитат можно сделать вывод:

Наречие обозначает обстоятельства, в которых происходит событие или действие;

Например, *er läuft schnell* = (*schnell ist ein Adverb он бежит быстро* («быстро» — это наречие).

Предлоги связывают слова и группы слов между собой, поэтому их называют словами, выражающими отношения; Например, *Er läuft zur Universität* - *Он бежит в университет*.

Чтобы точно определить разницу между «предлогом» и «союзом», сначала важно объяснить термин «союз».

Вышеупомянутые термины- это две основные группы связующих слов, однако они очень отличаются друг от друга. Разница между этими двумя понятиями заключается в следующем:

И союзы, и предлоги - эти неизменяемые части речи, то есть они не склоняются. В немецком языке союз также часто называют связующим словом, они служат для соединения частей предложения, главных и придаточных предложений.

а) Примеры сочинительных союзов в предложениях:

Er geht zur Universität und ich bleibe hier. *Он идет в университет, а я остаюсь здесь.*

Wir kaufen Wasser und Kaffee. *Мы покупаем воду и кофе.*

б) Примеры подчинительных союзов в предложениях:

Ich denke dass, wir dieses Hemd kaufen sollten.

Я думаю, что нам стоит купить эту рубашку.

Ich gehe gleich ins Bett, weil ich müde bin. *Я сейчас пойду спать, потому что я устал* [4;

7].

Сочинительные союзы связывают предложения одинаковой формы, то есть (главные с главными, придаточные с придаточными); в то время как подчинительные союзы связывают главное и придаточное предложение.

Союзы также имеют свои значения:

Aneinanderreihend - последовательность: *Du gehst weg und ich bleibe hier.*

Ты уходишь, а я остаюсь здесь.

Entgegensetzend- противопоставление: *Sie ist streng, aber gerecht.* *Она строгая, но справедливая.*

Begründend - причина: *„Ich gehe schlafen, weil ich müde bin.* *Я иду спать, потому что я устал.*

Einräumend - уступка: *Er fährt Auto, obwohl er getrunken hat.* *Он водит машину, хотя он выпил.*

Zeitlich - временные отношения *Putzt die Zähne, bevor ihr schlafen geht.*

Чистите зубы перед тем, как идти спать.

Все эти предложения связаны между собой с помощью союзов.

Итак, предлоги связывают слова и группы слов, а союзы соединяют части слов, части предложения и целые предложения. Кроме того, у предлогов есть управление падежами — каждый предлог управляет одним или несколькими падежами, тогда как союзы этого не делают; с другой стороны, предлоги находятся внутри членов предложения, а союзы — вне членов предложения. Например,

Er arbeitet während der Ferien = *Präposition.* *Он работает во время каникул — предлог.*

Er lebt sehr bescheiden, während sein Bruder stinkreich ist=Konjunktion. Он живёт очень скромно, в то время как его брат — миллиардер — союз.

Es gibt Stimmung zu Hause, seit (seit dem) sie gekommen ist=Konjunktion. В доме царит настроение с тех пор как она пришла — союз.

Es regnet seit drei Tagen=Präposition. Идёт дождь уже три дня — предлог.

«Союзы связывают части речи, части предложения и предложения, предлоги соединяют слова и группы слов. Союзы находятся как снаружи, так и внутри, а предлоги только внутри членов предложения. Кроме того, предлоги отличаются от союзов тем, что обычно требуют управления падежом.» [5, с. 191].

Итак, для различения наречия, союза, предлога и подчинительного союза можно сказать многое, например, мы можем выразить причинную связь с помощью всех четырёх частей речи:

Ich gehe nicht zur Schule, weil es regnet. Я не иду в школу, потому что идет дождь. (подчинительный союз — Subjunktion)

Ich gehe nicht zur Schule, denn es regnet. Я не иду в школу, ведь идет дождь. (союз — Konjunktion)

Wegen des Regens, gehe ich nicht zur Schule. Из-за дождя я не иду в школу. (предлог — Präposition)

Es regnet, darum gehe ich nicht zur Schule. Идет дождь, поэтому я не иду в школу. (наречие — Adverb)

Кажется, что четыре части речи в приведённых примерах имеют одинаковое значение, но с моей точки зрения это не создаёт проблем, потому что для того, чтобы различить эти четыре части речи, сначала нужно знать их положение или функцию, а не их семантику или значение, то есть:

Союзы и подчинительные союзы соединяют предложения и всегда стоят на первом месте.

Наречия могут свободно перемещаться внутри предложения.

Предлоги при перестановке остаются внутри той же группы слов.

Для различения этих частей речи важно учитывать их функцию и положение в предложении, а не только смысл.

В первом и втором предложениях причина выражена с помощью союзов, соединяющих части предложения.

В третьем — предлог указывает на причину, связанный с существительным «дождь».

В четвертом — наречие «поэтому» указывает на следствие.

Некоторые предлоги могут стоять как перед, так и после управляемого или связанного слова; к таким предлогам относятся: **entlang, gegenüber.**

Например, *Entlang dem Fluss standen Bäume. (Вдоль реки стояли деревья.)*

Wir sind gegenüber Kritikern sehr zurückhaltend. (Мы очень сдержанны по отношению к критикам.)

Множество второстепенных предлогов также могут ставиться как перед, так и после управляемого слова. Есть примерно около 20 таких предлогов. Например, *ähnlich, ausgenommen, bar, betreffend, einbegriffen, eingedenk, eingeschlossen, entgegen, entlang, entsprechend, fern, gegenüber, gemäß, gleich, mitgerechnet, nah, nahe, nach, näher, nicht, gerechnet, treu, ungeachtet, wegen, zu, zufolge* [4, с. 218].

В этом типе положения управляемое слово — существительное или местоимение (Например, *entlang / gegenüber*).

Однако установлено правило, что у наречий только предлоги **entlang** (в постпозиции) и **gegenüber** (в префиксной и постпозиционной позиции) могут занимать такие позиции.

Что касается прилагательных - в этой группе предлоги не используются.

Заключение: Функциональные особенности немецких предлогов являются важной областью лингвистического анализа, поскольку они выполняют ключевую роль в структурировании и смысловом оформлении предложений. В рамках лингвистической теории предлоги выступают как служебные слова, обеспечивающие выражение отношений между словами и группами слов, а также связывающие отдельные части предложения в единую смысловую целостность. Их способность управлять падежами существительных и местоимений, а также выражать пространственные, временные, причинные и другие отношения подчеркивает их универсальную функцию в системе немецкой грамматики. Анализ функциональных особенностей предлогов показывает, что они не только выполняют

синтаксическую роль, но и способствуют уточнению семантических связей внутри предложения. Таким образом, изучение предлогов с лингвистической точки зрения позволяет глубже понять структуру немецкого языка и особенности его грамматической системы, что является важным для теоретического и практического освоения языка.

Литература

1. Ашурмадов, Қ.М. Вазифаҳои сарфи пешояндҳои забони англисӣ / Қ.М. Ашурмадов. // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. - № 2 (97). - С. 84-88.
2. Арсеньева, М. Г. Грамматика немецкого языка / М. Г. Арсеньева, Е. В. Гасилевич. – Москва, 1982. - 227 с.
3. Адмони В.Г. Теоретическая грамматика немецкого языка / В.Г. Адмони. – М.: Просвещение, 1986. – 336 с.
4. Bußmann, Hadumod: Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, Kröner, 2008. – 778 p.
5. Eisenberg, Peter, das Wort Grundriss der deutschen Grammatik, Metzler, 2004. – 354 p.
6. Helbi, Gerhard, deutsche Grammatik, Grundfragen und Abriss, iudicium / Gerhard, Helbi. - Verlag, 1991. – 737 p.
7. Helbig, Gerhard, Buscha, Johachim, die deutsche Grammatik Handbuch für Ausländerunterricht / Gerhard, Helbi. - Langenscheidt, Leipzig 2002. 432 c.
8. Hentschel / Weydt: Handbuch der deutschen Grammatik, / Hentschel. - Gruyter, 2003. – 273 p.
9. Hoberg, Rudolf : Der kleine Duden. Deutsche Grammatik / Rudolf Hoberg. - Dudenverlag, 2004. – 446 p.
10. Heuer, Walter, Richtiges Deutsch, Neue Zürcher Zeitung, 2006. – 356 p.
11. Reimann, Monika, Grundstufen –Grammatik für DaF, Max Hueber Verlag, 1996. – 344 p.
12. Schmidt, Wilhelm, Grundfragen der deutschen Grammatik, eine Einführung in die funktionale Sprachlehre, Volk und Wissen Volkseigener / Schmidt, Wilhelm. - Verlag Berlin 1976. – 480 p.
13. Wellmann: Deutsche Grammatik. Laut. Wort. Satz. Text, Universitätsverlag Winter, 2008. – 415 c.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКИХ ПРЕДЛГОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИНГВИСТИКИ

Данная статья посвящена изучению функциональных особенностей немецких предлогов с лингвистической точки зрения. В рамках исследования рассматриваются основные типы предлогов, их роль в синтаксической и семантической структуре предложения, а также особенности управления падежами и выражения отношений между словами. Особое внимание уделяется различиям между предлогами, наречиями, союзами и частицами, а также их взаимодействию с другими частями речи. Анализ показывает, что предлоги выполняют важную функцию связующих элементов, обеспечивая ясность и логическую связность высказываний. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию грамматической системы немецкого языка и расширяют теоретические представления о роли служебных слов в языке. В статье рассматриваются теоретические подходы к классификации предлогов, а также практические аспекты их использования в современном немецком языке. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию роли предлогов в системе немецкой грамматики и могут быть полезны для лингвистических исследований, преподавания языка и изучения немецкой лингвистики в целом.

Ключевые слова: немецкие предлоги, синтаксис, управление падежами, отношения между словами, грамматическая структура.

ХУСУСИЯТҲОИ ФУНКЦИОНАЛИИ ПЕШОЯНДҲОИ ЗАБОНИ ОЛМОНӢ АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ ЗАБОНШИНОСӢ

Мақолаи мазкур ба омӯзиши хусусиятҳои функционалии пешояндҳои забони олмонӣ аз нуқтаи назари забоншиносӣ бахшида шудааст. Тадқиқот намудҳои асосии пешояндҳо, нақши онҳо дар сохтори нахвӣ ва семантикии ҷумла, инчунин хусусиятҳои функционалии пешояндҳо ва ифодаи муносибатҳои байни калимаҳоро баррасӣ мекунад. Дикқати махсус ба фарқияти байни пешояндҳо, зарфҳо, пайвандакҳо, ҳиссаҳо ва таъсири мутақобилаи онҳо бо дигар ҳиссаҳои нутқ равона карда шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки пешояндҳо вазифаи муҳими унсурҳои пайвастандари иҷро мекунад, ки возеҳият ва пайвастагии мантикии гуфторро таъмин мекунад. Натиҷаҳо ба фаҳмиши амиқи системаи грамматикӣ забони олмонӣ мусоидат мекунад ва тасаввуроти назариявиро дар бораи нақши ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ дар забон мукамал менамоянд. Дар мақола равишҳои назариявӣ ба таснифоти пешояндҳо, инчунин ҷанбаҳои амалии истифодаи онҳо дар забони олмонӣ муосир баррасӣ карда мешаванд. Натиҷаҳои бадастомада ба фаҳмиши амиқи нақши пешояндҳо дар системаи грамматикаи забони олмонӣ мусоидат мекунад ва барои таҳқиқоти забоншиносӣ, омӯзиши забони олмонӣ ва умуман омӯзиши забоншиносии олмонӣ муфид мебошанд.

Калидвожаҳо: пешояндҳои олмонӣ, синтаксис, идоракунии падежҳо, муносибатҳои байни калимаҳо, сохтори грамматикӣ.

FUNCTIONAL FEATURES OF GERMAN PREPOSITIONS FROM THE POINT OF VIEW OF LINGUISTICS

This article is dedicated to studying the functional features of German prepositions from a linguistic perspective. The research examines the main types of prepositions, their role in the syntactic and semantic structure of sentences, as well as the specifics of case government and expression of relationships between words. Special attention is given to the differences between prepositions, adverbs, conjunctions, and particles, as well as their interaction with other parts of speech. The analysis shows that prepositions serve an important function as linking elements, ensuring clarity and logical coherence in utterances. The findings contribute to a deeper understanding of the grammatical system of the German language and expand theoretical concepts regarding the role of function words in language. The article considers theoretical approaches to the classification of prepositions, as well as practical aspects of their use in modern German. The results obtained contribute to a deeper understanding of the role of prepositions in the system of German grammar and can be useful for linguistic research, language teaching and the study of German linguistics in general.

Keywords: german prepositions, syntax, case government, relationships between words, grammatical structure.

Об авторах

*Хоркашова Зиёдамо Худобердиевна
Ассистент кафедры немецкого языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

Дар бораи муаллиф

*Хоркашова Зиёдамо Худобердиевна
Ассистенти кафедраи забони олмонӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

About the author

*Khorkashova Ziyodamo Khudoberdievna
A teacher in the department of Roman and
Germany Faculty
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 121*

ТАФСИРУ ТАСНИФОТИ БАЪЗЕ АЗ ИСТИЛОҲОТИ БИОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Мискинова Т. У.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Илми биология, ки дар маҷмӯъ соҳаи ҳаёти инсонро мавриди омӯзиш қарор додааст, дар таърихи илм собиқаи тулонӣ дошта, истилоҳоти зиёдеро дар худ фаро гирифта, таҳлилу баррасии он дар марҳилаи истиқлоли забонӣ муҳим ва саривақтӣ ба шумор меравад. Таъкид намудан бамаврид аст, ки ин истилоҳот натиҷаи заҳмату талошҳои илмии олимони ва донишмандони тоҷик дар марҳилаҳои аввали пайдоиши забон ва истилоҳоти он буда, бештаре аз онҳо то имрӯз низ дар забони тоҷикии тиббии биологӣ истифода мешаванд. Сарчашмаҳои биологии мо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ниёгони мо дар ин бахшҳо неруи тавонмандии беназир дошта, дар шинохти олами набототу ҳайвонот, ботаника, зоология, байторӣ, тиб ва шоҳаҳои мухталифи он маводди арзишманди илмӣ пешниҳод намудаанд, ки бартариӣ ҷаҳонбинии илмии тоҷиконро дар улуми мазкур аз мардуми дигар, бахусус аз арабҳо ва дар баъзе масоили алоҳидаи он аз юнониҳову ҷиниҳову ҳиндиҳо низ таъкид намудаанд. Масалан, дар робита ба ин масъала аз осори пурарзиши Ибни Сино ёдовар шудан мумкин аст, ки то ҳол бархе аз осори гаронбаҳои ӯ дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ ҳанӯз тарҷума нагардида, мазмуну муҳтаво ва арзиши илмии онҳо дар асрҳои миёна ва нақши онҳо дар пешбурди илмҳои тибб, ботаника, зоология, биология ва экология дақиқу равшан нашудааст, дар ҳоле, ки ин асарҳо осори арзишманд ва сарчашмаҳои бозғатимоди ин илмҳоро ташкил медиҳанд [11, с. 14].

Олимону донишмандони мо пойдевори илмҳои гуногунро гузошта, дар илми биология ва шоҳаҳои мухталифи он низ фикру андешаҳои судманде пешниҳод намудаанд.

Аз аввали пайдоиши ҳамаи илмҳо таъсири юнониҳо ва аҳли илму адаби юнонзамин ва ҳамчунин олмониҳо дар соҳаи мухталифи он бештар будааст. Дар истифодаи истилоҳоти илмӣ низ саҳми онҳо ба таври назаррас ба мушоҳида мерасад. Истилоҳоти биологии мутадовили он замон, ки олимону донишмандони мо низ аз он истифода намудаанд;

Divergere – аз калимаи лотинии “divergerens” гирифта шуда – дивергенсия дар забони тоҷикӣ ба маънии раванди дуршавии аломатҳои дар шаклҳои аз ҷиҳати генетикӣ вобаста ба мутобиқати онҳо ба шароити мухталифи зиндагӣ фаҳмида мешавад. [10, с. 123]. Истилоҳи мазкур дар забони олмонӣ низ чунин шарҳу тавзеҳ дода шудааст: Divergere – abgeleitet vom lateinischen Wort, divergerens was den Prozess der Divergenz von Charakteren in genetisch verwandten Formen aufgrund ihrer Anpassung an unterschiedliche Lebensbedingungen bedeutet [6, с. 87].

Истилоҳи юнонии “bionika” аз решаи “bios” – ҳаёт гирифта шуда, тибқи сарчашмаҳои биологии тоҷикӣ як шӯъбаи илми биология мебошад, ки сохтор ва ҷаъолияти ҳаёти организми инсонро ҳайвонро бо мақсади истифода бурдани қору ҷаъолияти узвҳои онҳо дар ҳама соҳаҳои зиндагии инсон ва ҳайвон мавриди омӯзиш қарор медиҳад [10, с. 82]. Агар ба мазмун ва муҳтавои ин истилоҳ дар забони олмонӣ таваҷҷуҳ намоем, чунин шарҳ дода шудааст, ки қобили қабул мебошад: Der griechischer Begriff „Bionik“ leitet sich von der Wurzel „Bios“ – Leben ab und ist ein Zweig der biologischen Wissenschaft, der den Aufbau und die Lebenstätigkeit menschlicher und tierischer Organismen untersucht, um die Nutzung und Funktion ihrer Organe in allen Bereichen des Menschen und Tieren Leben zu nutzen [6, с. 56].

Истилоҳи биологии “biokoinos” – биоценоз аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷмӯи организмҳои зинда аз қабili ҳайвоноту наботот, занбӯрӯғҳо ва ҳашароти дар қаламрав ва ё минтақаи муайян паҳн гардида фаҳмида мешавад [10, с. 83]. Истилоҳи мазкур дар луғатнома ва фарҳангномаҳои биологии олмонӣ бо каме тағйирот чунин маънидод карда шудааст: Der biologische Begriff “biokoinos” – Biozönose leitet sich vom griechischen Wort ab und bezeichnet die Gesamtheit der in einem bestimmten Gebiet oder einer bestimmten Region verbreiteten Lebewesen wie Tiere, Pflanzen, Pilze und Insekten [6, с. 105].

Баъзе аз ин истилоҳоти мутадовили замони бостон, ки дар марҳилаҳои мухталифи ташаккули забони тоҷикиву олмонӣ аз ҷониби олимони юнон истифода мешудаанд, имрӯз низ дар илми биологии забонҳои тоҷикиву олмонӣ қобили истифода мебошанд.

Ё худ истилоҳи биологии юнонии „konvergenzi“ – конвергенсия, ки аз решаи калимаи юнонии „konvergare“ гирифта шудааст, дар забони тоҷикӣ ба маънои дар заминаи узвҳои пайдоишашон гуногун вобаста ба шароити яхелаи зиндагӣ, дар гурӯҳҳои аз ҷиҳати семантикӣ дур пайдо шудани мутобиқати монанд далолат мекунад [10, с. 249]. Ҳамин истилоҳ дар сарчашмаҳои илмӣ биологии олмонӣ айнан дар ҳамин мазмун маънидод карда шудааст, ки маъниро дақиқ баён менамояд: In Sinne der Entstehung ähnlicher Kompatibilität in semantisch entfernten Gruppen auf der Grundlage von Organen unterschiedlicher Herkunft, abhängig von gleichen Lebensbedingungen [6, с. 342].

Ба ҳамин монанд истилоҳи юнонии „фауна“ ки дар илми биологии юнониҳо ҷойи хоса дошт, имрӯз ҳам ба ҳамин маънӣ дар тиббӣ замони муосир дар бештари забонҳо қорбасти мешавад. Истилоҳи юнонии биологии „faina“ – фауна – дар забони тоҷикӣ ҳамчун маҷмӯи намудҳои ҳайвоноти дар минтақа ва ё қаламрави муайян зиндагикунанда (аз латинии „fauna“ – олиҳаи ҷангалҳо, майдонҳо, саҳроҳо, муҳофизи галаи ҳайвонот дар улуми асотиршиносии римӣ) маънидод шудааст [10, с. 533]. Дар забони олмонӣ низ мо истилоҳи фавқуззикрро дар баёни чунин маънии дақиқ дармеёбем: Eine Gruppe von Tierarten, die in einer bestimmten Region oder einem bestimmten Territorium leben (von lateinisch „Fauna“ – die Göttin der Wälder, Felder, Beschützerin des Tierkorns in der römischen Mythologie [9, с. 567].

Ё худ дар баробари истилоҳи биологии „fauna“ истилоҳи „flora“ низ хеле мутадовил буда, дар илми биологияи муосир дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Истилоҳи биологии „flora“ аз латинии „florages“ гирифта шуда, дар сарчашмаҳои биологии тоҷикӣ маҷмӯи организмҳои растаниҳоеро меғоянд, ки дар як давраи таърихӣ таҳаввулу ташаккул ёфта, дар қаламрав ва ё минтақаи мазкур мерӯяд, аз латинии „flora“ – олиҳаи гулҳо, баҳор ва таҷассуми салтанати рустаниҳо маънидод карда шудааст, ки дар тиббӣ муосир низ бо ҳамин ному маънӣ шарҳ дода мешавад [10, с. 545]. Ин мафҳум ҳамчун истилоҳи биологӣ дар сарчашмаҳо ва луғатномаҳои биологии олмонӣ дар чунин мазмун тавзеҳ дода шудааст: Eine Reihe pflanzlicher Organismen, die sich in einer historischen Periode entwickelt und gebildet haben und in diesem Gebiet oder dieser Region wachsen, aus dem Lateinischen „flora“ – Göttin der Blumen und des Frühlings und die Verkörperung des Pflanzenreichs [9, с. 643].

Истилоҳи „parassit“, ки дар соҳаи илми биология дар забонҳои тоҷикиву олмонӣ маъмулу маъруф аст, аз решаи калимаи юнонии „parassitos“ гирифта шуда – муфтиҳӣ ба маънии тарзу шакли муносибати дутарафаи байни организмҳо фаҳмида мешавад, ки дар натиҷа як намуд намоёндаи дигарро ба сифати манбаи ғизо истифода мебаранд [10, с. 369]. Истилоҳи мазкур дар сарчашмаҳои биологии олмонӣ чунин маъниро хеле суфтаву равшан ифода намудааст: Der Begriff „parassit“, der im wissenschaftlichen Bereich der Biologie im Tadschikischen und Deutschen allgemein bekannt ist, kommt vom griechischen Wort „parassitos“ – gegenseitig im Sinne der wechselseitigen Beziehung zwischen Organismen, wodurch eins entsteht Art nutzt einen anderen Vertreter als Nahrungsquelle [9, с. 321].

Ёдовар бояд шуд, ки аксари олимону донишмандон дар сарчашмаҳои биологии тоҷикиву олмонӣ дар луғатномаву фарҳангномаҳои хеш аз рӯйи зарурат аз шакли овонависи он аз ин истилоҳот истифода бурдаанд.

Истилоҳи биологии „эволюция“ низ аз калимаи латинии „evolutio“ гирифта шуда, ба маънии роҳи усулҳои рушди инкишофи олами органикӣ, тағйирёбии он, инкишофи табиати зинда, гуногунинкишофёбии ҳаёти зинда ва пайдоиши шаклҳои нави ҳаёт далолат мекунад. Бояд хотиррасон намуд, ки ин истилоҳ аз ҷониби олими бузурги Юнони Қадим Арасту пешниҳод шудааст. Зеро маҳз ӯ аз аввалинҳо шуда, дар бораи омӯзиши илми табиат, олами ҳайвоноту наботот фикру андешаҳои ҷолиб пешниҳод намуда, ба доираи илмӣ ҳамон замони фарзияи худинкишофёбии табиати олами ҳастиро ворид намуд. Аз маънидоди истилоҳи „evolutio“ - и латинӣ бармеояд, ки Арасту бо пешниҳоди истилоҳи мазкур дунёи моддиро ба таври воқеӣ эътироф намуда, чунин андешаи ғолибро пешниҳод намуд, ки „дунё доимо дар ҳаракат“ будааст [13, с. 31]. Аз рӯйи истилоҳоти биологие, ки ҳамчун мисол овардаву шарҳ дода шуд, маълум аст, ки омӯзиши мероси гаронбаҳои классикони мо ва дигар донишмандони тиббӣ ҳамон давраи замони ба мактаби тарҷумонии Толедо (Тулайтила), ки бо ташаббуси архиепископи Толедо ва канслери бузурги Кастилия Раймонд аз Толедо таъсис ёфта буд, зич вобастагӣ дошт.

Бояд таъкид намуд, ки ин маркази мисли „Байт – ул – ҳикма“ – и Бағдод ба тарҷума ва таҳқиқи осори илмӣ донишмандон ва олимони забардасти арабиабон дар аврупо гардид. Тавре донишманди тоҷик С. Сулаймонов дар навиштаҳои худ тахти унвони „Ҷиҳил мақола“

ишора менамояд, масъалаи аввалин тарҷумони осори табиатшиносии Ибни Сино будани Иоан Севилскийро мавриди таҳқиқ қарор дода метавон гуфт, ки аз асрҳои XII то асрҳои XVI ба шарофати тарҷумаҳои донишмандони Испанӣ, Фаронсаӣ ва Италияи осори тиббӣ табиатшиносӣ, растанишиносӣ гиёҳшиноскӣ ва ҳайвоншиносии арабии Ибни Сино, ки ба истилоҳоти биологӣ ва шоҳаҳои мухталифи он робитаи ногусастанӣ дорад, ба забонҳои дигари аврупоӣ тарҷума гардид.

Тавре аз гуфтаҳои болоӣ бармеояд, аз рӯйи таснифоти илмҳо ва анъанаи илмӣ ҷунонӣ – арабӣ Ибни Сино илмҳои соҳаи биологияро ба ғурӯҳи илмҳои ба истилоҳ фалсафаи назарӣ тақсим намуда, дар “Донишномаи Алоӣ” – худ ҷунон ишора менамояд: “Аммо илмӣ – назарӣ се ғуна бувад: яке “илмӣ барин”, дигаре “илмӣ пешин” ва сеюмӣ “илмӣ табиат” мебошад [1, с. 217].

Ибни Сино ва дигар олимону донишмандони тоҷики асримиёнагӣ дар замони рушди инкишофи фарҳанги исломӣ ҳаёт ба сар бурда, аз осори донишмандони замони хеш ва то замони худ фаровон истифода кардаанд. Мавриди зикр аст, ки донишмандони исломӣ ба мавзӯи илмӣ растаниҳову гиёҳҳо ва омӯзиши илмӣ ҳайвонот бештар таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Арабҳо низ маълумотро дар бораи наботот, растаниҳои доругии биологӣ, ҳайвоноту хазандаҳои табобатӣ аз сарчашмаҳои мухталиф, аз қабилӣ ҳиндӣ, ҷунонӣ ва ғайра гирифта, асарҳои Диоскарӣ ва Ҷолинусро тарҷума карда, аз истилоҳоти биологӣ он самаранок истифода намудаанд; *ҳуҷайра, мавҷудот, манбаъ, аъзо, узв, ғайриузвӣ, мубодила, васл, асаб, меъда, масона, босира, сомеа, шомма, зоиқа* [3, с. 8 - 104].

Дар осори даврони асримиёнагӣ дар баробари истилоҳоти арабӣ аз истилоҳоти тоҷикӣ низ фаровон истифода шудааст: *бадан, тӯр, ҷарб, ҷарбӣ, нок, сафеда, ришта, бофта, тағоякӣ, мушак, мушакӣ, мағз, мағзи сар, коса, косаи сар, косахона, косахонаи сар, пешоб, пешоби сафед, пешоби рағанӣ, пешоби часнак, испурч* [2, 34-126].

Маънии истилоҳӣ додан ба калимаву ибораҳои мустаъмали замони олимону донишмандони соҳаи мавриди таҳқиқ яке аз заминаҳои дигари фароҳам омадани истилоҳоти биологӣ маҳсуб мешавад. Ба ибораи дигар, тавзеҳан хотиррасон менамоем, ки олимону донишмандон ҳангоми ифодаи мафҳумҳои мушаххаси биологӣ аз калимаҳои маъмулии забони тоҷикӣ ва олмонӣ он давра замон ба сифати истилоҳи илмӣ биологӣ истифода намудаанд, ки имрӯз низ аҳамияти истилоҳӣ худро аз даст наводааст.

Масалан, калимаи “**фазла**” ба маънои истилоҳӣ “**ғизогирий**” истифода шудааст: Калимаи “**фазла**” ба ҳайси истилоҳ ба маънои як манбаи иловагии ғизогирий дар бадани растанӣ ва ҳайвон истифода шудааст [3, с. 41; 4, с. 453].

Ё худ калимаи маъмулии “**ҳанот**” – „**hanot**” – и арабӣ, ки зарраи хурдтаринро меғуянд ҳамчун ба сифати истилоҳи биологӣ қорбаст шудааст. Дар растанӣ чизе мавҷуд аст, ки дар як вақт ҷойи раҳм ва олоти таносули мард (закар) –ро иваз менамояд ва чизӣ дигаре ҳам ҳаст, ки дар мақоми “**тухмӣ**” буда, ба раҳм монанд аст, ки онро “**ҳанот**” меғуянд, ки дар бугуми шоҳаҳои растанӣ ниҳон аст. Аммо ҳаминро ҳам бояд тазаққур дод, ки гоҳо дар тухмиҳо ашӣи ҷудогонае низ мавҷуд аст, ки аз онҳо дар худӣ растанӣ ва тухмии растанӣ шоҳаҳо таваллуд мешавад, ҳамчунин дар соҳаи биология ҷунон ҳодиса ба мушоҳида мерасад. Вале мо набояд гумон кунем, ки он ашӣ (дар растанӣ) мисли мании мардона мебошад, (дар илмӣ биология) балки онҳо дар як вақт ду қувваро якҷо менамоянд, ки дар ин ҷо қувваи тавлидкунанда ба қувваи тавлидшаванда таъсир расонида, ду қувва ва ду модда дар як вақт нигоҳ дошта мешаванд, ки онҳо дар растанӣ мисли раҳмҳои бордоршуда ва дар тухмҳо ҷунон ашӣи дар тухм мавҷудбуда мебошанд, ки аз онҳо дар як вақт қувваи тавлидкунанда ва таваллудшаванда падида меояд.

Калимаҳои “тавлидкунанда” низ дар натиҷаи маънои истилоҳӣ қасб намудан ҳамчун калимаи маъмулии забон маънии худро аз даст дода, ба истилоҳи соҳавӣ биологӣ табдил ёфтааст [7, с. 547].

Қобилӣ зикр аст, ки Ибни Сино низ дар осори биологӣ хеш ба эҳтимоли қавӣ дар мазмун ва мафҳуми истилоҳи “**ҳанот**” – „**hanot**” зарраҳои беҳири қисмро дар назар дорад, ки ба ҳамдигар омезиш ёфта, ба сифати тухмӣ хизмат менамояд.

Бархе аз ин истилоҳоти биологӣ, ки аз калимаҳои маъмулии забон падида омадаанд, имрӯз ҳам дар миёни мардум, дар забони тоҷикӣ биологӣ мавриди истифода қарор доранд. Масалан, калимаи “**раг**” ба маънии “**раги хунгард**” ҳамчун истилоҳи илмӣ дар миёни мардум маълум аст. Вале дар баъзе осори биологӣ классикӣ дар зерӣ маънои истилоҳи “**раг**” найчаҳои ғирболмонандеро дар назар доранд, ки дар онҳо шираи ширмонанд ва ё қатрон ҷорӣ мешавад [3, с. 39].

Заминаи дигари ба вучуд омадани истилоҳоти биологӣ ин истилоҳсозӣ ва ё ба сифати истилоҳ интиҳоб намудани истилоҳот ба шумор меравад, ки онҳоро чунин таснифот намудан мумкин аст:

а) истилоҳоти содаи тоҷикии биологӣ: чилд [1, с.654], узв [1, с. 342], хун [1, с. 422], раг [1, с. 223], дил [1, с. 56], шарён [1, с. 542], устухон [1, с. 356], сар [1, с. 124], даст [1, с. 34], каф [1, с. 101], сина [1, с. 156], шикам [1, с. 521], рӯда [1, 98], нафас [1, с. 187], пой [1, с. 76], шона [1, с. 597], ком [1, с. 167], чашм [1, с. 621].

б) истилоҳоти сохтае, ки аз калимаҳои тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: *баданӣ* [3, с. 121], *тӯрӣ* [3, с. 387], *чарбӣ* [3, с. 434], *исфанҷӣ* [3, с. 231], *ихроҷӣ* [3, с. 276], *махбалӣ* [3, с. 198], *нахдор* [3, с. 234], *сафеда* [3, с. 421], *гардана* [3, с. 187], *бофта* [3, с. 86], *тағояк* [3, с. 342], *мушак* [3, с. 231], *мушакӣ* [3, с. 231], *шушӣ* [3, с. 465], *пешобдон* [3, с. 323], *пешобӣ* [3, с. 487], *шешадон* [3, с. 403], *пардагӣ* [3, с. 298], *буриш* [3, с. 97], *сӯзиш* [3, с. 523], *решача* [3, с. 465], *пулак* [3, с. 503], *сарак* [3, с. 475], *чоғӣ* [3, с. 523], *лабӣ* [3, с. 112], *дандонӣ* [3, с. 201].

в) истилоҳоти сохтае, ки аз калимаҳои арабӣ таркиб ёфтаанд: *таркибӣ* [7, с. 432], *ғизоӣ* [7, с. 231], *моеъгӣ* [7, с. 331], *узвӣ* [7], *ғизодор* [7, с. 231], *асабӣ* [7, с. 131], *асабноқӣ* [7], *ихроҷӣ* [7], *марказӣ* [7, с. 301], *нутқӣ* [7, с. 386], *касали* [7], *меросӣ* [7, с. 311], *меъдача* [7, с. 317], *набзӣ* [7, с. 342], *ҳалқӣ* [7, с. 542], *садой* [7, с. 402], *хубобча* [7, с. 586], *чаббӣш* [7, с.621], *чинсӣ* [7, с. 634], *байзадон* [7, с. 132], *батнӣ* [7, с. 154], *босиравӣ* [7, с. 186].

г) истилоҳоти сохтаи биологие, ки аз решаи калимаҳои ҷунонӣ таркиб ёфтааст: *ядроҷа* [5, с. 432], *ядрой* [5, с. 432], *оргоноидӣ* [5, с. 312], *лимфай* [5, с. 211], *нейронӣ* [5, с. 297], *физиологӣ* [5, с. 453], *униполярӣ* [5, с. 412], *биполярӣ* [5, с. 87], *мултиполярӣ* [5, с. 254], *импульсӣ* [5, с. 157], *рефлексӣ* [5, с. 345], *эритроситӣ* [5, с. 397], *лейкоситӣ* [5, с. 243], *ферментӣ* [5, с. 434].

д) истилоҳоти мураккабе, ки аз таркибҳои тоҷикиву тоҷикӣ иборатанд: *нимтан*, *риштамонанд* [13, с. 321], *устухондари*, *устухонпора* [13, с. 486], *устухонреза* [12, с. 489], *сурхрӯда* [12, с. 316], *борикрӯда*, *рӯдаборик* [12, с. 26-123], *якшоха*, *душоха* [12, с. 32-212], *кашишхӯрӣ*, *тахтапушт*, *устухонпайванд* [12, 154-235], *косахона* [12, с. 134], *чашмхона* [12, с. 265], *чилбанд* [12, с. 289], *шикастабанд* [12, с.327], *сесара*, *дусара* [12, с. 125], *нафаскашӣ* [12, с. 197], *нафасбарор* [12, с. 195], *ширдандон* [12, с. 334], *пешдандон* [12, с. 112], *талхарон* [12, с. 187], *пешоброн* [12, с. 108], *хобовар* [12, с. 297], *пешоббарор* [12, с. 102].

е) истилоҳоти биологӣ мураккабе, ки аз ҷузъҳои тоҷикӣ ва арабӣ сохта шудааст: *бисёркабата*, *бисёрузва* [12, с. 78], *сипаршакл* [12, с. 167], *дутаарафа* [12, с. 96], *думоя* [13, с. 97], *худтанзимкунӣ* [13, с. 286], *сутунмуҳра* [13, с. 189], *одамшакл* [13, с. 124], *росткомат* [13, с. 178], *камхун* [13, с. 86], *пешобхориҷкунӣ* [13, с. 157], *пурэхсос*, *камэхсос* [13, с. 174].

ё) истилоҳоти биологӣ мураккабе, ки аз ҷузъҳои арабиву арабӣ таркиб ёфтаанд: *байниҳучайравӣ*, *байнимаҳбалӣ* [4, с. 143] *солимақлӣ* [4, с. 312], *асабтағйирёбӣ*, [4, с. 56].

ж) истилоҳоти биологӣ мураккабе, ки аз ҷузъҳои арабиву тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: *васлкунанда* [4, с. 89], *ҳароммағз* [4, с. 345], *марказгурез* [4, с. 234], *қайкунӣ* [4, с. 211], *лахташавӣ* [4, с. 234], *илтиҳобовар* [4, с. 167].

з) *ибора* - истилоҳоти биологие, ки аз ҷузъҳои тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: *сохти одам*, *тани одам*, *бофтаи одам* [12, с. 338-412], *гурӯҳи бофта*, *бофтаи нарм*, *бофтаи дурушт* [12, с. 123-178], *бофтаи сар*, *бофтаи устухонӣ* [12, с. 142], *бофтаи мушак* [12, с. 142], *бофтаи пӯст*, *ковокӣи даҳон*, *ковокӣи кос*, *ковокӣи сина* [12, 142-235], *рӯдаи сурх*, *рӯдаи борик*, *рӯдаи танг* [12, с. 287], *косаи сар* [12, с. 164], *чоғи боло* [12, с. 263], *кафи даст* [12, с. 196], *кафи пой* [12, с. 197], *газаки шуш* [12, с. 199], *коми сахт* [12, с. 203], *коми нарм* [12, с. 204], *дандони шир*, *дандони пас*, *дандони пеш* [12, с.189], *пилки чашм* [12], *пардаи чашм* [12, с. 246].

д) *ибора* - истилоҳоти биологие, ки аз ҷузъҳои тоҷикиву арабӣ таркиб ёфтааст: *пайвастагиҳои узвӣ* [12, с. 463], *гурӯҳи ҳучайра* [12, с. 124], *пардаи асаб* [12, с. 489], *тори асаб* [12, с. 512], *сохти асаб* [12, с. 497], *тори марказӣ* [12, с. 512], *гардиши хун* [12, 113], *фишори хун* [12, с. 613], *тангии раг* [12, с. 456], *бемории қалб* [12, с. 101], *нафаси сунъӣ* [12, с. 278], *дандони ақл*, *дандони ақиб* [12, с. 189], *лаби таносул*, *лаби маҳбал* [12, с. 162], *пардаи инабия* [12, с. 246], *тани солим* [12, с. 413].

и) *ибора* - истилоҳоти биологие, ки аз ҷузъҳои арабиву тоҷикӣ таркиб ёфтааст: *ғадуди ашқбарор* [12, с. 134], *асаби сар*, *асаби рӯй*, *асаби биной* [12, с. 56], *ҳаракати пой*, *ҳаракати ангушт*, *ҳаракати даст* [12, с. 702], *қомати рост* [12, с. 143], *ҳавои шуш* [12, с. 696], *ихроҷи пешоб* [12, с. 113], *балоғати духтар*, *балоғати писар* [12, с. 42], *иллати дандон*, *иллати чигар* [12, с. 98], *хайвоноти ширхӯр* [12, с. 689], *ларзиши даст* [12, с. 142], *рӯҳи тан* [12, с. 287].

к) ибора - истилоҳоти биологие, ки аз чузъҳои арабӣ таркиб ёфтааст: манбаи ғизо [12, с. 161], хучайраи асаб [12, с. 567], низоми асаб [12, с. 251], рағи хун [12, с. 254], лаҳти хун [12, с. 179], зарби набз [12, с. 212], адади набз [12, 213], ихроҷи бавл [12, с. 113], балоғати ҷинсӣ [12, с. 67], узви зоика, узви босира, узви сомеа [12, с. 621], иллати босира [12, с. 234], манбаи илтиҳоб [12, с. 161].

ибора – истилоҳоте, ки аз чузъҳои лотинӣ – лотинӣ сохта шуда, дар забони олмонӣ васеъ истифода мешаванд: *Classifatio* – распределение организмов по группам на основе их родство [6, с. 62], *commensa* – разновидность [6, с. 66], *connectere* – приближаться, сходится [6, с. 66], *coevolutio* – совместная, сопряженная эволюции разных но биологических тесно связанных видов [6, с. 68], *ossifacere* – окостение [6, с. 94], *partenogenesis* – девственное размножение [6, с. 97], *radiobiologia* – наука изучающая действие радиоактивных излучений на животных и растительные организмы [6, с. 112], *subimag* – субимаго, имагинальная фаза некоторых вымерших насекомых [6, с. 128], *sublitoris* – сублитеральная зона, *zerebrospinalis* – спинномозговой [6, с. 139], *exumbra* – эксумбрелла наружная выпуклая сторона колокола медуз [6, с. 143].

ибора – истилоҳоте, ки аз чузъҳои юнониву юнонӣ таркиб ёфта дар забони олмонӣ доираи васеи истифода доранд: *koleopterologos* – разделъ энтонологии, изучающий жуков [9, с. 65], *collakytos* – особые клеточные элементов в мозоги у губок [9, с. 65], *korprofagos* – живодные питающиеся экскриментами [9, с. 67], *koraxeides* – ворона подобный [9, с. 72], *kranilogos* – разделъ изучающий строение черепа [9, с. 75], *kryobiologos* – разделъ биология изучающий влияние низких температур на живой организм [9, с. 78], *kryophilio* – холодолюбимцы, организмы, обитающие в условиях низких температур [9, с. 86], *xerophileo* – сухолюбивые животные [9, с. 234], *lykophoros* – шаровидная личенка у некоторых ленточных червей [9, с. 89], *malakologos* – разделъ зоологии изучающий моллюсков [9, с. 99], *mikromeros* – микромеры, мелкие бластомеры [9, с. 112], *mikroorganon* – микроорганизмы, невидимые глазами организмы, бактерии, дражей [9, с. 114], *mixiotrophe* – миксотрофы, организм со смешанным способом питания [9, с. 135], *monophilon* – монофилия, развития животных и растительных организмов из одного общего корня [9, с. 179], *monophagein* – одноядность [9, с. 181], *proglotta* – членик тела [10, с. 341], *pentakrinos* – пентакринус, [10, с. 311], *rhamphoteke* – рамфотека, роговой чехол на поверхности клюва птиц [10, с. 324], *sporablastos* – спорабласть, образования, возникающие при спорагонии [10, с. 353], *sporagonos* – спорогония, один из циклов в развитии споравиков [10, с. 356], *sporakitos* – спорацита, стадия развития споравиков [10, с. 356], *stenobathys* – водные животные, обитающие на строго определенных глубина [10, с. 363], *stenobios* – стенобионтные животные, организмы, переносящие колебания температуры, влажность и дру. [10, с. 363], *stenotermos* – стенотермные животные, организмы, приспособленные к жизни в строго определенных температурных условиях [10, с. 364].

Дар охир ҳамин нуктаро бояд зикр намуд, ки истилоҳоти биологӣ дар сарчашмаҳои илмӣ, тиббӣ ва биологии ин давр яқсонӣ яқнавохт набудааст. Муаллифони сарчашмаҳои илмӣ дар баёни матолибе аз истилоҳоти биологии тоҷикӣ ва олмонӣ истифода бурда бошанд ҳам, дар ҷойи дигар ҳамон мафҳуми маъниро бо муодили арабии ин истилоҳ дар забони тоҷикӣ ва юнониин он дар забони олмонӣ ифода намудаанд. Масъалаи дигари қобили таваҷҷуҳ дар қорбасти истилоҳоти биологии давраи асримиёнагӣ ин гуногунии тарзи истифодаи истилоҳоти илмӣ дар ин соҳа мебошад. Яъне вобаста ба давру замон ва ё марҳилаҳои инкишофи забон ва ҳамчуни замони таълифи сарчашмаҳои илмии биологӣ ягонагии тарзи истифодаи истилоҳот ба мушоҳида намерасад, ки сабабҳои муайяни худро дошт.

Ба андешаи мо, яке аз ин сабабҳо он аст, ки истилоҳоти ягонаи биологӣ ба забони тоҷикӣ ва олмонӣ дар ин давр ҳанӯз қомилан ташаккул наёфта буд. Сабаби дигар он аст, ки муаллифони сарчашмаҳои илми биологӣ ба осори ҳамдигар ба пуррагӣ дастрасиву ошноӣ надоштанд ва ё аз таълифоти ҳамдигар беҳабар буданд. Ҳарчанд, ки тарз ва услуби нигоҳиши ин гуна асарҳо умумиятҳои зиёде доранд, вале дар истифодаи истилоҳот ҳамгунӣ ба мушоҳида намерасад.

Адабиёт

1. Абуалӣ ибни Сино Осори мунтахаб. Ҷ. 1. / Абуалӣ ибни Сино. – Душанбе, 2005. – 856 с.
2. Абуалӣ ибни Сино. Канон врачевой науки. В 10 томах, т. 1. / Абуалӣ ибни Сино. – Ташкент, 1996. – 547 с.

3. Абуали ибни Сино Китоб-ул-хайвон (аз арабӣ тарҷумаи проф. С. Сулаймонов) / Абуали ибни Сино. – Душанбе, 2021. – 684 с.
4. Арсланиян, Г. Русско – латино-арабский медицинский словарь / Г. Арсланиян, Я. Шубов. – М.: Изд-во Мир, 1993. – 342 с.
5. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь: Около 50000 слов и терминов. – 2 – е изд. / И. Х. Дворецкий. – М.: – 1976. – 1096 с.
6. Зюзенкова, О. М. Большой немецко - русский словарь по биологии / О. М. Зюзенкова. – М., 2001. – 1040 с.
7. Левушкин, С. И. Общая зоология / С. И. Левушкин, И. А. Шилов. – М.; 1994. – 433 с.
8. Наумов, В. А. В мире деревьях животных / В. А. Наумов. – М.; Наука, – 1968. – 530 с.
9. Сенягин, И. Немецко-русский биологический словарь / И. Сенягин – Москва, – 1971. – 812 с.
10. Словарь иностранных слов. Москва: Русский язык, 1989. – 624 с.
11. Сулаймонов С. Чихил мақола / С. Сулаймонов. – Душанбе: Принт, – 2017. – 685 с.
12. Фарҳанги форсӣ ба русӣ (Зери таҳрири Ю. А. Рубинчик). – Москва, “Русский язык”. – 1985. – 864 с.
13. Феосфат. Исследование о растениях. Перевод с древнегреческого и примечания М. Е. Сергеев. Изд-во АН СССР, М.; – 1954. – 577 с.

ТАФСИРУ ТАСНИФОТИ БАЪЗЕ АЗ ИСТИЛОҲОТИ БИОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи сарчашмаҳои биологии мо дар робита ба ташаккул ва рушди истилоҳоти илмӣ соҳаи биология мавриди таҳлил ва баррасии ҳамаҷониба қарор дода шудааст. Зикр мегардад, ки илми биология дар бахшҳои гуногуни худ, аз қабилҳои ботаника, зоология, ҳамаҷонибаи ва ҳаётшиносӣ дорои маҷмӯи бузурги истилоҳоти махсус мебошад, ки дар равандҳои шинохт, тасниф, шарҳу тавзеҳ ва таҳлили падидаҳои олами зинда нақши калидӣ мебошанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки дар ин самт сарчашмаҳои биологии мо дар муқоиса бо бархе аз халқҳои дигар дорои бартарии назаррас буда, таҷрибаи ғании илмӣ ва фарҳанги инъикос менамоянд. Муаллифи мақола пас аз таҳлили баррасии муқоисавии истилоҳоти соҳаи мазкур ба ҳулосае мерасад, ки дар раванди ташаккули аксари илмҳо, аз ҷумла улуми биологӣ, таъсири фарҳангӣ ва илмӣ ҷониҳои, аҳли илму адаби ҷонибамин ва ҳамҷунин олимони олмонӣ ҳама бештар ба назар мерасад. Ин таъсир, пеш аз ҳама, дар ташаккули истилоҳоти илмӣ, усулҳои таҳқиқ ва низомии таснифи илмҳо инъикос ёфтааст. Дар мақола бо таъкиди ба асосҳои илмӣ ва манбаъҳои бозғамӣ яқиндор истилоҳи муҳимми биологӣ, аз қабилҳои дивергенсия, конвергенсия, бионика, биосенос, фауна, флора, паразит, эволюция, инчунин мафҳумҳои ҷун фазла ва ҳаннот шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Муаллиф қӯшиш намудааст, ки ҳар як истилоҳро на танҳо аз ҷиҳати маъно, балки аз нигоҳи пайдоиш, рушд ва истифодаи он дар илми муосир таҳлил гардад. Дар маҷмӯ, мақола аҳамияти омӯзиши сарчашмаҳои биологӣ ва таҳлили истилоҳоти илмиро дар рушди илми муосир нишон дода, зарурати нигоҳдорӣ ва истифодаи мероси илмӣ гузаштагонро таъкид менамояд.

Калидвожаҳо: тафсир, истилоҳ, ҳаётшиносӣ, сарчашма, омӯзиш, растанишиносӣ, ҳамаҷонибаи, асар, рушд, асар, мағзи сар, мағзак.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ НЕКОТОРЫХ БИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются вопросы источников биологических знаний в контексте формирования и развития научной терминологии в области биологии. Отмечается, что биология в различных своих разделах, таких как ботаника, зоология, животноводство и общая биология, обладает обширной системой специальных терминов, играющих ключевую роль в процессах познания, классификации, объяснения и анализа явлений живой природы. Автор подчёркивает, что отечественные биологические источники в этом направлении обладают определёнными преимуществами по сравнению с источниками других народов, отражая богатый научный и культурный опыт. После анализа и сопоставительного изучения биологической терминологии автор статьи приходит к выводу, что с самого начала формирования большинства наук, в особенности биологических, влияние древнегреческих учёных, представителей эллинистической науки и культуры, а также немецких исследователей было особенно значительным. Это влияние в первую очередь проявилось в формировании научной терминологии, методах исследования и системах классификации наук. В статье на научной основе даётся объяснение ряду биологических терминов, таких как дивергенция, конвергенция, бионика, биосенос, фауна, флора, паразит, эволюция, а также понятий «фазла» и «ханнот». Автор стремится рассмотреть каждый термин не только с точки зрения значения, но и с позиции его происхождения, развития и применения в современной науке.

Ключевые слова: интерпретация, классификация, термин, биология, источник, изучение, ботаника, зоология, произведение, эволюция, нерв, голова, головной мозг, мозжечок.

INTERPRETATION AND CLASSIFICATION OF SOME BIOLOGICAL TERMS IN TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

This article examines the issue of biological sources in relation to the formation and development of scientific terminology in the field of biology. It is noted that biology, in its various branches such as botany, zoology, animal science, and general biology, contains a vast system of specialized terms that play a key role in the processes of cognition, classification, interpretation, and analysis of phenomena in the living world. The author emphasizes that domestic biological sources demonstrate a noticeable advantage in this regard compared to those of other nations, reflecting a rich scientific and cultural heritage. After analyzing and comparatively reviewing the biological terminology, the author concludes that from the very beginning of the emergence of most sciences—especially the biological sciences—the influence of Greek scholars, representatives of Hellenistic science and culture, as well as German scientists, has been particularly strong. This influence is primarily reflected in the formation of scientific terminology, research methods, and systems of scientific classification. Based on scientific principles, the article explains several biological terms such as divergence, convergence, bionics, biogenesis, fauna, flora, parasite, evolution, as well as the concepts of *fazla* and *hannot*. The author seeks to analyze each term not only in terms of its meaning but also from the perspective of its origin, development, and application in modern science.

Keywords: interpretation, classification, term, biology, source, study, botany, zoology, works, evolution, nerve, head, brain, cerebellum.

Дар бораи муаллиф

Мискинова Тоҷигул Укуматшоевна
Муаллими калони кафедраи
умумидонишгоҳии забонҳои олмонӣ-
фаронсавӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе,
хиёбони Рудаки, 17
E-mail: miskinova80@mail.ru

About the author

Miskinova Tojigul Ukumatshoevna
Senior lecture of the German-French
Department
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave, 17
E-mail: miskinova80@mail.ru

Об авторе

Мискинова Тоджигул Укуматшоевна
Старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры немецкий-
французских языков
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: miskinova80@mail.ru

**НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО
ЗНАЧЕНИЯ ОПРЕДЕЛЁННОСТИ / НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ ИМЕНИ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО, ОБУСЛОВЛЕННЫХ КОММУНИКАТИВНЫМ
СОДЕРЖАНИЕМ СООБЩЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

Мусаева Р. А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Категория определенности/неопределенности как таковая относится к понятиям как философского, так и языковедческого порядка. В лингвистическом плане являясь универсальной семантической категорией, она обеспечивает связанность текста, выражая степень осведомленности и взаимопонимания репрезентанта с реципиентом о предмете высказывания. В истории языкознания категория определенности /неопределённости занимает значимое место. Указанная категория отражена в исследованиях зарубежных и отечественных учёных. Теоретической базой исследования послужили труды таджикских и русских (советских) лингвистов. В этом плане интерес представляют исследования таких маститых ученых: В.Г. Адмони, В.Д. Аракина, А.В. Бондарко, В.Г. Гака, О.И. Москальской; в таджикском языкознании Б.Ниязмухамедова, Ш. Рустамова, В.С. Расторгуевой, Н. Масуми, Ш. Ниёзи, А.А. Семеновой, О.С. Сухаревой, Л. Бузург-Заде, К. Усманова, Р.Ш. Олимова и др.

Актуальность исследования выражается прежде всего усилением сопоставительно-типологического интереса в изучении разноструктурных, родственных и неродственных языков, с целью выявления сходства и различий как в самой системе имени существительного, так и отдельных категорий этой системы, в том числе и выражения категории определенности/неопределённости существительного. Следует отметить, что проблема сопоставления определенности/неопределённости как отдельной категории таджикского и немецкого имени не получила на данный момент своего развития. В связи с чем актуальность темы исследования представляется своевременной и обоснованной. Наряду с этим актуальность исследования определяется и востребованностью знания немецкого языка в связи с ростом культурно-экономических связей Республики Таджикистан с Федеративной Республикой Германии, важностью составления учебников по практике устной и письменной речи, по грамматике немецкого языка для таджикоязычной аудитории, пособий по сопоставительной типологии исследуемых языков.

Цель реферируемой работы предполагает выявление и определение факторов возникновения значений определенности/неопределённости в процессе коммуникации.

В лингвистическом энциклопедическом словаре функции категории определенности/неопределённости определяются как актуализация и детерминация имени, демонстрация его единственности в описываемой ситуации (определённость), либо выражение его отношения к классу подобных ему феноменов (неопределённость). [3, с.249]. К актуализации как средства выражения определенности/неопределённости имени относятся наряду с интонацией, ударением, порядком слов, актуальным членением предложения, повествовательностью, и контекст. «Контекст представляет собой фрагмент текста, включающий избранную для анализа единицу, необходимый и достаточный для определения значения этой единицы, являющегося непротиворечивым по отношению смысла данного текста» [3, с. 238].

Языковед Москальская О.И. отмечала в своей докторской диссертации, «определенность/неопределенность не есть свойства самого предмета в его объективном существовании, они возникают как грамматические значения лишь в плане сообщения, в плане достижения взаимопонимания между говорящим и слушающим – о каком именно предмете идет речь» [5, с. 125].

Таким образом функционирование данной категории обусловлено актом коммуникации, отношением участников этого акта к предметам и явлениям материальной действительности. «Сущность же такого отношения заключается в том, как говорящий характеризует предмет, обозначаемый существительным, как известный или неизвестный для слушающего, учитывая осведомленность последнего о данном предмете» [2, с. 49]. Поэтому существует множество оснований предполагать, что

определенность/неопределенность – это есть и коммуникативная категория, т.к. во-первых, невозможно сформулировать семантические оппозиции ее плана содержания без составляющих акта коммуникации и, во-вторых, говорящему предоставлена (наряду с едиными правилами, зафиксированными в языковой системе) определенная свобода в постановке артикля и в выборе других средств ее выражения. Адмони В.Г. также подчёркивал, что в артиклевых языках «решающим для выявления того или иного семантического оттенка существительного оказывается не артикль, а контекст, общий смысл речи и всей ситуации, в которой протекает речь. Сам артикль получает свою семантическую определённость из этого контекста, из общего смысла предложения» [1, с. 270-271]. В немецком языке, как языке артиклевом, различают два вида этих служебных слов, частей речи «при именах существительных для выражения их употребления в определённом и в неопределённом значении» [7, с. 29]. В немецком языке различают определённый, неопределённый и нулевой артикли. Определённый и неопределённый артикли в свою очередь изменяются, определяя существительное в роде, числе и падеже и стоят перед существительным, определяя грамматическую роль существительного в предложении.

В таджикском языке отсутствует определённый артикль, однако существительное обладает артиклем -е, определяющим категорию неопределённости существительного [2, с.108 -109]. Артикль -е указывает на грамматические свойства существительного и на отнесенности его к части речи. Как отдельная грамматическая категория, определенность / неопределенность может также осуществляться: 1) присоединением к существительному артикля –е (-ё). « Вай (артикли -е) баъзан дар ибораҳои меояд, ки исмашон муайян ва аниқ аст. ...Дар ҳамаи ибораҳои изофӣ артикли -е номуайяни исмро далолат намекунад» [2, с.113]. 2) при помощи числительного **як (один)** для использования его перед существительным как неопределённого артикля, при помощи маркера «**ягон**» (**какой-то, любой**), или просто отсутствием маркера, чтобы показать новый предмет 3) изафетные конструкции также часто могут служить средством конкретизации и выражения определённости, 4) определённость выражается при помощи использования указательного местоимения «ин» - этот, *dieser* [8, с. 54-59]. Однако: “**Матн** барои таъин кардани мавқеи истимоли артикли -е яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор меравад” [2, с. 109]. (перевод: Текст является одним из главных инструментов определения употребления артикля -е.)

Как известно в немецком языке определённость строго грамматикализована, выражается в основном артиклем, который является признаком имени существительного как части речи. Указательные и притяжательные местоимения могут служить маркерами грамматической определённости в немецком языке [7, с.117 – 126, 150 – 151].

Артикль характерен имени существительному как части речи обоих изучаемых языков, а выражаемое им значение определённости и неопределённости является одной из его грамматических категорий. Но употребление артиклей для указания определённости и неопределённости имени существительного как такового и его роль в высказывании с точки зрения его коммуникативного содержания совпадают не всегда, не могут быть тождественными. Так значение определённости и неопределённости неприменимо к существительному, употребляемому в общей соотнесённости, как к наименованию всей совокупности предметов, событий данного рода.

Например: 1) «Мо наздик ба соати даҳи шаб ба **роҳ** баромадем» [10, с. 46]; 2) „Gegen zehn Uhr machten wir uns **auf den Weg**“ [11, с. 59]. В этих примерах «отправляться **в путь**» существительное «генерализованно», показано как наименование всей совокупности предметов данного рода, невозможно определить, о какой «дороге» идет речь. В этих предложениях: 1) отсутствие артикля, 2) употребление определённого артикля – не может быть объяснено значением определенности или неопределенности. В обоих предложениях «выражение коммуникативной роли существительного отходит от значения определённости и неопределённости в прямом смысле, обособляется от него и получает более общий, более абстрактный характер» [6, с. 126].

Как отмечалось выше, порядок слов и интонация, также влияют на актуализацию изучаемой категории. Т.е. сам контекст, акт коммуникации, отношение коммуникантов, участников данного акта к явлениям, к предметам служат основанием предполагать, что определённость/неопределенность представляют собой категорию коммуникативную.

Определённость/неопределённость существительных в таджикском и немецком языках являются важными коммуникативными категориями, при помощи которых осуществляется соотнесение предмета речи либо с контекстом, либо с ситуацией.

Из этого следует, что значения определенности и неопределенности “формируются, создаются” коммуникантами, но “возникают,” они, естественно, не волятивно, а с учётом (на основе), четырех главных факторов: 1) контекстный фактор 2) ситуативный фактор, 3) фактор предварительного знания о сути определяемого имени (предмета или явления), разделяемое коллективом, определённым кругом людей, только участниками коммуникации или широкой массой людей, 4) фактор коммуникативной важности и репрезентации.[9, с. 6 – 8].

Контекстный фактор включает в дискурс (в процесс общения или в сам текст, как результат этого процесса) понятие о каком-либо предмете или явлении, выделенном из предметной ситуации. Понимание смысла определяемого предмета достигается на основе анализа смысла всех языковых единиц, окружающих данное существительное, поскольку реципиент не имеет предварительных знаний о данном предмете, и не является участником описываемой ситуации. Тем самым репрезентант описывает, предлагает какой-нибудь предмет, явление в тексте в связях с другими процессами, признаками, предметами (окружающими его членами ситуации, сообщения), в ходе чего у реципиента возникает образ описываемого предмета.

Например: «... ва аз даст-даст карда диданамон маълум шуд, ки дар он чо як *дари дигар* буда, зоҳиран, вай *дари* ҳавлии дарун будааст.” [10, с. 48]. - Nachdem wir uns hindurchgetastet hatten, entdeckte ich *eine Tür*. Sie (*diese Tür*) führte anscheinend ins Innere des Hauses.“ [11, с.63].

“Бинобар ин *хӯрҷинро* ба болои *асн* партофтам...” [10, с.71]. - “Schnell warf ich *den Churdshin* auf *den Sattel*...” [11, с.94].

Ситуативный фактор. Следующим фактором средств выражения определенности-неопределённости, с последующим выбором используемого артикля и других средств для выражения определенности/неопределённости, является то, что указываемое понятие (предмет) проецируется в сознании реципиента на его денотат, либо он (реципиент) соучаствует в данной ситуации, либо говорящий сообщает о предмете, явлении ситуации речи.

Например: “... ва баъд аз даромадани мо Қори дарро баста *қулф* зад.” [10, с.48]. – „Kori-Ischkamba *legte den Riegel* vor und *hängte das Schloß* ein, erst dann folgte er uns., [11, с.63].

“Ман фикр кардам, ки бояд *ба сари нули Меҳтар-Қосим* наздик бошам.” [10, с. 71]. - „Meinen Berechnungen nach befand ich mich *in der Nähe der Mehtar-Kosim-Brücke*.“ [11, с.94].

Фактор предварительного знания. Этот фактор представляет собой общий опыт и знание коммуникантов о сути определяемого имени (предмета или явления), или предварительное знание о предмете, как о единственном в своём роде, или определяемое и разделяемое только данным коллективом, или определённым кругом людей, определённой массой людей, или только участниками коммуникации.

Например: “Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти *ба дарёи Зарафшон* ғалтиданамро *ба самоворчӣ* нақл кардам.” [10, с.72] – „Inzwischen hatte ich mich soweit erwärmt, dass ich *dem Wirt* erzählen konnte, wie ich *in den Fluss Sarafschon* geraten war.“ [11, с.95];

“Ин тавр бошад, *аспро* ҳам гарм кардан даркор будааст, - гуфт *ӯ* ва *ба одамаи* фармуд... [10, с.72] – „Dann muss sich auch *das Pferd* wärmen, - sagte *der Wirt*, rief seinen *Gehilfen*...” [11, с. 95]

Фактор коммуникативной важности и репрезентации возникает под воздействием определенного стимула, замысла у репрезентанта, который намерен сообщить о предметах или явлениях, которые вошли только в опыт репрезентанта. О важных, с его точки зрения явлениях и предметах. В сознании собеседника- реципиента отсутствует образец (эталон) данного объекта для точного и эквивалентного сравнения. Тем самым данный фактор обуславливает значение неопределённости или всеобщего знания.

Например: «Мард *даме* хомуш шуд ва боз ба сухан даромад, вале акнун бе шавки пештара. [12, с. 16] – Er schwieg *eine Weile* und fing von neuem an, aber seine frühere Lebhaftigkeit war geschwunden. [13, с.26];

„Der stellvertretende Kosi war genauso fett und dick wie der Wucherer – er lief doch nicht schneller als *eine Schildkröte*. [11, с. 143] – “Лекин давидани ноиб аз давидани *санғнушт* ҳеҷ фарқ надошт, чунки *ӯ* ҳам монанди Қориинкамба шикамкалон ва фарбех буда...” [10, с.105]

Эти факторы отражают условия наличия или отсутствия в сознании адресата образа того предмета, явления, о котором сообщается. Это свидетельствует о том, что категория

определённости/неопределённости связана с процессом мышления, с возможностями и условиями взаимопонимания между участниками общения. Из чего следует, что понятия определённости и неопределённости имеют место во всех языках, но выражаются по-разному, о чём говорилось выше. Грамматическое значение определённости/неопределённости имени показывает, насколько говорящему (репрезентанту) известен или конкретен предмет, явление, о котором идёт речь. Полученные результаты данного исследования дополняют знания о категории определённости/неопределённости и предоставляют новые сведения о способах выражения исследуемой категории в таджикском и немецком языках.

Литература

1. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1955. – 370 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Китоби дарсӣ барои факултети маҷлиси олим. – Душанбе: Маориф, 1982. – 464 с.
3. Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. – М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1961. – 267 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 349 с.
5. Москальская О.И. Развитие артикля в древних германских языках: Докт. дисс. – М., 1952. – 135 с.
6. Москальская О.И. Грамматика немецкого языка. Теоретический курс. – М.: Изд. Литер. на иностр. языках, 1956. – 396 с.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1976. – 544 с.
8. Рустамов Ш. Имя существительное в современном таджикском литературном языке: Автореферат докт. дисс. – Душанбе, 1972. – 85 с.
9. Усманов К. Категория определённости/неопределённости имени существительного в современном таджикском и английском языках. АҚД. Душанбе, 1979. – 24 с.
10. Айни С. Марги судхӯр. – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1953. – 179 с.
11. Aini S. Der Tod des Wucherers. – Berlin, Verlag Kultur und Fortschritt, 1966. – 259 p.
12. Шолохов М. Асарҳои мухтаб. Ҷилди VII. Онҳо дар роҳи ватан ҷангидаанд. Бобҳо аз роман. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 267 с.
13. Scholochow M. Sie kämpften für die Heimat. – Berlin, Verlag Kultur und Fortschritt, 1961. – 194 p.

НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ОПРЕДЕЛЁННОСТИ / НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО, ОБУСЛОВЛЕННЫХ КОММУНИКАТИВНЫМ СОДЕРЖАНИЕМ СООБЩЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Определённость / неопределённость являясь универсальной семантической категорией, обеспечивает связанность текста, выражая степень осведомленности и взаимопонимания репрезентанта и реципиента о предмете высказывания. Функции категории определённости/неопределённости рассматриваются как актуализация и детерминация имени, демонстрация его единственности в описываемой ситуации (определённость) или его неизвестности (неопределённость), в плане сообщения. Данные функции находят своё отражение в обоих изучаемых языках, но выражаются они по-разному. Целью данного исследования является выявление факторов возникновения определённости / неопределённости как коммуникативной категории грамматического значения. Научная новизна статьи заключается в том, что выявленные факторы определённости/неопределённости ранее не изучались в таджикском языке в сопоставлении с немецким. Полученные результаты показали значимость факторов категории определённости/неопределённости в процессе формулирования семантической оппозиции её плана содержания непосредственно составляющими акт коммуникации согласно правилам языковой системы. В тоже время репрезентанту предоставляется определённая свобода в выборе разнообразных средств передачи изучаемой категории.

Ключевые слова: категория определённости/неопределённости, универсальный, актуализация, артикль, дифференциация, акт коммуникации, контекст, реципиент, репрезентант.

БАЪЗЕ ОМИЛҲОИ ШАКЛҒИРИИ МАЪНОИ ГРАММАТИКИИ МУАЙЯНӢ ВА НОМУАЙЯНИИ ИСМ ВОБАСТА БА МУҲТАВОИ МУОШИРАТИИ ПАЁМ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Муайяни ва номуайяни ҳамчун категорияи универсалии семантики пайвастагии матнро таъмин намуда, сатҳи огоҳӣ ва ҳамдигарфаҳмии репрезентант (гӯянда) ва ретсипиент (шунаванда)-ро дар мавриди мавзӯи баён ифода мекунад. Вазифаҳои категорияи муайяни/номуайяни ҳамчун актуали

гардонидан ва детерминатсияи исм, намоиши ягонагии он дар вазъияти тасвиршаванда (муайянӣ) ва ё ношинос будани он (номуайянӣ) дар нақшаи хабар баррасӣ мешаванд. Ин вазифаҳо дар ҳар ду забони мавриди пажӯҳиш инъикос ёфтаанд, вале бо роҳҳои гуногун ифода меёбанд. Ҳадафи таҳқиқоти мазкур муайян кардани омилҳои пайдоиши муайянӣ/номуайянӣ ҳамчун категорияи коммуникативии маъноӣ грамматикӣ мебошад. Навгониҳои илмӣ мақола дар он аст, ки омилҳои ошкоршудаи муайянӣ/номуайянӣ қаблан дар забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забони олмонӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд. Натиҷаҳои бадастомада нишондиҳандаи аҳамияти омилҳои категорияи муайянӣ/номуайянӣ дар раванди шаклгирии тақобули маъноӣ дар сатҳи муҳтавои он тавассути аҷзои ташкилдихандаи амали иртиботӣ бар асоси қоидаҳои низомии забонӣ аст. Дар айни ҳол, ба гуянда ё ироадиханда дар интиҳоби воситаҳои гуногуни интиқоли категорияи мавриди назар озодии муайян дода мешавад.

Калидвожаҳо: категорияи муайянӣ/номуайянӣ, универсалӣ, актуалӣ гардонидан, артикл, дифференциатсия (фарқгuzорӣ), акти коммуникатсия, контекст, ретсипиент, репрезентант.

CERTAIN FACTORS IN THE FORMATION OF THE GRAMMATICAL MEANING OF DEFINITENESS / INDEFINITENESS OF THE NOUN CONDITIONED BY THE COMMUNICATIVE CONTENT OF THE MESSAGE IN TAJIK AND GERMAN

Certainty/uncertainty, being a universal semantic category, ensures the coherence of the text, expressing the degree of awareness and mutual understanding of the representative and the recipient about the subject of the utterance. The functions of the category of certainty/uncertainty are considered as the actualization and determination of the name, demonstrating its uniqueness in the described situation (certainty) or its unknownness (uncertainty), in terms of the message. These functions are reflected in both studied languages, but they are expressed differently. The purpose of this study is to identify the factors of the emergence of certainty/uncertainty as a communicative category of grammatical meaning. The scientific novelty of the article lies in the fact that the identified factors of certainty/uncertainty have not previously been studied in the Tajik language in comparison with German. The obtained results showed the significance of the factors of the category of certainty/uncertainty in the process of formulating a semantic opposition of its content plan directly constituting the act of communication according to the rules of the language system. At the same time, the representative is given a certain freedom in choosing various means of conveying the category being studied.

Keywords: category of certainty/uncertainty, universal, actualization, article, differentiation, act of communication, context, recipient, representative.

Об авторе

*Мусаева Рано Алимовна
Старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры
иностранных языков
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: rano.musaeva52@mail.ru*

About the author

*Musaeva Rano Alimovna
Senior Lecturer of the General University
Department of Foreign Languages
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: rano.musaeva52@mail.ru*

Дар бораи муаллиф

*Мусоева Рано Алимовна
Муаллими калони кафедраи
умумидонишгоҳии забонҳои хориҷӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: rano.musaeva52@mail.ru*

НАҚШИ УСУЛИ НАҲВИЮ САРФӢ ДАР ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Нурова З. С.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Усули наҳвию сарфӣ дар ҳар ду забони муқоисашаванда ҳам, яке аз шеваҳои сермаҳсули истилоҳсозӣ маҳсуб меёбад. Нақши ин усули воҷасозӣ дар аввалин асарҳое, ки нимаи аввали садаи XX аз ҷониби С. Ализода (Сарфу наҳви забони тоҷикӣ), Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Л. Бузургзода (Морфологияи забони тоҷикӣ) таълиф ёфтаанд, ба таври мухтасар шарҳ ёфтааст. Баъдтар, ин усули калимасозӣ аз ҷониби Ш. Рустамов дар доираи исми таҳлилу баррасии амиқи илмӣ гардидааст. Муаллифони дастурҳои забони тоҷикӣ калимаҳои мураккабро аз рӯи воситаи алоқа чунин дастабандӣ намудаанд: «1. Калимаҳои мураккаби пайваст; 2. Калимаҳои мураккаби тобеъ; 3. Калимаҳои мураккаби омехта» [5, с. 78].

Дар боби сеюми рисолаи доктории С. Низомова хусусиятҳои сохторӣ ва семантикии калимаҳои мураккаб дар насли бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айни таҳлилу баррасӣ мешаванд [6, с. 190-301].

Ба пажӯҳиши вожагони мураккаб С. Раҳматуллозода низ таваҷҷуҳ намуда, сохташавии калимаҳои мураккаби забони тоҷикиро чунин муайян мекунад: «аз ду реша бе ҳеҷ восита сохта шудаанд (мактабхона), аз ду реша ва миёновандҳои у ва о сохта шудаанд (гуфтугӯ, даводав), дар натиҷаи такрори бевосита омадаанд (омад-омад) ва калимаҳои гуногунрешае, ки ба як мафҳуми мураккаб далолат мекунад (ғояҳои миллӣ озодихоӣ, луғати тоҷикӣ-русӣ)» [13, с. 75, 25].

Роҷеъ ба роҳи усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ М. Қосимова низ мақолае таълиф намудааст, ки дар он аз ибораҳои изофӣ ба вучуд омадани калимаҳои мураккабро ба воситаи факки изофӣ дарҷ ёфтаанд. Дар ин бора мавсуф менависад, ки «Аз ибораҳои изофӣ ба воситаи ихтисор шудани бандҳои изофии *-и* калимаи мураккаби тобеъ ба амал меояд» [3, с. 57]. Ш. Рустамов низ ақидаи мазкурро тарафдорӣ намуда, роҷеъ ба фарқи калимаи мураккаб аз ибора чунин қайд мекунад: «Азбаски ҳар як калимаи таркиби ибора ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубият дорад, мувофиқи категорияҳои ҳамон ҳиссаи нутқ тағйир меёбад. Масалан, агар яке аз калимаҳои ибора исми бошад, вай метавонад, дар шакли танҳо ё ҷамъ ояд, артикл қабул кунад, бо бандҳои ва ё пешоянду пасояндҳои ояд, ё ки муайянкунандаҳои гуногун қабул кунад. Агар яке аз ҷузъҳои ибора сифат бошад, метавонад суффиксҳои дараҷасоз, ҳиссача ва калимаҳои зарфӣ қабул кунад ва ғайра. Вале дар калимаҳои мураккаб ҷузъҳои гуногуни ҳуқуқ ва имконият надоранд, чунки ҷузъҳои калимаи мураккаб, пас он ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи асосӣ бошанд, морфема ба шумор мераванд» [12, с. 58].

Ҳамин тавр, он вожаву истилоҳоти мураккабе, ки дар раванди таҳқиқ мушоҳида гардиданд, ба таври зайл дастабандӣ намудем: 1) истилоҳоти мураккаби пайваст; 2) истилоҳоти мураккаби тобеъ; 3) истилоҳоти мураккаби омехта.

Истилоҳоти мураккаби пайваст. Ин навишти истилоҳ аз ду реша ё асос иборат буда, ба воситаи миёновандҳои ба ҳам пайваст мешаванд. Ин шеваи истилоҳсозӣ, асосан, ҳосили исми, сифат ва зарф буда, дар соҳаи чунин истилоҳот ҳиссаҳои нутқи мухталиф иштирок мекунанд. Истилоҳоте, ки аз такрори ҷузъҳои иборатанд, инчунин ба воситаи миёновандҳои *-у-*, *-и-* сохта шуда, аз такрори истилоҳ ё истилоҳҳои гуногунреша бунёд меёбанд:

1. Исм+миёнованд+асоси замони ҳозираи феъл. Дар соҳаи истилоҳоти мураккаби пайваст ин қолаб беаҳсул буда, ба воситаи он истилоҳоте сохта шудаанд, ки нисбат ба ҳиссаи нутқи ба шумор мераванд: *ҷон+и+шин < ҷонишинҳои шахсӣ, ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ, ҷонишинҳои манфӣ* [1, с. 360].

Муодили истилоҳи *ҷонишин* дар забони олмонӣ воҳидҳои луғавии *Pronomen* ва *Fürwort* буда, ҳар ду аз нигоҳи таркиби морфологӣ исмиҳои сохта мебошанд.

2. Исм+миёнованд+сифат. Ба воситаи қолаби мазкур истилоҳоти мураккаби пайваст ё сифатҳои мураккабе сохта мешаванд, ки анвои мухталифи овозҳои ҳамсодоро ифода мекунанд: *лаб+у+лабӣ < ҳамсодоҳи лабулабӣ; лаб+у+дандон+ӣ < ҳамсодоҳи лабудандонӣ* [7, с. 137; 133].

3.Зарф+миёнванд+сифат. Тавассути ин қолаб сифатҳои мураккабе сохта мешаванд, ки анвои овозҳои ҳамсадоро мефаҳмонанд: *пеш+и+забонӣ* <ҳамсадоҳои *пешизабонӣ* [17, с. 75]; *пас+и+комӣ* <овози *пасикомӣ*; *байн+и+забонӣ* <ҳамсадоҳои *байнизабонӣ* [17, с. 75].

Истилоҳоти мураккаби тобеъ. Яке аз шеваҳои маъмули истилоҳсозӣ ин усули истисозии истилоҳоти мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Роҳу шеваи сохта шудани вожаву истилоҳоти мураккаби тобеъ гуногун буда, бештари онҳо аз ибораҳои сохта шудаанд. Аз сабаби он ки ин анвои истилоҳот аз ибораҳои сохта мешаванд, забоншиносон дар таълифоти хеш ин шеваи калимасозиро бо унвони калимасозии синтаксисӣ ёдовар мешаванд [Ш. Рустамов, А. Кумахов, Л.С. Пейсиков, С. Низомова].

Бояд таъкид дод, ки ҷузъҳои истилоҳоти мураккаби тобеъ гуногун буда, аз ҳиссаҳои нутқи мухталиф иборатанд. Ҳамин тавр, он истилоҳоти мураккаби тобеи, ки дар раванди таҳқиқ рӯбарӯ шудем, аз рӯи қолабҳои зерин дастабандӣ намудем:

1. Исм+исм. Қолаби мазкур дар сохтани истилоҳоти мураккаби тобеъ бемаҳсул буда, дар раванди таҳлили маводди ғировардашуда, мо танҳо як истилоҳро мушоҳида намудем: *нуқта+вергул*. Истилоҳи мазкур марбут ба ҷаҳзи аломатҳои китобат буда, ба маънои «нишонае нивешторӣ ба шакли «;», ки бар мақси тулонитар аз вергул далолат дорад» истеъмоли мешавад [15, с. 945].

2. Исм+асоси замони ҳозираи феъл. Ба воситаи ин қолаб истилоҳҳои мураккаби тобеи сохта мешаванд, ки дараҷаи қорбурди баъзе аз ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқро бо унсурҳои калимасоз ифода мекунад: *исмсоз* <*пешвандҳои исмсоз, пасвандҳои исмсоз, сифатсоз* <*пешвандҳои сифатсоз, пасвандҳои сифатсоз; зарфсоз* <*пешвандҳои зарфсоз, пасвандҳои зарфсоз; феълсоз* <*пешвандҳои феълсоз, пасвандҳои феълсоз*. Дар баробари ин, вожаи соз ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб буда, маънои «қунанда, созанда»-ро ифода мекунад, ки ин маъниро мо дар мисолҳои боло мушоҳида намудем.

3. Сифат+исм. Тавассути ин қолаб сифатҳои мураккабе сохта мешаванд, ки дар таркиби истилоҳ-ибора омада ба дараҷаи истеъмоли вандҳои истилоҳсоз ишора мекунад: *кам+маҳсул* <*пешвандҳои каммаҳсул, пасвандҳои каммаҳсул; сер+маҳсул* <*пешвандҳои сермаҳсул, пасвандҳои сермаҳсул*.

4. Шумора+исм. Ба воситаи ин қолаб истилоҳ-исмҳои мураккаби тобеи сохта мешаванд, ки аломатҳои гуногуни китобиро ифода мекунад: *ду+нуқта; се+нуқта*. Агар истилоҳи *дуноқта* маънои «нишонае нивешторӣ ба шакли «:», ки маъмулан барои тавзеҳ ё нақли матлабе ба қор меравад»-ро ифода кунад, пас, истилоҳи *сенуқта* маънои «аломати китобатист, ки барои муносиб надонистани давом додани фикр ва дигар маъноҳои дастурӣ хидмат мекунад»-ро мефаҳмонад [16, с. 477].

Муодили истилоҳи *дуноқта* вожаи *Doppelpunkt* ва муодили истилоҳи *сенуқта* воҳидҳои луғавии *Gedankenpunkte* ва *Auslassungspunkte* буда, аз нигоҳи сохтори морфологӣ амсоли муодили тоҷикиашон исмҳои мураккаб мебошанд.

5. Зарф+исм. Ба воситаи ин қолаб истилоҳҳои сохта мешаванд, ки хусусияту аломати овози садонокро ифода мекунад. Дар сохтани истилоҳоти забоншиносӣ қолаби мазкур бемаҳсул аст: *ним+садо* = *нимсадо*. Вожаи нимсадо ҳамчун истилоҳ ба маънии «овозе, ки вобаста ба мавқеи ҳаҷо ғоҳе садонок ва ғоҳе ҳамсадо мешавад (*мас., j ва w дар забони англисӣ*)» ба қор меравад [15, с. 916]. Муодили истилоҳи нимсадо дар забони олмонӣ композити *Halbvokal* ба шумор меравад.

5. Зарф+асоси замони ҳозираи феъл. Ин қолаб дар сохтани истилоҳоти забоншиносӣ каммаҳсул буда, ба воситаи он истилоҳоте сохта шудаанд, ки хусусияту аломати оҳангро дар савтиёт ифода мекунад: *боло+рав* = *болорав* <*оҳанги болорав; поён+рав* = *поёнрав* <*оҳанги поёнрав, задаи поёнрав; ҳам+нишин* <*ҳамнишинии фонемаҳо, ҳаминишинии дугона* [1, с. 360]. Бояд қайд намуд, ки ҷузъи *ҳам* дар таркиби истилоҳи *ҳамнишин* на ба сифати пешванд, балки ҳамчун қисми аввали вожаҳои мураккаб омада, ба бо ҳам талаффуз шудани овозҳои ҳамсадо ишора мекунад.

Лозим ба ёдоварист, ки дар низомии истилоҳоти забоншиносӣ истилоҳҳои мураккабе, амсоли *сарҷумла, сараъзо* ва ғ. мавҷуданд, ки аз нигоҳи шакли сохтор ба исмҳои мураккаби тобеъ шабоҳат дошта бошанд ҳам, аз ибораҳои исмии изофӣ ба амал наомадаанд, балки бо он қолаб, яъне ба тарзи монанд бунёд ёфтаанд ва ин қабил истилоҳҳо гувоҳи онанд, ки ин қолаби истилоҳсозӣ дар низомии истилоҳоти забоншиносӣ яке аз шеваҳои сермаҳсул маҳсуб меёбад. Дар забони адабиёти классикӣ низ метавон калимаи *сарҷумларо* мушоҳида намуд, ки он аз ибораи изофӣ сохта шудааст. Аммо ин истилоҳ на ба маънии истилоҳии худ, яъне «ҳиссаи ҷумлаи мураккаби тобеъ», балки ба маъноҳои «1. Хулоса, гузида ва мунтахаби чизе:

Забон дар забон ганҷ пардохтам, В-аз он ҷумла сарҷумлае сохтам. (Низомӣ).; 2. саромад: Ҳоконӣ кабир Булмузаффар, Сарҷумла шуда музаффаронро (Ҳоконӣ (280. ҷ.2, 215)) ба кор мерафт. Дар луғатнома мо бо маънии зерини истилоҳи *сарҷумла* рӯбарӯ шудем: «ҷумлаи асосӣ дар ҷумлаҳои мураккаб» [16, с. 220]: Истилоҳи *сараъзо* хоси баҳши наҳви забон буда, маънии «аъзои асосии ҷумла (*мубтадо ва хабар*)»-ро ифода мекунад [15, с. 209]:

Истилоҳоти мураккаби омехта. Дар низоми истилоҳоти забоншиносӣ истилоҳҳои мураккабе мавҷуданд, ки аз истилоҳоти мураккаби тобеъ ва пайваст тафовут доранд, яъне ин анвои истилоҳоти мураккаб аз ду ва ё зиёда решаи асос ва унсурҳои истилоҳсоз таркиб ёфтаанд. Тавассути ин шева аз ибораҳои гуногун ба воситаи вандҳои истилоҳоти нав сохта мешаванд. Ҳамин тариқ, истилоҳоти мураккаби омехтае, ки дар раванди ҷамъоварии мавод рӯбарӯ шудем, аз рӯи қолабҳои зерин дастабандӣ намудем:

1. Исм+исм+пасванд. Ин қолаб дар сохтани истилоҳоти мураккаб беҳаҷул буда, тавассути он сифатҳои мураккаби омехтаи сохта мешаванд, ки воҳидҳои фонетикӣ ифода мекунад: *забар+занҷир+ӣ <воҳидҳои забарзанҷирӣ*. Истилоҳи *забарзанҷирӣ* дар луғатнома ба маънии «вежагиҳои овоии марбут ба беш аз як воҷ» омадааст [вожаҷӯ]. Муродифи истилоҳ-ибораи *воҳидҳои забарзанҷирӣ* истилоҳи *просодия* ба шумор меравад.

2. Исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд. Ба воситаи ин қолаб исм-истилоҳҳои мураккаби омехтае сохта мешаванд, ки: а) хусусияту аломати овозхоро ҳангоми таълид ва талаффуз; *бадал+шав+ӣ <бадалишавии овозҳо, бадалишавии зинда* [1, с. 41]; *ҷой+иваз+кун+ӣ <ҷойивазкунии фонемаҳо, ҷойивазкунии таърихӣ, ҷойивазкунии муосир* [1, с. 360]; *монанд+шав+ӣ <монандшавии овозҳои нутқ, монандшавии комил, монандшавии ноқис* [1, с. 35]; *беҷаранг+шав+ӣ <ҳодисаи беҷарангшавӣ* [1, с. 46]; ва б) бахшҳои махсуси илми овошиносиро ифода мекунад: *зада+шинос+ӣ = задашиносӣ, оҳанг+шинос+ӣ = оҳангшиносӣ*.

Истилоҳи *бадалишавӣ* дар луғатнома ба маънии «ҳодисаи ба ҳамдигар табдил шудани овозҳои нутқ дар таркиби як калима дар мавридҳои истеъмоли он» омадааст [15]: *Аз гуфтаҳои ғавқуззикр маълум мегардад, ки бадалишавии дифтонги а и (ав) ба монофтонги ў (вови маҷҳул) на танҳо инкишофи таърихии садонокӣ «ў»-ро ифода мекунад, балки ин маънӣ ба инкишофи таърихии забони адабии ҳозираи тоҷик низ марбут аст.* [(Ovozi Tojik) [2020].

Дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» истилоҳи *ҷойивазкунӣ* ба маънии «Ҳодисаи овозие, ки туфайли он ду овози ҳамсоя ҷойи ҳамдигарро мегиранд» омадааст [1, с. 360]. Дар гузашта вомвожаи арабии *қалб* бар ивази истилоҳи *ҷойивазкунӣ* истифода шуда, муаллифони бархе аз дастурҳои забони тоҷикӣ вомвожаи юнонии *метатезаро* низ ба ҷойи он ба кор бурданд.

Истилоҳи *монандшавӣ* (Angleichung) муродифи вомвожаи латинии *ассимилятсия* (Assimilation) ва арабии *идғом* буда, дар соҳаи забоншиносӣ ба маънии «ҳодисаи аз ягон ҷиҳат ё қомилан ба ҳамдигар монанд шудани овозҳои нутқ» истеъмол мешавад [1, с. 34]. Агар истилоҳи *ассимилятсия* маънои «монандшавӣ, яъне ҳамгун шудани як овоз ба овози дигар дар вақти талаффуз» ифода кунад, пас, истилоҳи *идғом* маънои «фароянде, ки дар он як сурати забонӣ ва сурати забонии мӯҷовири он дар ҳам ғӯрӯ мераванд ва бархе овоҳо ҳазф мешаванд ва ду сурат ба шакли сурати воҳиде дармеоянд»-ро мефаҳмонад.

Сифатҳои мураккаби *пайвасткунанда* ва *тобеъкунанда*, ки дар таркиби истилоҳ-ибораҳои исмӣ изофии *пайвандакҳои пайвасткунанда* ва *пайвандакҳои тобеъкунанда* меоянд, низ дар асоси қолаби мазкур сохта шудаанд.

Муодили истилоҳ-ибораҳои изофии *пайвандакҳои пайвасткунанда* ва *пайвандакҳои тобеъкунанда* дар забони олмонӣ ибораҳои *beiordnende Konjunktion* ва *subordinierendes Bindewort*, ки ҷузъҳои ба воситаи алоқаи тобеъ пайваст шудаанд.

3. Сифат+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд. Тавассути ин қолаб истилоҳ-исмҳои мураккаби омехтае сохта мешаванд, ки анвои аъзоҳои пайрави ҷумларо ифода мекунад: *муайян+кун+анда, пур+кун+анда <пуркунандаи бевосита, пуркунандаи бавосита*.

Дар забони олмонӣ муодили истилоҳ-ибораҳои *пуркунандаи бевосита, пуркунандаи бавосита* ибораҳои *direktes Objekt* ва *indirektes Objekt* буда, ҷузъҳои тавассути тартиби калима, ки яке аз анвои алоқаи тобеъ аст, пайваст шудаанд.

4. Шумора+исм+пасванд. Ба воситаи қолаби мазкур истилоҳҳои мураккаби омехтае сохта мешаванд, ки номгуӣ ин ё он анвои ҷумларо ифода мекунад: *як+таркиб+а=яктаркиба <ҷумлаи яктаркиба; ду+таркиб+а = дутаркиба <ҷумлаи дутаркиба; як+махраҷ+а=якмахраҷа <ҳамсадои якмахраҷа, ду+махраҷ+а= думмахраҷа <ҳамсадои думмахраҷа* [17, с. 79; 84-85]. Вожаи *махраҷ* аз забони арабӣ иқтибос шуда, ба

сифати истилоҳ дар луғатнома ба маънии «талаффуз, артикулятсия» омадааст: *Маҳраҷи ҳарфҳои ҷуз шафаҳ аст – Нисбати он суви шафаҳ сафаҳ аст (Абдураҳмони Ҷомӣ)* [15, с. 24].

Ғузашта аз ин, дар таркиби низоми истилоҳоти забоншиносии забони тоҷикӣ як микдори муайян истилоҳҳое мавҷуданд, ки ду шакл дошта, шакли якуми онҳо ҳамчун калка ва шакли дууми онҳо истилоҳи мураккаби омехта ба шумор мераванд, ба монанди: *адъективизатсия – сифатшавӣ (сифатшавии ҳиссаҳои дигари нутқ ё ба сифат ғузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ)* [1, с. 13]; *адвербализатсия – зарфшавӣ (ба зарф ғузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ)* [1, с. 12]; *субстантивизатсия – исмшавӣ (исмшавии ҳиссаҳои дигари нутқ ё ба исм ғузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ)* [1, с. 288]; *вербализатсия – феълшавӣ (ба феъл ғузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ)* [1, с. 53]: *Муҳаққиқон исбот карданд, ки конверсия (табдилдиҳӣ) зина ба зина ба амал меояд ва яке аз ин зинаҳо субстантивизатсия, яъне ба худ гирифтани мақоми грамматикӣ исро аз тарафи дигар ҳиссаи нутқ ба хусус, сифат ё зарф, дар натиҷаи парокандашавии ибора ба амал меояд.* [2021].

Яке аз вижагиҳои фарқкунандаи истилоҳоти зикршуда дар он аст, онҳо дар забони тоҷикӣ дар ду шакл истеъмоли гардида, дар забони олмонӣ танҳо дар як шакл ба кор мераванд: *Substantivierung* (исмшавӣ), *Adjektivierung* (сифатшавӣ), *Adverbialisierung* (зарфшавӣ), *Verbalisierung* (феълшавӣ).

Дар забони олмонӣ низ, истилоҳоти мураккаб бар пояи қолабҳои мушаххаси истилоҳсозӣ сохта меашаванд, ба монанди:

1. Исм+исм. Қолаби мазкур дар сохтани истилоҳоти мураккаби тобеи забоншиносӣ сермахсул буда, ба воситаи он истилоҳоте сохта мешаванд, ки: а) анвои овозҳои ҳамсадо: *Gaumen+laut, Palatal+laut* (овози комӣ); *Dorsal+laut* (овози насизабонӣ/нуштизабонӣ); *Geräusch+laut* [8, с. 108] (ҳамсадои шавшувдор); б) воҳидҳои фонетикӣ: *Silben+messung* (просодия, воҳидҳои забарзанҷирӣ); *Silben+dissimilation* (гаплогия). *Silben+schrift* (хати ҳичоӣ). Истилоҳи гаплогия (Haplogie) мансуби бахши овошиносӣ буда, маънои «Фурӯғзор шудани яке аз ҳичоҳои якхелаи ҳамҷавор, ки натиҷаи падидаи диссимилятсия мебошад» [1, с. 61]. Истилоҳи *Silbenschichtung* муродифи истилоҳи *Silbendissimilation* ба шумор меравад; в) хусусияту аломати овозу оҳанг: *Ton+färbung* [8, с. 220] (танини оҳанг, гуфтор); *Ton+höhe* (баландии овоз) [8, с. 220]; г) анвои хату навишт: *Hand+schrift* [7, с. 104] (дастнавис, хати бо даст навишташуда); *Getrennt+schreibung* (навишти чудо); ғ) анвои ҳарф: *Doppel+buchstabe* [8, с. 89] лигатура (бо як аломат ифода кардани ду ё зиёда аз ду ҳарф); д) усули сабти овоз, акс ё сабти сатҳи холиғоҳи даҳон (ком): *Palato+gramm* – палатограмма [7, 155]. Истилоҳи *Palatogramm* дар забоншиносӣ ҳангоми омӯзиши бахши овошиносӣ ё савтиёт, барои сабти овозҳои забонҳои камтаҳқиқшуда ва барои муайян намудани тарзи тавлиди овоз дар ковокии даҳон ба кор меравад. е) анвои исм: *Ding+name* [18, с. 95] (исми модӣ); *Gattungs+name* [18, с. 95] (исми ҷинс); ё) номи яке аз ҳиссаҳои нутқи мустақил: *Eigenschafts+wort* [18, с. 132] (сифат); ж) аломати морфологӣ сифат: *Steigerungs+stufen* [18, с. 135] (дараҷаҳои сифат); з) анвои шумора: *Kardinal+zahl* [18, 138] (шумораи микдорӣ); и) анвои ҷонишин: *Possessiv+pronomen* (ҷонишини соҳибӣ); *Relativ+pronomen* [18, с. 125-126] (ҷонишини нисбӣ); й) анвои феъл: *Modal+verb = Modalverb* [7, с. 145] (феъли модалӣ); *Hilfs+verb = Hilfsverb* [7, с. 106] (феъли ёридиҳанда); й) шакли тасрифнашавандаи феъл: *Partizip* [7, с. 225] (сифати феълӣ) [5, с. 328]; к) анвои зарф: *Kausal+adverb* [7, с. 119] (зарфи сабаб); *Lokal+adverb* (зарфи макон) [18, с. 141]; қ) анвои ҳиссаҷа: *Modal+partikel = Modalpartikel* (ҳиссаҷаҳои модалӣ); л) намуди ҷумла, ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои пайрав: *Satz+reihe = Satzreihe* [7, с. 183; 18, с. 144] (ҷумлаи мураккаби пайваст); *Satz+gefüge* [7, с. 182; 31, с. 144] (ҷумлаи мураккаби тобеъ); *Glied+satz, Neben+satz = Gliedsatz, Nebensatz* (ҷумлаи пайрав); *Subjekt+satz = Subjektsatz* (ҷумлаи пайрави мубтадо); *Prädikats+satz = Prädikatssatz* (ҷумлаи пайрави ҳабар); *Attribut+satz = Attributsatz* (ҷумлаи пайрави муайянкунанда); *Objekt+satz* (ҷумлаи пайрави пуркунанда); *Adverbial+satz = Adverbialsatz* (ҷумлаи пайрави ҳол); м) анвои сараъзоҳо: *Satz+gegenstand* [7, с. 182] (мубтадо); *Satz+aussage* [7, с. 181] (ҳабар); н) намуди пуркунанда: *Akkusativ+objekt* [7, с. 36] (пуркунандаи бевосита); о) анвои аломатҳои китобатро ифода мекунад: *Gedanken+strich* (тире –) [7, с. 95]; *Frage+zeichen* [7, с. 90] (аломати савол (?)); *Anführungs+zeichen*; [8, с. 56] (аломати ноҳунак («»)); *Gedanken+punkte* [7, с. 95] (бисёрнуқта, нуқтаҳо, сенуқта); *Binde+strich = Bindestrich* [7, с. 68] (нимтире, дефис (-); *Ausrufe+zeichen = Ausrufezeichen* [7, с. 55] (аломати хитоб (!).

2. Исм+исм+исм. Ба воситаи ин қолаб истилоҳоти мураккабе сохта мешаванд, ки: а) ин ё он намуди овоз: *Labio+dental+laut* (овози лабудандонӣ). Истилоҳи *Labiodental* муродифи истилоҳи мазкур мебошад: *labiodental* <*labiodentale Konsonanten* [8, 137; 133] (ҳамсадоҳои лабудандонӣ) ва б) анвои шумораро ифода мефаҳмонанд: *Bruch+zahl+wort* [18, с. 104] – (шумораи касрӣ) [5, 204-205]; *Wiederholungs+zahl+wort* [7, с. 235] (шумораи такрорӣ).

3. Сифат+исм. Тавассути ин қолаб истилоҳҳои мураккабе сохта мешаванд, ки: а) ин ё он анвои исмҳо *Eigen+name* [18, с. 95] (исми хос); б) анвои феълҳо: *Voll+verb* [14, с. 232] (феъли мустақилмаъно); в) анвои навишт: *Groß+schreibung* [14, с. 445; 18, с. 149] (имлои навишти ҳарфи калон) *Klein +schreibung* (имлои навишти ҳарфҳои хурд) <*Kleinschreibung nach neuen Regeln* [14, с. 448] (навишти ҳарфҳои хурд аз рӯи қоидаҳои нав); *Groß- und Kleinschreibung* [14, с. 448] (имлои навишт бо ҳарфҳои калон ва хурд); г) анвои аломати китобатро ифода мекунад: *Schräg+strich* [14, с. 469] (аломати хати моил (/)).

4. Сифат+сифат. Ин қолаб дар сохтани истилоҳ-сифатҳои мураккаб сермаҳсул буда, ба воситаи он истилоҳҳо сохта мешаванд, ки анвои овозҳо ва дар кучо тавлид ёфтани онҳоро мефаҳмонанд: *palato+alveolar* [8, 163] (комӣ-алвеолӣ); *dorsalopalatal* <*dorsalopalatale Konsonanten* [8, с. 76] (пасизабонӣ-комӣ <ҳамсадоҳои пасизабонӣ-комӣ).

5. Шумора +исм. Ба воситаи ин қолаб сифатҳои мураккабе сохта мешаванд, ки ба: а) миқдори ҳиҷо дар калима: *zwei+silbig* [7, с. 249] (дуҳиҷой) <*zweisilbiges Wort* (калимаи дуҳиҷой); *dreisilbiges Wort* (калимаи сеҳиҷой); *ein+silbig* (якҳиҷой) <*einsilbiges Wort* [7, с. 236] (калимаи якҳиҷой); б) навъи феъл: *ein+wertig* <*einwertige Verben* [7, с. 224] (феълҳои яквалента); *dreiwertige Verben* [7, с. 224] (феълҳои севалента); *vier+wertiges* < *vierwertige Verben* [7, с. 225] (феълҳои чорвалента); в) навъи артикл: *Null+artikel* (артикли сифрӣ); г) анвои ҷумла: *ein+gliedrig* <*eingliedriger Satz* [7, 180] – яктаркиба <ҷумлаи яктаркиба; *zwei+gliedrig* <*zweigliedriger Satz* [7, с. 181] (дutarкиба <ҷумлаи дutarкиба); ғ) анвои аломати ист (китобат) марбутанд: *Doppelpunkt* [14, с. 461] (ду нуқта, аломати баён (:).

6. Шумора+исм+исм. Ин қолаб дар сохтани истилоҳоти забоншиносӣ бемаҳсул буда, ба воситаи ин қолаб истилоҳҳои сохта мешаванд, ки ин ё он анвои овози ҳамсадоро ифода мекунад: *Zwei+lippen+laut* [8, с. 181] (овози лабулабӣ); *Zwei+lippen+konsonanten* [14, с. 249] (ҳамсадоҳои лабулабӣ). Истилоҳи *bilabial* муродифи истилоҳи *Zweilippenlaut* маҳсуб меёбад.

7. Зарф+исм. Ба воситаи ин қолаб, асосан, истилоҳҳои сохта мешаванд, ки анвои навиштро ифода мекунад. Ин қолаб дар сохтани истилоҳоти забоншиносӣ бемаҳсул аст: *Zusammen+schreibung* [8, с. 435; 19, с. 151] (навишти муттасил/якҷоя); *Erhalt der Zusammenschreibung* [14, с. 436] (тағйирнаёбии навишти якҷоя); *Getrennt- und Zusammenschreibung* [14, с. 437; 19, с. 151] (навишти ҷудо ва муттасил); *Erhalt der Stammschreibung in Zusammenschreibungen* [14, с. 451] (тағйирнаёбии навишти асосҳои якшакл дар вожагони ҳамреша).

8. Зарф+исм+исм. Ин қолаб дар сохтани истилоҳоти забоншиносӣ каммаҳсул буда, ба воситаи он истилоҳ-сифатҳои мураккабе сохта мешаванд, ки анвои ин ё он овозро ифода мекунад: *Vorder+zungen+laute* = *Vorderzungenlaute* (овозҳои пешизабонӣ); *Mittel+zungen+laute* = *Mittelzungenlaute* (овозҳои байнизабонӣ); *Hinter+zungen+laute* = *Hinterzungenlaute* (ҳамсадоҳои пасизабонӣ) [14, с. 87].

Ғузашта аз ин, дар низоми истилоҳоти забоншиносии забони олмонӣ як миқдори муайян истилоҳ-муродифҳои мураккабе мавҷуданд, ки яке аз гунаҳояшон дар шакли содаву, дигаре дар шакли мураккаб ё ҳар ду шакл ҳам мураккабанд: *das Numerale* – *das Zahlwort* (шумора); *Kardinalzahlen* – *Grundzahlworten* – *Grundzahlen* [14, с. 297] (шумораҳои миқдорӣ); *Ordnungszahlworten* – *Oddinalzahlen* – *Ordnungszahlen* [14, с. 297] (шумораҳои тартибӣ).

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу муқоисаи истилоҳоте, ки дар пояи шеваи нахвию сарфӣ сохта шудаанд, маълум гардид, ки нақши ин усули истилоҳсозӣ дар сохтани истилоҳоти мураккаби забонҳои муқоисашаванда бағоят калон будааст.

Дар ҳар ду забон ҳам, истилоҳоти мураккаб дар асоси қолабҳои маъмули истилоҳсозӣ сохта шуда, тафовут дар дараҷаи истеъмоли онҳо дида мешавад. Агар дар забони тоҷикӣ истилоҳоти мураккаби пайваст аз рӯи се қолаб (исм+миёнванд+асоси замони ҳозираи феъл; исм+миёнванд+сифат; зарф+миёнванд+сифат), истилоҳоти мураккаби тобеъ аз рӯи панҷ қолаб (исм+исм; исм+ асоси замони ҳозираи феъл; сифат+исм; шумора+исм зарф +асоси замони ҳозираи феъл), истилоҳоти мураккаби омехта аз рӯи чор қолаб (исм+исм+пасванд; исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд; сифат+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд; шумора+исм+пасванд) сохта шуда бошанд, пас истилоҳоти мураккаби забони олмонӣ аз

руйи шаш қолаб (исм+исм; исм+исм+исм; сифат+исм; сифат+сифат; шумора+исм; шумора+исм+исм) сохта шудаанд.

Агар дар сохтани истилоҳоти мураккаби забони тоҷикӣ қолаби «исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд» сермаҳсул бошад, пас, дар забони олмонӣ бештари истилоҳоти мураккаб бар пояи қолаби «исм+исм» сохта шудаанд. Танҳо дар доираи қолаби «исм+исм» низдаҳ гурӯҳи истилоҳот бунёд гардиданд, ки ин сермаҳсул будани қолаби мазкурро бозгӯ мекунад.

Дар умум, 460 адад истилоҳи мураккаби тоҷикӣ ва 420 адад истилоҳоти мураккаби олмонӣ мавриди таҳлилу муқоиса қарор гирифтанд. Дар муқоиса бо забони олмонӣ, дар низоми истилоҳоти забоншиносии забони тоҷикӣ як зумра истилоҳоти мураккабе мавҷуданд, ки дар ду шакл, яъне дар шакли калка ва шакли истилоҳи мураккаби омехта ба қор мераванд. Ин анвои истилоҳот асосан бо усули калка тарҷума шуда, бо гунаҳои тоҷикии худ дар як поя қарор доранд.

Адабиёт

1. Бобомуродов, Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2014. – 208 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми I. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
3. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2011. – 566 с.
4. Немецкий язык. Словарь-минимум для студентов первого курса ФТК, ФРЭ, ФКП, ВФ = Deutsch. Das Mini-Wörterbuch für Studenten des 1. Studienjahres der Fakultäten für Computerprojektierung, Radiotechnik und Elektronik, für Telekommunikationen und Militärfakultät / О. М. Зюзенкова [и др.]. – Минск: БГУИР, 2011. – 92 с.
5. Ниёзмұхаммадов, Б., Бузургзода, Л. Морфологияи забони тоҷикӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1941. – 70 с.
6. Низомова С.Ф. Словообразование в художественной и публицистической прозе Садриддина Айни: дисс... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Душанбе, 2021. – С. 18-189.
7. Нурова З.С., Сафаров М.Р., Н. Шозедов. Лугати истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2023. – 259 с.
8. Нурова З.С., Чаматов С. Лугати истилоҳоти овошиносӣ. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни, 2023. – 256 с.
9. Раҳимҷонова З. К. Словосложение как продуктивный способ словообразования в таджикском и английском языках // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. 2020. - №6 (89). – С. 54-58.
10. Робияи А. Усулҳои асосии калмасозӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2020. - №6 (89). – С. 74-79.
11. Рустамов Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калмасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
12. Рустамов М. Истилоҳоти грамматикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – 124 с.
13. Сафарзода Р. Таҳлилу муқоисавии низоми калмаҳои мураккаб ва сохторҳои нимтиредор дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз нигоҳи тарҷума: дисс. ном. ил. фил.: 6D021302. – Душанбе, 2022. – 181 с. .
14. Тагиль И. П. Грамматика немецкого языка. – 6-е изд. – СПб.: КАРОб 2010. – 496 с.
15. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе, 2008. – 950 с.
16. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе, 2008. – 945 с.
17. Хаскашев, Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик: Китоби дарсии донишҷӯёни мактабҳои олӣ. – Душанбе: Маориф, 1989. – 200 с.
18. Dulson, A. Deutsche Grammatik/A. Dulson – Toms: Universitätsverlag, 1962. – 316 s.
19. Urojewa, R. M., Kusnezowa, O. F. Phonetik und Grammatik der deutschen Sprache/ R. M. Urojewa, O. F. Kusnezowa. – М.: Hochschule, 1976. – 157 s.

НАҚШИ УСУЛИ НАХВИЁ САРФИ ДАР ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлилу муқоисаи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ бар пояи усули сарфиё нахвӣ дар ду забони гуногунсохтору гуногуннизом, яъне тоҷикӣ ва олмонӣ бахшида шудааст. Усули мазкур сарфи назар аз он ки сермаҳсул набошад ҳам, бештари истилоҳоти забоншиносӣ дар забонҳои тоҷикиву олмонӣ бар пояи ин роҳи калмасозӣ сохта шудаанд. Истилоҳоти тавассути ин усул сохташуда ба се гурӯҳ, яъне истилоҳоти мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта дастбандӣ мегарданд. Дар ҳар ду забон истилоҳоти мураккаби соҳаи фавқ ба воситаи қолабҳои муайяне сохта мешаванд, ки дар мақола зикр шудаанд. Агар дар забони тоҷикӣ бештари истилоҳоти мураккаб бар

пояи қолаби «Исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд» сохта шаванд, пас, дар забони олмонӣ сохта шудани истилоҳоти мураккаб тавассути қолаби «Исм+исм» бештар ба назар мерасад. Гузашта аз ин, дар мақола хусусиятҳои фарқкунанда, шабоҳат ва монандии истилоҳоти ба пояи ин усули калимасозӣ сохташуда муайян гардидаанд.

Калидвожаҳо: калима, калимасозӣ, калимасозии нахвию сарфӣ, истилоҳ, истилоҳи мураккаб, истилоҳи мураккаби пайваст, истилоҳи мураккаби тобӣ, истилоҳи мураккаби омехта, қолабҳои истилоҳсозӣ.

РОЛЬ СИНТАКСИСО-МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ТАДЖИКСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Статья посвящена анализу и сравнению образования лингвистических терминов синтаксическим и морфологическим способами в двух языках с разной структурой и системой: таджикском и немецком. Хотя этот способ не очень продуктивен, но большинство лингвистических терминов в таджикском и немецком языках образовано именно этим способом словообразования. Термины, созданные этим способом, делятся на три группы: сложносочинённые, сложноподчинённые и сложносмешанные. В обоих языках сложная терминология данных языков строится по определённым моделям, которые указаны в статье. Если в таджикском языке большинство сложных терминов образуется по модели «Существительное + основа глагола настоящего времени + суффикс», то в немецком языке более распространено образование сложных терминов по модели «Существительное + существительное». Кроме того, в статье выявляются отличительные, общие черты и сходства терминов, созданных на основе данного способа словообразования.

Ключевые слова: слово, словообразование, синтаксико-морфологическое словообразование, термин, сложный термин, сложносочинённый термин, сложноподчинённый термин, сложносмешанный термин, модели терминообразования.

THE ROLE OF SYNTACTICAL-MORPHOLOGICAL WAY OF WORD FORMATION IN THE FORMATION OF LINGUISTIC TERMS ON THE TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

The article is devoted to the analysis and comparison of the formation of linguistic terms by syntactic and morphological way in two languages with different structures and systems: Tajik and German. Although this method isn't very productive, most linguistic terms in Tajik and German are formed using this method. Terms created this way are divided into three groups: compound, complex, and mixed. In both languages, the complex terminology of these languages is built according to certain models, which are indicated in the article. If in the Tajik language the majority of compound terms are formed by the model «Noun + present tense verb stem + suffix», then in the German language the formation of compound terms by the model «Noun + noun» is more common. In addition, distinctive, common features and similarities of terms created on the basis of this method of word formation are identified in this article as well as.

Keywords: word, word formation, syntactic-morphological word formation, term, complex term, compound term, complex term, complex-mixed term, term formation models.

Дар бораи муаллиф

Нурова Звездамо Сафаровна
Ассистенти кафедраи забони олмонӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zwedamo2008@mail.ru

About the author

Nurova Zvedamo Safarovna
Assistant of the German language department
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zwedamo2008@mail.ru

Об авторе

Нурова Звездамо Сафаровна
Ассистент кафедры немецкого языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: zwedamo2008@mail.ru

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЫРАЖЕНИЯ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОСРЕДСТВОМ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО СОЮЗА «ВАҚТЕ КИ» И ФРАНЦУЗСКИХ АНАЛОГОВ

Ганиева М. А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

К проблеме подчинительных союзов в таджиковедении первыми проявили интерес известные лингвисты С. Ализода, Л. Бузургзода, Н. Масуми, Р. Набиева, Н. Бозидов и другие. Данный вопрос был комплексно исследован Л. Бузургзода и Б. Ниёзмухаммадовым в их фундаментальном труде «Морфологияи забони тоҷикӣ» [3], в котором даётся систематическое изложение всех частей речи таджикского языка, включая союзы. В 1960-х годах была разработана грамматика таджикского языка, содержащая более детализированные сведения о различных частях речи, с акцентом на подчинительные союзы. В этот период также была издана грамматика, в которой подчинительные союзы получили систематизацию по группам и были всесторонне проанализированы с позиций их семантических и структурных характеристик [5].

Знаменитый лингвист Д. Таджиев, изучая придаточные предложения времени в рамках сложноподчинённого синтаксиса, подчёркивает, что «Основным средством связи придаточного времени с главным предложением служит подчинительный союз. Именно с его помощью прежде всего выражаются временные отношения...» [7, с. 80].

Далее, развивая теоретическую позицию и анализируя классификацию временных союзов и их функциональное назначение, учёный констатирует, что «придаточные предложения, вводимые союзами баъд аз он ки, пас аз он ки, чун, отражают действие, предшествующее по времени действию главного предложения» [7, с. 80]. Д. Таджиев идентифицирует союз **ки** как базовый и наиболее широко функционирующий союз в придаточных предложениях времени. Данный союз характеризуется высокой частотой употребления как в разговорной, так и в письменной литературной речи [7, с. 81]. Согласно его концепции, союз **ки** реализуется в трёх типологических вариантах придаточных времени: во-первых, в позиции инициации придаточного предложения, непосредственно следующего за главным предложением или его компонентом; во-вторых, в медиальной позиции придаточного, предшествующего главному предложению; и, в-третьих, в придаточных предложениях, служащих пояснением к соотносительным элементам главного предложения, выполняющим функцию обстоятельства времени [7, с. 81].

В процессе изучения стилистических особенностей подчинительных союзов таджикского литературного языка Б. Камолиддинов акцентирует внимание на том, что в письменной речи для присоединения придаточного времени к главному предложению используются временные союзы, такие как **вакте ки**, **хангоме ки**, **қабл аз он ки**, **пеш аз он ки** и другие, тогда как в устной речи временные отношения между придаточным и главным предложениями чаще всего выражаются посредством союза **ки** [10, с. 30]. Лексико-семантические характеристики подчинительных союзов, в частности временных, рассматривал Н. Бозидов [2]. М. Шахובה в своем исследовании универсального союза **ки** подчёркивает выполнение данным союзом временной функции и подчёркивает подчинённость временных придаточных предложений главному предложению в составе сложноподчинённого предложения [11, с. 40].

Объектом настоящего исследования является таджикский подчинительный союз времени «**вакте ки**», а предметом его лингвистические характеристики и реализация в системе французского языка. Временные союзы указывают на одновременность, предшествование или последующее наступление действия. Союз «**вакте ки**» представляет собой аналитическую форму, сочетающую имя существительное «**вақт**» (время) с союзом «**ки**» (что, когда), функционирующим как союзное слово. В таджикском языке наблюдается широкое использование сложноподчинённых предложений, реализующих временные отношения. Одним из наиболее значимых и продуктивных союзов времени является «**вакте ки**», который играет ключевую роль в выражении таких аспектов временных отношений, как одновременность, последовательность и предшествование событий. Синтаксически данный союз, как правило, занимает позицию в начале придаточного предложения, тогда как главное

предложение может располагаться как до, так и после придаточного. В данном исследовании представлены примеры употребления союза «вакте ки» с целью их сопоставления с аналогичными временными конструкциями во французском языке: 1) Вакте ки созандагон асбоби созу навози худро ғундошта ба рафтаи тайёри миданд, ман хабардор шудам, ки меҳмонон ҳамагӣ пароканда шуда рафтаанд [1, с. 18]. – В анализируемом примере синтаксическая связь между главным и придаточным – **подчинительная, тип - обстоятельственная (времени)**, выраженная союзом «**вакте ки**» (когда). Союз «вакте ки» вводит придаточное времени. Придаточное определяет время, когда произошло действие в главном предложении.

Основное семантическое отношение между частями предложения – временное: 1) Действие главного предложения (я узнал) происходит после действия в придаточном (музыканты собрали инструменты и готовились уйти). 2) Действия в придаточном связаны с подготовкой к уходу: завершённое (ғундошта) + продолжающееся (тайёри миданд). 3) Действие в главном реакция на ситуацию, описанную в придаточном. Семантически можно также усмотреть элемент причинности (косвенно): узнал, потому что они уже готовились уйти. Временные отношения: Временные формы: ғундошта – деепричастие совершенного вида, указывает на предшествование другому действию в придаточном; тайёри миданд – прошедшее длительное время (имперфект), процесс в прошлом; шудам – прошедшее совершенное время (перфект), завершённое действие. Последовательность действий во времени: Музыканты собрали инструменты (первое завершённое действие – ғундошта). Они готовились к уходу (продолжительное действие – тайёри миданд). Я узнал об этом (действие шудам - завершилось после первых двух).

В анализируемом предложении устанавливается временная подчинительная связь между главным и придаточным предложениями, выраженная союзом «вакте ки». Придаточное предложение указывает на временной контекст для действия в главном. Таким образом, структура предложения демонстрирует сложную временную организацию с элементами причинности, выраженную через сочетание видовременных форм и союз «вакте ки». - Lorsque les musiciens se préparèrent à partir, je m'aperçus que tous les invités s'étaient déjà dispersés [12, с.20]. - Французский перевод передаётся также сложноподчинённым предложением, состоящий из трёх частей (три предиката): 1) Proposition subordonnée circonstancielle de temps (временное придаточное): «Lorsque les musiciens se préparèrent à partir» - «Когда музыканты собрались уходить»; 2) Proposition principale (главное предложение): «je m'aperçus» - «я заметил»; 3) Proposition subordonnée complétive (придаточное дополнение): «que tous les invités s'étaient déjà dispersés» - «что все гости уже разошлись».

Синтаксические отношения проявляются несколькими уровнями подчинения: 1) Главное предложение: je m'aperçus (я заметил), это центр всей конструкции: к нему подчиняются оба придаточных: 1) Придаточное времени (обстоятельственное): Lorsque les musiciens se préparèrent à partir: зависит от главного глагола je m'aperçus, отвечает на вопрос: когда? 2) Придаточное изъяснительное (complétive): que tous les invités s'étaient déjà dispersés: зависит также от je m'aperçus, отвечает на вопрос: что я заметил? Таким образом, структура: (Придаточное времени) + Главное + (Придаточное изъяснительное).

Семантические отношения между частями предложения устанавливаются следующие: 1) Причинно-временная связь (между придаточным времени и главным): «Lorsque les musiciens se préparèrent à partir» - указывает на момент, когда происходило главное действие (je m'aperçus). Семантически, это условие восприятия: я не замечал до тех пор, пока музыканты не начали собираться. 2) Восприятие – информация (между главным и изъяснительным придаточным): «je m'aperçus que...» - глагол восприятия (s'apercevoir de quelque chose) вводит объект восприятия: «что гости уже ушли». Это отношение восприятия: субъект (je) воспринимает/осознаёт определённый факт (disparition des invités): 3) Контраст/неожиданность (скрытая семантика): Есть лёгкий оттенок неожиданности: музыканты только начали уходить, а гости уже ушли, подчёркивается пустота, неожиданная тишина.

Общий вывод в сходствах и различиях сопоставляемых предложениях: Сходная синтаксическая структура: два придаточных, оба связаны с временем и осознанием события. Семантика полностью совпадает: человек замечает, что гости ушли, когда музыканты уже собирались. Лексическая эквивалентность довольно точная, несмотря на разные языковые системы. Временная логика одинаковая (действие → осознание → следствие). Форма прошедшего времени в таджикском и французском работает немного по-разному: Таджикское «миданд» (несовершенное прош.) - были в процессе. Французское passé simple

– завершённое. Таджикская версия более описательная, с деталями («собрав инструменты»). Французская - компактнее, формальнее (*passé simple* редко используется в устной речи). 2) Вакте ки ман ба тарафи чойгахи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод [1, с. 21]. – Данное сложноподчинённое предложение, состоит из: 1) Придаточного времени – «Вакте ки ман ба тарафи чойгахи худ мегузаштам»; 2) Главного – «чашмам ба чашми акаам афтод». Придаточное времени (обстоятельство времени): вводится союзом «вакте ки». В предложении прослеживаются следующие синтаксические, семантические и временные отношения между частями: Придаточное вводится союзом «вакте ки», указывающим на временную связь. Семантические отношения выражаются семантическими связями временной и причинно-временной: 1) Действие главного предложения (взгляд встретился) произошло во время действия придаточного (прохода к постели). 2) Есть элемент непреднамеренного события, случившегося в момент движения. Временные отношения выражаются временными формами: 1) В придаточном: мегузаштам - прошедшее несовершенное время (я проходил). 2) в главном: афтод - прошедшее совершенное время (взгляд упал/встретился). Последовательность: оба действия относятся к прошлому, но взгляд встретился как следствие или результат прохода, т.е. чуть позже или в конце действия придаточного. Можно выразить это так: во время действия (я проходил), произошло событие (взгляд встретился).

Итак, между частями предложения прослеживаются синтаксические, семантические и временные отношения. Семантически установлена временная и причинно-временная связь: действие главного предложения (взгляд встретился) произошло во время действия в придаточном (проход к постели). Это подчёркивает элемент непреднамеренности - событие случилось внезапно в процессе движения. С точки зрения временных форм, в придаточном используется прошедшее несовершенное время (мегузаштам - я проходил), а в главном - прошедшее совершенное время (афтод - взгляд упал/встретился). Это подчёркивает, что оба действия происходили в прошлом, но встреча взглядов произошла в момент или в конце действия, описанного в придаточном. Таким образом, структура предложения ясно отражает временную последовательность и взаимосвязанность событий, где основное действие воспринимается как результат или следствие происходящего в придаточной части. - *Pendant que j'allais m'asseoir, mon regard tomba sur les yeux rougis de mon frère* [12, с.22]. – Перевод также передаётся сложноподчинённым предложением, состоящим из придаточного времени и главного предложения. 1. Придаточное предложение: «*Pendant que j'allais m'asseoir*» - «Пока я собирался сесть». *Pendant que* - союз, вводит придаточное предложение времени. 2. Главное предложение: «*mon regard tomba sur les yeux rougis de mon frère*» - «мой взгляд упал на покрасневшие глаза моего брата».

Рассмотрим синтаксические, семантические и временные отношения: 1. Синтаксические отношения: Между двумя частями (придаточным и главным) устанавливается связь подчинения. Придаточное предложение вводится союзом «*Pendant que*» - оно зависит от главного и выполняет функцию обстоятельства времени. Придаточное предложение - это обстоятельство времени, поясняющее, когда происходит действие главного предложения. Главное предложение - самостоятельное, несёт основное сообщение. Внутри каждого предложения свои синтаксические связи: подлежащее + сказуемое, дополнения и определения. 2. Семантические отношения: Придаточное предложение выражает временное ограничение действия главного предложения - оно отвечает на вопрос «когда?» или «во время чего?». Семантически придаточное предложение описывает ситуацию или условие, при котором происходит действие главного предложения. В данном случае: действие главного предложения (взгляд упал на глаза) происходит во время того, как субъект (я) собирался сесть. Между частями предложение существует отношение времени и сопровождаемого действия: главное действие происходит во время процесса, описанного в придаточном. 3. Временные отношения: Придаточное предложение выражено глаголом в форме *imparfait* (*j'allais*) - описывает длительное или повторяющееся действие в прошлом. Главное предложение - в *passé simple* (*tomba*) - обозначает завершённое действие, произошедшее в конкретный момент.

Временные отношения - длительное действие в прошлом (фон) в придаточном и одноразовое завершённое действие в главном. Союз «*Pendant que*» указывает на одновременность - главное действие произошло во время действия придаточного. Итак, в данных предложениях существуют следующие сходства и различия: 1. Синтаксические сходства и различия: Обе конструкции имеют сложноподчинённое предложение с придаточным времени (время действия), которое вводится с помощью союза / выражения времени: тадж. «Вакте ки» (когда); франц. «*Pendant que*» (пока, в то время как). Главные и

придаточные части связаны логически и грамматически. Обе конструкции используют подлежащее + сказуемое в прошедшем времени. В таджикском предложении придаточное (Вакте ки...) стоит в начале предложения, как и во французском. Различия: В таджикском глагол в придаточном стоит в форме прошедшего длительного времени (мегузаштам - я проходил/шёл), а во французском - в *imparfait* (*j'allais* - я шёл/садился), совпадают по значению. В главной части таджикского афтод (упал) - глагол прошедшего времени совершенного вида, во французском - *tomba* (*passé simple*) - прошедшее совершённое действие. Во французском добавлено прилагательное «rougis» (покрасневшие), которого нет в таджикском. 2. Семантические сходства и различия: В обоих предложениях рассказывается о том, как во время одного действия взгляд героя остановился на глазах брата. Оба предложения описывают событие с акцентом на одновременность: пока герой шёл или садился, взгляд упал на глаза брата. Различия: В таджикском говорится, что герой идёт «к своему месту» (ба тарафи чойгахи худ), во французском - он садится (*m'asseoir*). В французском подчеркнуто, что глаза брата были покрасневшими (*rougis*), а в таджикском цвет или состояние глаз не описывается. 3. Временные сходства и различия: В обоих предложениях выражена одновременность двух действий - действие в придаточном длится в тот момент, когда происходит действие в главном. В таджикском: Придаточное - длительное прошедшее (мегузаштам - я проходил). Главное - совершённое прошедшее (афтод - упал). Во французском: Придаточное - *imparfait* (*j'allais*) - длительное прошлое действие. Главное - *passé simple* (*tomba*) - совершённое прошедшее.

Таким образом, структура времени совпадает: длительное действие фона + однократное действие на фоне. 4. Лексические сходства и различия: Оба предложения используют слова, связанные с движением к месту сидения: «мегузаштам» (проходил), «*j'allais m'asseoir*» (шёл садиться). В обоих предложениях есть слова для «глаз» (чашмам / *les yeux*) и «брат» (акаам / *mon frère*). Различия: В французском добавлено эмоциональное описание глаз - «rougis» (покрасневшие). В таджикском нет описания состояния глаз. В таджикском глагол «мегузаштам» более общий - «проходил», во французском более конкретное действие - «садился». Следующие сложноподчиненные предложения также связаны с помощью анализируемого подчинительного союза: 1) Вакте ки ғафсии шиннӣ атола барин шуд, орди бирёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад [1, с. 26]. - *Quand la mélasse fut très liquide et chaude, ma mère y ajouta la farine cuite* [12, с. 26]. 2) Аз чӯи осӣ, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, вакте ки аз болои пул мегузарӣ, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон ҳаст, ки дарвозааш дар рӯ ба рӯи пули рӯд аст, ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст [1, с. 28]. - *Quand tu auras traversé le ruisseau, tu verras un pont sur la rivière. Au-delà de la rivière se trouve une grande maison. C'est là que maître Barote prépare la halvâ* [12, с. 27]. 3) Вакте ки поини най аз ҳаво ҳолӣ шуд, об аз чок зӯр карда даромада чарми рӯи чокро бо зӯрии худ бардошта чоӣ аз ҳаво ҳолишудаӣ найро аз худ пур мекунад [1, с. 60]. - *Quand on tire la baguette, la rondelle de cuir fixée à son extrémité inférieure chasse l'air vers le haut. L'eau soulève le morceau de cuir qui bouche l'ouverture et emplit la partie privée d'air* [12, с. 60]. 4) Вакте ки мо дастаро поин фуру медем, бо зӯрии оби пасгашта чарми болои чок рӯи чокро баста роҳ намедихад, ки об боз гашта ба сатил барояд. [1, с. 68] - *Quand la baguette redescend, l'eau plaque le cuir contre l'ouverture et ne peut pas ressortir. En tirant de nouveau la baguette, on oblige l'eau du tube à monter encore plus haut, en même temps qu'une partie de l'eau contenue dans le seau pénètre de nouveau dans le bambou* [12, с. 60]. Как видно все выше выделенные примеры переводятся сложноподчинёнными предложениями и во французском языке соединены союзом времени «*quand*».

Проведённый лингвистический анализ выявил как типологические сходства, так и системные различия в способах выражения временных отношений в сложноподчинённых конструкциях двух языков.

Союз «вакте ки» в таджикском языке представляет собой устойчивую аналитическую единицу, формирующуюся посредством сочетания имени существительного «вакт» и союзного компонента «ки». Он широко функционирует в структуре сложноподчинённых предложений и реализует основные виды временных отношений: одновременность, предшествование и последующее наступление действия. Его синтаксическая позиция преимущественно инициальная, однако семантическая нагрузка позволяет варьировать порядок компонентов предложения без потери смысловой связи.

Во французском языке аналогичная функция реализуется с помощью таких союзов, как *quand*, *lorsque*, *pendant que* и др., которые также служат средством введения придаточных предложений времени. Несмотря на различия в морфологической организации языков, структурные модели сложноподчинённых предложений демонстрируют значительную степень соответствия: в обоих языках придаточные предложения времени подчиняются

ЧАНБАИ ТИПОЛОГИИ ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНӢ ТАВАССУТИ ПАЙВАНДАКҲОИ ТОБЕЪ ДАР МИСОЛИ ПАЙВАНДАКИ ТОЧИКИИ «ВАҚТЕ КИ» ВА МУОДИЛҲОИ ФАРОНСАВИИ ОН

Дар мақола таҳлили типологии муқоисавӣ дар ифодаи муносибатҳои замони тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда дар мисоли пайвандакӣ тобеи тоҷикии «вақте ки» ва муодилҳои вазифавии он дар забони фаронсавӣ гузаронида мешавад. Таҳқиқот ба асарҳои забоншиносони тоҷик тақия мекунад, ки сохтор ва маъноӣ ҷумлаҳои мураккаби замони дар забони тоҷикӣ ва инчунин маълумоти муносири грамматикӣ оид ба забони фаронсавиро баррасӣ мекунад. Таҳлил нишон медиҳад, ки пайвандакӣ «вақте ки» як сохтори аналитикии устувор буда, намудҳои асосии муносибатҳои замони ҳол, ҳамзамонӣ ва пайдарпайии рӯйдодхоро амалӣ мекунад ва аксаран мавқеи ибтидоиро дар ҷумлаи тобеъ ишғол мекунад. Дар забони фаронсавӣ вазифаҳои монандро пайвандакҳои *quand*, *lorsque*, *pendant que* ва ғ. иҷро мекунад, ки дар ин сурат ташкилоти синтаксӣ ва шаклҳои замони хеле ба тоҷикӣ шабеҳанд. Таҳлили маъноӣ ҳузури муносибатҳои сабабӣ-натиҷагиро, ки муносибатҳои замони роҷа мекунад, муайян менамояд, ки ин вазифаи бисёрчанбагии ин пайвандакхоро таъкид мекунад. Натиҷаҳои таҳқиқот далел медиҳанд, ки механизмҳои умумии синтаксисӣ-семантикӣ мавҷуданд, ки муносибатҳои мунтазами замони изҳоротро дар забонҳои гуногун таъмин мекунад ва ҳамзамон нақши муҳим ва вазифавии пайвандакӣ тобеъкунандаи «вақте ки» дар низомии забони тоҷикӣ ва мутобиқати он бо пайвандакҳои тобеъкунандаи замони фаронсавиро таъкид менамоянд.

Калидвожаҳо: чанбаи типологӣ, муносибатҳои замони, пайвандакҳои тобеъкунанда, забони тоҷикӣ, пайвандакӣ «вақте ки», забони фаронсавӣ, ҷумлаҳои пайравӣ замони, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ.

TYPOLOGICAL ASPECT OF EXPRESSING TEMPORAL RELATIONS THROUGH SUBORDINATING CONJUNCTIONS BASED ON THE TAJIK CONJUNCTION “ВАҚТЕ КИ” AND ITS FRENCH EQUIVALENTS

The article presents a typological comparative analysis of the expression of temporal relations through subordinating conjunctions based on the Tajik conjunction “вақте ки” and its functional equivalents in the French language. The study draws on fundamental works by Tajikists and linguists examining the structure and semantics of temporal complex sentences in Tajik, as well as on contemporary grammatical data on French. The analysis shows that the conjunction “вақте ки” is a stable analytical construction that conveys the main types of temporal relations simultaneity, precedence, and sequence of events and predominantly occupies the initial position in the subordinate clause. In French, similar functions are performed by conjunctions such as *quand*, *lorsque*, *pendant que*, among others; syntactic organization and aspectual-temporal forms largely correspond to those in Tajik. Semantic analysis reveals the presence of causal relationships complementing temporal relations, highlighting the multifunctionality of these conjunctions. The results of the study indicate the existence of universal syntactic-semantic mechanisms that ensure coherence and temporal ordering of utterances across different languages, as well as emphasize the important role of the conjunction “вақте ки” within the Tajik language system and its functional comparability to French temporal conjunctions.

Keywords: typological aspect, temporal relations, subordinating conjunctions, Tajik language, conjunction “вақте ки”, French language, temporal subordinate clauses, complex sentences.

Об авторе

Ганиева Мохира Аҳмаджоновна
Преподаватель кафедры французского
языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

About the author

Ganieva Mohira Ahmadjonovna
Teacher in the Departement of French
language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Ганиева Мохира Аҳмадҷоновна
Омӯзгори кафедраи забони франсавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: gmohira719@gmail.com

КАЛИМАСОЗИИ АФФИКСАЛИИ ИСМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ ДАР АСОСИ ПОВЕСТИ «МАКТАБИ КУҲНА»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Ҳакимов Н. С.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Мавзуи калимасозии аффиксалии дар муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ, махсусан дар заминаи повести «Мактаби куҳна»-и Садриддин Айни, мавзуи хеле ҷолиб буда, асари мазкур намунаи барҷастаи забони муосир ва пуртаъсири тоҷикӣ ба шумор меравад. Таҳлили муқоисавии ин раванд, яъне калимасозии аффиксалии ин сохтани калимаҳои нав бо илова кардани пешвандҳо ва пасвандҳо ба решаи калима буда, дар забонҳои мавриди таҳқиқ диққати як зумра олимони ватаниву хориҷиро ба худ ҷалб намудааст.

Дар забони тоҷикӣ усули калимасозии аффиксалии яке аз серистеъмолтарин роҳҳои ғанигардонии луғавӣ мебошад, ки ин раванд дар забони фаронсавӣ бо номи «*dérivation affixale*» маъруф буда, барои сохтани исмҳо, сифатҳо ва феълҳо васеъ истифода мешавад. Таҳлили муқоисавӣ дар асоси повести «Мактаби куҳна»-и Садриддин Айни дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ барои мо яке аз мавзӯҳои ҷолиб ва саривақтӣ буда, устод Садриддин Айни дар ин повест калимаҳоеро истифода бурдааст, ки сохтори онҳо метавон бо муодилҳои фаронсавӣ муқоиса кард. Аслан дар забонҳои худӣ калимасозӣ бо ёрии пешвандҳо маъмул ва серистеъмол буда, дар баробари сенистеъмолии пасвандҳо дар сохтани калимаҳои нав нақши муассир доранд. Устод Садриддин Айни дар осораи, махсусан повести «Мактаби куҳна» аз имконоти васеи калимасозии пешвандҳои фаровон истифода бурдааст.

Чӣ гунае, ки ба ҳамагон маълум аст, калимасозӣ тавассути пасвандҳо яке аз усулҳои маъмулу машҳури калимасозӣ буда, дар забоншиносии умумӣ ва махсусан тоҷику франсуз аз ҳамаи усулҳои дигар бештар муфассалтар таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар сохтани калимаҳои нав тавассути аффиксҳо масъалаҳои баҳсталаб хеле зиёд буда, ба ҳалли ин мушкилот махсусан омӯзишу баррасии калимасозии осори насри Садриддин Айни, аниқтараш повести «Мактаби куҳна» мусоидат хоҳад кард. Дар сохтани калимаҳои нав насри бадеӣ ва публицистии устод Садриддин Айни маводди назаррас буда, раванди аз калимаҳои мустақилмаъно тавассути пасвандҳои гузаштани калимаҳои табиати забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки мо онро дар рафти таҳияи мақолаи хеш нишон хоҳем дод.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ калимаҳои сохташуда аз ҷузьҳои гуногун иборат буда, асоси ҳар яке онҳо чун воҳиди мустаклилу луғавӣ забонифода меёбад. Ҳамчунин тавассути аффиксҳои гуногун ё ин, ки тавассути унсурҳои калимасоз калимаҳои гуногунмаъно сохта мешавад, ки дар забонҳои мавриди таҳқиқ таркиби луғавиашон ғайӣ гардида, такмил меёбанд. Пас аз сохтани калимаҳои нав дар рафти таҳлили таркиби луғавии калима мо пайҳас менамоем, ки дар асл ҳам маънии асос ва ҳам маънии пасвандҳои калимасоз равшан мегарданд. Ҳангоми таҳлили таркиби морфологии калима бошад ба қадом мафҳум омадани калимаҳои сохта низ метавонанд аён гарданд.

Бинобар ин, ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони фаронсавӣ ҳангоми илова кардани калимаҳои нав ба таркиби морфологии калима диққати ҷиддӣ додан лозим меояд, зеро ҳар як аффикс асоси калимасоз ва унсури асосии калимасозӣ маҳсуб ёфта, дар алоҳидагӣ маънии ягонро ифода намеkunанд. Онҳо ҳангоми ба решаи калима пайваст гардидан, маънои нав, мафҳуми нав ва муайяну мушаххасро ифода мекунанд. Дар қисмати забони тоҷикӣ забоншинос Ш. Рустамов оид ба масъалаи мазкур чунин қайд мекунад: «*Сермаъноии аффиксҳоро маҳз дар таркиби калимаҳои гуногун омадани вай нишон медиҳад. Вале сермаъноиро бо оморформа омехта кардан лозим нест, ин ду як чиз аст. На танҳо асосҳо, балки аффиксҳо ҳам сермаъно ва оморфон мешаванд*» [7, с. 21].

Дар қисмати забони фаронсавӣ бошад калимасозии аффиксалии дар тули таърихи худ роҳи асосии ғайӣ гардондани таркиби луғавӣ забон ба шумор рафта, ин масъала диққати як зумра муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Оид ба масъалаи мазкур муҳаққиқон А. Дарместетер, К. Нюроп, Ш. Балли, А. Доза, Э. Пишон, Ж. Дюбуа, П. Гиро, О. Соважо, А. Марчанд, В.В. Виноградов, А.И. Смирнитский, Н.А. Катагощина, Н.Д. Арутюнова, М.Д.

Степанова, Ю.С. Степанов, Д.Н. Шмелёва, Е.С. Кубрякова, Г.С. Чинчлей, В.Г. Гак, Ю.И. Суслова, И.С. Улуханов ва дигарон корҳои назарасе анҷом додаанд.

Нина Алексеевна Катагошина (1908–1994) — забоншиноси рус ва мутахассис дар соҳаи таърих ва фонологияи забонҳои романӣ, дар соҳаи муқоисавӣ, калимасозӣ, фонетика, фонология ва таърихи забони фаронсавӣ яке аз аввалин муҳаққиқоне буд, ки мавқеи дар гузашта маъмулбудаи бисёре аз забоншиносони фаронсавиро рад менамояд, ки гӯё дериватсияи аффиксали дар забони фаронсавӣ ҳосилнокии худро аз даст додааст [5, с. 28-41].

Забоншинос Г.С. Чинчлей ҳосилнокии усули аффиксалиро дар калимасозӣ, дар навбати худ, бо ҳосилнокии аффиксҳои алоҳида — пешванду пасвандҳо вобаста меонад. Зери мафҳуми аффиксҳо чӯзҳои модели калимасозӣ фаҳмида мешаванд, ки пеш аз реша меоянд ё пас аз он ҷой мегиранд ва ба он хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ мебахшанд [8, с. 76].

Аз гуфтаҳои забоншиносон бармеояд, ки ҳам вазифа, ҳам маънии калима ва аффикс дар таҳлили таркиби морфологияи калима зоҳир мегардад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ калимаҳоеро вохӯрдан мумкин аст, ки танҳо аз як аффиксу як асос сохта шудаанд. Ҳамчунин дар забонҳои номбурда калимаҳоеро дучор шудан мумкин аст, ки аз пешванду пасванд ва асос, яъне ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони франсавӣ калимаҳоеро вохӯрдан мумкин аст, ки аз як асосу ду пасванд таркиб ёфтаанд. Маълум аст, ки муносибати маъноӣ ин гуна ҳодисаҳои забони ғрамматики вазифаи калимасозист.

Моро зарур аст, ки зимни муайян кардани асоси калимасозӣ дар забонҳои мавриди таҳқиқ имконияти калимасозии пасванду пешвандро таҳлилу баррасӣ намоем. Дар рафти таҳқиқот мо бо калимаҳои зиёде дучор омадем, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ бо пешванду пасванд ва ҳам бо ду пасванд сохта шудаанд. Аниқтараш дар доираи повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний чунин калимаҳоро таҳлилу муқоиса намудем.

Дар повести мазкур калимаҳои сохтае, ки бо ёрии пасванду пешванд таркиб ёфтаанд, ба монанди: **ҳам+саф+он**, **бе+ихлос+ӣ**, **бе+тадбир+ӣ** ва ғайра. Аслан мо бештар ба исмҳои дикқати ҷиддӣ дода, ба масъалаи дигар ҳиссаҳои нутқ истодагарӣ накардем. Дар мисоли зерин исми «**ҳамсафон**» аз исми «**саф**», пешванди «**ҳам-**», ва пасванди ифодакунандаи шакли ҷамъи «**-он**» сохта шудааст. Яке аз пояҳои калимасозии исми мазкур дар он аст, ки аз исми «**саф**» бо пешванди ифодакунандаи ҳамроҳии «**ҳам-**» ва пасванди ифодакунандаи шакли ҷамъи «**он**» калимаи «**ҳамсафон**» сохта шуда, маънои «**ҳамроҳ, ҳамқатор**»-ро ифода мекунад. Масалан: «**Ҳамсафони он бача ҳам якбора шӯрида бӯрӯи дар асл порча-порча шуда дарида аз замин бардошта, ба сару рӯи сафи муқобил ҳаво доданд**» [2, с.12].

Дар мисоли зерин исми «**бетадбирӣ**» истифода шуда, калимаи мазкур бо пешванди «**бе-**», пасванди «**-ӣ**» ва исми маънии «**тадбир**» омада, калимаи «**бетадбирӣ**» сохтааст, ки маънояш «**бевасила, бевосита, бечорагӣ**» мебошад.

Мисол: «Магар **бачагон** имрӯз аз хонашон донак оварда, **бетадбирӣ** карда, дари мактабро аз дарун набаста будаанд, ки **мактабдор** бе ҳеҷ гуна **дарқубӣ** ба мактаб даромада тавонист» [2, с.37]. – «Il était probable que ceux qui avaient couru chez eux pour chercher les poyaux d'abricots, oublièrent de fermer la porte à l'intérieur, et le maître entra sans frapper» [10, с.33].

Дар рафти таҳлилу муқоисаи ҷумлаи асл ба забони фаронсавӣ маълум гардид, ки тарҷумон дар рафти тарҷума ба баъзе калимаҳо дикқат накарда, махсусан ҳангоми образнок кардани ҷумлаҳо, онҳоро сарфи назар кардааст. Агар мо тарҷумаи фаронсавӣ ҷумлаи мазкурро таҳтуллаф намоем, маънояш чунин аст: *Эҳтимол, онҳое, ки барои гирифтани донҳои зардолу ба хона давида рафта буданд, нӯшидани дарро фаромӯш карда бошанд ва устод бе тақ-тақ даромад*. Яъне дар тарҷума исми «**бетадбирӣ**» оварда нашудааст.

Дар мисоли зерин исми «**беихлосӣ**» истифода шудааст, ки он аз пешванди «**бе-**», исми маънии «**ихлос**» ва пасванди «**ӣ**», ки дар якҷоягӣ бо бандакӣ изофии «**и**» якҷо омадааст, истифода шудааст: «**Шаккоӣ нақун! - гуфт ба ӯ мактабдор, - дуо нафъ накардан надорад, ӯ аз беихлосии худаш мурдааст**» [2, с.31]. – «*Ne blasphème pas, répondit celui-ci. La prière ne pouvait pas l'aider! Elle est morte à cause de son manque de foi*» [10, с.28].

Пеш аз он, ки мо ба таҳлилу муқоисаи ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ шуруъ намоем, аввал тасмим гирифтаем то тарҷумаи таҳтуллафзи ҷумлаи аслро оварда бошем, ки чунин аст: *Қуфр нагӯед, - ҷавоб дод ӯ. Намоз ба ӯ қумак карда наметавонист! Вай аз сабаби набудани имонаш мурд*.

Яъне тарҷумон ба мафҳуми калимаҳо дикқат накарда, беихлосиро ба беимонӣ баробар донистааст, ки инҳо дар навбати худ тамоман маъноӣ махсуси хешро дороянд.

Дар осори Садриддин Айни, махсусан дар повести «Мактаби кӯҳна» калимаҳоро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар забони фаронсавӣ калимаҳои ҳаммаъно надоста, онҳо бо дигар таркибҳо ифода гардидаанд.

Дар ҷумлаи зерин калимаи «**ҳамсолонам**» истифода гардидаст, ки аз пешванди «**ҳам**», исми «**сол**», пасванди ифодакунандаи шакли ҷамъи «**-он**» ва ванди ифодакунандаи соҳибият барои шахси якуми шумораи танҳои «**-ам**» истифода шуда, калимаи «ҳамсолонам» бунёд гардида, инчӯ ҳамсинф ва ё касонеро дар назар дорад, ки дар як синф меҳонанд: «*Ман ҳам ин тавсияи модарамро, ки дар он вақтҳо ба ман хеле хуб таъсир карда буд, меҳостам ба амал оварам ва ҳар чӣ зудтар сабақ омӯхта, бо **ҳамсолонам** баробар шавам, ҳатто аз онҳо гузарам*» [2, с.6]. - «*Les conseils de ma mère m'avaient impressionné et j'avais décidé de me mettre vite au travail, de rattraper **mes camarades** et même de les dépasser*» [10, с.7].

Дар тарҷумаи забони фаронсавӣ ба ҷойи калимаи «**ҳамсолонам**» таркибҳои «**mes camarades**» истифода гардида, ин аз ҷонишини соҳибие, ки дар забони фаронсавӣ барои ифодаи шакли танҳои шахс ва ҷамъи предмет истифода мегардад дар якҷоягӣ бо шакли ҷамъи исми «**camarades**», ки маънои «рафик, дӯст»-ро медиҳад, иборат мебошад. Яъне агар мо инро дар якҷоягӣ тарҷума намоем, маънои «рафикони ман, рафиконам ё ҳамсолонам»-ро дода метавонам.

Ҳамчунин метавон қайд намуд, ки дар мисоли мазкур исми «ҳамсолонам» бо ёрии ду пасванд таркиб ёфта, ин гуна калимаҳо дар повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айни хело зиёд ба назар расида, ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла сифат, зарф ва феъл дохил мешаванд.

Дар маводди мо исмҳои мураккаби пайдошуда аз исми содаи мактаб зиёд ба мушоҳида мерасад. Ба монанди «**мактабхона, мактабдорнишин, мактабдор**» ва ғайра. Дар мисоли зерин калимаи «**мактабхона**» кор бурда шудааст, ки ин исм аз ду реша «мактаб» ва «хона» сохта шуда, ишора ба макони хондан мекунад. Яъне ин ду калима ба ҳам якҷо шуда, як мафҳуми комилро ифода кардаанд: «*Ман ба мактаб рафтам, **мактабхона** монанди хонаи мо васеъ, дубаҳра (ҷордара), равшан ва безалогула набуд*» [2, с.6]. - «*J'arrivai à l'école. Je n'y trouvais ni l'espace, ni la lumière, ni le calme auxquels j'étais habitué chez nous, dans notre maison...*» [10, с.7].

Ин ҷо ба мо маълум аст, ки барои такрор нагардидани калимаи мактаб дар забони асл калимаи мактабхона истифода гардидааст, ки чунин қоидаҳои ба такрор истифода накардани калимаҳо дар забони фаронсавӣ низ ҷой доранд. Масалан дар ҳуди ҳамин мисол мо метавонем мушоҳида намоем, ки ба ҷойи калимаи «мактабхона» дар фаронсавӣ ҷонишини «у» омадааст, ки ин ҷонишин метавонад исми пуркунандаи бавоситаеро, ки тавассути пешоянди à ифода шудааст, иваз намояд. Яъне агар мо ҷумлаи фаронсавиро таҳтулафз тарҷума намоем чунин маъноро медиҳад: *Ман ба мактаб расидам. Ман он ҷо на фазоеро, ки дар хонаамон одат карда будам, на равшанӣ ва на оромиро пайдо кардам...*

Истилоҳи «**Мактабдорнишин**» маъмулан ба маънои шахсе истифода мешавад, ки он шахс ё дар мактаб зиндагӣ мекунад ё масъули нигоҳбонии доимии бинои мактаб мебошад. Яъне ин вожа аз ду қисм иборат буда, «мактабдор» - соҳиби мактаб ё мудири мактаб, «нишин» - аз феъли нишастан сарчашма гирифта, маънои иқомат кардан ё сокин буданро медиҳад. Дар мисоли зерин калимаи «**мактабдорнишин**» истифода шудааст, ки аз исми «**мактаб**», пасванди исм ва сифатсози «**-дор**» иборат буда, калимаи «**мактабдор**» сохта шудааст, ки ин маънои шахсоро медиҳад, ки мактабро идора мекунад. Таркиби «**нишин**» бошад аз асоси замони ҳозираи феъли «**нишастан**» гирифта шудааст.

Мисоли дигар: «*Дар охурчаи гушаи пешгоҳии ин хона, ки дарича ҳам он ҷо буд, ҷои **мактабдорнишин** буда, охурчаҳои пеши дари даромад кафшкани буд ва дар охурчаҳои дигар бачагон менишастанд*» [2, с.7]. - «*Dans une stalle qui faisait face à l'entrée près de la petite porte, se tenait le maître; dans d'autres, de part et d'autre des poutres, les élèves étaient assis se regardant*» [10, с.8].

Дар мисоли мазкур дар забони асл калимаи «**мактабдорнишин**» истифода шуда, дар тарҷума тавассути калимаи «**le maître**» тарҷума гардидааст, ки маънояш «**муаллим, омӯзгор**» мебошад. Ҳол он, ки дар забони фаронсавӣ калимаи «**pensionnaire**» мавҷуд буда, ин маънои шахсоро медиҳад, ки муваққатан дар ҷое зиндагӣ мекунад ва дар он ҷо хӯрок меҳӯрад.

Калимаи «**pensionnaire**» аз исми «**pension**-пули зиндагӣ ё пардохт барои хӯроку ҷой», ҳарфи пайвастандаи «**-n-**» ва пасванди «**-aire**», ки барои сохтани исми шахс (касбу кор ё ҳолат) истифода мегардад, иборат аст.

Илова бар ин, агар чумлаи фаронсавиро тарҷумаи тахтуллафз намоем, чунин маъноро дорад: «Дар як гурфае, ки рӯ ба рӯи даромадгоҳ дар назди дарича воқеъ буд, устод меистод; дар дигар гурфаҳо, дар ду тарафи ҷўббастҳо, шогирдон рӯ ба рӯи ҳам нишаста буданд».

Дар мисоли зерин калимаи **мактабдор** кор бурда шудааст. Ин калима аз исми «**мактаб**» ва пасванди исмсози «-дор» иборат буда, ба исми сохта дохил мешавад. Исми «мактаб» исми асли буда, ҷойи илмомӯзиро ифода мекунад. Пасванди «-дор» бошад маънои соҳибият ва ё мансубиятро доро буда, ба калимаи мактаб ҳамроҳ шуда, исми нав сохтааст. Агар мо атрофи мафҳуми калимаи «мактабдор» фикру ақидаҳои хешро баён карданӣ бошем, ин маънои «соҳиби мактаб» ё «мудири мактаб»-ро медиҳад: «Аз ҳамон рӯз сар карда падари ман, ба назарам хеле одами калон намуд ва ўро ҳатто аз **мактабдор** ҳам, ки ўро донотарин ва зўртарини мардуми қишлоқ медонистам, донотар ва зўртар донистам» [2, с.10]. - «Depuis ce jour, mon père me parut très, très grand; je décidai qu'il était plus savant et plus fort que **le maître** lui-même, que j'avais considéré comme l'homme le plus fort de notre village» [10, с.10].

Тарҷумон дар тарҷумаи забони фаронсавӣ калимаи «**le maître**»-ро истифода кардааст, ки ин калима ба худ таърихи хос ва аҷиб дорад. Калимаи «**maître**» аз забони латинии «**magister**» гирифта шуда, маънои «**сардор, роҳбар, устод, муаллим**»-ро медиҳад. Ин вожа дар навбати худ аз зарфи микдории «**magis-бештар, зиёдтар**» гирифта шуда, далолат ба шахсе мекунад, ки нисбат ба дигарон дониш ё қудрати бештар дорад.

Калимаи «**le maître**» дар забони фаронсавӣ муосир се мафҳумро дар бар мегирад, ки ҳамааш аз решаи калимаи «**magis-бештар, зиёдтар**» сарчашма мегирад: 1. Муаллим (касе, ки дарс медиҳад), 2. Хунарманд (касе, ки дар касби худ ба қуллай баланд расидааст), 3. Соҳиб, мавло (соҳиби хона, соҳиби ҳайвон ё шахси фармондеҳ).

Ҳамчунин дар повести «Мақтаби кӯҳна» калимаи «бибихалифа» истифода шудааст, ки дар асоси калимаи «**le maître**»-и фаронсавӣ онро низ таҳлил карда мебароем.

Мисол: «Пас аз **нонхӯрак** бачагон хонаҳо ва рӯи ҳавли **бибихалифаро** покиза руфта медоданд. Баъзе рӯзҳо **бибихалифа** ба бачагон ҷомаишӯӣ мекунонид. Ҳатто маро ҳам ба ҷомаишӯӣ иштирок мекунонид» [2, с.49]. - «Après **le déjeuner**, les enfants balayaient soigneusement la cour et la maison de **Bibi-Khalifa**, — c'est ainsi que l'on appelait notre **maîtresse**. Parfois elle nous donnait son linge à laver. Même moi, elle m'obligeait aussi à prendre part au lavage...» [10, с.44].

Дар мисоли мазкур дар тарҷумаи асл исми «бибихалифа» ду маротиба истифода шуда, тарҷумон кӯшиш намудааст, ки онро дар фаронсавӣ як маротиба истифода кунад. Яъне тарҷумаи калимаи «бибихалифа»-ро ҳам бо «**Bibi-Khalifa**» ва ҳам бо «**maîtresse**» тарҷума кардааст. Яъне исми «**maîtresse**» шакли ҷинси занонаи «**le maître**» буда, дар тарҷумаи повест ҳам ба маънои «**мактабдор**» ва ҳам ба маънои «**бибихалифа**» истифода гардидааст.

Ҳамчунин дар мисоли мазкур исми «**нон-хӯр-ак**» ба кор бурда шудааст, ки ин калима аз исми «**нон**», асоси замони ҳозираи феъли хӯрдан «**хӯр**» ва пасвандаи исмсози ифодакунандаи хурдӣ навозиши «-ак» иборат мебошад. Нонхӯрак – мафҳуми хӯрокхӯриро дошта, шогирде, ки нав ба мактаб дохил мешуд, дар рӯзҳои аввали таҳсилаш барои устод ва шогирдони пешқадами ӯ зиёфат ё нон меовард. Ин калимаро дар забони фаронсавӣ тарҷумон тавассути вожаи «**le déjeuner**» тарҷума кардааст. Маънои аслии «**le déjeuner**» ба тоҷикӣ «наҳорӣ» ё «хӯроки нисфирӯзӣ» буда, одатан байни соатҳои 12:00 ва 14:00 –ро дар назар дорад.

Устод Садриддин Айни ҳар як калимаро дар повести «Мақтаби кӯҳна» моҳирона ва бомавқеъ истифода намуда, аз захираи луғавии забон баҳра бурдааст. Пасванди «-гон» дар повести мазкур беш аз 120 маротиба истифода бурда шуда, муаллиф ин пасвандро бештар ба калимаи «писарбача, бача» ҳамроҳ намуда, шакли ҷамъи исмхоро нишон додааст.

Аз ин рӯ, мо якчанд мисолҳоро бо пасванди мазкур дар шакли муқоисавӣ дида мебароем. Калимаи «**бачагон**» дар повести «Мақтаби кӯҳна» зуд-зуд воমেҳӯрад. Таркиби ин калима дар забони тоҷикӣ аз асоси «бача» ва пасванди шаклсозии «-гон» иборат мебошад. Пасванди «-гон» яке аз пасвандҳои қадимаи забони тоҷикӣ буда, барои сохтани шакли ҷамъи исмҳои ҷондор истифода мешавад: «**Ҳамин қадарашро медонам, ки аз 4-сола то 12-сола бачагони деҳаи мо, ки он вақтҳо меғуфтанд, сесад хонавор аст, дар он ҷо ҷамъ шуда буданд**» [2, с.7]. - «Je sais seulement que **les enfants** de chez nous venaient ici de quatre à douze ans, et le village était, on le disait, composé de trois cents maisons» [10, с.8].

Дар тарҷумаи фаронсавӣ чумлаи асл ба ҷойи калимаи «бачагон» исми «**les enfants**» истифода шудааст. Агар ба таҳлили маънои исми «**enfant**» назар афканем, аз калимаи

лотинии «in-ne+fans-gūянда» гирифта шуда, дар забони лотинӣ ин калима ба маънои тифли навзод ё кӯдаки хеле хурд истифода бурда мешуд, ки умуман ба сухан кардан надаромадааст. Бо гузашти замон ин калима дар забони фаронсавӣ ба шакли «**enfant**» табдил ёфта, маънояш ба ҳама гурӯҳи кӯдакон (сарфи назар аз он ки сухан мегӯянд ё не) истифода мешавад. Агар дар мавриди муқоисаи он дар забонҳои мавриди таҳқиқ дида бароем, дар забони фаронсавӣ бо исми «**enfant**» пасванди ифодакнандаи шакли чамъи «-s» ва артикли муайянии шакли чамъи «-les» илова гардида, тарҷумаи «**les enfants**» маънои «**кӯдакон**»-ро медиҳад.

Дар мисоли зерин аз мисолои болоӣ фарқ ҳамин аст, ки тарҷумон дар мисоли болоӣ барои тарҷумаи «**бачагон**» исми «**enfant**»-ро, ки маънои «кӯдак»-ро истифода бурда, дар мисоли зерин бошад исми «**garçon**» истифода кардааст, ки нисбатан тарҷума дуруст аст.

Мисоли дигар: «*Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки агар **чӯчагон**и мо бо овози нозуку форами худ чуғур-чуғур кунанд, овози нуришуриши ин **бачагон** гуши одамро метарконид...*» [2, с.7]. - «*Avec cette différence que **les poussins** pepiaient avec de petites voix enfantines et agréables, tandis que les cris bruyants **des garçons** auraient rendu sourd n'importe qui...*» [10, с.9].

Хулоса калимасозӣ бо ёрии пасвандҳо маъмул ва серистеъмол буда, дар забонҳои мавриди таҳқиқ муқоисаи онҳо айни муддаост. Устод Садриддин Айний имконоти калимасозии пешвандҳо ва пасвандҳоро дар осори гаронбаҳояш фаровон истифода бурдааст.

Омӯзиши усули калимасозӣ бо пешвандҳо ва пасвандҳо дар осори Айний нишон медиҳад, ки қолабҳои калимасозии ин давра дар забони муосири тоҷик фаровон истифода мегарданд. Тарҷумони фаронсавӣ асар низ то ҳадди имкон кӯшиш ба харҷ додааст, ки ҳангоми тарҷума ибораву калимаҳои ҳаммаъноро истифода барад ва ба мақсади хеш низ ноил гардидааст. Дар асл, калимасозӣ тавассути пешванду пасвандҳо метавонад табиат ва асолати забонҳоро нишон диҳад.

Адабиёт

1. Айний С. Ёддоштҳо, қисми 1, 2. / С. Айний. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.
2. Айний С. Мактаби кӯҳна. Повест / С. Айний. – Душанбе: Истиқбол, 2010. – 56 с.
3. Айний С. Одина / С. Айний. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 163 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1985.-қисми I: Фонетика, Морфология. - 356 с.
5. Катагощина Н.А. Как образуются слова во французском языке. – М.: Копекнига, 2006. – 112 с.
6. Маликов А. Р., Ҳакимов Н. С. Калимасозӣ тавассути пасванди «-вор» дар забони тоҷикӣ ва муродифоти он дар забони фаронсавӣ / А.Р.Маликов, Н.С.Ҳакимов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ, Душанбе – 2025, №4 (117) - С. 64-69.
7. Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ. / Ш. Рустамов -Душанбе: Дониш, 1981.-219 с.
8. Чинчлей Г.С. Очерки по деривации в современном французском языке / Г.С. Чинчлей . – Кишинёв: Штиинца, 1992. – 120 с.
9. Aini S. Boukhara. Traduit du tadjik par S. Borodine et P. Korotkine. Nrf: Gallimard, 1956. – 310 p.
10. Aini S. La mort de l'Usurier. Nouvelles Traduites du tadjik et du russe par S. Borodine et V. Voinot. Les éditeurs français réunis 24, rue Racine. – Paris (VIe) 1957. – 70 p.
11. André M. Grammaire Fonctionnelle du français, Credif/Didier / M.André. – Paris, 1979. – 430 p.

КАЛИМАСОЗИИ АФФИКСАЛИИ ИСМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ ДАР АСОСИ ПОВЕСТИ «МАКТАБИ КУҲНА»-И САДРИДДИН АЙНИЙ

Калимасозӣ яке аз роҳҳои ғанӣ гардонидани захираи луғавии забон махсуб меёбад. Рушди захираи луғавии забонҳои ҷаҳон, бахусус, ба чунин роҳҳо вобастагии саҳт дорад. Забон баробари рушди ҷомеа рушд мекунад ва мардум бошад барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти хеш калимаҳои зиёдеро тавассути роҳҳои гуногун истифода мебаранд. Забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ ба оилаи забонҳои хиндуаврупой дохил мешаванд ва барои сохтани калимаҳои нав дар забонҳои номбурда пасвандҳо ба таври васеъ кор фармуда мешаванд. Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба омӯзиши пешвандҳову пасвандҳо таҳқиқот бурда, тафовут ва монандии онҳоро дар асоси мисолҳои муътамади повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ нишон додааст. Роҳҳои гуногуни калимасозиро дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ муайян намуда, онҳоро дар забонҳои муқоисашаванда таҳлилу баррасӣ намудааст.

Калидвожаҳо: пасванд, пешванд, реша, исмҳои мураккаб, аффиксали, истифодабарӣ, шакл, муқоиса.

АФФИКСАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ НА ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ НА ОСНОВЕ ПОВЕСТИ САДРИДДИНА АЙНИ «СТАРАЯ ШКОЛА»

Словообразование один из способов обогащения словарного запаса языка. Развитие словарного запаса мировых языков особенно сильно зависит от таких путей. Язык развивается вместе с развитием общества, а люди используют множество слов для удовлетворения своих потребностей различными способами. Таджикский и французский языки относятся к индоевропейской языковой семье, и суффиксы широко используются для образования новых слов в этих языках. В данной статье автор провел исследование по изучению префиксов и суффиксов и показал их различия и сходства на основе достоверных примеров из повести Садриддина Айни «Старая школа» на таджикском и французском языках. Определив различные способы словообразования в таджикском и французском языках, он (автор) проанализировал и рассмотрел их в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: суффикс, предлог, корень, составное существительное, аффиксальное, употребление, форма, сравнение.

AFFIXAL NOUN FORMATION IN TAJIK AND FRENCH BASED ON SADRIDDIN AINI'S NOVEL «THE OLD SCHOOL»

Word formation is one of the primary methods for enriching a language's vocabulary. The development of the lexicon in world languages depends significantly on such pathways. Language evolves alongside the development of society, as people utilize a multitude of words in various ways to meet their needs. The Tajik and French languages both belong to the Indo-European language family, and suffixes are widely employed to form new words in these languages. In this article, the author conducted a study on prefixes and suffixes, demonstrating their differences and similarities based on authentic examples from Sadriddin Ayni's novella «The Old School» in both Tajik and French languages. By identifying various methods of word formation in Tajik and French, the author analyzed and examined them within the compared languages.

Keywords: suffix, preposition, root, compound noun, affixal, usage, form, comparison.

Дар бораи муаллиф

Ҳакимов Насим Саъдуллоевич

Ассистенти кафедраи умумидонишигоҳи

забонҳои хориҷӣ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: nasim.hakimov.1991@mail.ru

About the author

Hakimov Nasim Sadulloevich

Assistant at the Department of Foreign

Languages

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: nasim.hakimov.1991@mail.ru

Об авторе

Хакимов Насим Саъдуллоевич

Ассистент кафедры общеобразовательных

иностранных языков

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: nasim.hakimov.1991@mail.ru

ТАҲЛИЛИ ЛУҒАВӢ-СЕМАНТИКИИ ИБОРАҶОИ РЕХТАИ «МАКТАБИ КУҲНА»-И САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Ҳалимова Р. А.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Ибораҳои рехта ё худ воҳидҳои фразеологӣ қисми муҳимтарини таркиби луғавии ҳар як забон ба шумор рафта, бо обуранги махсус, бо калимоти нотакрор таровату нишонрасии нутқро таъмин намуда, ҳамчун масолеҳи тайёри забон мавриди истифода қарор мегиранд. Шоирону нависандагон ҳангоми баёни зебоӣ ва пуробуранги нутқ бештар аз ин воситаҳои муҳими забонӣ ба таври фаровон истифода мебаранд, зеро, ки воҳидҳои фразеологӣ метавонанд маънои нутқро пардапӯшона, пуртароват, таъсирбахш ва бо як ҷилои махсус баён кунанд.

Устод Садриддин Айнӣ дар повести «Мактаби куҳна» аз забони зиндаи халқ моҳирона ва устокорона истифода бурда, симои давр ва рӯҳияи қаҳрамонони асарро тавассути ибораҳои рехта тасвир кардааст. Тарҷумон низ ҳангоми тарҷумаи асар аз забони асл ва гоҳ-гоҳ аз тарҷумаи русии асар ба фаронсавӣ тарҷума карда, то қадри имкон ибораҳои рехтаро тавассути ибораҳои феълӣ, ибораҳои рехта ва дигар таркибҳо тарҷума кардааст.

Мавзӯи мазкур яке аз мавзӯҳои ҷолиби диққат буда, осори Садриддин Айнӣ, махсусан повести «Мактаби куҳна» ҳазинаи бойи забони адабии тоҷик ба шумор меравад. Муқоисаи ибораҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ бо забони фаронсавӣ имкон медиҳад, ки на танҳо фарқияти забонҳои таҳқиқшаванда, балки тафовутҳои фарҳангии ин ду забони нобро дарк кунем. Повести «Мактаби куҳна»-и Садриддин Айнӣ ҳамчун сарчашмаи асосии омӯзиши забони адабии тоҷик хизмат карда, он бо забони сода, вале пур аз ибораҳои халқӣ ва ибораҳои фразеологӣ таҳия гардидааст.

Таҳлили муқоисавии ибораҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ бо забони фаронсавӣ барои муайян кардани роҳҳои интиқоли маънои маҷозӣ муҳим ва саривақтӣ мебошад.

Садриддин Айнӣ дар повести «Мактаби куҳна» аз ибораҳои истифода бурдааст, ки дар онҳо ҳаёти мактабдорӣ давраи гузашта, муносибати муаллим бо шогирд ва вазъияти иҷтимоии замони хешро тасвир мекунанд. Дар асари мазкур ибораҳои фразеологӣ ба монанди «гӯш кашидан», «чаҳм ало кардан» ва ғайраҳо ҳамчун ибораҳои соматикӣ, «дуои хайр гирифтани», «омин кардан» ҳамчун ибораҳои фразеологӣ дорои хусусияти динӣ, «дил ба шӯр омадан», «аз худ рафтани» ва ғайраҳо ҳамчун ибораҳои ифодакунандаи ҳолати равонӣ, фаровон истифода гардидаанд.

Дар рафти тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ аз забони асл ба забони фаронсавӣ дар повести мазкур усулҳои зерин ба қайд гирифта мешаванд:

1. Усули эквивалентии комил. Дар ин усул ибораҳо дар ҳарду забон маъно ва сохторро нигоҳ дошта, ба ҳам қадре мувофиқ мебошанд;

2. Усули аналогӣ. Дар усули мазкур маънои ибораҳо як буда, вале тасвири онҳо аз ҳам фарқ мекунанд;

3. Усули тарҷумаи дескриптивӣ (тасвирӣ). Дар ин усул вақте, ки ибораҳои ҳаммаъноӣ он дар забони фаронсавӣ пайдо намешаванд, маънои он ба ҷумлаи дигар шарҳ дода мешавад.

Ибораҳои истифоданамудаи устод Садриддин Айнӣ дар повести «Мактаби куҳна» ба воқеияти таърихӣ тоҷикон алоқаманд мебошанд. Албатта, барои ҳонандаи фаронсавӣ дарк кардани маънои ҷунин ибораҳо душвор буда, бинобар ин мутарҷим маҷбур мешавад, ки дар ин сурат ибораҳои тоҷикиро ба фаронсавӣ шарҳу эзоҳ диҳад ё ин, ки ба монанди онҳо ибораҳои дигарро аз фарҳангҳои забони фаронсавӣ пайдо намуда, истифода барад.

Барои таҳлил ва муқоисаи семантикаи ибораҳои рехтаи повести «Мактаби куҳна» мо дар зер ибораҳоро бо ду забон аз назар мегузаронем.

Ибораи «**Дили касе ба касе, ҷизе сӯхтан**». Таҳлили семантикии ибораи фразеологӣ «**Дили касе ба касе, ҷизе сӯхтан**» ишора бар он мекунад, ки ибораи мазкур яке аз ибораҳои серистеъмол буда, аз амиқтарин воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Он дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ буда, маънои аслии ин ибора «**рахм кардан**», «**шафқат намудан**» ва «**ҳамдардӣ кардан**» мебошад. Вақте, инсон аз дидани ҳолати бади шахси дигар мутаассир мешавад, дар забон ин эҳсосро «**сӯзиши дил**» меноманд.

Дар асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик»-и М. Фозилов ибораи рехтаи «**Дили касе ба касе, чизе сӯхтан**» маъноҳои «**ба касе, чизе тараххум, дилсӯзӣ кардан, ғамхӯрӣ кардан**», «**ба ҳоли касе афсус хӯрдан**»-ро доро мебошад [6, с.359].

Мисол: «Аммо ту он вақтҳо бисёр хурд будӣ; **дили ман ба ту бисёр месӯхт**, ки дар мактаб бисёр азоб хоҳӣ кашид, ...» [1, с.6]. - «*Mais tu étais encore si petit, que la pitié entra dans nos cœurs, et nous t'avons gardé à la maison, ...*» [10, с. 7].

Барои дарки беҳтари семантикаи ибораи мазкур мо онро дар муқоиса бо забони фаронсавӣ дида мебароем. Ибораи фразеологӣ «**дили касе ба касе, чизе сӯхтан**» дар забони фаронсавӣ ба ибораҳои «avoir pitié de quelqu'un (ба касе раҳм кардан)» ё «avoir le cœur serré (дил фишурда шудан)» мувофиқат мекунад.

Дар забонҳои ғавқуззикр (тоҷикӣ ва фаронсавӣ) ибораи мазкур ифодагари фарҳанги инсонгарой ва меҳрубонии одамон мебошад. Устод Садриддин Айний дар осораш, аз ҷумла «Мактаби кӯҳна» ин ибораро бештар барои тасвири ҳолати шогирдоне истифода бурдааст, ки зери зулму ситами мактабдор мемонанд ва касе ба ҳоли онҳо раҳму шавқат намекунад.

Ибораи «**дар хотир доштан**». Ибораи дигари серистеъмол ин ибораи «**дар хотир доштан**» буда, дар забони фаронсавӣ тавассути феъли «**se rappeler**» тарҷума мешавад. Ибораи мазкур дар асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» дарҷ гардида, маъноҳои: «фаромӯш накардан» ва «дар ёд нигоҳ доштан»-ро медиҳад [6, с.405]. Ҳангоми таҳияи мақолаи мазкур ба мо муяссар гардид, то тарҷумаи дурусти ин ибораро ба забони фаронсавӣ дида бароем. Дар асари устои зиндаёд Шокир Мухтор «Dictionnaire tadjik-français» ибораи мазкур тавассути феълҳои ҷонишиндори «se rappeler» ва «se souvenir» тарҷума гардидааст [11, с.179].

Устод Садриддин Айний дар повести тарҷумаиҳолӣ хеш «Мактаби кӯҳна» ибораи «**дар хотир доштан**»-ро ҳамчун яке аз рухҳои асосии банду бастӣ асар ва фалсафаи таълиму тарбияи онвақта меҳисобад. Дар қисмати семантикаи ибораи мазкур муаллиф тавассути ин ибора таъкид мекунад, ки ӯ на танҳо қиссагӯ, балки шогиди воқеии зулму залолати вақт ва бенизомии мактаб аст: «**Ҳоло ман дар хотир надорам**, ки дар он мактаб он вақтҳо чӣ қадар шогирд буд» [1, с.7]. - «*Je ne me rappelle plus combien il y avait d'élèves*» [10, с.7].

Ҳангоми таҳлили муқоисавии ибораи мазкур дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ ҷанбаҳои ҷолиби лингвистӣ ошкор мегарданд. Масалан дар забони тоҷикӣ ин ибора ба ибораҳои таркибӣ дохил шуда, дар фарҳанги ибораҳои рехта ба гурӯҳи ибораи рехта ворид карда шудааст. Таркиби ибораи мазкур аз исми «хотир» ва феъли «доштан» иборат аст. Дар забони фаронсавӣ ин ибора бо феъли «**se rappeler**» ифода ёфтааст. Агар ба сохтор ва этимологияи калимаи мазкур нигарем калимаи «хотир» решаи арабӣ дошта, маънояш «зеҳн», «фикр» ё «қалб» мебошад. Феъли «**se rappeler**» бошад дар забони тоҷикӣ ба маънои «баргаштан» ва «занг задан» алоқаманд аст. Феъли мазкур аз чор қисмат иборат аст: se (ҷонишини нафсӣ), ге- (пешванди ифодакунандаи маънои такрор ё бозгашт), ad- (пешванд, ки дар ин ҷо ба «ар-» табдил ёфта, маънои «ба сӯи»-ро дорад) ва appeler (реша) аз латинии appeler, ки маънояш «хитоб кардан», «занг задан» ва ё «ном гирифтан» аст.

Ибораи «**Чӯб хӯрдан**». Ибораи «**Чӯб хӯрдан**» дар повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний ифодагари рамзи низоми золимонаи таълими он замон буда, муаллиф тавассути ибораи мазкур воқеияти талхи макотиби давраи аморатро нишон медиҳад. Дар ин асар муаллиф ибораи «чӯб хӯрдан»-ро ба маънои зери латукӯби халифа ё домолло мондани кӯдакро ташбеҳ медиҳад. Садриддин Айний баён менамояд, ки барои хурдтарин гуноҳ ба монанди – аз ёд накардани сабақ, шӯхӣ кардан ва ё бесабаб кӯдаконро бо чӯб мезаданд: «*Мо имрӯз аз мактаб озод шуда будем. Ман дар умри худ ду озодиро дидам, яке соли 1917 дар вақте ки 42 сола будам, аз зиндони амир, баъд аз 75 чӯб хӯрдан, дуюм дар вақти шаҳсолагииам, он рӯзе, ки аз мактаб озод шуда будам*» [1, с.20]. - «*Fini pour aujourd'hui! Dans ma vie, j 'ai éprouvé deux délivrances: une, en 1917, lorsque j'avais quarante-deux ans et que je fus libéré des geôles de l'émir, après avoir reçu soixante-quinze coups de batons; la deuxième, lorsqu'a six ans, je fus délivré des leçons à l'école*» [10, с.19].

Муаллифи асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ибораи «**чӯб хӯрдан**»-ро ба маънои «зада шудан, ҷазо дидан, калтак хӯрдан» маънидод кардааст [7, с.442]. Ибораи «чӯб хурдан» дар асари «Dictionnaire tadjik-français»-и шодравон Шокир Мухтор тавассути калимаҳои «être puni-ҷазо дидан, bâtonner-чӯб задан, châtier-саҳт ҷазо додан» тарҷума карда шудааст [11, с.316-318].

Дар мисоли мазкур ибораи рехтаи «**чӯб хӯрдан**» дар забони фаронсавӣ мувофиқат накарда, маълум аст, ки ҷумлаи додашуда дар забони фаронсавӣ тарҷумаи пурра ва шабеҳи худро пайдо накардааст. Аммо дар мисоли зерин бароти тарҷумаи ибора рехтаи «... чӯби саҳт нахӯрда будам...»-и тоҷикӣ тарҷумон дар забони фаронсавӣ таркиби «...je n'avais goûté au dur

baton...»-ро истифода кардааст, ки бо вучуди каме фарқият дар калимаи «gouter – чашидан (ба ҷойи феъли хӯрдан)» маънои пурраи ибораи рехта тарҷума ва мувофиқати худро пайдо кардааст: «Аммо боз тарсидам, зеро то он вақт **ҷӯби сахт нахӯрда будам**, вақте ки ҷӯби мактабдорро дар ҳолате ки ба поям расида истодааст, ба хотир меовардам, кафи пойҳоям хоришкунон сӯзиш мекард, дилам ба пушт мекашид ва нафасам тангӣ мекард» [1, с.22]. - «*Pourtant, malgré tout, j 'avais un peu peur, car jamais jusqu 'ici je n 'avais goûté au dur baton. Et lorsque je me représentai celui du maître sur mes talons, j 'en sentis les démangeaisons et les brûlures, mon cœur se serra et j 'eus le souffle coupé*» [10, с.20].

Ибораи «**Бад дидан**». Ибораи «**Бад дидан**» дар фарҳанги ибораҳои рехтаи Фозилов М. ба маънои «дӯст надоштан, нафрат кардан» истифода шудааст [6, с.54]. Ибораи фразеологӣ мазкур дар забони фаронсавӣ тавассути феълҳои «**haïr**», «**détester**», «**abhorrer**», «**execrer**» [11, с.15] тарҷума гардидааст.

Дар повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний ибораи «**бад дидан**» нақши муҳимми услубӣ ва маъноӣ дорад. Муаллиф дар асари номбурда ин ибораро барои нишон додани муносибати шогирдон нисбат ба муаллим ё мактабдор (дар асоси низоми таълими онвақта) истифода бурдааст: «Ман аз ин сухани падарам гӯиш бурида ва ҳунолуди мактабдорро, ки ӯро хеле **бад дида** будам, ба хотир оварда, хеле шодмон шудам, ҳатто ба дили худ гузаронидам, ки:...» [1, с.22]. - «*Je me réjouis beaucoup de cette promesse, en me représentant le maître détesté avec les oreilles coupées, je rêvai:...*» [10, с.20].

Дар мисоли мазкур мафҳуми ибораи «**бад дидан**» танҳо як эҳсоси одӣ набуда, балки натиҷаи зулму шиканча ва беадолатиҳои мактабдорро нисбат ба кӯдакон нишон медиҳад.

Дар таҳлили семантикии ибораи мазкур чунин ба назар мерасад, ки ин ибора ба ибораи фразеологӣ дохил шуда, аз ду ҷузъ: «бад» (ҳамчун сифат) ва «дидан» (шакли масдари феъл) иборат мебошад. Ҳангоми тарҷумаи асар дар забони фаронсавӣ вобаста ба эҳсосоти гуногун якҷанд муодилҳои он истифода шудааст.

Ибораи «**аз ёд баровардан**». Ибораи «**аз ёд баровардан**» ба ибораи фразеологӣ дохил шуда, ин ибора дар повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний як ҷузъи калидии низоми таълимӣ ва фишори рӯҳӣ ба шумор меравад. Дар асари мазкур ибораи «**аз ёд баровардан**» бештар дар заминаи фаромӯш кардани сабақ, фаромӯш кардани маблағи бурё ва ҷазои минбаъдаи он истифода мешавад: «*Ту, ки пули бурёро аз ёд барорӣ, чӣ гуна мулло мешавӣ*» [1, с.23]? - «*Si tu oublies l'argent, comment pourras-tu te rendre maître de l'art de lire et d'écrire*» [10, с.22]?

Ибораи «**аз ёд баровардан**» дар забони тоҷикӣ аз се ҷузъ: пешоянди «аз», исми «ёд» ва феъли «баровардан» иборат аст. Дар забони фаронсавӣ бошад ин ибора дар мисоли мазкур тавассути феъли «**oublier-фаромӯш кардан**» тарҷума шудааст.

Ибораи мазкур дар саҳифаи 438-и асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» дарҷ гардида, маънои «фаромӯш кардан»-ро медиҳад [6, с.438]. Тарҷумаи фаронсавии ибораи мазкур дар забони фаронсавӣ бо феълҳои «**oublier, se faire oublier, omettre**» сурат мегирад.

Ибораи «**(Ду) чашм дӯхтан**». Яке аз воҳидҳои фразеологӣ серистеъмол ва пурмаънои забони тоҷикӣ ин ибораи «**чашм дӯхтан**» буда, дар повести тарҷумаи ҳоли «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айний барои ифодаи ҳолатҳои гуногуни равонӣ ва иҷтимоии қаҳрамонони асар истифода шудааст. Дар ҷазои повести мазкур, ки усули таълим дар он ба итоати маҷбурӣ ва тарсонидан табдил ёфта буд ибораи «**чашм дӯхтан**» маънои тамаркузи маҷбуриро дар бар мегирад.

Дар мактаби кӯҳна шогирдон маҷбур буданд, ки ба китоб ё ба рӯи домулло чашм дӯзанд, то нишон диҳанд, ки онҳо машғули дарсҳои ҳастанд.

Ибораи мазкур дар асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» маъноҳои 1. ба қасе, чизе бо диққат нигоҳ кардан, нигоҳ карда мондан, интизор шуда мондан, 2. ба қасе, чизе бо нияти бад, бо чашми бад нигоҳ кардан, ба қасе, чизе ҳарисона нигаристан, тамаъ кардан-ро медиҳад [6, с.375]. Дар забони фаронсавӣ бошад ибораи «**чашм дӯхтан**» дар асари Шокир Мухтор «*Dictionnaire tadjik-français*» бо феъли «**regarder**» ва ибораи «**jeter un coup d'œil**» тарҷума гардидааст [11, с.169].

Семантикаи ибораи «**чашм дӯхтан**» метавонад ҳолати интизории тулонӣ ва ё умедвориро низ ифода кунад. Маънои маҷозии ибораи мазкур нишон медиҳад, ки дар асар кӯдаконе, ки аз хонаҳояшон дур дар мактабҳои душвор таълим мегирифтанд ба омад-омади волидайнашон чашм медӯхтанд. Яъне дар ин ҳолат ибораи мазкур метавонад тобиши эҳсосии «мунтазир будан»-ро низ диҳад: «*Пас гапта даромада, рӯ ба рӯи мактабдор ба ӯ чашм дӯхта истодам*» [1, с.23]. - «*Je revins et me plantai devant lui*» [10, с.22].

Агар мо чумлаи фаронсавии овардашудаи тарҷумонро тарҷумаи тахтуллафз намоем, маънояш чунин аст: «*Ман баргаишта, дар пеши ӯ рост истодам*». Дар чумлаи асл (точикӣ) ибораи «чашм дӯхтан» омада, дар фаронсавӣ маънояш **«regarder»** ва ибораи **«jeter un coup d'œil»** буда, дар мисоли мазкур феъли ҷонишиндори **«se planter»**, ки маънои **«пост истодан»**-ро медиҳад, истифода шудааст.

Ибораи **«Касеро хармурд кардан»**. Повести «Мақтаби кӯҳна»-и Садриддин Айнӣ, ки дар он манзараҳои воқеии таълиму тарбияи давраи гузашта бо тамоми талхихояш инъикос ёфтааст, вобаста ба ин ибораҳои махсуси калидӣ низ дар он ҷой доранд. Яке аз вохидҳои фразеологии калидии ин повест ибораи «хармурд кардан» буда, тавассути он зулму истибдоди мактабдор нишон дода мешавад. Ибораи мазкур дар повести «Мақтаби кӯҳна» семантики хеле амиқ ва дахштабор дорад.

Ибора аз ду ҷузъ «хар» ва «мурд» (аз феъли мурдан) таркиб ёфта, заминаи таърихӣ истилоҳи мазкур ба навъи ҷазое ишора мекунад, ки шогирдро то ҳадди аз ҳуш рафтани ва ё наздик ба марг мезананд.

Дар асари «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ибораи **«Касеро хармурд кардан»** маънои «касери саҳт ва бисёр задан [7, с.257]»-ро медиҳад. Ибораи мазкур дар забони фаронсавӣ тавассути феълҳои «frapper, battre qn» тарҷума мешавад [11, с.76].

Мисол: «*Агар хабар диҳӣ, - гуфт ӯ, - тӯро ба бачаҳо фармуда хармурд мекунонам*» [1, с.32]! - «*Et si tu dis quelque chose, menaça Khalifa, j'ordonnerai aux autres enfants de faire de toi un «petit tas»*» [10, с.29].

Семантикаи ибораи мазкур нишон медиҳад, ки дар мактаби кӯҳна шахсияти кӯдак ҳеҷ арзише надошта, ӯро на ҳамчун инсон, балки ба як ҳайвони боркаш (ба хар) ташбеҳ меоданд. Ибораи мазкур бераҳмӣи бибиҳалифа ва домуллоро нисбат ба шогирдони дигар нишон медиҳад.

Мисоли дигар: «*Зиёфат бо ҳамин ба поён расид. Ман хурсанд шудам, ки аз бими ба дастии халифа хармурд шудан халосӣ ёфта будам*» [1, с.46]. - «*Là-dessus le repas se termina. J'étais très content d'être délivré de la crainte du «petit tas» de Khalifa*» [10, с.42].

Дар повест ибораи «хармурд кардан» ё «хармурд шудан» танҳо задан набуда, балки лату кӯби дастачамбона ё бераҳмонаест, ки дар он кӯдак дар зери ҷӯб ё фалак беҳолу бемадор меафтад. Яъне инчо на ягон намуди тарбия, балки шикасти иродаи кӯдак ба назар мерасад.

Ибораи **«Пешонаи худро турш кардан»**. Устод Садриддин Айнӣ дар повести тарҷумаиҳолӣ хеш «Мақтаби кӯҳна» ибораи фразеологии «пешонаи худро турш кардан»-ро истифода намуда, онро яке аз воситаҳои тасвири ҳолати психологӣ ва муносибатҳои байнишахсӣ меҳисобад. Ибораи мазкур мафҳуми нишон додани қаҳру ғазаб, норозигӣ вабадбиниро нисбат ба касе ё чизе доро буда, семантикаи он дар заминаи асар ба якчанд ҷанбаҳо ҷудо мешавад: 1. Рамзи истибдод ва саҳтгирӣи домулло; 2. Истифодаи норозигӣ ва азияти руҳӣ; 3. Воситаи тасвири симосозии психологӣ ва ғайра.

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ибораи **«Пешонаи худро турш кардан»** маъноҳои: «1. чеҳраи худро ғазабomez, қаҳромез намудан», «қавоқи худро овезон кардан», 2. «бо ифодаи чеҳраи худ норизогӣ баён намудан»-ро медиҳад [6, с.832]. Ибораи мазкурро шодравон Шокир Мухтор дар асари хеш «Dictionnaire tadjik-français» тавассути феълҳои **«se renfrogner, boudier»** ва ибораи **«faire la tête»** тарҷума намудааст [11, с.110].

Мисол: «*Падарам пешонаи худро қадре турш карда хомӯш истод ва якбора хандакунон ба хатиб нигоҳ карда, гуфт*» [1, с.46]. - «*Mon père se tut un instant, en fronçant les sourcils, puis, subitement, il éclata de rire et dit, en regardant l'imam*» [10, с.41].

Ибораи рехтаи **«Пешонаи худро турш кардан»** дар мисоли боло истифода шуда, онро тарҷумон дар забони фаронсавӣ тавассути ибораи «froncer les sourcils» баргардон намудааст, ки ин ибора дар тоҷикӣ тарҷумаи «қавоқ андохтан»-ро медиҳад. Яъне мантиқан дар ин мисолҳо мувофиқат ба назар мерасад.

Дар мисоли мазкур Айнӣ норозигии падари хешро нисбат ба таълими домулло дар мактаби кӯҳна иброз намуда, нависанда нишон медиҳад, ки чи тавр чеҳраи инсон аз норозигӣ метавонад зери таъсири муҳити ҷоҳилони тағйир ёбад.

Ибораи **«Даст ба гиребон будан»**. Семантикаи ибораи фразеологии «даст ба гиребон будан» дар повести «Мақтаби кӯҳна»-и Садриддин Айнӣ дар ҷанд сатҳ зоҳир мегардад: 1. Ба маънои ҷанҷол ва муноқишаи ҷисмонӣ; 2. Ба маънои мубориза бо мушкilotи рӯзгор; 3. Зиддияти ботинӣ ва ғайраҳо.

Дар повести мазкур Айнӣ нишон медиҳад, ки чӣ тавр муҳити ҳашмигини мактаб кӯдаконро ба ҷанҷолу ҳусумат моил сохтааст.

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» ибораи «**Даст ба гиребон будан**» ба маъноҳои 1. «бо шиддат мубориза бурдан»; «дар талош будан» 2. «саҳт андармон будан» омадааст [6, с.293]. Дар забони фаронсавӣ бошад ибораи мазкур тавассути феълҳои «**lutter – гуштин гирифтан**», «**чанг кардан**», «**combattre – задхурд кардан**» тарҷума мешавад [11, с.146].

Мисол: «*Хар ду гуштӣ гирифтанд. Аммо даст ба гиребон шудани онҳо ҳамон буди галтидани мулло ҳамон*» [1, с.55]. - «*Ils s'empoignèrent. Mais à peine s'étaient-ils saisis par leurs cols, que l'étudiant tomba*» [10, с.48].

Дар мисоли мазкур ибораи фразеологӣи «**даст ба гиребон шудан**» яке аз лаҳзаҳои пуршиддат ва драмавири нишон медиҳад. Яъне ин ҷо ибораи мазкур на танҳо маънои ҷанҷолро, балки маънои задхурди ошкоро ва рӯбарӯии мактаббачагонро тасвир мекунад.

Хулоса дар таҳқиқоти семантикаи ибораҳои фразеологӣи повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айнӣ дар муқоиса бо забони фаронсавӣ паҷӯиши ҷолиби диққат ва муносибати забоншиносию байнифарҳангии тоҷику франсуз ба назар мерасад.

Раванди таҳлили семантикӣ ва муқоисавӣи ибораҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ нишон медиҳад, ки ҷӣ тавр воқеияти таърихӣ тоҷикон дар забони фаронсавӣ инъикос меёбад. Дар рафти таҳияи мақола якҷанд мушкилоти эквивалентӣ ба назар расид, ки мо якҷанди онҳоро номбар мекунем. Аксари ибораҳои фразеологӣи повести «Мактаби кӯҳна» ба воқеиятҳои ҳоси шарқӣ ва динӣи вобаста мебошанд, ки дар забони фаронсавӣ муодили дақиқ надоранд.

Дар забони тоҷикӣ ба монанди ибораи «хармӯрд кардан» дорои маънои амики иҷтимоӣ дошта, дар фаронсавӣ ҳангоми тарҷумаи ҷунин ибораҳо на бо ибораи фразеологӣ, балки бо усули тавсифӣ ё тарҷумаи тахтуллафзӣ бо шарҳу баёни иловагӣ ифода меёбанд. Дар фарҳанги фаронсавӣ усули тарбияе, ки дар повести «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айнӣ дарҷ гардидааст, вучуд надорад.

Баъзе аз ибораҳои фразеологӣи повести мазкур тобиши милли-таърихӣ дошта, муҳити асри миёнагии мактабро нишон медиҳанд. Барои ифодаи ин гуна ҳолатҳо мутарҷим дар забони фаронсавӣ бештар аз ибораҳои фразеологӣи дорои мафҳуми хусусиятҳои умумиинсонӣ истифода бурдааст.

Адабиёт

1. Айнӣ С. Мактаби кӯҳна. Повест / С. Айнӣ. – Душанбе: Истиқбол, 2010. – 56 с.
2. Маликов А., Ҳалимова Р. Хусусиятҳои умумӣ ва фарқияти сифатҳои аслӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ / А.Маликов, Ҳалимова Р. – Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2015. - №4 (65). – С.99 – 103.
3. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1982. – 104 с.
4. Маҷидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣи забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959. – 250 с.
6. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. – Душанбе, 1963. – 952 с.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди II. – Душанбе, 1964. – 802 с.
8. Турсунов Ф.М., Иматова М. Роҷеъ ба баъзе хусусиятҳои фразеологӣи дискурси сиёсӣ ва роҳҳои тарҷумаи онҳо аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ / Ф.М.Турсунов, Иматова // Паёми донишгоҳи забонҳо. – 2023. - №1 (49). - С. 13-19.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Табрикот ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ / Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон. www.president.tj. – Душанбе, 04.10.2015.
10. Aïni S. La mort de l'Usurier. Nouvelles Traduites du tadjik et du russe par S. Borodine et V. Voinot. Les éditeurs français réunis 24, rue Racine. – Paris (VIe) 1957. – 70 p.
11. Chokir Moukhtor, Khoudaïkoul Ibraguïmov, Ouloughbek S. Mansourov. Dictionnaire tadjik-français. Langue mondes l'Asiathèque, 2003.-357 p.

ТАҲЛИЛИ ЛУҒАВӢ-СЕМАНТИКӢИ ИБОРАӢОИ РЕХТАИ «МАКТАБИ КӢҲНА»-И САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ЗАБОНӢОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаҳои интиқоли маъноии ибораҳои рехта, ки хусусиятҳои милли ва фарҳангии мардуми тоҷикро дар ибтидои асри XX ифода мекунанд, ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Аксари ибораро, ки дар повести «Мактаби кӯҳна» мавҷуданд, бештар характери муносибатҳои педагогӣ, ҳолатҳои равоӣ, ҷазо ва истибдод ва ғайра-ро дар бар мегиранд. Мақолаи мазкур ба баррасии семантикӣ-муқоисавӣи ибораҳои фразеологӣ дар повести «Мактаби кӯҳна»-и садриддин Айнӣ ва пайдо кардани муодилҳои онҳо дар забони фаронсавӣ бахшида шудааст. Муаллиф роҳҳои баргардони ин ибораро ба забони фаронсавӣ таҳлил намуда, самаранокии

истифодаи эквивалентҳо, аналогҳо ва тарҷумаи тасвирӣ (перифраза)-ро муайян мекунад. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар мақолаи хеш хусусиятҳои маъноӣ ва услубии ибораҳои фразеологиро таҳлил намуда, роҳҳои тарҷума ва ифодаи онҳоро дар забони фаронсавӣ муайян кунад. Ба муаллифи мақола дар рафти кор муяссар гардидааст, ки ҳар як ибораро аз забони асл бо тарҷумаи фаронсавиаш таҳлилу баррасӣ намуда, тафовуту монандиҳои онҳоро нишон диҳад.

Калидвожаҳо: ибораҳои фразеологӣ, забони фаронсавӣ, таҳлили муқоисавӣ, семантика, муодил, фарқият, мутобикат, аналогӣ, эквивалент.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПОВЕСТИ «СТАРОЙ ШКОЛЫ» САДРИДДИНА АЙНИ НА ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье автор исследует вопросы смысловой передачи фразеологических единиц, выражающих национальные и культурные особенности таджикского народа в начале XX века. Большинство фраз и выражения, встречающихся в повести «Старая школа», чаще всего включают в себя характер педагогических учений, психических состояний, наказания и деспотизма и т. д. Данная статья посвящена семантико-сравнительному анализу фразеологических выражений в повести Садриддина Айни «Старая школа» и поиску их эквивалентов во французском языке. Автор анализирует способы обращения этих выражений во французском языке и определяет эффективность использования эквивалентов, аналогий и образного перевода (перифраза). Автор попытался проанализировать в своей статье смысловые и стилистические особенности фразеологических единиц и определить способы их перевода и выражения на французском языке. В ходе работы автору статьи удалось проанализировать каждую фразу с языка оригинала с французским переводом и показать их различия и сходства.

Ключевые слова: фразеология, французский язык, сравнительный анализ, семантика, эквивалентность, различие, соответствие, аналогия, эквивалент.

LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE «OLD SCHOOL» STORY BY SADRIDDIN AINI IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

In this article, the author explores the issues of semantic transmission of phraseological units expressing the national and cultural characteristics of the Tajik people at the beginning of the 20th century. Most of the phrases and expressions found in the story "The Old School" most often include the nature of pedagogical teachings, mental states, punishment and despotism, etc. This article is devoted to the semantic and comparative analysis of phraseological expressions in Sadriddin Aini's novel "The Old School" and the search for their equivalents in French. The author analyzes the ways of addressing these expressions in French and determines the effectiveness of using equivalents, analogies and figurative translation (periphrasis). The author tried to analyze in his article the semantic and stylistic features of phraseological units and determine the ways of their translation and expression in French. In the course of the work, the author of the article managed to analyze each phrase from the original language with a French translation and show their differences and similarities.

Keywords: phraseology, French, comparative analysis, semantics, equivalence, difference, correspondence, analogy, equivalent.

Дар бораи муаллиф

*Ҳалимова Рухиона Абдуқаҳоровна
Омӯзгори кафедраи забони франсавӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

About the author

*Halimova Rukhshona Abdukahorovna
Teacher of the French Language Department
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

Об авторе

*Ҳалимова Рухиона Абдуқаҳоровна
Преподаватель кафедры французского
языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

УСУЛҲОИ АСОСИИ ИСТИЛОҲСОЗИИ ДИЗАЙНЕРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Намозова Ш. Ҳ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз масоили асосӣ ва муҳимми забони адабии тоҷик дар замони истиқлол ин таҳлилу баррасии мавзӯи истилоҳ ва истилоҳшиносии соҳаи дизайнерӣ дар забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ маҳсуб доништа мешавад. Вале тавре аз сарчашмаҳои илмӣ забоншиносии тоҷик ва фаронсавӣ бармеояд, дар ин соҳа то ба имрӯз таҳқиқоти илмӣ алоҳидае рӯйи қор наомадааст. То ҳанӯз роҳу воситаҳои усулҳои пешрафтаи истилоҳсозиву истилоҳфаринии соҳаи дизайнерӣ дар забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ ба таври бояду шояд мавриди таҳсилу баррасии ҳамачониба қарор нагирифтааст. Бинобар ин, дар асоси дастовардҳои илмӣ забоншиносии муосир дар даврони истиқлол барои ҳаллу фасли чунин масъалаи муҳим пеш аз ҳама лозим ва зарур аст, ки истилоҳоти соҳаи дизайн аз ҷиҳати сохториву маъноӣ, этимологӣ ва роҳу воситаҳои истилоҳсозӣ ҳамачониба таҳлилу баррасӣ гардад. Зеро олимону донишмандони соҳаи мазкур дар гузашта доир ба истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ чунин фикру андешаҳои муҳиммеро иброз намуда, истилоҳоти дизайнерӣ ва бахшҳои мухталифи онро сохтаву ба мерос гузоштаанд, ки онҳо то кунун дар заботҳои тоҷикиву фаронсавӣ истифода мешаванд.

Аз ин нуқтаи назар, дар робита ба масоиле, ки дар боло зикр намудем, дар ин бахши мақола истилоҳоти соҳаи дизайн ва бахшҳои мухталифи он аз қабili геометрияи тасвирӣ, кулолгарӣ, кандакорӣ, заргарӣ ва китобчопкунӣ аз нигоҳи сохториву маъноӣ ва этимологӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Таъкид намудан лозим аст, ки таҳлилу баррасии истилоҳоти соҳаи дизайн ва бахшҳои мухталифи он натавонанд барои таҳқиқи чараёни инкишофи забони адабии тоҷикӣ ва фаронсавӣ манбаи пураризиши илмӣ ба ҳисоб меравад, балки дар роҳи ғаниву фаровон сохтани захираи луғавии забони тоҷикӣ дизайнерӣ, роҳу воситаҳои гуногуни истилоҳсозӣ, барои аз байн бурдани камбудиву норасоиҳо ва таъмини фасоҳату балоғати забони соҳаи дизайн низ аҳамияти муҳим дорад.

Таҳлили муқоисавии усули нахвию сарфии забонҳои тоҷикиву англисӣ ё таҳқиқи муқоисавии вожаву истилоҳоти соҳаҳои мухталиф бар пояи ин шеваи вожаҳои аз назари забоншиносии тоҷик дур намондааст. Масалан, З. Раҳимҷонова дар рисолаи хеш вожаҳои мураккаби ҳиссаҳои нутқи мустақили забонҳои тоҷикӣ ва англисиро бар мабноси асли ва тарҷумаи англисӣ русӣ “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни муқоиса намуда, сермаҳсул будани шеваи калимасозии нахвию сарфиро таъкид кардааст. Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ бар пояи ин шеваи калимасозӣ низ дар як қатор мақолаву асарҳои С.Ҷаматов низ мавриди баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтааст. Таҳлили муқоисавии қолабҳои вожаҳои мураккаб дар забонҳои гуногунсохтор, яъне дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ аз ҷониби Г. Ғафурова анҷом ёфтааст.

Ҳамин тавр, мо он вожаву истилоҳоти мураккаби дандонпизишкӣ, ки дар раванди пажӯиш мушоҳида намудед, ба таври зайл дастабандӣ кардем: истилоҳоти мураккаби пайваст, истилоҳоти мураккаби тобеъ, истилоҳоти мураккаби омехта [8, с. 81].

Муҳимтарин хулосае, ки аз таҳлилу баррасии истилоҳоти соҳаи дизайнерӣ ва бахшҳои мухталифи он бармеояд, ин аст, ки манбаҳои дизайнерии бостонии тоҷикиву фаронсавӣ бо тамоми маънӣ дорои захираҳои фаровони дохилӣ будаанд ва қобилияти эҷоди осори илмӣ доштани забони тоҷикӣ дизайнериро қиматманд сохтанд.

Истилоҳсозиву истилоҳфаринӣ яке аз роҳу усулҳои асосӣ бою ғаний гардидани таркиби луғавии ҳар як забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ, фаронсавӣ ва забони илмӣ соҳаи дизайн ба ҳисоб меравад. Ба омӯзиши хусусиятҳои забони истилоҳоти мухталиф донишмандони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва бахусус забоншиносон ва истилоҳшиносони тоҷик ва фаронсавӣ рӯ овардаанд.

Дар робита ба ин масъала донишманди тоҷик Ш. Рустамов дар бораи роҳу воситаҳои калимаи истилоҳсозии исми дар забони тоҷикӣ фикру андешаҳои хешро баён намуда, чунин роҳу воситаҳоро қабili қабул доништаанд:

1. Усули морфологӣ калимаи истилоҳсозӣ, ки ба воситаи пешванду пасвандҳо сурат мегирад.

2. Роҳу воситаҳои синтаксисиву морфологии калимаву истилоҳсозӣ, ки бо пайвастишавии калимаву истилоҳот ва ё тарзи омехта ба миён меояд .

3. Роҳу воситаи луғавию синтаксисии калимаву истилоҳсозӣ, ки табдилёбии ибора ва калима -истилоҳоти мураккаб мебошад;

4. Роҳу воситаи луғавию маъноӣ, ки ба бисёрмаъногии калима- истилоҳот ва тавассути ба миён омадани омонимҳо сурат мегирад;

5. Роҳу воситаи морфологиву синтаксисӣ, яъне ба исм ва ё аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ гузаштани калимаву истилоҳотро меғуянд [15, с. 94 -96].

Дар робита ба ин масъала таъкид намудан лозим аст, ки дараҷаи истифода ва маҳсулнокии ҳар як усули калимасозиву истилоҳсозӣ бо он муайян ва ё дақиқу равшан карда мешавад, ки имконияти дохилӣ ва доираи истилоҳсозии он қолаб дар замони муосир чи гуна аст. Тавре аз сарчашмаҳои забоншиносӣ бармеояд, маҳсулнокии қолабҳои калимаву истилоҳсозӣ бештар аз рӯи миқдори калимаҳои бо ин қолаб сохташуда дақиқу муайян карда мешавад. Ҳамчунин маҳсулнокии қолабҳои калимасозӣ бо он муайян карда мешавад, ки бо ин қолаб чи қадар калимаҳои нав сохта шудааст ва он қолаб дар замони муосир дар калимаву истилоҳсозӣ чи нақш дорад.

Масъалаи роҳу воситаҳои калимаву истилоҳсозӣ дар ҳама забонҳо масъалаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, масъалаи мазкур таваҷҷуҳи забоншиносонро бештар ба худ ҷалб карда буд.

Дар забоншиносии рус В. С. Расторгуева доир ба калимаву истилоҳсозӣ [13, с. 89-101], Л. С. Пейсиков дар бораи панҷ роҳи калимаву истилоҳсозӣ [10, с. 16- 24], А. А. Дементев доир ба калимаву истилоҳсозии исм [2, с. 17- 21], Е. И. Дунайвитсер роҷеъ ба пасвандҳои калимасоз [3, с. 38- 42] фикру андешаҳои ҷолиберо дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ иброз намудаанд.

Калимасозиву истилоҳсозӣ ҳамчун мавзӯҳои меҳвари илми забоншиносӣ таваҷҷуҳи забоншиносону истилоҳшиносонро бештар ба худ ҷалб карда буд. Масалан, Ф. С. Исхакова [4, с. 123], М.Т.Турсунов [17, с.12-14], Р. Л. Неменова [9, с. 15-22], Қ. Ш. Тӯраҳасанов [16, с. 17-34] И. А. Давлатов [1, с. 14-31] ва Ф. Маҳмадиев [7, с. 12] роҷеъ ба масоили мухталифи калимаву истилоҳсозӣ дар соҳаҳои мухталифи забони тоҷикӣ тадқиқоти ғуруриро анҷом додаанд.

Забоншиносии рус Л. С. Пейсиков дар забони форсии тоҷикӣ доир ба масъалаи мазкур панҷ роҳу воситаи асосии калима-истилоҳсозиро пешниҳод менамояд, ки ба тариқи зайл аст:

1. Ба воситаи вандҳо (аффиксатсия);
2. Ба воситаи нимвандҳо (полуаффиксатсия);
3. Ҷойтабдилдиҳӣ (транспозитсия);
4. Ба воситаи мураккабшавии калима- истилоҳот;
5. Ибора–истилоҳот [10, с. 68-107].

Дар баробари дигар донишмандон В. С. Расторгуева дар асари хеш “Краткий очерк грамматики таджикского языка” ду роҳи асосии калимаву истилоҳсозиро дар забони адабии тоҷик пешниҳод намудааст:

1 Таркибафзоӣ ё худ иборасозӣ ва 2-юм калимаву истилоҳсозӣ, яъне сохтани калимаву истилоҳоти нав бо ёрии калимаҳои ёвари забон, ё худ ба воситаи унсурҳои номустақили истилоҳсоз-пасванду пешвандҳо мебошад [13, с. 36 - 39].

Дар робита ба масъалаҳои калимаву истилоҳсозӣ дар бештари осори таҳқиқотӣ олимону донишмандони соҳа роҷеъ ба масоили тарзи сегонаи калимаву истилоҳсозии исму сифат: ба воситаи пасвандҳо; ба воситаи пешвандҳо ва тавассути иборасозӣ фикри андешаҳои хешро баён намудаанд [10, с. 13 -20].

А. Ю. Рубинчик низ дар бахши грамматикаи “Фарҳанги форсӣ-русӣ” оид ба масъалаи роҳу усулҳои калимаву истилоҳсозӣ усули калимасозии исму сифатро таъкид менамояд, ки ба шарҳи зер аст:

1. Ба воситаҳои вандҳо сохтани калимаву истилоҳот;
2. Тавассути ба ҳам алоқаманд шудани асосҳои исмӣ ва феълӣ;
3. Ба ибора-истилоҳот табдилёбии калимаҳо;
4. Табдилёбии ҳиссаҳои нутқ ва исму сифат [14, с. 714 -716].

Умуман, роҷеъ ба масъалаи муҳими калимаву истилоҳсозӣ олимону муҳаққиқони зиёде фикру андешаҳои худро иброз намудаанд. Тамоми роҳу воситаҳои калимаву истилоҳсозиро дар забони адабии тоҷик таҳлилу баррасӣ намуда, метавон аз панҷ роҳу усулҳои асосии калима- истилоҳсозӣ истифода намуд:

1. Усули сарфӣ:
 - а). калима- истилоҳсозӣ ба воситаи пешвандҳо;

б). калима- истилоҳсозӣ ба воситаи пасвандҳо.

2. Усули сарфию нахвӣ:

а). сохтани калима- истилоҳоти мураккаб;

б). сохтани калима- истилоҳоти омехта.

3. Усули нахвию сарфӣ, яъне аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калима- истилоҳот;

4. Усули луғавию нахвӣ, яъне ба калима- истилоҳоти мураккаб табдилёбии ибораҳо.

5. Усули луғавию маъноӣ, ки ин ба сермаъноӣ калима-истилоҳот ва ба миён омадани ҳамгунҳо алоқамандии ногусастанӣ дошта, дар забони тоҷикӣ хеле мутадовил аст.

Дар истилоҳсозии соҳаи дизайн дар забони тоҷикӣ пешвандҳо нақши муҳим доранд. Ҳангоми таҳлилу баррасиҳои сарчашмаҳои илмӣ дизайнерӣ муайян гардид, ки дар забони тоҷикӣ тавассути пешвандҳои мухталиф истилоҳоти зиёде сохта шудаанд.

Пешванди бе-: *беварақ-bevaraq* [12, с. 11], *бекитоб-bekitab* [12, с. 12], *беранг-verang* [12, с. 15].

Пешванди бо-: *борон- varan* [11, с. 34], *босифат-bosifat* [11, с. 38],

Пешванди ҳам -: *ҳамҷилд- hamjild* [11, с. 56], *ҳамсаҳифа-hamsahifa* [11, с. 54], *ҳамранг-hamrang* [12, с. 49].

Тавре маълум гардид, дар истилоҳсозии соҳаи дизайн пешвандҳо ғаёл набудаанд.

Пасвандҳо дар истилоҳсозии соҳаи дизайн серистеъмол буда, бо онҳо истилоҳоти зиёде сохта шудааст.

Пасванди -й *мёморӣ-memori* [18, с. 7], *асосӣ-asasi* [18, с. 8], *масвирӣ-tasviri* [18, с. 22].

Пасванди -а: *нӯшида- pushida* [18, с. 23], *овеза-oveza* [18, с. 16], *занҷира-zanjira* [18, с. 41].

Пасванди -иш: *расиш-rasish* [18, с. 19], *молиш-malish* [18, с. 73], *каниш-kanish* [18, с. 30], *пешониш-peshonish* [18, с. 49].

Ҳаминро низ бояд қайд намоем, ки мо дар масъалаи роҳу усулҳои истилоҳсозӣ дар бахши истилоҳоти соҳаи дизайн ва бахшҳои мухталифи он муфасссал маълумот медиҳем. Бинобар ин, дар ин фасл манзури мо мухтасаран нишон додани роҳу усулҳои истилоҳсозии соҳаи дизайн мебошад.

Ба ҳамин монанд роҳу усулҳои дигари истилоҳсозӣ дар забони тоҷикӣ ин мураккабшавии истилоҳот мебошад, ки тавассути якчанд калимаҳо сохта мешавад. Чунин тарзи истилоҳсозиро дар соҳаи дизайн низ дидан мумкин аст: *қачқунча-kajkunja* [18, с. 7], *нимсуфта -nimsufta* [18, с. 8], *ситорашиакл-sitarashakl* [18, с. 27], *берункашида - berunkashida* [18, с. 28], *сетарафа -setarafa* [18, с. 32].

Дар истилоҳсозии соҳаи дизайнерӣ ҷойгоҳи ибора- истилоҳот низ хеле бузург аст: *усули ороиш-Usul-i araiish* [17, с. 4], *зарфи ҳамвор -zarf-i hamvar* [17, с. 4], *ранги аслӣ - rang-i asli* [17, с. 5], *намуди гил-namud-i gil* [18, с. 23], *қолаби тарроҳӣ- qalab-i tarrah-i* [18, с. 6], *қолаби гачӣ-qalab-i gashi* [18, с. 7].

Дар натиҷаи таҳлилу баррасии истилоҳоти дизайнерӣ маълум гардид, ки дар сохтани истилоҳоти соҳа унсурҳои гуногуни иқтибосӣ низ мавҷеи муҳим доранд.

Истилоҳоти иборавие, ки аз унсурҳои латиниву тоҷикӣ сохта шудаанд; *аппликати манфӣ-applicat- i manfi* [18, с. 7], *аркаи калон- arka-i kalan* [18, с. 8], *архитектураи зебо-arkhitektura- i zeba* [18, с. 7].

Истилоҳоти иборавие, ки аз ҷузъҳои русиву тоҷикӣ сохта шудаанд: *балкаи поёнӣ-balka-i pauan-I* [17, с. 8], *валики дастӣ-valik-i dasti* [17, с. 9], *гайкаи мийёна-gaika-i miuana* [17, с. 11].

Истилоҳоти иборавие, ки аз ҷузъҳои юнониву тоҷикӣ сохта шудаанд: *гиперболаи қач- Giperbala-i kaj* [18, с. 12], *диаметри миёна-diametr-i miuana* [18, с. 16], *конуси рост- Kanus-i rast* [18, с. 21].

Истилоҳоти иборавие, ки аз ҷузъҳои фаронсавиву тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: *каркаси пешайвон - Karkas-i peshaiivan* [18, с. 19].

Дар баробари калимаҳои иқтибосии латинӣ, юнонӣ, олмонӣ ва русӣ дигар забонҳо низ дар роҳу усулҳои истилоҳсозии соҳаи дизайн дар забони тоҷикӣ нақши муҳим доранд.

Дар забони фаронсавӣ низ истилоҳсозӣ яке аз роҳу усулҳои ғайи гардидаи забон маҳсуб дониста мешавад.

Тавре сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳанд, дар забони фаронсавӣ дизайн ҳамчун соҳаи илм ва амалияи эҷодӣ дар замони муосир яке аз самтҳои муҳимтарини илму техника ва фарҳанги миллии фаронсавӣ ташкил медиҳад. Дар забони фаронсавӣ мафҳуми дизайн-design аз асри 19 сар карда дар давраҳои ташаккули забон ва истилоҳоти дизайнерӣ мавриди

истифода қарор дода шудааст, ки ин аз зарурати истилоҳсозии илмӣ соҳаи мазкур гувоҳӣ медиҳад.

Таҳқиқоти муосири олимони фаронсавӣ, аз ҷумла **Ален Финделӣ (Alain Findeli)**, **Стефон Виал (Stephane Vial)**, **Эрик Тортошо (Erik Tortochot)**, **Кристина Ромен (Cristina Romain)**, **Вероника Рей (Veronique Rey)** ва дигарон нишон медиҳад, ки истилоҳсозӣ дар соҳаи дизайн на танҳо равиши забоншиносӣ, балки як равияи эпистомологӣ, семиотикӣ ва технологӣ низ мебошад.

Дар забони фаронсавӣ мафҳуми *design* солиёни тулонӣ ба воситаи истилоҳоти мухталифи фаронсавӣ иваз карда мешуд. Тибқи сарчашмаҳои илмӣ забоншиносии фаронсавӣ то солҳои 1969-ум истилоҳоти монанди *esthetique industrielle-эстетикаи саноатӣ, creation industrielle-эҷодиёми саноатӣ ва conception-mappoҳӣ* барои ифодаи мафҳуми дизайн истифода мегардид. Ин гуногунандешӣ дар мавриди истилоҳот аз як тараф нишон медиҳад, ки дизайн ҳамчун соҳаи илм, ҳамчун истилоҳи ифодакунандаи марбути соҳа мақоми хоса надошт, аз ҷониби дигар, барои олимону забоншиносон ва истилоҳсозон зарурати таҳияву омода сохтани истилоҳоти марбути соҳаи дизайнро аз нигоҳи сохторӣ-маъноӣ ба миён мегузошт.

Мафҳумҳои луғавӣи марбут ба соҳаи дизайн дар забони фаронсавӣ танҳо дар солҳои 1980 -1990 ба миён омад ва тавассути он истилоҳсозии соҳаи мазкур ташаккул ёфта, раванди мазкур истилоҳсозиро ба як ҷузъи муҳими соҳа табдил дод.

Бо дарназардошти ин масъала метавон гуфт, ки саҳми олимони фаронсавӣ низ дар истилоҳсозии соҳаи дизайн хеле бузург аст.

Яке аз олимони фаронсавӣ Ален Финделӣ, ки доир ба мафҳумҳои ифодакунандаи **дизайн** корҳои илмӣ анҷом додааст, истилоҳсозии соҳаи дизайнериро ҳамчун як ҷузъи асосии ташаккули истилоҳоти дизайн таҳлилу баррасӣ намудааст. Ӯ пешниҳод менамояд, ки истилоҳоти соҳаи дизайн бояд хусусияти якмаъноиву соҳавиро доро бошад.

Солҳои охир забоншиносону истилоҳшиносони фаронсавӣ як лоиҳаи махсусро пеш гирифтаанд, ки мақсади асосии лоиҳаи мазкур дақиқу равшан намудани истилоҳоти асосии соҳаи дизайн, шарҳу тавзеҳи маъноӣ истилоҳот ва таҷдиди роҳу усулҳои пешрафтаи истилоҳсозии соҳаи дизайнерӣ дар забони фаронсавӣ мебошад. Тибқи андешаи онҳо истилоҳсозӣ дар забони фаронсавӣ бояд ба хусусиятҳои фарҳангӣ, фалсафӣ, техникӣ ва забони мафҳумҳои нави дизайн алоқамандии нугустастанӣ дошта бошад.

Тибқи таҳқиқот усулҳои асосии истилоҳсозии соҳаро дар забони фаронсавӣ чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

1. Усули лингвистӣ-забоншиносӣ. Ин усул чамъоварӣ, таҳлил ва дақиқу равшан намудани истилоҳоти мавҷударо дар худ фаро мегирад, ки дар раванди мазкур таҳлили истилоҳоти хориҷӣ масалан, *mass, market, prototure,brandig*; тарзу усули истилоҳсозии миллӣ ба монанди *conception, creation, industrielle* бо мафҳум ва маъноӣ нав ба забони фаронсавӣ мутобиқ карда мешаванд..

2. Усули семиотикӣ. Ин усули истилоҳсозии дизайнерӣ аз таҳлилу баррасии нақши тасвирҳо, диаграммаҳо ва моделҳои визуалӣ иборат буда, мафҳум ва моҳияти истилоҳоти соҳа бештар вақт аз маънии амалияи визуалӣ бармеоянд: *modelsation- моделсозӣ, representation fonctionnelle- нишондиҳии функционалӣ* [18, с. 27].

3. Усули эпистемологӣ аз ҷониби забоншиносии фаронсавӣ пешниҳод гардидааст, ки моҳияти ин усули истилоҳсозӣ аз дақиқу равшан намудани моҳият ва мафҳуми дизайн дар илм, сохтани истилоҳоти нав дар асоси имконоти дохилии забон ва дар заминаи он ба вучуд овардани низоми истилоҳоти соҳаи мазкур ба шумор меравад.

Ҳамчунин дар истилоҳсозии забони фаронсавӣ тавассути усулҳои таҳлили маводди илмӣ осори дизайнерӣ ба инобат гирифтани мафҳумҳои ба ҳам монанд ва дар ин замина сохтани истилоҳоти нави соҳа истифода мешавад. Ин раванди истилоҳсозӣ имкон медиҳад, ки истилоҳот ва мафҳумҳои нави дизайнерӣ ба таври илмӣ ва соҳавӣ ба вучуд оварда шаванд.

Дар истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ дар забони фаронсавӣ монанди дигар забонҳо мушкилиҳо низ ҷой доштанд. Дар соҳаи дизайн низ истилоҳоти илмӣ буданд, ки дар матнҳои илмӣ бо мафҳумҳои мухталиф ифода мегардиданд, ки ин аз меъёрҳои истилоҳгузинӣ ва қоидаи истилоҳсозӣ берун буд. Яъне ифодаи маъноӣ ягона дар доираи истилоҳсозӣ риоя намегардид. Яке аз камбудиву мушкилиҳо дар истилоҳсозии забони фаронсавӣ ин дар он аст, ки бисёре аз истилоҳоти соҳаи дизайнро забони фаронсавӣ аз забони англисӣ ҳамчун истилоҳоти иқтибосӣ ворид сохтааст, ки ин, албатта, барои истилоҳсозии миллӣ ва нигоҳ доштани истилоҳоти дизайнерии миллӣ мушкilot пеш меорад.

Истилоҳсозӣ дар соҳаи дизайн дар забони фаронсавӣ як чараёни мураккаб буда, дар ҳолати ташаккулу такомул мебошад. Таҳқиқоти олимону донишмандони фаронсавӣ нишон медиҳад, ки истилоҳоти дизайн танҳо аз калимаҳои алоҳида иборат набуда, он як низоми истилоҳоти муайяно ташкил медиҳад.

Дар истилоҳсозии забони фаронсавӣ низ пешванду пасвандҳо яке аз усулҳои асосии истилоҳсозӣ ба шумор мераванд.

Ҳаминро бояд таъкид намуд, ки забони фаронсавӣ дар истилоҳсозии соҳаи дизайн аз усули истилоҳсозии дохилизабонӣ ва истилоҳсозӣ тавассути калимаҳои забонҳои дигар васеъ истифода намудааст. Аз миёни роҳу воситаҳои дохилизабонӣ нақши пешвандҳо дар густариши майдони истилоҳӣ ва сохтани мафҳумҳои нав хеле муҳим мебошанд.

Дар забони фаронсавӣ пешвандҳои истилоҳсоз барои сохтани мафҳумҳои нав ва эҷоди истилоҳоти нави дизайнерӣ истифода мешаванд (**re, neo, co, eco**).

Пешвандҳои истилоҳсозии фаронсавӣ бо бисёре калимаҳои англисӣ ҳамроҳ шуда, ба онҳо тобиши нави маъноӣ бахшидаанд. Аз ин рӯ, метавон пешвандҳои фаъоли забони фаронсавиро ба чанд гурӯҳ ҷудо намуд:

1. Пешвандҳои истилоҳсозе, ки мафҳумҳои навсозиву барқарорсозиро дар соҳа ифода менамоянд.

Пешванди **re**-мафҳуми бозсозӣ, такрор ва ё баргاردониданро ифода менамояд: *redessiner-боз дизайн кардан, аз нав тарҳрезӣ намудан* [5, с. 19], *reagencer- аз нав шакловарӣ кардан* [5, с. 18]; *reamenager-бозсозӣ фазои дизайн- маъморӣ*.

Пешванди **neo**-ба маънои нав, муосир ва шакли нави эҳёшуда истифода карда мешавад: *neomodernisme-неомодернизм*, [5, с. 101], *neoclassique-усули неоклассики дар меъморӣ* [5, с. 104].

Пешванди **co**- мафҳуми якҷоя, ҳамкориву ҳамсозӣ ва ҳамтаъсириро ифода менамояд; *co-designer-дизайнер-ҳаммуалиф* [5, с. 34], *co-creation-худоҷодкунӣ дар раванди дизайн* [5, с. 35], *co-conception, тазҳриии ҳамкорона* [5, с. 36]. Пешванди мазкур дар истилоҳсозии дизайн, махсусан дар design thinking ҳело фаъол буда, ба эҷоди ҳамкориҳои коллективӣ далолат мекунад.

Таъкид намудан ба маврид аст, ки дар натиҷаи рушди инкишоф ёфтани тамоюли **eco-design** дар забони фаронсавӣ пешвандҳои ифодакунандаи мафҳумҳои экологӣ ба миён омаданд.

Пешванди **eco**-мафҳумҳои экологиро ифода менамояд: *eco-design-дизайни устувор* [6, с. 32], *eco-matériau-маводи экологӣ дар дизайн* [6, с. 33], *eco-emballage –тарроҳи бастобанди устувор* [6, с. 34].

Пешванди **bio**-ифодакунандаи мафҳумҳои табию биологӣ мебошад: *biomatériaux-маводи био барои дизайн* [6, с. 12], *biodesign-дизайн бо истифода аз равандҳои биологӣ* [6, с. 13].

Ба ғайр аз ин, дар забони фаронсавӣ истилоҳоте низ мавҷуданд, ки барои истилоҳсозии мафҳумҳои дизайн-рақамӣ –design numérique ва дизайн интерактивӣ мавриди истифодаи фаъол қарор гирифтаанд.

Пешванди **cyber**-мафҳуми марбут ба фазои рақамиро ифода менамоянд: *cyber-interface-интерфейси кибернетикӣ* [6, с. 35], *cyberdesign-дизайни рақамӣ ё худ дизайн дар муҳити рақамӣ* [6, с. 35].

Пешванди **nano**-мафҳуми майда ва кучак буданро ифода менамояд: *nanodesign-дизайни технологияи материалҳо хурд* [6, с. 46].

Пешванди **hyper**-мафҳумҳои сатҳи баланд, ё худ аз меъёр зиёд буданро ифода менамояд: *hyperdesign-дизайни дараҷаи баланд, дизайн бо дараҷаи баландтарин* [6, с. 67], *hyperrealité-гиперреализм дар ҳама* [6, с. 68].

Ҳамчунин дар забони фаронсавӣ пешвандҳои истилоҳсозе ҳастанд, ки мафҳуми маҳдудият, зиддият ва ё тағйири самтро ифода менамоянд.

Пешванди **anti-antidesign-чараён зиддӣ дизайн** [6, с. 11], *anti-ergonomie тарқе, ки стандартҳои эргономиро риоя намекунад* [6, с. 12].

Пешванди **de**-мафҳуми аз байн бурдан, баргاردонидан ва ё барҳам доданро ифода менамояд: *dematerialization-ғайримоддӣ кардани дизайн* [6, с. 26], *destruction-нест кардани сохтори анъанавӣ дар дизайн* [6, с. 27].

Тавре аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, пешвандҳои истилоҳсозии **re, de, co**-дар бештари мавридҳо ҳамчун роҳу воситаи нишон додани равандҳои амалӣ (**redesigner, reconstruire, co-creer**) мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Ҳамин тариқ, пешвандҳо дар истилоҳсозии соҳаи дизайн дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ нақши асосӣ дошта, маъноҳои нав эҷод менамоянд. Онҳо на танҳо мафҳумҳои нав

ба вучуд меоранд, балки инкон медиханд то равандҳои муосири ҷаҳонӣ аз экологизм то рақамисозӣ дар сохтори истилоҳсозии забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ инъикос ёбанд.

Дар забони фаронсавӣ дар баробари дигар роҳу усулҳои истилоҳсозӣ пасвандҳо низ ҷойгоҳи муҳим доранд. Соҳаи дизайн ва бахшҳои мухталифи он аз қабилҳои геометрияи тасвирӣ, китобчопкунӣ, кулолгарӣ, кандакорӣ, заргарӣ, дизайн-меъморӣ, дизайн-саноатӣ, дизайн –рақамӣ дар ҳоли ташаккул ва тақомул буда, ин раванди зарурати тавлиди истилоҳоти соҳаи дизайнро зиёд мекунад. Пасвандҳои истилоҳсоз дар забони фаронсавӣ барои сохтани мафҳумҳои номгузорӣ, сифатҳо ва ё предметҳои тавсифӣ ва ё батанзимдарории истилоҳоти иқтибосӣ истифода мешаванд. Ҳамчунин пасвандҳои истилоҳоти соҳавиро, ки аз забони англисӣ ворид мешаванд, барои ба низоми истилоҳоти забони фаронсавӣ мувофиқ сохтани онҳо ёрӣ мерасонанд.

Пасванди- *tion-sion* барои мафҳуми номгузорӣ истифода мешавад: *conception-таҳреҷӣ* [10, с. 39], *modellisation-моделсозӣ дар дизайн* [11, с. 24], *realisatoin-амалӣ намудани тарҳ* [10, с. 41], *animation-аниматсия дар дизайн* [11, с. 8].

Пасванди *age-* амалиёт ва ё раванди кореро ифода менамояд: *designage-раванди дизайн* (10, с. 18), *embellege –бастабандӣ (соҳаи дизайн)* [11, с. 27], *emballage-бастабандии соҳаи дизайн* [10, с. 28], *amenagement-таҳреҷии фазо* [11, с. 29].

Пасванди *isme-* мафҳуми ҷараён, услуб ва ё равиҷро ифода менамояд: *minimalisme-услуби ҳадди поёнӣ дар дизайн* [11, с. 38], *fonktionnalisme-равияи функционализм дар дизайн* [10, с. 43], *postmodernisme-постмодернизм дар дизайн* [10, с. 35].

Пасванди *eur-ateur-trice* мафҳуми шахсеро, ки иҷрои амал менамояд, ифода мекунад: *createur эҷодкор* [11, с. 25], *illustrateur- илустриатор дар дизайн* [10, с. 8], *animateur- эҷодкунандаи аниметсия* [11, с. 2].

Пасвандҳои истилоҳсозии *igue-al-if-ive-able-ible*, бештар сифат месозанд: *graphique-ҳамӣ* [11, с. 19], *ergonomique-эргономикӣ* [11, с. 8], *esthetique-эстетикӣ* [11, с. 12].

Пасванди *al-el: fonctionnel-функционалӣ* [10, с. 43], *satial-марбут ба фазо* [11, с. 29], *structural-сохторӣ* [11, с. 26].

Пасавнди *if-ive: creative- эҷодӣ* [10, с. 16], *productif- самаранок* [11, с. 24].

Пасванди *able-ifle: modifiable-қобули тағйир* [10, с. 19], *utilisable- истифодашаванда* [10, с. 11] *adeptable-мутабиқшаванда* [11, с. 3].

Ҳамчунин дар низоми истилоҳсозии пасвандӣ пасвандҳое низ мавҷуданд, ки таъбири амал ва ё раванди сохтро ифода менамоянд : *iser: moderniser-муосригардонӣ* [11, с. 34], *ortimiser-беҳсозӣ* [12, с. 39], *numeriser-рақамисозӣ* [12, с. 37].

Пасванди *-ibier* мафҳуми ба ҳолате ва ё ба сифате таъбир доданро ифода менамояд: *simplifler-содагардонӣ* [12, с. 42], *clarifier-равшан кардани интерфейс* [12, с. 27], *unifier-яксонсозии услуб* [12, с. 16].

Дар забони фаронсавӣ ҳангоми истилоҳсозӣ бо унсурҳои англисӣ аз пасвандҳое истифода мебаранд, ки истилоҳотро ба шакли фаронсавӣ мувофиқ намоянд.

Пасванди *-ing: design thinking-тафаккури дизайн* [11, с. 8], *brending-брендсозӣ* [11, с. 13], *packaging-тарроҳии дастабандӣ* [12, с. 26].

Пасванди *-eur-euse* барои фаронсавӣ кардани номи касбҳо истифода мешавад: *illustrateur-иллюстратор* [12, с. 11], *maguettiste-тарроҳии мекем* [12, с. 27], *modeleur-моделсозӣ* [12, с. 25], *serigrapheus-мутахассиси чоп* [12, с. 31].

Ҳамин тариқ, гуфта метавонем, ки роҳу усулҳои истилоҳсозӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ мухталиф буда, пасванду пешвандҳои истилоҳсоз дар истилоҳсозии соҳаи дизайн ҳеле серистеъмол мебошанд.

Дар натиҷаи мушоҳидаҳо маълум гардид, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ роҳу усулҳои истилоҳсозии классикӣ то имрӯз мавриди истифода буда, пешванду пасвандҳои истилоҳсоз дар истилоҳсозии соҳаи дизайн ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд, ки дар бахши оянда доир ба истилоҳсозии пешванду пасвандҳо дар соҳаи дизайн ва бахшҳои мухталифи он маълумоти муфассал хоҳем дод. Дар робита ба ин масъала қайд кардан мумкин аст, ки истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ дар соҳаи дизайн дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ низ дорои хусусиятҳои марбут ба мафҳумҳои фарҳанг, китобчопкунӣ, кандакорӣ, кулолгарӣ, меъморӣ, тарроҳӣ, геометрияи тасвирӣ будааст.

Хулоса, дар истилоҳсозии соҳаи мазкур мавқеи истилоҳоти иқтибосӣ низ ҳеле назаррас аст. Чунон роҳу усулҳои истилоҳсозӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ имкон медиҳад, ки истилоҳот ва мафҳумҳои нав дар соҳаи истилоҳоти дизайн ва бахшҳои мухталифи он аз қабилҳои геометрияи тасвирӣ, меъморӣ, китобчопкунӣ, санъати кандакорӣ, кулолгарӣ, заргарӣ ва санъати тасвирӣ ба таври мувофиқ ва дақику равшан ба забонҳои мазкур ворид гарданд.

Адабиёт

1. Давлатов, И. А. Нақши пасвандҳо дар сохтани истилоҳоти маъмурии коргузорӣ./ И. А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019, №2. – С. 72-77.
2. Дементев, А. А. Очерки по словообразованию имен существительных в русском языке / А. А. Дементев // Уч. зап. Куйбышевского пединститута, вып. 27, 1959. - 231 с.
3. Дунайвитсер, Е. И. Словообразовательные связи суффикса в современном русском языке / Е. И. Дунайвитсер // Филологический сборник, вып. 1. Алма-Ата, 1963. - 321 с.
4. Исхакова, Ф. С. Основные способы словообразования персидских имен прилагательных / Ф. С. Исхакова // Индийская и иранская филология, вопросы лексики. - М.; 1971. - 342 с.
5. Краткий словарь иностранных слов / С. М. Локина. - М.: Изд. Русский язык, 1985. - 344 с.
6. Краткий словарь художественных терминов / Б. Негматуллаев. – Душанбе: Изд. ООО Контраст, 2010. - 187 с.
7. Маҳмадиев, Ф. Особенности и основные способы терминообразования / Ф. Мухаммадиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. №2. – С. 47-50.
8. Маҳмадов Н. М. Ташаққули истилоҳоти дандонпизишии забонҳои тоҷикиву англисӣ дар пояи усули навию сарфи вожаҳои / Н. М. Маҳмадов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. 2025 №5 (118) С. 81-90
9. Неменова, Р. Л. Предлоги в таджикском языке. Очерки по грамматике таджикского языка, вып. 6 / Р. Л. Неменова. – Сталинабад, 1954. - 234 с.
10. Пейсиков Л. С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках/ Л. С. Пейсиков // Сб.: Иранская филология - Л.; 1964. - 231 с.
11. Пиров, Т. Лугати русӣ - тоҷикии тасвирии истилоҳоти кандакорӣ / Т. Пиров. – Душанбе, 2020. - 44 с.
12. Пиров, Т. Лугати русӣ-тоҷикии истилоҳоти китобчопкунӣ / Т. Пиров. - Душанбе, 2025. - 71 с.
13. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. Таджикско-русский словарь / В. С. Расторгуева. – М.: 1954. - 1028 с.
14. Рубинчик, Ю. А. Современный персидский язык / Ю. А. Рубинчик. – М.: 1960. - 124 с.
15. Рустамов, Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаҳои ҳиссаҳои нутқ). / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1981. - 220 с.
16. Турахсанов, К. Ш. Словообразование общемедицинской терминологии современного таджикского языка и ее структура. / К. Ш. Турахсанов. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе. 2019. – с. 118-124.
17. Турсунов М. Типы составных слов в современном таджикском литературном языке / М. Турсунов // Уч. зап. Ленинабадского госпедина им. Кирова, вып. 4, 1957. - 124 с.
18. Ҷӯраев, Т. К. Лугати русӣ-тоҷикии геометрияи тасвирӣ ва нақшакашӣ / Т. К. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1974. - 67 с.

УСУЛҲОИ АСОСИИ ИСТИЛОҲСОЗИИ ДИЗАЙНЕРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Истилоҳсозӣ дар ҳар як забон ҳамчун воситаи бою ғанишавии таркиби луғавӣ маҳсуб доништа мешавад. Бинобар ин, яке аз масоили асосӣ ва муҳими забоншиносӣ ва истилоҳсозии муосир дар замони истиқлол ин таҳлилу баррасии мавзӯи истилоҳ ва истилоҳсозии соҳаи дизайнерӣ дар забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ ба шумор меравад. Тавре аз сарчашмаҳои илмӣ забоншиносии тоҷик ва фаронсавӣ бармеояд, дар ин соҳа то ба имрӯз таҳқиқоти илмӣ алоҳидае рӯйи кор наомадааст. То ҳанӯз роҳу воситаҳо ва усулҳои пешрафтаи истилоҳсозии соҳаи дизайнерӣ дар забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ ба таври дақиқ баррасӣ нагардидааст. Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур истилоҳоти соҳаи дизайнерӣ ва бахшҳои мухталифи он, аз қабилҳои геометрияи тасвирӣ, кулолгарӣ, кандакорӣ ва китобчопкунӣ аз нигоҳи сохторӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Таъкид намудан зарур аст, ки баррасии усулҳои мухталифи истилоҳсозии соҳаи дизайнерӣ ва бахшҳои мухталифи он на танҳо барои таҳқиқи раванди инкишофи забони тоҷикӣ ва фаронсавӣ манбаи пурарзиши илмӣ ба ҳисоб меравад, балки барои ғанисозии истилоҳоти соҳаи дизайнерии забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ аҳамияти муҳими илмиву амалӣ дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар истилоҳсозии соҳаи дизайн нақши пешванду пасвандҳо ва ибораистилоҳот дар забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ хеле фаъол мебошад.

Калидвожаҳо: усул, истилоҳ, истилоҳсозӣ, решашиносӣ, сохтор, пасванд, пешванд, истилоҳоти мураккаб, ибораистилоҳ, луғавӣ, маъноӣ.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В ДИЗАЙНЕРСКОЙ СФЕРЕ В ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Терминообразования в каждом языке рассматривается как одно из важнейших средств обогащения и развития его лексического запаса. В связи с этим одной из актуальных и значимых задач современного языкознания и терминоведения в условиях независимости является анализ и тщательного исследования терминологии и процессов терминообразования в сфере дизайна в

таджикском и французском языках. Как показывают источники по таджикскому и французскому языкознанию, до настоящего времени в данной области не приводилось специальных и самостоятельных научных исследований. Пути и способы развития терминообразования в сфере дизайна в таджикском и французском языках до сих пор не были всесторонне и системно изучены. В связи с этим в настоящей статье терминология сферы дизайна и её различных отраслей, таких как изобразительная геометрия, керамика, резба и книгопечатные рассматривается с точки зрения их структурных особенностей. Следует подчеркнуть, что исследование различных способов терминообразования в сфере дизайна и её отдельных направлений представляет собой не только ценный научный источник для изучения процессов развития таджикского и французского языков, но и имеет важное научно-практическое значение для обогащения дизайнерской терминологии данных языков. Проведённый анализ показывает, что в процессе терминообразования в сфере дизайна в таджикском и французском языках весьма активную роль играют приставки, суффиксы и терминологические словосочетания.

Ключевые слова: метод, термин, терминообразование, этимология, структура, суффикс, префикс, сложный термин, словосочетания, лексический, семантический.

MAIN METHODS OF TERMINOLOGY FORMATION IN THE FIELD OF DESIGN IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

Terminology formation in every language is considered one of the most important means of enriching and developing its lexical stock. In this regard, one of the urgent and significant tasks of modern linguistics and terminology studies in the context of independence is the analysis and thorough investigation of terminology and terminology formation processes in the field of design within the Tajik and French languages. As sources on Tajik and French linguistics show, no specialized or independent scientific research has been conducted in this area to date. The ways and methods of developing terminology formation in the design sphere in Tajik and French have not yet been comprehensively and systematically studied. Consequently, this article examines the terminology of the design sphere and its various branches—such as descriptive geometry, ceramics, carving, and printing—from the perspective of their structural features. It should be emphasized that the study of various methods of terminology formation in the field of design and its specific directions represents not only a valuable scientific source for studying the developmental processes of the Tajik and French languages but also holds important scientific and practical significance for enriching the design terminology of these languages. The conducted analysis shows that prefixes, suffixes, and terminological phrases play a very active role in the process of terminology formation in the field of design in both Tajik and French.

Keywords: method, term, terminology formation, etymology, structure, suffix, prefix, compound term, phrases, lexical, semantic.

Дар бораи муаллиф

Намозова Шахлохон Ҳамзаевна
Омӯзгори калони кафедраи
умӯмидонишигоҳии забонҳои олмонӣ-
фаронсагӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: shahlo.namozova@mail.ru

About the author

Namozova Shahlokhon Hamzaevna
Senior lecturer of the university, department
of German-French languages
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave, 17
E-mail: shahlo.namozova@mail.ru

Об авторе

Намозова Шахлохон Ҳамзаевна
Старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры немецко-
французских языков
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рӯдакӣ 17
E-mail: shahlo.namozova@mail.ru

УДК 821.222.8

МИРЗО ТУРСУНЗАДЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС

Худойдодов А. О.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Из совокупности литературных явлений XX в., отвечающих актуальным, общественным мотивам нового времени, образовались разные литературные течения. Из этого ряда литературных течений в отдельном культурном пространстве выделилась литература социалистического периода, предоставившая литераторам возможность для новых совершенствований на пути достижения предстоящих перед ними задач.

В новой таджикской литературе данного периода эта историческая, литературная и культурная миссия легла на плечи выдающегося таджикского поэта и гражданина страны Советов Мирзо Турсунзаде и ряда современных ему поэтов и писателей. В этом процессе общности литератур и развития культуры нового времени Мирзо Турсунзаде, взяв на себя ношу целого поколения, наряду с Расулом Гамзатовым, Кайсыном Кулиевым, Серо Ханзадяном, Давидом Кугультиновым, Зульфией, Мустаем Каримом, Чингизом Айтматовым, Мирзо Ибрагимовым, Гафуром Гулямом и десятком других поэтов и писателей литератур разных народов, удостоился уважения и почитания как личность своего века. Но вскоре, точнее в первой половине 80-х годов, такое поэтическое и гражданское кредо Мирзо Турсунзаде, после смерти поэта, стало предметом протеста и ревизионного изучения отдельных литературоведов Таджикистана.

Однако литературоведение бывшего Советского Союза на пути признания творчества Турсунзаде выдвинуло другие аргументы. Например, в лирике последних лет поэта, имеется в виду цикл стихов «Подношение» («Дастовез»), усилился философский аспект, поэтическое мастерство которого получило еще большее совершенство, способ выражения мыслей и чувств принял другую форму, а также средства художественного изображения стали более конкретными и т.д. Другими словами, это были новые страницы в творчестве Турсунзаде, появление которых тесно связано с мотивами жизнелюбия его произведений, и содержание цикла стихов «Подношение» стало понятным русскому читателю благодаря его полному переводу. То есть, создание данного цикла с точки зрения отношения таджикского поэта к предмету и собственным философским взглядам и явлениям стали причиной качественного развития его творчества.

С точки зрения отношения к поэзии Турсунзаде, несущей весть о новой жизни, творчество таджикского поэта в русле общесоюзной литературы занимало и достойное место. Если заглянуть глубже, то можно увидеть, что в русской литературной мысли (и в других научных и литературных кругах, например в белорусских, азербайджанских и армянских) поэзия Турсунзаде своевременно получила объективную научную оценку, и все, кто говорил о достижениях его творчества, высоко оценили художественную ценность и общечеловеческую сущность на уровне успехов единой литературы. Например, понимание наличия «вечно живой души таджикского народа», или же устойчивости национальных традиций литературы таджиков, получившие развитие в творчестве Турсунзаде и поэтов его современников (курсив наш – А.Х), привели исследователя к выводу о таджикской классической литературе и литературе советского пространства, к осознанию того, что в лице и литературном наследии Мирзо Турсунзаде одновременно присутствует и продолжение национального духа таджикской литературы. Вот что пишет например, армянский критик и литературовед Вазген Мнацаканян по данному поводу: «Нетрудно заметить, что мы уже вступили в мир больших чувств Мирзо Турсунзаде, который включает в себе и воинствующий гнев, и первую притягательную нежность весны. И это чувство настолько в нем глубоко, что он ни под каким небом не чувствует себя чужим, не кажутся ему чужими радость и горе другого народа. Это характер поэта, живущего судьбой человечества. Поистине, чужого горя не бывает, если к нему прикасается истинный поэт.

Вот почему, о чем бы он ни писал, - о родном кишлаке Каратаге и его горах и полях, или о женщине, горюющей где-то, или о солдате, погибшем на войне, о материнских руках, о льве, об огнях Родины, о любви и ненависти, с кем бы он ни говорил, с собой или с миром – все равно точка его зрения - доброта, которая страдает из-за потери какого-нибудь хорошего человека, возвышается чужой любовью, осуждает зло и бесчеловечность. Если бы не было этого чувства, вряд ли его лирический герой смог бы увидеть, что на рассвете Родина еще родней и прекрасней...» [4, с. 8].

Далее, подытоживая свои размышления, Мнацаканян видит в мире поэзии Мирзо Турсунзаде слияние форм и традиций классики и современности: «...Мы придерживаемся точки зрения, что классики неповторимы и соревнование с ними бессмысленно. Критерий оценки каждого писателя – его эпоха, сказанная о ней, правда. Если бы возможно было превзойти Рудаки, Фирдоуси, Нарекаци, Руставели, Омара Хайяма, Фузули, Пушкина, Шевченко – значит, они не были гениями. Турсунзаде не мог сказать того, что сказали они. Но есть одно утверждение Маяковского, которое, перефразировав, можно приписать и Турсунзаде: если бы чудом восточной сказки проснулись Рудаки и Хайям, они должны были бы признать, что не смогли бы написать так, как Турсунзаде. Пройдут годы, снова кто-нибудь с недоверием будет приветствовать новый талант, на этот раз превознося имя и славу Турсунзаде...» [4, с. 12].

Впечатления от поэзии Турсунзаде для десятков литераторов и поэтов разных народов были настолько сильны и глубоки, что они смогли увидеть и почувствовать в ней не только душу и характер таджикского народа, но и важнейшие особенности современной поэзии.

Творчество названных поэтов и писателей разных народов, в том числе Мирзо Турсунзаде, служивших своему времени, получило название современного лишь при условии сохранения национальных особенностей. Национальная особенность, которая пронизывает поэзию Турсунзаде, и, которая усилилась в его лирике последних лет жизни, это и есть плод и результат накопленных национальных традиций. Это, конечно, явилось чем-то новым в литературе данного периода, также в широте выражения чувств и глубины художественного мышления Мирзо Турсунзаде было новым выводом, определяющим особенность поэзии целой эпохи.

Здесь, с учетом широты взгляда, охватывающего литературные традиции Востока, в поэзии Мирзо Турсунзаде, Аветика Исаакяна Самада Вургуна, Кайсына Кулиева, Давида Кугультинова, Зульфийи, Гафура Гуляма, Галактиона Табидзе и Аркадия Кулешова в одном литературном пространстве и литературном процессе чувствуется примесь духа России в качестве литературного посредника. В поддержку данной мысли можно подчеркнуть то обстоятельство, что вышеназванным поэтам принадлежит большая заслуга в спектре обеспечения общности литературных процессов. Русская литературная мысль и среда имеют преимущество в признании художественной и эстетической ценности стихов Турсунзаде. В этом ряду о поэзии Турсунзаде свое мнение высказывали не только профессиональные критики, но и современные ему поэты, как представители общности литератур, и прежде всего, они указывали на его историческую значимость, и вместе с тем Мирзо Турсунзаде был представлен как передовой поэт и человек.

Указывая на литературную и историческую значимость творчества Мирзо Турсунзаде, Николай Тихонов писал: «В поэмах Мирзо Турсунзаде..., сохранив от классической поэзии богатство живописной образности, он (Мирзо Турсунзаде – А.Х.) преобразовал стих, наполнил его реальностью изображаемого, найдя новые метафоры, новые эпитеты, мастерски применяя иронию, интонации трибуна, патетику и разящую силу памфлета». Далее, говоря об интернациональном, общечеловеческом духе творчества поэта, Николай Тихонов отмечает, что темой мира проникнута вся его поэзия. Она – в показе мирных трудов строителя... она в стихах о любви, в показе нового отношения к любимой, она сияет в строфах о родной земле, преображенной и несущей семена мирного будущего. Эта тема наряду с темой дружбы народов была основной в творчестве поэта. Недаром, когда мы с писательской делегацией пересекли границу Пакистана, чтобы направиться в Лахор, на конференцию прогрессивных писателей, первый же пограничник встретил нас стихами великого поэта Азии Икбала и приветствовал Мирзо Турсунзаде, как великого поэта Востока, как давно ожидаемого гостя, дорогого народному сердцу.

Мирзо Турсунзаде был вдохновенный оратор. Его голос звучал во многих городах Азии, Европы, Африки. Его видели и на мировых конгрессах и конференциях, и в юрте кочевников, и во дворце раджи, и в бамбуковой хижине, и в глиняной сакле, среди крестьян

в деревне за рубежом, среди колхозников на родных полях. Мирзо Турсунзаде был неутомимым наставником молодых дарований, и советский народ видел в нем высокий пример поэтического служения. Мы хорошо знали и горячо любили Мирзо Турсунзаде» [8, с. 3-7].

Помимо данного тезиса его наблюдения о литературной общности и чувстве единого пространства (имеется в виду содержание книг «Соединяющий сердца» и «Гнездо любви») подтверждают единство времени и культурного пространства. Например, когда Чингиз Айтматов в своих размышлениях во главе поэзии Турсунзаде ставил философию места и личности поэта в развитии укрепления национальных литератур, его целью было объяснение «одного лица и личности в полном смысле современного» и ту общность и литературный синтез, который взвалили на свои плечи писатели-современники Мирзо Турсунзаде... и др. Также был предложен тезис, что именно с присутствием лирики Мирзо Турсунзаде и его личным взглядом о нашей творческой жизни...получило продолжение обмена видов поэтического мышления и тех форм, которые использовал в своем творчестве Мирзо Турсунзаде, а именно рубаи и дубейти. Все это оказало большое влияние на творчество других поэтов, в том числе на русскую, дагестанскую, белорусскую поэзию. Это явление позднее получило название взаимообмена литературных форм. В связи с этим хочется упомянуть о том знаменательном литературном факте, который свидетельствует о влиянии творчества Мирзо Турсунзаде на творчество белорусского поэта и прекрасного переводчика таджикской поэзии на русский язык Якова Хелемского, приведенном в статье армянского литературоведа, хорошего знатока таджикской литературы и доброго друга таджикских литературоведов Левона Мкртчяна.

В ней говорится: «на таджикском редифе «Хамин кофист?» (в переводе на русский языке это значит: «Чего еще? Чего еще ты хочешь? и здесь имеется в виду газель «Хамин кофист»)

Туро сад бор гуфтам, ки гуломат ман
Ҳамин кофист,
Фидои як каломат, як саломат ман,
Ҳамин кофист.
Навиштам, паҳи кардам муҳр, мондам
даст бегуфтор,
Ҳаётамро, мамотамро ба номат ман
Ҳамин кофист...

Твоё господство признаю. Чего еще ты хочешь?
Когда пою-тебя пою. Чего еще ты хочешь?
На имя записал твоё – и подпись я заверил –
И жизнь мою, и смерть мою... Чего еще ты хочешь?

построено прекрасное стихотворение Якова Хелемского:

Лилась газель с таинственным повтором
-Хамин кофист?..
Мне открывался в душанбинском зале
Их щедрый смысл, необозримо чист.
-Чего еще редифы вопрошали.
- Хамин кофист?...
Чего еще желаешь ты? Потребуй!
Я- твой. Я рядом. Вот мое плечо.
Ты слышишь? Для меня насущней хлеба
Веления твои. Чего еще?..
Читал актёр. Все было в этом чтенье...
Карная рев и птичий пересвист,
И вспышки света, и ночные тени.
- Хамин кофист?
Вобрал вопрос тысячекий этот
Восторга боль, надежду и мольбу.
Так спрашивают, не страшись ответа,
Пространство, время, женщину, судьбу.

*Все совершавший, ко всему готовый,
Тверд как алмаз , и трепетен, как лист,
Вызвал влюбленный, ждал тревоги новой*

-Хамин кофист.

Таджикский редиф в этом русском стихотворении звучит как заклятье - и в нем все отчаянное, вся горечь исстрадавшейся души. Редиф вырастает в образ. Так в непогоду растут, поднимаются и вдруг падают волны. Редиф развивается, как волна, и с новой силой поднимается любовь, как волна...» - заключает Левон Мкртчян [10, с. 90-105].

Когда поэзия Турсунзаде оценивается и признается за пределами одной литературы, естественное течение смешивания всех форм и ветвей литературы и одновременно недостатки критики национальной поэзии сами по себе становятся отчетливыми и ясными. Тут возникает другая проблема в отношении литературного наследия поэта, что критика и изучение произведений Турсунзаде должны проводиться на уровне современного литературоведения с учетом сохранения канонов национальной культуры. Здесь имеется в виду сохранение тех национальных канонов, которые берутся на фоне общности литературных и культурных явлений среди нескольких литературных пространств.

Например, в статье «Мы созидатели истории» поэт видит пути взаимовлияния литератур в различные периоды творчества поэтов именно в литературных поисках и в широте творческого мышления. Отсюда передовой опыт перерастает в основу художественных исканий поэтов, предположим, традиции русской классической литературы, тогда творчество двух передовых поэтов периода Кайсына Кулиева и Расула Гамзатова находились более всего под влиянием образов, созданных Пушкиным и Лермонтовым. Или же сам Мирзо Турсунзаде, продолжая свои рассуждения об особенностях развития национальной литературы и путях ее влияния и распространения, считает лучшим примером взаимовлияния романтической русской и восточной прозы на творчество Чингиза Айтматова, т.е. «национальная среда и мировой литературный процесс находят полное соответствие друг другу внутри передовой культуры».

Мирзо Турсунзаде, расширяя свои рассуждения вокруг путей и средств развития национальной культуры и общности литератур как их исторической миссии, хочет рассмотреть проблему признания общности литератур в историческом аспекте. Когда он пытается объяснить свои литературные мысли, исследуя произведения какого – либо поэта или же тенденции литературы определенного периода, его критериями являются, конечно, стихи самого поэта. Его статьи «Великий восточный мастер газели», «Мэтр словесности и выразитель идей дружбы», «Наш Пушкин», «Соотношение литератур», «Литературная критика- стимул прогресса», «Гордость всех народов» (о народности произведений Ованеса Туманяна) и ряд стихов по тематике и истокам творческого замысла, соответствующих друг другу, стали предметом литературных размышлений поэта. Так в статье «Наш Пушкин» речь идет не только о «памяти Пушкина», который для поэта священен, но и о новых впечатлениях Турсунзаде о поэзии Пушкина, о русской литературе, о судьбе личности и действительно бессмертных и неповторимых образах русского поэта. В представлении и впечатлениях Турсунзаде Пушкин своей гениальностью и влиянием не вмещается в рамки национальной литературы. В каждом народе и литературе были поэты , которые испытали на себе влияние Пушкина и его стихов: «На Украине -Тарас Шевченко, в Польше - Адам Мицкевич, в Армении -Абовян и Налбандян, в Азербайджане- Ахундов, в Казахстане – Абай, в Татарии- Тукай получили вдохновение от Пушкина» [6, с. 26-41].

Или же в стихотворении, посвященном Дагестану и Расулу Гамзатову, поэт изложил свои свежие впечатления о тонкости, изяществе и силе поэзии. Выражение этих чувств в последующем, выйдя за пределы одной национальной литературы, на протяжении времени превратилось в критерий человеческих ценностей литературы и культуры. Например, поэт пишет:

*Был мой полёт стремителен и громок,
И в Дагестан сквозь дымчатый предел,
Омар Хайяма нескупой потомок,
Я без вина и чаши прилетел...*

*Чеканкою увенчанные, наши
Сдвигали на заоблачном пиру
Мы не вином наполненные чаши,
А стрелы, призывавшие к добру.*

*И женищина сидела с нами рядом,
Стихи не зря в ее звучали честь.
И нас она окидывала взглядом,
Не ведая, кого же предпочесть [8, с. 152-153].*

Такого рода размышления, являющиеся объективно жизненными, и постоянно присутствуют в творчестве поэта. Мирзо Турсунзаде в статье «Гордость всех народов», ведя речь о роли и месте великих литературных и культурных личностей в развитии традиций национальных литератур, одновременно подчеркивает идею расцвета национальной природы и особенностей на примере поэзии и вообще наследия великого армянского поэта Ованеса Туманяна.

Употребляя выражения «современное литературоведение» или же «новые времена» критика имеет в виду литературное течение 60-х-70-х годов прошлого столетия. Данный период литературы отличается целым рядом своих особенностей. Одна бросающаяся в глаза особенность литературы указанного периода основана на том, что ее выдающиеся деятели действительно, возложили на себя представительство одной литературы с сохранением национальных традиций. Мирзо Турсунзаде в стихотворении «Сердце не вернулось» (1963) говорит:

*Гарчи худ баргаишам, аммо дил аз он чо барнагаиш,
Аз лаби дарё, канори шаҳри зебо барнагаиш.
Тоҷикистони азизам аз гуноҳи дил гузар,
К-ӯ дигар аз пеши ёри чашишаҳо барнагаиш [5, с. 300-301].*

«Хотя я сам вернулся, но сердце оттуда не вернулось, от берега реки, из красивого города не вернулось Мой любимый Таджикистан, прости грех сердца. Что оно от возлюбленной с темно-голубыми глазами не вернулось», - (подстрочный перевод).

В этом отрывке поэт показывает состояние и сущность лирического героя, находящегося лицом к лицу с предметом описания, и это стихотворение в его наследии превращается в защиту конкретных особенностей культурных традиций одной литературы. Эта особенность одного периода литературы является источником привязанности и любви поэта к наследию народа и нации к другой земле в новое время. Николай Тихонов, Александр Фадеев, Мирзо Турсунзаде, Чингиз Айтматов, Кайсын Кулиев, Расул Гамзатов, Алим Кешоков, Мустай Карим, Самад Вургун, Серо Ханзадян, Вардгес Петросян, Рачия Ованесян, Гафур Гулям и десятки поэтов и писателей литературы советского пространства превратили её в великий, крепкий фундамент и духовную единицу существования народов. В данном процессе получили своё творческое развитие, как сама миссия литературы в целом, так и творческая деятельность данной плеяды литераторов. Их творчество стало примером и критерием синтеза литератур. Мирзо Турсунзаде также через свое творчество и деятельность, связанные с проблемами современного мира в силу притягательности своей личности олицетворял собой дух целой литературы. Образ Мирзо Турсунзаде, величие его личности, понятие общности культурных традиций, его многогранная деятельность, литературное воздействие и признание и т.д. были использованы в дальнейшем, и литераторы, по той или иной причине обратившиеся к его творчеству, сразу ощутили эту сторону его произведений, которая, действительно, весьма заметна. Именно благодаря этой особенности его творчества его голос, его произведения достигли далеких уголков планеты.

Здесь невольно всплывает отрывок из воспоминаний Наби Хазри- Народного поэта Азербайджана, который характеризует величие поэзии и личности Мирзо Турсунзаде: «... эта встреча произошла в Карловых Варах в Чехословакии. Однажды, сентябрьским утром я его встретил на первом этаже лечебницы «Империял». Он со своей неповторимой, милой и искренней улыбкой, свойственной только ему, шел мне навстречу. Сентябрьское утро, будто от его улыбки стало светлее. И в этот момент я забыл, что нахожусь на чужбине, я паломник. Рядом со мной стоял мудрый, благоразумный наставник, мастер и ученый.

Большей частью мы спускались к источнику вместе, по тропинке. Он шел медленно. Говорил мало, но искренне, от всего сердца, с воодушевлением, смеялся как ребенок.

Я про себя сказал: если человек не теряет ребячью открытость, даже свою наивность, тогда он сохранит все свои первые свежие и душевные качества

Как –то я сказал ему:

-Устод, я очень завидую Вам.

- С какой стати? Из-за того, что я уже стал Мирзо- аксакал?

- Нет, Мирзо- муаллим. Я завидую тому, что вы читаете Низами на его родном языке....»

Может ли быть больше этого впечатления, когда поэт сразу охватывает людей, нацию, культуру и литературу?

Время, когда жил Мирзо Турсунзаде, во всех аспектах было временем расцвета национальных литератур, их общности, и теперь ясно, что был тот естественный процесс сближения литератур, который Мирзо Турсунзаде и его соратники обратили его в соответствующую литературную среду.

Литература

1. *Возводящий мосты (сборник статей и воспоминаний о Мирзо Турсунзаде).* - Душанбе: Ирфон, 1981. - 213 с.
2. *Давронов А. Орбита взаимодействия литератур.* - Душанбе: Ирфон, 2009. - 394 с.
3. *Левицкий, Л. А. Мирзо Турсунзаде : Путь поэта / Л. А. Левицкий. — Москва : Советский писатель, 1973. — 215 с.*
4. *Мнацаканян В. Поэт большой доброты.* - Душанбе: Дониш, 1982. - 17 с.
5. *Турсунзода М. Кулӣёт. Иборат аз шаиш чилд. Ҷ.1.* - Душанбе: Ирфон, 1971. - 325 с.
6. *Турсунзаде М. Вечный свет. Стихотворения и поэмы.* - М.: Художественная литература, 1968. - 271 с.
7. *Турсунзода М. Ба сӯи қуллаҳои нав.* - Душанбе: Ирфон, 1977. - 87 с.
8. *Турсунзаде М. Вечный свет. Избранные стихотворения и поэмы.* - М.: Художественная литература, 1981. - 431 с.
9. *Турсунзода М. Ҳамеша бо Ватан. Шеърҳо ва достонҳо. (Муаллифи пешгуфтор Атаҳон Сайфуллоев).* - Душанбе: Адиб, 2001. - 408 с.
10. *Художественный перевод. Взаимодействие и взаимообогащение литератур.* - Ереван: Издательство Ереванского университета, 1973. - 532 с.

МИРЗО ТУРСУНЗАДЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС

В данной статье рассматривается роль и место выдающегося таджикского поэта Мирзо Турсунзаде в контексте общесоюзного и мирового литературного процесса XX века. Автор анализирует творчество поэта сквозь призму диалога культур и взаимовлияния национальных литератур. Исследуется, как Турсунзаде, наряду с такими классиками, как Ч. Айтматов, Р. Гамзатов и М. Карим, стал олицетворением целой эпохи и «литературным посланцем», соединившим традиции Востока с общечеловеческими ценностями. Анализируются оценки творчества Турсунзаде в русской, армянской, белорусской и азербайджанской литературной мысли. Автор вступает в дискуссию с представителями «ревизионного» подхода 80-х годов, подчеркивая неразрывную связь поэта с национальными канонами. Автор обосновывает тезис о том, что величие Мирзо Турсунзаде заключается в синтезе глубокой национальной идентичности и глобального гуманизма. Его наследие рассматривается как фундамент для современного литературоведения, требующий осмысления с позиций сохранения культурных канонических традиций в условиях глобального единства литературного пространства.

Ключевые слова: Мирзо Турсунзаде, литературный процесс, таджикская литература, явления, течения, взаимовлияние культур, общечеловеческие ценности.

МИРЗО ТУРСУНЗОДА ВА РАВАНДИ АДАБИ

Дар ин мақола нақш ва ҷойгоҳи шоири машҳури тоҷик Мирзо Турсунзода дар заминаи раванди адабии умумиттафокӣ ва ҷаҳонии асри XX мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф эҷодиёти шоирро аз ҷиҳати муқолаҳои фарҳангӣ ва таъсири мутақобилаи адабиёти миллӣ таҳлил мекунад. Таҳқиқ қарда мешавад, ки чӣ тавр Турсунзода дар қанони классиконе чун Ч. Айтматов, Р. Ҳамзатов ва М. Карим таҷассуми як давраи тоҷ ва «сафири адабӣ» гардид, ки анъанаҳои Шарқро бо арзишҳои умумибашарӣ пайваст намудааст. Дар мақола баҳои адабиётшиносони рус, арман, беларусу озарбойҷонӣ ба эҷодиёти Турсунзода таҳлил ёфтаанд. Муаллиф бо намоёндагони равиши бознигарии солҳои 80-ум ворида баҳс шуда, бар пайванди ногуставии шоир бо мувозину ҳанҷорҳои миллӣ таъкид меварзад. Муаллиф ин фарзияро собит мекунад, ки азамати Мирзо Турсунзода дар талфики ҳувиёти амиқӣ миллӣ ва гуманизми ҷаҳонӣ нухфтааст. Мероси ӯ ҳамчун таҳкурсии адабиётшиносии муосир баррасӣ мешавад, ки бозшиносии онро аз мавқеи ҳифзи меъёрҳои фарҳангӣ дар шароити ваҳдати ҷаҳонии фазои адабӣ тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: Мирзо Турсунзода, раванди адабӣ, адабиёти тоҷик, падидаҳо, ҷараёнҳо, таъсири мутақобили фарҳангӣ, арзишҳои умумибашарӣ.

MIRZO TURSUNZADE AND THE LITERARY PROCESS

This article examines the role and significance of the prominent Tajik poet Mirzo Tursunzade within the context of the Soviet and global literary processes of the 20th century. The author analyzes the poet's body of work through the prism of intercultural dialogue and the mutual influence of national literatures. The study explores how Tursunzade, alongside such classics as Ch. Aitmatov, R. Gamzatov, and M. Karim, became the personification of an entire era and a "literary ambassador" who bridged Eastern traditions with universal human values. The article analyzes assessments of Tursunzade's work in Russian, Armenian, Belarusian, and Azerbaijani literary thought. The author engages in a discussion with representatives of the "revisionist" approach of the 1980s, emphasizing the poet's inseparable link to national canons. The author substantiates the thesis that Mirzo Tursunzade's greatness lies in the synthesis of a profound national identity and global humanism. His legacy is viewed as a foundation for modern literary criticism, requiring reflection from the perspective of preserving cultural canons within a globally unified literary space.

Keywords: Mirzo Tursunzade, literary process, Tajik literature, phenomena, movements, mutual influence of cultures, universal human values.

Об авторе

Худойдодов Аъзам Овлододович
Доктор филологических наук, профессор
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: khudoidodov1959@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Худойдодов Аъзам Овлододович
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: khudoidodov1959@mail.ru

About the author

Khudoidodov Azam Ovloodobovich
Doctor of Philological Sciences, Professor in
the Department of Theory and History of
Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: khudoidodov1959@mail.ru

НАЗАРИ ЛУТФАЛИБЕКИ ОЗАР БА ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Элбоев В.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Рочеъ ба масъалаҳои рӯзгору осори Ҳофиз Шерозӣ дар тазкираҳо ва осори мухталифи таърихиву адабӣ ва таҳқиқӣ маводди фаровон оварда шудаанд, ки аз даҳо ва бузургии ин шахсияти адабиву ҳунари шаҳодат медиҳад. Воқеан, Ҳофиз Шерозӣ аз зумраи бузургтарин шоири ғазалсарои соҳибсабк шинохта ва эътироф гардидааст. Дар таърихи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ба ному қор ва маҳорати шоирии Ҳоҷа Ҳофиз Шерозӣ ягон муҳаққиқ, тазкиранигор ва шоире сухани носазо ва сақат нагуфтаву ба шахсияти ӯ беэҳтиромие зоҳир накардааст. Ҳар тазкиранигор ва шоире, ки дар осораш аз ӯ ёд кардааст, аз ҳама ҷиҳат ин шоири бузургро васфу ситоиш намудааст, чунки дар давоми беш аз шашсад сол сухани сеҳрофарин, ғазалҳои ширин, андешаҳои муъҷизаофарини ин шоири бузург қалбҳои хонандагон ва муштариёнашро фурӯзон доштааст ва аз беҳтарин шоир ва маҳбубтарин суханвари давраи замони эътироф гардидааст. Аммо рочеъ ба рӯзгори ин шоири бузург маводди хеле кам дарстрас аст, то аз зиндагиву рӯзгори пурнишоти ӯ маълумоте зиёд дошта бошем ва дар ин бора донишманди бузурги Ҳиндустон, Шиблии Нуъмонӣ бо афсус таъкид мекунад, ки «дар таърихи шеър адиб вақъае аз ин асафноктар нест, ки ҳолати зиндагии Ҳоҷа Ҳофиз ба қадри кам маълум аст, ки лабҳои ташнагони завқ ҳам аз он тар намешавад ва агар шоире бад-ин поя дар Фарангистон ба вучуд омада буд, барои ӯ он қадар саргузашт ва савонеҳи умр зиёду муфассал ва мабсӯт навишта мешуд, ки ҳадду ҳоли тасвири он як-як ҷилави ҷашм мучассам мегардид» [3, с. 456].

Тазкиранигорон Давлатшоҳи Самарқандӣ дар “Тазкират-уш-шуаро” [5, с. 56], Абдурахмони Ҷомӣ дар равзаи ҳафтуми “Баҳористон” [8, с. 146], Алишери Навоӣ дар “Маҷолис-ун-нафос” [2, с. 213], Абдунабии Фаҳруззамонӣ дар “Майхона” [6, с. 456], Лутфалибеки Озар дар “Оташқада” [4, с. 140-149] ва дигарон оид ба рӯзгору осори Ҳоҷа Ҳофиз маводди хубе овардаанд ва дигар тазкиранигорон ин маводро мукаммал дар осорашон баён доштаанд. Мавриди зикр аст, ки ҳамаи маводе, ки донишмандон дар кутубу рисолаҳои алоҳида ва дастҷамъӣ ва маҷмӯаҳои баён доштаанд, баргирӣ аз ишораҳои, ки Ҳофиз дар ашъораш гуфтааст, ки барои хонандаи хушзабон низ фаҳмост. Шеърҳои Ҳофиз воқеан аз ашъори баландмақом дар адабиёти мост, ки қамробар аст ва ба шеърҳои қадимӣ як шоире монандӣ надорад, шеърҳои хеле ҷолиб ва бемисл аст. Дар девони Ҳоҷа Ҳофиз дар баробари ғазалҳои нотақрору зебоӣ қасида, рубоӣ, қитъа ва соқинома мавҷуд аст, вале ҳамоно ӯ яке аз бузургтарин ғазалсаро дар адабиёти форсии тоҷикӣ эътироф шудааст. Донишманди эронӣ Абдулҳусайни Зарринқуб рочеъ ба мақоми баланди шеърҳои Ҳофиз чунин гуфтааст: “Бо ин ҳама он чи моӣ шуҳрати маъияти ӯст, ғазал аст ва аз ҳамаи рӯст, ки қасоиди ӯ ғолибан фаромӯш мешавад ва қасе дар онҳо ба ҷашми аҳаммият наменигад. Аммо ғазалҳои шеърест латифи соф, тарошхӯрдаву ҷилоёфта, ки дар гоҳ авзои замона мунъакис аст ва гоҳ аҳволу саргузашти шоир. Агарчи вай дар ин ашъор Саъдиву Ҳоҷуро устод ва сармашқи хеш хондааст, аммо қасе, ки бо ғазали форсӣ ошноӣ дуруст дорад, медонад, ки ҳудӣ ӯ тарҳи нава дар сухан андохтааст. Мисли як устоди мунаббатқор (яъне, устоди қандақорӣ дар ҷӯб) дар ҳар байти хеш ҳар зебоӣро, ки дар дастрас ёфтааст, дарҳам пайвастааст. Бо ин ҳама шеърҳои низ аз шӯро ҳаҷоне, ки ғолибан дар ин гуна ашъор ғайб мешавад, ҷизеро аз даст наводааст. Дар айни ҳол муносибати вазну оҳанги ғазалҳои “ҳисобшуда” аст, ҳам таносуби маъониву афкори онҳо. Ва инҳост он чи ғазали ӯро аз рамзу ибҳом ва аз лутфу рӯшанӣ огандааст” [1, с. 212-213]. Ин андешаҳои Зарринқуб баёнгарии воқеии шуҳрат ва мақоми Ҳофиз дар эҷоди ғазал аст ва дар мавриде, ки ин донишманд таъкид мекунад, ки “... ҳудӣ ӯ тарҳи нава дар сухан андохтааст”, ифодакунандаи дар эҷоди ғазал ва суханварӣ дасти тавоно доштани Ҳофиз ва бо забони зебову салис шеър гуфтагашро ба хубӣ ифода мекунад.

Дар бораи Ҳофиз Шерозӣ дар тазкираҳои зиёд андешаҳои хуб баён гардидаанд, ки аз овардани ахбори онҳо мо ҳудудӣ мекунем ва мавқеи ҷойгоҳи Ҳофизро дар тазкираи “Оташқада” ба таҳлил мегирем.

Аз ҷумлаи тазкираҳои боарзиш, ки дар омӯзиши таърихи адабиёти форсии тоҷикии то асри XVIII ҷойгоҳ ва мақоми арзанда дорад, ин «Оташқада»-и Лутфалибек Озари Бегдилӣ

(1134-1195 х.к.) (1756-1817 м.) мебошад. Ин тазкира, ки аз ҷониби донишмандон ва ба таъкиди худи муаллифаш ҳамчун тазкираи интиқодӣ шинохта ва эътироф гардидааст, муаллифаш аз эҷодиёти на ҳамаи шоирон намунаҳо овардааст, балки интихобан аз ашъори шоирони хуб дар ҳаҷми ду, се, панҷ байт овардааст. Вале аз ашъори шоирони машҳур намунаҳои зиёд овардааст ва роҷеъ ба ҳусни сухани ин шоирон таъкидҳои хубу ҷолиб кардааст. Тазкираи «Оташкада»-ро Лутфалибек Озари Бегдилӣ байни солҳои 1760-1779 таълиф кардааст, ки дар ин бобат ишорате дар «Оташкада» омадааст: «Ило ал-он, ки як ҳазору яксаду ҳаштоди ҳичрист... ва дар ин вақт, ки як ҳазору яксаду ҳафтоду нуҳи ҳичрист...

*Зи ҳичрат хомаам чун дар кашиши буд,
Ҳазору яксаду ҳафтоду шаш буд».*

яъне дар ин солҳо машғули таҳияи тазкираи «Оташкада» будааст [4, с. 15]. «Оташкада» тазкираи умумии интиқодӣ буда, дар он аз рӯзгору осори 850 шоир, ки дар замони мухталиф зиндагиву эҷод кардаанд, маводди фаровон оварда шудааст. Лутфалибек Озари Бегдилӣ дар баробари овардани маводди зарурӣ аз рӯзгору осори шоирон матолиби таърихиеро вобаста ба марҳилаҳои густариши адабиёти форсии тоҷикӣ низ овардааст. Мақсади асосии худро мусаннифи тазкира аз ҷамъ овардани ашъори хуби шоирони гузашта ва муосири худ донистааст. Дар тазкираи «Оташкада» ному намунаҳои осори табақаҳои гуногуни ҷомеа, саромадони шеърӯ шоирӣ дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ, шоирони маснависаро, қасидасаро, қитъагӯӣ, таърихнигор ва ғайра зикр гардида, ҷойгоҳ, мақом ва пояи сухани ҳар яки онҳо дар раванди адабиёт таъкид гардидааст. Муаллифи тазкира дар интиҳоби шоирон ва баррасии ашъори онҳо хеле саҳтгирӣ кардааст. Барои мисол, дар муқаддимаи тазкира Лутфалибек Озар чунин гуфтааст: «Иттифоқан, рӯзе дар авоили замони таълифи ин нусха яке аз мавзунони аср, ки табъаш чун таъмаш хом буд, гуфт: «Чӣ будӣ, ки аз ҳаёлотӣ ман ҳам ҳусни ин китоб афзудӣ»? – Гуфтам: «Азизам, бипазир, ки ин китоб «Оташкада» аст. Чун хор дар вай резам, сӯзад ва чун гул дар вай афшонам, аз роиҳаи гулобаш димоғ барафрӯзад». Чун ин узр шунид, аз таманноӣ худ забон даркашид...» [4, с. 17].

Лутфалибеки Озар дар қисмати «Дорулилми Шероз» роҷеъ ба зодгоҳи Ҳофиз ва шахсияти ӯ мавод овардааст ва мегӯяд, ки: «Гӯянд, ҳаргиз Шероз аз вали ҳолӣ набуда, ба он сабаб он чоро «бурҷулавлиё» гуфтаанд ва ҳокаш мазори имомзодагони киром, мисли Аҳмад ва Муҳаммад ибни Мусо ал-Козим салавотуллоҳ ва саломатӯ алайҳим ва ало обоиҳи аҷмаъин ва марқади авлиёи узлом, мисли Шайх Абдуллоҳи Ҳафиф ва Шайх Рӯзбеҳони Шаттоҳ ва Шайх Саъдӣ ва Ҳоҷа Шамсуддин ал-мутаҳаллис ба Ҳофиз ва амсоли эшон аст ва аз шуарои он ҷо он чи ба назар расида, мунтахаби ашъорашон навишта мешавад» [4, с. 133].

Маводди овардаи Лутфалибеки Озарро дар бораи Ҳоҷа Ҳофиз дар «Оташкада» метавон чунин табақабандӣ намуд:

- мартабаи Ҳофиз;
- ба ягон шоир монанд набудани эҷодиёти Ҳофиз;
- лисонулғайб будани шоир;
- дар замони ҳукмронии Оли Музаффар, Темурланг ва Аҳмади Ҷалоир зистани шоир;
- дар сари қабри Ҳофиз мақбара сохтани Мавлоно Муҳаммади Муаммой;
- ҳамчун намуна овардани 88 номгӯи ашъори Ҳофиз, ки аз 1, 2, 3, 4 байт иборатанд.

Лутфалибеки Озар чунин мегӯяд: «Назар ба камолоти маънавии шоирӣ – «данӣ мартабаи эшон аст», ки ин ҷо вожаи «данӣ» ба маънои «шавқу нишот ва суруду ишрату шодиву хушу хуррамӣ» мебошад, ки маънии «данӣ» - «дан» ба маънои «фарёду ғавғои тавъам бо нишот» (исм аз масдари «данидан» - «фарёду ғавғои бонишот» мебошад (баргирифта аз «Луғатнома»-и Деҳхудо.-Техрон, 1356, саҳ.321). Абёти дилкаш ва ашъори хуши он ҷаноб ба мазоқи ошиқони ориф ва орифони ошиқ мувофиқ ва каломи эшонро ҳолатест, ки дар гуфтори ҳеҷ як аз устодон нест ва ба каломи ҳеҷ кас муштабаҳ намешавад» [4, с. 141]. Аз ин андешаи Лутфалибеки Озар маълум мегардад, ки воқеан камолоти маънавии шоирӣ Ҳофиз дар эҷод, хушиву хуррамӣ рӯзгор паси сар шудааст, ки ин нуктаҳо дар ашъори ӯ ба назар мерасанд.

Дар ҳақиқат, эҷодиёти Ҳофизӣ Шерозӣ ва хусусан ғазалиёти ӯ ба ягон шоир монанд нест ва ба сари худ мустақил аст, ки ӯ дар эҷоди ғазал асосан суннати аз ҳафт байт ибрат будани ғазал, дорои байти матлаъ ва мақтаъ будани онҳо, ягонагӣ ва дорои ритму оҳанг ва маънии устувор будани ғазалҳо, аз нигоҳи шаклу мазмун комил будани маъноии онҳо ва ғайра комилан риоя шудааст.

Аз бузургони сухану маънӣ унвони “лисонулғайб”-ро гирифтани Ҳофиз бесабаб ва беамина нест, чунки ин унвони ифтихори ба ӯ шоирон ва адибони баъд аз ӯ зиста сазовор донистанд, зеро сухани ӯ ва ашъораш паёмовари маъниҳои ҳам заминӣ ва ҳам осмонист.

Ин ки Ҳофиз дар замони ҳукумати Шоҳ Шучоъ, Абуисҳоки Инҷу, Оли Музаффар, Темурланг ва Аҳмади Чалоир зистааст, ба ин гуфта ягон гумону шаке вучуд надорад ва ин воқеаҳои таърихист.

Дар ин бора Лутфалибеки Озар дар тазкирааш меорад, ки: “Суханонаш аз такаллуфот ҳолӣ ва абёташ диловезу ҳолист. Риёзот кашида, то май аз соғари мурод чашида. Дар замони Оли Музаффар буда, ... дар вақти вуруди Темири Курагон ба Шероз ва қатли Шоҳ Мансур Ҳоча дар ҳаёт буда, ... ва султон Аҳмади Чалоир назар ба фарти ихлоси ғоибона муқаррар аз Бағдод хоҳиши идроки сухбати Ҳоча карда ва аз ӯ илтимоси рафтани Бағдод карда...” [4, с. 141].

Баъдан, Озар доир ба ғазалсароии Ҳофиз чунин андешаро баён доштааст, ки: “Аз фунуни шеър майли куллӣ ба ғазалсароӣ дошта. Ҳарчанд арбоби тазкира аз ҷониби Ҳоча ба иллати ин, ки тамоми каломӣ эшонро мунтахаб медонистанд ва филҳақиқа ҷунон аст, интиҳоб накардаанд, аммо камтарин беадабӣ карда, чанд байте ба унвони таяммун (фоли нек гирифтани ва муборак донишҷӯи чизе) ва табаррук (муборак, баракатовар, баракатдор, рӯзи табаррук, рӯзи муборак, ҳадя, тухфа) аз каломӣ муъҷазноми эшон дар ин рисола қаламӣ дошт” [4, с. 142]. Ба андешаи Озар арбоби тазкира нисбат ба ҳунари шоирӣ ғазалсароии Ҳофиз беътиноӣ карда, дар асарҳояшон камтар ба ҳусни сухани ӯ таваҷҷуҳ кардаанд ва мавқеи чунин шоирӣ ғазалсароӣ машхурро кам нишон додаанд.

Баъдан, Озар дар бораи вафоти Ҳоча, дар маҳрусии Шероз ва дар мавзеи Мусаллои Шероз - хориҷи шаҳр мадфун кардан ва таърихи вафоташро бо ибораи “ҳоки Мусалло” дарёфтанд ёдрас мекунад. Ибораи “ҳоки Мусалло” ба ҳисоби абҷад соли даргузашти Ҳоча Ҳофизро, ки соли 790-791-и ҳиҷрӣ, баробар ба 1390-и мелодӣ мебошад, ифода мекунад:

Чароги аҳли маънӣ Ҳоча Ҳофиз,

Ки шамсе буд аз нури таҷалло.

Чу дар ҳоки Мусалло бурд манзил,

Бичу таърихаи аз “Ҳоки Мусалло” [4, с. 142].

Ниҳоят, Лутфалибеки Озар дар тазкираи худ аз ахбори дар сари қабри Ҳофиз сохтани макбарае ёд мекунад: “Дар замоне, ки султон Бобур Шерозро тасхир карда, Мавлоно Муҳаммади Муаммой, ки мударриси султон буд, иморате дар сари мазори касируланвори Ҳоча сохта, ки ҳол ҳам мавҷуд аст ва дар азнаи мухталиф таъмирот низ ёфта ва фақир низ ба зиёрати эшон мушарраф шудам”. Амир Алишери Навоӣ дар “Маҷолис-ун-нафос” навишта, ки Мавлоно Муҳаммад худ ба ман ҳикоят кард, ки дар замони Бобур Мирзо, ки ба мансаби садорат сарбаланд ва дар хидмати ӯ вориди Шероз ва бар сари мазори касируланвори Ҳоча иморате сохтем, яке аз зурафои Шероз дар ҳамон вақт дар девори он букъа ин мисраи ғазали Ҳочаро... расонида, ки ба назари ман расид. Аз дидани ӯ маҳзз шудам, аммо котиб маълум нашуд:

Агарчи ҷумлаи авҷофи шаҳр иморат кард,

Худои ҳайр диҳод, он ки ин иморат кард! [4, с. 142].

Аммо, ин мисол, ки дар намунаи 33-и мисолҳои Лутфалибеки Озар дар тазкира оварда шудааст, аз қадом ғазали шоир аст ва дар ҳаҷми ҳаҷр мисраи бад-ин шакл оварда омадааст:

Биё, ки турки фалак хони рӯза гораи кард,

Ҳилоли ид ба даври қадаҳи шират кард.

Мақоми аслии мо гӯшаи харобот аст,

Худои ҳайр диҳод, он ки ин иморат кард! [4, с. 147].

Лутфалибеки Озар дар “Оташқада” 88 номгӯи намунаҳо аз ашъори Ҳофизро овардааст, ки дар қисмати “Ғи- л-ғазалиёт” ҷойгир кардааст. Аз ин намунаҳо 130 байт ғазал (аз ҳар ғазали шоир дар ҳаҷми 1, 2, 3, 4 байт) мисолҳо, 3 рубоӣ ва 15 байт аз соқинома намунаҳо овардааст. Дар мисолҳои овардашуда дар ҳаҷр маврид исми таҳаллуси шоирро, ки дар ғазалҳо, омадаанд, истифода намудааст.

Аввалин намунаи ғазалиёти Ҳофиз, ки Озар дар “Оташқада” ҷой додааст, як байт аз ғазали:

Сабо ба лутф бигӯ он ғизоли раъноро,

Ки сар ба қӯҳу биёбон ту додай моро.,

мебошад, ки аз оғози ғазал аст ва мисоли дувум аз ғазали дигар, вале аз мобайни ғазал гирифта шудааст:

*Ман аз он ҳусни рӯзафзун, ки Юсуф дошт, дониستم,
Ки ишқ аз пардаи исмат бурун орад Зулайхоро.*
Ва мисоли сеюм низ аз мобайни ғазале гирифта шудааст:
*Шаби торику бими мавҷу гирдобе чунин ҳоил,
Куҷо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилҳо.*

Аз ин ва дигар мисолҳо ба хубӣ аён мегардад, ки Лутфалибеки Озар ҳар байтеро, ки барояш писанд будааст, ки аз оғози ғазалҳо ё мобайну охир аст, барчида, дар тазкирааш ҷойгузин кардааст. Аммо зарур ба таъкид аст, ки ҳар як байти ғазалиёти Ҳофиз ба сари худ бори маъниеро мекашанд ва истиқлол доранд.

Намунаи рубоиҳои овардаи муаллифи тазкира комилан ба талаботи жанрии рубой мувофиқ аст ва аз намунаи рубоиёти ҳасӣ мебошанд:

*Имшаб зи ғамат миёни хун хоҳам хуфт,
В-аз бистари офият бурун хоҳам хуфт.
Бовар накунӣ, ҳаёли худро бифирист,
То дарнигарад, ки бе ту чун хоҳам хуфт.*

Ё:

*Эй боб, ҳадиси ман ниҳонаш мегӯй,
Сӯзи дили ман ба сад забонаш мегӯй.
Меғӯ на бад-он сон, ки малолаш гирад,
Меғӯ суханею дар миёнаш мегӯй.*

Озар аз “Сокинома”-и шоир, ки аз 59 байт иборат аст, 15 байтро ҳамчун намуна овардааст, ки ин сокинома аз аввалин намунаҳои сокиномаҳои адабиёти классикии форсии тоҷикӣ, ки дар он ҳама унсурҳои сокиномасоз, аз ҷумла вожаҳои муғанӣ, рӯзгор, сахар, обистан, гулбонги рӯд, хусравонӣ суруд, мастон, наво, чанг ва ғайра истифода шудаанд.

Ба як маънӣ, Лутфалибеки Озар дар “Оташкада” бо он меҳру ихлос ва самимияти ҳосе, ки ба шахсият ва ашъори Ҳофизи Шерозӣ доштааст, намунаҳои зиёдро овардааст. Озар аз ашъори шоирони дигар, ба ҷуз Фирдавсӣ, Низомӣ ва Саъдӣ намунаҳои хеле кам овардааст, чунки ин тазкира тазкираи интиқодӣ буда, нисбат ба ашъори шоирони салаф ӯ хеле саҳтгир аст.

Адабиёт

1. Зарринқуб, Абдулҳусайн. Бо қорвони ҳулла / Таҳияи Ш. Шокирзода ва Р.Маҳмадаминзода. - Душанбе: Пайванд, 2004. – 332 с.
2. Навоӣ, Алишер. Маҷолис-ун-нафос. - Душанбе: Маориф, 2018.
3. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди аввал ва дувум. - Душанбе: ДДОТ, 2015. - 544 с.
4. Озар, Лутфалибек. Оташкада, нимаи дувум. Бо тасҳеҳи Мирҳошими Муҳаддис. -Техрон: Амири Кабир, 1378.
5. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-ул-шуаро. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – 400 с.
6. Фаҳруззамонӣ, Абдунабӣ. Майхона. -Техрон, 1386.
7. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон. Таҳия ва танзими Шарифмурод Исрофилниё. -Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
8. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Осор иборат аз ҳаит ҷилд. - Ҷилди 7. “Баҳористон”. -Душанбе: Адиб, 1989.
9. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. -Душанбе:Маориф, 1977. – 489 с.
10. Ҳусайн Аминӣ. Сабк ва афкори Ҳофиз. - Маиҳад, 1380.
11. Ҷашнномаи Ҳофиз. - Душанбе, 1971. – 162 с.

НАЗАРИ ЛУТФАЛИБЕКИ ОЗАР БА ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Роҷеъ ба масъалаҳои рӯзгору осори Ҳофизи Шерозӣ дар тазкираҳо ва осори мухталифи таърихиву адабӣ ва таҳқиқӣ маводди фаровон оварда шудаанд, ки аз даҳо ва бузургии ин шахсияти адабиву ҳунари шаҳодат медиҳад. Воқеан, Ҳофизи Шерозӣ аз зумраи бузургтарин шоирони ғазалсарои соҳибсабк шинохта ва эътироф гардидааст. Ҳама Ҳофизи Шерозӣ яке аз шоирони баландмақом ва ҳунарманд дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Дар бораи рӯзгору осори Ҳофиз дар тазкираҳои гуногун ва осори таҳқиқӣ маводди зиёд оварда шудааст. Тазкираи «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар яке аз тазкираҳои интиқодӣ ба шумор меравад, ки муаллифи он оид ба ҳусни шеърӣ ин шоир суханони хубе гуфта, аз ашъори ӯ намунаҳои зиёд овардааст. Озар дар тазкирааш аз ғазалҳо, рубоиҳо ва сокиномаи Ҳофиз мисолҳо овардааст.

Калидвожаҳо: Лутфалибеки Озар, тазкира, «Оташкада», тазкираи интиқодӣ, Ҳофизи Шерозӣ, шоир, ашъор, ғазал, рубой, сокинома, адабиёт, таҳқиқ.

ВЗГЛЯД ЛУТФАЛИБЕКА ОЗАРА НА ХАФИЗА ШЕРАЗИ

Об жизни и творчестве Хафиза Шерази в антологиях, литературных и исторических источниках встречаем много примеров, которые говорят об величии этой великой мастера слова. Действительно, Хафиз Ширази является великим поэтом, который имеет свой собственный литературный стиль. Ходжа Хафиз Ширази несомненно является одним из великих поэтов и мастеров по сочинению газеля в персидско-таджикской литературе. О жизни и творчестве Хафиза написана много материалов в тазкире (антологиях) и научно-исследовательских работах. Антология «Оташкада» (храм огнепоклонников) Лутфалибека Озара является одним из критических антологий, где его автор очень ценит поэзии Хафиза и приведет в своем антологии многочисленные образцы поэзии Хафиза. Автор антологии Озар в качестве примеров приводит из газелей, рубайи и сакинаме поэта.

Ключевые слова: Лутфалибек Озар, антология, «Оташкада» (храм огнепоклонников), критическая антология, Хафиз Ширази, поэт, поэзия, газель, рубайи, сакинаме, литература, исследование.

LUTFALI BEG AZAR'S PERSPECTIVE ON HAFIZ SHIRAZI

In anthologies, as well as literary and historical sources, we encounter numerous accounts regarding the life and work of Hafiz Shirazi that attest to the greatness of this master of the word. Indeed, Hafiz Shirazi is a monumental poet who possesses his own unique literary style. Khwaja Hafiz Shirazi is undoubtedly one of the greatest poets and masters of the ghazal in Persian-Tajik literature. A vast amount of material has been written about his life and creativity in various tazkiras (anthologies) and research papers. The anthology "Atashkada" (The Fire Temple) by Lutfali Beg Azar is one of the critical anthologies where the author highly values Hafiz's poetry and includes numerous examples of his work. Azar cites examples from the poet's ghazals, rubais (quatrains), and the Sakiname (Book of the Cupbearer).

Keywords: Lutfali Beg Azar, anthology, "Atashkada", critical anthology, Hafiz Shirazi, poet, poetry, ghazal, rubai, Sakiname, literature, research.

Дар бораи муаллиф

Элбоев Вафо

Доктори илмҳои филологӣ, профессори

кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: vafo_1965@mail.ru

About the author

Elboev Vafo

Doctor of Philological Sciences, Professor of

the Department of the Theory and History of

Literature

Tajik State Pedagogical University named

after S. Aini

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: vafo_1965@mail.ru

Об авторе

Элбоев Вафо

Доктор филологических наук, профессор

кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: vafo_1965@mail.ru

ТАСВИРИ ВОҶЕИЯТИ ЗИНДАГӢ ДАР НАСРИ САТТОР ТУРСУН

Қурбонзода М. А., Қурбонова З.
*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Барандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Саттор Турсун гарчанде зодаи деҳаи Пасурхӣи ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон (1946) бошад ҳам ӯ ҳаёту эҷодиёти худро барои рушду такомули адабиёти тоҷик бахшидааст. Саттор Турсун, ба адабиёти муосири садаи XX-и тоҷик бо як масъулияти баланди эҷодӣ ворид гашта аз паи офариниши воқеъгароёнаи зухуроти ҳаёт рӯй овард. Аз нигоҳи реализми ҳақиқатнигорӣ асарҳое офарид, ки пурмазмун ва диққатҷалбкунанда буданд.

Такдир ҳанӯз нимаҳои дуҷоми солҳои 60-ми асри XX ўро бо Тоҷикистони офтобруя оварда донишҷуи яке аз марказҳои илму фарҳанги сарзамини тоҷикон Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон гардонид. Дар як суҳбате нависанда давраи донишҷуиро ёд оварда чи хел ба эҷод даст заданастро чунин қисса карда буд: “Соли 1967, вақте дар курси дуҷом таҳсил мекардам, дар газетаи девории факултет як ҳикоя пайдо шуд. Хонда истода будам, ки як нафар “Чӣ хел?” гуфта пурсид. “Расво!”- посух додам. Ин нафар муаллифи ҳикоя будааст, ки бо ман ҷанҷол бардошта гуфт, ки ту аввал як бор навишта бин, баъд гап зан. Сухани вай ба ман таъсир карду ба даст хома гирифта аз паи таълиф гаштам. Як рӯз аз бачаҳои соҳибзавқ пурсидам, ки газетаи аз ҳама зӯр кадом аст? Гуфтанд, ки “Тоҷикистони советӣ”. Ҳикояи навиштаамро гирифта, рафтам. Дар идора Саидов гуфтани одам маро хуш пазируфт ва гуфт баъди 2-3 рӯз наздаш дароям. Дар вақти таъиншуда ҳозир шудам, гуфт ҳикоят нағз, чоп мекунем ва чоп шуд. Вақте ҳаққи қалам гирифтам, бинам, ки аз стипендиям зиёд. Фикр кардам, ки ин кори нағз будааст, машғул шудан лозим...”[5, с. 5]. Ба қавли ҳуди нависанда ӯ ба қаламронӣ одат карда то хири умр дар ин ҷода чун қаламкаши даврон килку сухани худро ба эҷод бахшид. Дертар нахустин ҳикояҳояш солҳои донишҷӯи дар рӯзномаҳои “Маориф ва маданият”, “Тоҷикистони Советӣ” ва маҷаллаи “Садои Шарқ” паи ҳам руи чоп омада диққати хонандагонро ба суи худ ҷалб намудаанд.

Саттор Турсун, ки дастпарвари факултаи шарқшиносии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон буд, шӯъбаи арабии ин ин даргоҳи бонуфузро соли 1970 бомувафаккият хатм намуда фаъолияти кории худро дар маҷаллаи «Садои Шарқ» оғоз намудааст. Қаламкаши ҷавон дар ин маҷаллаи бонуфузи ҷумҳурӣ зери сарпарастии раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, ва сармуҳаррири маҷалла Убайд Раҷаб, қору фаъолият намуда аз онҳо тамоми нозуқиҳои қор ва эҷодро омӯхта дасти худро дар ҷодаи нависандагӣ рост кард. Саттор Турсун зиёда аз бист соли ҳаёти пурбаракати худро дар вазифаҳои мудирӣ шӯъбаи очерк ва публицистика, мудирӣ шӯъбаи наср, муовини сардабир, иҷрокунандаи вазифаи сардабири ҳамин маҷалла бахшида ба зинаҳои камолот расида буд. Маҷмуаҳои нахустини ҳикояҳои ӯ бо унвонҳои “Дили гарм”(1971) ва “Сукути қуллаҳо”(1974) руи чоп омада буд. Аслан Саттор Турсун миёни хонандагонаш бо ҳикоя, повесту роман ва қиссаҳои “Камони Рустам”(1976), “Обдорӣ, ё худ Кавкабони қабуд (1976-1977)”, “Аз субҳ то шом”(1979), “Пайванд”, “Ситораи қорвонқуш”(1986), “Зиндагӣ дар домани талҳои сурх”, “Барф ҳам мегузарад”, “Падар”, роману қиссаҳои “Се рӯзи як баҳор”(1988), “Садама, ё худ Достони як марди саргардон”(1991), “Думбура”, “Пайғамбарзот”, ки бо сабку услуби ба худ хос навишта шудаанд шинос аст. Асарҳои дигари нависандаи хушзавқ: “Дувоздаҳ ҳикоя” (барои мактаббачаҳо, 1986), “Дарахти ҳазорсола” (1991), “Санг дар бағал ба гӯфон” (2002), “Чорбанди домангир” (2011) “Мӯйсафедон”, “Дӯсти ман Бароталӣ”, “Ҳасрат”, “Эътироз” ва ҳикояву мақолаҳои адабӣ-публицистӣ ва ғайраҳо, ки аз нигоҳи масъалагузорӣ, фароҳии мазмунҳои миллӣ ва оҳангҳои умумибашарӣ мебошанд, қобили қабули ҳамагон гардидаанд.

Аз даврони шуравӣ то имруз асарҳои нависанда Саттор Турсун бо зиёда аз 20 забони халқҳои дунё тарҷума шуда руи чоп омадаанд. Дар ин замина у чун тарҷумони ҷирадаст асарҳои адибони шинохтаеро ба монанди Лев Толстой, Чек Лондон, Андрей Упит, Грант Матевосян ва дигаронро ба тоҷикӣ баргардон кардааст. Махсусан тарҷумаҳои тоҷикии асарҳои В. Телпугов, И. Друтсе, А. Беляев, М. Левин, С. Хонзодян, М. Муродалиев, Э. Аъзамов ва дигар суханварони собиқ Иттиҳоди шуравӣ, ҳикояҳои ҷудогонаи Ш. Андерсен, А. Ғаллоб ва Ҷ. Ҷамол ба қалами ин нависандаи бориқбин тааллуқ доранд. Дар заминаи

асари нависанда Саттор Турсун «Камони Рустам» соли 1982 Киностудияи «Точикфилм» филми ҳунарии «Айёми туманҳои тобистон»-ро ба навор бардошта буд, ки он то имруз миёни тамошобинони насли калонсол фаромуш ношуданист. Ҳар як эҷодкор сарғоз чакидаҳои ҳомаи ҳудро ба шахси наздик бахшида сони таассуроти ҳудро дар бораи зебогиҳои табиати диёр, урфу одат, зиндагӣ, тақдири инсонҳои пешқадаму вафодор ва воқеаву ҳодисаҳо аз зодгоҳи ҳуд гирифта бо ҳар восита онро руи қоғаз меорад, ки Саттор Турсун низ аз зумраи онҳост. Ҳангоми суҳбат деҳаи ман Пасурхӣ ва мардумони шарафманди он мегуяд нависанда ба қаламу эҷоди ман, албатта бетаъсир намондааст. Он чизе, ки даврони наврасӣ ва ҷавонӣ аз мӯйсафедону пирони деҳа шунидаам, онро дар хоҳири ҳуд нигоҳ доштам ва дар лаҳзаҳои лозимӣ ва зарурӣ онро дар асарҳои ҳуд истифода бурдам. Баъди гузашти солҳо замони дар қайди ҳаёт будан муаллиф ҳангоми суҳбат бо рузноманигор Одил Нозир чунин ибрози андеша карда буд. Баъди наشري ин асарҳо ва гузашти солҳо вақте гузарам ба зодгоҳам меафтад ҳангоми суҳбат бо калонсолон ва ҳамсолони ҳуд, ҳис мекунам, ки пирону мӯйсафедони имрӯза аз мӯйсафедону рузгордидагони замони бачагиам фарқ мекунанд. Ба фикр фуру меравам, ёд меорам даврони наврасӣ ва ҷавонии ҳудро, ки он замон ҳурмату эҳтиром, боварӣ ба оянда, меҳру муҳаббат нисбат ба якдигар дигар буд. Мардум ба каму беши зиндагӣ тоқат намуда ба ҳам меҳру муҳаббат доштанд, аз ҳоли якдигар боҳабар шуда дурӣ намечустанд, бо ҳамдигар наздику дуст буданд. Гарчанде мардум на он қадар серу пур зиндагӣ мекарданд ва зиндагии хуб ҳам надоштанд лекин бо ҳам меҳру муҳаббат доштанд. Аз гуфтаҳои нависанда бармеояд, ки зиндагии мардуми деҳа ва муҳити он ба мардуми эҷодкор таъсири ҳудро мерасонад. Мо ҳангоми тиловати асарҳо ва сарчашмаҳои ёддошти хуб дар ёд дорем, ки қисми зиёди бузургони сухан, наққошон ва оҳангсозони бузурги дунё дар минтақаҳои дурдасти дунё, дур аз марказҳои илму фарҳанг ҷашм ба олами ҳаёти кушодаанд. Барои мисол, қудакӣ ва наврасии суханварони маъруфе чун Рудакӣ, Ибни Сино, Айнӣ ва дигарон дар деҳаҳо паси сар шудааст. Барои ҳамин дар урфият мегӯянд, ки шахсиятҳои бузург дар деҳаҳо ба дунё омада, дар шахрҳои калон дунёи фониро тарк мекунанд.

Аз навишта ва гуфтаҳои нависанда бармеояд, ки ӯ монанди Бозор Собир бевосита касеро ба ҳуд устод нахондааст танҳо меҳнату заҳмати ҳудро қадр карда аз пастӣ ва баландиҳои ҳаёт дарси ибрат омӯхтааст.

Саттор Турсун ҳамаи нависандагони хуби тоҷик ва ҷаҳонро бо осори беэвоҷу мондагоришон устодони ҳуд шуморидааст. Вале дар баробари ҳамаи ин нависанда устодон Мирзо Турсунзода ва Убайд Раҷабро устоду роҳнамои аввалини ҳуд медонад, чунки аз онҳо меҳнат қардан ва ба қадри он расидан, муҳаббат ба қору инсонро омӯхтааст. Аз нақли ҳуди нависанда бармеояд, ки дар ташаккул ёфтани ӯ ҳамчун як инсон ва қаламкаш дар ҷодаи эҷод саҳми устод Мирзо Турсунзода хеле калон аст. Саттор Турсун ҳангоми як суҳбат бо эҳтиром аз устод Турсунзода чунин ёдовар шуда гуфтанд, ки меҳру муҳаббати устод Турсунзода нисбат ба ӯ зиёд буд, маҳз дар давраи сарвари ӯ соҳиби хонаву дар шудам, сатҳи зиндагиам хуб шуд. Дар сафарҳо гоҳ-гоҳе маро ҳамроҳ мегирифтанд ё ба нишасту маҳфилҳои бонуфуз мефиристанд. Аз нақли нависанда бармеояд, ки маҳз бо шарофати устод Турсунзода ӯ бо нависандагони бузурги Иттиҳоди Шуравӣ шинос гашта бо роҳбарон, шахсони сиёсии замони Иттиҳоди Шуравӣ ба монанди Ҳайдар Алиев котиби аввали Озарбойҷон, Эдуард Шевернадзе котиби аввали Гурҷистон, Усмон Ҳўчаев котиби аввали Ўзбекистон ва дигарон ҳамнишину ҳамсуҳбат гаштааст. Аз мазмун ва мундариҷаи асарҳои нависанда маълум мегардад, ки ӯ дар атрофи мавзӯҳои рӯзмарраи сиёсӣ, сохтмонҳои бузурги даврон, ҷорабиниҳои бузурги фарҳангӣ, ки руҳияи тарғиботӣ ва ташвиқгароиро талаб мекард, кам даст задааст. Дар асарҳои ӯ бештар сарнавишти инсонҳои наҷиб, мақсаду мароми онҳо, тарғибу ташвиқи ҳаёти ошоишта дида мешаванд. Аксари адабиётшиносон ва мунаққидон ба монанди Н. Маъсумӣ, С. Табаров, Ш. Ҳусейнзода, М. Шакурӣ, Ю. Бобоев, Л. Демидчик, Ф.Муҳаммадиев, Бақозода Ҷ., А. Сайфуллоев, Н.Салимӣ ва дигарон дар омӯзиш ва тадқиқи асарҳои Саттор Турсун иштирок карда, роҳи эҷодии ин нависанда, аҳамияти ғоявию бадеии асарҳои вай, мавқеи ӯро дар рушди маънавии халқ мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Ба қавли мунаққикони осораш ӯ нависандаест, ки мутолиаи зиёд дорад, бештар меҳонад, меҳонад донад ва маърифатмандиаш то ҷое боло буд, ки таваҷҷуҳи хонандагону мунаққиконро ба сӯи ҳуд кашидааст. Дар баробари эҷод С. Турсун мавриди офариниши ҳамкасбон баҳсу мубоҳисаҳои илмиро ба вучуд меовард. Яъне ӯ аз ҷумлаи адибони таҳлилгароест, ки адабиёти шуравии тоҷикӣ чунин қасорро кам дар ёд дорад. Мунаққиди тоҷик Ҷ. Бақозода баъди таҳлилу баррасиҳои осори насрии Саттор Турсун чунин

мулоҳизаронӣ намудааст: «Саттор Турсун ҳамчун нависанда бо мавқеъ ва назари эҷодӣ, тарзи нигориши батамкин ва мавзуи хоси худ ба майдони адабиёт якбора ва ногаҳон дохил шуд» [2, с. 219]. Вақте ки соли 1971 нахустин маҷмуаи ҳикояҳои «Дили гарм» руи чоп омад он муҳаққиқон ва адабшиносонро таконе дод ва онҳо назари хешро дар бораи офаридаҳои нависандаи ҷавон иброн дошта ӯро ба сифати эҷодкори умедбахш муаррифӣ намуданд. Аз мавзӯ ва мундариҷаи асарҳои офаридаи ӯ маълум мегардад, ки Саттор Турсун чун нависандаи ҳассос ба воқеаҳои атроф бетараф нест, балки ӯ ҳама рӯйдодҳои бузурги ҳаёти иҷтимоӣ ва хурдтарин дигаргуниҳоро дар табиати инсон дарк мекунад ва онро ба мушоҳида мегирад. Дар ин замина, нависанда аз рафти ҳаёт қаҳрамонҳоро меҷӯяд, ки онҳо рӯзгордидаанд ва метавонанд, ки бо афкори хеш бар ҷомеа таъсире расонанд.

Ба андешаи муҳаққиқ Х. Ҳошимова, “дар диди нависандагон, на танҳо дарки воқеии рӯйдодҳо, моҳияти дигаргуниҳои бузурги сиёсӣ иҷтимоӣ, тасвири моҳиронаи образҳо ва ҳаёти шахсоне, ки ҷанбаи умумӣ дошта бошад дар он характери миллӣ ва моҳияти замон инъикос ёфта бошад, муҳим аст, балки ба мавзӯю идеяи асар, маҳорату завқ ва истеъдоди баланди нависанда ҳам дар эҷоди асари асил нақши ҳалқунанда ва ин ё нақши калидӣ мебозад” [9, с. 215].

Ба ин маънӣ, С. Турсун ба воситаи андешаҳои ботинӣ, ҷузъиётбандии психологӣ шахсиятҳои хунарӣ меофарад. Мо ин хунари офаридагии нависандаро дар образҳои падари рӯзгордида (аз ҳикояи «Падар»), мӯйсафеди барнодиду хунарманд («Думбура»), Карим ва Собир Мухтор («Барф ҳам мегузарад») ва ғайраҳо дида метавонем. Аслан ин чеҳраҳо пирону мӯйсафедони рӯзгордидаанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дорои хислати ба худ хос мебошанд. Онҳо мӯйсафедонеанд, ки ҳангоми қору ғайрияти меҳнатӣ дар самтҳои гуногуни ҳаёт якдигарро такмилу тақвият медиҳанд. Симо ва шахсиятҳои офаридаи Саттор Турсун дар ҳаёт муборизонеанд, ки бо муқобили созмондиҳандагони носозгориҳои зиндагӣ, ноодамӣ, пастфитратӣ ва пасттинатиҳои баъзе инсонҳо мубориза мебаранд ва дар баробари ин зебогии зоҳириву маънавии инсонии солиро дифоъ менамоянд.

Ҳангоми тиловат ва таҳлили асарҳои Саттор Турсун хонандаи мушоҳидакор ба тасвирҳои равоӣ(психологӣ)-и нависанда низ рӯ ба рӯ мешавад. Ҳолати руҳӣ ва равонии баъзе персонажҳои нависанда дар офаридаҳои Саттор Турсун бештар ба мушоҳида мерасад, ки ҳар кадоми онҳо дар майнаи сари худ сирреро нигоҳ дошта ба якдигар дар иртибот мебошанд. Ба қавли муҳаққиқ Ҷ.Бақозода “Дар ниҳонхонаи онҳо макру фиреб, тўҳмату бўҳтон, нофаҳмиву гумроҳӣ қарор гирифтааст” [2, с. 119]. Бояд гуфт, ки Саттор Турсун мавзӯву муҳтавои асарҳо ва қаҳрамонҳояшро аз манотиқи зодгоҳи худ интихоб менамояд, ки ин ба бештари асарҳои нависандагони замон хос аст. Албатта, ин ҳодиса фақат хоси эҷодиёти Саттор Турсун нест, балки адибони дигар низ ба монанди Абдулҳамид Самад, Кароматулло Мирзо ва дигарон низ чунин тасвир кардаанд. Ба қавли муҳаққиқи осори Саттор Турсун академик Носирҷон Салимӣ нависанда дар асарҳои худ ба муҳимтарин мавзӯ, воқеаҳои муҳими оғози садаи бист ва сарнавишти мардуми мо назар кардааст, ки дар он хунари нигорандагӣ, ҷаҳони ботинии қаҳрамонон, боварҳои мардумӣ, хислатсозии хунармандона ва дигар муҳассанот хеле равшану барҷаста ба қалам дода шудааст. Воқеан, Саттор Турсун дар бештари ҳикояву повестҳо ва романҳои худ воқеияти зиндагиро кутуху самимӣ ва дар баъзе маврид муфассал бо нишон додани лаҳзаҳои диққатҷалбкунандаи ҳаёт ба риштаи тасвир кашидааст. Мисол дар қиссаи “Санг дар бағал ба тўфон” аз сарнавишти воқеии инсон дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва солҳои аввали баъдиҷангӣ суҳан намуда аз манзараи аҷибӣ воҳурии Насрин ва Раҷод қисса мекунад: “Аз ҳамон Насрине, ки бо тамоми ҳастӣ дуст медошт ва ҳангоми дидори ҷамоли ӯ на танҳо дилаш, овозаш, балки дасту пойҳояш низ меларзиданд” [6, с. 89]. Ҳангоми тасвири ҳолатҳои руҳӣ ва зоҳирии персонажҳо, воқеият ва лаҳзаҳои ҳубу душвори онро нависанда хеле ҷаззоб ва бо истифода аз каллимаву ибора, мақолу зарбулмасалҳои халқӣ тарзе ба қалам додааст, ки он ба мустаҳкамӣ забони асари бадеӣ қувват бахшидааст.

Чунин тарзи тасвир, пеш аз ҳама ба хонанда манфиат меорад. Хонанда метавонад аз ин тариқ ба муҳити ҷуғрофӣ, урфу одатҳои хоса, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, таърих ва дигар масоили ба ҳаёти инсонҳо иртиботдошта ошноӣ пайдо кунад. Дар ҳақиқат як ҳодисаи дилчасп ва тасвиршаванда новобаста ба вақту замон дар ин ё он ғӯшаи дунё дар шаклҳои гуногун ба вўқӯ меоянд, ҳолати фикрронӣ ва муқоисаронии хонандаро васеъ ва робитаҳои адабиро низ ба вучуд меорад. Қиссаву ҳикояҳои нависанда фарогири масъалаҳои гуногуни зиндагӣ бошанд ҳам дар бештари маврид нисбат ба ҳамдигар тафовут низ доранд. Образҳои асосии асарҳои нависанда аслан мардуми одиву сода ба монанди камбағалону камбизоатҳо,

хунармандону зиёиёни ниёзманд, роҳгумзадагони ҷаҳонбинии сиёсӣ ва ғайраҳо мебошанд. Ба замми ҳамаи ин қаҳрамонҳои асарҳои Саттор Турсун дорои андешаҳои баланди инсонфарӣ ва давлатдорӣ буда метавонанд таъсири мусбате ба ҷавонони ояндасозии ин даврон расонанд. Нависанда ба воситаи симоҳои мусбати офаридаи худ ҷавонро бовар мекунонад, ки онҳо ояндасозии ҷомеаи навинанд.

Ба фикри муҳаққиқи ҷавон, докторант С. Раҷабова “Саттор Турсун адибе бо ҳаёт ҳамнафасу ҳамшарик ва ҳамқадам аст” [4, с. 188].

Ҳамаи ин тасвир ва офаринишҳо аз маҳорати баланди образофарии нависандаи чирадаст, Саттор Турсун дарак меод. Шодравон Саттор Турсун адиби хеле сермутолиа ва нисбат ба худ серталаб буд. Ҳангоми суҳбат бо ӯ дарк мекарди, ки беҳтарин намунаҳои адабиёти ҷаҳониро дар баробари адабиёти миллати худ хондааст. Ҳамеша китоб ва хонданро сабабгори инкишофи нутқи дониш ва баландии сифати фаъолияти эҷодии худ медонист. Муҳаббат ба ватанро аз ҳама боло мешумурд. Такрор ба такрор мегуфт, ки агар муҳаббат ба ватану миллат ва забон набошад, инсон аз имону умед ҳам дур мегуфт. Борҳо аз забони нависанда шунидаам, ки бо ифтихор ман хушбахтам мегуфт, ки дар диёри зебоманзари худ зери паравиҳои парчами миллии зиндагӣ дорам. Нависандаи диалогҳо хушбахтиашро боз дар он мебинанд, ки ҳануз ҳам дар дилаш муҳаббати гарм нисбат ба инсонҳо, ба Ватану миллат, ба забон ва адабиёти оламшумули форсу тоҷик, ба таърихи пурасрораи монанди, ки сарнавишти талхи миллатамонро дар ҳар як сатри саҳифаҳои худ нигоҳ доштааст боқӣ мондааст. Ман аз он мефаҳраму меболам, ки ҳамаи муҳаббатро нисбат ба миллату Ватан гум накардаам.

Аз таҳлилу баррасии осори боқимондаи Саттор Турсун ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ӯ на танҳо дар адабиёти тоҷикии даврони шуравӣ аз адибони бомаърифату таҳлилгаро ба шумор мерафт, балки ҳуди ӯ бо осори мондагараи дар адабиёти даврони истиқлол мақоми шоистаеро соҳиб гашта буд. Бо боварӣ метавон гуфт, ки эҷодиёти Саттор Турсун боз чандин солҳо боиси баҳси адабиётшиносони асри бисту яку қарнҳои минбаъда қарор хоҳад гирифт.

Адабиёт

1. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX / Х. Асозода. - Душанбе, 1999. - 448 с.
2. Бақозода, Ҷ. Нависанда ва идеали замон / Ҷ. Бақозода. - Душанбе: Ирфон, 1988. - 256 с.
3. Нурқоев, К. М. Саттор Турсун ва таҳаввули насри психологии тоҷик: Автореф. номз. илмҳои филологӣ / К. М. Нурқоев. - Душанбе, 2019. - 52 с.
4. Раҷабова, С. Вежагиҳои ҳикояҳои давраи аввали эҷодиёти Саттор Турсун / С. Раҷабова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2021. - №6 (95). - С. 185-190.
5. Турсун, С. Пайванди замин (Ҷавоби нависанда ба чанд мактуби хонандагон) / С. Турсун // Адабиёт ва санъат. -1986. - 1 январ.
6. Турсун, С. Санг дар бағал ба тӯфон / С. Турсун. - Душанбе, 1998. - 89 с.
7. Турсун, С. Барф ҳам мегузарад / С. Турсун. - Душанбе: Ирфон 1983. - 366 с.
8. Турсун, С. Мунтахаби осор / С. Турсун. - Душанбе: Адиб, 2013. - 560 с.
9. Ҳошимова, Х. А. Мавзӯ ва гоҳ дар насри Сорбон / Х. А. Ҳошимова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2022. - №6-1 (101). - С. 215-222.
10. Шакурӣ, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Шакурӣ. - Душанбе: Пайванд, 2006. - 456 с.

ТАСВИРИ ВОҶЕИЯТИ ЗИНДАГӢ ДАР НАСРИ САТТОР ТУРСУН

Дар мақолаи мазкур асосан масъалаи насри муосири тоҷик ва саҳми Саттор Турсун дар рушди нумуи он ба қалам дода шудааст. Муаллифони мақола дар атрофи эҷодиёти нависанда суҳбат ороста мавқеи Саттор Турсунро дар ду марҳилаи адабиёт, даврони муосир ва замони истиқлолияти миллии муайян намудаанд. Аслан Саттор Турсун ба фикри муаллифони мақола миёни хонандагонаш бо ҳикоя, повесту роман ва қиссаҳои “Камони Рустам”(1976), “Аз субҳ то шом”(1979), “Пайванд”, “Ситораи қорвонкуш”(1986), “Обдорӣ, ё худ Кавкабони қабуд (1976-1977)”, “Зиндагӣ дар домани талҳои сурх”, “Барф ҳам мегузарад”, “Падар”, роману қиссаҳои “Се рӯзи як баҳор”(1988), “Садама, ё худ Достони як марди саргардон”(1991), “Думбура”, “Пайғамбарзот” маъруф аст. Ба андешаи муаллифони мақола нависанда тавонистааст мавзӯю масоили наву тозаеро мавриди назар қарор дода, андешаву назари мардумро ба раванҳои умдаи ҳаёти ҷомеа - чи матлубу чи номатлуб ба риштаи тасвир кашида, авзои фазои ҷамъиятро ба таври бадеӣ дар қиссаву роман ва ҳикояҳояш инъикос созад.

Калидвожаҳо: Саттор Турсун, насри муосир, насри даврони истиқлол, ҳикоя, роман, повест адабиёти тоҷик, “Камони Рустам”, “Барф ҳам мегузарад”, “Падар”, тарҷумани бадеӣ,

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖИЗНЕННЫХ РЕАЛИЙ В ПРОЗЕ САТТОРА ТУРСУНА

Данная статья посвящена главным образом проблеме современной таджикской прозы и вкладу Саттора Турсуна в её развитие и становление. Авторы статьи рассмотрели творчество писателя и определили место Саттора Турсуна в двух этапах развития литературы: в современную эпоху и в эпоху национальной независимости. По мнению авторов статьи, Саттор Турсун наиболее известен среди своих читателей рассказами, романами и повестями «Лук Рустама» (1976), «От рассвета до заката» (1979), «Связь», «Звезда убийцы каравана» (1986), «Арбуз или синий огурец» (1976-1977), «Жизнь в Красной долине», «Снег тоже пройдёт», «Отец», а также романами и повестями «Три дня весны» (1988), «Авария или история странника» (1991) и другими. По мнению авторов статьи, писатель смог представить новые и свежие темы и проблемы, изобразить взгляды народа на проблемы общественной жизни — как в буквальном, так и в переносном смысле, и художественно отразить общественное пространство в своих рассказах, романах и повестях.

Ключевые слова: Саттор Турсун, современная проза, проза эпохи независимости, рассказ, роман, повесть, таджикская литература, «Лук Рустама», «Снег тоже пройдёт», «Отец», литературный перевод.

THE DEPICTION OF LIFE REALITIES IN THE PROSE OF SATTOR TURSUN

This article focuses primarily on the issue of contemporary Tajik prose and Sattor Tursun's contribution to its development and formation. The authors examine the writer's work and determine his place in two stages of literary development: the modern era and the era of national independence. According to the authors of the article, Sattor Tursun is best known among his readers for his short stories, novels, and novellas "Rustam's Bow", (1976), "Snow Will Also Pass" (1979), "Connection" "The Star of the Caravan Killer" (1986), "Watermelon, or the Blue Caucasus" (1976-1977), "The snow will pass too", "Father," as well as the novels and novellas "Three Days of Spring" (1988), "Sadama, or the Story of a Wanderer" (1991), and others. According to the authors of the article, the writer was able to present new and fresh themes and issues, depict the people's views on the problems of public life—both literally and figuratively—and artistically reflect the public space in his short stories, novels, and novellas.

Keywords: Sattor Tursun, contemporary prose, prose of the independence era, short story, novel, novella, Tajik literature, "Rustam's Bow", "Snow Will Also Pass", "Father", literary translation.

Дар бораи муаллифон

Қурбонзода Маҷид Абдулҳамид
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru

Қурбонова Зирагул
Муаллими калони кафедраи забонҳои
хориҷии умумидонишгоҳӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121

Об авторах

Қурбонзода Маджид Абдулхамид
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru

Қурбонова Зирагул
Старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры
иностранных языков
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

About the authors

Kurbonzoda Majid Abdulhamid
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Theory and
History of Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: abdumajid.63@mail.ru

Kurbonova Ziragul
Senior Lecturer at the University Department
of Foreign Languages
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121

НУСХАШИНОСИИ ДАСТХАТИ НОДИРИ КУЛЛИЁТИ НАЗИРИИ НИШОПУРӢ ДАР КИТОБХОНАИ МАЧЛИСИ ШУРОИ МИЛЛӢ

Маҳмудзода О. Б.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Назирии Нишопурӣ яке аз намоёндагони барҷастаи адабиёти форсизабони Ҳинд ба шумор меравад, ки дар канори пешсафони сабки ҳиндӣ эътироф шудааст. Нусхаҳои хаттии девон ва куллии шоир дар китобхонаҳои муътабари олам маҳфузанд, ки қисми аъзами онҳо дар ганҷинаҳои дастхатҳои Ҷумҳурии Ислонии Эрон, Ҳиндустон, Покистон ва кишварҳои Аврупо, бахусус Британияи Кабир, нигоҳдорӣ мешаванд.

Китобхонаи Маҷлиси шурои ислонии Ҷумҳурии Ислонии Эрон аз бузургтарин ганҷинаҳои нусхаҳои хаттӣ дар ҷаҳон маҳсуб меёбад. Дар ин маҳзан на танҳо осори адибони ин марзу бум, балки дастхатҳои гаронбаҳои суханварони Осиёи Марказӣ, Ҳиндустон ва Покистон низ маҳфузанд. Ин ниҳоди илмӣ-фарҳангӣ қаблан «Маҷлиси шурои милли» ном дошт ва баъдан ба «Маҷлиси шурои ислонӣ» тағйири ном кард, аз ин рӯ, дар барғаҳои муаррифӣ (каталогҳо) ва муҳрҳои китобхона ҳар ду унвон ба мушоҳида мерасад.

Зимни баррасӣ ва муаррифии нусхаҳо маълум мешавад, ки бахше аз ин нусаҳ ҳарчанд дар манотиқ ва ҳавзаҳои дигар китобат шудаанд, аммо бо кушишу талоши кормандони китобхонаи мазкур дар ҳазинаи он ҷамъоварӣ ва нигоҳдорӣ мешаванд. Муҳаққиқи ҷавон Одинамуҳаммад Одинаев дар мавриди нусхаҳои осори Бедил дар ин китобхона изҳори назар намуда, аз ҷумла қайд мекунад: «Китобхонаи «Маҷлиси шурои ислонӣ»-и Эрон низ аз осори хаттии Бедил холӣ нест. Дар ҷилди 36 феҳристи нусхаҳои хаттии китобхонаи мазкур нусхае аз девони Бедил таҳти №13406 зикр шудааст. Нусхаи мазкур дар соли 1232 ҳиҷрӣ аз тарафи Мирзо Муҳаммадносир ибни Мирзо Муҳаммадмираки Бухорӣ китобат шуда, шомили ғазалиёт ва рубоӣҳои Бедил мебошад. Нусха бо ғазали «Ба авҷи кибриё к-аз паҳлуи аҷз аст роҳ он ҷо» оғоз шуда, бо рубоии «Бедил чи намуд шахсият аз пайдой» хатм мешавад [9, с. 223-224].

Аз ин маълумот равшан мегардад, ки агарчӣ нусха дар Бухоро китобат шудааст ё котиби он бухороист, вале дар ин маҳзани нусхаҳои нодири хаттӣ маҳфуз мебошад.

Дар китобхонаи Маҷлиси Шурои Миллии Ҷумҳурии Ислонии Эрон бештар аз 10 нусха аз куллийёт ва девони Назирии Нишопурӣ низ маҳфуз аст, ки дар солҳои мухталиф китобат шудаанд. Муҳимтарини нусхаҳои мазкур ба қарори зайланд:

1. Нусхаи девони Назирии Нишопурӣ бо шумораи 2526. Нусха аз 335 барға ё варақ таркиб ёфтааст. Нусхаи мазкур фарогири қасоид, таркиббанду тарҷеъбанд, ғазалиёт ва рубоӣҳои Назирии Нишопурӣ мебошад. Аз қасоид шуруъ шуда, ба рубоӣёт ба анҷом мерасад. Дар охири нусха зикри соли китобат ва котиби он дида намешавад.

2. Нусхаи дигар, ки бо шумораи 90209 маҳфуз аст, «Девон»-и Назирии Нишопурӣ унвон дорад, аз 122 барға иборат аст. Ин нусха, бо вучуди ноқис будан, намунаҳои қасоид, ғазалиёт ва рубоӣҳои шоирро дар бар мегирад. Дар барғаи охири он муҳри китобхона ба мушоҳида мерасад. Мавҷудияти таъкиба дар саҳифаи охир ва мутобиқат накардани он бо матни баъдӣ гувоҳи он аст, ки чанд барғаи ин дастхат афтодааст. Бинобар ҳамин, маълумот дар бораи котиб ва соли китобати нусха дастрас нест.

Дар миёни дастхатҳои мавҷуд, нусхаи «Куллии Назирий» таҳти рақами 1081 муътабартарин ва мукамалтарин нусха ба шумор меравад. Бо таваҷҷуҳ ба он ки ин дастхат ҳам аз лиҳози теъдоди абёт ва ҳам аз ҷиҳати ҳаҷми барғаҳо бар нусхаҳои дигар бартарии комил дорад, мо тасмим гирифтем, ки дар ин мақола маҳз ҳамин нусхаро меҳвари баррасӣ ва таҳқиқи худ қарор диҳем.

Дар барғаи муаррифиномаи китобхона се муҳри расмӣ ба мушоҳида мерасад. Муҳри нахустин ба «Китобхонаи Маҷлиси шурои милли (Баҳористон)» тааллуқ дошта, дар он таърихи таъсиси ниҳод - соли 1302 (ҳ.ш.) сабт шудааст. Ду муҳри дигар бо навиштаҳои «Бозрасӣ шуд» ва «Боздид шуд, 1381» [4, барғаи 1] гувоҳи он мебошанд, ки нусхаҳои хаттии

ин махзан дар давраҳои гуногун мавриди бозбинӣ ва инвентаризатсия қарор гирифтаанд. Сарфи назар аз ҳаҷми қобили мулоҳиза, дар оғоз ва анҷоми нусха дар бораи шахсияти котиб ва замони китобати он иттилои сареҳ мавҷуд нест. Нусха аз 394 барга иборат аст, ки бо назардошти дусаҳифаӣ будани ҳар барга, ҷамъан 788 саҳифаро ташкил медиҳад. Тартиби танзими ашъор нишон медиҳад, ки котиб дар баҳши ғазалиёт дар ҳар барга ду ғазал ва дар қисмати рубоӣ дар ҳар саҳифа чор рубоиро ҷой додааст.

Дар баргаи дувуми нусха нахуст ғазале аз Салмони Соваҷӣ омадааст, ки қабл аз матни шеър номи шоир бо ишораи мухтасари «Салмон» зикр ёфтааст. Зимни муқоисаи сабки китобати ин ғазал бо матни аслии дастхат ба хубӣ аён мегардад, ки миёни онҳо тафовути ҷиддии хаттотӣ вучуд дорад. Ба таъбири дигар, ин барга ва баргаи фарҷомии нусха, ки дар он ҷо низ ғазале китобат шудааст, баъдтар бо дасти дигар (котиби дигар) бознависӣ ва ба дастхат илова гардидаанд.

Ғазал ба чунин сурат дар баргаи аввали ин нусха зикр шудааст:

*Дарун, зи ғайр бипардозу соз, халвати дӯст,
Ки ўст, мағзи ҳақиқат, бурун аз ҳама нӯст.
Дӯй миёни туву дӯст ҳам зи туст, ар на,
Ба иттифоқи ду олам якест, бо он дӯст.
Ба пеши дӯст мабар, ҷуз матои дил чизе,
Агар чи сангдил аст он санам, вале дилҷӯст.
Туро назар ҳамагӣ бар худ асту он ҳеч аст,
Ту ҳеч шав ҳама в-онгаҳ бидон, ки худ ҳама ўст.
Агар чи оби ҳаёти лабаи равонбаши аст,
Ҳазор, чун Хизраи, ташина мурда бар лаби ҷӯст.
Барои дидани рӯи магард гирди ҷаҳон,
Ки ў нишаста ҷу ойина, бо ту рӯ бар рӯст.
Ҷу чашими ман ҳамагӣ ба ҷамоли маҳбуб аст,
Ҳар он ҷӣ ба назар ояд, ба чашими ман некӯст.
Машиав, ба нақшу нигори ҷамоли ў, қонғ,
Ки ҳусни талъати он гул ҷу гунҷаи ту бар туст.
Агар ба турбати Салмон расӣ бибӯй гулаш,
Ки ин гул аз асари суҳбати гули хушбӯст [4, баргаи 2 (а)].*

Ҳангоми муқоисаи ин ғазал бо матни аз ҷониби Аббосалии Вафой тасҳеҳшудаи «Куллийёт»-и Салмони Соваҷӣ тафовути ҷолибе ба мушоҳида расид. Маълум гардид, ки дар нусхаи мавриди назари мо байте мавҷуд аст, ки дар нашри интиқодии А. Вафой ба назар намерасад. Ин нукта гувоҳи он аст, ки котиби баргаҳои илҳокӣ ҳангоми бознависӣ ба манбаъ ё нусхаи дигаре дастрасӣ доштааст, ки фарогири ин байти иловагӣ будааст [11, с. 254].

Манзур ин байт аст:

*Ҷу чашими ман ҳамагӣ ба ҷамоли маҳбуб аст,
Ҳар он ҷӣ ба назар ояд, ба чашими ман некӯст [4, баргаи 2 (а)].*

Ҳарчанд нашри мазкур бар асоси ду нусхаи хаттӣ ва як-ду нашри қаблан анҷомёфтаи девони Салмони Соваҷӣ тасҳеҳ шудааст, вале ба мушоҳида мерасад, ки гунаи мазкури ин ғазал дар нашрҳо ва нусхаҳои мазкур ҷой надоштааст.

Дар қанори ин, дар ин барга як байт аз Соиб Табрэзӣ зикр шудааст:

*Соиб ҷӣ маҳол аст шавӣ ҳамчу Назирӣ,
Урфӣ ба Назирӣ нарасонид суханро [4, баргаи 2 (а)].*

Ин ҷо қабл аз зикри ин байт номи Соиб ба шакли Мирзо Соиб оварда шудааст. Чунин ба назар мерасад, ки навиштаи баргаи аввал ба қалами котиби дигар тааллуқ дорад ва матни асли ба қалами дигар, чун дар шеваи нигориш фарқҳо ба ҷашм мерасад. Аммо дақиқан маълум нест, ки чаро ғазали мазкури Салмон ин ҷо сабт шудааст. Шояд ба эҳтимоли зиёд соҳиби аслии нусха онро ба гунаи Муноҷоте сабт карда бошад ва ин байти Соиб ҳамчун далели рифъат ва манзалати мақоми Назирӣ ба нишони эҳтиром оварда шуда бошад. Куллийёт аз қасидаҳо, таркиббанду тарҷеъбанд, моддаи таърих ва ғазалу рубоӣ таркиб ёфтааст. Нусхаи мазкур аз ҷумлаи матни комили ашъори Назирӣ Нишопурӣ ба шумор меравад, ки дар он бархе аз намунаҳои сурудаҳои то кунун нашрнашудаи шоир низ мушоҳида мешавад. Ҳарчанд ин нусхаро мусахҳеҳи нашри комили девони Назирӣ

Нишопурӣ Муҳаммадризо Тоҳирӣ истифода кардааст, аммо маълум нест, ки чаро роҷеъ ба зикри ғазали Салмон дар ҳошияи саҳифаи аввали он иттилоъ надодааст. Танҳо роҷеъ ба ин нусха навиштааст: «Нусхаи китобхонаи Маҷлиси Шурои Исломи бо аломати ихтисории «НМ». Ин нусха, ки таҳти шумораи 1081 дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои Исломи ниғаҳдорӣ мешавад, нухае аст, бо хатти насталиқ хаткашӣ шуда ва дар оғози ҳар фасл сарлавҳае зебо, ки бар нафосати нусха афзудааст. Ин нусха низ таърихи китобат ва номи котиб надорад ва дар барги охири он танҳо ин ҷумла ба ҷашм мерасад: «Ғафара-л-лоҳу зунубаҳу тамм», ки гуё қаблан таърих ва номи котибро дошта буда ва ба василаи касе пок ва маҳв шудааст [5, Н].

Таъкиди як нукта муҳим аст, ки дар тамоми муҳрҳои сабтшуда дар ин нусха «Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ» зикр шудааст, вале Муҳаммадризо Тоҳирӣ номи муосири ин китобхонаро овардааст. Маълум аст, ки китобхонаи мазкур то замони Инқилоби Исломии Эрон «Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ» ном дошт ва баъд аз ин рӯйдод тағйири ном кардааст, аммо бо сабаби он нусха ба ин китобхона бештар аз 100 сол қабл ворид гардидааст, ҳама ҷо номи қаблии китобхона бо муҳри он тасдиқ шудааст.

Нусха бо қасидае шуруъ мешавад, ки абёти аввалини он ба ин сурат мебошад:

*Ай ҷалолат хилват аз агёр танҳо сохта,
Ҳикмати ту аз карам дӣ кори фардо сохта.
Парда аз рӯи сифоти зоти худ бардошта,
Ончи пинҳон буда дар илм, ошкоро сохта.
Ақли кул бикишуда бар хуршеди зотат равзана,
В-аз фуруғаш дидаи ҳар зарра бино сохта.
Шаҳнаи шиқат нишааста бар сари бозони кавн,
Дарсгоҳи ақдро дуккони савдо сохта.
Дар бидоят ишқро аз шӯри ҳусн ангехта,
В-аз риёҳи инси инсон руҳ пайдо сохта [4, баргаи 3 (а)].*

Байти зерини ин қасида ба гунаи зайл дар нашри девони Назирӣ омадааст, яъне ба ҷои вожаи «дарсгоҳ», ки дар ин нусха дида мешавад, «дарсгоҳ» омадааст:

*Шаҳнаи шиқат нишааста бар сари бозони кавн,
Дастгоҳи ақдро дуккони савдо сохта [5, с.427].*

Албатта маълум аст, ки дар ҳамаи нусхаҳо шакли дастгоҳи ақл зикр гардидааст. Аммо шакли овардаи котиби ин нусха ҳам қобили таваҷҷуҳ аст, чун тарзи таркибсозии мазкур дар шеъри сабки ҳиндӣ роиҷ мебошад. Вақте дар идома «дуккони савдо» ба кор рафтааст, имкон дорад, ин ҷо шоир дарсгоҳи ақл сохта бошад. Онгуна ки дар шеъри Мирзо Абдулқодири Бедил мо ибораи «адабгоҳи муҳаббат»-ро дучор мешавем:

*Адабгоҳи муҳаббат нози шухӣ барнамедорад,
Чу шабнам сар ба муҳри ашк меболад нигоҳ он ҷо [1, с.43].*

Ба унвони аввалин сурудаи Назирӣ аз сӯи котиб зикр шудани қасидаи мазкур маълум аст. Чун қасида оҳанги муноҷот дорад, онро котиб дар аввал гузоштааст.

Дар баҳши аввали куллии мазкур қасидае бо матлаи зерин ҷой дорад, ки дар нашрҳои девони шоир мушоҳида намешавад:

*Чунон расидани вай сард сохт дунёро,
Ки қард дар дили Маҷнун фусурда Лайлоро.
Насими субҳ бад-онгуна гашт рангситон,
Ки бурд аз қафи дасти нигор хайёро [4, баргаи 12 (б)].*

Баҳши ғазалиёти куллийт бо ғазале шуруъ мешавад, ки байт матлааш чунин аст:

*Изо мо шиъта ан таҳйӣ ҳаётун ҳалватулмиҳё,
Ба расвой баровар сар, зи мастурӣ бурун неҳ по [4, баргаи 251 (б)].*

Дар чараёни муқоисаи он бо матни тасҳеҳнамудаи Муҳаммадризо Тоҳирӣ маълум мешавад, ки ҳарчанд ин тасҳеҳгари девони шоир иддао дорад, ки аз он истифода намудааст, вале фарқиятҳои миёни матнҳо ба мушоҳида мерасад. Масалан, байти зерин дар матни нусхаи хаттӣ чунин омадааст:

*Зи ҳолу хатти рухсораш қазо шакле намуд аввал,
Қалам бардошт ҳар зарра, варақ баргаи аз иншо [4, баргаи 251].*

Ин байт дар нашри Муҳаммадризо Тоҳирӣ ба ин гуна омадааст:

*Зи хатту холи рухсориаш қазо шакле намуд аввал,
Қалам бардошт ҳар зарра, варақ баргаиш аз инишо [5, с.3].*

Маълум мегардад, ки дар мисраи аввал ҷойи «холу хат» ба «хату хол» иваз шудааст. Ҳарчанд дар маънӣ дар ҳарду ҳолат тағйир намешавад, вале ба мушоҳида мерасад, ки фарқияти матнӣ ҷой дорад, ки ба он дар ҳошияи матни ғазал дар нашри Тоҳирӣ ишорате ҳам нарафтааст.

Байти дигари ин ғазал дар матни нусха чунин омадааст:

*Тақозо бар тақозо мерасад, з-он сӯи дил ҳар дам,
Замоне нест холӣ аз ғизон з-ин шавқи корафзо [4, баргаи 251].*

Байти мазкур дар нашри Муҳаммадризо Тоҳирӣ ингуна омадааст:

*Тақозо бар тақозо мерасад, з-он сӯи дил ҳар дам,
Замоне нестам холӣ ғизон з-ин шавқи корафзо [5, с.3].*

Фарқият дар мисраи дувум ба мушоҳида мерасад, вале дар ин маврид ҳам тасҳеҳкунандаи девон ишорат накардааст.

Нусха ба рубоии зерин ба анҷом мерасад:

*Тақдиру иродат ба муродат хезанд,
Ҷонҳо зи адам ба эътимодат хезанд.
Лавҳи ту китоби маҳву исботи ҳақ аст,
Аз саҳви ту миранду ба ёдат хезанд [4, баргаи 393].*

Ҳангоми муқоиса маълум мешавад, ки дар баҳши рубоӣ низ мисли ғазалҳо ва қасоид фарқиятҳое ба ҷашм мерасад. Масалан, рубоии зерин ба ин шакл дар нусхаи хаттии мазкур аст:

*Ҳушбӯст бас ин зулфи дуто, бар кӣ задӣ?
Бӯи ту намедиҳад бигӯ, бар кӣ задӣ?
Ин маънии тоза аз чӣ кас дузидӣ?
Ин шеърӣ ту нест, аз кучо, бар кӣ задӣ? [4, баргаи 392 (а)].*

Рубоӣ дар матни девони Назирии Нишопурӣ, ки аз тарафи Муҳаммадризо Тоҳирӣ тасҳеҳ шудааст, чунин омадааст:

*Ҳушбӯст бас ин зулфи дуто, бар кӣ задӣ?
Бӯи ту намедиҳад чаро, бар кӣ задӣ?
Ин маънии тоза аз чӣ кас дузидӣ?
Ин шеърӣ ту нест, аз кучо, бар кӣ задӣ? [5, с.550].*

Дар нашри мазкур ба ҷойи «бигӯ» дар мисраи дувум чаро омадааст. Ҷолиб он аст, ки Муҳаммадризо Тоҳирӣ мавҷудияти гунаи мазкур дар куллиятро ишора намудааст, аммо шакли мавриди таваҷҷуҳи хешро интиҳоб намудааст. Мусахҳеҳи девони шоир Муҳаммадризо Тоҳирӣ, ки ин нусхари дар кори тасҳеҳи хеш истифода кардааст, маълум нест, ки чаро ин шакли саҳеҳи онро барнагирифтааст.

Ба назари мо, гунаи саҳеҳ ҳамон аст, ки дар нусхаи мавриди истифодаи мо қарор дорад. Чун вақте «бигӯ бар кӣ задӣ» гуфта мешавад, саволии мантиқӣ аст. Аммо дар шакли «чаро бар кӣ задӣ» ҳалали мантиқӣ дида мешавад. Худи Муҳаммадризо Тоҳирӣ низ зимни зикри маълумот дар бораи ин нусха ба сиҳҳатии мутуни он ишорат карда, менависад: «Ин нусха аз назари сиҳҳати матолиб ва зебоии хат беҳтар аз нусхаи «НХ» мебошад» манзур аз ин нусха ҳамон нусхаи китобхонаи Табрез аст, ки онро Муҳаммадризо Тоҳирӣ асос қарор додааст.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои баррасӣ ва таҳқиқи вижагиҳои нусхаи хаттии «Куллият»-и Назирии Нишопурӣ гувоҳи он аст, ки ин дастхат, бо вучуди зикр нашудани номи котиб ва таърихи китобат, яке аз сарчашмаҳои муътабартару мукаммали осори шоир маҳсуб меёбад. Ҳарчанд мусахҳеҳи «Девон»-и шоир-Муҳаммадризо Тоҳирӣ бар истифода аз ин нусха таъкид варзидааст, аммо таҳлили муқоисавии мо нишон дод, ки миёни ин дастхат ва матни ҷопӣ тафовутҳои ҷиддие мавҷуданд, ки аз назари муҳаққиқи мазкур дур мондаанд. Аз ҷумла, дар баҳши қасоид мо ба қасидае дучор омадем, ки дар нашри Муҳаммадризо Тоҳирӣ вонамехӯрад. Бинобар ин, аҳамияти ин нусхаи гаронбаҳо тақозо мекунад, ки дар оянда ҳангоми таҳияи матни комили илмӣ-интиқодии мероси адабии Назирии Нишопурӣ ҳамчун яке аз манобеи асливу калидӣ мавриди истифода қарор гирад.

Адабиёт

1. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Нусхаи илмӣ-интиқодии газалиёт. Ба эҳтимоми Абдулваҳҳоби Ҷ.1. / Мирзо Абдулқодир Бедил.–Рутердом [Нидерландия]: ISKAMP printing, 2018.– 740 с.
2. Нишопурӣ, Назирӣ. Куллиёт. Нусхаи хаттии Маркази мероси хаттии АМИ Тоҷикистон, таҳти шумораи 823. 321 с.
3. Нишопурӣ, Назирӣ. Девон. Нусхаи хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломи, таҳти шумораи 90209.
4. Нишопурӣ, Назирӣ. Девон. Нусхаи хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломи, таҳти шумораи 1081.
5. Нишопурӣ, Назирӣ. Девон. Тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммадризо Тоҳирӣ.- Техрон: Нигоҳ, 1389.- 672 с.
6. Нишопурӣ, Назирӣ. Рубоиёт. Таҳия, тасҳеҳ, тавзеҳ ва пешгуфтор аз Обидҷон Маҳмудзода.- Хучанд: Ношир, 2022.- 160 с.
7. Нишопурӣ, Назирӣ. Девон. Нусхаи хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломи, таҳти шумораи 2516.
8. Нусхаи хаттии девони Назирии Нишопурӣ [Манбаи электронӣ]. – URL: https://www.fihrist.org.uk/catalog/manuscript_34160?utm_source=chatgpt.com
9. Одинаев Одинамуҳаммад. Тавсифи нусхаҳои хаттии девони Бедил дар китобхонаҳои ҷаҳон. Паёми Донишӯҳои давлатии омӯзгорӣ, 2020 №3 (86). Саҳ. 220-228.
- 10.Рё, Чарлз. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Музеи Британия. –Лондон: 1882. ҷ.2.
- 11.Соваҷӣ, Салмон. Куллиёт. Ба тасҳеҳ ва муқаддимаи доктор Аббосалӣ Вафой: - Техрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1376.- 765 с.
- 12.Хуӣ, Али Садрой. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломи. – Эрон – Қум: Маркази мутолеот ва таҳқиқоти исломи, 1377. ҷ.36.
13. Феҳристи китобҳои хаттии Китобхонаи миллии Малик (зери назари Эраҷи Афшор ва Муҳаммадтақӣ Донишпажӯх). –Техрон: 1354. ҷ. 2.
- 14.Шамисо, Сирус. Сайри рубой дар шеъри форсӣ.- Техрон: Фирдавс, 1374- 392.

НУСХАШИНОСИИ ДАСТХАТИ НОДИРИ КУЛЛИЁТИ НАЗИРИИ НИШОПУРӢ ДАР КИТОБХОНАИ МАҶЛИСИ ШҶРОИ МИЛӢ

Нусхаҳои хаттии куллиёт ва девони Назирии Нишопурӣ дар китобхонаҳои мухталифи олам маҳфузанд, ки бахше аз онҳо дар марказҳои нусхаҳои хаттии форсии Аврупо нигоҳдорӣ мешавад. Яке аз нусхаҳои комили куллиёти Назирӣ бо шумори 1081 дар китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Ҷумҳурии Исломии Эрон маҳфуз аст, ки аз 394 барга ва дар умум 798 саҳифа иборат буда, қасидаву таркиббанд, моддаи таърих, тарҷеббанд, қитъаву рубоиёти шоирро фаро мегирад. Ҳарчанд ин нусха дар кори тасҳеҳи Муҳаммадризо Тоҳирӣ истифода шудааст, аммо таҳқиқи муаллифи мақола муқаррар кардааст, ки миёни матни нусха ва нашри мазкур фарқиято ҷой доранд. Мақола ба таҳқиқи вежагиҳои муҳимми ин нусха бахшида шудааст, ки арзиши онро дар кори матншиносӣ ва тасҳеҳи матни илмӣ-интиқодии куллиёти Назирии Нишопурӣ муқаррар месозад.

Калидвожаҳо: Назирии Нишопурӣ, нусхаҳои хаттӣ, девон, куллиёт, матншиносӣ, нусхашиносӣ, матни илмӣ-интиқодӣ, сарчашмашиносӣ.

КОДИКОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РЕДКОЙ РУКОПИСИ «КУЛЛИЁТА» НАЗИРИ НИШАПУРИ В БИБЛИОТЕКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕДЖЛИСА

Рукописные списки куллията и дивана Назири Нишапури хранятся в различных библиотеках мира, часть из которых находится в европейских центрах хранения персидских рукописей. Один из полных списков «Куллията» Назири под шифром 1081 хранится в Библиотеке Меджлиса Исламского совета Исламской Республики Иран. Данная рукопись состоит из 394 листов-798 страниц и включает касиды и таркиббанды, хронограммы (мадда-йи тарих), тарджибанды, кыт'а и рубаи поэта. Хотя этот список был использован Мохаммадрезой Тахири при подготовке своего издания, исследование автора статьи установило наличие различий между текстом рукописи и указанным печатным изданием. Статья посвящена изучению важных особенностей данной рукописи, что позволяет определить её значение для текстологических исследований и подготовки научно-критического издания «Куллията» Назири Нишапури.

Ключевые слова: Назири Нишапури, рукописи, диван, куллият, текстология, кодикология, научно-критическое издание, источниковедение.

CODICOLOGICAL STUDY OF A RARE MANUSCRIPT OF NAZIRI NISHAPURI'S "KULLIYAT" IN THE LIBRARY OF THE NATIONAL CONSULTATIVE ASSEMBLY

Manuscript copies of the Kulliyāt and *Dīvān* of Nāzirī Nishāpūrī are preserved in various libraries around the world, some of which are housed in European centers of Persian manuscript collections. One complete manuscript of the Kulliyāt, catalogued under no. 1081, is kept in the Library of the Islamic Consultative Assembly of the Islamic Republic of Iran. This manuscript comprises 394 folios -798 pages and contains the poet's qasīdas, tarkīb-bands, chronograms (mādda-yi tārikh), tarjī'-bands, qit'as, and rubā'īs. Although this manuscript was utilized by Mohammad-Reza Tahiri in his edited edition, the author's research has demonstrated that there are textual differences between the manuscript and the published version. The article is devoted to examining the significant features of this manuscript, thereby determining its value for textual scholarship and for preparing a scholarly critical edition of the Kulliyāt of Nāzirī Nishāpūrī.

Keywords: Nāzirī Nishāpūrī, manuscripts, dīvān, kulliyāt, textual criticism, codicology, scholarly critical edition, source studies.

Дар бораи муаллиф

*Маҳмудзода Обидҷони Бекназар
Доктори илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи назария ва таърихи адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: mirobid-26@mail.ru*

Об авторе

*Махмудзаде Обиджони Бекназар
Доктор филологических наук, доцент
кафедры теории и истории литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр.Рудаки, 121
E-mail: mirobid-26@mail.ru*

About the author

*Mahmudzoda Obidjon Beknazar
Doctor of Philology, Associate Professor of
the Department of the Theory and History of
Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Aini
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: mirobid-26@mail.ru*

ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДА РОМАНА ДЖАЛОЛА ИКРАМИ «ДУХТАРИ ОТАШ» («ДОЧЬ ОГНЯ»)

Бакаева М. Т.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Таджикский язык, один из древнейших языков, в результате победы Октября, получил дальнейшее свое развитие; обогащается лексический состав, совершенствуется его грамматический строй. На таджикском языке написаны выдающиеся произведения таджикских советских писателей, переведены произведения, шедевры русской и мировой культуры. Произведения основоположника таджикской советской литературы Садриддина Айни, видных таджикских писателей, таких как М. Турсун-Заде, Дж. Икрами, С. Улугзода, Р. Джалил, М. Миршакар, Ф.Мухаммадиев приобрели широкую популярность не только в нашей стране, но и за ее пределами. Поэтому изучение языка и стиля писателей в целом и отдельных художественных произведений в частности все более привлекает внимание языковедов.

За последние годы проделана большая кропотливая работа по изучению грамматического строя таджикского языка, его истории, фонетики и лексики. В данной статье мы рассмотрим использование и изучение таджикской лексики, а также лексических и фразеологических особенностей в переводе романа крупного советского таджикского писателя прозаика Джалола Икрами «Духтари оташ» («Дочь огня»), в сравнительно типологическом аспекте. Таджикскими Лингвистами опубликовано большое количество работ, посвященных вопросам языка и стиля художественных произведений таджикских писателей и в частности в переводах их произведений так как при сопоставительной типологии можно разглядеть стилистическую окрашенность и специфику того или иного слово или выражения.

Однако эти работы являются лишь началом фундаментальных исследований в области языка и стиля таджикских писателей.

Этот роман в творчестве писателя занимает наиболее важное место. Перевод и издание романа на русском и узбекском языках сделали его достоянием всего советского читателя. Присвоение Джалола Икрами за этот роман звание Лауреата республиканской премии имени Рудаки говорит о его популярности. Анализ некоторых особенностей идейного содержания, языка и стиля романа посвящены отдельные научные работы [3, с. 8].

Современное таджикское литературоведение сегодня все более расширяет свои границы в исследования проблематики малоизученных тем. Исследования такого рода способствуют развитию литературного процесса в таджикской и русской литературе, раскрывают своеобразие творческой лаборатории писателя, малоизвестные страницы его мастерства. Результаты исследования, несомненно, заполнят «белые пятна» его творческой биографии и дадут ценный материал для теоретических и практических выводов.

В данной статье мы будем говорить об изучение лексических особенностей языка художественного произведения на примере переводов таджикского писателя и прозаика Джалола Икрами «Духтари оташ» («Дочь огня»).

Джалол Икрами оставил за собой выдающееся творение, состоящее из романов, рассказов, повестей и других прозаических произведений. Среди его произведений — «Девушка огня», написанная в жанре романа. «Девушка огня» это один из самых выдающихся романов советской таджикской литературы, в котором отражены самые разные темы, начиная с семейно бытовых и кончая историческими.

В начале данной статьи хотелось бы остановиться на небольшой предыстории написания романа. Как известно для многих читателей в романе наблюдаются две сюжетные линии это описание жизни главной героини произведения это жизнь служанки Дилором и ее внучка Фирузы. В образе служанки Дилором писатель воплотил образ женщин таджичек борца и активисток. Несмотря на то что сам Дж.Икрами был коренным выходцем из Бухары

но для создания достоверной картины жизни, и описания быта окружающей среды, одежды писателю нужны были точные данные. И вот здесь хотелось бы поделиться воспоминаниями моей бабушки Ахмедовой Бахшандаой которая внесла пусть даже самый незначительный но вклад в создания романа. Дело было вот как: в 1936 году в Душанбе шла подготовка к открытию театра оперы и балета имени Садриддина Айни работа шла бурно и для вышивания занавеси были приглашены несколько женщины золотошвеек, среди которых была моя бабушка Ахмедова Бахшандаой, здесь произошла встреча с писателем, Д.Икромии освещал подготовку открытия театра. Знакомство оказалась судьбоносной в разговоре с писателем золотошвея Ахмедова рассказала, как ей пришлось уехать из родной Бухары во время революции. Дело в том, что Ахмедова Б., была жительницей той улицы, о которой рассказывает писатель в своем романе, если читатели помнят, то писатель подробно описывает улицу ремесленников в своем произведении и была как раз прислужой (каниз). Писатель ежедневно приходил и подробно записывал в тетради рассказы Ахмедовой Б., которая в подробности рассказывала состояние женщин и низшего класса, анализируя и обсуждая вопросы человеческого достоинства, самоуважения, гордости и чести. Очень примечательно то, что многие произведения Д.Икромии переведены на русский язык, что дает возможной большой аудитории читателей познакомиться с особенностями лексики использованной в произведении.

В данной статье мы попытаемся найти не только положительные стороны переводов на русский язык, осуществленные различными русскими переводчиками, но и понять принципы работы этих переводчиков, а также передачи лексических особенностей языка.

В советское время произведения национальных литератур чаще переводились переводчиками, не знающими языка оригинала, то есть по подстрочнику. Несомненно, при таком переводе не всегда можно понять истинное мастерство переводчика. До сих пор в таджикской литературе нет исследований, посвященных сравнению переводов Л. Соболева, С. Бородина, Ю. Либединского, Н. Чертову, К. Горбунова, В. Смирнову, М. Юфит, З. Шишову, М. Никитина, К. Симонова, А. Борщаговского, А. Мусатова и др.

В статье мы задались целью на основе исследования мастерства писателя показать насколько глубоко и всесторонне использованы писателем лексические богатства общенародного языка. Определить основные приемы и методы отбора лексических средств из сокровищницы общенародного языка в целях создания образного, выразительного языка в соответствии с содержанием, идейным замыслом произведения, с художественным вкусом и мастерством писателя. Описать приемы семантического обновления лексических средств, их стилистическое употребление. Таким образом, в основу работы положен принцип рассмотрение лексических особенностей языка художественного произведения.

Изучение лексических особенностей языка художественного произведения в аспекте составляет основу изучения данной темы, так как изучение лексики невозможно без анализа его стиля, без определения его эстетических особенностей с учетом идейного содержания романа, системы образов.

Анализ лексических особенностей языка произведения приемлемо рассмотреть в народно-разговорной лексике. Употребление лексики требует от писателя мастерства, таланта и умения искусно выбирать слова и выражения. М. Горький относительно выбора слов и их действенности писал: «Нужны подвиги! Подвиги! Нужны такие слова, которые бы звучали, как колокол набата, тревожили все и, сотрясая, толкали вперед» [5, с. 334].

При анализе народно разговорной лексики основное внимание уделяется двум функциям; употребления слов этой группы номинативной и эмоционально-окрашенной. Внутри каждой группы выделяются подгруппы. При разборе лексики указывается, в какой степени слова и выражения связаны с идейным содержанием, образностью, эстетической и эмоциональной стороной языка романа. Лексика этой группы рассматривается в сочетании с их общеупотребительными синонимами.

В языке персонажей и в авторской речи романа предметные понятия выражают события действительной жизни, характерные черты героев, идейную и художественную целеустремленность романа. С этой целью в романе использованы различные формы народно - разговорной лексики в сочетании с их литературными синонимами: шӯхй-хазл (шутка); соҳиб - шавҳар (муж); сарбанд - руймол (платок) и т., п.

Слова, выражающие названия предметов домашнего обихода, жилья, одежды, еды и другие составляют большую группу предметных понятий. Например: чойгардон — черпак, тақсимй — тарелочка, тағора — таз, чарх — прялка, хум — глиняный кувшин, офтоба — узкогорлый кувшин с носиком и другие данная народно разговорная лексика подчеркивает лексическую окрашенность произведения.

Для реалистического изображения образа жизни жителей Бухары, писатель умело использует названия одежды, обуви, часть из которых имеют историческое и этнографическое значение: сарбанд — платок, чакман — халат из шерсти, якандоз — подстилка, чағбут — тряпье и другие.

В группу предметной лексики также можно включить слова, выражающие родственные отношения, имена собственные и другие, которые общеупотребительны как в современном литературном, так и в разговорном языке. Такие слова раскрывают их стилистические функции, в выборе имен собственных персонажей и изображении их портрета писатель показывает свое мастерство. Для изображения внутреннего мира персонажей писатель умело выбирает такие имена, которые вполне соответствуют замыслу писателя. К именам положительных и отрицательных персонажей добавляются прозвища, клички танбӯр, ғарч, ғафабанд и др.

Писатель использует разговорные слова обычно в тех случаях, в которых их литературные синонимы не могут так выразительно и ясно передать духовное состояние персонажей. Так, слово ғичин — литературный синоним — нафрат (раздражение, отвращение) в изображении духовного состояния положительного героя, его отвращения к заискиванию и лести отрицательного персонажа играет важную стилистическую функцию.

Для реалистического изображения действительности и усиления разительности наряду с прямыми основными значениями слов с идейным и художественным содержанием произведения писатель широко использует переносные, метафорические значения, их эмоциональную окрашенность и художественное воздействие. Автором учтены все переносные значения слов в языке писателя и персонажей. К ним относятся слова: нонхур (дословно иждивенец, переносное — дармоед), саркут (дословно остаток еды, переносное — женщина, доставшаяся от другого) и т. д. [12, с. 37].

Подробному анализу подверглись слова, которые выражают различные свойства и качества предметов и явлений. Подобные слова служат для ясного, четкого и меткого изображения, для живого, плавного и художественного описания качеств предметов, персонажей. Часть этих слов или не имеют литературных синонимов, или употребляются рядом с ними. Эта группа слов служит также как средство характеристики персонажей. В этих случаях художественная окрашенность употребляемых слов выражена слабо. К этой группе относятся: рӯздида (много переживший, опытный), шалақ (распатанный, изношенный), ганда (дословно плохой), бекора (плохой) хотя более приемлемо (бездельник); шилпуқ (слезящийся), баттол (наглый, нахальный) и другие [11, с. 165]. При анализе этих слов автором приведены и их переносные значения, указаны стилистические функции. Слова, которые выражают различные свойства и качества положительных персонажей со своими различными смысловыми оттенками придают силу и яркость реалистическому изображению. Так, слово бенамак, дословно означающее чуть соленый или несолёный и малосолёный, писатель употребляет для изображения привлекательного, очаровательного личика положительного персонажа. В эту подгруппу включаются также слова с грубыми неучтивыми оттенками, бранные слова. В речи положительных персонажей они употреблены в основном с целью обличения отрицательных персонажей, а в речи отрицательных персонажей с оттенком иронии по отношению к отрицательным же персонажам. Эмоциональная окрашенность подобных слов, типа как ироничность выражены намного сильнее. Например: сакалту (бродячий), буғузаълам (толстобрюхий умник), нарғул (мужлан), шоҳнашикаста (дерзкий), буздил (трусливый), фисмик (сопливый), хукбашара (подобный свинье), лаллу (неумелый, глуповатый), калфаҳм (глупый), фалокат (грязный, запущенный) и другие [12, с. 334]. Эти же функции выполняют слова — глаголы, выразительные и эстетически окрашенные. Они выражают различные состояния духовной жизни людей, являясь средством раскрытия психологии и чувств человека. Глагольные слова живого народного языка в речи персонажей служат для изображения различных действий людей.

Лексика данного разряда: хай кардан (гнать, погнать), даккос задан (спрыгнуть), расво кардан (позорить, срамить), сур кардан (гнать), убур кардан (убегать, удрать), лаккидан (болтать), хоёндан (натравить друг на друга) и другие [12, с. 37].

Для стиля писателя является характерным и то, что большая группа слов и выражений, которые общеупотребительны в произведении, использованы в народно-разговорной речи. Писатель обращает особое внимание на диалект употребительный в речи жителей старой да и сегодняшней Бухары.

Так, слово поидан в литературном и народно-разговорном языке имеет ряд значений или выражает различные смысловые оттенки. Например: поидан в значении быть стойким, твердым, постоянным, стоять, продержаться, жить и т. д. В романе слова этого разряда (ёзидан, ёзондан, доштан, мондан, расидан, чўлидан и др.) использованы как в повествовательной речи, так и в речи персонажей, для детального анализа которых в работе приводятся многочисленные примеры. В произведении также рассматриваются общеупотребительные глаголы, которые в живом народном языке употребляются в различных значениях. Художественная выразительность и эмоциональная окрашенность слов этого разряда делают речь яркой, красивой, лаконичной. Употребление их в переносном значении придает словам живого народного языка новое звучание.

На примере анализа таких глаголов показан индивидуальный стиль писателя. К ним отнесены: сўхтан—гореть, сгореть. Переносные значения: пропадать бесполезно, идти прахом, сочувствовать, жалеть, оплакивать, соболезновать, печалиться, страдать, ненавидеть, афтодан—упасть, давондан—послать бегом задан - бить, биться, играть, упасть, часпидан — приставать, хвастаться и др.

При рассмотрении литературно-книжных слов в романе рассмотрены два вида употребления подобных слов: слова исконно таджикского языка, характерные стилю языка классической таджикской литературы, которые в настоящее время используются только в литературном языке. В эту группу входят слова: гунудан - дремать, спать, уснуть, фурутан - скромный, густурдан - подстелить, нозофарин - изящный и другие. В большинстве случаев эти слова употреблены в повествовательной и описательной речи писателя. Некоторые из них имеют незначительные специфические, стилистические свойства.

В другую группу заключены слова, в основном, арабского происхождения. Их лексическое значение и стилистические особенности также являются не одинаковыми. В данной статье рассматриваются слова, использованные с целью не допустить повторения наряду с другими литературными синонимами; муоинакор - диққаткор (осмотрительный), фариза - тахмин (предположение), суммот - башара, афту андом (физиономия, внешность), ахбоб - дўстон (друзья) и другие.

Вместе с тем указывается, что иногда некоторые литературно-книжные слова в речи персонажей употреблены неуместно. Так, слово тақирр выражает устное изложение, ораторство. Писатель употребляет его как письменное изложение, объяснение: «Аз мактубатон, аз тақирратон доништам, ки шумо шоира не, шумо парии назм хастед». (По вашему письму, объяснению видно, что вы не поэтесса, нет, вы пери поэзии) [13, с. 182]. Слова муруқиб— наблюдатель, макхур — побежденный и другие также относятся к этой группе.

В произведении писатель использует русско-интернациональные слова, которые вполне соответствует содержанию романа «Дочь огня» и творческим замыслам писателя. Описываемые события относятся ко второй половине XIX и началу XX столетия. Использование русско-интернациональных слов является отражением соответствующих перемен различных сторон жизни страны.

Русско-интернациональные слова рассматриваются в следующих подгруппах.

Слова, выражающие конкретные понятия и явления, вошедшие в литературный таджикский язык. Большинство из них в таджикском языке не имеют эквивалента, или их эквиваленты в описываемые времена не были общеупотребительными (император, полиция, жандарм, аэропорт, офицер, фабрикант, революция, большевик) и другие. При анализе обращается внимание и на то, что соответствующие эквиваленты употребляются в основном в речи персонажей. Например, вместо пристав — миршаби рус, император—оқподшоҳ, подшоҳ, полиция— миршабхона, революция—инқилоб, газета—рузнома и т. п. Часть

русско-интернациональной лексики составляют слова, которые не имели тогда соответствующего таджикского эквивалента. Употребление этих слов тесно связано с содержанием произведения, в котором изображены рабочая среда, революционный подъем рабочих и трудящихся Бухары, борьба за свержение Бухарского эмирата.

К подгруппе русско-интернациональной лексики также отнесены слова и термины железнодорожного транспорта: вокзал, депо, вагон, купе, локомотив, машинист, семафор; предметы домашнего обихода: стол, табуретка, самовар; название сладостей: шоколад, конфета, а также такие слова, как судья, папиросы, касса, билет, пассаж. Некоторые из вышеуказанных слов были широко употребительны, такие как, станция (истгох) аптека (дорухона) и другие. [13. с. 37].

Часть русско-интернациональных слов в произведении переведены на таджикский язык буквально, и являются калькой: сепоя (треножник), чаҳонбинӣ (мировоззрение), корпартой (стачка), ҳаракати коргарон (рабочее движение), қоидаҳои эҳтиёткорӣ (конспирация), хуштаки раҳил (сигнал отбытия,) и т. д. В составе некоторых словосочетаний употреблены русские, и таджикские слова: хуштоқи головної (головной сигнал), давлати император (государство императора), сари стол (за стол), плитаи оҳанин (железная плита), вағони сурх (красный вагон) и т. д. Эта же закономерность наблюдается в ряде сложных слов: паровозхайкунӣ (вождение паровоза), бомбаборон (бомбардировка), асфальтпӯш (асфальтированный) и т. д. [6. с. 182].

Еще одну группу русско-интернациональной лексики составляют экспрессивно и стилистически окрашенные слова: аэроплан, консул, рабочий, политик и другие). Так, например, слово рабочий в речи персонажа, знающего русский язык, употреблено специально не для выражения вообще рабочих, а рабочих-большевиков и с целью различия рабочих от работников вообще. Слова кӯнсул (консул), абрупалон (аэроплан) в речи отрицательных персонажей передают мягкий юмор.

Многочисленнее русско-интернациональные слова в фонетически измененной форме встречаются в речи персонажей, в основном в речи неграмотных и пожилых, для индивидуализации их речи. Вместе с тем следует заметить, что некоторые фонетически измененные русские слова употреблены и в повествовательной речи писателя без всякой стилистической необходимости. Например: шикоф (шкаф, таджикский эквивалент—чевон), кондуктур (кондуктор), бонк (банк), Ўрунбург (Оренбург, қанфит (конфеты) и другие.

Необходимо подчеркнуть, что большинство переводчиков, которые занимались переводом произведений, старались мастерски поддерживать все законы и принципы художественного перевода литературного произведения. Это подтверждают большинство исследователей творчества Д.Икрами, так как он с познанием высокой ответственности литературного творчества, обращал особое внимание на каждый перевод своего произведения.

Если изложить иначе, переводы романов, новелл и рассказов, способствуют не только популярности таджикского языка, но и влияют на литературную сферу, особенно на художественную прозу Советского Союза.

В современном таджикском литературоведении до сих пор не в полной мере исследованы работы, посвященные комплексному рассмотрению переводов произведений Д.Икрами на русский язык.

Доказано, что перевод художественного текста - это «процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения» [1, с. 4].

Намеченный метод рассмотрения и сравнительный анализ лингвистической лексики позволил выявить манеры перевода переводчиков произведений с таджикского языка на русский, черты, свойственные личности переводчика, в числе которых, кроме знания языка, числятся мировоззрение, культурологические знания, отношение к потенциальному читателю, а самое главное менталитет и диалект речи.

Сопоставительный анализ перевода лингвистических особенностей романа «Духтари оташ», позволяет рассматривать насколько важно можно говорить о том, что в переводе всех переводчиков имеется ряд сходств в подходе к переводу, но при этом каждый переводчик рассматривает лингвистические особенности по своему, и представляли ряд различий.

Как правило, черты сходств обнаруживаются в подаче таких переводческих трансформаций, которые номинируют те явления в национальной таджикской картине мира, которые, являясь постоянным атрибутом таджикской культуры, и известны русскому читателю. К их числу можно отнести наименования, религиозных, собственных имен, а также бытовых деталей.

Литература

1. Бакаева, М. Т. Интенсификация разговорной речи в художественную сферу современной прозы / М. Т. Бакаева // Вестник Педагогического университета. – 2012. – № 4(47). – С. 237-240.
2. Бакаева, М. Т. Взаимосвязь и различия в русской и таджикской прозе / М. Т. Бакаева // Вестник Педагогического университета. – 2012. – № 4(47). – С. 240-244.
3. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. - Ленинград, 1964.
4. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Сб. статей «Шахматов А. А.». – М.-Л., 1947. – С. 64.
5. Горький М., собр. соч. в тридцати томах, т. I, Госиздат, 1949-1955. – 334 с.
6. Қайдохӣ С. Айни оид ба забон ва услуби адабиёти бадеӣ // Шарҳи сурх. – 1958. - № 4. – С. 37.
7. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 256 с.
8. Ларин Б. А. Очерки фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических единиц). Уч. записки ЛГУ, серия филологических наук, Вып. 24, JSfo 198. Изд-во ЛГУ, 1956.
9. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. - Сталинобод, 1959. – 120 с.
10. Толстой Л. Н. Пол. соб. соч. Т. XIII, 1950. – 593 с.
11. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта, ҷилди 1, 2. - Душанбе, 1963-1964.
12. Чалол Икромӣ. Духтари оташ. - Душанбе, 1962. – 510 с.
13. Чалол Икромӣ. Духтари оташ. - Душанбе, Адиб, 2009. - 560 с.

ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДА РОМАНА ДЖАЛОЛА ИКРАМИ «ДУХТАРИ ОТАШ» («ДОЧЬ ОГНЯ»)

За последние годы проделана большая кропотливая работа по изучению грамматического строя таджикского языка, его истории, фонетики и лексики. Особое внимание уделяется использованию и изучению таджикской лексики, а также лексических и фразеологических особенностей в переводе романа крупного советского таджикского писателя прозаика Джалола Икрами «Духтари оташ» («Дочь огня»), в сравнительно типологическом аспекте. Современное таджикское литературоведение сегодня все более расширяет свои границы в исследования проблематики малоизученных тем. Исследования такого рода способствуют развитию литературного процесса в таджикской и русской литературе, раскрывают своеобразие творческой лаборатории писателей, и малоизвестные страницы их творчества. Данные наблюдения, несомненно, заполняют «белые пятна» в творческой биографии писателей и дадут ценный материал для теоретических и практических выводов.

Ключевые слова: кропотливая работа, грамматический строй, язык, история, лексика, изучение, фразеологические особенности, перевод, роман, писатель.

ОМУЗИШИ ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ АСАРИ БАДЕӢ ДАР МИСОЛИ ТАРҶУМАИ РОМАНИ «ДУХТАРИ ОТАШ»-И ЧАЛОЛ ИКРОМӢ

Дар солҳои охир дар бобати омӯхтани сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ, таърих, фонетика ва луғат кори бисёре ба анҷом расонида шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба истифода ва омӯзиши лексикаи тоҷикӣ, инчунин хусусиятҳои лексикиву фразеологӣ дар тарҷумаи романи нависанда ва насрнависи бузурги тоҷики шуравӣ Чалол Икромӣ «Духтари оташ» аз лиҳози муқоисавӣ-типологӣ зоҳир карда шудааст. Адабиётшиносии муосири тоҷик имруз дар тадқиқи проблемаҳои мавзӯҳои кам омӯхташуда доираи худро торафт васеъ мекунад. Тадқиқоти ин гуна асарҳо ба инкишофи раванди адабии адабиёти тоҷику рус мусоидат карда, хусусияти лабораторияи эҷодии адибон, саҳифаҳои кашфнашудаи эҷодиёти онҳоро ошкор мекунад. Ин мушоҳидаҳо бешубҳа «ҷойҳои холӣ»-и зиндагиномаи эҷодии адибонро пур карда, барои ҳулосаҳои назариявӣ амалӣ маводди арзишманд медиҳад.

Калидвожаҳо: кори пурзаҳмат, сохтори грамматикӣ, забон, таърих, лексика, омӯзиш, хусусиятҳои фразеологӣ, тарҷума, роман, нависанда.

STUDY OF LEXICAL FEATURES OF THE LANGUAGE OF A WORK OF ART USING THE EXAMPLE OF THE TRANSLATION OF JALOL IKRAMI'S NOVEL "DUKHTARI OTASH" ("DAUGHTER OF FIRE")

In recent years, much painstaking work has been done to study the grammatical structure of the Tajik language, its history, phonetics and vocabulary. Particular attention is paid to the use and study of Tajik vocabulary, as well as lexical and phraseological features in the translation of the novel by the major Soviet Tajik writer and prose writer Jalol Ikrami "Dukhtari Otash" ("Daughter of Fire"), in a comparative typological aspect. Modern Tajik literary criticism today is increasingly expanding its boundaries in the study of problems of little-studied topics. Studies of this kind contribute to the development of the literary process in Tajik and Russian literature, reveal the originality of the creative laboratory of writers, and little-known pages of their work. These observations will undoubtedly fill in the "blank spots" in the creative biography of writers and provide valuable material for theoretical and practical conclusions.

Keywords: painstaking work, grammatical structure, language, history, vocabulary, study, phraseological features, translation, novel, writer.

Об авторе

Бакаева Мехринисо Тугаловна
Кандидат филологических наук, доцент,
заведующая кафедрой русской и мировой
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: miss_bakaeva@mail.ru

About the author

Bakaeva Mekhriniso Tugalovna
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor, head of the department of Russian
and world literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: miss_bakaeva@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Бакаева Мехринисо Тугаловна
Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири
кафедрои адабиёти рус ва ҷаҳон
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: miss_bakaeva@mail.ru

АРЗИШИ «ШОҲНОМА» АЗ НИГОҲИ ФИРДАВСӢ

*Зебарниё М. Ҷ.**Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур*

Дар бораи «Шоҳнома»-и безаволи Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ муҳаққиқони зиёди олам бо забонҳои гуногун садҳо чилд китоб иншо намуда, ба ин шоҳасар баҳои баланд додаанд. Аз ҷумла Марр Ю. Н. навиштааст: «Шоҳнома» асарест, ки офтоби назми форс дар он ба ваҷҳи камолу таракқӣ расида, манзумаест, ки онро метавон ганҷинаи ғасоҳати забони форсӣ ва ҳазинаи суҳанварӣ номид. Ёдгориест, ки ҳамаи достонҳо ва қиссаи он ба анвои саноеъ ва қудрати шеърӣ ораста шуда ... Ин китоб то замоне, ки ин олам барпост, боқӣ ва раҳнамои шуарову нависандагон хоҳад буд» [13, с. 35]. Аммо ягон нафар аз олимону адибон ва шуарову муҳлисони каломи ноби Фирдавсӣ мисли ҳуди шоир ин асарро тавсиф накардаанд. Зеро ин Ҳакими фарзона ба азамати кори худ ва шеваи ашъораш аз ҳама кас огоҳтар буда аст.

Шоир ба суҳани баланд арҷ мегузорад. Ў итминон дорад, ки суҳанони офаридааш дорои мазмуну муҳтавои баланд мебошанд. Ҳамчунин ба ёдгории арзандае, ки аз ӯ боқӣ мемонад суҳаншиносон офарин хоҳанд гуфт. Ё ба таври дигар ифода намоем, суҳаншиносон мафтунӣ андешаҳои волею суҳанҳои пухта ва дар мизони ақл санҷидаи шоир хоҳанд ғашт.

*Ки монад зим ан ёдгоре чунин,**Бар ӯ офарингӯ кунад офарин [3, с. 1188].*

Ситоиш аз хираду хирадмандӣ ва мазаммати нобихрадӣ дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ нақши асосӣ дорад. Ў суҳани хешро баробар бо хирад медонад. Шоир бар он бовар аст, ки агар суҳан бо хирад баробар шавад, дар он сурат равони сароянда ромиш мебарад.

*Суҳан чун баробар шавад бо хирад,**Равони сароянда ромиш барад [3, с. 275].*

Фирдавсӣ дар шоҳасараш ба мафҳуми хирад диққати махсус дода, роҷеъ ба ин мафҳум ақидаҳои ҷолиб баён намудааст. Аз ҷумла шоир бар он бовар аст, ки худованд аз бандасе хушнуд мебошад, ки дар суҳанонаш аз хирад суд ҷӯяд.

*Ҷаҳондор аз ин банда хушнуд бод,**Хирдамоя боду суҳансуд бод [3, с. 1048].*

Суҳан бояд зебову бомазмун ва хирадмандона бошад то шунавандаю хонандаро мафтун намуда, ба тааммулу тафаккур водор намояд. Бинобар ин, Фирдавсӣ мӯшикофонаву бориқбинона суҳан мегӯяд.

*Ки ӯ дар суҳан мӯй кофад ҳама,**Ба бориқ андар бибофад ҳама. [3, с. 1048].*

Ба андешаи Фирдавсӣ касе, ки каломи мавзунӣ баландмазмун эҷод мекунад муосирон ва ояндагон аз ӯ танҳо ба некӣ ёд мекунанд.

*Ки ҳар кас, ки андар суҳан дод, дод.**Аз ӯ ҷуз ба некӣ нагиранд ёд. [3, с. 353].*

Ин байти офаридаи Фирдавсӣ дар воқеъ дуруст аст. Зеро зиёда аз ҳазор сол аст, ки «Шоҳнома» ҳамчун ҳамосаи ҷаҳонӣ эътироф гардида, оламиён Фирдавсиро ба некӣ ёд мекунанд. Ҷоп гардидани осори зиёди илмию тадқиқотӣ аз ҷониби муҳаққиқони гуногунзабон перомунӣ рӯзгор ва асари гаронарзиши Фирдавсӣ далели ин гуфтаҳост.

Суҳани Фирдавсӣ бо вучуди он ки ҷаззобу дилнишин аст, хеле сеҳрангез низ мебошад. Дар ин бора ҳуди шоир фармудааст:

*Чу пайкори Кайхусрав омад падид,**Бибояд зи ман ҷодуиҳо шунид. [3, с. 650]*

Дар «Шоҳнома» таҷассуми фарҳанги ғании ниёғони мо низ хеле равшану возеҳ инъикос ёфтааст. Шоир ишора намудааст, «ки агар «зи ҳар донише», яъне андарз, устура, афсона, суруд, зарбулмасал, расму оинҳову ҷашнҳо ва ғайра «чун суҳан бишнавай», ту эй фарди оқил «аз омӯхтан як замон нағнавӣ», хоб нарафта ба таври мунтазам биомӯзӣ. Фақат дар сурати «нағнавида» заҳмати зиёд кашидан, ту (эй инсон) «дидор ёбӣ ба шоҳи суҳун» ва баъди заҳматҳо «бидонӣ, ки дониш наёяд ба бун», яъне натиҷаи кори худро дида шод хоҳӣ шуд». [2, с. 146]

Ҳамчуни саросари «Шоҳнома» пур аз суҳанҳои нағзу ҷавону дилнишин аст, ки ба гузашти солҳои тулонӣ зебогиву ҷозибияташро гум накардааст.

*Кунун 3-ин сипас ҳафтхон оварам,
Суҳанҳои нағзу ҷавон оварам. [3, с. 808]*

Шоир умри азизи худро сарфи эҷоди «Шоҳнома» карда, дар натиҷа асари мондагоре офарид. У дар «Шоҳнома» ба дostonҳои куҳан руҳи тоза бахшида, номи шоҳаншоҳонро низ аз нав зинда кард.

*Куҳан ғашта ин дostonҳо зи ман,
Ҳаме нав шавад бар сари анҷуман. [3, с. 275]*

Ҳадафи асосии шоир аз эҷоди «Шоҳнома» дар он будааст, ки аз ӯ номи нек боқӣ монад. Яъне ӯ меҳостааст ёдгори аз худ ба наслҳои оянда ба мерос гузорад, ки то ҷаҳон барпост абёти пурмуҳтавои ӯ бар сари забонҳо бошад.

*Аз ӯ ёдгори кунам дар ҷаҳон,
Ки то ҳаст мардум нагардад ниҳон. [3, с. 880]*

Шоир таъкид менамояд, ки агар номварнома («Шоҳнома» З. М.)- ба поён расад, саросари кишвар пур аз суҳанҳои саршор аз андарзу ситоиши заковату шучоати ӯ мешавад.

*Чу ин номварнома ояд ба бун,
Зи ман рӯи кишвар шавад пурсухун. [3, с. 145]*

Натиҷаи заҳматҳои бисёрсолаи шоир масали дарахти мевадоре аст, ки ҳосилаш дар ҷаманҳои олам пароканда шудааст.

*Ки як мевадоре бимонад зи ман,
Ки борад ҳама бори ӯ бар ҷаман. [3, с. 275]*

Биноҳои обод ва қасру кӯшкҳо бо гузашти солҳо аз боридаи борон ва тобиши офтоб валангор мешаванд. Аммо асари мондагори шоир ба гузашти солҳо аҳаммияти бештар пайдо карда, қудрати суҳанофаринии Фирдавсӣ оламиёро мафтун кардааст.

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб. [4, с. 88]*

Шоир коҳи бузурги назмро аз суҳанҳои волою гавҳарбори хеш пай афкандааст, ки шиддати борон ва шамоли саҳт ба ин коҳи азим таъсир намекунад.

*Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд. [4, с. 88]*

Ин андешаҳои волои Фирдавсӣ дар шеърӣ Коҳи ёдгор (памятник) - и шоири маъруфи рус А. С. Пушкин низ инъикос гардидааст.

*Ба худ коҳе бино кардам, ки даст онро намесозад,
Алаф ҳаргиз напӯшад роҳи мардумро ба он маҳзар [1, с. 146].*

Аз байти болоӣ бармеояд, ки А. С. Пушкин аз «Шоҳнома» огоҳӣ доштааст. Зеро таъсири суҳани Фирдавсӣ дар ашъори ин шоири шаҳир махсусан дар шеърӣ Коҳи ёдгор (памятник)- и ӯ ба хуби эҳсос мешавад.

*Тамоман ман намемирам, на ҷисмам гарҷӣ гардад хок,
Раҳад рӯҳ аз фанову монад андар назми арзанда (Тарҷумаи Лоҳутӣ) [1, с. 146].
Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суҳанро парокандаам. (Фирдавсӣ) [3, с. 1516]*

«Шоҳнома» танҳо таърихи ривоёт ё дostonу устура набуда, балки оинаи тамомонамои андеша ва рафтору кирдори аҷдодони мо дар тули таърих аст. Фирдавсӣ хулқу атвор ва корнамоии қаҳрамонони асари бегазандашро хеле табииву зебо қаламдод намудааст, ки назираш дар асарҳои шоирони дигар хеле кам ба назар мерасад. Аз ин рӯ, ӯ ба ҷовидонӣ будани асараш итминони комил дошт ва ба саҳттиву тирагии зиндагӣ таҳаммул мекард. Шоир дар абёти зайл қайд мекунад, ки он нафаре, ки дину рою ҳушу хирад дорад, пас аз марг ба гуяндаи «Шоҳнома» офарин хоҳад гуфт.

*Ҳар он кас, ки дорад ҳушу рою дин,
Пас аз марг бар ман кунад офарин. [3, с. 1516]*

Шоир тухми суҳанро парокандааст ва ба ин васила номаш то абад зиндаву ҷовид хоҳад монд.

*Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суҳанро парокандаам [3, с. 1516].*

Ҳамчунини ӯ таъкид менамояд, ки шоҳасараш дурӯғу афсона нест, балки матолибе аст, ки бо хирад асос ёфта, дорои маънии баланди рамзӣ мебошад.

Ту инро дурӯғу фасона мадон,

*Ба яксар равиши замона мадон.
Аз ӯ ҳарчӣ андар хӯрад бо хирад,
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад. [3, с. 31]*

Шоир бо боварии комил иброз медорад, ки агар ба «Шоҳнома»-и азиме, ки маҳсули кори сиюпанҷсолаи ӯст, ба тадқиқ нигарӣ камтар аз пансад байти носараву хомро пайдо мекунӣ, боқӣ ҳама абёт дар ҳадди балоғату салосат ва дараҷаи олии суруда шудаанд.

*Агар бозҷӯӣ аз ӯ байти бад,
Ҳамоно, ки бошад кам аз понсад. [3, с. 1447]*

Ин ишора аз хоксории ҳақими фарзона дарак медиҳад. Зеро асарҳои илмӣ – тадқиқотии зиёде дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ, аз ҷониби донишмандони ватанӣ ва олимони гуногунзабону гуногунмазҳаб интишор гардид. Ҳамчунин аз мактаби адабии шоир суҳанварон ва донишмандони зиёде сабақи иршод ва эҷодгарӣ омӯхта, ба асари гаронарзиши ӯ баҳои баланд додаанд. Фирдавсӣ бо эҷод кардани «Шоҳнома», фарҳанг, ҳунар, таърих, урфу одати ниёғони моро дар сатҳи баланд муаррифӣ намуда, дар ташаккули забони форсии тоҷикӣ низ саҳми босазо гузошта аст.

Аз гуфтаҳои болои бармеояд, ки ҳарчанд шоирон, адибон ва олимону мухлисони каломи ноби Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро дар силки осори беҳтарин қарор дода, дар таърифу тамҷиди ин шоҳасар суҳанҳои арзанда гуфта бошанд ҳам, ягон нафаре аз онҳо монанди ҳуди шоир ба ин ганҷи шойгон баҳои ҳаққонӣ надодааст. Зеро шоир умри азизи хешро сарфи эҷоди «Шоҳнома» намуда, қабл аз ҳама ҳудаш ба хуби пай бурда буд, ки воқеан барои наслҳои минбаъда як асари гаронарзиш ба мерос гузоштааст. Аз ин рӯ, дар ҷойи «Шоҳнома» зимни сурудани дostonҳои пурмазмун ба ин асари ҷовидона ишора карда, мазмуну муҳтавои баланд доштани ин коҳи бегазандро ба оламиён хотирнишон кардааст.

Адабиёт

1. Лоҳутӣ Абулқосим. Кулӣёт. Иборат аз 6- ҷилд. (ҷилди чаҳорум) тартибдиҳандагон Ц. Бону Лоҳутӣ ва Р. Иброҳимзода. Нашириёти давлатии Тоҷикистон.- Душанбе, 1962. - 346 с.
2. Равшан Р. Ҳунари наққолиши «Шоҳнома» ва симои Абӯдулаф дар романи «Фирдавсӣ»-и С. Улӯззода //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.- Душанбе: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, 2025.- №4 (117). - С. 146 – 159.
3. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Аз рӯи нусхаи Москва ва Жюл Мол. Бо кӯшиши Фаромарз Нидой.-Техрон: 1385. - 1016 с.
4. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Бар асоси нусхаи нуҳҷилдаи ҷони Москва. Ҷилди 1 ва 2 зери назари Е. Э. Бертельс. Ҷилди 3, 4, 5, 6, 7 ва 9 зери назари А. Нушин. Ҷилди 8 зери назари А. Озар.- Техрон: Интишороти қақнус, 1380.-2176 с.
5. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 1. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1964. – 268 с.
6. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 2. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1964.- 320 с.
7. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 3. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1964.- 528 с.
8. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 4. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1965.- 408 с.
9. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 5. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1965.- 492 с.
10. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 6. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус.- Душанбе: Ирфон, 1965.- 552 с.
11. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 7. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус., А. Девонақулов.- Душанбе: Ирфон, 1966.- 652 с.
12. Фирдавсӣ, Абулқосим. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 8. Ба ҷоп тайёркунанда. К. Айни., 3. Аҳрорӣ., Б. Сирус., А. Девонақулов.- Душанбе: Ирфон, 1966.- 614 с.
13. Китобиношии Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» (Нишондиҳандаи библиографии адабиёт). Мураттиб: номзади илмҳои филология Абдуллоҷон Юнусов.- Душанбе: 2012.- 444 с.

АРЗИШИ «ШОҲНОМА» АЗ НИҶОҶИ ФИРДАВСӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф арзиш ва аҳамияти баланди “Шоҳнома”-и безаволро аз рӯи гуфтаҳои ҳуди ҳамосасарои бузурги фаромиллӣ Абулқосими Фирдавсӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар воқеъ арзиши баланди адабиву таърихии “Шоҳнома”-ро касе аз муҳаққиқону пажӯҳишгарони асримиёнагиву муосир, чи дар қаламрави форсиабонҳо ва чи хориҷ аз он, мисли ҳуди Фирдавсӣ муайян накардааст. Шоир қабл аз ҳама, арзиши “Шоҳнома”-ро ҳудаш муайян намуда, ин шоҳасарро бо номҳои номварнома, ёдгории арзанда, дарахти мевадор, коҳи баланду бегазанд ёдовар шудааст. Ин ҳақими фарзона, ки суҳан ва хирадро пояи асосии маънавияти одаму олам

меҳисобид, шоҳасарашро бар ҳамин замина эҷод кардаву қаблан муҳаққиқони ояндаро барои дурусту дақиқ муайян кардани арзиши “Шоҳнома” хушдор додааст. Ситоиши сухану хирад, инсони хирадпарвару донишманд, сухандону сухансозу суханфаҳм ва таъкидоти андарзии Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” дар мавриди эҳтироми сухан ва инсони соҳибсухан далели барҷастаи арҷгузориву баҳодиҳии муаллиф ба ин ҳамосаи ҷовидонӣ мебошад. Фирдавсӣ ба ҳунар ва сухани баланд арҷ мегузорад. Ӯ итминон дорад, ки суханони офаридааш дорои мазмуну муҳтавои баланд мебошанд. Ҳамчунин ба ёдгории арзандае, ки аз ӯ боқӣ мемонад суханшиносон офарин хоҳанд гуфт.

Калидвожаҳо: Фирдавсӣ, Шоҳнома, шоир, ҳақим, арзиш, аҳаммият, ситоиш, хирад, арҷ, ҳунар.

ЦЕННОСТЬ «ШАХНАМЕ» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФИРДОУСИ

В данной статье автор исследует ценность и значение “Шахнаме”, опираясь на высказывания самого великого поэта Абулқасима Фирдоуси. Следует отметить, что никто из средневековых и современных отечественных и зарубежных исследователей не смог на должном уровне определить литературную ценность и историческое значение “Шахнаме”, как сам Фирдоуси. Сам поэт раньше других, указав на значение своего “Шахнаме”, называет этот шедевр литературы “сказанием о прославленных”, “достойным наследием”, “плодоносным деревом”, “вечным и великолепным дворцом слова”. Считая слово и разум основой духовного мира человечества и именно на этой почве создавая свой шедевр, великий поэт призывал будущих исследователей к правильной и точной оценке значения “Шахнаме”. Восхваление слова и разума, мудрого и просвещённого человека, мастера слова, смышленного и искусного литератора, а также нравоучительные наставления Фирдоуси об уважительном отношении к поэзии и поэтам являются особым доказательством того, как сам великий поэт давал оценку своей бессмертной поэме. Фирдоуси высоко ценил искусство и мудрость. Он был уверен в том, что его творение имеет глубокое содержание и в будущем знатоки поэзии с благодарностью будут оценить и вспомнить его поэму.

Ключевые слова: Фирдоуси, “Шахнаме”, поэт, мудрец, ценность, значение, восхваление, мудрость, достоинство, искусство.

THE VALUE OF THE SHAHNAMEH FROM FIRDAUSI'S POINT OF VIEW

In this article, the author explores the value and significance of the Shahnameh, based on the statements of the great poet Abulqasim Firdausi himself. It should be noted that none of the medieval and modern domestic and foreign researchers have been able to adequately determine the literary value and historical significance of the Shahnameh as well as Firdausi himself. The poet himself, ahead of others, pointing to the significance of his Shahnameh, calls this literary masterpiece ‘a tale of the glorious,’ ‘a worthy legacy,’ ‘a fruitful tree,’ ‘an eternal and magnificent palace of words.’ Considering the word and the mind to be the foundation of the spiritual world of humanity and creating his masterpiece on this very basis, the great poet called on future researchers to correctly and accurately assess the significance of the Shahnameh. The praise of the word and the mind, of the wise and enlightened man, the master of words, the intelligent and skilful writer, as well as Firdausi's moral teachings on respectful treatment of poetry and poets are special proof of how the great poet himself assessed his immortal poem. Firdausi highly valued art and wisdom. He was confident that his creation had profound content and that in the future, poetry connoisseurs would gratefully appreciate and remember his poem.

Keywords: Firdausi, Shahnameh, poet, sage, value, meaning, praise, wisdom, dignity, art.

Дар бораи муаллиф

*Зебарниё Муллоаҳмадшох Ҷургосӣ
Номзади илмҳои филологӣ, доцент
кафедраи забон ва адабиёти тоҷик
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи
Шириншох Шотемур.
734017, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 146
E-mail: ahmadshoh@internet.ru*

About the author

*Zebarniyo Mulloakhmadshoh Jurghosi
Candidate of philological sciences, associate
Professor of the Department of Tajik language
Tajik Agrarian University named after
Shirinsho Shotemur
734017, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 146
E-mail: ahmadshoh@internet.ru*

Об авторе

*Зебарниё Муллоаҳмадшох Джургоси
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры таджикского языка и литературы
Таджикский аграрный университет имени
Шириншо Шотемур
734017, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 146
E-mail: ahmadshoh@internet.ru*

МАСЪАЛАИ КАМОЛОТИ МАЪНАВИИ ИНСОН ДАР АШЪОРИ ВОИЗИ ҚАЗВИНӢ

Шоев А. А.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Аз воситаҳои муҳимарини шахсиятсозӣ ва омода кардани инсони комил панддихӣ ва омӯзиш аст, ки он маъмулан, бавоситаю бевосита аз ҷониби аҳли зиё, донишмандон, олимон, омӯзгорон, устодон раҳандозӣ мешавад. Одамон аз тариқи пандомӯзӣ донишҳои заруриро ба даст меоранд, роҳу равиши зиндагиро пайдо мекунамд, тадбирҳои аз мушкilot берун омаданро ёд мегиранд, муносибату муоширатро дар ҷомеа аз худ менамоянд, ҳалол зистан, ҳалол ҳурдан ва аз палидиҳо дурӣ ҷустанро маърифат месозанд, бадӣ, ҳаром, ҷанг ва умуман, амалҳои зиштро бо оқибатҳояшон сарфаҳм мераванд ва барои дурӣ аз онҳо камари ғиммат мебандад ва ҳамчун инсони тарбиятдида, боадаб, ба ҳуду дигарон хайрхоҳ, ободкор ва монанди онҳо ба камол мерасанд. Инсон панду насиҳатро аз сарчашмаҳои гуногун қабул мекунад ва албатта, қисми муайяни он аз ҷониби мутахассисони ботачриба дар шакли мазмуни муайян фароҳам оварда мешаванд. Дар ин масъала аз гузашта то имрӯз ҳазорҳо китобу дастури омӯзишӣ аз тарафи устодон таълиф ёфтаанд, ки аксарияти онҳо то кунун арзиши ҳудро нигоҳ доштаанд. Аз ҷумлаи ин гуна дастуроти омӯзишӣ ва панддихӣ, ки тамоми тору пудаи ба тарбияти инсони комил равона шудааст, адабиёти бадеӣ махсуб меёбад. Адабиёти бадеӣ, мусалламан, аз ҷониби адибон таълиф мегардад ва онҳо тамоми таҷриба, озмоиш, санҷишу малакаи ҳаётию тасдиқшудаи ҳудро аз рӯзгор дар либоси бадеӣ, зебо ва дилнишонӣ нишонрас манзур кардаанд. Дар адабиёти классикӣ адибери пайдо кардан душвор аст, ки дар осораш ба масъалаи омӯзиш, тарбия ва ҳосса тарбияи инсони комил таваҷҷуҳ накарда бошад. Воизи Қазвинӣ дар шумори он адибоне, қарор гирифтааст, ки ба масъалаи мавриди назар нигоҳи вижаю амиқ дорад ва онро дар ашъори гуногунҷанри ҳуд ҳадафмандона пайгирӣ кардааст [15, с. 272]. Дар таълимоти шоир некӣ кардану пинҳон доштани он, аз бадӣ канора гирифтани, ҳурмати пиронро доштан, адаб омӯхтан, аз роҳи рост берун нашудан, кушодаҷеҳра будан, умрро ғанимат доништан, пок зистан, бо ҳоксорон ҳамнишинӣ кардан, ба халқ мерубонӣ кардан, айби дигаронро нишон надодан, дар ислоҳи қори ҳуд кӯшидан, ба зердастон раҳм кардан, ҳуд ва дигаронро дӯст доштан, саҳавотпеша будан, сабр намудан ва монанди инҳо матраҳ шудааст. Воиз дар афкори таълимии ҳуд шунавандашро ба ин ё он нуқтаи таълимӣ шинос мекунад, моҳияти онро ба вай мефаҳмонад, манфиат ва зарарашро тавзеҳ медиҳад. Вале ўро дар пазириши фикри таълимии ҳуд мухтор меғузорад ва интихобро дар ихтиёраш медиҳад ва ин яке аз вижаҳои ҷолиби андешаҳои таълимӣ ва равишҳои омӯзишии Воизро ташкил медиҳад. Некӣ кардан ҷавҳари аъмоли ҳар инсони соҳибакл аст. Ҳар он чизе, ки барои манофеи ҳуд ва дигарон анҷом медиҳад, амали нек махсуб меёбад. Бинобар ин, мафҳуми некӣ хеле васеъ аст. Воиз дар афкори таълимии ҳуд ба ин масъала мутаваҷҷеҳ гашта, ба шунавандааш тавсия додааст, ки некӣ карда, ошкор насохтани онро омӯзад ва ҳар қадар, ки некӣ пӯшида анҷом дода мешавад, ҳамон андоза манофеаш беҳтару бештар хоҳад буд:

*Ҳар қадар некӣ бувад пӯшидатар, некӯтар аст,
По ниҳод аз ҷода ҷун берун зани бечодар аст [1, с. 85].*

Дар ғайри ин некӣ аҳаммияташро қоста менамояд ва агар он барои худнамоию таъриф анҷом дода шавад, ба риё табдил меёбад. Ғояи аслии андеши мазкурро тарғиби пӯшида некӣ кардан ташкил намудааст.

Ҳар инсони соҳибхирад тамоюл ба некӣ дорад ва расидан ба онро ҳамеша орзу мекунад. Дар иртибот шоир таъкид кардааст, ки роҳи расидан ба ин мақсад танҳои дурӣ ҷустан аз бадист. Вақте ки инсон аз бадӣҳо иҷтиноб меварзад, нек мешавад ва муҳиташро некӣ фаро мегирад. Ин некӣ соҳиби хешро ба қуи некон раҳнамун мегардад. Ҷунончи:

*Хоҳӣ расӣ ба манзили некон, мабоиш бад,
Лоққ гули биҳишт бувад ҳам биҳиштро [1, с. 13].*

Ин ҷо шоир ба фаҳмиши дурусти ҳуд некиро васитаи беҳтарини расидан ба манзили нек арзёбӣ кардааст, ки мақоли “Некӣ кунӣ – некӣ мебинӣ”-ро ба хотир меорад.

Гиромидошти инсон аз нукоти муҳимми таълимист, хосса эҳтироми калонсолон дар дастуроти устодони адаб зиёд таъкид мешавад. Дар ин радиф Воиз иброз медорад, ки ҳурмати калонсолонро ба ҷо бояд овард то дар зиндагӣ баракат насиб гардад. Чунончи:

*Ҳурмати пирон нигаҳдор, эй ҷавон, то бархурӣ,
Касби пирӣ мекунад тифл аз дабистони адаб [1, с. 72].*

Ҳадафи шоир аз ин дастур моил кардани ҷавонон ба эҳтироми намудани калонсолон ва аз ин роҳ ба эшон саодати хоستان мебошад. Воқеан, ҳар кас меҳонад, дар зиндагӣ ба муроди дили худ бирасад, Воиз дар намунаи навбатӣ роҳи дигари камолоти шахс ва муваффақшавии ӯро нишон дода, талаби адабро дар ин масир ниҳоят муассир эълон кардааст. Чунончи:

*Адаб талаб кун, агар толиби камолӣ ту,
Ки нест ҳеҷ камоле беҳ аз камолӣ адаб [1, с. 72].*

Ин таъкиди шоир бояд ҳақиқати ҳаёт дорад. Зеро дар тамоми самтҳои зиндагӣ ва табақоти иҷтимоӣ инсонӣ боадаб мукаммал аст. Мақсади ифода муаффақ шудани инсонҳо ва нишон додани ҷойгоҳи адаб дар муваффақ гаштани эшон аст.

Ростӣ аз паҳлуҳои адаб аст, Воиз чун қаҳрамони лирикӣ ба худ ва шунавандааш фармудааст, ки аз роҳи рост ҳеҷ гоҳ қадам берун намонанд. Ин роҳро вай василаи расидан ба диёри наҷот ба қалам додааст. Чунончи:

*Қадам бурун манеҳ аз роҳи ростӣ, Воиз,
Ки ин туро ба диёри наҷот ҷода бас аст [1, с. 92].*

Ҳадаф ин ки агар инсон роҳи ростро интихоб кунад ва аз он берун наравад, ба диёри наҷот ҳонад расид ва аз офати балиёт эмин ҳонад буд.

Кори дуруст ва роҳи рост дарвоқеъ, шеваи зиндагии инсонҳои хуштолеъ аст. Шоир ба инсонҳое, ки дар банди ғафлатанду ба кибру ғурур мувоҷеҳанду рафтани умру пир шудани ҷисми сарфи назар мекунанд, ба худ омадану дар фикри кори хеш будану ба роҳи рост рафтанду хоҳиш намудааст. Ҳа ин шоир ростро сармашқи зиндагии инсонҳо маънидод кардааст. Чунончи:

*Ҳон, кор бикун рост, ки қомат шуд ҳам,
Бигзор зи сар ғуруру бардор қадам.
Сар пешу хамада қад, ба ҳам рафта ду чаши,
Бигрифта туро пинакии хоби адам [1, с. 580].*

Ин ҷо ғуруру ғафлату беҳабарӣ аз ҳоли худ накушиш шудааст ва ростӣ тарҷеҳ ёфта, мавриди истиқбол қарор гирифтааст. Воқеан, ҷое, ки ростӣ побарҷост, бадӣ вучуд дошта наметавонад ва инсонҳо саодат мебинанд. Дар ин байт зери мафҳуми “рост” хушёрӣ низ маърифат мешавад.

Кушодаҷеҳра будан аз фазои инсонӣ комил ва боадаб аст. Воиз ба шунавандаи хеш таълим медиҳад, ки аз ин фазилат худро мусаллат созад. Зеро он метавонад айбпӯши рӯи инсон бошад. Чунончи:

*Мабоиш чин ба ҷабину ҳар он чи хоҳӣ боиш,
Ки бар уюби ту рӯи ғушода рӯиш аст [1, с. 94].*

Ҳадафи адиб аз ин тарғиби кушодарӯӣ ва хушлиқой мебошад. Ғанимат донишманди умр аз тавсия ва таълимоти арзишманди шоирони классикӣ маҳсуб меёбад. Воиз низ дар навбати худ ба ин масъала дахлат карда, иброз доштааст, ки рӯзгор барои инсонӣ соҳибхирад ҳамагӣ як лаҳза мебошад. Биноан, кӯшиш ба ҳарч бояд дод, ки ин умри кӯтоҳ ба ғафлат паси сар нашавад. Чунончи:

*Зиндагӣ Воиз, саросар пеши оқил як дам аст,
Ҳозири дам боиш, к-он якдам ба ғафлат нагзарад?! [1, с. 177].*

Дар маҷмӯъ, ғафлатро қанор ғушотану умрро ғанимат ҳисобидан аз ҳадафҳои меҳварии дастури мақсуд мебошад.

Дар ҷои дигар низ шоир ин маъниро пайгирӣ намуда, ба хонандааш тавсия додааст, ки аз хушиҳои зиндагӣ баҳравар шавад. Зеро гулҳои ҷамани ҳаёт вақти маъдуд доранд ва агар зебоиҳои онҳо дар вақти шукуфои истифода нагарданд, бо расидани фасли поиз ҳамагӣ фано ҳонанд шуд. Назари шоир ба он равона шудааст, ки агар инсон вақти дар ихтиёрдоштаашро дуруст истифода намояд, шахсияташ комил мешавад ва дар зиндагӣ ба муваффақиятҳои вофир ҳонад расид. Чунончи:

*Гул бичин, з-ин ҷамани файз, ки даҳ рӯзи дигар,
Гулишани умри туро фасли ҳазон меояд [1, с. 245].*

Шоир бо ибрази чунин андеша, аз хушиҳои ҳаёт баҳрааманд шудан, вақтро бамаврид истифода кардан ва аз ин роҳ муваффақият ба даст оварданро зери назар доштааст.

Дар таълимоти гузаштагон пок будан ба таври вофир талқин гаштааст. Ба ин боис ки он орошидиҳандаи шахсияти инсон ва таъминкунандаи мақбулияти вай миёни хосу ом аст. Ба ҳамин хотир, Воиз ба шунавандааш пок шуданро тавсия намуда, онро василаи хуби ба коми дил расидан ва маҳрами хубон гардидан арзёбӣ кардааст. Чунончи:

Пок шав, то маҳрами хубон шавӣ, бингар, ки об

Чун сар аз пероҳани гулҳо бурун меоварад?! [1, с. 185].

Дар баёни матлаб шоир ин ҷо тасвири зебоеро манзур кардааст, ки об аз покии худ ҷо дар бари гулҳо дорад ва аз пероҳани онҳо сар берун менамояд. Ин роҳи мусаттаҳро маҳз ба он покӣ фароҳам овардааст. Инсон ҳам, ки чунин бошад, тавфиқ хоҳад ёфт ва мақом хоҳад гирифт.

Дар афкори таълимии бузургон хоксорӣ ва бо хоксорон ҳамнишин будан зиёд зикр ёфтааст. Воиз ҳам дар ин хусус тавсияҳо дорад. Аз ҷумла вай таъкид намудааст, ки бо инсонҳои хоксор ҳамнишин шуда, аз зиндагӣ файзҳо бардоштан мумкин мебошад. Чунончи:

Ҳамнишини хоксорон шав, ки дорад файзҳо,

3-улфати хокистар афзун умри отаи мешавад [1, с. 136].

Ин ҷо шоир бо хоксорон ҳамнишиниро ба хонандааш тавсия додааст. Ба ин маъно, ки дар миёни хоксорон инсон осоиш меёбад ва худро бегона ҳис намекунад. Ҳамчунин, барои хоксорон уҷбу аноният, ки барҳамзанандаи садоқату самимият аст, бегона мебошад. Барои ҳамин ҳам таъкиди мавриди назари шоир аз аҳаммияти вижа бархурдор аст.

Дар байти дигар шоир хоксорино бехтарин сипар дар зиндагӣ ба қалам додааст, ки метавонад дар муқобили балиёт истодагарӣ кунад ва дорандаи хешро ҳифозат намояд. Ба ин боис вай ба хонандааш панд додааст, ки қимати хоксорино донад, ба он рӯ биёраду аз манофеаш мустафид шавад. Чунончи:

Дар офатхонаи дунё, талошии хоксорӣ кун,

Замин будан сипар бошад, балои осмониро? [1, с. 45].

Бо вучуди василаҳои зиёди муҳофизатӣ тарҷеҳ додани хоксорӣ дар ҳифзи шахсияти инсон аз ҷониби шоир поя бар воқеияти зиндагӣ дорад. Зеро инсонҳои хоксор кам ба мушкилот дучор меоянд ва аз гасанди рӯзгор ба ин васила камтар зарар мебинанд. Омили аслии ин субот ҳамоно хоксорист. Бинобар ин, шоир ғояи хоксорино тарғибу талқин намудааст, то одамон аз кибру аноният дур бошанду дар амният ба сар баранд.

Раъиятпарварӣ аз ғояҳои деринаи адабиёти классикии мебошад. Ин ғояро шоирон бо тавсияҳои ҷолиби худ бештар ба самъи ҳокимону давлатмандон мерасонданд. Аммо Воиз онро ба таври умум барои ҳама кас муҳим дониста, ба ин натиҷа расидааст, ки некбаҳтӣ аз раиятпарварӣ ба даст меояд. Бинобар ин, ба шунавандааш таълим додааст, ки бахти сафед хоҳӣ, ба халқ меҳрубон буданро фаромуш нақун. Чунончи:

Толеӣ фирӯз хоҳӣ, меҳрубонӣ кун ба халқ,

Чарбнармӣ бар чароғи бахт, равған мешавад [1, с. 139].

Ин ҷо аз зулм парҳез намудан ва ба халқ меҳрубонӣ кардан василаи олии фирӯзбаҳтӣ ҳисобида шудааст.

Айбҷӯӣ аз хислатҳои разилаи инсонӣ маҳсуб меёбад. Инсонӣ бохирад ва некӯсиришт бояд аз ин хислат иқтиноб варзад. Воиз дар бастагӣ ба ин иброз доштааст, ки дар гуфтани айби дигарон забонатро олула макун. Дар ҳоле ки дар зиндагӣ касе беайб нест. Зимнан, таъкид кардааст, ки бо хубӣ инсон бояд айби дигаронро рӯйпӯш созад ва ғайра:

Дар гуфтани айби дигарон бастазабон бош,

Аз хубии худ, айбнамой дигарон бош [1, с. 274].

Ин ҷо ғояи худшиносӣ, ба муқобили бадӣ некӣ кардан ва хушмуомила будан ба дигарон тарғиб гардидааст. Воқеан, агар кас ин дастури таълимии шоирро дар зиндагӣ амалӣ созад, тавфиқ насибаш хоҳад шуд. Чунки айбҷӯӣҳо сабаби ҳалалдоршавии оромии рӯзгор мегардад. Ин амал барои ҳеҷ кас қобили қабул нест. Дар партави ин андеша, Воиз ба хонандааш таълим медиҳад, ки ҳамеша дар пайи ислоҳ намудани камбудииҳои хеш бошад. Зеро яке аз роҳҳои муваффақияти инсон маҳз дар беҳ кардани корҳо муайян гардидааст. Ҳар андоза, ки инсон ба тасҳеҳи ғайолияти худ машғул шавад, ҳамон қадар сайқалёбӣ, мумтозӣ ва некӯахлоқии вай таъмин мегардад. Чунончи:

То шавӣ мумтоз дар ислоҳи кори худ бикӯш,

Медиҳад бар сарфарозӣ нахлро перостан [1, с. 338].

Бо ин адиб хостааст, ки хонандааш ҳамеша дар пайи бартараф кардани камбудихои худ бошад ва бо ин дар беайбӣ зиндагӣ карданаширо муҳайё намояд. Зеро беҳтар аз худи инсон касе муслиҳи кори вай буда наметавонад. Агар ҳар кас айбу нуқсони ғаёлияти худро шиносад ва барои бартараф кардани онҳо бевосита камари ғиммат бандад, ҳочат ба ислоҳу айбҷӯии каси дигар намеронад.

Ба ҳамдигар дасти ёрӣ дароз кардан, аз ҳоли якдигар бохабар будан ва ба ҳамдигар раҳму шавкат намудан аз одатҳои хуби инсонӣ комил мебошад. Хосса нафароне, ки зердаст доранд, аз ин роҳ обрӯю эътиборашон меафзояд ва мавриди эҳтироми ҷомеа ва кормандони худ қарор мегиранд. Аз ин хотир, Воиз таълим медиҳад, ки ба зердастони хеш илтифот намо ва соҳиби шаъну манзалат шав. Чунончи:

*Гар шараф хоҳӣ, бикун бо зердастон марҳамат,
Меҳр бо маҳ карда то гармӣ, баландӣ ёфта [1, с. 338].*

Воқеан, ҳар нафаре, ки ин дастури таълимии шоирро дар ғаёлияти худ татбиқ месозад, дар пешрафти моддиёту маънавиёти хеш муваффақ хоҳад шуд. Чунки он бояр ҳақиқати рӯзгори мардум дорад. Адиб аз рӯйи таҷрибаи ҳаётӣ ба ин натиҷа ва тавсияи муфид ноил гаштааст. Воизи Қазвинӣ мисли пешиниёни худ оини дӯстиро тарғиб карда, ба хонандаи хеш таълим медиҳад, ки ҳамеша дар ҷустуҷӯи дӯст бошад. Агар худро дӯст дорад, касеро ба худ душман насозад. Зеро дар ҷомеа ба инсон сад дӯст каму як душман зиёд будааст. Ҳоло дар урфият ҳам мегӯянд, ки душманро чи ҷои ҳудаш, балки ҳасаш бас аст. Чунончи:

*Ба худ гар дӯстӣ, душман маяндӯз,
Ки кам сад дӯст, як душман зиёд аст [1, с. 83].*

Ин маънои онро дорад, ки инсон, пеш аз ҳама худро дӯст дорад ва бо дигарон дӯстӣ карда, дӯстона зиндагӣ намояд. Ҳар як шахс меҳодад, дар зиндагӣ соҳиби эътибору обрӯ бошад. Воситаҳои ба ин ноил гардидан вучуд дорад. Одам мувофиқи дараҷаи маърифат ва тавони худ ҳар яке аз онҳоро худ интихоб менамояд. Воиз дар афкори таълимии худ роҳи ба сарбаландӣ расидан ва шуҳрат ёфтаниро нишон медиҳад ва саховатро василаи муҳими ин масир медонад. Чунончи:

*Сарбаландӣ орзу дорӣ, саховат пеша кун,
К-ин аламро резиши борони эҳсон парчам аст [1, с. 100].*

Ин ҷо шоир ба хайру эҳсон майл кардани инсонро ба оқибатҳои хубаш дар меҳвари идеяи худ қарор дода, онро тарғиб намудааст.

Ҳаётро майдони мубориза мегӯянд. Инсон бояд дар ҳамаи пастию баландиҳои он омодаю мубориз бошад. Дар таълимоти Воиз беҳтарин василаи мубориза дар қиблаи мушкilotи зиндагӣ сабр маънидод шудааст. Шоир ба хонандааш дастур додааст, ки ба талху шури дунё сабру таҳаммул дошта бошад, то аз газанду офоти он дар амон бошад. Чунончи:

*Ба талху шӯри гетӣ сабр кун, хоҳӣ гар озодӣ
Ки баҳри оби ширин, моҳии дарё ба дом афтад [1, с. 161].*

Моҳияти андешаи шоир ба он далолат мекунад, ки агар инсон тавассути сабр ба мушкilot истодагарӣ накунад, озодии ҳаётро аз даст медиҳад ва маҳв хоҳад гардид.

Кам гуфтани бисёр шунидан масъалааст, ки адибони классикӣ зиёд тарғиб кардаанд. Воиз низ ба он мароқ зоҳир намуда, дар шахси худ ба хонандааш таълим додааст, ки зиёдшунавӣ ва камгӯиро ёд гирад. Ба ҳеҷ ваҷҳ ба каломи хушу гуворои худ фирефта набояд шуд ва дар гуфтор аз ҳад набояд гузашт. Зеро пургӯӣ айбу шунидан ҳунар мебошад. Чунончи:

*Ҳарчанд каломи ту ҷу дурру гуҳар аст,
Аз шаҳди сухан килки ту ҷун найшакар аст.
Бар гуфтани худ маноз чандин Воиз,
Гуфтан ҳунаре нест, шунидан ҳунар аст [1, с. 572].*

Воқеан, пургӯӣ сухан ва суханварро беқадр мегардонад. Шунидан бошад, андешаро тақвият ва тафаккурро сайқал медиҳад. Дар ҳар сурат ниғаҳдошти меёр дар ин ҷода муҳим арзёбӣ мешавад.

Дар рифоҳу шодӣ умр ба сар бурдан ва ба осудагии зиндагӣ даст ёфтан талаби рӯзмарраи ҳар фард аст. Бо таваҷҷуҳ ба ин шоир роҳи мушаххасеро дар расидан ба осоиш нишондааст, ки он “аз бартаричӯӣ” канорагирӣ намудан мебошад. Ба пиндори Воиз, ҳар касе, ки бартаричӯӣ намекунад ва аз ҳавобаландию саркашӣ дурӣ мечӯяд, ба осоиш хоҳад расид. Чунончи:

*Осудагӣ, агар талабӣ, бартарӣ маҷӯӣ,
Роҳат дар осӣёт ҳамин санги зерро [1, с. 20].*

“Бартаричӯӣ” ин ҷо ба маънои кибру ғурур маърифат мешавад. Дар ин ҳол, он амалкарди бад аст, ки инсонро нороҳат мекунад ва қадру манзалаташро коста месозад. Биноан, шоир бартаричӯиро маҳкум намуда, онро садди осоиш донистааст.

Тундхӯӣ ва тундгӯӣ аз ҳислат ва аз амалҳои бади инсон аст. Дар таълимоти Воиз ин амалҳо ба сарҳат накуҳиш шудаанд. Хосса, дар маҷлиси илм, чараёни омӯзиш ва баҳсҳои пажӯҳишӣ, овоз баланд кардан, ба дурустгӯӣ роҳ додан, тундӣ намуданро шоир маҳкум намуда, онҳоро қорҳои беҳудавау нораво ҳисобидааст. Чунончи:

*Дар маҷлиси илм тундхӯӣ чӣ кунӣ,
Чангу ҷадалу дуруштгӯӣ чӣ кунӣ.
Ин маҷлиси дарс аст, на майдони қитол,
Ин ҳақҷӯист, ҷангҷӯӣ чӣ кунӣ [1, с. 575].*

Ба назар мерасад, ки ин пандро шоир бо феълҳои шухудияш дар рӯзгори хеш ба шогрдони худ гуфта бошад. Аммо он имрӯз низ аҳаммият дорад. Ба касоне, ки маҷолиси илмиро бо амалҳои норавои худ ҳалалдор месозанд, қоргар аст.

Аз намунаҳо аён мегардад, ки афкори таълимии Воизи Қазвинӣ серпахлӯ ва бою рангоранг аст. Таъкиду дастуроти вай бо моҳияти таълимии худ имрӯз низ қобили истифода аст. Ба ин боис, хонандаи муосир ҳам метавонад онҳоро дар рӯзгори хеш истифода барад ва қомеъ гардад. Аз баррасии ғавқ метавон ба натиҷаҳои зерин расид:

1. Панду насиҳат аз роҳҳои асоситарини омода намудани инсонӣ қомил аст. Бинобар ин, аз гузашта то имрӯз тамоми мутафаккирону донишмандон ба ин масъала таваҷҷуҳ карда, талошҳои муассир намуда, асарҳо офаридаанд. Аз ҷумлаи адибон ва донишмандону шоирони мутафаккир, ки дар шумори устодони соҳаи таълим қарор дорад, Воизи Қазвинист. Адиб дар осори худ, аз он ҷумла, ашъори ғиноияш ба умдатарин масъалаҳои ҳаёти инсонӣ дахл карда, онҳоро аз диди устодонаи хеш мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

2. Дар афкори таълимии Воиз неқӣ қардану маҳфӣ нигоҳ доштани он, ҳурмати пирон, адабомӯзӣ, ростӣ, хушлиқӣ, хушёрӣ дар гузашти умр, қомӣ, ҳамнишинӣ бо ҳоксорон, меҳрубонӣ ба ҳалқ, айбпӯшӣ, худислоҳкунӣ, дӯстӣ, саҳавотпешагӣ, сабру таҳаммул барин масъалаҳо муҳим арёбӣ шуда, пазириши онҳо ба таври озод бо далелу бурҳон манзур қардидааст.

3. Аксарияти андешаҳои таълимии Воиз натиҷаи таҷрибаҳои ҳаётиянд. Онҳоро адиб мувофиқи талаби замони худ кашф ва манзур сохтааст. азбаски нуқоти таълимии осори шоир арзишманд ва мубраманд, аҳаммияти хешро ҳоло низ аз даст наводаанд. Аз хотир, ҳамаи онҳоро мисли неқӣ қардан, айбҷӯӣ нанамудан, ғиромӣ доштани бузургон, таҳаммулгаро будан метавон дар замони муосир ҳам истифода бурд ва дар зиндагӣ татбиқ қард.

Адабиёт

1. Қазвинӣ, Воиз. Девон. Дар таҳия ва тасҳеҳи Аҳмад Қарамӣ/Воизи Қазвинӣ. – Техрон: Интишороти мо, 1384. – 713 с.
2. Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X XV// Сездеҳ мақола/А. Мирзоев. – Душанбе: Маориф, 1977. – С. 5 - 52.
3. Муслмонқулов, Раҳим. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ/ Раҳим Муслмонқулов. – Душанбе: Маориф, 1987. – 88 с.
4. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди аввал ва дувум. Дар таҳияи Абдуҳолиқ Набавӣ/ Шиблӣ Нуъмонӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 544 с.
5. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди сеюм, чаҳорум ва панҷум. Дар таҳияи Абдуҳолиқ Набавӣ/ Шиблӣ Нуъмонӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 576 с.
6. Нарзиқул, М. Қойгоҳи суҳан (маҷмуаи мақолаҳо) / М.Нарзиқул. – Душанбе: Адиб, 2006. – 224 с.
7. Раҳмон, Э. Чеҳраҳои мондагир/ Э. Раҳмон. – Душанбе: ЭР-граф, 2023. – 424 с.
8. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат/ Э. Раҳмон. – Душанбе: Нашириёти муосир, 2020. – 432 с.
9. Сафо, З. Таърихи адабиёти Эрон. Аз аввали қарни ҳафтум то поёни қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ/ Забехуллоҳи Сафо; Ҷилди панҷум. – Техрон: Фирдавс; ношири диҷитолӣ: Маркази таҳқиқоти роёнаи Қоимияи Исфохон, 1385. – 1410 с.
10. Сафо, Забехуллоҳ, Назми форсӣ дар давраи Сафавиён. Таърихи Эрон: давраи Сафавиён / Забехуллоҳи Сафо. – Қошон, 1388. – 710 с.
11. Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 268 с.

12. Саидҷаъфаров, О. Ш. Соиби Табрешӣ ва вусъати мазмун дар ғазал / О. Ш. Саидҷаъфаров. Зери назари Р. Тағоймуродов. – Душанбе: ДДМИТ, 2020. – 249 с.
13. Тоиров, У. Меъёр ва андозаҳои шеър / У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 2013. – 240 с.
14. Ҳодизода, Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 288 с.
15. Шоев, А.А. Муҳтавои фардиёти Воизи Қазвинӣ / А.А. Шоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – № 1 (102). – С. 169-177.

МАСЪАЛАИ КАМОЛҶОИ МАЪНАВИИ ИНСОН ДАР АШЪОРИ ВОИЗИ ҚАЗВИНӢ

Муҳимтарин воситаи шахсиятсозӣ ва омода кардани инсонӣ комил пандидиҳӣ ва омӯзиш ба шумор меравад, ки он маъмулан, бавоситаю бевосита аз ҷониби аҳли зиё, донишмандон, олимон, омӯзгорон, устодон раҳандозӣ мешавад. Дар ин мақола масъалаи тақомули шахсияти маънавии аз дидгоҳи Воизи Қазвинӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Собит шудааст, ки панду андарз аз роҳҳои асоситарини тарбия намудани инсонӣ комил аст. Аз ин рӯ, ҳамаи адибони адабиёти классикӣ бо роҳи пандидиҳӣ ба масъалаи тарбияи инсонӣ комил тавачҷуҳ зоҳир кардаанд, ки Воизи Қазвинӣ ҳам аз зумраи онҳост. Дар таълимоти Воизи Қазвинӣ неқӣ кардану маҳфӣ нигоҳ доштани он, ҳурмати пирон, адабомӯзӣ, ростӣ, хушлиқӣ, хушёрӣ дар гузашти умр, покӣ, ҳамнишинӣ бо ҳоксорон, меҳрубонӣ ба халқ, айбпӯшӣ, худислоҳкунӣ, дӯстӣ, саҳавотпешагӣ, сабру таҳаммул, хушсуханӣ, кӯтоҳбаёнӣ, расидан ба осоиш, аз кибру ғурур дур будан, ҳудогоҳию ҳудшиносӣ, одамгарӣ барин масъалаҳо муҳим арёбӣ шуда, пазириши онҳо ба таври озод бо далелу бурҳон манзур гардидааст. Аксарияти андешаҳои омӯзандаи Воиз натиҷаи таҷрибаҳои ҳаётинд. Онҳоро адиб мувофиқи талаби замони худ кашф ва манзур сохтааст. Азбаски нуқоти таълимии осори шоир арзишманд ва мубраманд, аҳамияти хешро ҳоло низ аз даст надодаанд. Аз хотир, ҳамаи онҳоро мисли неқӣ кардан, айбҷӯӣ нанамудан, гиромӣ доштани бузургон, таҳаммулгаро будан дар замони муосир ҳам метавон истифода бурд ва дар зиндагӣ метавон татбиқ намуд. Ҳосса, дар замоне ки маънавиёти инсонҳо бо таъсири омилҳои манфӣ коста гардидааст ва тарбияи инсонӣ комилу ботарбия душвор шудааст, адабиёт ва осори адибоне чун Воиз метавонад ин камбудихоро бартараф созад ва дар тарбияи инсонӣ комил ҳиссагузор гардад.

Калидвожаҳо: афкори таълимӣ, шоир, ашъор, ғоя, Воизи Қазвинӣ, мавзӯ, маънӣ, байт, адабиёт, адиб.

ВОПРОС ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ПОЭЗИИ ВОИЗА КАЗВИНИ

Советы и наставления считаются важнейшим средством развития личности и подготовки целостной личности, которое обычно осуществляется прямо и косвенно интеллектуалами, учеными, преподавателями и профессорами. В данной статье рассматривается вопрос духовного развития личности с точки зрения Воиза Казвини. Доказано, что советы и наставления являются одним из основных способов воспитания целостной личности. Поэтому все авторы классической литературы уделяли внимание вопросу воспитания целостной личности посредством советов, и Воиза Казвини – один из них. В учениях Воиза Казвини важными вопросами считались совершение добра и его сокрытие, уважение к старшим, изучение литературы, правдивость, вежливость, осторожность в жизни, чистота, общение со смиренными, доброта к людям, сокрытие недостатков, самозащита, дружба, щедрость, терпение и терпимость, здравый смысл, краткость, достижение мира, избегание высокомерия и гордыни, самосознание и самопознание, а также гуманность. Их принятие подкреплялось доказательствами и фактами. Большинство идей, преподаваемых проповедником, являются результатом жизненного опыта. Писатель открыл и адаптировал их в соответствии с требованиями своего времени. Поскольку поучительные моменты в произведениях поэта ценны и актуальны, они не утратили своей важности и сегодня. Насколько я помню, все эти принципы, такие как совершение добра, неприятие недостатков, уважение к старшим, терпимость, применимы в современном мире и в жизни. Особенно в эпоху, когда духовность людей ослаблена влиянием негативных факторов и стало трудно воспитать всесторонне развитую и воспитанную личность, литература и произведения таких писателей, как Воиз, могут устранить эти недостатки и внести вклад в воспитание всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: воспитательная мысль, поэт, поэзия, идея, Воиза Казвини, тема, смысл, стих, литература, писатель.

THE QUESTION OF HUMAN SPIRITUAL DEVELOPMENT IN THE POETRY OF VOIZ QAZVINI

Advice and guidance are considered the most important means of personal development and the cultivation of a holistic personality, typically provided directly and indirectly by intellectuals, scholars, teachers, and professors. This article examines the issue of personal spiritual development from Voiz Qazvini's perspective. It has been proven that advice and guidance are one of the fundamental methods for cultivating a holistic personality. Therefore, all authors of classical literature focused on the issue of

cultivating a holistic personality through advice, and Voiz Qazvini is one of them. In the teachings of Voiz Qazvini, important issues were considered to be doing good and concealing it, respect for elders, studying literature, truthfulness, politeness, prudence in life, purity, association with the humble, kindness to people, concealing shortcomings, self-defense, friendship, generosity, patience and tolerance, common sense, brevity, achieving peace, avoiding arrogance and pride, self-awareness and self-knowledge, and humaneness. Their acceptance was supported by evidence and facts. Most of the ideas taught by the preacher were the result of life experience. The writer discovered and adapted them to the needs of his time. Because the instructive moments in the poet's works are valuable and relevant, they have not lost their importance today. As far as I remember, all these principles—doing good, not accepting shortcomings, respecting elders, and tolerance—are applicable in the modern world and in life. Particularly in an era when people's spirituality is weakened by the influence of negative factors and it has become difficult to cultivate a well-rounded and educated individual, literature and the works of writers like Voiz can address these shortcomings and contribute to the development of a well-rounded individual.

Keywords: educational thought, poet, poetry, idea, Voizi Qazvini, theme, meaning, verse, literature, writer.

Дар бораи муаллиф

Шоев Абдуҳамид Абдунабиевич

Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти

кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: sayron80@mail.ru

About the author

Shoev Abduhamid Abdunabievich

Candidate of Philology, Associate Professor,

Department of Theory and History of Literature

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: sayron80@mail.ru

Об авторе

Шоев Абдуҳамид Абдунабиевич

Кандидат филологических наук, доцент

кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рӯдаки, 121

E-mail: sayron80@mail.ru

БЫТОВЫЕ РЕАЛИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: ОБЗОР НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Шаринова З. М.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Бытовые реалии в художественном тексте отражают материальную культуру, повседневную жизнь и социально-исторический уклад определенной эпохи и народа. В отличие от терминов, бытовые реалии не нуждаются в строгом определении. Насыщенные национально-культурным содержанием, они служат маркерами этнической и временной идентичности. В художественном тексте реалии выполняют не только денотативную, но и экспрессивную, стилистическую и композиционную функции. Они создают иллюзию достоверности, помогают «вписать» вымышленные события в узнаваемую среду, усиливают атмосферу текста, делая его аутентичным. Через реалии передается специфический «дух» народа, его повседневные практики, язык и образ мышления. Как справедливо отмечает Расулова З.Х.: «Таджикская критика и литературоведение, пусть не систематически, но все же обращается к вопросам перевода с других языков на таджикский. Изредка, но все же появляющиеся статьи переводчиков и специалистов в этой области как бы напоминают о сложности задач, о необходимости разработки теоретических и практических программ по вопросам перевода. Однако же, если не принять во внимание несколько замечательных статей М. Шукурова, Х. Ахрори, Эм. Муллокандова, Р. Хашима, С. Салоха, Х. Шодикулова, З. Муллоджановой, С. Абдулло, М. Ходжаевой А. Аминова, М. Бариевой и других переводчиков и литературоведов, дающих деловые и полезные советы, у нас совершенство отсутствуют теоретические работы, а в рецензиях на переведенные произведения, авторы чаще всего ограничиваются перечислением тех или иных просчетов в общих чертах. Вообще же проблема «как мы переводим» стоит на повестке дня таджикской критики, пусть даже ведется она совершенно бессистемно» [8, с. 234]. Практика перевода в таджикском литературоведении значительно опередила теоретические исследования – об этом свидетельствуют переводы произведений Шекспира, Т. Драйзера, Мольера, Стендаля, Мопассана, Шарля де Костера и др., выполненные в 1930-х годах. Эти переводы возродили таджикской интеллигенции к зарубежной литературе. Постепенно, во второй половине XX века, стали появляться редкие статьи самих переводчиков о роли перевода в развитии отношений между культурами. В XXI веке этот процесс стал активно развиваться — появились диссертации, монографии, критические статьи и исследования.

В российской науке проблемы перевода рассмотрены в работах следующих ученых: И.С. Алексеева (2013), В.В. Алимов (2004), Л.С. Бархударов, Я.И. Рецкер (1968), Л.И. Борисова (1991), В.С. Виноградов (2004), Н.К. Гарбовский (2004), И.Я. Зимняя, Р. И. Ермолович (1981), В.Н. Комиссаров (2014), Л.К. Латышев (1981), Р.К. Миньяр-Белоручев (1996), Я.И. Рецкер (1974), А.В. Федоров (1958), А.Д. Швейцер (1988).

Во всех исследованиях, независимо от того, какому аспекту перевода оно посвящается, в обязательном порядке рассматривается одна из сложностей, с которой сталкивается в своей работе переводчик – реалии. При переводе реалии часто представляют собой проблему безэквивалентности, поскольку прямой аналог может отсутствовать в языке перевода. Это обуславливает необходимость применения особых переводческих стратегий: транслитерации, калькирования, описательного перевода, функциональной замены и др. Некорректное обращение с реалиями может привести к потере этнографической достоверности, снижению художественной выразительности и искажению авторского замысла.

В статье «Анализ сказки «Золотой ключик, или приключения Буратино» Алексея Толстого: сравнительный анализ оригинала и перевода» С. Бегматова отмечает: «Исследование особенностей художественного перевода включает различные методы, каждый из которых служит определённым целям. Вот основные из них:

Сравнительный анализ: выявление различий и сходств между оригиналом и переводом по языковым, стилистическим и структурным характеристикам.

Контент-анализ: изучение частоты использования лексических и грамматических структур в переведённых текстах.

Теоретический анализ: исследование конкретных примеров перевода для понимания решений переводчиков в сложных ситуациях.

Лингвистический анализ: применение лингвистических теорий для изучения языковых особенностей оригинала и перевода.

Когнитивный анализ: исследование восприятия текста переводчиком и читателем, учитывающее культурные контексты.

Историко-культурный анализ: изучение влияния исторических и культурных факторов на процесс перевода.

Теоретический анализ: применение теорий перевода для оценки качества перевода, включая эквивалентность.

Статистический анализ: использование количественных методов для выявления закономерностей в переводах.

Мета-анализ: обзор существующих исследований по художественному переводу для выявления общих тенденций и пробелов.

Эти методы могут применяться как по отдельности, так и в комбинации для более глубокого понимания художественного перевода» [2, с. 268-269].

Особую трудность перед переводчиком художественного текста образуют реалии, которые формируют национальную картину мира – т.е. «традиции, обычаи, организация быта, нормы поведения, особенности мышления и художественная культура этноса» [11, с. 185].

В центре внимания известных ученых, таких как С.И. Алексеева, Л.С. Бархударов, С. Влахов, С. Флорин, В.С. Виноградов и другие, находились различные аспекты этой сложной проблемы. Они рассматривали как теоретические основы адекватной передачи национальных особенностей, так и практические методы преодоления трудностей, возникающих при переводе реалий, идиом и других элементов, несущих культурную специфику. Их работы заложили основу для современных исследований в области перевода художественной литературы и внесли значительный вклад в разработку стратегий сохранения национального своеобразия текста при его адаптации для иноязычной аудитории.

Таким образом, изучение бытовых реалий и способов их передачи в межкультурной коммуникации – важная задача как для теории литературы, так и для практики перевода. В настоящей статье проводится обзор научной литературы, посвященной особенностям бытовых реалий в художественном тексте.

Проблема определения реалий в лингвистике, методике и переводоведении остается актуальной, несмотря на продолжительные исследования. Четкие критерии для их идентификации до сих пор не разработаны, а специфика соответствующих языковых единиц изучена не в полной мере. Различные ученые предлагают свои трактовки понятия «реалия».

Например, Н.Ф. Тораб относит к реалиям «названия предметов материальной культуры, исторические факты, государственные институты, имена национальных и фольклорных героев, мифологических существ, присущие конкретным нациям и народам» [11, с. 185]. О.М. Ромова, в свою очередь, определяет реалии как «иноязычные слова, обозначающие понятия, предметы или явления, не являющиеся частью повседневного опыта народа, на язык которого выполняется перевод» [9, с. 60]. В.С. Виноградов понимает под «реалиями» слова и обороты, отражающие «бытовые и национальные особенности, не имеющие эквивалентов в других культурах и языках, включая слова, обозначающие уникальные для определенной страны предметы и явления [5, с. 200].

В итоге, несмотря на различия в формулировках, все определения подчеркивают, что реалии тесно связаны с уникальными аспектами культуры и быта конкретного народа, что создает трудности при их переводе на другие языки.

Сравнивая мнения ученых В.С. Виноградова, О.М. Ромовой и Н.Ф. Тораба о понятии «реалия», можно выделить следующие моменты:

Общее: Все три исследователя сходятся во мнении, что реалии – это элементы, тесно связанные с культурой, бытом и историей конкретного народа или страны. Они подчеркивают, что реалии являются специфическими и уникальными для определенной культуры.

Различия:

Широта определения: Определение Н.Ф. Тораба является самым широким, охватывая широкий спектр элементов, включая материальную культуру, историю, государственные институты и мифологию. Определение О.М. Ромовой фокусируется на иноязычных словах,

обозначающих «предметы и явления, отсутствующие в повседневной жизни принимающей культуры. В.С. Виноградов акцентирует внимание на отсутствии эквивалентов в других языках и культурах».

Перспектива: Определение В.С. Виноградова подчеркивает сложность перевода реалий из-за отсутствия аналогов. О.М. Ромова рассматривает реалии с точки зрения принимающей культуры, акцентируя их «инородность». Н.Ф. Тораб дает более нейтральное определение, описывая реалии как неотъемлемую часть конкретной культуры.

Взаимодополняемость: Определения ученых дополняют друг друга, формируя более полное представление о понятии «реалия». Вместе они подчеркивают культурную обусловленность, специфичность и сложность перевода реалий.

В итоге, мнения ученых не противоречат друг другу, а скорее акцентируют разные аспекты понятия «реалия», что позволяет более комплексно подойти к изучению этого явления в переводоведении.

Рассматривая эти вопросы в статье «Проблемы передачи компонента при переводе: соотношение лакун и реалий» С.М.Тиллоева считает, что «реалии — это национальные слова и обороты, служащие для обозначения понятий, явлений, а также предметов материальной культуры, не бытующих в обиходе того народа, на язык которого произведения переводятся, и, следовательно, не имеющих эквивалентов в языке для их обозначения [10, с.166-171].

А.В. Федоров подчеркивал, что «сложность передачи национально-культурных особенностей в переводе связана с тем, что художественная литература отражает социокультурную реальность, тесно переплетенную с жизнью конкретного народа. Язык, как инструмент и материал, выражает эту реальность через художественные образы. Хотя образность встречается и в других литературных жанрах, именно художественный текст наиболее ярко проявляет национальную идентичность и культурную маркировку. Соответственно, сохранение национального своеобразия оригинала, обеспечивающее адекватное восприятие и передачу лингвокультурных элементов, является сложной задачей как в теории, так и на практике. Успешное решение этой задачи и точность передачи информации напрямую зависят от объема знаний о культурно-историческом контексте оригинала, которыми обладают переводчик и читатель перевода» [16, с. 316].

По определению С. Влахова и С. Флорина: «Реалии – это слова и словосочетания, называющие объекты, характерные для жизни одного народа и чуждые другому, которые являются носителями национального и исторического колорита и не имеют, как правило, точных соответствий (эквивалентов) в других языках» [6, с. 47].

Л.С. Бархударов определяет реалии как понятия, отражающие «предметы материальной и духовной культуры» [1, с. 94]. М.Л. Вайсбурд же даёт более развернутое описание, считающее реалиями «события общественной и культурной жизни страны, общественные организации, обычаи, традиции, предметы обихода, географические пункты, произведения искусства и литературы, имена исторических личностей, учёных, писателей, композиторов, артистов, популярных спортсменов, персонажей художественных произведений, природные явления (часто с региональной спецификой), а также множество разрозненных фактов и ситуаций, которые трудно классифицировать и которые отсутствуют в практическом опыте носителей других языков» [3, с. 98].

Точка зрения Л.С. Бархударова более узкая и абстрактная, концентрируется на культурных понятиях в целом, тогда как М.Д. Вайсбурд даёт более широкий и практический спектр реалий, охватывающий конкретные объекты, события и явления, важные для межкультурной коммуникации и перевода. М. Д. Вайсбурд подчеркивает разнообразие и разнородность реалий, а Л.С. Бархударов — их культурно-символический аспект.

По мнению Е.Д. Руденковой, в современной художественной литературе, особенно в конце XX — начале XXI веков, особое внимание уделяется многообразию языков и культур, а также понятию мультикультурализма, который дает возможность представителям разных народов открыто рассказывать о своей истории, кризисах и травмах. Это способствует переосмыслению межкультурной коммуникации и её сложности, особенно при переводе, когда нужно передавать специфические культурные реалии, такие как национально-культурно маркированная лексика, ономастика и т.п. Понимание этих реалий у различных переводчиков может различаться, что усложняет передачу их значения. В целом, как отмечает исследователь, межкультурный обмен и перевод требуют особого внимания к культурным нюансам и сложности интерпретации национальных особенностей в переводе [13, с. 126].

Исследуя в статье «Особенности передачи культурно-бытовых реалий на английский язык в пьесе А. П. Чехова «Вишневый сад» Е. Середы и А.С. Герасимова особенности передачи русских бытовых реалий, выделенных в рамках пьесы А. П. Чехова «Вишневый сад», на английский язык распределили, отобранные русские единицы по тематическим группам, в рамках каждой из которых предлагается анализ передачи данных единиц на иностранный язык, отметили «роль контекста в выделении текстовой функции той или иной реалии, а также в раскрытии ее значения. Как показывает анализ текстов, переводчики чаще используют способ приближенного перевода, однако этот способ перевода не всегда является удачным, «поскольку при применении данного приема зачастую теряется стилистическая окраска реалии, отражающая национальный колорит. Для передачи имен собственных и обращений чаще всего используются транскрипция и транслитерация. Метод калькирования применяется нечасто, при передаче некоторых наименований реалий» [14].

В современном переводоведении вопросам передачи реалий придается особое значение – данная проблема становится ключевой, поскольку данная «проблематика (...) занимает одно из ведущих мест» в современном переводоведении [12, с. 3]. Это означает, что переводчик должен не только передать буквальный смысл слов, но и воссоздать культурный колорит, национальную окраску, передать нюансы, связанные с историческими, географическими, социальными аспектами. В современном мире, где межкультурное взаимодействие становится все более интенсивным, эта задача приобретает еще большую актуальность, поскольку успешная передача культурных реалий способствует не только пониманию текста, но и укреплению межкультурных связей и уважения. Расширяя данное утверждение, можно сказать, что современное переводоведение активно исследует методы и стратегии, позволяющие наиболее точно и полно передать национально-культурную специфику через особенности лексики, идиом, стилистических особенностей и культурных коннотаций. Важным аспектом является также развитие специализированных переводческих подходов, таких как адаптация, интерпретация и интеркультурализм, позволяющих учитывать культурные различия и избегать искажения смысла. Таким образом, проблема передачи национальной идентичности через язык не только занимает центральное место в научных исследованиях, но и становится критически важной задачей профессиональных переводчиков, особенно в эпоху глобализации и межкультурного диалога [12, с. 3].

При переводе художественной литературы важно учитывать все особенности исходного текста: структуру, стиль, лексику и грамматические особенности, только так переводчик может добиться адекватности. Такой перевод – творческое переосмысление текста. Между оригиналом и переводом обычно не существует абсолютного тождества, и как утверждает И. Левый, «полностью сохранить все особенности подлинника практически невозможно» [7, с.129]. Реалии, с одной стороны, сохраняют знания, которые были осмыслены и переданы предыдущими поколениями, а с другой стороны, передают эти знания последующим поколениям. В этом контексте оправдано мнение А. Шмелева, который утверждает, что «язык и образ мышления тесно связаны. Он отмечает, что, с одной стороны, язык отражает те черты окружающей действительности, которые являются важными и релевантными для носителей данной культуры. С другой стороны, овладение языком и понимание значений слов формируют взгляд на мир, характерный для этой культуры, и способствуют концептуализации окружающей реальности. Таким образом, слова, содержащие лингвоспецифические концепты, одновременно отражают и формируют образ мышления носителей языка» [17, с.12].

Все эти идеи образуют целостную картину: для успешного межкультурного обмена и точной передачи культурных реалий необходимо учитывать, как лингвистические особенности, так и культурный контекст, ведь язык — это не только средство коммуникации, но и носитель национальной идентичности. Перевод, в свою очередь, становится инструментом либо сохранения уникальности, либо адаптации культурных особенностей, что подтверждает важность постоянного исследования методов, позволяющих максимально полно и точно передать смысл и культурное богатство исходного текста.

В.А. Вернигорова в статье «Осмысление реалии в подлиннике и переводе» [4] изучает проблематику осмысления и перевода безэквивалентной лексики. В рамках настоящего исследования особое внимание уделяется стратегиям передачи реалий в переводческом процессе, а также анализу проблем, возникающих при работе с безэквивалентной лексикой. Автор подчеркивает значимость фонетического и графического облика реалий, отмечая, что выбор формы заимствования напрямую зависит от наличия соответствующей реалии в словарях языка перевода. Реалии, зафиксированные в словарях, интегрируются в

лексическую систему языка перевода, подчиняясь его фонетическим и орфографическим нормам. Таким образом, при транскрибировании реалии переводчику необходимо руководствоваться словарными данными.

В случае введения в текст новой реалии, незнакомой целевой аудитории, переводчику рекомендуется акцентировать внимание на правильном произношении, в частности, на ударной гласной, чтобы избежать искажения слова в восприятии читателя. Это особенно важно при первом упоминании реалии в тексте.

Вопрос о заимствовании реалий представляется дискуссионным. Утверждение о том, что реалии всегда являются заимствованиями, не вполне корректно, поскольку заимствования уже ассимилированы в лексике принимающего языка. Следовательно, однократное использование реалии в переводе не может быть однозначно квалифицировано как заимствование.

Однако, при условии успешной адаптации в принимающем языке и включении в словарный состав, реалия может утратить свой особый статус и трансформироваться в полноценное заимствованное слово. Этот процесс свидетельствует о динамичном характере взаимодействия между языками и о постоянном обогащении словарного запаса языка перевода за счет иноязычных элементов [4, с. 128]. Культурно-специфические реалии, аккумулирующие национальные и этнографические особенности, представляют собой значимую проблему в процессе межъязыковой трансляции научной картины мира. В рамках переводческой деятельности первостепенной задачей является адекватное воспроизведение авторской концепции научного знания в результирующем тексте. Эффективная реализация данной задачи предполагает применение дифференцированных подходов к выбору переводческих стратегий и средств, обусловленных контекстом осуществления перевода.

Временной контекст выступает ключевым детерминантом выбора оптимальных переводческих решений. Синхронное существование переводчика и автора оригинального текста нивелирует ряд сложностей благодаря общности культурного и научного базиса. Однако диахронический фактор, выраженный во временном разрыве между созданием оригинала и его переводом, существенным образом усложняет переводческую задачу.

Эволюция научного знания, характеризующаяся изменением объема и содержания представлений о мире, обуславливает необходимость применения специализированных методологических подходов при работе с текстами, созданными в исторически отдаленные периоды. Терминологический аппарат и концептуальные рамки, релевантные для эпохи создания оригинала, подвержены устареванию или трансформации в современном научном дискурсе. В подобных ситуациях переводчик обязан проводить комплексный анализ исторического контекста, опираясь на специализированную литературу и консультации с экспертами в соответствующей области. Данный подход позволяет не только обеспечить аутентичную передачу смысла оригинального текста, но и адаптировать его для восприятия современной аудиторией, сохраняя при этом научную достоверность и избегая анахронизмов.

Успешная трансляция культурно-специфических реалий в научном переводе требует от специалиста не только развитых лингвистических компетенций, но и глубокого понимания историко-культурного контекста, а также способности к гибкой адаптации переводческих стратегий в зависимости от временного фактора, что обеспечивает максимальную адекватность и релевантность перевода.

Е.В. Сорокина отмечает, что предметы и понятия, отражающие уникальные особенности культуры и национальной картины мира, создают трудности при передаче их названий на другой язык. Задача переводчика — максимально сохранить эти культурные и научные особенности в переводе. При этом подходы к переводу зависят от ситуации: если переводчик является современником автора, он может использовать одни методы, а если нет — другие, поскольку изменился объем и качество знаний о мире, которые он должен учитывать [15, с. 8].

Исследование художественного перевода является важным аспектом современной литературоведческой науки, поскольку оно способствует глубокому пониманию механизмов межкультурной коммуникации, сохранения литературного наследия и гармоничного взаимодействия различных литературных традиций. Повышение мастерства переводчика и развитие теоретических основ перевода позволяют не только передавать смысл оригинальных произведений, но и сохранять их эмоциональную и эстетическую ценность, обеспечивая доступность литературных шедевров для широкого круга читателей разных культур.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: ЛКИ, 1975. – 240 с.
2. Бегматова, С.А. Анализ сказки «Золотой ключик, или приключения Буратино» Алексея Толстого: сравнительный анализ оригинала и перевода / Бегматова С.А. // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2025, № 4. – С. 268-269.
3. Вайсбурд М.Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык за рубежом. – 1972. – № 3. – С. 98–100.
4. Вернигорова В.А. Осмысление реалии в подлиннике и переводе— Болгарская русистика. — 2010. — № 10. — С. 126-135.
5. Виноградов, В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. — М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. — 224 с.
6. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 343 с.
7. Левый, И. Искусство перевода / пер. с чеш. и предисл. Вл. Россельса. – М.: Прогресс, 1974. – 396 с.
8. Расулова З.Х. Переводы поэзии Эркина Вохидова на таджикский язык: поиск достижений адекватности /З.Х. Расулова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2025, № 4. – С. 237.
9. Ромова, О. М. Понятие «реалия» в ряду других научных терминов в лингвистике / О. М. Ромова // Вестник Московского государственного областного университета. — 2010. — С. 60–63.
- 10.Тиллоева, С. М. Проблемы передачи национального компонента при переводе: соотношение лакун и реалий / С. М. Тиллоева, П. В. Сандлер. — Текст: непосредственный // Политическая лингвистика. — 2025. — № 1 (109). — С. 166-171.
- 11.Тораб, Н. Ф. К вопросу о сохранении национального своеобразия текста при переводе / Н. Ф. Тораб // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. — 2014. — № 5. — С. 185–188.
- 12.Пугина, Е.Ю. Индийские реалии в англоязычном художественном тексте и проблема их передачи на русский язык: На материале творчества Р. Киплинга: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2005. – 20 с.
- 13.Руненкова, Е. Д. К проблеме перевода реалий в современной прозе / Е. Д. Руненкова // Актуальные вопросы перевода, лингвистики, истории литературы и фольклора: сборник статей X Международной научной конференции молодых ученых (11 февраля 2022 г.). — Екатеринбург: УМЦ-УПИ, 2022. — С. 120-127.
- 14.Середа Е., Герасимова А. С. Особенности передачи культурно-бытовых реалий на английский язык в пьесе А. П. Чехова «Вишневый сад» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2020. №4.
- 15.Сорокина, Е. В. Особенности перевода реалий художественного текста: на материале переводов романа Ч. Диккенса «Домби и сын»: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Сорокина Екатерина Валерьевна; [Место защиты: Моск. гос. обл. ун-т]. – М., 2007. – 170 с.
- 16.Федоров, А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) / А. В. Федоров. — М.: Филология три; С.-П.: Филологический факультет СПбГУ, 2002. — 347 с.
- 17.Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к слов. / А.Д. Шмелев. – М.: Яз. славян. культуры, 2002. – 224 с.

БЫТОВЫЕ РЕАЛИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: ОБЗОР НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье представлен обзор научной литературы, посвящённой бытовым реалиям и важности их корректной передачи в художественном тексте. Исследование художественного перевода остаётся актуальным аспектом современной филологии, поскольку способствует глубокому пониманию механизмов межкультурной коммуникации, сохранению культурного наследия и гармоничному взаимодействию различных культурных традиций. По мнению автора статьи, практика художественного перевода в таджикской филологии значительно опередила теоретические исследования. Во второй половине XX века опубликованы отдельные статьи переводчиков, посвящённые роли художественного перевода в развитии межкультурных связей. В XXI веке данный процесс заметно активизировался: защищены диссертации, написаны монографии, критические статьи и научные исследования. В результате обзора научной литературы о бытовых реалиях в работах российских ученых о проблемах перевода, автор приходит к выводу, что во всех теоретических исследованиях подчёркивается одна из ключевых трудностей переводческой деятельности — передача реалий, которые нередко создают проблему безэквивалентности, поскольку прямой аналог может отсутствовать в языке перевода. Это обуславливает необходимость использования специальных переводческих стратегий: транслитерации, калькирования, описательного перевода, функциональной замены и др. Некорректная передача реалий может привести к потере этнографической достоверности, снижению художественной выразительности и искажению авторского замысла.

Ключевые слова: художественный перевод, бытовые реалии, художественный текст, трудности перевода, обзор научной литературы, российские исследования, таджикская филология.

ВОКЕИЯТҲОИ ЗИНДАГИИ РӯЗМАРРА ДАР МАТНИ БАДЕЙ: БАРРАСИИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ

Дар мақола шарҳи адабиёти илмие пешниҳод шудааст, ки ба воқеиятҳои рӯзгор ва аҳамияти интиқоли дурусти онҳо дар матни бадеӣ бахшида шудааст. Таҳқиқи тарҷумаи бадеӣ ҳамчун ҷанбаи муҳими филологияи муосир боқӣ мемонад, зеро он ба дарки амиқи механизмҳои муоширати байнифарҳангӣ, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва ҳамкориҳои мутаносиби анъанаҳои гуногуни фарҳангӣ мусоидат мекунад. Ба ақидаи муаллифи мақола, амалияи тарҷумаи бадеӣ дар филологияи тоҷик аз таҳқиқоти назариявӣ хеле пеш гузаштааст. Дар нимаи дуҷуми асри XX мақолаҳои ҷудогонаи тарҷумонҳо нашр шуданд, ки ба нақши тарҷумаи бадеӣ дар рушди робитаҳои байнифарҳангӣ бахшида шуда буданд. Дар асри XXI ин раванд ба таври назаррас ғаёб гардид: рисолаҳои илмӣ дифоъ шуда, монографияҳо, мақолаҳои интиқодӣ ва таҳқиқоти илмӣ ба таъъ расиданд. Дар натиҷаи баррасии адабиёти илмӣ дар бораи воқеиятҳои рӯзгор дар асарҳои олимони рус оид ба мушкилоти тарҷума, муаллиф ба хулосае меояд, ки дар тамоми таҳқиқоти назариявӣ яке аз мушкилоти калидии ғаёбияти тарҷумонӣ — интиқоли реалияҳо таъкид мешавад. Реалияҳо аксар вақт мушкили бемуодилӣ (адами эквивалент)-ро ба вуҷуд меоранд, зеро муодили мустақими онҳо метавонад дар забони тарҷума мавҷуд набояд. Ин зарурати истифодаи стратегияҳои махсуси тарҷумониро ба миён меорад: транслитератсия (ҳарфгардонӣ), калкасозӣ, тарҷумаи тавсифӣ, ивазкунии функционалӣ ва ғайра. Интиқоли нодурусти реалияҳо метавонад боиси аз даст додани эътимоди этнографӣ, коҳиши баёнгарии бадеӣ ва таҳрифи мақсади муаллиф гардад.

Калидвожаҳо: тарҷумаи адабӣ, воқеияти рӯзмарра, матни адабӣ, мушкилоти тарҷума, баррасии адабиёти илмӣ, русшиносӣ, филологияи тоҷик.

EVERYDAY REALITIES IN FICTION: A REVIEW OF SCIENTIFIC LITERATURE

The article presents a review of scientific literature devoted to everyday life realities (realia) and the importance of their correct rendering in literary texts. The study of literary translation remains a relevant aspect of modern philology, as it contributes to a profound understanding of the mechanisms of intercultural communication, the preservation of cultural heritage, and the harmonious interaction of diverse cultural traditions. According to the author, the practice of literary translation in Tajik philology has significantly outpaced theoretical research. In the second half of the 20th century, individual articles by translators were published regarding the role of literary translation in the development of intercultural ties. In the 21st century, this process has notably intensified: dissertations have been defended, and monographs, critical articles, and scientific studies have been written. As a result of the literature review on everyday realia in the works of Russian scholars regarding translation problems, the author concludes that all theoretical studies emphasize one of the key difficulties of translation activity—the rendering of realia. These often create the problem of non-equivalence, as a direct analogue may be absent in the target language. This necessitates the use of specific translation strategies: transliteration, calquing, descriptive translation, functional substitution, and others. Incorrect rendering of realia can lead to a loss of ethnographic authenticity, a reduction in artistic expressiveness, and a distortion of the author's intent.

Keywords: Literary translation, everyday realities, literary text, translation difficulties, review of scientific literature, Russian studies, Tajik philology.

Об авторе

Шарипова Замирахон Мамуржонова
Кандидат филологических наук, заведующая
общеуниверситетской кафедры русского
языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: zamirmamur81@gmail.com

About the author

Sharipova Zamirakhon Mamurjonovna
Candidate of philological sciences, head of the
general university department of the Russian
language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zamirmamur81@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Шарипова Замирахон Мамуржонова
Номзади илмҳои филологӣ, мудири кафедраи
умумидонишгоҳии забони русӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zamirmamur81@gmail.com

БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ МАЪРИФАТӢ ВА АДАБИИ “РИСОЛАИ ҚУШАЙРИЯ”-И АБУЛҚОСИМИ ҚУШАЙРӢ

Наҷотзода Қ. Н.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Насри ирфонӣ яке аз бахшҳои пурбор ва маърифатӣ омӯзандаи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Ин осор ҳам аз лиҳози мазмуну муҳтаво, баёни андешаҳои фалсафӣ, ахлоқию тарбиятӣ ва ҳам аз нигоҳи сохтору орояҳои адабӣ ҷолибиятҳои зиёди омӯзишӣ ва таҳқиқӣ дорад.

Зухуру ривочи адабиёти ирфонӣ дар асрҳои миёна, пайдоиши мактабҳои шахсиятҳои таъсиргузор барои инкишофи насру назми форсии тоҷикӣ нақши калидӣ бозиданд. Ба қавли Э. Бертелс ҷунбиши зоҳидон дар асри нухум аз Ироқ ба Хуросон омад. Дар Балх ҷунин муҳитро Иброҳими Адҳам ва пайравону шогирдони ӯ созмон доданд, ки он баъдтар дар ривочи афкори ирфонӣ, дар минтақа нақши бориз гузошт [1, с. 25].

Муҳимтарин хусусияти тафаккури ирфонии асрҳои нух даҳ дар он зоҳир мегардад, ки дар ин давра доираҳои хосси ақидатӣ ва андешавӣ, ё равияҳои хосси тасаввуфӣ ба майдон омаданд. Маҳз натиҷаи ҳамин пайвандҳои маънавӣ буд, ки дар ин давра ашҳоси бузурги ирфонӣ, мисли Ҷунаиди Бағдодӣ, Абулхусайни Нурӣ, Абусаиди Харрози, Абубакри Шиблӣ ба майдон омаданд ва ба иршоди муридони пардохтанд. Аз байни ин афрод Ҷунаиди Бағдодӣ мақоми болотаре дошт ва ба ҳамин хотир бисёре аз аҳли тасаввуфи Хуросону Мовароуннаҳр, Мисру Шом ва Ироқи Озарбойҷон ба ӯ пайравӣ мекарданд ва худро муриди ин шайхи бузург меҳисобиданд. Дар ин давра, ба қавли Абдулхусайни Заринқӯб Бағдод ба маркази тозаҷамӯ ва меҳвари мактаби Ҷунаид табдил ёфт [5, с. 34].

Бояд гуфт, ки дар ин давра дар баробари шукуфои мактабҳои ирфонӣ, мавҷҳои муҳолифат ба онҳо низ ҷой дошт, ки ин масъаларо Қосим Ғанӣ тавзеҳ дода, таъкид мекунад, ки ҳамаи ин ихтилофҳои назарӣ ақидатӣ машоихро ба таълифи осори илмӣ адабӣ водор сохт [3, с. 42].

Ба ибораи дигар, аҳли ирфону тариқат ба ин васила на танҳо худро дифоъ мекарданд, балки барои зухуру инкишофи адабиёти ирфонӣ ва афкори фалсафии тасаввуфӣ роҳ кушоданд. Аҳли тасаввуф дар ин давра аслан, ду ҳадафро пайгирӣ мекарданд. Аввалан, дифоъ ва собит намудани афкори худ, дуюм огоҳ сохтани муридони ва алоқамандон аз масоили ирфону фалсафаи он будааст. Намунаи ин таълифоти зиёди Абунаср Сарроҷи Тусӣ, Қалобозӣ, Ҳокими Самарқандӣ, Абусаиди Харғӯш ва дигарон мебошад. Яке аз донишмандони маъруфи ин давра Абдурахмон Суламӣ аст, ки дар заминаи ирфону тасаввуф беш аз сад китобу рисола таълиф намудааст ва намунаи он “Ҳадиқат-ут-тафсир”, “Китоб-ус-самъ”, “Табакот-ус-суфия” ва ғайра мебошад.

Яке аз донишмандон ва адибони тавонои аҳди Сомонӣ Абулқосими Қушайрӣ мебошад, ки ӯ дар адабиёти ирфонӣ ба ҳайси нависанда ва орифи бузург шинохта шудааст. Замони зиндагии ӯ ба охириҳои аҳди Сомониён ва авоили замони ҳукуматдории Ғазнавиён рост меояд, ки ин давра воқеан, марҳилаи ташаккули мактабҳои ирфонӣ ва инкишофи адабиёти суфиёна маҳсуб меёбад. Ҳарчанд давраи мавриди назар аз лиҳози ғароишҳои мафкуравию мазҳабӣ ихтилофҳо ва тазодҳои зиёде дошт. Тибқи ишораи Забехулло Сафо ихтилофи иҷтимоӣ дар ин давра то ба дараҷае расид, ки он “боиси сукути хонадони Сомониён гардид” [10, с.10].

Ин ихтилофоту тазодҳои ақидатиро дар осори Абулқосими Қушайрӣ ҳам метавон ба мушоҳида гирифт. Абулхусайни Заринқӯб ба ин масъала тавачҷуҳ карда, таъкид менамояд, ки Абулқосими Қушайрӣ дар афкору андешаи ирфонӣ пайравӣ Ҷунаиди Бағдодӣ буд [4, с. 150]. Чунки Абулқосими Қушайрӣ тарбиятёфта ва парвардаи муҳите буд, ки дар он машоихи бузург, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ ва Ҳуҷвирӣ нуфуз доштанд. Масъалаи ташаккули шахсияти ирфонӣ ва адабии Қушайро метавон ҳангоми мутолиаи “Рисолаи Қушайрия” ҳам ба мушоҳида гирифт. Дар ин асар чехраи муаллифи он ба ҳайси як шахсияти соҳибназар,

мутафаккир ва орифи ҳақшинос ба чилва меояд. Афкору андешаи ин орифи бузург саршор аз ғояҳои маърифатӣ, ирфонӣ, ахлоқӣ, маънавӣ ва ҳақшиносию ворастагист, ки ин андешаҳо дар китоби мавриди назар, ҳам аз тариқи баёни муаллиф ва ҳам аз тариқи нақли ҳикоятҳои марғуби ҳаётӣ баён мешавад.

Бояд гуфт, ки “Рисолаи Қушайрия” дар байни осори гаронарзиши Абулқосими Қушайрӣ бо чанд хусусият ва фазилатҳои нотақрори илмию адабӣ ва маърифатиаш фарқ мекунад. Ба қавли Шафеии Кадканӣ, “Рисолаи Қушайрия” муҳимтарин матни мавҷуд дар тасаввуф мебошад [6, с. 150].

Аксари муҳаққиқони адабиёти ирфонии форсии тоҷикӣ зимни таҳқиқоту баррасиҳояшон дар заминаи насри ирфонӣ масъалаи таъсирпазирии Муҳаммади Ғаззоли, Ҳуҷвирӣ ва Атторро аз “Рисолаи Қушайрия”-и Қушайрӣ махсус таъкид намуданд, ки ин беамина нест. Хонандаи огоҳ ин таъсирпазирии адабию эҷодиро ҳангоми мутолиаи асарҳои ирфонии Ғаззоли, “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Ҳуҷвирӣ ва “Тазкират-ул-авлиё”-и Шайх Аттори Нишопурӣ эҳсос менамояд. Ин падида бештар ҳангоми шарҳу тавзеҳи андеша ва афкори ирфонӣ, расму одоби машоихи суфия ва шарҳи рӯзгору осори аҳли тариқат ва ирфону тасаввуф ба мушоҳида мерасад. Аз тарафи дигар, ин нукта далели нуфуз ва мақому мартабаи шоистаи рисолаи Қушайрӣ дар адабиёти ирфонии форсии тоҷикӣ мебошад.

Чунонки ишора шуд, “Рисолаи Қушайрия”-и Абулқосими Қушайрӣ дар адабиёти ирфонӣ, аз ҷумла, дар насри орифона аз шумори маъруфтарин таълифот мебошад. Муаллиф дар ду фаслу панҷоҳу чаҳор боби рисолаи мавриди назар муҳимтарин русуми адаб ва андешаҳои машоихи ростини тариқати суфияро баён ва матраҳ мекунад. Аз ҷумла, дар боби аввали китоби худ Қушайрӣ шарҳи ҳоли ҳаштоду се нафар машоихи суфияро шарҳу тавзеҳ мекунад. Зимни баррасии масоили ирфонӣ ва тавзеҳи аҳволи суфиёни маъруф муаллиф ба тариқати суфия ворид гардидани баъзе бидъатҳои ночоро танқид мекунад ва моҳияти маърифатӣ ва илмию адабии машраби мазкурро бо далелҳои равшан таъйид менамояд. Абулқосими Қушайрӣ шуруъ аз Иброҳими Адҳам то замони зиндагии Атои Рӯдборӣ, ки аз шайхони бузурги замони худ буданд, маълумот медиҳад, моҳияти афкори ирфонӣ ва фалсафии онҳоро тавзеҳ дода, ба мақому мартабаи шоистаи ҳар яки онҳо ишорат менамояд.

Тибқи иттилои сарчашмаҳо рисолаи мавриди назарро Абулқосими Қушайрӣ дар синни шасту яқсолагиаш таълиф мекунад, ки ин далели соҳиби таҷрибаи зиндагӣ ва омӯзишу дониши мукамал будани муаллиф аст. Академик Н. Салимӣ ҳангоми баррасии рисолаи мазкур дуруст таъкид мекунад: “Рисола ба мабной тасаввуф ва аркони он таҳсис ёфта, муаллиф матолиби хешро дар партави ақволи шуюх ва урафои мутабахҳири замон зевар бастааст” [9, с. 279].

Худи Абулқосими Қушайрӣ ҳам дар муқаддимаи рисолааш ба ин нукта ишорат намуда, авзои тасаввуф ва нақшу муқоми машоихро дар иҷтимои замони зинадгаш тавзеҳ дода, ҳадафи худро аз таълифи асари мавриди назар хеле равшан баён мекунад [7, с. 6-8].

Бояд гуфт, ки муҳтаво ва мундариҷаи “Рисолаи Қушайрия” мақсаду ҳадафи муаллифи онро ба ҳубӣ равшан мегардонад. Ба таври қуллӣ, Қушайрӣ дар рисолаи мавриди назар, пеш аз ҳама масоили мақоми аҳли тасаввуф, пайванди байни тариқату шариат, баёни тасаввуфи воқеӣ ва мақоми он дар рӯзгори иҷтимоии давраҳои гуногуни таърихро баён мекунад, ки ин нишондиҳандаи ниёзи замон ва муҳити зинадгӣ муаллиф аст. Аз тарафи дигар, метавон эътироф кард, ки рисолаи мазкур як асари дастурӣ дар тариқати суфия мебошад. Ин нуктаро таъкид карда, Шафеии Кадканӣ рисолаи Абулқосими Қушайро муҳимтарин матни ирфонӣ дар забонҳои арабӣ ва форсӣ меҳисобад [6, с. 116].

Ғайр аз ин, рисолаи мавриди назар дар байни таълифоти дигари Қушайрӣ аз чандин ҷиҳат бартарӣ ва имтиёз дорад. Аввалан, муаллиф тавассути рисолаи мавриди назар мекӯшад, ки авзои ирфону тасаввуфро дар замони ҳудаш баррасӣ намояд. Ба ҳамин хотир, дар муқаддимаи китобаш ба сайри таърихӣ тасаввуф дар қаламрави тамаддуни исломӣ ишорат намуда, рушду таҳаввули онро марҳила ба марҳила тавзеҳ медиҳад. Баъдан, Қушайрӣ бо асноду далелҳои мустанадаи айбҷуҳои аҳли шариат бар алайҳи тариқатро рад карда, собит месозад ва собит менамояд, ки аркони тасаввуф бояд бар илм ва фалсафаи калом дорад. Дар идомаи баҳси илмию ирфонӣ худ Қушайрӣ пайванди ногусастании шариат ва тариқатро равшан месозад ва ба ин васила, афкори нокидони тасаввуфро рад мекунад. Баррасиҳо ва андешарониҳои Абулқосими Қушайрӣ собит месозад, ки ӯ аз улуми асосии

замонаш мисли фикҳ, калом, ҳадис, тафсир, наҳв, луғат ва ғайра огоҳии комил доштааст. Ба ҳамин тариқ, ӯ дар баъзе бобу фаслҳои рисолааш дар баробари тавзеҳу тафсири баъзе мафҳумҳо ва истилоҳоти суфия ба масъалаҳои маънавӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоии замони худ низ тавачҷуҳ мекунад. Дар баробари ин, бояд таъкид кард, ки Абулқосими Қушайрӣ ба ҳайси як орифу олим ва файласуфи риштаи ирфони адабиёти форсии тоҷикӣ масъалаи маърифатро дар ҷойи аввал мегузорад. Ба ақидаи ӯ, маърифат на танҳо василаи шинохти илмию ирфонии ҳастӣ, балки он сарчашмаи худшиносӣ ва ҳудогоҳии инсон ҳам мебошад, зеро ба қавли файласуфи маъруфи олмони В.Гогел маърифати воқеӣ ва илмӣ сарчашмаи худшиносӣ ва дарки дурустии олами атроф мебошад [2, с. 114].

Бояд гуфт, ки масъалаи маърифат дар фалсафаи тасаввуф ва ирфон аз зумраи масоили калидӣ ва муҳим ба шумор меравад. Зеро дар масири сулуки аҳли тасаввуф маърифат зинаи асосӣ ва муҳим аст. Зеро дар ин марҳила солиқ ҳам аз лиҳози дониш ва ҳам аз нигоҳи равишу камолоти шахсӣ ва сатҳи лозимӣ мерасад. Ба ҳамин хотир, ҳангоми баррасии ҳолату вазъияти руҳию равонии суфиён Абулқосими Қушайрӣ чунин менависад: “Дилҳои эшон маъдани розҳои хеш ва махсус гардонид эшонро ба пайдо кардани анвори хеш бар эшон” [8, с.10]. Ба ҳамин хотир, аксари муҳаққиқон китоби “Рисолаи Қушайрия”-ро асари дастурӣ ва роҳнамо дар машроби суфия ҳисобиданд, чунки ин асари муҳиму мондагори Абулқосими Қушайрӣ дар давраҳои баъдӣ, дар инкишофи насри ирфонӣ дар адабиёти тоҷик нақши шоиста бозидааст. Муҳаққиқони ирфону тасаввуф дар адабиёти форсии тоҷикӣ таъсирпазирии Ҳучвириро аз Қушайрӣ ҳангоми таълифи “Кашф-ул-махҷуб” борҳо зикр карданд.

Бояд гуфт, ки асари Ҳучвирӣ баъд аз “Рисолаи Қушайрӣ” таълиф шудааст, аз ин ҷиҳат масъалаи таъсирпазирии Ҳучвириро аз Абулқосими Қушайрӣ ҳангоми таълифи “Кашф-ул-махҷуб” борҳо зикр карданд. Аз ин ҷиҳат, масъалаи таъсирпазирии Ҳучвирӣ аз асари Абулқосими Қушайрӣ як амри табиӣ ва мантиқист. Илова бар ин, масъалаи ба ду табақа ҷудо кардани аҳли тасаввуф аз тарафи Ҳучвирӣ ҳам андешаи болоро таъйид мекунад. Дар ин маврид ишораҳои равшани Ҳучвириро метавон дар китоби “Кашф-ул-махҷуб” ба мушоҳида гирифт. Далели дигар, дар навиштаи Ҳучвирӣ борҳо ба унвони устод ишора шудани Абулқосими Қушайрӣ мебошад. Аз тарафи дигар, ҳуди Қушайрӣ ба таври равшан аз донишмандон, суфиёни пешин ва таълифоти онҳо пайравӣ мекунад. Ин шеваи қор ё таълиф дар осори дастурии илмию адабӣ як амри воқеӣ ва табиист.

Масъалаи дигар, сохтори кутуби мазкур мебошад, зеро вай аз нигоҳи сохтор ва банду басти мавод дар байни осори насри ирфонӣ, аз ҷумла, дар байни рисолаҳои Абулқосими Қушайрия Ҳучравӣ, ки дар боло ба онҳо ишора шуд, шабоҳатҳоеро метавон ба мушоҳида гирифт. Ин монандӣҳо дар таълифи муқаддима, бобу фаслҳо, истифодаи сарчашмаҳои адабӣ, илмӣ ва динӣ, истифодаи оёту аҳодис ва ғайра ба назар мерасад. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки ин китобҳо такрори ҳамдигаранд. Онҳо аз нигоҳи мазмун, баёни андешаҳои ирфонӣ, қорбасти ҳикоятӣ ривоёт ва саргузаштҳои ибратомӯзи машоих тафовутҳои ҷашмрас доранд.

Бояд гуфт, ки бисёре аз ин китобҳо дар баробари заруратҳои илмию адабӣ ва маърифатӣ ба воситаи дархост ё дастури ҳокимон ва ашхоси бонуфузи замон таълиф шудаанд. Тибқи ишораи Ҳучвирӣ ӯ китоби худро ба дархости Абусаиди Ҳучвирӣ, ки меҳост, бо одобу русуми аҳли тасаввуф ошно шавад, таълиф намудааст. Ҳамин гуна ҳолат ё омил муассири таълифро дар мавриди муаллифони дигари осори насри ирфонӣ ҳам метавон вохурд.

Ҷойи таъкид аст, ки асари Абулқосими Қушайрӣ дар байни осори мансури ирфонии адабиёти классикии форсии тоҷикӣ бо фазилатҳои зиёди адабию маърифатӣ фарқ мекунад. Зеро он дар баробари доштани мундариҷаи бонизом ва сохтори мукаммали адабию омӯзишӣ, дар бораи муҳимтарин масъалаҳои ирфону тасаввуф маълумот медиҳад. Гузашта аз ин, китоби мавриди назар аз лиҳози баёну баррасии масъалаҳои ирфонӣ, ҷеҳраҳои ашхоси маъруфи тариқати суфия, қорбасти василаҳои баён ва орояҳои адабию ҳунари бартарияти бештар дорад. Бархе аз муҳаққиқон иллати шухрат ва маъруфияти рисолаи мавриди назарро маҳз дар сохтори муназзами шакли мазмунӣ он мебинанд, ки ин воқеият аст.

Далели дигари шухрат ва арзиши баланд қасб кардани рисолаи Абулқосими Қушайрӣ он аст, ки аксари муаллифони баъдӣ ва тазкиранависон ба муҳтаво ва маълумоти овардаи

муаллифи “Рисолаи Кушайрӣ” таъя мекунад. Аз ин ҷиҳат, метавон хулоса кард, ки вучуди рисолаи мавриди назар дар адабиёти ирфонии форсии тоҷикӣ барои ба миён омадани як силсила асарҳои муҳиму мондагор роҳро боз кард. Аз ин ҷиҳат, “Рисолаи Кушайрӣ” сазовори омӯзиш, таҳқиқ ва баҳсу баррасии муфассалу фарогири илмию таҳқиқотӣ мебошад.

Адабиёт

1. Бертелс Е.Э. Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф.— Тегрон: Амири Кабир, 1387. — 723 с.
2. Гегел В. Феноменология духа. - М.: Наука. 2000. - 495 с.
3. Ғанӣ Қ. Таърихи тасаввуф дар ислом ва татаввуроту таҳаввулот. -Тегрон: Заввор, 1321. - 724 с.
4. Заринқуб А. Чустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон.- Душанбе: Ирфон, 1992. - 396 с.
5. Заринқуб А. Арзиши мероси суфия. - Тегрон: Амири Кабир, 1387. -320 с.
6. Кадканӣ Ш. Забони шеър дар насри суфия.- Тегрон: Сухан, 1392. - 657 с.
7. Кушайрия Абулқосим. Рисолаи Кушайрия (таҳияи М.Оқилова).- Хуҷанд: Меъроҷ, 2014.-324 с.
8. Кушайрия Абулқосим. Рисолаи Кушайрия.- Тегрон, 1385. - 835 с.
9. Салимов Н. Марҳилаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII). -Хуҷанд: Нури маърифат, 2002. - 398 с.
- 10.Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон, ҷ.1. - Душанбе: Деваштич, 2022. -320 с.

БАЪЗЕ ВИЖАҲИҶОИ МАЪРИФАТӢ ВА АДАБИИ “РИСОЛАИ ҚУШАЙРИЯ”-И АБУЛҚОСИМИ ҚУШАЙРӢ

Дар мақола баъзе хусусиятҳои мазмунӣ ва шаклии “Рисолаи Кушайрия”-и Абулқосими Кушайрӣ баррасӣ мешавад. Таъкид мешавад, ки асари Абулқосими Кушайрӣ дар байни осори мансури ирфонии адабиёти классикии форсии тоҷикӣ бо ғазилатҳои зиёди адабию маърифатӣ фарқ мекунад. Дар ин асар ҷеҳраи муаллифи он ба ҳайси як шахсияти соҳибназар, мутафаккир ва орифи ҳақиқинос ба ҷилва меояд. Афқору андешаи ин орифи бузург саршор аз ғояҳои маърифатӣ, ирфонӣ, ахлоқӣ, маънавӣ ва ҳақиқиносии ворастигист, ки ин андешаҳо дар китоби мавриди назар, ҳам аз тариқи баёни муаллиф ва ҳам аз тариқи нақли ҳикоятҳои марғуби ҳаёти баён мешавад. Ин асари Абулқосими Кушайрӣ дар баробари доштани мундариҷаи бонизом ва сохтори мукаммали адабию омӯзишӣ, дар бораи муҳимтарин масъалаҳои ирфону тасаввуф маълумот медиҳад. Гузашта аз ин, китоби мавриди назар аз лиҳози баёну баррасии масъалаҳои ирфонӣ, ҷеҳраҳои ашхоси маъруфи тариқати суфия, қорбасти василаҳои баён ва ороҳои адабию ҳунари бартарияти бештар дорад. Аз ин ру, таҳқиқи омӯзиши мукаммул бонизомии он барои шинохти ҷеҳраи воқеии муаллифаш ба ҳайси як ориф ва адиби маъруфу таъсиргузори замонаш муҳим аст.

Калидвожаҳо: маърифат, насри ирфонӣ, тариқат, адабиёт, ахлоқ, сулук, василаҳои бан, ҳикоят, ориф, нависанда.

НЕКОТОРЫЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ «РИСОЛАИ КУШАЙРИЯ» АБУЛКАСИМА КУШАЙРИ

В статье рассматриваются некоторые содержательные и формальные особенности «Рисалаи Кушайрия» Абулкаси́ма Кушайри. Подчеркивается, что произведение Абулкаси́ма Кушайри выделяется среди мистических прозаических произведений классической персидско-таджикской литературы своими многочисленными литературными и дидактическими достоинствами. В этом произведении автор представляется как литератор, мыслитель и истинный ученый. Мысли и идеи этого великого ученого полны познавательных, мистических, этических, духовных и истинноискательных идей, которые выражены в рассматриваемой книге как через повествование автора, так и через рассказы о его запоминающихся жизненных историях. Эта работа Абулкаси́ма Кушайри, помимо системного содержания и полной литературно-образовательной структуры, предоставляет информацию по важнейшим вопросам мистицизма и суфизма. Более того, рассматриваемая книга превосходит другие по качеству изложения и обсуждения мистических вопросов, фигур известных деятелей суфийского ордена, использованию выразительных средств, а также литературным и художественным достоинствами. Поэтому её тщательное и систематическое исследование важно для распознавания истинного лица её автора как известного и влиятельного учёного и писателя своего времени.

Ключевые слова: сознания, мистическая проза, путь, литература, этика, отношение, средства коммуникации, рассказ, мистицист, писатель.

SOME COGNITIVE AND LITERARY FEATURES OF ABULKASIM KUSHAYRI'S "RISOLAI KUSHAYRIA"

This article examines some of the substantive and formal features of Abulkasim Kushayri's "Risalai Kushayria." It emphasizes that Abulkasim Kushayri's work stands out among the mystical prose works of classical Persian-Tajik literature for its numerous literary and didactic merits. In this work, the author is presented as a man of letters, a thinker, and a true scholar. The thoughts and ideas of this great scholar are full of cognitive, mystical, ethical, spiritual, and truth-seeking ideas, expressed in this book both through the author's narrative and through recounting his memorable life stories. This work by Abulqasim Qushayri, in addition to its systematic content and comprehensive literary and educational structure, provides information on the most important issues of mysticism and Sufism. Moreover, the book under review surpasses others in the quality of its presentation and discussion of mystical issues, the figures of famous Sufi figures, its use of expressive language, and its literary and artistic merits. Therefore, its careful and systematic study is essential for discerning the true character of its author as a renowned and influential scholar and writer of his time.

Keywords: consciousness, mystical prose, path, literature, ethics, attitude, means of communication, story, mystic, writer.

Дар бораи муаллиф

Наҷотзода Ҷамшиед Нарзулло

Докторант (PhD)-и кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: jamshednajotov@gmail.com

About the author

Najotzoda Jamshed Narzullo

PhD student of the Department of Theory and History of Literature

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: jamshednajotov@gmail.com

Об авторе

Наджотзода Джамиед Нарзулло

Докторант PhD кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: jamshednajotov@gmail.com

АВТОРСКИЙ СТИЛЬ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПЕРЕВОДНОМ ТЕКСТЕ РОМАНА «ДОХУНДА»

Бобоева М. С.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Авторский стиль Айни формируется на культурно-исторической основе таджикской литературы, тесно связанной с устной традицией и древними формами повествования. Как отмечают исследователи М. Б. Нагзибекова и З. А. Муллоджанова, «в истории таджикской литературы художественный перевод имеет древнюю многовековую традицию и... уходит своими корнями во времена, когда язык и литература фарси-дари ещё не были сформированы» [12, с. 89]. Эта мысль помогает объяснить устойчивость фольклорных структур, повторяющихся формул и образов народного мышления, вплетённых Айни в прозу.

Понимание стилистики Айни невозможно без учета того культурного слоя, на котором формировалась таджикско-персидская словесность. На это указывал и Е. Э. Бертельс, подчёркивая специфичность и сложность восточной литературной традиции: «О многих авторах, творчество которых рассмотрено здесь, уже не раз говорилось в различных обзорах... как правило, носивших название “История персидской литературы”» [4, с. 23]. Указание Бертельса на многослойность и неоднородность восточной текстовой традиции особенно важно для анализа перевода «Дохунды», поскольку именно эта культурная насыщенность нередко приводит к утрате стилистических оттенков в переводе. Это замечание точно объясняет, почему при переводе «Дохунда» часть художественных смыслов теряется: если переводчик не учитывает культурный слой, лежащий под образом, то он передаёт только слова, но не их глубинный смысл.

Особого внимания заслуживает связь Айни с устной народной традицией. Можно сказать, что без неё «Дохунда» просто не сложился бы так, как мы его знаем. Именно эта традиция позволяет автору строить повествование так, что фольклорные модели легко и естественно переплетаются с реалистическими приёмами, которые в начале XX века только начинали оформляться в таджикской прозе. Устойчивые фольклорные формулы, повторяющиеся конструкции, характерный ритм речевого повествования — всё это не просто украшение, а часть способа мышления автора. Поэтому стиль Айни невозможно спутать: он живой, узнаваемый, «народный» в глубоком смысле слова.

В нашем исследовании важно рассматривать роман «Дохунда» не только как сюжетное произведение, но прежде всего как систему художественных приёмов, через которые Айни выстраивает свой авторский голос. Как подчёркивал В. М. Жирмунский, «задача изучения искусства заключается в описании художественных приёмов данного произведения, поэта или целой эпохи» [7, с. 20]. В этом смысле анализ идиостиля Айни и его трансформации в переводе — это попытка проследить, какие именно приёмы (связь с фольклором, тип образности, синтаксис, интонация живой речи) сохраняются при переносе текста на другой язык, а какие ослабевают или исчезают.

Не менее важную роль в стиле Айни играет описательная манера — особенно портреты персонажей. Айни никогда не ограничивается только внешностью героя. Для него лицо — это как открытая книга, в которой видны и характер, и опыт, и то, что человек пережил. У него всегда проступает «след жизни»: тяжёлый труд, серьёзные испытания, радости, тревоги — всё это автор умеет вложить в короткую деталь. Когда читаешь оригинал, чувствуешь, что Айни смотрит на человека как на явление культуры, а не просто как на персонажа.

В русском переводе эта глубина порой уходит. Переводчики нередко смягчают резкость, выравнивают контраст, стараясь сделать образ более понятным русскому читателю. Это видно на конкретном примере.

В оригинале Айни пишет: «Рӯйи Дохунда аз рӯзгор сахт, вале аз нияти нек кушода буд» [2]. То есть лицо Дохунды одновременно и потерпевшее от тяжёлой жизни, и открытое — из-за его добрых намерений. В русском переводе эта мысль передана как: «Лицо Дохунды казалось суровым, но доброжелательным» [3]. Фраза правильная, но куда более сглаженная. Исчезает ощущение именно *жизненной тяжести*, того отпечатка судьбы, который Айни

считает важным. В переводе образ становится более нейтральным, менее «землистым». А ведь для Айни этот контраст — суровость и открытость — важен, потому что через него он показывает нравственную устойчивость простого человека.

Айни вообще очень тонко работает с деталями, и именно детали труднее всего переводить. Автор часто «прикрепляет» героя к его социальной среде через мельчайшие штрихи: жесты, выражение лица, манеру говорить. Устная речь в его прозе не просто передаёт информацию — она формирует атмосферу, передаёт настроение, помогает понять характер. В оригинале много тех самых «маленьких речевых жестов», которые почти невозможно передать на другом языке без потерь. Когда переводчик выправляет речь персонажа под нормы литературного русского, исчезает та естественная разговорность, чувство живой среды, которое в оригинале играет огромную роль.

Отдельная черта Айни — умение вплетать описание прямо в действие. Он не разделяет повествование на «сначала рассказ, потом описание» — всё идёт единым потоком. Природа, бытовые детали, мысли героя — всё рождается прямо внутри движения сюжета. Эти переходы настолько мягкие, что читатель почти не замечает, где заканчивается действие и начинается описание. В переводе же нередко происходит обратное: описания становятся отдельными блоками, что меняет ритм текста и делает его более «книжным», но менее естественным.

Ещё один важный момент связан с тем, что Айни создаёт текст для читателя, знакомого с определённой культурной системой. Он не объясняет бытовые реалии или символические образы — потому что его читатель понимает их и так. Русскому же читателю такие элементы могут быть незнакомы, и переводчик часто либо добавляет пояснения, либо подменяет оригинальные элементы более понятными аналогами. В итоге текст становится проще, но часть его естественного культурного фундамента исчезает. Исчезает то, что можно назвать «внутренним воздухом» произведения — среда, в которой оно дышит.

В результате видно, что идиостиль Айни — от образов и метафор до синтаксиса и интонации — чрезвычайно чувствителен к любому вмешательству. Перевод, даже самый аккуратный, всё равно смещает акценты: где-то сглаживает резкие углы, где-то заменяет яркий образ нейтральным словом, где-то меняет ритм. Поэтому работа с переводом «Дохунды» требует не просто сравнения лексики, а внимательного, почти построчного анализа. Только так можно понять, что сохранилось, что потерялось и почему именно так происходит при переносе текста на другой язык.

Ещё одна важная деталь, на которую стоит обратить внимание при анализе стиля Айни, — это разница в культурной логике, лежащей в основе оригинального и переводного текста. Айни создаёт художественный мир, в котором слово впитывает не только смысл, но и опыт народной речи, особенности мышления, оценочные оттенки, знакомые его читателю на уровне интуиции. В переводе же это культурное «подсознание» текста зачастую исчезает, потому что русская литературная норма опирается на другую систему выразительных средств. Именно из-за этого даже точно переданная фраза может терять внутренний импульс, который был у неё в оригинале. Переводчик передаёт содержание, но не всегда способен передать тот пласт смыслов, который связан с коллективной памятью языка. В результате образ, ритм, интонация — все ключевые элементы идиостиля Айни — претерпевают смещение: иногда едва заметное, а иногда достаточное, чтобы изменить восприятие героя или сцены. Поэтому анализ перевода «Дохунды» неизбежно выходит за рамки лингвистического сопоставления и требует понимания самой культурной среды, в которой возник текст Айни. И именно это позволяет увидеть, какое место занимает стиль автора в национальной литературной традиции и что происходит с ним при переносе в другую языковую культуру.

Такая структура отражает ритмику устного повествования, где мысль развивается постепенно, часто через образные повторы или смысловые «ступени». Переводчик, стремясь соблюсти нормы русского литературного языка, нередко сокращает эти конструкции, разделяет их на более короткие фразы или устраняет повторения. Несмотря на прагматическую обоснованность подобных изменений, теряется ритмическая целостность оригинала. Как подчёркивал В. В. Виноградов, «ритмическая структура предложения является неотъемлемой частью авторского стиля» [6, с. 138], и её модификация при переводе приводит к трансформации идиостиля.

Семантический уровень также демонстрирует особенности авторской манеры. В текст входят термины, реалии и идиомы, восходящие к повседневной жизни таджикской деревни.

Одним из ключевых компонентов авторского стиля Садриддина Айни в романе «Дохунда» является особая система повествовательных интонаций, связанная с постепенным нарастанием эмоционального напряжения и использованием приёмов психологического сгущения. Айни выстраивает эмоциональную динамику через тонкие изменения ритма фраз, повторяющиеся синтаксические структуры и усиленные семантические значения отдельных слов, которые формируют эффект внутреннего драматизма. Переводчик нередко стремится нейтрализовать эти элементы ради читательской ясности, что приводит к ослаблению выразительности. Как писал М. Риффатер, «стилистический смысл возникает из отклонения от нормы, а нормализация такого отклонения разрушает авторский эффект» [14, с. 95]. Это наблюдение особенно релевантно для анализа трансформаций, происходящих при переводе романа.

Особую роль в идиостиле Айни играет приём постепенного «загущения» описания, когда каждая последующая деталь усиливает значение предыдущей. Этот приём характерен для сцен, связанных с напряжённым трудом, эмоциональными переживаниями или моментами социального столкновения. Например, в оригинале описывается состояние героя после тяжёлого рабочего дня: «Пои ӯ бо хок омехта, нигоҳи хастаи ӯ аз шарқи фурӯзан нур мегирифт» [2] («Пыль смешалась с его потом, а уставший взгляд ловил свет восходящего востока»). В переводе данная фраза была сокращена до: «Он был уставшим, но смотрел с надеждой» [3]. Устраняя два образа - смешивание пыли и пота, а также символику «восточного света», переводчик значительно уменьшает образную напряжённость сцены. В системе Айни эти детали формируют особую эмоциональную «ткань», отражающую труд как духовное испытание.

Характерной чертой авторского стиля является создание полифонической структуры повествования, в которой звучат различные голоса: повествователь, народная мудрость, внутренний голос героя, голос общины. Эти голоса переплетаются, образуя многослойный текст. Перевод, стремясь к единообразию интонации, зачастую сглаживает эту полифонию. Например, народные выражения, встроенные в авторский рассказ, нередко переводятся в нейтральных категориях, тогда как в оригинале они несут социальную функцию — фиксируют отношение общины к персонажу или ситуации. Как отмечал М. М. Бахтин, «полифония создаёт художественный объём, являющийся частью авторского стиля» [3, с. 244]. Сглаживание полифонических элементов приводит к снижению художественной многомерности романа.

Эффективным средством выражения авторской позиции Айни являются ритмически организованные описательные последовательности, где каждое предложение дополняет и ритмически усиливает предыдущее. Такие цепочки создают впечатление своеобразной словесной орнаментики — наследия устной традиции. В оригинале эти конструкции часто содержат повторения, синтаксические параллели, элементы анафоры или кумулятивного перечисления. В переводе же многие из этих ритмических структур исчезают: переводчик разделяет фразы, устраняет повторы или упрощает синтаксис. Это приводит к изменению стилистического эффекта. Как писал Г. Пауль, «структура синтаксиса является одной из самых устойчивых характеристик авторского стиля» [13, с. 123], и её модификация может существенно изменить восприятие текста.

Ключевым аспектом авторского стиля является использование Айни особой эмоциональной лексики, отражающей внутренний мир героев через метафорические оттенки: *дили танг* («сжатое сердце»), *нури умед* («свет надежды»), *андешаи гарон* («тяжёлая мысль») [2]. Эти выражения восходят к национальной концептосфере, где чувства рассматриваются через сопоставление с природой, светом и пространством. В переводе подобные выражения нередко заменяются на нейтральные формы: «он тревожился», «он надеялся», «он думал о своём», что значительно снижает образную глубину текста. Потеря ключевых метафор ведёт к стилистическому обеднению, поскольку эмоциональные конструкции автора неразрывно связаны с национальной картиной мира.

В совокупности проанализированные особенности демонстрируют, что трансформация авторского стиля в переводе имеет многоуровневый характер и связана с редукцией образности, нормализацией синтаксиса, сглаживанием эмоциональной лексики и нейтрализацией фольклорных и диалогических элементов. Это подтверждает необходимость дальнейшего изучения механизмов адаптации национального идиостиля при межъязыковой передаче, с учётом специфики таджикской художественной традиции.

Одним из наиболее ярких проявлений авторского стиля С. Айни является его способность создавать эмоционально насыщенные картины через использование пространственных образов, которые играют роль своеобразных «точек сборки» смыслов. Пространство в романе выступает не только фоном, но и активным участником повествования: горы, долины, арыки, поля, дороги - всё это образует сложную систему символов, насыщенную культурными значениями. В оригинале пространственные образы обладают выраженной поэтической автономией и функционируют как метафорические структуры, связывающие внутреннее состояние героя с окружающим миром. Например, выражение *кӯхи умед* («гора надежды») обозначает внутреннюю стойкость и стремление к преодолению трудностей. В переводе данная метафора была передана как «его надежда была прочной», что сохраняет лишь смысл, но лишает высказывание пространственной образности, значимой для идиостиля Айни.

Другим важным компонентом авторской манеры является использование динамических глагольных конструкций, передающих постепенное развитие действия и эмоционального состояния. Глаголы движения, изменения и постепенного перехода - *баланд шудан* («подниматься»), *ором гирифтан* («успокаиваться»), *рақам бастан* («оформляться», «выражаться») - создают внутреннюю драматургию событий. Переводчик же часто заменяет эти конструкции на статичные выражения: «он стал спокойным», «его мысли прояснились», что упрощает авторскую динамику. Как отмечал А. В. Фёдоров, «глагольная структура текста является одним из ключевых показателей авторской динамики» [15, с. 61], поэтому её редукция снижает выразительность повествования.

Особое значение в стиле Айни имеет использование культурно-насыщенной пословичной риторики. В оригинале пословицы и поговорки не только иллюстрируют мысль, но и выполняют функцию социального маркера, связывающего рассказ с народным мировоззрением. Например, выражение *дари ҳалол кушода мешавад*[2] («дверь честного труда всегда открывается») отражает важную народную этику, отмечающую ценность трудолюбия. В русском переводе оно было преобразовано в «честный труд всегда вознаграждается», что сохраняет общий смысл, но утрачивает образ двери - важный элемент символики, присутствующий в оригинале. Как подчёркивал Н. И. Конрад, «пословицы следует переводить с учётом культурного образа, а не только логической структуры» [8, С. 140-144].

Важное место в идиостиле занимает и внутренняя перспектива автора, проявляющаяся в комментариях повествователя к поступкам героев. Эти комментарии часто строятся в форме полу-фольклорных размышлений, например: *«инсонро вақт месанҷад»* («человека проверяет время»). В русском переводе эта фраза была передана как «жизнь испытывает человека», что делает выражение более абстрактным и лишённым культурной привязки. В оригинале же слово *вақт* («время») имеет особую семантическую глубину: оно обозначает не просто последовательность событий, но и судьбу, историческую необходимость. Модификация этого образа в переводе снижает философский потенциал авторского комментария. По мнению Ю. М. Лотмана, «семантика авторского комментария является частью текста и не может рассматриваться вне его системы образов» [11, С. 87-93].

Одним из наиболее чувствительных аспектов трансформации стиля является передача эмоционально-лексических оттенков, связанных с культурно специфическими переживаниями. В таджикской эмоциональной лексике многие слова имеют многоуровневую семантику: *гамгин* («печальный»), *шодмон* («радостный, светлый»), *асабонӣ* («возбуждённый, раздражённый»), *оромбахш* [2] («успокаивающий»). В переводе эти слова нередко передаются нейтральными русскими аналогами: «печальный», «радостный», «раздражённый», «успокаивающий».

Приведённые наблюдения свидетельствуют о том, что трансформация авторского стиля в переводе затрагивает широкий спектр элементов: метафорическую систему, динамику глагольных конструкций, пословичную образность, эмоциональную лексику и голос повествователя. Все эти изменения существенно влияют на восприятие романа в другой языковой и культурной среде и требуют дальнейшего анализа на уровне структурных и функциональных преобразований.

Одним из значимых аспектов авторского стиля Садриддина Айни является использование речевой характеристики персонажей как инструмента психологической и социальной типизации. Его герои отличаются не только поведением, но и индивидуальным языком, в котором отражаются особенности их происхождения, уровня образования,

социального положения и жизненного опыта. В оригинале речевые особенности передаются через выбор слов, характерные интонации, формы обращения, синтаксическую структуру и стилистические оттенки. В переводе же значительная часть этих особенностей подвергается редукции, поскольку переводчику приходится адаптировать речь героев к нормам русского литературного языка. Как отмечал Л. П. Крысин, «социальная дифференциация речи исчезает в переводе, если переводчик стремится к единообразию стилистического уровня диалога» [10, с.108], что проявляется и в анализируемом романе.

В оригинале Айни широко применяет диалектизмы и разговорные формы, отражающие речь сельской среды: *ҷӯра* (“приятель”), *хизматгор* (“служка”), *бачаҳои деҳа* (“деревенские ребята”), *пирзода* (“сын старейшины”). В переводе некоторые из этих слов сохранены, но многие заменены нейтральными эквивалентами: «приятель», «слуга», «ребята», «сын старика». Подобные замены частично устраняют культурную специфику речи персонажей, поскольку каждое из приведённых словосочетаний несёт дополнительную семантику, связанную с традиционной социальной структурой таджикской общины. Например, слово *пирзода* отражает наследственный элемент статуса, тогда как русское «сын старика» лишено социальной коннотации. Как писал В. Г. Костомаров, «языковая оценка является ключевым элементом национальной картины мира» [9, с. 44], что подтверждается анализом романа Айни.

Не менее важным элементом стиля является структурная организация описательных фрагментов. Айни создаёт пространные, ритмически упорядоченные описания природы, сельского быта, трудовых процессов. Эти описания часто построены по принципу последовательного раскрытия деталей: общее - частное - эмоциональное. Такая последовательность формирует национальный стиль повествования, восходящий к устной традиции, где внимание к деталям отражает уважение к миру и труду. Переводчик же в ряде случаев сокращает описания, устраняет повторения, а иногда объединяет несколько фраз в одну. В результате утрачивается традиционная для Айни «раскладка» описания, важная для восприятия художественного пространства романа. Как писал Ю. Б. Боров, «описательность в литературе народного типа является частью этнического художественного сознания» [5, с. 80], и её редукция изменяет восприятие текста.

Особенной трансформации в переводе подвергается использование автором риторических конструкций, которые выполняют роль смысловых акцентов. Айни использует риторические вопросы, риторические восклицания, обобщающие формулы, традиционные обращения к читателю. Например, фраза «*оё зиндагӣ бе меҳнат мешавад?*» (“разве возможно жить без труда?”) задаёт ключевой философский тон повествования. В переводе такие конструкции нередко заменяются утвердительными предложениями или вовсе опускаются: «жить без труда невозможно». Подобная нормализация ослабляет экспрессивность текста и упрощает авторскую интонацию. Риторический вопрос в оригинале выполняет функцию дидактического воздействия, характерного для фольклорной традиции, а его замена разрушает этот эффект.

Кроме того, отличие стиля проявляется в использовании Айни элементов внутреннего темпоритма повествования. Он сочетает описательные сцены медленного темпа с динамичными эпизодами, передающими напряжение или внутренний конфликт. Перевод же зачастую выравнивает темп, что делает текст более однородным, но менее эмоционально насыщенным. Это влияет на читательское восприятие и трансформирует художественный образ романа.

Обобщая наблюдения, можно отметить, что на уровне речевой характеристики персонажей, оценочной лексики, описательных структур, риторических конструкций и темпоритма происходит заметная трансформация авторского стиля романа «Дохунда» при переводе. Это свидетельствует о многоуровневом характере изменений, которые требуют дальнейшего детального анализа на лексическом, синтаксическом и прагматическом уровнях.

Проведённый анализ трансформации авторского стиля Садриддина Айни в переводном тексте романа «Дохунда» позволяет выделить несколько ключевых закономерностей, определяющих характер изменений, происходящих при переходе произведения из одной языковой и культурной системы в другую. Айни создаёт многослойный идиостиль, основанный на тесном взаимодействии фольклорной традиции, народной психологии, описательной манеры устного повествования и индивидуальной художественной техники. Его стиль образован устойчивыми метафорическими структурами, динамической глагольной

системой, эмоционально насыщенной лексикой, риторическими фигурами и выразительной речевой характеристикой персонажей. Все эти элементы образуют целостную художественную систему, в которой культурный код таджикского народа проявляется на различных уровнях повествования - от лексики и синтаксиса до композиции и интонационной структуры.

В русскоязычном переводе значительная часть этих особенностей претерпевает изменения, связанные как с межъязыковой асимметрией, так и с нормами русской литературной традиции. Переводчик вынужден балансировать между стремлением к точности и необходимостью адаптации, что неизбежно ведёт к трансформации отдельных элементов идиостиля. Наиболее заметные изменения наблюдаются в сфере образности: сложные пространственные и природные метафоры Айни часто упрощаются, заменяются нейтральными конструкциями или теряют часть культурной символики. Это связано с тем, что многие образы романа имеют глубокую национальную основу и восходят к традиционным представлениям таджикского народа, которые не всегда имеют прямые эквиваленты в русском языке.

Существенные трансформации отмечаются и на уровне синтаксиса. Характерные для Айни развернутые и ритмически упорядоченные предложения нередко сокращаются, разделяются на несколько частей или подвергаются структурной перестройке. Такая тенденция соответствует нормам русского литературного языка, но одновременно снижает ритмическую насыщенность и интонационную выразительность оригинала. Как отмечал А. Д. Швейцер, «переводчик вынужден подчиняться нормам языка перевода, но должен стремиться сохранить индивидуальность автора» [17, с. 126]. Сравнение оригинала и перевода показывает, что сохранить индивидуальность стиля Айни удаётся лишь частично.

Не менее значительны изменения в области речевой характеристики персонажей. Диалектизмы, локализованные формы, социально маркированная лексика и устойчивые народные выражения зачастую нормализуются при переводе, теряя социальную и культурную глубину. Проблема передачи национально окрашенных элементов текста особенно заметна при работе с прозой Айни. Его образная система и манера описания персонажей основаны на живой народной речи, и любые попытки переноса этих элементов на другой язык неизбежно связаны с утратой части смыслов. Это соответствует наблюдению Шариповой З. М., которая пишет, что «одна из таких задач, с которой сталкивается переводчик в процессе перевода художественного текста, является перевод реалий, который привлекает особое внимание при сравнении текстов перевода и оригинала» [16, с.160]. Айни нередко использует слова, выражения и метафоры, тесно связанные с повседневностью таджикского народа, что делает его стиль особенно уязвимым при переводе: любое изменение реальных культурных знаков приводит к смещению интонации и ослаблению авторской индивидуальности.

В совокупности анализ показывает, что трансформация авторского стиля Айни в переводе носит системный характер: меняются образные структуры, синтаксическая форма, речевая характеристика и эмоциональная лексика. Эти изменения обусловлены не только различиями между таджикской и русской культурами, но и разными литературными традициями, нормами стилистической организации текста и прагматическими задачами, которые ставил перед собой переводчик. Итоговый результат отражает специфику межкультурной коммуникации: перевод стремится сохранить основную смысловую канву и идеологическую направленность романа, но не всегда передает богатство художественных средств оригинала.

Проведённое исследование подтверждает необходимость дальнейшего изучения национальных идиостилей в переводе и разработки методов их сохранения. Анализ романа «Дохунда» демонстрирует, что перевод представляет собой не механическую подстановку слов, а сложный творческий процесс, в котором авторский стиль подвергается неизбежной, но управляемой трансформации. Эти выводы открывают перспективы для углубленного анализа стилистической адаптации восточных литератур в русскоязычной традиции и подчёркивают значимость точного воспроизведения культурной и художественной уникальности оригинала.

Литература

1. Айни С. *Дохунда* // Душанбе: Ирфон, 1965. - 324 с.
2. Айни С. *Избранные произведения* // М.: Художественная литература, 1979. - 412 с.
3. Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики* // М.: Художественная литература, 1975. - 504 с.

4. Бертельс, Е. Э. История персидско-таджикской литературы. - М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 561 с.
5. Боров Ю. Б. Эстетика // М.: Высшая школа, 1988. - 320 с.
6. Виноградов В. В. О языке художественной литературы // М.: Наука, 1980. — 350 с.
7. Жирмунский В. М. Теория литературы // Л.: Наука, 1977. - 296 с.
8. Конрад Н. И. Запад и Восток // М.: Наука, 1972. - 320 с.
9. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи // М.: Русский язык, 1994. - 256 с.
10. Крысин Л. П. Социоллингвистика // М.: Наука, 2004. - 240 с.
11. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // М.: Искусство, 1970. - 384 с.
12. Нагзибекова М. Б., Муллоджанова З. А. Об истории художественного перевода в Таджикистане / М. Б. Нагзибекова, З. А. Муллоджанова Вестник МГЛУ. Выпуск 11 (722) / 2015. С. 8.
13. Пауль Г. Принципы истории языка // М.: Наука, 1961. - 210 с.
14. Риффатер М. Структура поэтического текста // М.: Прогресс, 1978. - 280 с.
15. Фёдоров А. В. Основы общей теории перевода // М.: Высшая школа, 1983. - 303 с.
16. Шарипова З. М. Функции советизмов в романе а.самада «гардиши девбод» («вихревая воронка») // Вестник Таджикского национального университета. Серия: филологические науки— 2022. — № 5 (100). — С. 221–227.
17. Швейцер А. Д. Теория перевода // М.: Наука, 1988. - 215 с.

АВТОРСКИЙ СТИЛЬ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПЕРЕВОДНОМ ТЕКСТЕ РОМАНА «ДОХУНДА»

Настоящая статья посвящена комплексному исследованию авторского стиля Садриддина Айни в романе «Дохунда» и специфике его трансформации в переводном тексте. Авторский стиль рассматривается как совокупность устойчивых художественных и речевых характеристик, проявляющихся на уровне лексики, синтаксиса, образности, фольклорных формул, ритмики повествования, коммуникативных моделей и жанровой организации текста. Особое внимание уделяется национально-культурным, идиоматическим и поэтическим компонентам, формирующим индивидуальную манеру Айни как основоположника таджикской художественной прозы XX века. В статье анализируются переводческие стратегии, применённые при создании русскоязычной версии романа, а также степень их воздействия на композиционные, стилистические и семантические особенности оригинала. Рассматриваются явления смысловой редукции, расширения, адаптации, компенсаторного перевода, утраты образной насыщенности и изменения ритмико-синтаксической структуры текста. Сопоставительный анализ опирается на материалы оригинального текста, опубликованного в Душанбе, и его советского перевода, что позволяет проследить закономерности трансформации художественного стиля в межкультурной коммуникации. Опираясь на исследования В. В. Виноградова, Л. С. Бархударова, А. Д. Швейцера и М. М. Бахтина, работа выявляет ключевые механизмы и факторы, влияющие на изменение авторского стиля при переходе из одной языковой системы в другую. Результаты исследования демонстрируют, что трансформация стиля неизбежна, но её глубина зависит от типа культурно-языковой информации и компетентности переводчика.

Ключевые слова: Айни, «Дохунда», авторский стиль, перевод, трансформация, идиостиль, образность, художественная речь.

УСЛУБИ МУАЛЛИФ ВА ТАҒЙИРИ ОН ДАР МАТНИ ТАРЧУМАИ РОМАНИ «ДОХУНДА»

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи услуби муаллифии Садриддин Айни дар романи «Дохунда» ва хусусиятҳои тағйири он дар матни тарҷумашуда бахшида шудааст. Услуби муаллиф ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои устувори бадеӣ ва нутқӣ дар сатҳи луғат, синтаксис, тасвир, қолабҳои фолклорӣ, ритми ривоят, моделҳои коммуникативӣ ва сохтори жанрии матн баррасӣ мегардад. Ба унсурҳои милли-фарҳангӣ, идиоматӣ ва шоирона, ки услуби инфиродии Айни - поягузори насри бадеии тоҷик дар асри XX - ро фароҳам меоранд, таваҷҷуҳи махсус дода мешавад. Дар мақола стратегияҳои тарҷума, ки ҳангоми таҳияи нусхаи русии роман истифода шудаанд, ва инчунин дараҷаи таъсири онҳо ба хусусиятҳои композитсионӣ, услубӣ ва семантикии матни асли мавриди таҳлил қарор мегиранд. Падидаҳои камқунӣ ва густариши маъно, мутобиқсозӣ, тарҷумаи ҷабронӣ, коста шудани тасвиргарӣ ва тағйири сохтори оҳангӣ-синтаксисии матн муҳокима мешаванд. Таҳлили муқоисавӣ бар асоси матни асли, ки дар Душанбе ба нашр расидааст, ва тарҷумаи шуравии он анҷом ёфта, имкон медиҳад қонуниятҳои тағйири услуб дар раванди муоширати байнифарҳангӣ ошкор гардад. Бо таъки ба тадқиқоти В. В. Виноградов, Л. С. Бархударов, А. Д. Швейтсер ва М. М. Бахтин, мақола механизмҳо ва омилҳои асосиро, ки ҳангоми гузаштани услуб аз як низоми забонӣ ба низоми дигар ба тағйирёбии он таъсир мерасонанд, муайян месозад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки тағйири услуб ногузир аст, аммо умқи он ба намуди иттилооти фарҳангии забонӣ ва малакаи тарҷумон вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: Айни, «Дохунда», услуби муаллиф, тарҷума, трансформатсия, идиостил, тасвир, нутқи бадеӣ.

AUTHOR'S STYLE AND ITS TRANSFORMATION IN THE TRANSLATED TEXT OF THE NOVEL "DOKHUNDA"

The present article is devoted to a comprehensive study of Sadriddin Ayni's authorial style in the novel *Dokhunda* and the specifics of its transformation in the translated text. The author's style is understood as a set of stable artistic and speech characteristics manifested at the levels of vocabulary, syntax, imagery, folkloric formulas, narrative rhythm, communicative models, and the genre organization of the text. Special attention is paid to national-cultural, idiomatic, and poetic components that shape Ayni's individual manner as the founder of Tajik artistic prose of the 20th century. The article analyzes the translation strategies applied in the creation of the Russian-language version of the novel, as well as the extent of their influence on the compositional, stylistic, and semantic features of the original. The study examines the phenomena of semantic reduction, expansion, adaptation, compensatory translation, loss of figurative richness, and changes in the rhythmic-syntactic structure of the text. The comparative analysis is based on the materials of the original text published in Dushanbe and its Soviet translation, which makes it possible to trace the patterns of stylistic transformation in intercultural communication. Relying on the research of V. V. Vinogradov, L. S. Barkhudarov, A. D. Shveitser, and M. M. Bakhtin, the article identifies key mechanisms and factors influencing the transformation of the author's style when moving from one linguistic system to another. The findings demonstrate that stylistic transformation is inevitable, yet its depth depends on the type of cultural and linguistic information as well as the translator's competence.

Keywords: Ayni, Dokhunda, author's style, translation, transformation, idiostyle, imagery, literary language.

Об авторе

Бобоева Малика Сухбатulloевна
Соискатель кафедры русской и мировой
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: kleopatra_00_92@mail.ru

Author the author

Boboeva Malika Sukhbatulloevna
Applicant (doctoral candidate) of the
Department of Russian and World Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
121 Rudaki Avenue, Dushanbe 734003,
Republic of Tajikistan
E-mail: kleopatra_00_92@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Бобоева Малика Сухбатulloевна
Унвонҷӯи кафедраи адабиёти рус ва ҷаҳон
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 121
E-mail: kleopatra_00_92@mail.ru

МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ АДАБИИ САФАР АЮБЗОДАИ МАҲЗУН

Валиева М. А.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ

Адабиёти муосири тоҷик бо сарварӣ ва раҳнамоии устод Садриддин Айнӣ бо мазмуни миллий, ба тасвири сохти нави давлатдорӣ, тараннуми хислатҳои ҳамидаи инсонӣ давоми мантикии адабиёти классикии форсу тоҷик мебошад. Бо ташаккул ва инкишофи адабиёти муосири тоҷик дар марказ ва вилоятҳои кишвар, аҳли адаб чамъ омада, дар раванди ташаккул ва таҳаввули адабиёти муосири тоҷик саҳмгузоранд.

Муҳити адабии шаҳри Кӯлоб аз зумраи марказҳои адабиест, ки таърихи тулонӣ дошта, дар он аҳли адаб ба эҷоди асарҳои баландмазмун машғуланд. Марҳилаи тайкардаи ин доираи адабӣ гувоҳи он аст, ки аҳли адаб - Сомеъ Одиназода, Мирзолатиф Раҳимзода, Сайдалӣ Вализода, Ашур Сафар, Саидҷон Ҳакимзода, Ҳакназар Ғоиб, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Абдулҳай Қаландар, Неъматуллои Худобахш, Хосият Вализода, Одина Раҳмон, Саид Раҳмон ва дигарон дар ташаккул ва инкишофи адабиёти тоҷик саҳми арзанда гузоштаанд. Ин муҳити адабӣ дар рушду нумӯи қувваҳои тозаи эҷодӣ, сайқали ҳунар ва офаридаҳои аҳли қалам саҳми бориз дорад.

Муҳаққиқон доираи адабии Кӯлобро дар замони шуравӣ ба панҷ насл тақсимбандӣ намудаанд. Агар саромади ин бо номи Саидалӣ Вализода, Бобоюнус Худойдодзода ва дигарон мансуб бошад, Сафар Аюбзодаи Маҳзунро ба насли панҷуми ин муҳити адабӣ шомил доништан мумкин аст.

Сафар Аюбзодаи Маҳзун яке аз суҳанварони бомаҳорату соҳибистеъдод ва нозукбине буд, ки бо ҷакидаҳои рангоранги хомааш дар даҳаи охири асри XX ба майдони адабиёт ворид шуда, дар тури зиндагии кӯтоҳ ва ғаъолияти эҷодии пурсамар дар дилу дидаи мардум ҷо гирифта, аз худ осори гаронарзише боқӣ гузоштааст.

Сафар Аюбзода ҳафтуми январи соли 1956 дар деҳаи зебоманзари Дараи оби ноҳияи Шурообод (ҳозира Шамсиддин Шохин- В.М.) дар оилаи Бояхмадов Айюб ва Расулова Давлатмоҳ ҷашм ба дунёи ҳастӣ кушодааст. Ҳанӯз панҷ сол дошт, ки аҳли оилаашон ба деҳаи Боғи Ҳабиби ноҳияи Муъминобод кӯчидаанд. Ҳаёти минбаъдаи Сафармуҳаммад дар муҳити табиати дилфиреби Муъминобод гузашт.

Ӯ соли 1973 мактаби миёнаи № 8, ноҳияи Муъминободро бо баҳои хубу аъло хатм карда, ба Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ шаҳри Кӯлоб дохил шуда, пас аз омӯзиши пайваста ва сайъ талош дар ин давра, соли 1977 факултаи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ шаҳри Кӯлобро хатм намуд.

Сафар Аюбзод пас аз хатми Донишгоҳ ба кори таълиму тарбия шуруъ намуда, соли 1977 дар мактаби миёнаи № 6, шаҳри Кӯлоб, солҳои 1978-1979 дар мактаби № 11-и ноҳияи Вахш ба кори омӯзгорӣ машғул буд. Аз овони донишҷӯӣ пайваста дар рӯзномаҳои ноҳиявӣ вилоятӣ мақолаҳои публисистии Сафари Аюбзод рӯи ҷоп меомад. Ин буд, ки аз моҳи январи соли 1979 ӯро ба идораи рӯзномаи нафтаҷисси вилоятӣ «Ҳақиқати Қӯрғонтеппа» ба ҳайси ходими адабӣ ба кор даъват намуданд. Ғаъолияти журналистиаш минбаъд дар рӯзномаҳои вилоятӣ «Роҳи ленинӣ» ва «Хатлон»-и вилояти Хатлон, баъдтар Кумитаи телевизион ва радиои ҳамин вилоят идома ёфт. Ғаъолияти журналистии ӯ рӯз то рӯз густариш ёфта, дар рӯзномаи ҷумҳуриявӣ «Садои мардум» ғаъолият намуд. Ғаъолияти журналистии Сафари Аюбзод минбаъд дар маҷаллаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Молия ва ҳисобдорӣ» идома ёфта, аввал ба сифати хабарнигор, баъдтар дар вазифаи мудири шуъба ва сармуҳаррир идома ёфтааст. Бо ғаъолияти НБО- Роғун ӯро аз 1-уми январ то 31-уми декабри соли 2010 сардори Маркази матбуоти Кумитаи телевизион ва радиои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар НБО Роғун таъин намуданд. Солҳои 2011 - 2012 ба ҳайси хабарнигори маҷаллаи «Бонувони Тоҷикистон» ва мудири шуъбаи нашриёти «Маориф ва фарҳанг» ғаъолият доштааст.

Сафар Аюбзод дар шеър ва мақолаҳояш исми мустаори Маҳзунро ба худ қабул намуд. Дар муҳити адабии Кӯлоб ду Сафар Аюбӣ ба кори эҷодӣ машғул буд, бинобар ин ӯ ба номаш Маҳзунро илова намуд. Аз соли 2014 Сафар Аюбзоди Маҳзун ба узвияти Иттифоқи журналистон ва Иттифоқи нависандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон пазируфта шуд.

Пайваста бо кори эҷодӣ Сафар Айюбзодаи Маҳзун аз 1-уми январи соли 2013 то охири ҳаёт дар вазифаи муовини сармуҳаррири маҷаллаи «Фирӯза»-и Вазорати фарҳанги ҚТ кор кардааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон хизматҳои бисёрсолаи ӯро дар соҳаи адабиёт ва фарҳанг ба назар гирифта, ӯро бо нишони Аълочии фарҳанг ва матбуоти Ҷумҳурии Тоҷикистон қадршиносӣ намудааст. Сафар Айюбзоди Маҳзун барандаи ҷоизаи ба номи Лоҳутии Иттифоқи журналистони Тоҷикистон, дорандаи медали «Хизмати шоиста» (соли 2014), ордени «Барои шӯҷоат ва мардонагӣ»-и Бунёди фарҳангии шаҳри Санкт-Петербурги ФР (соли 2013), нишонҳои сарисинагии 15 (соли 2010) ва 20 - солагии Гвардияи миллии ҚТ (соли 2015), 20 - солагии Қўшунҳои сарҳадии ҚТ «Марзбон» (соли 2014) мебошад.

Фаъолияти Сафар Айюбзодаи Маҳзун бо фаъолияти журналистӣ анҷом намеёбад. Ӯ инчунин муаллифи 17 китоби назмию насрӣ мебошад.

Фаъолияти эҷодии Сафар Айюбзодаи Маҳзун бо офаридани асарҳои назмию насрӣ ба охир намерасад. Ӯ инчунин ба тарҷумаи асарҳои адибони ҷаҳон сахмгузор аст. Тарҷумаи бадеӣ аз рухҳои муҳими робитаҳои адабӣ мансуб шуда, дар густариши робитаҳову пайванд, шинохти башар, таъсири мутақобилаи адабиётҳо имконияти хубро ба вуҷуд меорад. Тарҷумаи адабӣ мактаби бузургест, ки ба василаи он шинохти ҳунари адабӣ, ошноӣ бо фарҳангу расму ойини халқҳои дигар, сабки нигориш ва бозёфтҳои як адиб барои ташаккули ҳунарии садҳо аҳли қалами дунё боис мегардад. Сафар Айюбзоди Маҳзун мазҳакаи манзуми «Ҷаноби Мокинпотт»-и нависандаи немис Питер Вайс, намоишномаи манзуми бачагонаи «Хоначаи Зарғўшак»-и Олга Журавлёва, силсилаи шеърҳои таронаҳои адибони рус Валентина Сергеева, асарҳои сахнавии Николай Беседин, Владимир Березев ва дигаронро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, барои дар сахнаи тоҷик ба намоиш гузоштани он сахмгузор аст.

Сафар Айюбзод инчунин асарҳои сахнавии “Базми хосаи Мушбону”, “Ашӯламоҳ ва Фалакбой”, “Чароғи маърифат”, “Гуфтугӯ бо театр”, “Мочаро” ва ғ дар театрҳои гуногуни мамлакат сахнагузорӣ шудаанд” [1, с. 123].

Зимни таҳқиқ маълум гардид, ки Сафар Айюбзодаи Маҳзун дар миёни аҳли қалам на танҳо дар минтақаи Қўлоб балки дар миёни аҳли адаби кишвар низ обрӯ ва эътибори хоса доштааст. Аз як тараф, меҳнати пайвастаи эҷодии шоир ва аз тарафи дигар, равобити ӯ бо олимону адибони маъруфи ҷумҳурӣ ва пеш аз ҳама, иштироку баромади шоир дар ин гуна ҷамъомаду ҷамъиҳои адабӣ боиси эътирофи ҳунари ӯ гардидааст.

Бо дамидани субҳи истиқлоли Ватан эҷодиёти Сафар Айюбзоди Маҳзун низ рушду инкишоф ёфт. Хонандаи соҳибзавқ пайваста бо офаридаҳои ӯ тавассути маҷмуа ва китобҳои ӯ мисли «Нафаси ишқ» (1998), «Шарораи шавқ» (1999), «Дунёи Мирзоватан» (1999), «Эй ишқ, начотам дех» (2000), «Ранҷи ишқ ширин аст» (2001), «Саду як дарди ишқ» (2002), «Сурайёнома» (2003), «Ҷоно, падару модарат аз ёд мабар» (2004), «Гулбазм» (2005), «Афсонаи шодӣ» (2006), «Таронаи ишқ» (2007), «Бадеҳаи ашқ» (2008), «Муноҷот» (2008), «Давлати ишқ» (2009), «Сокинома» (2010), «Таронаи ифтихор» (2011), «Сад пора дили маҳзун» (2014), «Таронаборон» (2020) ошно шуданд.

Завқи мусиқӣ, интиҳоби вазну қофияҳои дуруст имкон дод, ки шеърҳои ӯ ба оҳанги мусиқӣ сароида шаванд. Бояд ёдовар шуд, ки зиёда аз 100 суруду таронаҳои Сафар Айюбзодаи Маҳзун аз тарафи оҳангсозони маъруфи тоҷик Ш. Сайфиддинов, Х. Адуллоев, Ф. Одина, М.Миров, А. Мўсоев, Қ. Ҳикматов, Ш. Бедаков ва овозхонон Ҷ. Сафаров, Б. Азизов оҳангҳо эҷод кардаанд.

Сафар Айюбзодаи Маҳзун бо маҷмуаҳои шеъриаш собит сохт, ки шеърро дар қолабҳои классикӣ бо маҳорат ва бо истеъдоди ба худ хос гуфтааст. Адиби тавоно дар баробари навҳои жанри лирика- фард, дубайтӣ, рубой, ғазал инчунин дар мухаммассарой низ мумтозиҳо дорад. Муҳаммас яке аз шаклҳои шеъри ғиной буда, аз шоир маҳорати хоси шоирӣ талаб менамояд. Шоир бештар бар ғазалҳои бузургони гузаштаи сухани форсӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Низомӣ Ганҷавӣ, Собирӣ Тирмизӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Соибӣ Табретӣ, Сайиди Насафӣ ва дигарон муҳаммаси тазмин суруда, масъулияти сангини ҳамсадоӣ бо устодони суханро ба дӯш гирифта, хушбахтона, то ҷойе ҳамнаво ба ашъори шоирон гардидааст.

Шоир дар сарсухани китоби “Бадеҳаи ашқ”-и худ чунин навиштааст. “Ростӣ шарм медорам аз навиштаҳои хеш ва ҳар боре, ки сайри гулбоғи ашъори ниёғони бузург месозам, шарму хичолатам бештар мешавад, аз он, ки мани Маҳзун як дилбохтаи сухани баланди шуарои оламгирӣ форсу тоҷик аз роҳи густоҳи ба каф қалам гирифтааст.

*Донам ин қофиябозиву суханбози ман
Набувад беи зи густохи табъ,
Ба бузургони сухан ҳамдилу ҳамрози ман
Ай азизи дили ман, донӣ чӣ ҳолат дорад?
Ҳамчунон кирмаки шабтоб,
ки бар вусъати анвори нучум
Нигаҳи шарму хиҷолат дорад! [7, с. 3].*

Ин суханони шоир аз хоксориву содабаёнии чакидаҳои ӯ шаҳодат медиҳад. Шоир шеъри худро кам мебинад, дар ҳоле ки дар ашъори аксари шоирон фаҳр аз ҳунарашон ба назар мерасад. Шоир шеърро худро хоксорона қофиябозию суханбозӣ меномад. Дар ҳоле, ки дӯстонаш шахсияти ӯ ва шеърро борҳо таърифу тавсиф карда:

Эй поки поки пок, эй хуби хуб!

Бовар намекунам, ки бошӣ ту аз хоки Ҷануб.

Дар воқеъ, шоир Сафар Айюбзодаи Маҳзун шахси соҳибфарҳанг ва дорои маданияти олии буда, дар ҳалқаи дӯстон ва ҳамкоронаш соҳиби иззату обрӯ, дар зиндагӣ хоксору ҳалим ва кушодаҷеҳраву ҳалиму меҳрубон, ҳозирҷавобу хушзавқ буда, таъби латифу нозук доштааст. будааст.

Аз ҳозирҷавобӣ, хушзавқӣ ва таъби латифу нозукаш дӯстону ҳамқаламонаш хуб оғаҳ буданд. Ба унвони мисол шоир яке аз лаҳзаҳои ҳаёташро чунин ёдоварӣ кардааст. “Яке аз шоирон дар хусуси шеъри худ ҳарф зада гуфта буд, ки дар шеъре “як сина ғазал дорам...” гуфтаму баъде, ки аз Мавлавӣ ибораи “Як сина сухан”-ро дучор омадам, шеъри худро раҳо кардам. Гуфтаам: “Эй азиз, адабиётро агар ҳамин тавр, ба таҳқиқ омӯзем, ҳамаи навиштаҳоятонро раҳо хоҳед кард. Яъне, дар адабиёти пурғановати мо “Барои боғи дониш ҳама гуфтаанд” [3, с. 5].

Ҳама гуна таъбиру ифода ва маъниҳоро, дар шеъри муосири тоҷик ва кулли форсигӯи муосир бо печидагиву кушишҳои навиҷандиву суханбозӣ ҳамаҷанбаи манзарасозии истифода шудаанд, дар осори гузаштагонӣ бузургворамон бо шакли дигар тарзи дигар дарёфтани мумкин аст.

Яъне, ба ақидаи шоир муҳим тарзи гуфтор, назокати сухан, дараҷаи таъсири эмотсионалӣ, устодона ва ба дарди дигар ҳамнаво гуфта тавонистани шеър аст. Сафар Айюбзодаи Маҳзун дар адабиёт ба андешаҳои устод Садриддин Айний пайравӣ намуда, содаву раван гуфтани шеър ва аз печидагифторӣ худро канора гирифтааст. Дар “Китоби ноҳанда” шоир аз танқиди ҳамқаламе ёдовар мешавад: “...ҳамқаламе содагии шеъри маро танқид карда, дар хусуси навиштаҳои худ боифтихор гуфт, ки “Суханро парда андар парда мегӯяд”. Гуфтаам: “Ба кӣ даркор он пардаҳои шумо. Агар тавонед суханро сода, вале бо санъати баланд дархӯрди дарди инсонҳо бигӯед, то пардаи ғубор аз дилҳои ғибор бардошта бошед” [7, с. 6].

Нисбат ба сохти шеъри форсӣ, вазни аруз ва қофиясозии назари шоир хос аст. Ӯ бештар ба оҳангу савтиёти шеър таваҷҷуҳ мекунад ва гоҳ – гоҳ аз вазни аруз берун рафта бошад, ба кавли ҳудаш “ба хоҳири савти хуш назокати вожаҳои хушонанг будааст” [7, с. 10].

Шоир дар қофиясозии низ ба ҳамин хотир калимаҳои ҳамоҳанги гуногуншаклро агарчи дар навишт қоида вайрон шавад ҳам, истифода кардааст.

Шоир дар пешгуфтори маҷмуаи ашъораш тахти унвони “Бадеҳаи ашк” чунин гуфтааст: “Аз ин лиҳоз “Агар хонандаи огоҳ дар ин китоб чунин густоҳӣ ба мушоҳида бигирад, доништа бошад ки чурм аз муаллиф аст, на муҳарир” [2, с. 8].

Дар тули умраш Сафар Айюбзодаи Маҳзун шеърҳои зиёде эҷод намудааст. Дар солҳои гуногуни ҳаёташ вобаста ба синну сол ҳавову ҳаваси ҷавонӣ, дараҷаи дарку фаҳмиш шеърҳои мазмуну мундариҷаи гуногун дорад.

Муҳтавои асосии эҷодиёташро мавзӯҳои гуногун ба монанди ифтихор аз Ватану ватандорӣ, ишқу муҳаббат бар модар, маҳбуба, васфи баҳору боғу ҷамани диёр ва ғайраҳо ташкил медиҳад, аммо тарануми ватан дар осори шоир ҷойи махсусро касб кардааст. Шоир аз Ватани ободу зебо ва осудаву амни ҳеш менозад ва қафи хокашро аз давлати Қорун боло медонад:

*Ба ҷон шукр аз Худо гӯям, ки чун ҷаннат Ватан дорам,
Сари осудаву эмин, гуворо дил задан дорам.
Тамоми давлати дунё наарзад бар қафи хокаш,
Надорад ҳеч як Қорун чунин давлат, ки ман дорам [7, с. 7].*

Мавзуи зан, модар дар адабиёти муосири тоҷик мавзуи меҳварӣ аст ва дар эҷодиёти ҳар як шоир он ба назар мерасад. Сафар Аюбзоди Маҳзун дар эҷодиёташ ба тасвири модар ва бузургии он таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар ашъораш мавзуи модар ҷойгоҳи волоро касб намудааст. Ба назари мо, ин ифода инъикосгари меҳри беандозаи шоир нисбати модараш буда, меҳодад, ки ба ин восита сипоси худро ба модари муштипараи расонад. Дар шеърӣ мазкур ҳолате тасвир мегардад, ки осудагиву оромии модар дар сарҷамъии фарзандон аст:

*Эй модари ҷон, ба гирди дастурхонам,
Гар ҷамъ шавем ҷумла фарзандонам.
Мо ҷамъ шавем, хотират ҷамъ шавад,
Дарбех бишаванд пораҳои ҷонат [8, с. 23].*

Дар адабиёти муосири тоҷик образи модар чун офаридагори бузург, олиҳаи меҳру муҳаббат, сарҷамъи ҳаёти инсонӣ яке аз образҳои асосист.

Шоир Сафар Аюбзодаи Маҳзун дар маҷмуаи нави худ «Ҷоно, падару модарат аз ёд мабар», анъанаи классикии форсу тоҷикро идома дода, ки як навъ насиҳатномае ба фарзанд навишта, ба ин васила хостааст аз меҳру муҳаббати волидайн, ранҷу заҳматҳои онҳо дар зиндагӣ қисса мекунад.

Маъмултарин жанри адабиёти хаттиву шифоҳии халқӣ тоҷик рубой аст. Дар рубой шоир талош мекунад, ки масъала, ҳолат, қонуниятро содаву равшан баён кунад. Хусусан, рубоӣи шоир бо унвони «Сад – ғам» навоҳи дили шоир аз марғи модари меҳрубон буда, бо сӯзу гудоз ва хеле самимӣ суруда шудааст. Аз мутолиаи ин қисмати маҷмуа бармеояд, ки шоир аз марғи модар ба рикқат омада, сӯзу гудози фарзандро ба риштаи назм кашидааст:

*Эй модари ҷон, ҳақиру зорам бе ту,
Бар ҳеҷ касе меҳр надорам бе ту.
Савдозада бар пеши мазорат оям,
Беҳрӯтар аз санги манзорам бе ту [8, с. 14].*

Шоир тавассути рубоӣи дар мотами модар ва тасвири образи ӯ, ҳамчун офаридаи ҳаёт, довари зиндагии фарзандон, ғамхору мунис ва ҳидоятгари роҳи рост, муваффақ гардидааст. Шоир ҳолати фарзандеро тасвир мекунад, ки аз худ ғиламанд аст, ки дар замони зинда будани модараш, аз сабаби серкорӣ камтар ба аёдати модар рафтаву хизмати модарро адо накардааст. Ҳасрат меҳӯрад, суханҳои ногуфтани зиёд дорад. Аз ин рӯ, сабӣ дорад, ки он ҳама ногуфтаҳову нокардаҳояшро ҷуброн кунад:

*Эй модари ҷон, наинидаам арзи туро,
Дар гӯш гаҳе накардаам арзи туро,
Бо сӯхтан умре намешавам пок дигар,
Як умр адо намекунам қарзи туро [8, с. 15].*

Дар мисраҳои фавқ шоир ҳолатеро тасвир мекунад, ки пушаймонӣ дорад, аз он ки дар ҷавонӣ гоҳҳо сухани модарро нагирифтааст, ё аз фармони ӯ сарпечӣ кардааст ва имрӯз ҳатогии худро дарк карда, ангушти пушаймонӣ мегарад. Дар мисраи сеюм худро дар назди модар қарздор ҳисобида, хонандаро хушдор додан меҳодад, ки ба қадри ин ганҷинаи бебаҳо ҳангоми дар ҳаёт буданаш бирасем.

Агар тасвири образи модар дар адабиёти муосири тоҷик суннат бошад, образи падар, бузургӣ ва заҳматҳои ӯ камтар тасвир мешавад. Мо дар шеърӣ муосир образи падарро бештар дар эҷодиёти Зиё Абдулло мушоҳида кардаем. Сафар Аюбзоди Маҳзун қисми дуввуми китобро “Ёди падар” ном карда, онро ёдномое “... аз даврони душвор, вале шодмонии баччагии шоир, ки дар образи падар, манзараҳои нотақрори ҳаёти мардуми тоҷик дар солҳои 60-ум хеле самимӣ ва моҳирона ба ритштаи назм кашида шудааст [8, с. 23].

Агар дар китоби пешин симои падар ва дар рубоӣи ғазалҳояш образи модарро тавсиф карда бошад, дар шеърӣ “Ҷоно, падару модарат аз ёд мабар” шоир Сафар Аюбзодаи Маҳзун дар офаридани образи падару модар дар адабиёти муосири тоҷик саҳифаи наво кушода, дар тарбияи насли наврас саҳмгузор аст. Шоир дар ин маҷмуа шеърҳои дар жанрҳои гуногун сурудашудаҳо ҷамъоварӣ намудааст, ки саршор аз меҳру вафо ва ишқу муҳаббат нисбат ба волидайн мебошанд.

Хулоса, Сафар Аюбзодаи Маҳзун ба каломии шириниаш дар тасвири манзараҳои дилферебу зебои Ватан, шукргузори аз Меҳани ободу амну осуда, васфи Истиқлол, қимати модару падар, тасвири шӯру шарӣ ҷавонӣ, дарду ранҷи пурсӯзи ишқ, меҳру муҳаббат, садоқат ба хонаводаву ёри дӯстон, қаҳрамониву ҷонфидоии фарзандони фарзонаи миллатро ба риштаи тасвир кашидааст. Шеърӣ Сафар Аюбзодаи Маҳзун умедворона ва хушбинона

аст. Шоир ба зиндагӣ аст ва талош мекунад, ба зиндагӣ бо чашми хирад ба ҳаводиси рӯзгор бинигарад. Аз навиштаҳои бармеояд, ки шоир вобастаи шеърӣ классикӣ аст ва дар мавзӯҳои ҳовидонаи адабиёт аз қабилӣ ишқ, рафоқат, некӣ, башардӯстӣ, ватандӯстӣ беш аз беш сухансарой кардааст.

Соли 2020 бинобар фаро гирифтани бемории коронавирус 20-уми ноябри соли 2020 марги нобаҳангом риштаи умри ин адиби мумтозро дар синни 64-солагӣ канда намуд.

Адабиёт

1. Адибони Тоҷикистон (таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Маҷид Салим). - Душанбе: "Адиб", 2014. – 319 с.
2. Доираи адабии Кӯлоб ва аввалин шеърӣ тоҷик // Навиди Кӯлоб. №35- 42, 9-10 сентябри 2006. – С. 13-14.
3. Икромов И. Шоирони Роғи охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX тоҷик. – Душанбе, 2008. – 144 с.
4. Кӯчаров А. Самараи умр // Хатлон. -№232. 11 декабри соли 1991. – С. 4.
5. Кӯлоб Энциклопедия. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи миллии тоҷик. -2006. – 640 с.
6. Муҳомониён Р.Қ. Назарияи адабиёт. Душанбе, 2025. - 540 с.
7. Сафармуҳаммад Аюбзод. Илҳом. –Душанбе: Ирфон, 1970. – 52 с.
8. Сафармуҳаммад Аюбзод. Китоби ноҳанда. – Кӯлоб, 1970. -52 с.
9. Сафар Аюбзода Маҳзун. Бадеҳаи ашқ. Душанбе, Адиб, 2005. 200 с.
10. Сафар Аюбзода Маҳзун. Нафаси ишқ. Маҷмуаи шеърҳо. Навиришти "Сада" 1989. - 120 с.
11. Сафар Аюбзода Маҳзун. Чоно падару модарат аз ёд мабар. Душанбе, Адиб, 2003, - 42 с.
12. Сафар Аюбзода Маҳзун. Таронаборон. Маҷмуаи таронаҳо. Душанбе "Адиб", 2020. - 376 с.
13. Шафиев Ф. Ашӯр Сафар ва муҳити адабии Кӯлоб(нимаи дуҷуми асри XX). – Душанбе: "Шуҷоён", 2011. - 162 с.
14. Шарифов Д. Боргоҳи илму маърифат. – Душанбе: Деваитич, 2006. - 286 с.
15. Шарифов Х. Савти аҷам. – Душанбе, 2002. – 208 с.
16. Шарифов Х. Каломӣ бадеъ. – Душанбе: Маориф, 1991. – 159 с.

МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ АДАБИИ САФАР АЮБЗОДАИ МАҲЗУН

Дар мақолаи мазкур фаъолияти ҳаётӣ ва эҷодии яке аз шоирону адибони маъруфи тоҷик — Сафар Айюбзодаи Маҳзун мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф бо таъки ба манбаҳои адабӣ ва таърихӣ, ҷанбаҳои муҳими зиндагиномаи шоир, нақши ӯ дар рушди адабиёти муосири тоҷик ва самтҳои асосии фаъолияти эҷодии ӯро баррасӣ намудааст. Сафар Айюбзодаи Маҳзун, ки ба насли дуввуми асри XX тааллуқ дорад, дар давоми умри 64-солааш бо осори пурмазмун ва гаронарзиши худ саҳми арзандае дар рушди назми тоҷик гузоштааст. Ӯ на танҳо дар майдони шеър, балки дар арсаи публицистика ва рӯзноманигорӣ низ фаъолияти густарда доштааст. Зимни таҳқиқ муайян гардид, ки шоир дар миёни аҳли адабу илми кишвар, хусусан дар минтақаи Кӯлоб, аз эътибор ва нуфузи хос бархӯрдор будааст. Муносибатҳои адабӣ бо олимону адибони маъруф, иштироки фаёлона дар ҳамоишҳо ва ҷараёнҳои адабӣ боис гардидааст, ки ном ва осори ӯ миёни аҳли адаб шинохта гардад. Осори ӯ аз руҳияи ватандӯстӣ, эҳсоси баланди инсонӣ ва андешаи ахлоқии амиқ саршор буда, ҷойгоҳи шоирро дар адабиёти муосири тоҷик боз ҳам устувор мегардонад.

Калидвожаҳо: Сафар Айюбзодаи Маҳзун, адабиёти муосир, назм, муҳаббат, Ватан, публицистика.

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ САФАРА АЮБЗОДА МАХЗУНА

В данной статье анализируются жизнь и творческая деятельность одного из известных таджикских поэтов и писателей — Сафара Айюбзода Махзуна. Опираясь на литературные и исторические источники, автор рассматривает основные этапы биографии поэта, его вклад в развитие современной таджикской литературы, а также ключевые направления его творческой деятельности. Сафар Айюбзода Махзун, представитель второй половины XX века, внёс значительный вклад в развитие таджикской поэзии своими содержательными и высокохудожественными произведениями. Помимо поэзии, он активно занимался публицистикой и журналистикой, тем самым обогатив литературную и культурную жизнь страны. Исследование показывает, что Махзун пользовался высоким уважением и признанием среди литературных и научных кругов Таджикистана, особенно в Кулябском регионе. Его творческое трудолюбие, тесные связи с известными учёными и писателями, а также активное участие в литературных встречах и конференциях способствовали укреплению его авторитета как уважаемого поэта и общественного деятеля. Его произведения проникнуты духом патриотизма, гуманизма и нравственной чистоты, что определяет значительное место поэта в современной таджикской литературе.

Ключевые слова: Сафар Айюбзода Махзун, современная таджикская литература, поэзия, любовь, Родина, публицистика.

STAGES OF THE FORMATION OF SAFAR AYYUBZODA MAHZUN'S LITERARY PERSONALITY

This article analyzes the life and creative activity of one of the prominent Tajik poets and writers — Safar Ayyubzoda Mahzun. Relying on literary and historical sources, the author examines significant aspects of the poet's biography, his role in the development of modern Tajik literature, and the main directions of his creative work. Safar Ayyubzoda Mahzun, a representative of the second half of the 20th century, made a valuable contribution to the development of Tajik poetry through his meaningful and enduring literary works. In addition to poetry, he was also actively engaged in publicistics and journalism, enriching the literary and cultural sphere of the country. The study reveals that Mahzun enjoyed high respect and recognition among the literary and academic circles of Tajikistan, especially in the Kulob region. His creative diligence, close relations with well-known scholars and writers, and active participation in literary gatherings and conferences contributed to his recognition as a respected poet and intellectual figure. His works reflect deep patriotism, humanistic values, and moral ideals, securing his significant place in modern Tajik literature.

Keywords: Safar Ayyubzoda Mahzun, modern Tajik literature, poetry, love, homeland, publicistics.

Дар бораи муаллиф

*Валиева Муборак Алихоновна
Унвонҷӯи кафедраи адабиёти тоҷик
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб,
кӯч. С.Сафаров, 16*

Об авторе

*Валиева Муборак Алихоновна
Соискатель кафедры таджикской
литературы
Кулябский государственный университет
имени Абуабдуллох Рудаки
735360, Республика Таджикистан,
г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16*

About the author

*Valieva Muborak Alikhonovna
Postgraduate student at the Department
of Tajik Literature
Kulyab State University named after
Abuabdulloh Rudaki
735360, Republic of Tajikistan, Kulyab,
st. S. Safarov, 16*

ТАНОСУБИ ВОҶЕИЯТ ВА БАДЕИЯТ ДАР ЁДДОШТ

Шамшоди Ҷ.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ёддоштҳо ҳамчун жанри махсуси эпикӣ, ки бар пояи таҷрибаҳои шахсӣ ва хотироти воқеии муаллиф асос меёбанд, ҷузъи муҳимми мероси адабӣ ва таърихӣ ба шумор мераванд. Ин жанр ба нависанда имконият медиҳад, ки рӯйдодҳои мушоҳидашуда, эҳсосот ва мулоҳизаҳои худро дар заминаи воқеиятҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба таври таҳлилӣ бозгӯ намояд. Бинобар ин, ёддоштҳо ҳамчун шоҳиди бевоситаи замони худ барои ташаккули шуури таърихӣ ва фарҳангии хонанда нақши муҳим мебозанд.

Гарчанде ёддоштҳо манбаи муҳимми иттилоотӣ ва фарҳангӣ ба ҳисоб раванд ва дар бозсозии фазои таърихиву иҷтимоии замон нақши назаррас дошта бошанд, онҳоро наметавон ҳамчун ҳуҷҷатҳои комилан объективӣ ва бетарафи таърихӣ қабул кард. Табиист, ки ин навъи наср таҷрибаи шахсии муаллифро инъикос менамояд ва ҳамеша таҳти таъсири диди инфиродӣ, хотираи интиҳобгар ва мавқеи шахсии нависанда қарор дорад. Аз ҳамин ҷост, ки омӯзиши таносуби воқеият ва унсурҳои бадеӣ дар сохтори ёддоштҳо аҳамияти калидӣ пайдо мекунад. Таҳлили ин таносуб имкон медиҳад, ки хусусиятҳои жанрӣ ва мазмунӣ ёддоштҳо амиқтар дарк гардида, ҷойгоҳ ва аҳамияти онҳо дар низоми насри муосир муайян карда шаванд.

Нақши хотира ва субъективизм дар ёддоштҳо. Ёддошт яке аз жанрҳои муҳим ва пӯё дар адабиёт ва таърихнигорӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он ҳодисаҳо ва воқеаҳои гузашта аз нигоҳи шахсии муаллиф ба тасвир кашида мешаванд. Маҳз ҳамин субъективизм ва таъия ба хотираи шахсӣ ба ёддоштҳо хусусияти вижае мебахшад, ки онҳоро аз дигар шаклҳои таърихнигорӣ ва навиштаҳои расмӣ фарқ мекунад. Тавре муаллифони китоби «Психология» (2010) қайд кардаанд, «раванди маърифати олам бо иштироки ғайри хотир ба амал меояд. Аввал ҳодисаҳо эҳсосу идрок карда мешаванд ва тасаввуроти пайдошуда дар шакли образҳо ва идеяҳо дар хотир нақш меканд ва дар вақти зарурат аз нав ба хотир оварда мешаванд... Хотирро анбори донишҳои одам номидан мумкин аст, зеро маҳз тавассути хотир доираи донишҳои одам зиёд шудан мегирад ва ин донишҳо барои иҷрои бомуваффақияти ғайрияти гуногун истифода бурда мешаванд» [5, с.219-220].

Бинобар ин, сарчашмаи аслии мундариҷаи ёддоштҳо хотира аст, ки бо хусусиятҳои интиҳобӣ, тағйирёбанда ва ҳатто номуайян дар шинохти воқеият нақши муҳим мебозад:

1. Хусусияти субъективии ёддоштҳо. Ёддоштҳо бар ҳилофи навиштаҳои расмӣ таърихӣ ба воқеаҳо аз зовияи диди инфиродӣ менигаранд. Таҷрибаҳои шахсӣ дар ин навиштаҳо бо шеваи ҳудӯғона ё ноҳудӯғона таҳлил ва интиҳоб мешаванд. Аз нигоҳи бадеӣ, ёддоштҳо як навъи адабиётест, ки воқеиятро бо анвои эҳсос ва диди шахсӣ омехта мекунад. Ин омезиш боиси он мегардад, ки наметавон ёддоштеро ба унвони бозтӯби комилан бетарафи таърихӣ пазируфт.

Басо равшан аст, ки хотира дар асарҳои ёддоштӣ чун «оинаи руҳи инсон амал мекунад. Он воқеаҳоро на тавре ки рӯй додаанд, балки тавре ки эҳсос шудаанд, тасвир менамояд». Аз ин бармеояд, ки дар асарҳои ёддоштӣ хотира на фақат вазифаи нигоҳдории рӯйдодҳои гузашта, балки нақши ғайри дар маънодоии шахсӣ ва эҳсосии онҳо дорад. Чунин муносибат хотираро ба як ҷузъи равонии шахс табдил медиҳад, ки воқеаҳои гузашта дар партави дид, таассурот ва ҳолати руҳии нависанда аз нав шакл мегиранд. Ин баёнгари он аст, ки ёддошт як жанри ҳоси бадеист, ки воқеаҳои таърихиро бо таваҷҷуҳ ба таҷрибаҳои шахсӣ, бо заминаи равонӣ ва диди инфиродӣ бозофарӣ мекунад.

Дар таҳқиқоти муосири адабиётшиносӣ ҳамин ҳосияти субъективии хотира мавриди таваҷҷуҳи ҳос қарор гирифтааст. Зеро ёддоштҳо, гарчи дорои решаи воқеӣ ва таърихӣ мебошанд, ба сурати шадид аз дидгоҳ ва анғори эҳсосии муаллиф таъсир мегиранд. Дар ин замина, ҳар як баён ва ба ҳусус баёни ёддоштӣ, дар заминаи ғайриши кунунӣ ва таҷрибаи инфиродӣ шакл мегирад. Бинобар ин, асари ёддоштеро ҳамчун матне, ки аз равандҳои ботинӣ, ҷаҳонбинӣ ва таҷрибаи эҳсосии муаллиф сарчашма мегирад, арзёбӣ намуд. Хотира дар чунин навиштаҳо воситаи ифодаи шахсияти инсон аст, ки дар он воқеаҳо бо шеваи таҷрибашуда ва ҳиссиётӣ бозгӯ мешаванд.

2. Хотира ҳамчун манбаи асосӣ ва омили бадеият. Хотира, ки манбаи асосии мундариҷаи ёддошт маҳсуб мешавад, хусусияти тағйирёбанда, интиҳобӣ ва баъзан хатогири дорост. Он аз таъсири муҳити равонӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, муҳаббат, ранҷ, таҳдид ё умед шакл мегирад. Ба ин хотир, муаллиф воқеаро бо ифодаҳои эҳсосотӣ ва фаҳмиши шахсӣ тасвир мекунад. Ин раванд боиси он мегардад, ки сарҳади миёни воқеият ва бадеият дар ёддоштҳо ҳатто пурпечуб гардад. Аз ин рӯ, дар ёддоштҳо воқеаҳо ҳамеша бо шуури шахсӣ ва муҳити равонии муаллиф омехтаанд. Дар натиҷа, воқеа бо унсурҳои бадеият (тақвияти эҳсос, тасвири драмавӣ, интиқоли ахлоқӣ) тасвир меёбад.

Дар ҳамин замина, хотирот ба шеваи муфиди фаҳми иҷтимоӣ табдил меёбад. Он чӣ дар ёддоштҳо матраҳ мешавад, танҳо хронологияи рӯйдодҳо нест, балки муносибати шахс ба муҳити замона, сохтори иҷтимоӣ, арзишҳои давр ва шеваи таҳаммули рӯйдодҳост. Дар ин раванд, муаллиф ба воситаи ёддошт, воқеаҳои ба назари таърих хомӯшро дубора ба зиндагӣ меорад ва ба онҳо маънои нав мебахшад. Ин навъ муносибат ба хотирот мақоми дуоимияшонро дар илм ва адабиёт бекор мекунад: он чун василаи бадеии шинохти воқеият, ҳештаншиносӣ ва ҷомеашиносӣ амал мекунад. Бинобар ин, адабиёти ёддоштӣ матне мебошад, ки дар он воқеият бо ҳис, арзёбӣ ва андешаи шахсӣ якҷо гардида, ба хонанда имкон медиҳад то рӯйдодҳоро на танҳо бидонад, балки эҳсос ва дарк намояд.

3. Омезиши воқеият ва бадеият дар сохтори ёддошт. Нуктаи муҳим он аст, ки ёддоштҳо дар марзи байни ду минтақа – воқеияти таърихӣ ва тасвири бадеӣ амал мекунанд. Аз як тараф, онҳо шояди рӯйдодҳои муайян мебошанд, аз тарафи дигар, аз роҳи забони бадеӣ ва усули баён ба шакли адабӣ табдил меёбанд. Муҳаққиқон ва адабиётшиносон ҳамин хусусияти дугонаи ёддоштҳоро, яъне омезиши воқеият ва бадеият ҳамчун асоси эстетикӣ жанри ёддошт медонанд. Масалан, дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний, ки воқеаҳои муҳимми таърихи асри XX-ро инъикос мекунанд, воқеият ҳамеша бо баёни эҳсосоти шахсӣ ва арзёбиҳои ахлоқӣ тавҷҳам аст. Чунин тарзи баён ба хонанда фаҳми амиқи шароити иҷтимоӣ ва руҳии замонро медиҳад.

Табдили воқеият ба шакли бадеӣ дар асоси хотира ва эҳсосот сурат мегирад, ки он хосияти хоси равандҳои эҷодии адабиро ташкил медиҳад. Ҳатто дар ҳолатҳое ки матн бар ҳақиқати воқеӣ таъия мекунад, тафсир ва баёни шахсии муаллиф онро ба як шакли нави офариниши адабӣ табдил медиҳад. Баррасии воқеият, интиҳоби унсурҳои дорои аҳаммияти тарбиявӣ, таҳлили арзишҳои маънавию иҷтимоӣ ва ҷой додани онҳо дар сохтори мутаносиби асар аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимми муаллиф ба шумор меравад. Маҳз ҳамин раванд, ки дорои печидагӣҳои маърифатӣ эҷодӣ ва талаботи баланди таҳлилист, ба тавлиди ҳақиқати бадеии пурмазмун ва арзишманди адабӣ мусоидат менамояд. Арзиши баланди асари бадеӣ маҳсули меҳнати пайваста ва талоши эҷодии муаллиф аст. Дар ин масъала Ҷаҳонӣ бисрҷабҳаи устод Айний намунаи ибрат ва боиси ёдоварист. Ба таъкиди адабиётшинос Кӯчарзода Аламхон: «Устод Айний нисбат ба кори пурмашаққати эҷодӣ бо тамоми ҳастӣ муносибат кардани адибро шартӣ зарурии қаламкашӣ дониста, худ дастхат ва матнҳои ҷопии асарҳояшро аз назари ҷиддӣ таҳрир мегузаронад ва ҳамкорону шогирдонашро низ водор мекунад, ки дар ҷараёни меҳнати эҷодӣ аз дубора ва себора вайрон карда аз дигар навиштани саҳифаҳо вақт ва меҳнатро дарёғ надоранд» [6, с. 87].

Тасдиқи таъкиди донишманди муҳтарамро метавон дар тамоми асарҳои устод Айний дарёфт намуд. Чунончи, суханҳои зерини устод Айний далели гуфтаҳои боло: «Ниҳоят имсол – соли 1952 маро ғурсате даст дод, ки ин асарро («Марги судхӯр» – Ш.Ҷ.) дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора ҷунонки камбудии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қоришикамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурғочаеро ташкил мекард, тасвир намуда, ба ҷойҳои муносиби асар даровардам» [1, с. 9].

Ин порча аз заҳмати эҷодии устод Айний нишон медиҳад, ки вай ҳамеша дар ҷустуҷӯи такмил ва амиқ кардани асарҳояш буд, то ҳақиқатро ҳарчи равшантар ва бо асоси воқеӣ ба хонанда расонад. Устод Айний ба зебоии бадеӣ аҳаммият дода, воқеиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва таърихиро низ бодикқат меомӯхт ва онҳоро бо таҳлил ва тасвирҳои муассир ба асар ворид мекард. Ин гуна муносибати ҷиддӣ ва масъулиятшиносона дар эҷод намунаи ибрат барои дигарон аст, зеро нишон медиҳад, ки асари бадеӣ танҳо бо меҳнати пайваста, таҳқиқи амиқи ҳаёт ва дақиқнигорӣ дар баёни воқеият ба арзишҳои баланд мерасад.

4. Ёддошт ҳамчун шиносномаи шахсият ва замон. Ёддоштҳо бештар аз он ки шоҳиди рӯйдод бошанд, шиносномаи шахсият мебошанд. Дар онҳо равандро иҷтимоӣ ва сиёсӣ аз таҷрибаи инсон, бо ҳассосияти инфиродӣ таҷассум меёбанд. Аз ҳамин ҷост, ки арзиши ёддоштҳо дар омӯхтани руҳияи давра, ҳолатҳои раванӣ ва муносибатҳои инсонӣ камтар аз манбаҳои расмӣ нест. Баъзан чунин навиштаҳо ба таърих шеваи инсонӣ мебахшанд, ки дар навиштаҳои хушкӣ расмӣ гум мешавад.

Китоби адабиётшинос Шкловский В.Б. «Дар бораи назарияи наср» фарогири андешаҳои амиқ ва муҳимми як нависандаи пешқадами адабиёт дар бораи насри классикӣ ва муосир мебошанд. Ба андеши ин донишманд: «Ба барои он ки эҳсоси зиндагиро барқарор созем, чизҳоро дарк кунем, барои он ки сангро санг гардонем, чизе вучуд дорад, ки онро хуна (ба маънои адабиёт – Ш.Ҷ.) меноманд...» [12, с. 8]. Аз иқтибоси мазкур бармеояд, ки хуна, яъне адабиёт дар баробари офариниши ашӯ ё асар, ҳамчунин роҳи барқарор кардани эҳсоси воқеияти зиндагист. Шахсият тавассути ёддошт таҷриба ва ҳиссиёти худро дар замони муайян баён мекунад ва ҳамин тавр, ёддошт ҳамчун воситаи шиносномаи шахсият ва замон амал мекунад.

Мисоли равшан ин аст, ки як рӯйдоди таърихӣ метавонад дар ду ёддошти шахсони мухталиф ба таври тамоман гуногун нақл шавад, яке онро фоҷиа медонад, дигаре як давраи муҳим ва руҳбаланд. Ҳар ду метавонанд воқея бошанд, вале ҳар кадом аз зовияи диди худ инъикос мекунанд. Аз ҳамин ҷост, ки ёддоштҳо аксаран ба таври таҳлилӣ, эҳсосотӣ ва ҳатто бадеӣ навишта мешаванд. Онҳо дар муқоиса ба зикри хушкӣ воқеаҳо, бештар шиносномаи руҳии муаллифанд.

Дар натиҷа, ёддоштҳо метавон ҳамчун жанре тавсиф кард, ки воқеият ва бадеиятро ба тарзи нозук ва ҳассос омехта мекунад. Чунин омехатгиро, махсусан дар эҷодиёти устод Айнӣ мушоҳида мекунем. Тавре қайд шудааст, «устод Айнӣ тамоми воқеаҳо воқеъбинона ба тасвир гирифтааст. Хусусан маълумоте, ки дар бораи ҳамсухбатони Шарифҷонмахдум баён шудаанд, бояд тааҷҷубовар набошад, зеро нависанда бевосита иштирокчи он воқеаҳо будааст» [11, с.197]. Барои муҳаққиқ, муҳим аст, ки дар таҳлили ёддоштҳо ҳам воқеияти ҳуҷҷатӣ ва ҳам бадеияти ифодашударо бо як назари ҳамгиро дарк намояд. Танҳо дар ин сурат ёддоштҳо метавонанд манбаи бозғайимодии шинохти таърих ва шахсият бошанд.

Бадеият ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ёддошт: таносуби воқеият ва эҳсоси адабӣ. Мафҳуми бадеият дар адабиёт ҳамчун заминаи асосии таъсиргузори эстетикӣ ва маънавии асар шинохта мешавад. Дар жанри ёддошт, ки дар сарҳади миёни таърих ва адабиёт қарор дорад, нақши бадеият дар баробари василаи зебоиофарӣ, муҳарриқи маърифати воқеият ба шумор меравад. Чунончи: «Бадеияти асари бадеӣ ба савияи маҳорату истеъдоди офаранда ва таҷрибаи эҷодии ӯ вобаста аст. Ба вучуд овардани воқеияти адабӣ, ҳулки нотақрори қаҳрамон, ягонагии шакли мазмун, мақсад ва ғоя, забон ва сабку оҳанги хос ба мавқеаҳои назари иҷтимоии ӯ вобаста мебошад» [14, с.250].

Аз ин рӯ, ёддоштҳо, ки дорои шеваи бадеии ифода мебошанд, намунаҳои арзишманди мероси адабӣ ба шумор мераванд. Таъмини бадеият дар ин жанр шартӣ муҳимест барои табиӣ додани таҷрибаи фардӣ ба арзиши умумимардумӣ ва фарҳангӣ.

Ба таъкиди муҳаққиқи маъруфи замони шуравӣ Георгий Ломидзе «Ҳақиқати бадеӣ васеътару парратар аз ҳуҷҷати алоҳидаи таърих аст, зеро он ҳодисаро дар ҳаракату инкишоф ва ҳамбастагии мутақобила фаро мегирад» [8, с.51-52]. Иқтибоси зикршуда як андешаи амиқи эстетикӣ дар бораи фарқи байни ҳақиқати таърихӣ ва ҳақиқати бадеист. Он равшан менамояд, ки адабиёт бозгӯи воқеаҳо буда, як равиши жарфтар ба маънии онҳост. Масалан, таърих, ҳамчун як илм, воқеаҳо ва ҳодисаҳо дар шакли ҳуҷҷатӣ, мустанада ва бо истинод ба далелҳо баён мекунад. Он бештар ба санаҳо, шахсиятҳо ва раванди рӯйдодҳо таъна мекунад. Аммо ҳақиқати бадеӣ ин доираро васеътар мекунад. Вай он чиро ки рӯй додааст ва он чиро ки метавонист рӯй диҳад ё чӣ гуна дар ботини инсонҳо таъсир кардааст, инъикос мекунад. Ҳақиқати бадеӣ воқеиятро бо омили эҳсос, андеша ва таҷрибаи шахсӣ меомезад. Дар асари бадеӣ як рӯйдоди таърихӣ метавонад бо ҷузъиёти зиндагии шахсӣ, ормонҳо ва тарсу умедҳои одамон шукуфта шавад, ки ин гуна амиқсозӣ дар таърихи расмӣ ҷой надорад.

Ҳамчунин, фаҳмида мешавад, ки адабиёт ҳодисаро дар «ҳаракату инкишоф ва ҳамбастагии мутақобила» фаро мегирад. Ин маъно дорад, ки адабиёт тамоми раванди таҳаввул ва тағйирёбии воқеаро тасвир мекунад. Масалан, як воқеаи ҷанг дар таърих бо санаҳо ва натиҷаҳо шарҳ дода мешавад, вале дар асари бадеӣ ин ҷанг ҳамчун як падидаи

равонии инсонӣ, бо нишон додани тарс, дилсӯзӣ, ваҳшат, фидокорӣ ва ҳатто муҳаббат бозофарида мешавад. Ҳақиқати бадеӣ инчунин нишон медиҳад, ки чӣ гуна шахсиятҳо, синфҳо ва тамаддунҳо бо ҳам таъсир мегузоранд ва тағйир меёбанд. Бо ҳамин, адабиёт воқеаро ба таври мукамалтару инсондӯстона инъикос мекунад, ки фаротар аз ҳаргуна санад ё ҳуҷҷати таърихист.

Ин ҷо масъалаи муҳим ва даркшаванда ин аст, ки ҳақиқати воқеӣ ва ё таърихӣ куллан ба ҳақиқати бадеӣ табдил намеёбад. Тавре Р. Мусулмониён ишора кардааст, «адиб танҳо як ё якчанд ҷанбаи ҳақиқати ҳуҷҷатро багузида, тарафҳои бисёри онро сарфи назар мекунад, чунки барои кулли тарафҳои ҳуҷҷату ҳодиса ва ё ҳолату масъаларо пурра фаро гирифтани ҳам имкон нест, ҳам эҳтиёҷ; танҳо он чиз ва ё чизҳои интиҳоб мешаванд, ки барои ғоя ва умуман нияти бадеии нигоранда заруранд» [9, с.80-81].

Аз ин бармеояд, ки адиб дар раванди офариниши асари бадеӣ танҳо ҷузъиёти муайян ва барои ифодаи нияти ғоявӣ заруриро интиҳоб мекунад. Аз дидгоҳи назарияи адабиёт, асари бадеӣ як намуди шартӣ ва ҳадафманди воқеият аст, на инъикоси комил ва муфассали он. Адиб наметавонад ва вазифадор ҳам нест, ки ҳамаи паҳлуҳои як воқеа, раванд ё ҳолати иҷтимоиву шахсиятиро фаро гирад. Нависанда таваҷҷуҳро ба ҷанбаҳои рағбатмезонад, ки тавассути онҳо метавонад анъанаи ғоявӣ, муносибати арзишӣ ва таъсири эҳсосии дилхоҳро ба хонанда расонад. Ин интиҳобкунӣ ҳадафмандона ва ихтиёрии воқеият ба адиб имконият медиҳад, ки воқеаро на ончунон ки ҳаст, балки ончунон ки барои ифодаи мавқеи эстетикӣ ва ҷаҳонбинӣ зарур аст, бозофарӣ намояд. Бо ин васила, асари бадеӣ табдил ба шакли ҳосе аз муаррифии ҳақиқат мегардад, ки ба қонуниятҳои ҳосе санъати суҳан пайравӣ мекунад.

Дар шароити муосир, ёддоштҳо ҳамчун падидаи фарҳангӣ ва рағбатмезонад, ки ки воқеиятро бо истифодаи унсурҳои бадеӣ таҷассум мекунанд. Ҳамин ҳосият онро ба жанре табдил медиҳад, ки имкони таҳлили амиқ аз нигоҳи сохтор, шеваҳои ифода ва таъсиррасонӣ дорад.

Дар ёддошт, воқеият дар шакли тоза ва ҳолис интиқол намеёбад. Он тавассути хотира, эҳсос, таҳлил ва забони шахсӣ таҷдид мешавад. Иловаи унсурҳои таҳайюлии бадеӣ баёни амиқтари ҳақиқат мебошад, ҳақиқате, ки наметавонад танҳо тавассути воқеанависии ҳолис ифода гардад. Аз ин лиҳоз, шеваҳои баён ва сохтани муҳит нақши асосиро мебозанд. Ин раванд аз як навъ «зинда кардани гузашта» иборат аст, ки дар он, воқеаҳо чун таҷрибаи амиқ инсонӣ ифода меёбанд.

Ба таъкиди А.М.Горкий: «Санъат ният дорад, ки хубро аз будаи зиёд нишон диҳад, то хуб хубтар бошад ва бадро – душмани маслуққунандаи одамро аз будаи зиёд нишон медиҳад, то нафратро бедор кунад иродаеро афрӯзад, ки айбу қабохати офаридаи зиндагии ҳарису зиштро барҳам занад. Санъат дар зоти худ аз ду мубориза ибора аст: тарафдор ё муқобил, санъати бетараф нест ва нахоҳад буд, зеро инсон дастгоҳи суратгирӣ нест, воқеиятро «инъикос» намояд, балки ё тасдиқ мекунад ва ё тағйир медиҳад, ҳароб мекунад» [4, с. 444-445].

Аз ин равшан мегардад, ки муаррифии зебӣ ё зиштӣ дар адабиёти бадеӣ, масалан дар ёддоштҳо, ҳамеша бо нияти бештар аз «инъикоси хушк»-и воқеият сурат мегирад. Гуфта мешавад, ки санъат хубро аз ҳақиқат зиёд нишон медиҳад, то он ҷолибтар ва арзишмандтар шавад, ва бадро низ бо шиддати баландтар, то таъсиргузортар бошад. Ин ишора ба ҷанбаи бадеият дар ёддоштҳо низ алоқаманд мебошад, яъне он ҷое ки воқеият бо рангу таъбиру эҳсосот шакл мегирад.

Паҳлуи дигар ин аст, ки санъат дар моҳияти худ бетараф буда наметавонад. Чунончи, ёддоштҳо, ҳарчанд метавонанд рӯйдодҳои воқеиро сабт кунанд, онҳо ҳамеша аз нигоҳ ва мавқеи шахсии нависанда мегузаранд, ё тасдиққунандаи воқеа ҳастанд, ё муҳолифи он. Ин ҷо равшан мешавад, ки таносуби воқеият ва бадеият як раванди одии мувозинат нест, балки муборизаест байни воқеият ва арзёбии он.

Этикаи ёддошт: масъулияти муаллиф дар ҳамбастагии ҳақиқат ва бадеият. Тавре ишора рафт, жанри ёддошт, ки аз як ҷониб ба адабиёти ҳуҷҷатӣ ва аз ҷониби дигар ба адабиёти бадеӣ иртибот дорад, миёни ҳақиқат ва бадеият ҷой гирифтааст. Дар ин жанр, муаллиф таҷриба, хотира ва таассуроти шахсии худро аз рӯйдодҳои воқеӣ баён мекунад. Вале ҷолише, ки дар маркази жанр қарор дорад, масоили этикӣ ва масъулияти муаллиф нисбат ба ҳақиқат, шахсиятҳо ва таъсири иҷтимоии навиштаи ӯ мебошад.

Маҳз дар ҳамин нукта, яъне таносуби воқеият ва бадеият саволҳои зиёди ахлоқӣ ба миён меоянд: Муаллиф ҳақ дорад воқеиятро тағйир диҳад? Чӣ ҳадди иҷозати бадеият қобили

кабул аст? Дар рӯйкарди шахсӣ то кучо масъулияти ахлоқӣ риоя мегардад? Агар хотираи шахсӣ бо воқеияти таърихӣ муҳолифат кунад, кадомаш бартарӣ дорад?

Барои дарки амиқи масъала, таҳлили мо дар чанд марҳалаи калидӣ анҷом дода мешавад:

1. Хусусияти дугонаи ёддошт. Дар оғоз бояд дарк кард, ки ёддошт дар миёнаи ҳақиқати воқеӣ ва бедеӣ қарор дорад. Муаллиф аз ҳодисаҳои воқеӣ оғоз мекунад: рӯйдодҳои зиндагӣ, одамони шинос, ҷойҳо ва ҳолатҳое, ки воқеан вучуд доштанд. Аммо тарзи баёни ин воқеаҳо аз хотира ва диди шахсӣ мегузарад. Дар натиҷа, воқеаҳо ба субъективият ва эҷодкорӣ омехта мешаванд.

Муаллиф воқеаро тавре ки аз он таассурот дорад, баён мекунад. Ҳамин ҳолат зарурати масъулияти ахлоқиро ба миён меорад. Яъне, муаллиф бояд донанд, ки ҳарчанд ӯ ҳаққи ифодаи шахсиро дорад, ин ҳақ бо масъулият ҳамроҳ аст.

2. Этикаи дурустфикрӣ, яъне ҳақиқат ҳамчун меъёр. Ростгӯӣ дар ёддошт ҳам принципи ахлоқист ва ҳам пояи эътимоди хонанда. Агар як нависанда як шахс ё ҳодисаро ба таври дуруғин тасвир кунад, ҳатто агар сабаби он ҳимояи худ, интиқом ё завқи бедеӣ бошад, ӯ як эътимоди ахлоқӣ ва маънавиро мешиканад.

Масалан, агар муаллиф дар бораи як шахси зинда ё фавтида маълумоти носоҳеҳ диҳад, хоҳ таъриф, хоҳ танқид, вай набояд фаромӯш кунад, ки ин шахс воқеӣ аст ва таърихи ӯ метавонанд бар дигарон таъсир расонад. Аз ин рӯ, дуруғ, таҳриф ва бузургнамоии воқеаҳо метавонад ҳам ахлоқӣ ва ҳам ҳуқуқӣ мушкилзо гардад. Муаллиф наметавонад таҳти унвони «эҷодкорӣ» ҳақиқатро қурбон кунад; эҳтиром ба воқеият, новобаста аз сабки баён, бояд меъёри асосии ахлоқии нависанда бошад.

3. Бадеият василаи тафсир, на таҳриф. Нақши бадеият дар ёддошт дар он аст, ки воқеаҳои зиндагӣ ба таври таъсиргузор ва шахсӣ нишон дода шаванд. Бадеият ёрии эстетикӣ мерасонад, барои таъсирбахшии бештари матн, барои вусъати тасвир, барои таъкиди ҳиссиёт ва эҳтироми хонанда. Аммо масъулияти ахлоқии муаллиф дар он аст, ки бадеиятро бо ҳақиқат мувофиқ созад.

4. Хотира ва воқеият: дар кучо ахлоқ поён меёбад? Хотира яке аз ноустувортарин, аммо асоситарин манбаъҳои ёддошт аст. Муаллиф воқеаҳоеро тасвир мекунад, ки солҳои пеш гузаштаанд. Хотираҳо фаромӯш мешаванд, таҳриф мешаванд, бо эҳсос омехта мегарданд. Аз ин рӯ, ахлоқ талаб мекунад, ки муаллиф бо ростқавлӣ эҳтимоли хато будани хотираро эътироф кунад; воқеаҳоеро, ки дар онҳо итминон нест, бо эҳтиёт ва эҳтиром баён кунад; воқеаҳоро таҳти «бардошти шахсӣ» нишон диҳад, на бо даъвои мутлақ.

Ин шеваи ростӣ ва тавозун хонандаро ба муаллиф наздик мекунад ва шаффофияти ахлоқии матнро таъмин менамояд.

5. Шахсиятҳои зикршуда дар ёддошт: ҳуқуқ ва эҳтиром. Агар муаллиф шахсони дигарро, хоҳ хешу табор, хоҳ шиносон, хоҳ шахсиятҳои ҷамъиятиро, дар ёддошти худ тасвир кунад, ӯ ба майдони масъулияти ахлоқии дучанд ворид мешавад. Зеро шахсони воқеӣ соҳиби шаъну шараф, эҳсосот ва обрӯ ҳастанд; хонанда ҳар чӣ навишта шавад, ҳамчун «ростӣ» қабул мекунад; тасвирҳои номаъқул ё яктарафа метавонанд зарари ҷуброннопазир расонанд. Аз ин рӯ, бояд ҳақиқат риоя шавад, эҳтиром ба шахсият нигоҳ дошта шавад, танқид бо далел ва бе таҳқир сурат гирад, ҳатто дар баҳогузориҳои шахсиятҳо, меъёрҳои инсоф ва ахлоқ риоя шаванд. Дар ин бора адабиётшинос Раҳим Мусулмонӣ чунин ибрози назар кардааст: «Адиб вазифадор аст, ки тамоми тамоми тарафҳои мавзӯи интиҳобкардаашро омӯзад, сабабҳои воқеа ва равишу натиҷаҳои онро равшан намояд. Алалхусус, ҳангоми баёни мавзӯҳои таърих ва офариниши симои бадеии шахсони ҳаётӣ аз ҷиҳатҳои ҳақиқати воқеӣ хоҳ доништаю хоҳ бешуурона рӯй тобад ва ё таҳриф кунад, ба хатоҳои авфнопазир омаданаиш ногузир аст, зеро ӯ бо ин қораш дар тарбияи хонандагон зарбаҳои қорӣ мезанад» [9, с.80].

Пас, дақиқи мегардад, ки адиб бояд масъулиятшинос бошад ва пеш аз офаридани ҳар гуна симо ё тасвир, мавзӯи интиҳобкардаашро ҳамаҷониба омӯзад. Ин омӯзиш танҳо дарки рӯйдод ё воқеа набуда, таҳлили амиқи сабабҳо, равандҳо ва натиҷаҳои воқеа мебошад. Дар ин ҷо сухан аз он меравад, ки бадеият наметавонад комилан аз воқеият ҷудо бошад. Яъне, адиб ҳатто дар озодии эҷодияш низ набояд ҳақиқатро таҳриф кунад, зеро ин таҳриф метавонад хонандаро ба фаҳмиши носоҳеҳи таърих ва воқеаҳо бурда расонад.

Баъдан, ҳар гоҳ нависанда ҳангоми баёни воқеаҳои таърихӣ ё симоҳои шахсиятҳои зинда аз ҳақиқати воқеӣ рӯй тобад, хоҳ қасдан, хоҳ ноогоҳона, масъулияти ахлоқиро низ нақз

менамояд. Ин гуна таҳриф таъсири манфӣ ба шуури хонанда мегузорад ва метавонад боиси пайдо шудани тасаввуроти нодуруст дар бораи воқеаҳои таърихӣ, арзишҳои миллий ё шахсиятҳои воқеӣ гардад. Аз ин лиҳоз, адиб дар кори эҷод бояд миёни ду қутб: ҳақиқат ва тахайюл тавозунро ҳифз кунад, то ки ба бадеияти баланд ноил гардад, вале бидуни зарба задан ба руҳияи воқеият ва ахлоқи ҷамъият.

6. Манфиати шахсӣ ва худнамоӣ: хатари ахлоқӣ. Баъзан муаллиф бо истифода аз ёддошт худро дар маркази рӯйдодҳо мегузорад ва дигаронро аз ин марказ берун мекунад. Ин навъи худнамоии «бадеӣ» масири ёддошти ахлоқиро ба мақсади шахсӣ табдил медиҳад.

Масъулияти ахлоқӣ талаб мекунад, ки муаллиф шахсияти худро низ бо назари танқидӣ бинад, воқеаҳоеро, ки эҳсоси айбу нороҳатӣ доранд, содиқона ва бо эҳтиром ба дигарон баён кунад ва аз «ташвиқи худ» ба ҳар қимат, хусусан ба нархи таҳқири дигарон, парҳез намояд.

7. Ёддошт ва ҷомеа: масъулияти таърихӣ ва фарҳангӣ. Ёддоштҳо ҳуҷҷатҳои фарҳангӣ ва иҷтимоие мебошанд, ки руҳияи як давра, таҷрибаи як насл ва зехни як муҳитро тасвир мекунанд. Ҳар таҳриф ва ноадолатӣ дар онҳо метавонад дарки ояндаи таърихро вайрон кунад, образи шахсиятҳоро носаҳеҳ ҷилва диҳад ва ҳатто тафаккури хонандаи ҷавонро шакли хато бахшад.

Муаллиф вазифадор аст, ки аз нигоҳи иҷтимоиву фарҳангӣ низ масъулияти дурустнамоии воқеаҳо ва эҳтиром ба мероси маънавиро бар дӯш кашад.

Муаллифи ёддошт, дар асл, як шоҳиди таърихӣ, як ҳофизи фарҳангӣ ва як масъули маънавӣ аст. Агар ӯ воқеиятро бо бадеият тавозун бахшида, бо вичдони пок ва ахлоқи баланди шахсӣ нависад, он гоҳ ёддошти ӯ муътамад, асил ва арзишманд мегардад.

Таносуби воқеият ва бадеият дар ёддоштҳо дар заминаи фарҳангӣ ва таърихӣ. Воқеият (реализм) маънои сабт кардани рӯйдодҳои воқеӣ, яъне ҳодисаҳо ва шароити воқеии гузашта ва ҳозираро дорад. Бадеият бошад, унсуре эҳсосӣ, эстетикӣ ва маънавист, ки ба ёддошт шакли шахсӣ ва таъсирбахши санъатӣ медиҳад. Аз ин нуқтаи назар, ёддошт на танҳо рӯйхати фактҳо ё ҳодисаҳо аст, балки натиҷаи таҷриба, эҳсосот, ва дарки шахсӣ ва ҷамъиятӣ аст. Ин ду ҷузъ: воқеият ва бадеият дар ёддошт дар таносуб ва ҳамзистӣ қарор мегиранд.

1. Нақш ва таъсири доираи фарҳангӣ дар шаклгирии ёддошт. Фарҳанг ҳамчун маҷмуи арзишҳо, урфу одатҳо, забон ва низоми маънавӣ – муҳити аслии шаклгирии ёддоштҳо мебошад. Фарҳанг ба нависанда воситаи фаҳмиш, арзёбӣ ва ифодаи воқеиятро медиҳад. Аз ин рӯ, дар фарҳангҳое, ки эҳсосот ва арзишҳои маънавӣ муҳимтарин унсурҳоянд, ёддоштҳо бо бадеияти пурҷилову ифодаҳои рамзӣ шуури воқеиятро таҷассум мекунанд.

2. Заминаи таърихӣ ҳамчун муҳити таҳаввул ва шаклдиханда ба ёддоштҳо. Таърих ҳамчун заминаи воқеӣ ва маҷмуи рӯйдодҳои гузашта, инчунин ҳамчун муҳити таъсиррасон, дар таҳаввул ва шаклгирии маънии ёддоштҳо аҳамияти муҳим дорад. Ёддоштҳо ҳамеша зери таъсири заминаҳои таърихӣ: низоъҳо, бӯҳронҳо, тараққиёт ё тағйироти иҷтимоӣ, эҷод мешаванд. Ин таъсир на танҳо дар мазмун, балки дар шакл ва муҳтавои ёддошт низ таҷассум меёбад.

Таърих ҳамчун фарҳанги иҷтимоӣ ва маънавӣ низ шинохта мешавад, ки таҷрибаҳои коллективӣ, арзишҳо ва рамзҳоро муқаррар мекунад. Ин маънои онро дорад, ки ёддоштҳо бо мафҳумҳои таърихӣ ва фарҳангии замон мутобиқат мекунанд. Ба андешаи профессор Сирочиддини Эмомалӣ «таърихият масъулияти маърифатии инсонро таҳким бахшида, шахсиятро водор месозад, ки барои таҳқиқи қиёсии он сидқан омода бошад. Хосса коргирӣ аз таърихи миллий дар эҷоди бадеъ ба ҷанбаҳои таърих эҳдо намудани ҳунар аст ва ё дар мантиқи одии ифода, тасвири адабию ҳунарии таърих дар перояи музайяни калом бадеъ аст, ки он на ба ҳар кас даст медиҳад. Адибе, ки ин тамоюлотро мавзуро баргузидааст, ғолибан ба раванди пайдарҳами асноду далоил, ҳуҷҷату бурҳон, ҳаводису воқеоти рӯзгори миллат тули қарнҳо ва масири таърих сару қор дорад. Онҳоро аз нигоҳи таърих, тартиби таърихӣ, тавъам бо ҳақиқати бадеӣ омезиш медиҳад, сипас таҳқиқи қиёсӣ сомон дода ба шахсияту симоҳо, арзишҳо ва образи типҳо рӯ меорад» [13, с.251-252].

Дар суҳанони иқтибосшуда таърих ҳамчун муҳити фаъол ва шаклдихандаи тафаккури инсонӣ ба тасвир омадааст. Маҳз дар партави ин заминаи таърихӣ, инсон ба таҳлилу муқоиса рӯ меорад, хотираҳоро баррасӣ мекунад ва онҳоро ба маърифати тоза табдил медиҳад.

Навиштани ёддоштҳо дар заминаи таърихӣ як амали фикрии дорои арзиши фарҳангист. Адибе, ки аз таърих барои эҷоди бадеъ истифода мекунад, бояд онро бо далел, ҳуҷҷат ва воқеият ҳамроҳ карда, ба воситаи ҳақиқати бадеӣ симоҳо ва арзишҳоро ба хонанда наздик

созад. Дар чунин сурат, таърих ба як муҳити таъсиргузор табдил меёбад, ки дар он ёддоштҳо на танҳо хотира, балки шинохт ва ҳудӯгоҳии шахс ва ҷомеаро ташаккул медиҳанд.

Аз ин нуқтаи назар, ёддоштҳоро бояд ҳамчун манбаъҳои таърихӣ дида баромад, ки ҳам рӯйдодҳои дақиқ ва ҳам таҷрибаҳои маънавӣ ва фарҳангии халқро ифода мекунанд.

3. Таносуби воқеият ва бадеият – чараёни мутақобилан таъсиррасон ва тағйирёбанда дар ёддоштҳо. Илова бар он, ки воқеият ва бадеият дар ёддошт ҳамзамон амал мекунанд, онҳо чараёни тағйирёбандаро ташкил медиҳанд. Воқеият дар ёддошт метавонад ҳамчун базаи доимӣ ва саҳеҳ қабул шавад, аммо бадеият дар шеваи ифода ва арзёбии он нақши фаол дорад.

Воқеан, дар ёддоштҳо ва асарҳои таърихӣ, муносибати миёни воқеият ва бадеият як чараёни мутақобилан таъсиррасон ва тағйирёбандаро ташкил медиҳад. Воқеаҳои таърихӣ, агар бо забони хушк расмӣ иттилоотӣ баён шаванд, метавонанд барои хонанда дур ва камтаъсир бошанд. Аз ҳамин ҷиҳат, нақши бадеият дар бозгӯии воқеият на инкоркунандаи ҳақиқат, балки равшанкунанда ва эҳсосибаҳшандаи он мебошад. Ба таъкиди Сотим Улуғзода: «Тавассути асари бадеӣ паймудани сафаҳои таърих дилработар аст, зеро дар ин маврид далоили таърих дар либоси бадеият пеш чашми хонанда ҷилвагар мегардад» [13, с.226].

Ин суҳанон ба равшанӣ нишон медиҳанд, ки ҷи гуна бадеият метавонад таърихро ҷоннок ва ҷаззоб созад. Асари бадеӣ воқеаҳои гузашта ва далелҳои таърихро бо равишҳои образфарӣ, таҳлил, эҳсос ва забони таъсиргузор менамӯнад.

Дар заминаҳои гуногуни таърихӣ ва фарҳангӣ таносуби байни ин ду унсур метавонад аз равшанӣ ва дақиқӣ ба тарафдори эҳсосот ва арзишҳои маънавӣ ё баръакс тағйир ёбад. Ин маъноӣ онро дорад, ки ёддошт метавонад «ҳақиқат»-и таърихро бо шеваҳои бадеии субъективӣ, рамзӣ ва эҳсосӣ таҳриф кунад, ки ин таҳриф набояд ҳамчун нуқс бошад, балки ҳамчун нишонаи шеваи фарҳангӣ ва маънавӣ фаҳмида шавад.

4. Омӯзиши ёддоштҳо дар доираи васеи фарҳангӣ ва таърихӣ: аҳамияти методологӣ. Аз нуқтаи назари таҳқиқи илмӣ, истифодаи методҳои адабиётшиносӣ, таърих, антропология ва психологияи иҷтимоӣ барои таҳлили ёддоштҳо муҳим аст. Бо ин роҳ метавон:

а) мавзӯи иҷтимоӣ ва таърихӣ ёддоштҳоро фаҳмид, ки ҷи гуна воқеият ва арзишҳо дар заминаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ шакл мегиранд.

б) шаклҳои бадеии ифода ва рамзгузори эҳсосот ва арзишҳоро омӯзиш кард, ки онҳо бо фарҳанги замон ва макон пайванд доранд.

в) ҳақиқат ва субъективиятро дар ёддоштҳо ҳамчун ду ҷузъи ҳамзамон ва мутақобилан мутаассир шинохт, ки бе фаҳмиши ҳар ду ҷанба таҳлили ёддошт ноком ва ноқофӣ менамояд.

Таносуби воқеият ва бадеият дар ёддоштҳо дар доираи фарҳангӣ ва таърихӣ як мавзӯи мураккаб ва бисёрҷанба ба ҳисоб меравад. Баррасии он бо тақвият ба усулҳои гуногуни таҳлили адабӣ имкон медиҳад, ки таҷрибаи маънавӣ ва иҷтимоии инсонро дар чараёни бозгӯии зиндагӣ ва худшиносии шахсӣ амиқтар дарёфт намоем. Дар умум, ёддоштҳо ҳамчун бозтобгари ҷаҳонбинӣ, арзишҳои маънавӣ ва фазои фарҳангии як давраи муайян хизмат мекунанд. Аз ин ҷост, ки таҳлили онҳо бояд ҳамаҷониба ва бо дарназардошти ҷанбаҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва бадеӣ сурат гирад.

Хулоса, ёддошт аз зумраи жанрҳои мураккаби адабӣ ба шумор меравад, ки дар онҳо воқеият ва бадеият дар ҳамбастагии зич ва муносибати мутақобилан таъсиррасон қарор доранд. Дарк ва таҳлили таносуби ин ду унсур барои таҳқиқоти адабӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ аҳамияти хос дорад, зеро чунин муносибат имкон медиҳад, ки ёддоштҳо ҳамчун матнҳои дорои арзишҳои маънавӣ, фарҳангӣ ва зеҳнӣ арзёбӣ шаванд. Ин жанр дар заминаи таҷрибаи шахсӣ ва сабти рӯйдодҳои иҷтимоӣ фазое фароҳам меорад, ки дар он хонанда бо равшанӣ таърихӣ ва ҳолатҳои ботинии инсон ҳамзамон рӯ ба рӯ мегардад.

Адабиёт

1. Айни, С. Кулӣёт. Ҷ 4 / С. Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 352 с.
2. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав) / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
3. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Ю. Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 240 с.
4. Горький М. Собрание сочинений в тридцати томах. Том 27. Статьи, доклады, речи, приветствия. 1933-1936 / М. Горький. – М.: Гослитиздат, 1953 – 589 с.

5. Давлатов М. Психология: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни макотиби олӣ / М. Давлатов, Н.М. Юнусова, С.Х. Расулов ва диг. – Душанбе: Собириён, 2010. – 336 с.
6. Кӯчаров, А. Нақди матн ва масъалаҳои матнишиносии насри С. Айни / А. Кӯчаров. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 270 с.
7. Латифӣ, А. Д. Воқеият ва тасвир дар ҳикояҳои амритлал нагар / А.Д. Латифӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – №3. – С.220-227.
8. Ломидзе Г. Единство и многообразие советской литературы. – История сов. Многонациональной литературы, т.2, кн.1 / Г. Ломидзе. – М.: Наука, 1971.
9. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334с.
10. Ҳодизода Р. Фарҳанги истилоҳоти адабиётишиносӣ / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188с.
11. Ҷамшед, Шамшод. «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ва таҳрири такмили мундариҷаи он / Шамшоди Ҷамшед // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – №3. – С.190-199.
12. Шкловский В. О теории прозы / В. Шкловский // [Электронный ресурс]. – URL: https://www.phantastike.com/ru/o_teorii_prozy/doc/ (дата обращения: 23.07.2025).
13. Эмомалӣ, Сироҷиддин. Таҷассуми бадеии таърих дар насри Сотим Улугзода (солҳои 60-80-уми асри XX) / Сироҷиддини Эмомалӣ: Дис. барои дарёфти дараҷаи илми док.илм.филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.03 – Адабиёти халқҳои мамлакатҳои хориҷӣ (адабиёти тоҷик). – Душанбе, 2018. – 279 с.
14. Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷилди 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи миллии тоҷик, 2013. – 661 с.

ТАНОСУБИ ВОҚЕИЯТ ВА БАДЕИЯТ ДАР ЁДДОШТ

Мақола ба баррасии яке аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ бахшида шудааст. Муаллиф ёддоштро жанри мураккабе медонад, ки дар он воқеият ва бадеият дар ҳамбастагии зич қарор доранд. Ин жанр дар заминаи таҷрибаи шахсӣ ва сабти рӯйдодҳои иҷтимоӣ фазое фароҳам меорад, ки дар он хонанда бо равандҳои таърихӣ ва ҳолатҳои ботинии инсон ҳамзамон рӯ ба рӯ мегардад. Муаллиф равшан намудааст, ки таҳлили муносибати воқеият ва бадеият барои дарки арзишҳои маънавӣ, фарҳангӣ ва зеҳнии ёддошт аҳамияти хос дорад. Дар мақола таъкид мешавад, ки сатҳи бадеияти ёддошт аз ҷаҳонбинӣ, таҷрибаи ҳаётӣ, маҳорати суҳанварӣ ва завқи зебоишиносии муаллиф вобаста аст. Ҳар қадар ки нависанда воқеаро бо диди амиқ ва забони равшан баён кунад, ҳамон андоза ёддошти ӯ таъсирбахш ва хотирмон мегардад. Бадеият дар ин жанр воситаи ифодаи ботинӣ ва пӯшидаи воқеият мебошад, ки хонандаро ба андеша ва ҳамдардӣ меорад. Дар натиҷа, муаллиф ба ҳулоса меояд, ки таносуби воқеият ва бадеият хусусияти асосии ёддоштро муайян месозад. Воқеият ба ёддошт асоси воқеъбинона ва таърихӣ мебахшад, дар ҳоле ки бадеият ба он ҷозиба, зиндагӣ ва арзиши адабӣ мебахшад. Танҳо дар сурате ки ин ду ҷанба дар тавозуни комил бошанд, ёддошт метавонад ҳам ҳуҷҷати таърихӣ ва ҳам асари пурмазмун бадеӣ гардад, ки дорои аҳамияти маънавӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ баланд аст.

Калидвожаҳо: ёддошт, жанр, эпикӣ, хотирот, шахс, таносуб, воқеият, бадеият, хотира, ҳақиқат.

СООТНОШЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ В МЕМУАРАХ

Статья посвящена рассмотрению одной из важных проблем литературоведения. Автор рассматривает мемуары как сложный жанр, в котором реальность и художественность находятся в тесной взаимосвязи. Этот жанр, основанный на личном опыте и фиксации общественных событий, создаёт пространство, где читатель одновременно соприкасается с историческими процессами и внутренними состояниями человека. Автор отмечает, что анализ соотношения реальности и художественности имеет особое значение для понимания духовных, культурных и интеллектуальных ценностей мемуарного жанра. В статье подчёркивается, что уровень художественности мемуаров зависит от мировоззрения, жизненного опыта, литературного мастерства и эстетического вкуса автора. Чем глубже писатель осмысливает реальность и выразительнее излагает её, тем более сильное впечатление производят его мемуары. Художественность в этом жанре выступает средством внутреннего, скрытого выражения реальности, побуждающим читателя к размышлению и сопереживанию. В итоге автор приходит к выводу, что соотношение реальности и художественности определяет сущность мемуарного жанра. Реальность придаёт мемуарам документальную и историческую основу, тогда как художественность наделяет их привлекательностью, жизненностью и литературной ценностью. Только при гармоничном сочетании этих двух аспектов мемуары могут стать как историческим свидетельством, так и глубоким художественным произведением, обладающим духовной, культурной и общественной значимостью.

Ключевые слова: мемуары, жанр, эпическое, воспоминания, личность, соотношение, реальность, художественность, память, истина.

THE CORRELATION BETWEEN REALITY AND ARTISTRY IN MEMOIRS

The article is devoted to the study of one of the important issues in literary criticism. The author considers the memoir as a complex genre in which reality and artistry are closely interconnected. This genre, based on personal experience and the recording of social events, creates a space where the reader simultaneously encounters historical processes and the inner states of the human being. The author emphasizes that the analysis of the relationship between reality and artistry is of special importance for understanding the spiritual, cultural, and intellectual values of the memoir genre. The article underlines that the level of artistry in memoirs depends on the author's worldview, life experience, literary skill, and aesthetic taste. The deeper the writer perceives reality and the more fluently he expresses it, the more influential and memorable his memoir becomes. Artistry in this genre serves as a means of internal and hidden expression of reality, which inspires the reader to reflection and empathy. As a result, the author concludes that the correlation between reality and artistry defines the essential nature of the memoir. Reality gives the memoir its documentary and historical foundation, while artistry grants it appeal, vitality, and literary value. Only when these two aspects are in perfect balance can a memoir become both a historical document and a meaningful literary work of high spiritual, cultural, and social significance.

Keywords: memoir, genre, epic, recollection, individual, correlation, reality, artistry, memory, truth.

Дар бораи муаллиф

Шамшоди Ҷамшед

*Доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси
филология, дотсент, мудири кафедраи
адабиёти тоҷик*

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

*735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб,
кӯч. С. Сафаров, 16*

E-mail: mr.shamshod93@mail.ru

About the author

Shamshodi Jamshed

*Doctor of Philosophy (PhD), majoring in
philology, associate professor of the
Department of Tajik Literature*

Kulyab State University named after

Abuabdulloh Rudaki

*735360, Republic of Tajikistan, Kulyab,
st. S. Safarov, 16*

E-mail: mr.shamshod93@mail.ru

Об авторе

Шамшоди Джамиед

*Доктор философских наук (PhD) по
специальности филология, доцент, зав.
кафедры таджикской литературы*

Кулябский государственный университет

имени Абуабдуллох Рудаки

*735360, Республика Таджикистан, г. Куляб,
ул. С. Сафарова, 16*

E-mail: mr.shamshod93@mail.ru

СОТИМ УЛУҒЗОДА ВА НАҚДИ АДАБИИ ТОЧИК

Саидов З. М.

*Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода*

Сотим Улуғзода яке аз чехраҳои барҷастаи адабиёти тоҷик дар садаи XX маҳсуб ёфта, ғаёлияти эҷодии худро бо таълифи мақолаҳои публитсистӣ, адабиётшиносӣ ва тарҷумаи осори бадеӣ оғоз намудааст. Ӯ ҳамзамон ҳамчун мунаққид дар ташаккул ва рушди афкори адабии тоҷик дар нимаи аввали асри XX нақши муассир гузоштааст. Ин ҷанбаҳои ғаёлияти илмӣ эҷодии ӯ заминаи муҳими ташаккули минбаъда ва камолоти ҳунарии нависандаро фароҳам овардаанд.

Ғаёлияти эҷодии С. Улуғзода ҳанӯз дар солҳои таҳсилаш дар Дорулмуаллимини Тошканд (1925–1929) оғоз меёбад. Дар ин давра ӯ ба ҳайси як донишҷӯи ҷавон, вале ғаёл ва оғоҳ ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, дар саҳифаҳои матбуоти тоҷик мақолаҳо ба таъбир мерасонад. Мақолаҳои ӯ, асосан, дар рӯномаи «Овози тоҷик» нашр шуда, таваҷҷуҳи хонандагонро ба худ ҷалб кардаанд. Ин далел аз он шаҳодат медиҳад, ки Улуғзода аз оғози роҳ танҳо мушоҳидагари воқеият набуда, балки кӯшиш доштааст ба масъалаҳои мубрами замон назари интиқодӣ ва иҷтимоӣ дошта бошад.

Муҳаққиқони ҳаёт ва ғаёлияти С. Улуғзода, аз зумраи Х. Асозода, М. Раҷабӣ ва таърихшинос М. Исоматов, як қатор мақолаҳои дар ин солҳо навиштаи ӯро қайд намудаанд. Аз ҷумла, мақолаҳои «Харитаи деворӣ чӣ шуд?» («Овози тоҷик», 1926, 5 июн), «Моро ҳам бояд оғоҳ кард» («Овози тоҷик», 1926, 28 май), «Аҳволи Дорулмуаллимини Тошканд» («Овози тоҷик», 1926, 25 июн) ва «Қорҳои пешоҳангон тараққӣ мекунад» («Овози тоҷик», 1926, 14 октябр) аз намунаҳои барҷастаи ғаёлияти публитсистии ибтидоии Улуғзода ба шумор мераванд. Ин мақолаҳо, асосан, масъалаҳои маориф, тарбия, ғаёлияти муассисаҳои таълимӣ ва бедории иҷтимоии ҷомеаҳо дар бар гирифтаанд.

Бо вучуди он ки мақолаҳои ин давраи эҷодии Улуғзода бештар хусусияти шогирдона доранд, дар онҳо аллакай нишонаҳои тафаккури таҳлилий, ҳисси масъулияти иҷтимоӣ ва ҷустуҷӯи ҳақиқат мушоҳида мешавад. Муаллиф дар ин навиштаҳо на танҳо воқеиятро тасвир мекунад, балки ба камбудҳои ишора намуда, хонандаро ба андеша ва ҳулосабарорӣ водор месозад. Таърихшинос М. Исоматов ғаёлияти индавраинаи С. Улуғзодаро чунин арзёбӣ мекунад: «... тайи солҳои таҳсил ӯ (С.Улуғзода – С.З.) ҳамчун донишҷӯи пуртаҷриба ва ҷамъиятшинос матин дар саҳифаҳои матбуоти тозабунёди тоҷик бо мақолаҳои проблемавӣ баромад мекард» [6, с. 6]. Аз ин андеша бармеояд, ки мақолаҳои Улуғзода дорои аҳамияти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ буда, масъалаҳои рӯзмарраро мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Ба назари мо, маҳз ҳамин таҷрибаи ибтидоии публитсистӣ дар солҳои таҳсил барои ташаккули минбаъдаи Улуғзода ҳамчун адабиётшинос ва мунаққид заминаи устувор фароҳам овард. Дар солҳои баъдӣ, вақте ки ӯ ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии адабиёт, таҳлили осори бадеӣ ва арзёбии равандҳои адабӣ рӯ меорад, ин таҷрибаи аввалин ба таври равшан эҳсос мешавад. Бинобар ин, ғаёлияти публитсистии С.Улуғзода дар солҳои 1925–1929-ро метавон ҳамчун марҳалаи муҳими омодагӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ ва адабии ӯ арзёбӣ кард.

Ғаёлияти ҷиддии танқидию адабии С.Улуғзода, асосан, аз ибтидои солҳои сиёми асри XX оғоз мегардад. Маҳз дар ин давра ӯ ба навиштани мақолаҳои танқидӣ-адабӣ рӯ оварда, ҳамчун яке аз намоёндагони ғаёли нави мунаққидони адабиёти тоҷик баромад мекунад. Маълум аст, ки то ин айём Улуғзода дар ҷараёни таҳсил ва ғаёлияти рӯзноманигорӣ тадриҷан бо асосҳои илми адабиётшиносӣ ошноии амиқ пайдо намуда, ҷаҳонбинии назариявии худро ташаккул дода буд ва ин омодагии илмӣ ва таҷрибаи публитсистии қаблӣ заминаи устувори ғаёлияти минбаъдаи танқидии ӯ гардид.

Ба ақидаи адабиётшинос М. Раҷабӣ дар солҳои 1929–1939 С.Улуғзода дар соҳаи нақди адабӣ ғаёлияти хеле пурсамар нишон додааст. Муҳаққиқ менависад: «С. Улуғзода дар давоми солҳои 1929–1939 дар соҳаи нақди адабӣ қариб сӣ мақола навиштааст. Он мақолаҳо чӣ мақолаҳои рӯзномавӣ ва чӣ мақолаҳои дар маҷаллаҳо ба таъбирсидаи ӯ ҳаҷман калон ва мазмунан ғанианд...» [8, с. 69]. Муайян мегардад, ки ғаёлияти танқидии Улуғзода на танҳо

аз лиҳози шумора, балки аз ҷиҳати сатҳи таҳлил ва арзиши илмӣ низ қобили таваҷҷуҳ мебошад.

Дар мақолаҳои танқидии ин давра С. Улуғзода бештар ба эҷодиёти адибони алоҳида таваҷҷуҳ зоҳир намуда, онҳоро гоҳо дар шакли тақриз ва гоҳо дар шакли мақолаи муфассал мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Хусусияти муҳимми ин навиштаҳо дар он аст, ки мунаққид кӯшиш кардааст, эҷодиёти адиби мавриди таҳқиқ қароргирифтaro дар робита бо ҷараёни умумии инкишофи адабиёти тоҷик арзёбӣ намояд. Ӯ ба таври нисбатан мувозинатнок бурду бохт, дастовард ва камбудии осори бадеиро нишон дода, мавқеи онҳоро дар рушди адабиёти муосири тоҷик муайян месозад.

Аз ҷиҳати методологияи таҳлил метавон гуфт, ки С. Улуғзода дар мақолаҳои танқидии худ бештар ба усули таҳлили иҷтимоӣ-эстетикӣ таъя мекунад. Ӯ асари бадеиро ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ баррасӣ намуда, робитаи онро бо воқеияти замон, талаботи ҷомеа ва сатҳи шуури адабии хонандагон муайян мекунад. Ин равиш ба ҷаъолияти танқидии ӯ хусусияти ҷиддии илмӣ мебахшад ва онро аз навиштаҳои тавсифии одӣ фарқ менамояд.

Бо вучуди он ки С. Улуғзода дар солҳои сиюм ҳамзамон бо тарҷумаи асарҳои бадеӣ ва навиштани мақолаҳои публитсистӣ низ машғул буд, то ибтидои солҳои чилум ӯро дар муҳити адабии Тоҷикистон, асосан, ҳамчун мунаққид мешинохтанд. Маҳз мақолаҳои танқидии ӯ буданд, ки номи Улуғзодаро дар доираҳои адабӣ муаррифӣ намуда, мавқеи ӯро ҳамчун шахсияти ҷаъол ва андешаманд устувор карданд. Танҳо баъд аз офарида шудани драмаҳои «Шодмон» (1939) ва «Қалтакдорони сурх» (1940) ӯ ба таври ҷиддӣ ҳамчун нависанда ва драматург низ шинохта мешавад.

Адабиётшинос М. Шукуров дар арзёбии ҷаъолияти Улуғзода таъкид мекунад, ки худӣ ӯ низ дар ибтидо ният доштааст ҷаъолияти асосии худро маҳз дар соҳаи нақди адабӣ идома диҳад. Муҳаққик менависад: «Худӣ ӯ ҳам гӯё, асосан дар ҳамин соҳа кор кардани буд, ки ҳатто ба аспирантураи Институти адабиёти ҷаъон дохил шуда буд, вале ҷанг сар шуду аспирантураро тамом накарда, ба майдони муҳориба рафт» [12, с. 69]. Бармеояд, ки ҷаъолияти танқидию адабии Улуғзода на як шӯли муваққатӣ, балки интиҳоби огоҳонаи роҳи илмӣ ва эҷодӣ будааст.

Муҳаққик М. Исоматов бар он ақида аст, ки С. Улуғзода маҳз аз соли 1930 ба таври ҷиддӣ ба ҷодаи илми адабиётшиносӣ қадам ниҳодааст [6, с. 6]. Ба назари ӯ, аз ҳамин сол сар карда, Улуғзода пайваستا дар саҳифаҳои маҷаллаи рӯзномаҳои даврӣ бо мақолаҳои танқидӣ баромад намуда, тадриҷан ҳамчун мунаққид ва адабиётшиноси ҷаъол шинохта мешавад. Ин марҳалаи эҷодӣ бо таъя ба омодагии назариявӣ ва таҷрибаи қаблии публитсистӣ шакл гирифта, дар ташаккули симои илмӣ ӯ нақши ҳалқунанда бозидаст.

Профессор Х. Асозода низ ба ин андеша ҳамназар буда, таъкид мекунад, ки пас аз хатми Дорулмуаллимини Тошқанд С. Улуғзода доираи ҷаъолияти худро густариш дода, ба таҳқиқи осори намояндагони барҷастаи адабиёти классикии форсӣ рӯ меорад. Ӯ менависад: «Пас аз хатми Дорулмуаллимини Тошқанд ба таҳқиқи осори намояндагони шинохтаи адабиёти форсӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, мақолоте дар мавриди осори Рӯдакӣ, Ҳаким Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хисрав ва амсоли онон навишт» [1, с. 262]. Ин нуқта гувоҳи он аст, ки Улуғзода аз ибтидо танҳо ба масъалаҳои адабиёти муосир маҳдуд нашуда, балки ба мероси классикӣ низ бо диди таҳлилӣ муносибат намудааст.

Аз солҳои сиюм сар карда, як силсила мақолаҳои муҳимми С. Улуғзода дар матбуоти адабии давр ба таъ мерасанд. Аз ҷумла, мақолаҳои «Як нигоҳ ба насри тоҷик» (1930), «Маҷмуаи шеърҳои Азизӣ» (1932), «Лоҳутии мо» (1933), «Суҳайлӣ ва эҷодиёти ӯ» (1933), «Дар бораи шоирони Помир» (1935), «Дар бораи адабиёти бачагона» (1935), «Туфулият ва балоғати Деҳотӣ» (1937) ва дигар навиштаҳо нишон медиҳанд, ки доираи таваҷҷуҳи мунаққид ҳеле фарох буда, масъалаҳои гуногуни рушди адабиёти тоҷикро дар бар мегирад. Дар ин мақолаҳо Улуғзода ҳам ба таҳлили равандҳои умумии адабӣ ва ҳам ба арзёбии эҷодиёти шахсиятҳои алоҳида рӯ меорад.

Бо таъя ба далелҳои зикршуда, метавон гуфт, ки маҳз аз соли 1930 ҷиддӣ ворид гардидани С. Улуғзода ба арсаи адабиётшиносӣ оғоз мегардад. Аз ҳамин марҳала, ӯ ҳамчун мунаққид бо мавқеи муайян, ҷаъонбинии нисбатан устувори назариявӣ ва ҳисси баланди масъулияти иҷтимоӣ баромад мекунад. Мақолаҳои ӯ на танҳо хусусияти тавсифӣ доранд, балки дорои руҳияи таҳлилӣ ва арзёбии интиқодӣ мебошанд.

Қобили зикр аст, ки дар солҳои сиюми асри XX мақолаҳои танқидии адибони ба истилоҳ «насли комсомол» дар пешрафти адабиёти муосири тоҷик нақши муҳим бозиданд. Танқиди адабӣ дар ин давра ба яке аз воситаҳои асосии муборизаҳои идеологӣ ва адабӣ

табдил ёфта, барои нависандагону мунаққидони ҷавон ҳамчун «аслиҳаи бурро» хизмат мекард. Аксарияти ин мақолаҳо бо оҳанги тезу тунд навишта шуда, масъалаҳои муҳимми ғоявӣ, бадеӣ ва иҷтимоии адабиётро мавриди баҳс қарор медоданд.

С. Улуғзода низ ҳамчун намоёндаи ҳамин насл дар ин баҳсҳои пурҷӯшу хурӯш ғаёлона ширкат варзида, кӯшиш мекард равандҳои адабиёро аз мавқеи идеологияи ҳукмрон арзёбӣ намояд. Албатта, дар чунин мувоҳисаҳо гоҳе иштибоҳҳои назариявӣ ва арзёбиҳои яктарафа низ ба назар мерасанд, аммо самти умумии ғаёлияти танқидии ӯ ба марксизм-ленинизм таъяқ дошта, ҳадафи асосиаш дифоъ ва рушди адабиёти муосири тоҷик будааст. Аз ин рӯ, ҳатто дар мақолаҳои тезу тунд низ ғамхории воқеӣ нисбат ба сарнавишти адабиёт эҳсос мешавад.

Мақолаҳои танқидии С.Улуғзода аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққат мебошанд. Аввалан, мунаққид дар ин навиштаҳо на танҳо ба дарки ҳодисаҳои нави адабиёти тоҷик ва таҷрибаи эҷодии дӯстони навқалами худ таваҷҷуҳ зоҳир менамояд, балки ҳамзамон кӯшиш мекунад, ки тамоюлҳои асосии инкишофи ҷараёни адабиёро муайян ва ҷамъбаст намояд. Аз ин рӯ, танқиди ӯ хусусияти таҳлилӣ дошта, ба масъалаҳои бунёдии рушди адабиёт равона шудааст.

Дар шароити солҳои сиюм, ки адабиёти тоҷик дар марҳалаи ташаккул ва густариш қарор дошт, нақши танқиди адабӣ махсусан муҳим буд. Дар ҳамин давра адабиёти бачагона ҳамчун як соҳаи мустақил тавлид меёфт ва драматургияи миллӣ нахустин қадамҳои худро мегузошт. С.Улуғзода аз аввалин мунаққидоне ба шумор меравад, ки ба ин навъҳои нави адабиёт бо диди ҷиддӣ ва масъулоне муносибат кардааст. Дар мақолаҳои худ, аз ҷумла «Ба ҷамъбасти пленуми якум» (1933) ва «Дар бораи адабиёти бачагона» (1936) ӯ бо таҳлили танқидии тезу тунд вазъияти воқеии адабиёти бачагона ва драматургияи тоҷикро равшан намуда, камбудҳои ғоявӣ бадеии онҳоро ошкор месозад.

Аҳаммияти ин мақолаҳо дар он аст, ки мунаққид танҳо ба баёни нуқсонҳо иктифо намекунад, балки барои баланд бардоштани савияи ғоявӣ бадеии асарҳо роҳҳои мушаххас пешниҳод менамояд. Ӯ масъалаҳои тарбия, ҷаҳонбинии идеявӣ, мувофиқати мазмуну шакл ва таъсири иҷтимоии асарҳои бачагона ва драмавиرو ба миён мегузорад. Бо ин амали худ С. Улуғзода дар асл барои ташаккули меъёрҳои ибтидоии танқиди адабиёти бачагона ва драматургияи тоҷик мубориза мебарад.

Хусусиятҳои умумии танқиди адабии солҳои сиюми садаи XX-ро адабиётшинос М. Раҷабӣ чунин муайян кардааст: «Як хусусияти нақди адабии солҳои сиюми тоҷикӣ аз он иборат буд, ки дар як асар дар бисёр маврид назм, наср, баъдтар драматургияву адабиёти бачаҳо қариб баробар ба мулоҳиза меомад. Чунон ки як адиб дар соҳаҳои гуногуни адабиёт – насру назму драматургия даст мезад, соҳаҳои гуногуни танқид низ дар он солҳо бештар дар маҳлуғи инкишоф меёфт» [8, с. 17]. Ин баҳои илмӣ ба таври равшан хусусияти синкретикии танқиди адабии он давраро нишон медиҳад. Аз таҳқиқи мо бармеояд, ки аксари мақолаҳои танқидии С. Улуғзода дар солҳои сиюм маҳз чунин хусусият доранд. Ӯ гоҳ дар шакли тақриз ва гоҳ дар шакли мақолаи муфассал ба эҷодиёти адибони алоҳида таваҷҷуҳ зоҳир намуда, осори онҳоро аз чанд ҷиҳат мавриди таҳлил қарор медиҳад. Дар ин навиштаҳо ҳамзамон масъалаҳои назм, наср, драматургия ва адабиёти бачагона баррасӣ шуда, эҷодиёти як адиб дар заминаи умумии рушди адабиёти тоҷик ва гоҳе умуман адабиёти шуравӣ арзёбӣ мегардад.

Вижагии дигар он аст, ки С. Улуғзода дар мақолаҳои танқидии худ мекӯшад бурду боҳти эҷодии адиби мавриди таҳқиқро бо равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии замон пайванд диҳад. Ӯ осори бадеиро ҳамчун падидаи иҷтимоӣ арзёбӣ намуда, аз муаллифони масъулияти баланди ғоявӣ ва ҳунариро талаб мекунад. Гарчанде ки баъзе арзёбиҳои ӯ зери таъсири идеологияи ҳукмрони давр сурат гирифтаанд, аммо ҳадафи асосии мунаққид ҳифз ва рушди адабиёти миллии тоҷик мебошад.

Маврид ба зикр аст, ки яке аз аввалин мақолаҳои калони танқидии С. Улуғзода соли 1933 дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» ба таъъ расида, ба таҳлили эҷодиёти шоир Суҳайлӣ бахшида шудааст. Ин мақола дар ғаёлияти адабиётшиносии Улуғзода марҳалаи муҳим ба шумор рафта, аз камолоти фикрии мунаққид ва ташаккули мавқеи мустақили илмӣ ӯ дарак медиҳад. Аз ҳама ҷолиби диққат он аст, ки муаллиф бо ҷасорати ҳоса ба ҳимояи Суҳайлӣ баромада, ӯро аз ҳамлаи як гурӯҳ «мунаққидон»-и сатҳӣ, ки ба бисёр шоирони тоҷик тӯҳмат мезаданд, дифоъ мекунад.

Ин мунаққидони нодидагир Суҳайлиро шоири «символист» меномидаанд ва иддао доштанд, ки гӯё ӯ «фикрҳои зиддишуравии худро ошкор гуфта натавониста, бинобар ҳамин, символизмро қор мефармудааст» [10, с. 31]. С. Улуғзода бо таъяқ ба таҳлили мазмуни ғоявии

осори шоир ин иттиҳом беасосро қатъиян рад намуда, нишон медиҳад, ки чунин арзёбӣ бештар натиҷаи нофаҳмӣ ва бархӯрдҳои қолабии идеологӣ мебошад. Ё ба таври далелнок исбот мекунад, ки эҷодиёти Сухайлӣ дорои хусусиятҳои иҷтимоӣ ва воқеънигорона буда, ба сиёсати давр муҳолифат надорад.

Дар баробари муайян намудани ҷиҳатҳои мусбати ашъори Сухайлӣ, С. Улуғзода ҳамчун мунаққиди баркамол ба баррасии баъзе нуқсонҳои эҷодиёти ӯ низ рӯ меорад. Аз ҷумла, ӯ ба андешаи шоир дар бораи фитрӣ ва модарзодӣ будани истеъдоди шеърӣ таваҷҷуҳ мекунад. Сухайлӣ дар яке аз байтҳои мегӯяд:

*Сухан дар гавҳарам мавҷест, васфи лозими зотӣ,
Ки назмизодаам, маънинаҷодам, фитратэҷодам [10, с. 25].*

Ин андешаи С. Улуғзода аз мавқеи материалистӣ таҳлил намуда, чунин ҷаҳонбиниро нодуруст мешуморад ва таъкид мекунад, ки он моро аз материализм ба идеализм мекашад. Ба назари мунаққид, истеъдод ҳарчанд дар одамон гуногун аст, аммо ташаккул ва инкишофи он бевосита ба нақши тарбия, муҳит ва сайқали зехн вобаста мебошад. Ин гуна баррасии масъала аз сатҳи одии танқид гузашта, хусусияти назариявӣ касб мекунад.

Аҳаммияти илмӣ ин мақолаи С. Улуғзода дар он аст, ки мунаққид тасвирҳои кӯхнаи тақлидӣ ва қолабиро саҳт ба зерӣ танқид гирифта, дар баробари дигар намоёнҳои пешқадами танқиди солҳои сиюм барои таъмин намудани ғалабаи воқеънигорӣ дар назми тоҷик мубориза мебарад. Ё аз ташбеҳи истиораҳои ғайривоқеӣ, тасвирҳои сунъӣ, мавҳум ва рамзӣ, ки аксаран натиҷаи тақлиди кӯр-кӯрона ба адабиёти гузашта буданд, мисолҳои зиёд меорад. Аз ҷумла, С. Улуғзода манзумаи «Гулшани афрӯхта»-и Сухайлиро мисол оварда, нишон медиҳад, ки дар ин асар зиёда аз бист калима ва таркиби арабии муғлақ қорбасти шудаанд. Ба монанди: **дай** - зимистон, **андалеб** - булбул, **машшот** - шонакаш, **тарф** - рангоранг, **сахӣ** - сарви рост ва ғайра. Ба андешаи мунаққид, чунин калимаҳо барои хонандаи оммавӣ душворфаҳм буда, ба ифодаи ҳаёти нави халқӣ тоҷик ҷавобгӯ нестанд.

Дар робита ба ин масъала, С. Улуғзода ба адибоне, ки дар эҷодиёташон таъсири арабпарастии пешазинкилобӣ ва истифодаи вожаҳои муғлақу ғайриоммафаҳм ба назар мерасад, чунин таъкид мекунад: «... барои оммафаҳм шудани забони эҷодиёташон кӯшиш кунанд, забони зиндари хуб омӯзанд, имкониятҳои васеи онро, ки бешубҳа ҳаст ва дар сурати майл доштани нависанда ҳар гуна назмеро ороиш дода метавонад, кашф намоянд, истифода кунанд, паҳн кунанд» [10, с. 30]. Ин андеша аз мавқеи сиёсати забонӣ ва адабии давр низ аҳаммияти калон дошт. С. Улуғзода дар ин мақола ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки чунин вожаҳо ва тасвирҳои сунъӣ то ҷӣ андоза дар ифодаи воқеияти нави иҷтимоӣ очиз буда, ҳатто дар шароити замони нав хандаовар менамоянд.

Мақола аз ҳашт қисм иборат буда, панҷ қисми он ба масъалаҳои шакли бадеӣ, забон ва тарзи тасвир бахшида шудааст. Муаллиф гаштаву баргашта диққати шоиронро ба воқеънигорӣ ва дастурҳои асосии он ҷалб менамояд. Дар маҷмӯъ, ин мақолаи С. Улуғзода на танҳо ҳамчун намунаи барҷастаи танқиди адабӣ, балки ҳамчун як санади муҳими таърихӣ ташаккули меъёрҳои воқеънигорӣ дар назми тоҷик арзёбӣ мегардад. Он аз камолоти илмӣ ва ҷасорати мавқеи танқидии муаллиф шаҳодат дода, ҷойгоҳи ӯро ҳамчун яке аз саромадони танқиди адабии тоҷик боз ҳам устувортар месозад.

Маҷмуи мақолаҳои танқидии С. Улуғзода дар солҳои сиюми асри XX на танҳо барои шинохти эҷодиёти шоирон аҳаммияти калон дорад, балки барои ташаккули назарияи танқидии муосири тоҷик низ нақши муассир бозидаанд. Аз ин ҷиҳат, мақолаи дигари ӯ, ки «Туфулият ва балоғати Деҳотӣ» ном дорад ва соли 1937 дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» нашр шудааст, ҳамчун намунаи барҷастаи арзёбии эҷодиёти шоирони ҷавон ва ташаккули андешаи танқидии замон ба назар мерасад.

Дар ин мақола, С. Улуғзода «Манзараҳои сегона»-и А. Деҳотиро ҳамчун лаҳзаи муҳимтарини рушди шоирӣ арзёбӣ мекунад. Муаллиф ба тамои шудани туфуллияти эҷодӣ ва ба фаро расидани балоғати шеъри Деҳотӣ эътироф ва хурсандии худро илҳом намуда, нишон медиҳад, ки ин марҳала дар маҷмуаи «Таронаҳои меҳнат» баръало мушоҳида мешавад. Таҳлили муфассали достони аввалини Деҳотӣ, ки дар мақола оварда шудааст, нишон медиҳад, ки С. Улуғзода тавассути муҳокимаи ҳам муваффақиятҳо ва ҳам камбудҳои асар кӯшиш кардааст, ки нақши ин достонро дар рушди эҷодии шоирӣ арзёбӣ намоянд.

Ҷолиб он аст, ки дар ин мақола, мисли дигар мақолаҳои танқидии Улуғзода, мунаққид ҷавони эҷодкори тоҷикро аз ҳамлаҳои нодурусти танқидӣ муҳофизат мекунад. Ё махсусан ба «баъзе адабиётшиносон ва дӯстдорони танқид» ишора мекунад, ки «бо камолоти майл

камбудихои мавзуъ ва баёнро дар асарҳои нависандагони ҷавони камтаҷриба дарҳол ба формализм нисбат медиҳанд ва бо ин роҳ ба ҷои маслиҳати дуруст онҳоро ба ярлики формалистӣ “сарфароз” месозанд» [12, с. 69]. Дар ҷавоби ин хулосаҳо, С. Улуғзода бо тафаккури мустақил ва далелҳои мушаххас эътироз мекунад, ки чунин арзёбӣ на танҳо нодуруст аст, балки метавонад рушди шоирони ҷавонро маҳдуд созад. Бо ин амал ӯ рисолати фарҳангӣ ва тарбиявии танқиди адабиро амалӣ месозад.

Ҳамин тавр, мақолаи «Туфулият ва балоғати Деҳотӣ» ду хусусияти муҳим дорад. Аввалан, он намунаи таҳлили дучонибаи танқидӣ мебошад, ки ҳам дастовардҳои эҷодӣ ва ҳам нуқсонҳои он ба таври объективӣ баррасӣ мешаванд. Дуюм, мақола вазифаи тарбиявӣ ва роҳнамоӣ ба эҷодкорони ҷавонро низ иҷро мекунад: мунаққид ба онҳо нишон медиҳад, ки чӣ гуна аз нуқсонҳои эҷодӣ огоҳ шуда, ба руҳияи воқеънигорӣ ва балоғати шеърӣ расидан мумкин аст. Мақолаи мазкур на танҳо ба эҷодиёти А. Деҳотӣ ва таҳлили он аҳаммияти назаррас дорад, балки нақши С. Улуғзодаро ҳамчун мунаққиди баркамол ва ҷимоятгари шоирони ҷавон устувор месозад. Ин мақола намунаи барҷастаи омезиши таҳлили танқидӣ, арзёбии эстетикӣ ва ҷимояи ғоявӣ мебошад, ки барои фаҳмиши равандҳои адабӣ ва ташаккули танқиди муосири тоҷик аҳаммияти бориш дорад.

Аз ҷиҳати назариявӣ, мақола ҳамчун намунаи ҳосси танқиди солҳои сиёми асри XX арзёбӣ мешавад. Дар ин давра танқиди адабӣ ҳамзамон ҷимояи нависандагон, таҳкими ғоявӣ эстетикӣ асарҳо ва муқобила бо ташбеҳҳои сунъӣ ва қолабӣ буд. С. Улуғзода дар мақолаи мазкур, ҳамин принципҳоро дар амал татбиқ кардааст ва ин ҷузъи муҳимми таърихи танқиди адабии тоҷикро ташкил медиҳад.

Дар солҳои сиёми асри XX мунаққидон ва нависандагони ҷавон на танҳо дар муборизаҳои мафкуравӣ ва танқиди эстетикӣ ғаёл буданд, балки барои исботи ҳуқуқи халқи тоҷик ба мероси адабӣ, ки пештар ба ном «адабиёти форс» маъруф буд, низ бо роҳбарии устод Садриддин Айний саъйи зиёд карданд. С. Улуғзода низ ба омӯзиши махсуси адабиёти классикӣ ва таҳлили осори барҷастаи он машғул гардид ва кӯшиш намуд, ки на танҳо дақиқии танқидиро нигоҳ дорад, балки мавқеи миллиро низ дар эътироф ва ҳифзи мероси адабӣ таъмин намояд.

Натиҷаи муҳимми ин талошҳо ҷопи китоби «Намунаҳои адабиёти тоҷик» соли 1940 буд, ки ба таври ҷиддӣ ҳаққи тоҷиконро дар мероси адабии классикӣ нишон дод. Ин китоб таъкид менамояд, ки адабиёти классикӣ форсӣ аз Рӯдакӣ то Ҷомӣ, на танҳо мероси умумии мардуми тоҷик ва Эрон аст, балки ҳарду халқ дар ташаккули он саҳм ва эътиמודи иҷтимоӣ доранд. Ин китоби таърихӣ ва тадқиқотӣ истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик»-ро барои аввалин бор ба таври расмӣ ҷорӣ намуд ва дар таърихи тадқиқоти адабӣ мавқеи назаррасро соҳиб гашт. Дар асл, ин истилоҳ аллакай дар мақолаи С. Улуғзода, ки соли 1933 дар бораи Сухайлӣ ҷоп шуда буд, дида мешавад ва нишонаи ҳамовозии ғаёлияти тадқиқотӣ ӯ бо равандҳои омӯзиши мероси миллии тоҷикон мебошад. Яке аз аъзоёни ғаёлии ҳайати таълифия ва таҳририяи ин маҷмуа С.Улуғзода буд. Мақолаҳои муҳтасари ҳаёт ва ғаёлияти Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хисрав, Саъдӣ ва Аҳмади Дониш дар ин китоб ба қалами С.Улуғзода тааллуқ доранд. Ин мақолаҳо дорои тадқиқоти комили илмӣ нестанд, балки ба андозаи маълумотномаҳои қомусҳо фишурда шудаанд. Ҳанӯз аз ҳамин асарҳо аён мегардад, ки муаллиф дар баробари аз ягон ҷиҳат равшан кардани ҳаёту аҳаммияти эҷодӣ адибе дар таърихи адабиёт, меҳодад, ки нишонаҳои махсуси эҷодӣ ӯро дар муҳити иҷтимоӣ-мадании замон равшан созад, сатҳиву кӯтоҳ ҳам бошад, атрофиёни ӯро низ баррасӣ намояд. Аксари ин қайдҳои кӯтоҳ баъдтар дар очеркҳои илмӣ оммафаҳм ва асарҳои бадеии нависанда амиқтар, пурвусъаттар дарҷ шудаанд.

Бо таваҷҷуҳ ба гуфтаҳои боло, метавон хулоса кард, ки саҳми С.Улуғзода дар омӯзиши адабиёти классикӣ на танҳо ҳамчун таҳлилгари эҷодӣ алоҳида, балки ҳамчун яке аз ташкилкунандагони назарияи миллии адабиётшиносии тоҷик арзёбӣ мешавад. Ӯ дар баробари дифоъ аз ҳаққи мероси миллии тоҷикон, таҷрибаи ҷиддии илмӣ таҳлил ва таҳқиқро низ ба кор бурда, барои рушди танқиди адабӣ ва таърихи адабиёти тоҷик заминаи устувор гузоштааст.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва дар панҷсолаи баъд аз ҷанг С.Улуғзода на танҳо танқиди адабиро тарк накард, балки ба таври ҷиддӣ ба наср ва драматургия рӯ овард ва дар ин жанрҳо асарҳои муҳим офарид. Ӯ сараввал дар ҷодаи публицистика қувваозмоя намуда, дар давраи ҷанг, ки дар вазифаи роҳбари сиёсӣ ғаёлият мекард, барои баланд бардоштани руҳи размандагон ҷанд мақола ва варақаи ҳарбӣ мунташир намуд. Аз ҷумла, варақаҳои ӯ мисли «Снайпер Низомов» (1942), «Семён ва Самад» (1942), «Ҷанговарони Армияи Сурх»

(1943), «Вай шахри Лениро мудофия мекунад» (1944) дар байни хизматчиёни артиш ва размандагони Шуравӣ шуҳрат доштанд. Ҳарчанд ки имрӯз на ҳамаи ин осор дастрасанд, вале онҳо нишонаи саҳми барҷастаи Улуғзода дар баланд бардоштани руҳияи ҷангӣ ва тарбияи идеологии ҷавонон маҳсуб мешаванд.

Дар панҷсолаи баъд ва даҳсолаҳои минбаъда фаъолияти адабиётшиносии С. Улуғзода васеътар шуд. Ӯ ба таҳлили замонҳои гуногун ва эҷодиёти адибони мухталиф машғул гардид. Муаллиф бо мақсадҳои танқидӣ ва адабиётшиносӣ дар ҳамаи жанрҳо ба эҷодиёти адибони замон ва маконҳои гуногун муроҷиат кард ва дар таҳлили эҷод ва таъсири онҳо дар адабиёти тоҷик саҳми назаррас гузошт. Масалан, дар ин муддат ӯ мақолаҳо дар бораи Рӯдакӣ («Дар бораи Рӯдакӣ», 1958), Абӯалӣ Сино («Абӯалӣ ибни Сино», 1952), Алишер Навоӣ («Навоӣ – шоири бузурги миллии халқи ўзбек», 1948), Аҳмади Дониш («Ба хотираи Аҳмади Дониш», 1957), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ («Дўсти бооқибат», 1961), Л.Н.Толстой («Чашмаи хушкнашавандаи маҳорати бадеӣ», 1960), А.М.Горкий («Устод, рафиқ, роҳбар», 1946) ва С.Айнӣ («Асосгузори адабиёти советии тоҷик», 1953) навиштааст.

Ҳамчунин, дар солҳои 1940-1960 ва солҳои 1980-ум, осори бадеии Улуғзода, аз ҷумла асарҳои бадеии ӯ дар бораи Рӯдакӣ ва Абӯалӣ Сино, инчунин романи «Фирдавсӣ» бар асоси таҳқиқи зиёди сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ таълиф шуда, дар онҳо фикрҳои шахсии муаллиф дар бораи ҳаёту эҷодиёти ин бузургон равшан ба назар мерасад. Ӯ дар таҳлили асарҳо, қаҳрамонон ва шеваҳои адабии онҳо на танҳо аз нуқтаи назари таърихӣ, балки аз ҷиҳати эстетикӣ ва тарбиявӣ низ баҳогузорӣ кардааст.

Фаъолияти С. Улуғзода дар солҳои мавриди назар ва пас аз он нишон медиҳад, ки ӯ на танҳо мунаққиди адабӣ бо мавқеи баркамол буд, балки ҳамчун публицист, драматург ва адабиётшинос низ саҳми назаррас гузошт. Эҷодиёти ӯ ба таҳкими алоқаи байни адабиёти миллий ва ҷаҳонӣ, омӯзиши осори классикӣ ва таҳлили эстетикӣ онҳо равона шуда, барои рушди адабиёти тоҷик ва баланд бардоштани савияи танқиди адабӣ заминаи устувор фароҳам овард.

Дуруст аст, ки дар танқиди адабии тоҷик С.Улуғзода то охири умр фаъолият намуд ва баръакси аксари адибони солҳои сиюм, ки баъд аз ҷанд соли фаъолият аз ин соҳа канор рафта буданд, ӯ минбаъд низ ба таҳлили эҷодиёти адибони муосир ва вазифаҳои адабиёт дар давраҳои гуногун таваҷҷуҳи ҷиддӣ нишон дод. Ҳарчанд то охири умраш мақолаҳои махсуси танқидӣ мунташир накард, фикрҳои ӯ дар бораи адабиёти замон ва асарҳои нав борҳо дар шакли маърузаҳо, ки дар маҷлисҳои муҳокима хонда мешуданд ва ё чун қайдҳои нависанда ба таъриф расиданд.

Ин маърузаҳо ва қайдҳо баёнгари мулоҳизаҳои Улуғзода дар бораи асарҳои нав, вазъияти адабиёти муосири тоҷик ва вазифаҳои он дар замонҳои гуногун буданд. Хусусан, дар масъалаи драматургия ва танқиди адабӣ, андешаҳои ӯ оид ба устод Садриддин Айнӣ ва дигар намояндагони адабиёти муосир то ҳануз мавқеи худро нигоҳ доштаанд. Омӯхтани ин таҳлилҳо барои равшан кардани ҷанбаҳои таърихи адабиёти муосири тоҷик аҳаммияти назаррас дорад.

Дар солҳои сиюм танқиди адабӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои нав ва рушдбандаи адабиёти тоҷик ба ҳисоб мерафт. Қисми зиёди мақолаҳои танқидӣ дар он замон аз ҷиҳати назариявӣ суғур ба даст оварда шуда буданд ва таҳлили ҳодисаҳои адабӣ бештар мухтасар ва яқинӣ буд. Бо вуҷуди ин, мақолаҳои С. Улуғзода дар ин давра барои пешрафти ин жанри адабӣ саҳми назаррас гузоштанд. Андешаҳои ӯ оид ба масъалаҳои гуногуни адабиёт бевосита дар мақолаҳои танқидӣ, мусоҳибаҳо ва асарҳои бадеияш ба назар мерасиданд. Ҳамзамон, Улуғзода дар ҷодаи тадқиқи адабиёти классикӣ низ фаъолият дошт. Монографияи ӯ «Аҳмади Дониш» (1946) намунаи барҷастаи ин кӯшиш мебошад. Ин фаъолияти адабиётшиносӣ барои ӯ имкон фароҳам овард, ки соли 1951 ба унвони узви вобастаи Академияи улуми Тоҷикистон мушарраф гардад. Доир ба Ин асари Сотим Улуғзода муҳаққиқ Олимӣ. Х.Ҳ чунин ибрози андеша кардааст: «Очерки “Аҳмади Дониш”-и устод Сотим Улуғзода нахустин асарест, ки дар солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ то солҳои 70-ум хонандаро роҷеъ ба фаъолияти Аллома Аҳмади Дониш ошно намудааст» [7, с. 170].

Хулоса, андешаҳои С. Улуғзода дар мавзӯҳои гуногуни адабӣ дар мақолаҳои танқидӣ, мусоҳибаҳо ва асарҳои бадеияш хеле возеҳ ба назар мерасанд. Масалан, дар асарҳои саҳнавӣ ӯ мисли «Рӯдакӣ» ва «Қисмати шоир» ва инчунин романи «Фирдавсӣ» масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ ба таври равшан таҳлил шудаанд. Дар ин асарҳо Улуғзода аз забони Рӯдакӣ доир ба моҳияти шеър ва ҳунари шоирӣ андешаҳои ҷолиб ва пурқимат баён мекунад, ки барои омӯзиши шеър ва танқиди адабии тоҷик аҳаммияти илмӣ дорад.

Аз ин ҷиҳат, метавон С. Улуғзодаро на танҳо ҳамчун нависандаи мумтоз ва драматург, балки ҳамзамон ҳамчун адабиётшиноси соҳибқалам ва мунаққиди баркамол эътироф намуд. Фаёлияти Сотим Улуғзода ҳамчун мунаққид ва адабиётшинос намунаи комили омезиши таҳлили назариявӣ, арзёбии эстетикӣ ва масъулияти иҷтимоӣ мебошад. Муайян мегардад, ки саҳми ӯ дар таҳкими танқиди адабӣ, омӯзиши мероси классикӣ ва муаррифии адабиёти тоҷик дар арсаи байналмилалӣ то имрӯз арзишманд боқӣ мондааст.

Адабиёт

1. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф, 1999. – 447 с.
2. Асозода, Х. Абулқосим Фирдавӣ дар шинохти С.Улуғзода / Х. Асозода. – Душанбе: Адиб, 2000. – 80 с.
3. Асозода, Х. Устод Айни дар шинохти С.Улуғзода / Х. Асозода. – Душанбе: Деваитиҷ, 2001. – 114 с.
4. Асозода, Х. Сотим Улуғзода ва ғоҷаи ӯ / Х. Асозода. – Душанбе: Деваитиҷ, 2005. – 206 с.
5. Бобоев, Ю. Эстетика ва қадамҳои назму насри тоҷик / Ю. Бобоев. – Душанбе, 1988. – С. 388-457.
6. Исоматов, М. Тоҷикон дар тасвири Сотим Улуғзода / М. Исоматов. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 146 с.
7. Олимӣ Х. Ҳ. Мулоҳизоти Сотим Улуғзода дар бораи Аҳмади Дониш // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, №2 (91). – Душанбе, 2021. – С. 167-171.
8. Раҷабӣ, М. Сотим Улуғзода абармарди набард ва андеша / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Деваитиҷ, 2004. – 172 с.
9. Раҷабӣ, М. Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ [Асосҳои назарияву эстетикӣ адабиёти тоҷикӣ марҳалаи якум. Солҳои 1920-1954] / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб, 1997. – 208 с.
10. Улуғзода, С. Сухайлӣ ва эҷодиёти ӯ [Аз маърузае, ки дар кафедраи забон ва адабиёти Академияи педагогии Тоҷикистон карда шудааст] / С. Улуғзода // Барои адабиёти сотсиалистӣ, №3, 1933. – С. 25-32.
11. Шарифов, Х. Таҳаввули мазмун ва шаклҳои ифода дар эҷодиёти С.Улуғзода. Дар кит. «Услуб ва камолоти суҳан» / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 126-143.
12. Шукuroв, М. Сотим Улуғзода / М. Шукuroв. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1961. – 73 с.

СОТИМ УЛУҒЗОДА ВА НАҚДИ АДАБИИ ТОҶИК

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи фаёлияти танқидию адабии Сотим Улуғзода бахшида шуда, ҷойгоҳ ва саҳми ӯро дар ташаккул ва рушди танқиди адабии тоҷик дар садаи XX мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар мақола марҳалаҳои асосии фаёлияти эҷодии Улуғзода, аз публитсистикаи ибтидоӣ то ташаккули мавқеи устувори илмӣ ҳамчун мунаққид ва адабиётшинос, таҳлил шудаанд. Муаллиф бо таъки ба мақолаҳои танқидии солҳои сиёум нишон медиҳад, ки Улуғзода танқиди адабро ҳамчун воситаи муҳими таҳлили равандҳои иҷтимоӣ, ғоявӣ ва эстетикӣ дар адабиёт истифода кардааст. Хусусияти синкретикӣ танқиди он давра, усули таҳлили иҷтимоӣ-эстетикӣ, муносибати мунаққид ба эҷодиёти адабӣ муосир ва классикӣ, инчунин саҳми ӯ дар ташаккули меъёрҳои воқеънигорӣ мавриди таҳқиқ қарор мегардад. Мақола аҳамияти фаёлияти Улуғзодаро дар рушди танқиди адабӣ ва адабиётшиносии миллӣ равшан месозад.

Калидвожаҳо: Сотим Улуғзода, танқиди адабӣ, адабиётшиносӣ, публитсистика, воқеънигорӣ, адабиёти тоҷик, мероси классикӣ, мунаққид, раванди адабӣ, адабиёти бачагон.

СОТИМ УЛУҒЗОДА И ТАДЖИКСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА

Настоящая статья посвящена всестороннему анализу литературно-критической деятельности Сотим Улуғзода и определению его места и роли в формировании и развитии таджикской литературной критики XX века. В работе рассматриваются основные этапы творческой деятельности Улуғзаде — от ранней публицистики до формирования устойчивой научной позиции в качестве критика и литературоведа. Автор, опираясь на критические статьи 1930-х годов, показывает, что Улуғзода использовал литературную критику как важнейший инструмент анализа социальных, идейных и эстетических процессов в литературе. Исследуются синкретический характер критики того периода, методы социально-эстетического анализа, отношение критика к творчеству современных и классических писателей, а также его вклад в формирование принципов реализма. В статье раскрывается значение деятельности Улуғзаде для развития национальной литературной критики и литературоведения.

Ключевые слова: Сотим Улуғзода, литературная критика, литературоведение, публицистика, реализм, таджикская литература, классическое наследие, критик, литературный процесс, детская литература.

SOTIM ULUGHZODA AND TAJIK LITERARY CRITICISM

This article is devoted to a comprehensive analysis of the critical and literary activity of Sotim Ulughzoda, examining his position and contribution to the formation and development of Tajik literary criticism in the twentieth century. The study explores the main stages of Ulughzoda's creative career, from his early journalistic writings to the establishment of his solid scholarly position as a critic and literary scholar. Drawing on his critical articles of the 1930s, the author demonstrates that Ulughzoda regarded literary criticism as an important means of analyzing social, ideological, and aesthetic processes in literature. The article investigates the syncretic nature of criticism of that period, the method of socio-aesthetic analysis, the critic's attitude toward the works of contemporary and classical writers, as well as his contribution to the formation of the principles of realism. The study highlights the significance of Ulughzoda's activity in the development of national literary criticism and literary studies.

Keywords: Sotim Ulughzoda, literary criticism, literary studies, journalism, realism, Tajik literature, classical heritage, critic, literary process, children's literature.

Дар бораи муаллиф

Саидов Завқибек Махсудович

Унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии

Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

кӯч. Ф. Муҳаммадиев 17/6

E-mail: z.saidov80@mail.ru

About the author

Saidov Zavkibek Makhsudovich

Science researcher of the Department of Theory and History

Tajik International University of Foreign

Languages named after Sotim Ulughzoda

734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6

Muhammadiyev str

E-mail: z.saidov80@mail.ru

Об авторе

Саидов Завқибек Махсудович

Соискатель кафедры теории и истории литературы

Таджикский международный университет

иностранных языков имени Сотима

Улуғзода

734019, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6

E-mail: z.saidov80@mail.ru

ВИЖАГИҲОИ КОРБУРДИ ҲИССОМАЗИ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ МИРЗО АБДУЛҚОДИРИ БЕДИЛ

Эҳсон Х. Р.

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Суварӣ ҳаёл аз санъатҳо ва шигирдҳои зиёде барои “эроди маъноӣ воҳид ба туруки муҳталиф” [13, с. 24] истифода мекунад, ки ҳиссомазӣ яке аз ин санъатҳои бадеист. Бедил аз аксар санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои худ баҳра бурда [5, с. 74], аммо бо рӯйкарди ҳосси худ, ки аз шоирони дигар мутафовит аст. Ин рӯйкарди ҳос бо нозуҳаёлӣ ва борикбинӣ ба ашъори Бедил, вижагии сабкӣ ва аҳамияти ҳосси бадеӣ баҳшидааст [12, с. 21]. Агар аз ҳақиқат нагузарем, нозуҳаёлӣ ва борикбинии сабкӣ, чунон дар ашъори Бедил вижа ва ҳосси ҳуди ўст, ки ин вижагӣҳо дар ашъори дигарон наметавон ёфт. Масалан, дар мавридҳои зиёде тасвирҳои мутаноқизнамо (парадокс) ва ҳиссомазиро бо ҳам ба кор мебарад ва ҳайратангезии бадеиро ба авҷ мерасонад:

Бубин ба созу мапурс аз таронае, ки надорам

Тавон ба дида шунидан ғасонае, ки надорам [2, с. 940].

Ин байт дорои ороҳои мутаноқизнамоӣ ва ҳиссомезист: “*бубин ба соз*”-у “*мапурс аз таронае, ки надорам*”. “Соз” маъмулан бо тарона ҳамроҳ аст, аммо шоир меғӯяд ба соз нигоҳ кун, вале таронаро интизор надошта бош. Манзур аз “соз” дар ин байт бештар натиҷа ва ҳосили истифода аз он, яъне оҳангу мусиқист, ки аз навохтани он бармехезад, дар ин ҷо ба навъе иродаи “мазруф” аз “зарф” сурат гирифтааст. Бинобар ин, сози бидуни мусиқию тарона, тасвири мутаноқизнамо ва ҳиссомазӣ падида овардааст, зеро соз ба маъноӣ суруд, мусиқӣ ва тарона дида намешавад, шунида мешавад.

“Тавон ба дида шунидан ғасонае, ки надорам”; бо “дида шунидан” низ аз як сӯ, тасвири мутаноқизнамо эҷод мекунад, чун дида бо ҷашм аст ва шунидан бо гӯш. Таркиби “ба дида шунидан” ҳам мутаноқизнамоӣ дорад ва ҳам ҳиссомазӣ. Шоир аз дида (ҳисси бинӣ) барои шунидан (ҳисси шунавоӣ) истифода мекунад.

Бо ҳам омадани ин ду ороҳои адабӣ дар шеъри Бедил гоҳе боиси печидагӣ ва муҳкам шудани шеъри ў мегардад ва яке аз далоили дерёбии сухани ўст. “Он чи сабаби душворфаҳмии шеъри Бедил мешавад, шиддат ва ғаробати ин сувар аст, бавижа ҳузури тавъамонашон дар як байт.” [9, с. 55].

Ороҳои ҳиссомазӣ дар шеъри форсӣ ва дар шеърҳои Бедил дорои сохтори дастурии таркибӣ ва ғайритаркибист. Сохтори таркибӣ шомил таркиби изофӣ ва васфӣ мешавад, ки ба дастури забон иртибот мегирад [6, с. 79]. Сохтори ғайритаркибӣ ба шакли изофӣ ё васфӣ ба кор намеравад, балки метавонад фаротар аз сохтори таркибӣ дар сохтори наҳвӣ монанди ҷумла ба кор равад.

Нахуст аз сохтори таркибӣ дар шеъри Бедил намуна оварда мешавад ва баъд аз сохтори ғайритаркибӣ.

Забони изтиробӣ ашқи навмедам, ки мефаҳмад?

Шикастам шишае, аммо набурдам *бӯи оҳанг* [2, с. 1304].

Дар “*бӯи оҳанг*” ороҳои ҳиссомазӣ истифода шуда ва як ҳис ба ҳисси дигар мунтақил шудааст. Инсон оҳангро дар ҳолати одӣ ва маъмулӣ мешунавад, зеро оҳанг бӯ надорад, ки бӯида шавад. Аммо манзур тавзеҳи сохтори ороҳои ҳиссомезии “*бӯи оҳанг*” аст. Сохтори дастурии “*бӯи оҳанг*” аз назари наҳвӣ таркиби исмӣ изофист: “*бӯ*” = исм асту нақши муайяншавандагӣ дорад ва “*оҳанг*” = ҳам исм аст, аммо нақши муайяншавандагиро дорост.

Чанд намунаи дигар барои ин навъ ҳиссомезии таркибии изофӣ (ибораҳои исмӣ) зикр мешавад:

Парвози нола низ ба ҷое намерасад,

Аз бас баланд сохтаанд ошёнӣ мо [3, с. 167].

Бӯи паёме аз ҷамани ҷилва мерасад,

Аз дида то дил оина эҷод мекунам [2, с. 1022].

Ҳайрат ба дилам раҳ накушояд, чи ҳаёл аст?

Бӯи ниғаҳе бурдаам аз оинабинӣ [ҳамон, с. 1256].

Бедил дар сохтори ороҳои ҳиссомазӣ, ғайр аз таркиби изофӣ аз таркиби васфӣ низ истифода кардааст, ки дар чанд намуна тавзеҳ дода мешавад:

Бедил, аз ҳайрат забони дарди дил фаҳмиданист,
Оина мепӯшад имшаб нолаи урёни мо [3, с. 207].

“Нолаи урён” дар ин байт орояи ҳиссомезӣ дорад ва аз назари сохтори дастурӣ, таркиби васфӣ (ибораи сифатӣ) аст. “Нола” = исм ва “урён” = сифат аст. Бинобар ин, нола бо урён тавсиф шудааст. Нола дида намешавад, балки шунида мешавад, бар ин асос метавон гуфт: “нолаи баланд ё паст”, аммо Бедил аз “нолаи урён” истифода кардааст; яъне нолаи бараҳна. Урёнӣ ва бараҳнагӣ на ба ҳисси шунидорӣ, балки ба ҳисси дидорӣ иртибот мегирад.

Азбаски ин нола урён ва бараҳна аст, оина, ки ҳама чиро бозтоб медиҳад тавони бозтоби нолаи урёнро надорад ва онро меҳаҳад бипӯшонад. “Оина мепӯшад имшаб нолаи урёни мо” тасвири парадоксӣ ва мутаноқизнамоӣ низ дорад; зеро оина чизро намепӯшонад, балки бозтоб медиҳад ва ошкор мекунад.

Анвои ҳиссомезии шеърҳои Бедил аз назари сохтори дастурӣ, ғайр аз таркиби изофӣ (ибораи исмӣ) ё васфӣ (сифатӣ), шаклу сохтори ғайритаркибӣ низ доранд.

Чанд намуна аз орояхое, ки сохтори ғайритаркибӣ доранд, оварда ва тавзеҳ дода мешавад:

Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд, ки дар базми виқор
Доғ дорад зеби дил чун зинати дастор гул [2, с. 916].

“Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд” сохтори таркибии васфӣ ё изофӣ надорад, балки сохтори дастурии як ҷумларо дорад, ки “ин ҳадис” = ҷонишин + исм ва мубтадо, “аз шамъ” = пешоянд + исм ва пуркунанда ва “равшан шуд” = феъл ва хабар аст. Дар ҷумлаи “ҳадис аз шамъ равшан шуд” омехтагии ҳиссӣ (ҳиссомезӣ) руҳ додааст.

Ҳадис сухан ва гуфтор аст, бояд шунида шавад ва мутааллиқ ба ҳисси шунавоист. Аммо ҳадис дар ин байт на гуфта ва шунида, балки (аз шамъ) равшан мешавад. Бинобар ин, омезиши байни садо ва нур руҳ додааст, яъне омехтагии ҳисси шунавоӣ ва биноӣ иттифок афтодааст, зеро нуру рӯшноӣ на қобили шунидан, балки қобили мушоҳида ва дидан аст.

Оҳи муштоқон насими навбахори ёди ўст,

Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб [4, с. 963].

“Рангҳо хуфтаст, Бедил, дар садои андалеб” сохтори дастурии мутафовите аз сохтори наҳвӣ “Ин ҳадис аз шамъ равшан шуд” дорад. Бар ин асос дида мешавад, ки Бедил аз сохторҳои мутафовити наҳвӣ дар сохтани орояхое ҳиссомезӣ истифода кардааст. “Рангҳо” = исми ҷамъ ва мубтадо, “хуфтаст” = феъл ва хабари ҷумла, “дар садои андалеб” = пешоянд + исм + бандаки изофӣ “и” + исм ва пуркунанда ва “Бедил” мунодӣ (мухотаб) воқеъ шудааст.

Сохтори балоғии ҳиссомезӣ дар шеърҳои Бедил аз назари ду сӯи таркиб (вижагии ду ҳисси таркибшуда) метавонад ташбеҳ, истиора, маҷоз ё киноя бошад.

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои ташбеҳӣ. Дар ин гуна ҳиссомезӣ ду ҳис дар таркиб бо якдигар, робитаи мушобеҳат доранд; яъне як тарафи таркиб, нақши мушаббаҳ ва тарафи дигар нақши мушаббаҳунбиҳӣ [11, с. 29]-ро дар орояи ҳиссомезӣ иҷро мекунад.

Ба завқи гарди раҳат медавам саросари боғ,

Зи бўйи гул намаке мезанам ба захми димоғ [4, с. 926].

Дар ин байт “зи бўйи гул намак задан” орояи ҳиссомезии дорои тасвири ташбеҳист. Бӯй, ки мутааллиқ ба ҳисси бўёист бо намак, ки мутааллиқ ба ҳисси ҷашоист, дучори омехтагии ҳиссӣ шудааст. Бӯйи гул маъмулан ба инсон эҳсоси хушоянд мебахшад, аммо дар ин байт бўйи гул боиси сӯзиши нохушоянд дар димоғ мешавад, ки гӯё намак бар захм пошида шудааст. “Бӯйи гул” ва “намак” аз назари сохтори балоғии ҳиссомезӣ ду тарафи сохтор аст, ки “бӯйи гул” мушаббаҳ ва “намак” мушаббаҳунбиҳӣ аст ва “бӯйи гул” ба “намак задан бар захм” ташбеҳ шудааст.

Бо наргисат чӣ арзи таманно диҳад касе,

Дидем сурмае, ки ниғаҳ шуд садои мо [1, с. 10].

“Ниғаҳ шуд садои мо” орояи ҳиссомезии дорои тасвири ташбеҳӣ дар ин байт аст. Ниғаҳ ба маънои дидан ва мутааллиқ ба ҳисси биноист, аммо ба садо табдил мешавад. Табдили ниғаҳ ба садо ба тадохули ҳавос ё омехтагии ҳиссӣ (ҳиссомезӣ) меанҷомад, зеро садо мутааллиқ ба ҳисси шунавоӣ ва ниғаҳ мутааллиқ ба ҳисси биноист.

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои истиорӣ. Дар ин гуна ҳиссомезӣ ду ҳис дар таркиб бо якдигар робитаи истиорӣ доранд. Дар шеърҳои Бедил намунаҳои ҳиссомезие вучуд доранд, ки аз назари сохтори балоғӣ дорои тасвири истиорӣ ҳастанд.

То дам занад аз хуррамии гулшани сунъат,

Ҳусн аз хати навҳез бароварда забонҳо [1, с. 17].

“Дам занад гулшани сунъат” дар ин байт орояи ҳиссомезии дорои тасвири истиорист. Шоир дар “то дам занад аз хуррамии гулшани сунъат” аз ҳиссе барои тавсиф ё таҷрибаи ҳисси дигар истифода кардааст. *Дам задан* маъмулан ба ҳисси шунавоӣ иртибот мегирад ва шунида мешавад, аммо хуррамию зебоии гулзори гулистон (гулшан), ки мутааллиқ ба ҳисси биноӣ аст, бо дам задан тавсиф шудааст, Бинобар ин, тадохули ҳавос ва ҳиссомезӣ сурат гирифтааст, зеро *хуррамии гулшан* дида мешавад.

Дар “дам задани гулшани сунъ” истиора низ ба кор рафтааст, ки ташхис (ҷондорангорӣ) аст. Дар ҷондорангорӣ ашёи бечон бо вижагиҳои ҷондорон тавсиф мешавад [7, с. 180]. Гулшани сунъ, ки бечон аст, бо дам задан ва нафас кашидан (вижагии ҷондорон) тавсиф шудааст. *Гулшани сунъ* ба сурати мушаххас метавонад ба навъе истиора аз зебоии табиӣ ва ҳусни ҳудодод бошад.

Лаззати дарди муҳаббат ҳам тамошокарданист,

Дил ба завқе меҳурад хунам, ки натвон гуфт бас [4, с. 864].

“Тамошо кардани лаззати дарди муҳаббат” дар ин байт ҳиссомезӣ ва тасвири истиорӣ дорад. Дардро тамошо карда намешавад, зеро қобили дидан нест, балки эҳсос ва таҷрибаи дарунист, аммо шоир бо тадохули ҳавос ва ҳиссомезӣ ба дард ҷисм бахшидааст ва бо ҳисси биноӣ дардро тавсиф ва табдил ба воқеияти дидорӣ кардааст.

“Лаззати дарди муҳаббат” аз як тараф тасвири мутаноқизнамо дорад ва аз тарафи дигар истиора ҳам дар он дида мешавад. Мутаноқизнамо барои ин аст, ки дард лаззат надорад. Истиора барои ин аст, ки муҳаббат қаринаи лаззати дард аст ва бо ин қарина мушаххас мешавад, лаззати дард истиораи ранҷи ошиқона аст.

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои ҳамсӯ бо маҷоз. Дар ин гуна ороҳои ҳиссомезӣ байни ду сӯи таркиб ҳиссомезӣ, муносибат ва алоқае бар пояи маҷоз вучуд дорад [10, с. 43]. Дар ғазалҳои Бедил ҳиссомезиҳо бар поя ва асоси маҷоз вучуд доранд, ки ба бархе аз онҳо ишора мешавад:

Гунча шав, бӯи гули тарзи каломам нозук аст,

Бетааммул нест мумкин кас ба ин иншо расад [4, с. 809].

“Бӯи гули тарзи калом” намунае аз орояи ҳиссомезӣ дар ин байт аст, ки тасвири маҷозӣ низ дорад. *Тарзи калом* ё шеваи баёну гуфтор мутааллиқ ба ҳисси шунавоист, аммо шоир бо тадохул ва ҷобачоии ҳавос, тарзи каломро бо бӯи гул тавсиф кардааст, ки бӯи мутааллиқ ба ҳисси бӯёист. Бӯи гул бинобар қаринаи “тарзи калом” на ба маънои ҳақиқии худ, балки ба маънои маҷозӣ ба кор рафтааст. Бӯи гули калом, яъне дилангезӣ, зебӣ ва таъсиргузори калом ё шеърӣ шоир аст.

Афсона нест оинадори маоли шамъ,

Осори тирағӣ ҳама равшан шунидаанд [1, с. 818].

“Осори тирағиро равшан шунидан” орояи ҳиссомезист, ки аз тасвир бар асоси маҷоз ба вучуд омадааст. Осори тирағӣ дида мешавад ва мутааллиқ ба ҳисси биноӣ аст, аммо дар ин байт осори тирағӣ шунида шудааст. Тарикӣ ва тирағӣ равшанӣ надорад, Бинобар ин, дар ин байт, тасвири мутаноқизнамо низ вучуд дорад, ки ҳамон *тирағии равшан* аст.

Равшанӣ ҳам бояд дида шавад, чун мутааллиқ ба ҳисси биноӣ аст, аммо шунидан, ки мутааллиқ ба ҳисси шунавоист, бо он тавсиф мешавад. Бинобар ин, тадохул ва ҷобачоии ҳавос байни ҳисси шунавоӣ ва биноӣ сурат гирифтааст. “Равшан” ба маънои ҳақиқии худ ба кор нарафтааст, балки коркарди маҷозӣ дорад ва *равшан шунидан* ба маънои дарёфт ва дарки возеҳу мубарҳани ҳақиқат ва маънои ҷизист.

Ҳиссомезӣ дар тасвирҳои киноӣ. Дар ду сӯи таркиби орояи ҳиссомезӣ робитаи киноии лозим ва малзум вучуд дорад. Киноя вақте дар шеър ва сухани бадеӣ иттифок меафтад, ки аз сароҳат парҳез шавад ва аз зоҳири алфоз маънои дигар натиҷа гирифта шавад [8, с. 156]. Дар шеърҳои Бедил мисолҳои ҳиссомезӣ бо тасвири киноӣ вучуд доранд, ки чанд намунаи онҳо тавзеҳ дода мешавад:

Чун шафақ аз ранги хунам ҳеҷ кас гулчин нашуд,

Нохуне ҳам 3-ин ҷиноӣ бенамак рангин нашуд [3, с. 615].

Дар ин байт “ҷиноӣ бенамак” орояи ҳиссомезӣ бо тасвири киноӣ дорад. Ранг мутааллиқ ба ҳисси биноӣ аст, бояд дида шавад, аммо шоир онро бо “бенамак” тавсиф мекунад, ки бенамак ба ҳисси ҷашӯӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, тадохул ва ҷобачоии байни ҳисси биноӣ ва ҷашӯӣ сурат гирифтааст.

Лафзи “бенамак” маънои киноӣ дорад ва мурод аз он “бетаъсирӣ ва ноида гирифта шудан” аст, яъне касе аҳаммияти зиндагии маро дарк накард ва хуни ман ҳатто нохунеро ранг накард.

Тарсам шавад озурда зи тоби ниғаҳи гарм

Рухсори ту, к-аз сояи мижгон гила дорад [1, с. 522].

“Ниғаҳи гарм” дар ин байт дорои орояи ҳиссомезӣ бо тасвири киноист. Ниғаҳ ба ҳисси биной тааллуқ дорад, аммо гарм мутааллиқ ба ҳисси ломиса (басовой) аст. Ниғаҳ бо гарм тавсиф мешавад ва бар ин асос, омехтагии ҳиссӣ ва ҷобачоии ҳавос байни ҳисси биной ва ламсӣ сурат гирифтааст.

Лафзи “гарм” маънои киноӣ дорад ва манзур аз гарм дар ин байт гармо нест, балки мурод аз гарм баёни вазъият ва ҳолати пуршӯру ошиқонаи инсонист.

Аз нигоҳи маъноӣ Бедил фаротар аз ҳиссомезие, ки ҳар ду тарафи таркиб ҳиссӣ бошад, воридаи ҳиссомезӣ шудааст. Дар навъе аз ҳиссомезиҳои ӯ як тарафи таркиб ҳиссӣ ва тарафи дигари он вожаҳои интизоӣ ба кор рафтааст, ки шинохти онҳо ба ҳавос иртибот намегирад, балки барои маърифат дар бораи маънояшон ба баҳсҳои ақлонӣ, интизоӣ ва мафҳумӣ ниёз аст. Намунаҳои ҳиссомезие, ки дар ғазалҳои Бедил аз назари ду тарафи таркиб ҳиссӣ-мафҳумӣ ҳастанд, чудо аз дастабандии омехтагии ду ҳис аз панҷ ҳис дастабандӣ шудаанд ва вижагии маъноӣ дар ин дастабандӣ дар назар гирифта шудааст:

Кист 3-ин гулшан ба рангу бӯйи маънӣ ворасад?

Ғунча ҳам Бедил намедонад чӣ гул дар чанги ӯст [1, с. 314].

“Рангу бӯйи маънӣ” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-интизоӣ дорад, ки як тарафи ороя ду ҳисси бинойю бӯйӣ (рангу бӯй) аст ва тарафи дигараш як мафҳуми интизоӣ (маънавӣ) қарор дорад. Ранг мутааллиқ ба ҳисси биной ва бӯй мутааллиқ ба ҳисси бӯйӣ аст, аммо маънӣ мутааллиқ ба ҳеч кадоме аз панҷ ҳис (биной, чашой, шунавой, бӯйӣ ва басовой) намешавад, балки як мафҳуми интизоӣ аст, ки бо ақл қобили дарк аст.

Бедил дар байтҳое, ки ҳиссомезии ҳиссӣ-интизоӣ доранд, зоҳир ва маънии ҷаҳон ва зиндагиро дар канори ҳам ва ба навъе дар тақобули ҳам қарор медиҳад. Манзур аз гулшан дар ин байт ҷаҳон аст ва рангу бӯй зоҳири ҷаҳон ва гулшан аст; аммо саволи шоир ин аст: аз аъзои ин гулшан касе ҳаст, ки аз зоҳири ҷаҳон ба маъноӣ ҳақиқати ҷаҳон бирасад?

Шоир дар мисраи дувум ба ин савол, посухи шоирона ва ғайримустақим медиҳад, ин ки маъно ва ҳақиқати ҷаҳон, пушти зоҳири ҷаҳон ва ашё пинҳон аст ва касеро тавоноии дарки маъно ва ҳақиқати ҷаҳон нест, зеро ғунча, ки гул дар чанги ӯст, намедонад ва хабар надорад, ки чӣ дар чанг дорад. Бинобар ин, ҷаҳон ва инсон низ аз маъно ва ҳақиқати дарун ва ботини худ огоҳ нест. Манзури Бедил аз “маънӣ”-ро метавон ибҳоми вучудӣ тафсир кард, ки ҳақиқатест дар ғиёб ва фаротар аз огоҳии мо.

Сахт ноёб аст матлаб в-арна кӯшиш кам набуд,

Эҳтиёҷ аз ноумедӣ ранги истиғно гирифт [1, с. 422].

“Ранги истиғно” дар ин байт орояи ҳиссомезии ҳиссӣ-интизоӣ дорад, яъне як ҳис бо як мафҳуми маънӣ омехта шудааст, на бо ҳисси дигар. “Ранг” мутааллиқ ба ҳисси биной аст, аммо истиғно мутааллиқ ба ҳавос нест, балки мафҳуми интизоӣ, ки маъноӣ он бо ақл қобили истидлол ва дарк аст.

Манзур аз “матлаб” дар ин байт ҳақиқат ва маънӣ аст. Аз назари Бедил ҳақиқат ва маънӣ дар дастрас, бавижа дар дастраси умуми мардум нест, агарчи кӯшиш дар бораи ҳақиқат ва маънӣ зиёд аст, аммо бо он ҳам ҳақиқат ва маъно худро ошкор намекунад. Шоир таъкид мекунад, ки барои дарки ҳақиқат ва маънӣ (матлаб) муҳтоҷ аст, вале аз он ҷое, ки сахт ноёб аст ва умеди расидан ба он мумкин нест, Бинобар ин, аз ноумедӣ, тасаввури бениёзӣ ва истиғно аз талабу ҷустуҷӯ дорад.

Дар ҳақиқат, омехтагии ҳис ва мафҳумро наметавон орояи ҳиссомезӣ номид, балки бояд онро орояе ғайр аз ҳиссомезӣ дар назар гирифт, ки мо ба омехтагии ҳиссу мафҳум пешниҳоди орояи “ҳиссумафҳумомезӣ”-ро мекунем.

Аз нигоҳи тақсимбандии ҳиссомезӣ бар асоси таркиб ва омезиши ҳисҳо мувофиқи таҳқиқи мо дар девони Абдулқодири Бедил [3 ва 4] асосан нух навъ ҳиссомезӣ, аз ҷумла, биной бо шунавой; биной бо бӯйӣ; биной бо чашой; биной бо басовой (ломиса); шунавой бо чашой; шунавой бо бӯйӣ; шунавой бо басовой; бӯйӣ бо басовой; ва бӯйӣ бо чашой ба кор рафтааст. Албатта, хангоми табдил ё таркиби ин ҳавос бо якдигар, аз назари дар аввал ё дар охир будани вижагиҳои ҳавос, ҳолати акси мавориди нухгонаи ёдшуда низ қобили тасаввур аст. Биной ва шунавой, ба унвони ду ҳисси асосӣ, бештар дар омӯзиш бо якдигар ба кор рафтаанд ва басомади болое доранд. Камтарин басомад дар таркиби ҳавоси бӯйӣ ва чашой дида мешавад. Таркиби ҳавоси чашой ва басовой (ламсӣ) бо ҳам дар ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил дида намешавад.

Бар ин асос, орояи ҳиссомезиро метавон яке аз аносири сабксоz дар шеъри Бедил донист. Тавре ки ишора шуд гузиниши огоҳона, ҳадафманд ва бо ангеzай як рӯйкард ва шигирди адабӣ дар эҷоди сабк нақши асосӣ дорад. Дида мешавад, ки намунаҳои ҳиссомезӣ аз назари сабкӣ дар ғазалиёти Бедил боиси вуъати ибҳоми шоирона, ҳаёлангезӣ ва ошноизудой дар шеъри форсии тоҷикӣ шудаанд. Дуруст аст, ки ҳиссомезӣ аз огози шеъри форсии тоҷикӣ вучуд дошта ва яке аз унсурҳои суvari ҳаёли решадор дар шеъри классикии мо будааст, аммо вучуди пурранг ва таъсиргузorro фақат дар шеъри Мирзо Абдулқодир Бедил пайдо мекунад.

Адабиёт

1. Бедил Деҳлавӣ, Мирзо Абдулқодир. Куллиёт [Матн] / Мирзо Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Ба тасҳеҳи Холмуҳаммади Хаста ва Халилulloҳи Халилӣ; Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ. Ҷ. 1 (баҳши аввал). Ғазалиёт. – Теҳрон: Талоя, 1389. – 814 с. (с. 1-798).
2. Бедил Деҳлавӣ, Мирзо Абдулқодир. Куллиёт [Матн] / Мирзо Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Ба тасҳеҳи Холмуҳаммади Хаста ва Халилulloҳи Халилӣ; Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ. Ҷ. 1 (баҳши дувум). Ғазалиёт. – Теҳрон: Талоя, 1389. – 808 с. (с. 799-1599).
3. Бедил Деҳлавӣ, Мавлоно Абдулқодир. Девони Бедил Деҳлавӣ [Матн] / Мавлоно Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Тасҳеҳи Акбари Беҳдорванд дар асоси нусхаи Халилulloҳи Халилӣ ва Холмуҳаммади Хаста. Ҷ. 1. – Теҳрон: Нигоҳ, 1386. – 703 с. (с. 5-703).
4. Бедил Деҳлавӣ, Мавлоно Абдулқодир. Девони Бедил Деҳлавӣ [Матн] / Мавлоно Абдулқодир Бедил Деҳлавӣ. Тасҳеҳи Акбари Беҳдорванд дар асоси нусхаи Халилulloҳи Халилӣ ва Холмуҳаммади Хаста. Ҷ. 2. – Теҳрон: Нигоҳ, 1386. – 691 с. (с. 709-1400).
5. Вафой, Аббосалӣ ва Таботабой, Сайидмаҳдӣ. Баррасии вижагиҳои сабки Бедил [Матн] / Аббосалии Вафой ва Сайидмаҳдӣ Таботабой // Фаслномаи таҳассуси сабкиносии назму настри форсӣ. – 1389. – №10. – С. 69-85.
6. Ваҳидиён, Комёр ва Умронӣ, Ғуломризо. Дастури забони форсӣ [Матн] / Комёри Ваҳидиён ва, Ғуломризо Умронӣ. – Теҳрон: Самт, 1399. – 136 с.
7. Дод, Симо. Фарҳанги истилоҳоти адабӣ / Симои Дод. – Теҳрон: Марворид, 1387. – 594 с.
8. Каззоӣ, Мирҷалолддин. Баён (зебоиносии сухани порсӣ) [Матн] / Мирҷалолддини Каззоӣ. – Теҳрон: Марказ, 1368. – 204 с.
9. Козимӣ, Муҳаммадкозим. Калиди дари боз (Раҳфтоҳе дар шеъри Бедил) [Матн] / Муҳаммадкозими Козимӣ. – Теҳрон: Сураи меҳр, 1393. – 352 с.
10. Сафо, Забеҳulloҳ. Ойини сухан [Матн] / Забеҳulloҳи Сафо. – Теҳрон: Қақнус, 1359. – 48 с.
11. Фазилят, Маҳмуд. Забони тасвир (илми баён ва сохтори тасвирҳои адабӣ) [Матн] / Маҳмуди Фазилят. – Теҳрон: Заввор, 1390. – 204 с.
12. Ҳасанлӣ, Ковус. Бедил ва афсуни ҳайрат [Матн] / Ковуси Ҳасанлӣ. – Теҳрон: Муин, 1400. – 622 с.
13. Шамисо, Сирус. Баён [Матн] / Сирус Шамисо. – Теҳрон: Фирдавс, 1381. – 368 с.

ВИЖАГИҲОИ КОРБУРДИ ҲИССОМЕЗӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ МИРЗО АБДУЛҚОДИРИ БЕДИЛ

Дар ин мақола ба яке аз шигирдҳои бадеии ғазалиёти Мирзо Абдулқодир Бедил ҳиссомезӣ пардохта шудааст. Дар мақола бо тавсифи мухтасари ҳиссомезӣ, вижагиҳои балоғӣ, сохторӣ ва маъноии ин падида дар ғазалиёти Бедил баррасӣ шудааст. Зикр гардидааст, ки Абдулқодир Бедил аз аксари санъатҳои бадеии истифода кардааст, ки ҳатто номбар кардани онҳо метавонад аз ҳаҷми як мақола бештар шавад, аммо ҳамеша дар истифодаи саноеи лафзӣ маъноӣ шеваи истифода ва корбурди ҳоси худро доштааст ва ин ӯро аз тамоми шоирони дигар мутамоиз мекунад. Аз ҳиссомезӣ ҳам бо ҳамин гуна бархурди ҳоси худ суд ҷустааст, ки он ба як падидаи муҳим ва сабксози шеъри ӯ табдил шудааст.

Калидвожаҳо: ҳиссомезӣ, Бедил, ғазалиёт, санъатҳои бадеӣ, балоғат, сохтор, маъно, вижагӣ, сабки ҳиндӣ.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИНЕСТЕЗИИ В ГАЗЕЛЯХ МИРЗО АБДУЛКАДИРА БЕДИЛА

В данной статье рассматривается один из художественных приёмов газелей Мирза Абдулкадира Бедилья — синестезия. После краткого описания синестезии в статье анализируются риторические, структурные и семантические особенности этого явления в газелях Бедилья. Отмечено, что Абдулкадир Бедиль использовал большинство художественных средств, перечисление которых само по себе могло бы занять объём, превышающий одну статью. Однако всегда в употреблении словесных и смысловых фигур он имел свой собственный способ выражения, что отличает его от всех других поэтов. Синестезию он также применял в своём особом ключе, благодаря чему она стала важным и стилиформирующим явлением в его поэзии.

Ключевые слова: синестезия, Бедиль, газели, литературные приемы, риторика, структура, семантика, особенности, индийский стиль.

FEATURES OF THE USE OF SYNAESTHESIA IN THE GHAZALS OF MIRZA ABDULQADIR BEDIL

This article examines one of the artistic devices in the ghazals of Mirza Abdulqadir Bedil — synaesthesia. After a brief description of synaesthesia, the rhetorical, structural, and semantic features of this phenomenon in Bedil's ghazals are analyzed. It is noted that Abdulqadir Bedil employed most of the artistic devices, the mere listing of which could exceed the length of a single article. However, in the use of both verbal and semantic figures, he always had his own unique manner of application, which distinguishes him from all other poets. He also made use of synaesthesia in his particular way, which turned it into an important and style-forming phenomenon of his poetry.

Keywords: synaesthesia, Bedil, ghazals, literary devices, rhetoric, structure, semantics, features, Indian style.

Дар бораи муаллиф

Эҳсон Хушшед Рӯзибой
Унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти
ба номи Рӯдакии АМИТ
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 21
E-mail: khurshedehsan410@gmail.com

About the author

Ehson Khurshed Ruziboy
Applicant of the Institute of Language and
Literature named after Rudaki NAST
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 21
E-mail: khurshedehsan410@gmail.com

Об авторе

Эхсон Хушшед Рузибой
Соискатель Института языка и
литературы им. Рудаки НАНТ
734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
проспект Рудаки, 21
E-mail: khurshedehsan410@gmail.com

АНОСИРИ РАМЗИИ ШАХСИЯТИ МАНИЖА ДАР ДОСТОНИ “БЕЖАН ВА МАНИЖА”-И “ШОҲНОМА”-И ФИРДАВСӢ

Зувайдова М. Н.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Достони “Бежан ва Манижа” аз ошиконаҳои “Шоҳнома”-и Ҳаким Абулқосими Фирдавӣ ба шумор рафта, метавон ин достонро ба гурӯҳи достонҳои комили ишқӣ ворид намуд. Шахсиятсозӣ аз аносири муҳимми шаклгирии достонҳои ҳамосӣ буда, дар ҷиғунагии характеру рафтори қаҳрамони марказии достон, суҷа такмил ёфта, ҳадафи гӯяндаро ифода мекунад. Аз ин рӯ, барои ғираҳкушӣ намудани достонҳои алоҳида, ҷи таърифаҷаи гирифтани воқеаҳо ва бандубастӣ эпизодҳои муҳим мебошанд, ки албатта, бе фарогирии ҷаҳонбинӣ адиб ба даст намеояд. Дар паҷӯҳиши маъмур меҳостем маъсалаи аносири рамзии шахсияти Маниҷа дар достони “Бежан ва Манижа”-и “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем. Дар мавриди аносири рамзии шахсияти “Шоҳнома”, махсусан, симоҳои асотирии он, андешаи ғолибро донишманди эронӣ Мир Ҷалолиддини Қаззозӣ дар китоби “Рӯзи мӯз” ҷунин баён қардааст: “Ҳарғиз бо диди қолбадшинохтӣ дар матнҳои афсонаӣ, наметавон ба ниҳону ниҳоди онҳо роҳ бурд. Шинохти матни шигарфу розомез ва печопеч ҷун номаи ҷовидона ва варҷованди Фирдавӣ, ки бе ҳеҷ гумону газофа сутургтарин ва пурмоятарин номаи паҳлавонӣ дар адаби Эрон ва ҷаҳон аст, яқбора, ба ёрии қовишҳои ниҳодшинохтӣ ва роҳ бурдан ба жарфҳои ториқу розноқи он анҷомпазир аст” [4, с. 57].

Шахсияти Манижа дар ин достон бар мабноси таваҷҷӯҳои ҳосси Ҳакими Тӯс сурат гирифта, дидгоҳи шоирро дар офаридани ин симо ба назокату салосати вижае бозгӯ менамояд. Аз ин ҷост, ки шахсияти Манижа ҳамҷун ифшоқунандаи зани содиқу бовафо, далеру шӯҷо ва ботамқину меҳрубон дар достони “Бежан ва Манижа” бо эътимод ба аносири рамзӣ офарида шудааст. Шоир дар “Оғози достон”, ки дар васфи шаб суруда шудааст, бо ишора ба “бути меҳрубон”:

Дар он тангӣ-андар биҷастам зи ҷой,

Яке меҳрубон будам андар сарой.

Хурӯшидаму хостам з-ӯ ҷароғ,

Даромад бути меҳрубонам ба бог [10, с. 341].

ҳамон ҳамсарашро дар назар дорад, ки хоҳиши ўро ба ҷо оварда, барояш бо меҳрубонӣ шамъу мева меоварад ва аз ҳамсуҳбатӣ бо ин зани дилоғоҳ дар ин дили шаб ва ба ёди достони “Бежан ва Манижа” афтоданаширо низ меорад, ки рамзӣ сурат гирифтааст. Шоир ҳамин ҳисси шӯранғезу ҷонбаҳши шахсияти Маниҷа дар сурати завҷаи меҳрубони худ таъсирбахш меофарад. “Аммо дар ин сурати шоирона, - меғӯяд, профессор Худой Шарифзода, - яқинан, бофтаю ба танзим овардаи гӯяндаи соҳибҳунар аст” [12, с. 193]. Забехуллоҳ Сафо ба таъкиди қофиябандии вижаи достони “Бежан ва Манижа”, ки бо ҳарфи алиф алоқа дорад, хонандаро мутаваҷҷеҳ намуда, меғӯяд: “Илова бар ин муқаддимаи достони “Манижа ва Бежан” ва шарҳе, ки Фирдавӣ дар зикри муқаддамоти назми он баён мекунад, ба сароҳати тамои мунфарид будани достон ва ибтидои қори шоирро дар сурудани манзумае, ки то қунун ба назари он даст назада буд, мерасонад” [9, с. 464].

Аносири рамзии шахсияти Манижа, пеш аз ҳама, дар он зоҳир меғардад, ки вай духтари шӯҳ Афросиёб аст ва Афросиёб дар муқобили шӯҳони эронӣ, шахси худхоҳу бешараф ва ҷангҷӯву золии ба шумор меравад. Афросиёб ба ҳеҷ ваҷҳ барои духтараш Манижа талаби бадбаҳтӣ надорад, аммо дар баробари ин, ў ҷуфти духтари худро аз бегонагон қабул надорад. Аз ин рӯ, бераҳмиву бадмеҳрии ўро дар нисбати духтаронаш, маҳз бо далели дилбандии онҳо ба паҳлавонони ғайритуронӣ метавон далел овард. Ҷуноне ки ҳамин гуна муносибати сарду бераҳмонаи Афросиёб бо духтараш Фаранғис – ҳамсари Сиёвуш ҳам бо далели ғайритуронӣ будани Сиёвуш буд, ки охиран бо фармони ў қушта мешавад ва Фаранғис бо фарзандаш Қайхусрав бо заҳмати зиёд сӯи Эрон меғурезанд ва онҷо паноҳ мебаранд. Афросиёб дар нисбати духтараш Манижа низ ҳамингуна муносибатро раво мебинад. Ё фармон медиҳад Бежанро ба ҷоҳ андозанд ва Маниҷа аз даргоҳи худ дур қарда, аз ҳуқуқи фарзандӣ маҳрум мекунад [6, с. 373].

Дар достони “Бежан ва Манижа” низ Ҳаким Фирдавсӣ як навъ худхоҳиву золимии Туроншоҳро дар нисбати Эронӣён нишон доданӣ мешавад. Дар ин дoston ҳам мисли достони пешин, мочаро дар атрофи духтари шоҳ давр мезанад ва Ҳаким Фирдавсӣ дар баробари гурдиву паҳлавонӣ, далериву шучой ба ҳусни маҳбуба низ таваҷҷуҳи хонандаро ҷалб мекунад. Дар достони “Бежан ва Манижа” ҳамин зебогию ҳусни дилфиреби Манижа дар маркази таваҷҷуҳи шоир қарор дошта, тағаззулгуна васф шудааст:

*Ҳам оварда аз бор шоҳи саман,
Санам шуд гулу гашта булбул шаман.
Хиромон ба гирди гулон-бар тазарв,
Хурушидани булбул аз шоҳи сарв.
Аз ин пас кунун то на бас рӯзгор
Шавад чун бихишт он лаби ҷӯйбор,
Паричеҳра бинӣ ҳама дашту кӯҳ,
Ба ҳар сӯ ба шодӣ нишаста гурӯҳ.
Манижа кучо духти Афросиёб
Дураҳшон кунад боғ чун офтоб [10, с. 355].*

Дар баробари доштани ин ҳусну зебӣ, ҳамчунин духтари Афросиёб бо хулқу атвори ҳамида низ васф мешавад ва бо ҳамин арзишҳои ахлоқӣ шоир ўро меситояд. Аммо чи навъе шоҳномапажӯх Ашӯрова Нодира таъкид мекунад, дар аввал “Манижа – духтари подшоҳи Тӯрон – Афросиёб рӯзгори худро бо базму айшронӣ мегузаронад. Дар саҳро ҷашнгоҳи маҳсус дошта, бо як дидани Бежан ошиқаш мешавад. Аммо дар марҳилаи аввал аз рӯйи ҳавас, худхоҳӣ ва майли хурсандию шодкомӣ ба ишрат машғул шудани ӯ ва ба фиреб, дар ҳолати мадҳушӣ ба дарбор овардани Бежан далели кӯтоҳандешии Манижа мебошад” [2, с.108]. Ин “муносибати Манижа низ дар аввал ноандешида ва аз ҳавои ҷавонӣ сар задааст. Агар чунин намебуд, ӯ як ҷавони бегонаро пинҳонӣ ба дарбори падараш намебурд. Гирифтории онҳо низ аз ҳамин кирдори ноандешида ба амал омадааст. Аммо вақте онҳо ба нокомӣ дучор омаданд, рафтарашон аз рӯйи сидқу вафо ва бардошти мушкилиҳои пешомада буд [13, с. 229]. Аз ҷониби дигар, Манижа ҳарчанд саҳтиҳоро таҳаммул мекунад, аммо образи ӯ бо образи Фарангис фарқ мекунад: “Ҷиҳати муҳимми образи Фарангис дар он аст, ки дар роҳи саодат ва хушбахтии инсонҳо яке аз ранҷашидатарин занони адабиёт аст. Ҷиҳати ботинӣ ва ситоиши Фарангисро, пеш аз ҳама, зебоии маънавӣ ташаккул додааст” [11, с.78].

Нуктаи ҷолиби диққат муносибатҳои падариву духтарӣ, ки дар муносибати Афросиёбу Манижа ё Фарангис ба ҷашм мерасад, низ ба таъйини арзишҳои ахлоқӣ бештар тарҷеҳ меёбанд ва Ҳаким Фирдавсӣ, ки худ аз донандагон ва посдорони таъриху фарҳанг ва расму оинҳои гузаштагон буд, дар ҳифзи қавонини хонаводагии шарқӣ чунин муносибатро раво мешуморид ва шоир ба василаи онҳо русуми эронӣён ва замони ҳудашро дар онҳо тасвир кардааст. Афросиёб баъди ошкор шудани кирдори духтараш Манижа, ки дар пайванд бо Бежан обрӯӣ хонаводаи худро мебурд, ба ӯ ҷазои саҳт медиҳад. Яъне “дар фарҳанги мардумони ориёитабор ниғаҳдории иффати занони хонавода на танҳо ба уҳдаи ҳудӣ занон, инчунин, ба зиммаи мардони хонадон – падар ва бародарон гузошта мешуд. Духтаре, ки монанди Манижа гунаҳкор ва беиффат мегашт, ба саҳттарин ҷазо гирифтор мешуд [2, с. 141]. Шоир дар тасвири ин ҳолат ончунон манзараро ҳакимона тасвир намудааст, ки ҳашми Афросиёб аз ҷузъиёти муҳимми он дар муносибат ба духтараш Манижа мебошад. Вай шоҳӣ як мамлакати пуриқтидор буд ва албатта, ӯ бенангию шармандагии хонаводаи худро, ки хонаводаи шоҳӣ мебошад, таҳаммул карда наметавонад. Бисёр аз падидаҳои дигаре дар ин дoston мавҷуд аст, ки дар низомманд гардидани шахсияти Манижа дар дoston сабаб гаштааст. Афросиёб меҳодад бо ба дор кашидан ва куштани Бежан аз кӯйи бенангиву беобрӯгӣ бадар ояд, аммо ин амали ӯ бераҳмонаву беҳирадона буда, дар роҳи ҳалли мушкилоти пешомада чора шуда наметавонад. Чунин масъалаи дар ҳаёти сиёсии давлаташ нақшдоштаро Афросиёб наметавонист бо қаҳру ғазаб ҳал намояд. Ҳаким Фирдавсӣ ҳам таъкид месозад, ки танҳо аз роҳи хирад метавон мушкилоти азими давлатдориро ҳал кард. Афросиёб аз шунидани хабаре, “Ки духтар-т аз Эрон гузидаст ҷуфт”, бо ин ки мисли бед меларзид:

*Ҷаҳонҷӯй кард аз ҷаҳондор ёд,
Ту гуфти, ки бед аст ҳангоми бод.
Ба даст аз мижра хуни мижгон бируфт,*

Барошuftу ин дoстoн бoзгyфт:
“Киро аз пaси пaрдa дyхтaр бyвaд,
Агaр тoҷ дoрaд, бaдaхтaр бyвaд”.
Зи кoри Мaнижa бa хирa бимoнд,
Қaрoхoни сoлoррo пeш хoнд.
Бaд-ӯ гyфт: “Аз ин кoри нoпoкзaн
Ҳyшивoр бo мaн якe рoй зaн” [10, с. 366-367].

аз дyхтaрдoрии хeш зaбoнpo бa шиквa мeopaд. Аммo чaвoби Қaрoхoн Афpoсиёбpo вoдoр мeкyнaд, ки дaр кoри дyхтaрaш бoшитoб бoшaд:

Чyнин дoд пoсyх Қaрoхoн бa шoҳ,
Ки “Дaр кoр ҳyшёртaр кyн нигoҳ.
Агaр ҳaст, хyд ҷoи гyфтoр нeст,
Вaлeкин шyнидaн чy дидoр нeст” [10, с. 367].

Дaр ин гyфтoр, истифoдaи бaмaвpиди зaрбyлмaсaли “Шyнидaн кaй бyвaд мoнaнди дидaн” кaвли Ҳaким Фирдaвсирo дaр нишoн дoдaни ҳoлaти бaрoи Афpoсиёб бaс нoхyшoянд, бaмaрoтиб мyассиртaр мeгaрдoнaд. Хyшёрй дoдaни Қaрoхoн, хyшёрй аз як дaргии дигaри бaйни Тyрoнy Эpoн бyд, ки дaр oн Афpoсиёб Мaнижaрo гyнaхгoр мeдoнaд:

Чy пoсyх чyнин ёфт Афpoсиёб,
Зи гyфти Қaрoхoнaш oмaд иштoб.
Бa Гaрсeвaз - aндaр якe бингaрид,
К-аз Эpoн чӣ дидeмy хoҳeм дид.
Зaмoнa чaрo бaндaд ин бaнди бaд,
Гaми шaҳpи Эpoнy фaрзaнди бaд.
Бирaв бo сaвoрoни хyшёрсaр,
Нигaҳ дoр мaр кoҳpo бoмy дaр.
Нигaр, тo чӣ бинӣ бa кoх-aндaрo,
Бyбaндy кaшoнaш, биёр эдaрo [10, с. 367].

Гaрсeвaз дaр пaйи ичpoи сyпoриши Афpoсиёб бa кoхи Мaнижa, ки айёми чyшy хyрӯшy бaзм бyд, вoрид шyдa, аз oн миён Бeжaнpo пaйдo кaрдa бa бaнд мeдaрoрaд:

Хyрӯшид Гaрсeвaз oн гaҳ бaдaрд,
Ки “Эй хeшнaшнoси нoпoкмaрд!
Фитoдӣ бa чaнгoли шepи жиён,
Кyчo бyрд хoҳӣ тy ҷoн з-ин миён?” [10, с. 368].

Бeжaни гyрдy пaҳлaвoн дaр рӯ бa рӯи Гaрсeвaз бo зӯpи бoзӯ, ки мeрoсбaри ниёкoн бyд, истoдaгaрй кaрдa, мeхoст шaрaфи хyдрo дaр чaнг бo ӯ дифoъ кyнaд вa ин ҳoлaтpo Гaрсeвaз дидa, аз хaшм фyрӯд мeoяд вa бa вaсилaи пaндy aндaрз ўpo бa нaзди Афpoсиёб мeбaрaдeд

Ҳaким Фирдaвсӣ дaхoлaти Пирoн – сaрлaшкaри Тyрoнpo, ки шaхси кoрoзмyдa бyдy, aллaкaй дaр зaмoни фaрмoнбaрии ӯ бo дaлeли сaрднaзaрй Сиёвyш кyрбoни чyнин мoчaрo гaштa бyд, мyассир бa қaлaм мeдixaд. Пирoн аз oқибaти бaди фитнaчӯйи Афpoсиёб ўpo хyшдoр coхтa, бo чӣ aнҷoмидaни ин қaзияpo дaр ёд кaрдaни мoчaрoи Сиёвyш:

Ҳaнӯз oн сaри тeги Дaстoни Сoм
Ҳaмoнo нaсyдaст aндaр ниём,
Ки Рyстaм ҳaмe сaр фишoнaд аз ўй,
Бa хyршeд-бaр хyн чaкoнaд аз ўй.
Бaр oрoм-бaр кинa ҷўй ҳaмe,
Гyли зaҳр хирa бибўй ҳaмe [10, с. 380].

бa хoтирaш мeopaд вa ўpo аз кyштaни Бeжaн бoзмeдoрaд. Бeртeлс Е.Э. низ дaр тaсвиpи шaхсияти Рyстaм, ки нaҷoтбaхши Бeжaн бyд, сaдoқaти ўpo дaр нисбaти Сиёвyш, ки мисли фaрзaндaш бyд, мyассир бa қaлaм мeдixaд: “Рyстaм бo ишқ низ oшнoст вa шoир чӣ зeбo вa yстoдoнa, мeҳpy дилбaстaгии ўpo бa дaстпaрвaрдaи хeш, Сиёвyш бa тaсвиp мeкaшaд тo рaвшaн шaвaд, ки чaрo ҷaҳoнпaҳлaвoни чaвoнмaрд, ки дaр нoҳaмсўй бo бисёpе аз тaвoнмaндoни “Шoҳнoмa” бa ҳeч рўй хoҳoни вaйpoнсoзии бeхyдa нeст, бa кини Сиёвyш чyнoн бa Тyрoн мeтoзaд, ки oнpo бo хoк yкoн мeкyнaд” [3, с. 283]. Пирoн мeдoнист, ки aгaр Бeжaн кyштa шaвaд, эpoниён ин aмaли бaди шoҳи Тyрoнpo бeчaвoб нaхoҳaнд мoнд вa қaсди мaргy пaҳлaвoнaшoнpo шoҳи эpoнй Кaйхyсрaв вa ҷaҳoнпaҳлaвoн Рyстaм ҳaтмaн мeгиpaнд вa ин сaбaби бaдбaхтии мaрдyми Тyрoн хoҳaд шyд. Шoир дyрй аз хaшмy ғaзaб бyдaни Афpoсиёбpo дaр сиёсaти дaвлaтдoрй дaр мaвpиди ҳaлли мyшкилoти oилaш тaрҷeҳ дoдa, аз ҷoниби дигaр

фарри шоҳии шоҳони каёнӣ дониستاني накӯиву дилписандиро, ки ба дурӣ аз хашму худхоҳиву ниёз даст медиҳад, дар фиристодани Рустам ба ёрии Бежан, хеле зебо ба қалам медиҳад:

*Кунун чораи кори Бежан бичӯй,
Ки ӯро зи Турон бад омад ба рӯй.
Зи аспу силеху зи мардону ганҷ
Бубар, ҳар чӣ бояд, мадор эҷ ранҷ”
Чу Рустам зи Кайхусрав эдун шунуд,
Заминро бибӯсиду барҷаст зуд.
Бар ӯ офарин кард, к-“Эй некном,
Чу хуриед ҳар ҷой густарда ком.
Зи ту дур бод озу хашму ниёз,
Дили бадсиголат ба гурму гудоз.
Туӣ бар каён шоҳу солору кай,
Каёни ҷаҳон мар туро хоки пай,
Ки чун ту надидаст як шоҳ гоҳ,
На тобанда шеду на рахшанда моҳ [10, с. 425].*

Аз ин ҷост, ки Ҳаким Фирдавсӣ ҳамеша рою тадбирро аз аносири муҳимми шоҳони эронӣ арзёбӣ мекунад ва оқибати нохушу марговар доштани бетадбирии шоҳонро адиби хирадманд дар ҳама ҷои дoston таъкид мекунад. Аз ҷониби дигар, аносири рамзии шахсияти Манижа дар он тасвир ёфтааст, ки шоир барои баёни аҳдофу ормонҳои миллии хеш ин образро мантиқӣ дарёфтааст ва ба василаи шахсияти Манижа бисёр масъалаҳои иҷтимоии замони худро дар рафтору кирдори ӯ ва муносибатҳои дар атрофи ӯ бамияномада баррасӣ менамояд. Махсусан ин ҳолатро дар фасли “Омадани Манижа ба пеши Рустам” метавон мушоҳида кард:

*Манижа хабар ёфт аз корвон,
Якҷоя ба шаҳр андаромад давон.
Бараҳнасар он духти Афросиёб
Бари Рустам омад ду дида пур об.
Ҳама б-остин хуни мижгон бируфт,
Бар ӯ офарин карду нурсиду гуфт,
Ки “Бархурдӣ аз ҷону аз ганҷи хеш,
Мабодат пушаймонӣ аз ранҷи хеш.
Ба коми ту бодо сипеҳри баланд,
Зи чашми бадонат мабодо газанд.
Ба уммед дилро, ки бастӣ миён,
Зи ранҷе, ки бурдӣ мабодат зиён.
Ҳамеша хирад бодат омӯзгор,
Хунук шаҳри Эрону хуш рӯзгор!
Чӣ огоҳӣ аstat зи гурдони шоҳ,
Зи Геву зи Гударзу эронсипоҳ.
Наёмад зи Бежан ба Эрон хабар?
Ниёяш нахоҳад будан чорагар?
Ки чунин ҷавоне зи гударзиён
Ҳама бугсалонад зи оҳан миён.
Бисудаст пояш ба банди гарон,
Ду дасташ ба мисмори оҳангарон.
Кашида ба занҷиру баста ба банд,
Ҳама ҷома пурхун, аз он мустаманд.
Наёбам зи дарбешии хеш хоб,
Зи нолидани ӯ ду чашмам пуроб” [10, с. 438-439]*

Аз дигар шахсиятҳои, ки ба ин дoston алоқаи зич дорад ва дар шукӯҳ бахшидани симои Манижа муассир аст, ин шоҳ Кайхусрав мебошад ва Кайхусрав дар ин дoston аз шумори шоҳони баноми “Шоҳнома” тасвир ёфтааст. Муносибати Кайхусравро дар шахсиятсозии Манижа ҳамон ишқи ҷовидонаи Манижа бо Бежан дар бар мегирад. Аз ин рӯ, Бежан, ки аз насли паҳлавонони хонадони эронӣ буд, ҳамеша дар маркази диққати шоҳе чун Кайхусрав қарор дошт. Кайхусрав ҳамеша дар ободии Ватанаш ҷаҳду талош намуда, паҳлавонро қадр

мекунад ва дар идомаи насли онҳо ҳам бетафовут нест. Кайхусрав аз подшоҳони донову ботадбир буда, ҳаргиз дар коре шитоб намекунад. Чунки тамоми ҳодисаҳои дар ин дoston ба вучуд омада ва ё офаридаи Ҳақими Тӯс бо мавқеи меҳварии Шоҳ Кайхусрав муносибат доранд, ӯ мувофиқи расми замон, бо назар кардан дар оинаи ҷаҳоннамоӣ худ ва дидани аҳволи Бежан, бузургону паҳлавонро даъват карда, аз онҳо дар бораи озод кардани Бежан аз ҷоҳ ва баргардондани ӯ ба Эрон маслиҳат меурсад. Анҷом додани ин вазифаи бузурги меҳанпарастиро ҷаҳонпаҳлавон Рустам ба зимма мегирад, ки ӯ низ аз қабл дар як кори аздастрафта ва марғи Сиёвуш, ки мисли фарзанд дӯсташ медошт, таҷриба дошт, намехост, дигарбора бо чунин иттифоқе рӯ ба рӯ гардад. Дар таҳаммулу бардошти Манижа на танҳо озодиву ба васл расидани ду дилдода, балки тақдиру ояндаи дурахшони як насли бузурги паҳлавонӣ ҳулоса мегардид, бинобар ин Манижа дар ин ҷо пеш аз ҳама барои фардои рӯшани насли худ андеша мекард.

Аз дигар вижагиҳои аносири рамзии шахсияти Манижа дар он зоҳир мегардад, ки Ҳаким Фирдавсӣ бо вучуди зан буданаш дар талоши расидан ба маҳбуба ба ӯ бештар озодӣ медиҳад ва ба сарбастагии қорҳояш нигоҳ накарда, ҳеҷ гоҳ дар замири ӯ ҳисси ошuftагиро намеангезад ва ҳамоно шоир Манижаро бо руҳи қабири озодихоҳ ва зафарманд то ҳатти охири суҷа мебарад. “Манижа, духтари нозпарвардаи подшоҳ тамоми бадномҳои нон пурсидан ва гадоиро бардошт мекунад, то буридаи ноне барои Бежан бибарад. Онҳо роҳи раҳо ёфтано намедонанд, ғамхории дигарон сабаби халосиашон мешавад” [13, с. 229]. Шарқшиноси олмонӣ Теодор Нелдеке низ аз адабпажӯҳоне ба шумор меравад, ки ба шахсияти Манижа таваҷҷуҳи хосса намудааст. Ӯ бо эҳтиром ба шахсияти Манижа мегӯяд: “...як шахсияти бисёр зебо шахсияти Манижа – духтари Афросиёб аст. Вай ба хоҳири Бежан, ки бисёр зуд дилдодаи ӯ шуда ва аз ин лиҳоз, ўро ба бадбахтӣ афкандааст, аз тамоми зебоиҳо ҷашмпӯшӣ карда ва барои Бежан хўроки зарурии зиндагониро ба гадоӣ ҷамъ мекунад. Аммо аз Манижа низ то вақте ки ҳатман аз лиҳози афсонасароӣ лозим ва зарурист, суҳан ба миён меояд” [6, с. 161-162]. Ҳамин руҳи бузурги озодихоҳро Абулқосим Фирдавсӣ дар муносибати паҳлавони марказии “Шоҳнома”, Рустам бо Бежан тавсеа дода, дар иттифoқи ба дасти Рустами ҷаҳонпаҳлавон кушода гардидани гираҳҳои сарбастаро ба маротиб бузургтар месозад, ки чунин банду баст дар бузургсозии шахсияти Манижа нақши калидиро иҷро мекунад. Таваҷҷуҳи мустаҳриқи Ҳинд, Шиблии Нуъмониро низ бархурди ҷаҳонпаҳлавон Рустам бо Манижа, ки дар либоси марди савдогаре барои озод кардани Бежан ба Турон омада буд, ба худ кашидааст. Манижа аз омадани ӯ боҳабар мешавад ва шитобон ба наздаш меравад. “Рустам аз хавфи он ки мабодо розаш фoш бишавад, ба Манижа бонг мезанад, ки ман Бежану Вежанро ҳеҷ намешиносам. Ин ҷо Манижа қалбаш шикаста, чунин мегӯяд:

*Ба Рустам ниғаҳ карду бигрифт зор,
Зи хорӣ биборид хун дар канор,
Бад-ӯ гуфт, к- “Эй меҳтари пурхирад,
Зи ту сард гуфтан на андархурад.
Суҳан гар нагӯӣ, маронам зи пеш,
Ки ман худ диле дорам аз дард реш.
Чунин бошад ойини Эрон магар,
Ки дарवेशро кас нагирад хабар?
Задӣ бонг бар ман чу ҷанговарон,
Натарсӣ ту аз довари доварон?!
Манижа манам, духти Афросиёб,
Бараҳна надиди танам офтоб.
Барои яке Бежани шўрбахт*

Фитодам зи тоҷу фитодам зи тахт” [8, с. 145-146].

Албатта шикваи Манижаро, ки адиб ба он ишора намудааст: “Барои яке Бежани шўрбахт/ Фитодам зи тоҷу фитодам зи тахт”, дар аксар нусхаҳо ба ҷашм намерасад ва дар поварақ оварда шудааст. Аммо Фирдавсӣ бо ин ки дар нишон додани неруву қудрати руҳӣ Манижа, ки шахсияти ўро барҷаста нишон медиҳад, кўшида бошад ҳам, ҳамзамон метавонист чунин муносибатро дар шиддати эҳсоси қаҳрамони худ раво бинад, на барои он ки ӯ духтари шоҳ аст, балки барои он ки ҷонфидоиву тангдастиаш, ҳатто барои як савдогари эронӣ арзиш пайдо накард. Аммо агар ба зоҳири масъала диққат диҳем, Манижа низ мисли дигар занони “Шоҳнома” “саодати хешро дар саодати мардони хеш мебинад” [7, с. 127] Дар

ин мочаро нуктаи асли дар ҳифзи арзишҳои меҳанпарастӣ ва пуштибонӣ аз сарзамини бобой, дар талошҳои пайвастаи шоҳ Кайхусрав, ки аз шоҳони бофарри “Шоҳнома” буда, аз таваҷҷуҳи вижаи шоир бархурдор аст, ба ҳам меояд. Ҳамин талошҳои Кайхусрав дар тасвири паҳлавони марказии “Шоҳнома” – Рустам сухани шоирро кудратманд кардааст. “Некхоҳӣ ва поймардӣ ҳам аз вижаҳои Рустам аст. Ё барои Тӯс ва далеронаш, ҳангоме ки шоҳ ба ростӣ бар онон ҳашм гирифта буд, поймардӣ ва хоҳишгарӣ мекунад ва ҳатто мекушад, ки Бежан, зишткории Гургинро, ки ёро дар асари рашк дарафканда буд, бар ӯ бубахшад” [3, с. 283]. Аз ин рӯ, Кайхусрав ҳамчун вориси тахту тоҷи Каёнӣ, арзишҳои миллии давлати худро, пеш аз ҳама, дар ҳимояи паҳлавонон дида, дар нигоҳ доштани аркони давлатӣ паҳлавононро ҷойгоҳи вижа медиҳад. Ҳатто Кайхусрав ҳангоми озод кардани Бежан ҳеҷ гоҳ ба харҷ намудани ганҷи худ намеандешад, чунки медонист, ки асоси пойдорӣ ганҷи ӯ ҳамин паҳлавонон мебошанд.

Чи тавре ишора намудем, Рустам шахсиятест, ки дар кушодани гираҳҳои сарбастаи қори Манижа кумак мекунад. Бертелс Е.Э. нақши Рустамро дар дoston чунин тасвир мекунад: “Рустам танҳо паҳлавоне ба нуру ва ҳашан нест, ҳангоме ки зарурат бошад ӯ нармише басанда ва шоиста аз худ нишон медиҳад ва ба найранг ҳам даст меёзад. Ба ёд биеварем, ки ӯ чӣ гуна барои раҳонидани Бежан дар ҷома ва симои бозаргонон ба Турон меравад, чӣ пинҳонкорие нишон медиҳад ва ҳатто бар Манижа ҳам рози хеш ошкор намекунад ва ба бозии нақши худ ҳамчунон идома медиҳад [3, с. 283]. Рустам бо ин роҳ Бежанро аз ҷоҳ берун мекунад. Манижа, ки аз ғами Бежан худро дар банд меҳисобид, озод гардидани Бежан ба ӯ пару боли озодӣ мебахшад ва нотавонияшро аз байн мебарад. Ҳаким Фирдавсӣ дар ҳамин саҳнҳои Манижаро обу тоб дода, садоқати ёро дар ишқи Бежан нишон медиҳад. Чи тавре ин масъала аз таваҷҷуҳи Абдолов Н. низ дур намондааст: “Манижа озмоиши бузургеро бардошт менамояд. Ёри ояндаи ӯ ба ҷоҳи дар банди занҷир афтода ва санги азиме бар сари он ҷоҳ ниҳода шудааст. Дар чунин ҳоли навмедӣ каси ноустувор метавонад, аз баҳри ёрӣ ва вафодорӣ бигзарад. Шоҳдӯхтари ба чунин пастӣ афтода навмед намешавад, ба ёраш кӯмак мекунад, роҳи халосиро барояш меҷӯяд” [1, с. 77].

Ҳамин тавр, аносири рамзии шахсияти Манижаро ҳамчун зани озодихоҳу некманиш, ки чун моҳ шабро равшанӣ мебахшад ба қалам дода шудааст. Шоир барои нишон додани ин аносир дostonро бо тасвири шаб оғоз мекунад. Манижа дар нисбати Фарангис, дӯхтари дигари Афросиёб ғазол буда, то мунтазир шудан ба кумаки дигарон худро ба дом меафканад, аммо барои расидан ба ҳадаф пеш меравад. Дар шахсияти Манижа на танҳо симои зани ошиқ, балки як зани содиқи пуштибони расму фарҳанги гузаштагонаш тасвир ёфтааст, ки дар қанори ҳаводиси дар дostonи “Бежан ва Манижа” ба вуқӯ пайваста, бештар тавсеа меёбад.

Ҳамчунин дар муассир гаштани шахсияти Манижа баъзан тасвирҳои асотирӣ ба ҷашм мерасанд, ки дар бандубасти дostonи “Бежан ва Манижа” нақши муҳим доранд. Аз ин аносир метавон оинаи ҷаҳоннаои Кайхусрав ва зӯро бозӯи Рустамро мисол овард. Ба воситаи оинаи ҷаҳоннаомой шоҳи каёнӣ – Кайхусрав муайян мекунад, ки Бежан ба бадбахтӣ гирифтور шудааст ва барои озод карданиаш мешитобанд. Озод кардани Бежан низ аз рӯи аносири рамзӣ ба дасти Рустам вогузор мешавад, чунки он санги вазнинро аз болои ҷоҳе, ки Бежан қарор дошт, ба ҷуз Рустам каси дигар бардошта наметавонист. Ба ибораи дигар, Рустам натавон ба ҷаҳт бахши Бежан буд, балки дар наҷоти Бежан Манижаро ҳам зиндагӣ бахшид ва ишқи онҳоро поянда кард.

Манижа бо ошиқ шудан ба Бежан ва пушти сар кардани саҳнҳои зиёд ба шахсият табдил ёфт. Ҳамин саҳнҳо буд, ки муҳаббати онҳоро иқтидор бахшид ва муҳимтарин аносири рамзии шахсияти Манижа ҳам дар пойдорӣ ҳамин муҳаббат ҳулоса мегардад, ки ба дасти Ҳаким Фирдавсӣ ҳунармандона зебу зиннат ёфтааст.

Адабиёт

1. Абдолов, Н. *Дostonҳои ишқӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ* / Н. Абдолов. – Душанбе: Сино, 2007. – 180 с.
2. Ашӯрова, Нодира. *Таҳаввули диди бадеӣ бар образи занон дар адабиёти классикии форсу тоҷик (дар мисоли эҷодиёти Фирдавсӣ ва Низомӣ)* / Нодира Ашӯрова. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – 336 с.
3. Бертелс, Е. Э. *Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ* / Е. Э. Бертелс. – Душанбе: Эр-граф, 2015. – 584 с.

4. Каззоӣ, Мир Чалолиддин. *Мозҳои роз (чусторҳои дар “Шоҳнома”)* / Мир Чалолиддини Каззоӣ. – Теҳрон: Нашири марказ, 1388. – 162 с.
5. Мирзозода, Х. *Таърихи адабиёти тоҷик (аз давраи қадим то асри XIII)* / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1989. Китоби 1 (I). – Душанбе: Маориф, 1987. – 488 с.
6. Нелдеке, Т. *Ҳамосаи миллии Эрон. Тарҷумаи Бузург Алавӣ, бо муқаддимаи устод Саид Нафисӣ* / Т. Нелдеке. – Теҳрон: Нигоҳ, 1379. – 239 с.
7. Нудушан, Муҳаммад Исломи. *Зиндагӣ ва марғи паҳлавонон дар «Шоҳнома»* / Муҳаммад Исломи Нудушан. – Теҳрон: Ибни Сино, 1349. – 435 с.
8. Нуъмонӣ, Шиблӣ. *Шеър-ул-Аҷам. Ҷилди аввал ва дувум* / Шиблӣ Нуъмонӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 544 с.
9. Сафо, Забехуллоҳ. *Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. I./ Забехуллоҳ Сафо.* – Теҳрон: Фирдавс, 1466. – 714 с.
10. Фирдавсӣ Б, Абулқосим. *Шоҳнома* / Абулқосим Фирдавсӣ : таҳияи К. Айни, З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – Ҷилди 4. – 480 с.
11. Хокиров, Р. *Сайри таҳаввули симои Сиёвуш дар адабиёти форсу тоҷик* / Р. Хокиров. – Душанбе: Деваитич, 2007. – 146 с.
12. Шарифзода, Х. *Достонҳои бузурги “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ* / Х. Шарифзода. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. – 400 с.
13. Шарифзода, Х. *Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII)* / Х. Шарифзода, М. Нарзиқул. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 416 с.

АНОСИРИ РАМЗИИ ШАХСИЯТИ МАНИЖА ДАР ДОСТОНИ “БЕЖАН ВА МАНИЖА”-И “ШОҲНОМА”-И ФИРДАВСӢ

Ҳаким Фирдавсӣ дар асари мондагорааш – “Шоҳнома” дар баробари офаридани достонҳои паҳлавониву таърихӣ достонҳоеро низ эҷод кардааст, ки фарогири мавзуи ишқ мебошанд. Шахсиятсозӣ ва вусъат бахшидани образҳои шоҳону паҳлавонон дар чунин достонҳо, асосан, тавассути меҳру муҳаббат, садоқату истодагарию занон ба амал меояд. Дар миёни ошиқонаҳои “Шоҳнома” достони “Бежан ва Манижа” мавқеи арзанда дошта, ба қавли бисёр аз донишмандони шоҳномапажӯх, аз нахустдостонҳои офаридаи Абулқосими Фирдавсӣ ва гурӯҳи достонҳои комили ишқ ба шумор меравад, ки заминае дар таълифи “Шоҳнома” гардидааст. Дар мақолаи мазкур достони “Бежан ва Манижа” мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта, мухтассоти шахсиятсозии Ҳаким Фирдавсӣ дар аносири рамзии шахсияти Манижа ҳамачониба омӯхта шудааст. Шахсиятсозӣ аз аносири муҳими шаклгирӣи достонҳои ҳамасӣ ба шумор рафта, дар ҷиғунагии характеру рафтори қаҳрамони марказии достон, суҷа такмил ёфта, ҳадафи ғундари инъикос менамояд. Шахсияти Манижа дар ин достон бар мабнӣи тавачҷуҳои хосси Ҳакими Тус сурат гирифта, дидгоҳи шоирро дар офаридани ин симо ба назокату салосати вижае бозгӯ менамояд. Аз ин ҷост, ки шахсияти Манижа ҳамчун ифшоқунандаи зани содиқу бовафо, далери шучоъ ва ботамкину меҳрубон дар достони “Бежан ва Манижа” бо эътимод ба аносири рамзӣ офарида шудааст.

Калидвожаҳо: Фирдавсӣ, “Шоҳнома”, аносир, рамз, шахсият, Манижа, Афросиёб, Рустам, Бежан, Кайхусрав, расму оин, фарҳанг, озодагӣ.

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ЛИЧНОСТИ МАНИЖИ В ПОЭМЕ “БЕЖАН И МАНИЖА” “ШАХНАМЫ” ФИРДОУСИ

В своем долговечном произведении – «Шахнаме» – Хаким Фирдоуси, помимо создания эпических и исторических поэм, также создал любовные поэмы. Создания личности и расширение образов царей и героев в таких поэмах, в основном, достигается любовью, верностью и стойкостью женщин. Среди романтических поэм «Шахнамы» достойное место занимает поэма «Бежан и Манижа», который, по мнению многих исследователей «Шахнамы», считается одним из первых поэм, создавших Абулькасимом Фирдоуси, и частью целого ряда любовных поэм, ставших основой для композиции «Шахнамы». В данной статье исследуется и рассматривается поэма «Бежан и Манижа», а также подробно изучаются особенности олицетворения Хакимом Фирдоуси в символических элементах личности Манижи. Олицетворение является одним из важных элементов формирования эпических поэм и отражает характер и поведение центрального персонажа поэмы, сюжета и цели автора. Личность Манижи в этом поэме основана на особых интересах Хакима Туса и отражает взгляды поэта при создании этого персонажа с особой деликатностью и тонкостью. Именно поэтому личность Манижи как воплощения верной и преданной женщины, смелой и отважной, нежной и доброй в поэме «Бежан и Манижа» создана с опорой на символические элементы.

Ключевые слова: Фирдоуси, “Шахнаме”, элементы, символ, личность, Манижа, Афрасияб, Рустам, Бежан, Кайхусрав, нравы и обычаи, культура, свобода.

SYMBOLIC ELEMENTS OF MANIJA'S PERSONALITY IN THE POEM "BEJAN AND MANIJA" FROM FIRDAWSI'S "SHAHNAMA"

In his enduring work, the Shahnama, Hakim Ferdowsi, in addition to creating epic and historical poems, also wrote love poems. The creation of personality and the expansion of the images of kings and heroes in these poems are primarily achieved through the love, fidelity, and steadfastness of women. Among the romantic poems in the Shahnama, "Bejan and Manizha" occupies a worthy place. According to many Shahnama scholars, it is considered one of the first poems written by Abulqasim Ferdowsi and part of a series of love poems that formed the basis for the composition of the Shahnama. This article examines and analyzes the poem "Bejan and Manizha," and explores in detail the characteristics of Hakim Ferdowsi's personification of Manizha's character through symbolic elements. Personification is a crucial element in the formation of epic poems and reflects the character and behavior of the poem's central character, as well as the author's plot and goals. Manizha's character in this poem is based on the particular interests of Hakim Tus and reflects the poet's vision in creating this character with particular delicacy and subtlety. Therefore, Manizha's character, as the embodiment of a faithful and devoted woman, bold and courageous, gentle and kind, in "Bejan and Manizha," is created with a focus on symbolic elements.

Keywords: Ferdowsi, Shahnameh, elements, symbol, personality, Manizha, Afrasiyab, Rustam, Bejan, Kaykhusraw, customs and traditions, culture, freedom.

Дар бораи муаллиф

*Зувайдова Миҷгона Насруллоевна
Унвонҷӯи кафедраи адабиёти тоҷик
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
735340, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб,
кӯч. С.Сафаров, 16
E-mail: zubajdovamizgona8@gmail.com*

About the author

*Zuvaydova Mijqona Nasrulloevna
Applicant of the Department of Tajik Literature
Kulob State University named after Abuabdullo
Rudaki
735340, Republic of Tajikistan, Kulyab,
st. S.Safarov, 16
E-mail: zubajdovamizgona8@gmail.com*

Об авторе

*Зувайдова Миджгона Насруллоевна
Соискатель кафедры таджикской
литературы
Кулябский государственный университет
имени Абуабдуллох Рудаки
735340, Республика Таджикистан, г. Куляб,
ул. С. Сафарова, 16
E-mail: zubajdovamizgona8@gmail.com*

ТАСВИРИ СИМОИ ШАМС ДАР РУБОИЁТИ ҶАЛОЛИДДИН МУҲАММАДИ БАЛҲӢ

Холова Ф. Р.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Жанри рубой дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ мақом ва ҷойгоҳи хоса дорад ва ин навъи шеърӣ бар асари хунари эҷодии шоирони бешумор ва орифони мумтоз бо шаклу қолаби азалии хеш то ба замони мо хеле фаровон расидаанд, ки дар маҷмӯъ фарогири мавзӯву масъалаҳои гуногуни зиндагӣ ва рӯзгори башарият мебошад.

Рубой чун жанри мустақили лирикӣ аз анвои дигари шеъри форсӣ натавон аз ҷиҳати вазну қофия ва миқдори байту мисраъҳо, балки бо як қатор хусусиятҳои хоси сохтори дохилии худ низ фарқ мекунад. Ин навъи, ки фарогири ҷаҳор мисраъ ва хусусияти мавзӯиву мазмунӣ хос мебошад, на ҳамчун порчаи шеърӣ, балки чун асари комили манзум дар эҷодиёти даҳони халқ ва устодони забардасти адабиёти тоҷик, пеш аз замони устод Рӯдакӣ шуруъ гардида, то кунун барои эҷодиёти шоирони муосир низ заминаҳои мусоид муҳайё кардааст. Яке аз муҳаққиқони рубоиёти Ҷалолӣдини Балхӣ Г.Норова чунин ифода менамояд: “Дар адабиёти форсии тоҷикӣ жанри рубой мақом ва ҷойгоҳи хоса дорад ва дар маҷмӯъ намунаҳои зиёде он то замони мо расидаанд, ки дар мавзӯву масъалаҳои гуногуни зиндагӣ эҷод шудаанд ва дар девону қуллиёти ҳамаи шоирон ба рубой дучор меоем. Дар назари аввал эҷоди рубой ба назар осон менамояд, аммо дар ин ҷаҳор мисраъ ғунҷонидан ва ҷой додани як маънии том ё як нуктаи муҳим аз шоир маҳорату малакаи зиёдро тақозо дорад. Хунари шоир дар баёни масъала ё мавзӯи муҳим дарҳамин ҷаҳор мисраъ хувайдо мегардад” [7, с. 161].

Дар иртибот метавон ба тамоми рубоиёти эҷоднамудаи баъд аз устод Рӯдакӣ, ба рубоҳои ирфонӣ Абусаиди Абулхайр, Бобоафзали Кошонӣ, Бобо Кӯҳӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Мавлоно Балхӣ, Бедил Деҳлавӣ ва дар маҷмӯъ анқариб қулли шуарои адабиёти тоҷикӣ-форсӣ таваҷҷуҳ зоҳир кард, ки бо истифода аз бадеияти баланди сиёсӣву ошиқона ва иҷтимоӣву фарҳангӣ ба ин навъи шеъри қуҳансол шуқуҳу фарри ҷовидона ато кунанд. Вале, дар ин миён маъниву муҳтавои хос бар ҷалолати ишқу ошиқӣ бештар Мавлоно Балхиро қомеъ доштааст, ки афрӯзандаи ҷароғи муҳаббат ва ин илҳами ошиқона дар ашъори ӯ ҷеҳраи маъруфи ирфонӣ Шамси Табрезӣ будааст. Бар асари ин ишқаст, ки бо тавсиф бар ҷалолати он мефармояд:

Мо ошиқи ишқем, ки ишқ аст наҷот,

Ҷон чун Хизр асту ишқ чун оби ҳаёт.

В-эй он, ки надорад аз шаҳи ишқ барот,

Ҳайвон чи хабар дорад аз қони набот? [6, с. 1348]

Шамсиддини Табрезӣ яке аз шахсиятҳои қалидӣ ва сарнавиштсози ҳаёти Ҷалолӣдини Муҳаммади Балхӣ (Мавлоно) ба шумор меравад. Шиносоии Мавлоно бо Шамс сабаби инқилоби бузурги руҳиву фикрӣ дар ҷаҳонбинии ӯ гардид. Ин таъсир дар ашъори Мавлоно, аз ҷумла рубоиёт, хеле равшан инъикос ёфтааст, ки Шамс бештар чун пири қомил, муршиди ҳақиқат ва роҳнамои роҳи ишқӣ илоҳӣ тасвир мешавад. Ӯ қасест, ки пардаи ғафлатро аз пеши ҷашми шоир мебардорад ва ӯро ба шинохти ҳақиқати ҳастӣ мерасонад. Дар бисёр рубоиёт, Мавлоно Шамсро нуре мешуморад, ки зулмати нафс ва ҷаҳолатро аз дил дур мекунад. Шамс ва симои он ҳамчун рамзи ишқӣ мутлақ мебошад. Симои Шамс дар рубоиёт танҳо шахсияти таърихӣ нест, балки ба рамз табдил ёфтааст. Ӯ рамзи ишқӣ илоҳӣ, ҳақиқат ва ваҳдати мутлақ мебошад. Мавлоно гоҳо бо Шамс чун бо маҳбуби ошиқона сухан мегӯяд, вале ин ишқ ҷисмонӣ не, балки маънавӣ ва илоҳӣ аст. Яке аз мавзӯҳои асосӣ дар рубоиёти Мавлоно Балхӣ фано шудан дар ишқ аст. Шамс он қувваест, ки “ман”-и Мавлоноро мешиканад ва ӯро ба дараҷаи худшиносии олии мерасонад. Дар назди Шамс, Мавлоно худро нопурра мебинад ва қомилро танҳо дар пайравӣ аз ӯ меёбад. Маълум аст, ки номи Шамс худ маънои офтоб дорад ва Мавлоно Балхӣ аз ин маъно бисёр истифода мебарад: худ чун моҳ, Шамс чун офтоб, ки моҳ бе офтоб нур надорад. Ин ташбеҳ вобастагии маънавии шоирро ба Шамс хеле нозук нишон медиҳад. Чунон ки бармеояд, Мавлоно назари сарҳебине, ки дорад, ҳамоно бар “шаҳ”-е нигаронида шудааст, ки албатта симои шахсро ифода мекунад

ва бемуболиға ин симои таърихӣ метавонад Шамси Табрeзӣ буда бошад ва ҳамон намояе, ки тамоми олами ҳиссиву ботинии ӯро нуронӣ ва ҳаёташро куллан тағйир додааст. Айни рӯбоиёти Мавлоно, ки дар ин қолаби маъмул бар асари ишқи Шамси Табрeзӣ эҷод шудаанд, хазинаи адабиёти оламшумули тоҷикро ғанитар гардонанд.

*Ишқе, ки аз ӯ вуҷуди бечон мизест,
Ин ишқ чунин латифу ширин аз чист?
Андар тани мост, ё бурун аз тани мост,
Ё дар назари Шамси Ҳақи Табрeзист? [4, с. 1344]*

Шамс офтоби дурахшандаест, ки олами маърифатии Мавлоноро бо анвори самимияту садоқат нуронӣ кардааст ва роҳи ӯро ба диду шинохти ҳарду ҷаҳон пуранвор кардааст. Мавлоно дар шаъшоъи нури маърифати Шамс ба олами вуҷуд ва ҳасту буд чун ба маъбаду маъбуд менигарад ва тамоми бардоштҳои маънавӣ ва маърифатии хешро бар асари ишқи Шамс таҳаммул кардааст. Бар ин аст, ки сароҳату рӯшноии тами маъниро, ки ниҳоди ҳар инсон бор меоварад, онро мутааллиқ ба анвори бесобиқаи Шамсулҳақи Табрeзӣ ва ба андозаи ишқи он баҳову қадр мекунад.

*Лабҳои ту он гаҳ, ки ба истез бувад,
Дар ҳарду ҷаҳон аз ту шакаррез бувад.
Гар дар дили танги худ ту моҳе бинӣ,
Аз ман бишунав, ки Шамси Табрeз бувад [3, с. 1384].*

Инсони комил дар ҳар вазъ аз назари Мавлоно, каси ба камоли маърифат расида аст ва маърифат аз дидгоҳи ӯ чилваву ҷилои анворест, ки инсонро ба диду шинохти Ҳақ роҳ менамояд.

Аммо масъали муҳим дар ин маънӣ иртибот ба худшиносӣ ва худошиносии инсон дорад. Чунон ки Мавлоно ин таҷаллии таълимгару тарбиятгарро дар симои Шамси Табрeзӣ дарк кардааст, ҳамзамон тарғибгари андешаву назари нуронии ин инсони комил аст, ки дилҳои аҳли маърифатро ба худ майл додааст.

Дар бадали ин ҳам, Мавлоно бо ҳама саъйу талоше, ки дорад, лутфу қараму икромии ин симоро чун анвори ҳақиқат ва аз Ҳақ расида мешуморад ва мутмаин аст, ки ин нури илоҳист ва ҳарчи аз доди илоҳист, ба муаррифиву ташвиқ ниёз надорад. Чунон ки аз шамси тобон ва ё офтоби тобанда касе ҳиммати талаби нурро намекунад. Чунон ки дар рӯбоии зерин ба далолат дарёфтем:

*Чудат ҳама он кунад, ки дарё накунад,
Ин дам қарамат ваъда ба фардо накунад.
Ҳоҷат набувад аз ту тақозо қардан,
К-аз Шамс касе нур тақозо накунад [4, с. 1369].*

Ва бо ин иддао нишон медиҳад, ки худ “ҳоҷат” бар касе ва чизе надорад ва дар комёбӣ бар “нур”-е, ки бояд аз Шамс гардад, низ бар “тақозо”-и ҳамин ишқи беҳамтову яқинро қобили қабул мешуморад. Мавлоно тавонистааст, ки дар ин рӯбоиҳо як ҷаҳон андешаи баланди худро дар мавзӯҳои гуногун бозгӯй кунад. “Ба ҳар ҳол Мавлоно, ки ситоишгару талқинкунандаи бемисоли ваҳдату ягонагии аҳли башар аст, итиҳодно дар ҳамбастагӣ ба сӯйи Худо, яъне “он нури сара” ба тариқи ин нури созанда ташвиқ мекунад ва инсониятро аз “ман”- у “ту”- ӣ ба сӯи “якӣ” ва Воҳид меҳонад” гуфтааст адабиётшинос С. Хатлонӣ дар китоби “Сарфарози ишқ, дар фарози ишқ” [8, с. 214].

Шамс, аз дидгоҳи Мавлоно бо саодати он нуре, ки эъто кардааст, ҳамзамон ба сифати шамъу шакару набот хушгӯвор аст ва падидаест, ки Мавлоно онро дар аёну пинҳон мебинад ва бо дидори он назар оро кардааст ва аз ин ороя хушҳол аст, чунон ки “омадан”-и ӯро доимо бесаброна интизор аст:

*Меояд ёру чун шакар меҳандад,
В-аз мартаба бар шамсу қамар меҳандад.
Ин як назаре, ки дар ҷаҳон маҳрами ўст,
Ҳам пинҳонӣ бад-он назар меҳандад [4, с. 1387].*

Мавлоно, чунон ки бар ишқи Шамс, ки ҳам ба айн ва ҳам ба тариқи рамз баҳравар ва бархурдор гаштааст, ба ҷуз ин симои тобноки ирфонӣ, ки дар он симои Ҳақ ва ҳақиқатро дарёфтааст, намехоҳад дигар симоеро эътироф намояд ва ба ҷуз ин “маъшук” наметавонад, ки ба маъшуқе дигар дил бигзорад ва савдоиву чунунзадаи булҳавас ва безътино бар ишқ бошад. Зеро садоқату сидқи ошиқонаро дар ҳама ҳолат арҷ мегузорад ва билхоса ишқи Шамсро, ки дар он таҷассуми “Ҳақ”-ро эътироф карда ва эҳтиром гузоштааст.

Бар ин эътиқод эътимод бастааст ва анвори Шамси дилбастаашро ба ҳадде мебинад, ки ба чуз анвори он, дигар тамоми оламу тираву тор мебинад ва эътироф мекунад, ки ба чуз анвори муассири Шамси Табрэзӣ, ки офарандаи маърифат ва бороварандаи иффату хубист, чизеро намебинад. Ин ки мегӯяд:

*Он кас, ки туро дида бувад, эй дилбар,
Ў чун нигарад ба сӯи маъшуқи дигар?
В-аз дида ҳар он, ки кард сӯи ту назар,
Торик бубинад ба худо шамсу қамар [6, с. 1390].*

Ҳамин тариқ, бояд таъкид кард, ки Мавлоно дар боби ишқ, баҳусус дар заминаи таҷассуми симои Шамс аз зовияи худошиносӣ менигарад, ки дар зимни руҳияи баланди орифона эҷод шудаанд ва ин навъи рубоӣ аз нуқтаи назари шаклӣ ва мундариҷаи ғоявӣ падидаҳои нодири лирикӣ маҳсуб мешавад, ки шакл ба мундариҷа дар мутобиқати баланд баён мегардад.

Мавлоно, ки бо расидани ишқи Шамс озодиву истиқлоли фитриву фикрии хешро истиқбол кардааст, дар ҳоли беҳудиҳо бар ин ишқ аз дину мазҳаби худ канор намеравад, аммо ислому таслими хешро дар баҳои ин мавҷи шӯрандаи дунёбарандоз ба тавозун мегирад ва эҳсосоте, ки дарёфтааст бо ин ишқ дар қиёс гирифтааст ва онро, ки бартар бар тафохуми андешаву ангезаҳои хурофотӣ бор овардаанд, аз хеш дур афгандааст ва ба чуз ин ишқ, ки бар ҳақиқат аст, чизеро намепазирад ва дар зимн бар ин асос мефармояд:

*Мо ошиқи ишқему мусалмон дигар аст,
Мо мӯри заифему Сулаймон дигар аст.
Аз мо руҳи зарду ҷигари пора талаб,
Бозорҷаи қасабфурӯшон дигар аст [3, с. 1348].*

Дар ин рубоӣ “ошиқи ишқ”-у “мусалмонӣ”, ки дар баробари ишқ бар самимияти ошиқ кор дорад, “мӯри заиф”-у “Сулаймон”, “руҳи зард”-у “ҷигари пора” ба таносуби сухан бор овардааст, ки ба таъкид бар мақому манзалати ишқ аст, ки дар “бозори қасабфурӯшон фурӯхта намешавад ва дар баҳои “Қон” ба савдо гузошта мешавад, Албатта, муҳим савдои ишқ миёни ошиқ ва маъшуқа дар тасвири ҷолиб меояд, ки тариқи раддубадали онҳо чараён гирифтааст ва ин ҳам як навъ ифодагарӣ бар нозу истиғнои миёни ҳарду ҷонибро инъикос мекунад.

Арзишмандтарин маъниҳое, ки ашъори орифонаи Мавлоно, баҳусус рубоӣҳои ӯро дар робита бо муҳаббатӣ самимияти ӯ ба шамси Табрэзӣ дигаргунӣ бахшидааст, бешубҳа марбут ба ҳамин мавзӯ буда, самимияту садоқатеро, ки миёни ин ду чехраи фурӯзони ирфонӣ дар пай дорад, бештар рӯнамо мегардонад. Ин вазъ, албатта, дар сар то сари ашъори Мавлоно ба мушоҳида мерасад, аммо дар рубоӣҳои ӯ низ ҳаммонанд тавсифоти зиёде ба кор бурда шудааст, ки дарвоқеъ баёнгари ҳассосият ва дилбастагии шадиди ин шоири ориф маҳсуб гардидаанд. Баҳусус, тавсифи ҳолати фироқи хичрон аст, ки барои Мавлоно бештар таъсирбахш аст ва фуқату дурии Шамс, ки дар давоми дидорбиниву мулоқот ва билоҳира ғайб задани Шамс аз пеши Мавлоно хеле лаҳзаҳои таъсирбахшу асаркунандаро дар рӯзгори Мавлоно ба бор овардааст, ки ин ҳамаро метавон заминаи таассуроти Мавлоно барои бардошт ба маънавияти ишқи ирфониву амалии ӯ унвон кард. Бозтоби чунин таассуротро месазад дар рубоии зерин ба мушоҳида гирифт, ки дар робита ба фироқи Шамс мегӯяд:

*Умрест надидаем гулзори туро,
В-он наргиси пурхумори хаммори тро.
Пинҳон шудай зи халқ монанди вафо,
Дерест надидаем рухсори туро [5, с. 1316].*

Дар ҳоле ки ба рӯзгори Мавлоно ва дарвоқеъ рӯёруи ӯ бо Шамс тавачҷух мекунем, мебинем, ки дар миёни ин ду инсонӣ одӣ, аммо мутафаккирони тафсиргари маънии ишқ бештар ва амиқ назар мекунем, мебинем, ки то чи ҳадд ба ҳиссиёти хеш ва робитаҳои ҳиссӣ бар ишқ пойбанд будаанд, ки дар намунаи ибрат будани хеш, дигаронро таълими ишқу ошиқӣ кардаанд. Чунин падидаҳои воқеиятро метавон дар аввалу анҷоми ин эҳсосот ва ҳолати руҳии Мавлоно бар асари хичрату фироқи Шамс, ки бо ишқ даровехтаву даромехта ва дар ҳоли маҳву ҳулул ёфтани ҳарду тан ба кор омадааст, дар рубоии зерин ба мушоҳида мегирем. Ин, ки мегӯяд:

*Авал ба ҳазор лутф бинвохт маро,
Охир ба ҳазор гусса бигдохт маро.
Чун муҳраи меҳри хеш мебохт маро,
Чун ман ҳама ӯ шудам, барандохт маро [3, с. 1312].*

Яъне, Мавлоно дар ин рубой сурати аввалу анҷоми ин ишқро менамояд, ки ўро чун мурғи озод ба дом мекашад ва дар охир боз ҳам бо аз кафи хеш раҳо кардани он тақдир ва сазо медиҳад.

Мавлоно дар арсаи шеър ҳам ба сурати ориф ва ҳам дар ҳоли як фалсафӣ ворид мешавад, аз шӯру валвалаи ишқу ошиқӣ, бо ин бархурдориҳо шоир шудааст. Чунон ки ашъораш молотомол ба ҳаяҷонҳои руҳониву хостаҳову ормонҳои ботинии ӯ саршор омадаанд.

Бо тавачҷуҳ бар ин ҷанбаҳои шеъронарии Мавлоно, ки бо иртибот бар маънии «Шамс» дар ғазалиёт, тарҷеот, маснавиёт ва билхоса рубоии ӯ инъикос ёфтаанд, месазад ба чунин таассуроти бардоштнамуда эътимод қоиладар.

Дар робита яке аз мавлоношиносони маъруф Абдулҳусайни Зарринқуб қайд кардааст, ки: «Бо ин ҳама, шӯри ишқ ўро ҳам фалсафӣ кардааст, ҳам шоир. Шеър меғӯяд ва дар он ҳамон ҳаяҷонҳои руҳонии хеш, балки андешаҳои фалсафии худро низ баён мекунад» [2, с. 178].

Ҳамин тавр, рубоии Мавлоно дар мавзӯҳои гуногуни зиндагӣ гуфта шудаанд, ки бо овардани ҳамин мисолҳо кифоят мекунем.

Забони рубоии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мисли дигар ашъори лирикӣ ва насраш хеле равшану мавзун аст ва аз нигоҳи бадеият дар рубоӣҳо қофияҳои сареҳи яктаркиба ва дутаркиба ва радифҳои содаву мураккаб қорбаст гардидаанд, ки: ”Забони рубоии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мисли дигар ашъори лирикӣ ва насраш хеле равшану салис аст ва аз нигоҳи бадеият дар рубоӣҳо қофияҳои сареҳи яктаркиба ва дутаркиба ва радифҳои содаву мураккаб қорбаст гардидаанд. Тавре баён намудем, аз Мавлоно то замони мо 1659 рубоӣрасидаанд ва шояд миқдори рубоии ӯ аз ин бештар бошад, ки тадқиқоти матншиносӣ нашудаанд ва дар саҳифаҳои осори дигар маҳфуз мондаанд. Мавлоно тавонистааст, ки дар ин ҷаҳон мисраъҳо як ҷаҳон андешаи баланди худро дар мавзӯҳои муҳталиф бозгӯй кунад” [7, с. 163].

Симои Шамси Табрезӣ дар рубоии Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ на ҳамчун шахсияти таърихӣ маҳдуд, балки ҳамчун воқеияти ирфонӣ ва рамзи ҳақиқати мутлақ таҷассум ёфтааст. Балхӣ симои Шамсро тавассути мафҳумҳои ишқ, нур, оташ, офтоб ва мастӣ тасвир карда, ўро маркази таҷрибаи ирфонӣ худ қарор медиҳад. Муносибати Балхӣ бо Шамс дар қолаби рубой ба шакли гуфтугӯи ботинӣ, фано дар маҳбуб ва ваҳдати ошиқу маъшук инъикос меёбад. Аз ин лиҳоз, симои Шамс дар рубоии Балхӣ дорои хусусияти рамзӣ ва умумиирфонӣ буда, таҷассумгари марҳалаи олии сулуки маънавӣ ва пояи ташаккули ҷаҳонбинии ишқ меҳвари шоир маҳсуб меёбад.

Адабиёт

1. Гузидаи ғазалиёти Шамс. (Маҷмуи ғазалҳои Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ). Таҳияи Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. - Техрон, 1367. - 324 с.
2. Зарринқуб, Абдулҳусайн. Бо қорвони ҳулла. – Душанбе: Пайванд, 2004. - 136 с.
3. Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. Кулӣёти Шамси Табрезӣ. – Техрон: Муассисаи интишороти «Амири қабир», 1372. – 1316 с.
4. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Девони Қабир. Ҷ. 1. Душанбе: Ирфон, 1989. - 430 с.
5. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Девони Қабир. Ҷилди 2. Душанбе: Ирфон, 1991. - 510 с.
6. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Рубоӣёт. - Душанбе: Маориф, 1990. - 160 с.
7. Норова, Г. Мундариҷаи рубоии Ҷалолиддини Балхӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2018. - №4 (76). - С. 161-164.
8. Салими Хатлонӣ. Сарфарози ишқ... Дар фарози ишқ... Душанбе: Матбуот, 2024. - 512 с.
9. Саҷҷодӣ, Саидҷаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ. Техрон, “Таҳури”, 1370. - 814 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. -М.: Советская энциклопедия, 1969. - 951 с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. -М.: Советская энциклопедия, 1969. - 947 с.
12. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 2. -Душанбе: Сарредаксияи ЭСТ, 1989. - 560 с.
13. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 3. -Душанбе: Сарредаксияи ЭСТ, 2004. - 521 с.

ТАСВИРИ СИМОИ ШАМС ДАР РУБОИЁТИ ҶАЛОЛИДДИН МУҲАММАДИ БАЛҲӢ

Маълум аст, ки дар адабиёти форсӣ тоҷикӣ жанри рубой ҷойи хоса дорад ва то ба замони мо расидааст, ки дар маҷмӯи фароғири мавзӯву масъалаҳои гуногуни зиндагӣ ва рӯзгори башарият мебошад. Муаллиф дар мақолаи худ зерини “Тасвири симои Шамс дар рубоии Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ” ба таҳқиқи тасвири симои Шамсиддини Табрезиро дар рубоии Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ ҳамчун рамз баррасӣ намудааст. Пажӯҳишгар бо таъкиди матнӣ ва маъношиносии рубоӣёт нишон медиҳад, ки Шамс дар осори Мавлоно на танҳо ҳамчун шахсияти

таърихӣ, балки чун рамзи ишқи илоҳӣ, ҳақиқати мутлақ ва инсонӣ комил таҷассум ёфтааст. Дар мақола равобони руҳию ирфонӣ Мавлоно ва Шамс баррасӣ гардида, нақши Шамс дар таҳаввули ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ ва худошиносии шоир таҳлил мешавад. Таъкид мегардад, ки ишқ дар рубоӣҳои Мавлоно, баҳусус ишқ ба Шамс, моҳияти маънавию ирфонӣ дошта, воситаи расидан ба ваҳдат, фано ва маърифат аст.

Калидвожаҳо: Мавлоно, рубоӣ, рамз, шамс, мавзӯ, ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ, ваҳдат.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ОБРАЗА ШАМСА В РУБАЙЯТАХ ДЖАЛОЛИДДИНА МУХАММАДА БАЛХИ

Известно, что в персидско-таджикской литературе жанр рубаи занимает особое место и дошёл до нашего времени, являясь в целом, всеобъемлющим из различных тем и вопросов жизни и быта человечества. В своей статье под названием "Изображение образа Шамса в рифмах Джалаладдина Мухаммада Балхи" автор рассматривает исследование изображения образа Шамсиддина Табрези в рифмах Джалаладдина Мухаммада Балхи как символа. Опираясь на текстологический и смысловедческий анализ рифм, исследователь показывает, что Шамс воплотился в работах Мавлоне не только как историческая личность, но и как символ божественной любви, абсолютной истины и совершенного человека. В статье рассматриваются духовно-мистические отношения между Мавлоной и Шамсом, анализируется роль Шамса в эволюции мировоззрения, самопознания и самопознания поэта. Подчеркивается, что любовь в рифмах Мавлоне, в частности любовь к Шамсу, имеет духовную и мистическую сущность и является средством достижения единства, разложения и просветления.

Ключевые слова: Мавлана, рубои, символ, Шамс, тема, мировоззрение, самопознание, единство.

THE DEPICTION OF THE IMAGE OF SHAMS IN THE QUATRAINS (RUBAIYAT) OF JALALUDDIN MUHAMMAD BALKHI

It is known that in Persian-Tajik literature the rubai genre occupies a special place and has survived to our time, being as a whole, comprehensive of various topics and issues of the life and life of mankind. In his article titled "Depiction of the Image of Shams in the Rhymes of Jalaladdin Muhammad Balkhi," the author reviews the study of the depiction of the image of Shamsiddin Tabrezi in the rhymes of Jalaladdin Muhammad Balkhi as a symbol. Based on the textual and semantic analysis of rhymes, the researcher shows that Shams was embodied in the works of Mavlono not only as a historical person, but also as a symbol of divine love, absolute truth and a perfect person. The article examines the spiritual and mystical relationship between Mavlono and Shams, analyzes the role of Shams in the evolution of worldview, self-knowledge and self-knowledge of the poet. It is emphasized that love in the rhymes of Mavlono, in particular love for Shams, has a spiritual and mystical essence and is a means of achieving unity, decay and enlightenment.

Keywords: Maulana, quatrain (rubai), symbol, Shams, theme, worldview, self-awareness, unity.

Дар бораи муаллиф

Холова Фарзона Раҳматуллоевна

Омӯзгори кафедраи назария ва таърихи адабиёт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: farzonaholova90@gmail.com

About the author

Kholova Farzona Rakhmatullovna

Lecturer of the Department of Theory and History of Literature

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: farzonaholova90@gmail.com

Об авторе

Холова Фарзона Раҳматуллоевна

Преподаватель кафедры теории и истории литературы

Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни

734003, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: farzonaholova90@gmail.com

АЗ ТАЪРИХИ ЧАШНИ САДА ВА ЭҲЁИ ОН ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Саид Н. С., Қосимӣ С. А.

*Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Сада дар қатори Наврӯз, Тиргон, Меҳргон ва Дайгон (Шаби чилла, Шаби Ялдо) яке аз ҷашнҳои бостонии халқи тоҷик аст, ки солҳои охир дар замони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мардуми шарифи Тоҷикистон онро бо шукуҳу шаҳомати хосса таҷлил карда, бад-ин минвол ин ҷашни куҳани азёдрафтаре аз нав эҳё ва зинда гардониданд. Тавре Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми телевизионӣ ба муносибати ҷашни Сада иброз доштанд, “ҷашнҳои миллии мо, ки аз қабри асрҳо ба замони мо расидаанд, ҳоло дар сатҳи давлатӣ, бо рангу ҷилои беҳтар ва бо шукуҳу шаҳомат таҷлил мегарданд. Зеро ин ҷашнҳо ёдгори аз ниёгони ориёии мо буда, мардуми тоҷик онро, аз ҷумла маросими Садаре бо вучуди нодида гирифтани монета эҷод карданҳои зиёд ҳамчун ҷузъи ҷудоинопазири хотираи фарҳангии ҷандинҳазорсолаи худ ва ба сифати дурдонаҳои гаронбаҳои маънавӣ ҳифз намудаанд” [9]. Ҳамзамон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд, ки «ҷашни Сада дар баробари Наврӯз, Тиргон ва Меҳргон яке аз унсурҳои муҳимтарини ҳастиву ҳувияти мо- тоҷикон маҳсуб шуда, гиромидошти он аз ҷумлаи роҳҳои муассири тақвияту густариши ҳештаншиносии ҳудогоҳии миллии мебошад» [6].

Чун ба устура ва ривоятҳои замони гузашта ва сарчашмаи маъхазҳои таърихӣ илмӣ назар меафканем, дармеёбем, ки Сада ҷашни оташ аст. Оташе, ки моро гарм сохта, равшанӣ мебахшад. Оташе, ки хомро пухта гардонид, сарморо ба гармо табдил медиҳад. Оташе, ки эҳтиромаш мекунем ва аз ӯ таманно дорем, ки “зардии рӯи моро гираду ба мо сурхии рӯи худро ҳада намояд”.

Оташ дар баробари хоку обу бод яке аз унсурҳои ҳастизо буда, пайдоиши онро ба Ҳушанги Пешдодӣ ва баъзан ба Фаридуни Фаррух нисбат медиҳанд. Оид ба таърихи пайдоиши ҷашни Сада фикрҳо ягона набуда, гуногунмазмун, мухталиф ва андешаангезанд. Чунончӣ, Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ дар “Шоҳнома”-и безавол дар қисмати “Подшоҳии Ҳушанг” оид ба бунёди ниҳодани ҷашни Сада ривоятҳои меоварад, ки Ҳушанг сангери гирифта, сӯи мор ҳаво медиҳад, вале санг ба мор нею ба санги дигар бархӯрда, оташ падида меояд:

*Яке рӯз шоҳи ҷаҳон сӯи кӯҳ,
Гузар кард бо чанд кас ҳамгурӯҳ.
Падид омад аз дур чизи дароз,
Сияҳрангу тиратану тезтоз.
Ду ҷашм аз бари сар чу ду ҷашма хун,
Зи дуди даҳонаш ҷаҳон тирагун.
Нигаҳ кард Ҳушанг боҳушу нанг,
Гирифташ яке сангу шуд пешчанг.
Ба зӯри каёнӣ биёзид даст,
Ҷаҳонсӯз мор аз ҷаҳончӯ бичаст.
Баромад ба санги гарон санги хурд,
Ҳам ону ҳам ин санг бишкаст хурд.
Фурӯге падид омад аз ҳар ду санг,
Дили санг гашт аз фурӯз озаранг.
Нашуд мор кушта, валекин зи роз,
Падид омад оташ аз он санг боз.
Ҳар он кас, ки бар санг оҳан задӣ,
Аз ӯ равшаной падид омадӣ.
Ҷаҳондор пеши ҷаҳонофарин,
Ниёиш ҳамекарду хонд офарин.
Ки ўро фурӯге чунин ҳада дод,*

*Ҳамин оташ он гоҳ қибла ниҳод.
Бигуфто: “Фурӯғест ин эзадӣ,
Парастид бояд, агар бихрадӣ”.
Шаб омад, барафрӯхт оташ чу кӯҳ,
Ҳамон шаб дар гирди ӯ бо гурӯҳ.
Яке ҷашн кард он шабу бода х(в)ард,
Сада номи он ҷашни Фархунда кард.
Зи Ҳушанг монд ин Сада ёдгор,
Басе бод чун ӯ дигар шаҳриёр [1, с. 43-44].*

Аз гуфтаҳои Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ бармеояд, ки оташ маъбуд нест, чӣ гуна ки оташпарастонро ба он муттаҳам кардаанд, ки гӯё “оташ маъбуди онҳост”. Чӣ гуна ки Каъба барои мусулмонон қибла аст, оташ низ барои оташпарастон ҳамин гуна мақомро доро будааст. Дар ин ҳолат “ривояти Мусо”-ро ба хотир бояд овард, ки Худованд дар шакли оташ ба ӯ зоҳир шуда буд, вале оташ барои Мусо маъбуд набуд.

Дар таърихи илму фарҳанги халқи тоҷик роҷеъ ба пайдоиши ҷашни Сада андешаҳои гуногуну мухталифи ҳақимон, адибону муҳаққиқон вучуд доранд, ки баръакси гуфтаҳои Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ мебошанд ё ба таъбири дигар, бо Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ ҳамфикр нестанд. Муҳаққиқи эронӣ Халил Ахавони Зинҷонӣ дар таърихи осори Шаҳмардон бинии Абулхайри Розӣ – “Равзат-ул-мунаҷҷимин” пайдоиши ҷашни Садаро аз Фаридун медонад. Ӯ чунин нигошта: “Сабаби ниҳодани Сада он буд, ки чун Фаридун мардуми Заҳҳокро ҳамегирифт ва укубат ҳамекард, чунонки мустачиб буд ва Заҳҳокро таббохе буд Армоил ном, ки мардумро куштӣ ва мағз берун овардӣ. (Фаридун) ӯро бигрифт ва фармуд, ки биёвезанд... Армоил гуфт: Ман некӯӣ бештар аз он натавонистам кардан, ки якеро ҷон боз додаме... пас, эй малик маро ба ҷон зиндагонӣ бахш... Фаридун шод шуд ва гуфт: “Ин ҳол чӣ гуна аст?”... “Инак, кӯҳи Дамованд паноҳи хеш карданд ва он ҷо мақом карда”. Фаридун гуфт: “Ман ба тани хеш биёям ва дурустии ин ҳол бикунам ва эшонро бубинам”. Иттифоқ чунин афтод, ки чун он ҷо расид, шаб буд. Армоил дар он вақт бифармуд, то дар ҳама ҷойгоҳ оташ карданд. Пас ҳар кӣ буд, рӯй ба оташ фурухтан ниҳоданд, то бисёре адади эшон пайдо омад. Фаридун инро ҷашне фармуд кардан ва расме шуд... Аммо баъзе шаби Озаррӯз (рӯзи нухуми моҳ аст)-и Баҳманмоҳ кунанд, ки панча ба Обонмоҳ бувад ва гӯянд: Бояд, ки то Наврӯз панҷоҳ шаб ва панҷоҳ рӯз монда бувад ва аз ин сабаб Сада хонанд. Аммо ин ҳеч нест, бояд, ки сад рӯз аз зимистон гузашта бувад, Обонмоҳ, Озармоҳ, Даймоҳ ва даҳ рӯз аз Баҳманмоҳ ва панча ба охири Исфандормуз бошад...” [4, с. 334-395].

Мутафаккири тоҷик Ҳаким Абурайҳони Берунӣ низ дар “Осор-ул-боқия” ин ривоятро оварда, навиштааст, ки “ин воқеа дар шаби даҳуми Баҳманмоҳ буд” ва ҳамзамон илова намудааст, ки “эшон (яъне, қавму қабилаҳои ориёнистабор) оғози зимистонро аз панҷ рӯз, ки аз Обонмоҳ бигузарад, мешумурданд. Ва охири зимистон даҳ рӯз, ки аз Баҳманмоҳ мегузашт, мешумурданд” [3, с. 248-249]. Аз ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки Сада ҷашни оташ буда, даҳуми Баҳманмоҳ баргузор мегардидааст.

Мутафаккири тоҷик Ҳаким Абурайҳони Берунӣ дар “Осор-ул-боқия” бевосита аз Сада ном нагирифтааст, вале дар “Китоб-ут-тафҳим”-аш савол медиҳад, ки “Сада чист?”, сипас дар шарҳи он чунин менигорад: “Обонрӯз аст аз Баҳманмоҳ. Ва он даҳум рӯз бувад. Ва андар шабаш, ки миёни рӯзи даҳум аст ва миёни рӯзи ёздаҳум оташро зананд ба говзу бодом ва гирд ба гирди он шароб хӯранд ва лавҳу шодӣ кунанд... Ва аммо сабаби номаш чунон аст, ки аз ӯ то Наврӯз панҷоҳ рӯз аст ва панҷоҳ шаб...” [2, с. 145].

Чӣ тавре ки мебинем, Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ пайдоиши Садаро ба Ҳушанг, вале Ҳаким Берунӣ ба Фаридун нисбат медиҳанд, ки ҳарду ҳолат низ аз ниҳоят қадимӣ будани ин ҷашн шаҳодат медиҳанд.

Сада аз ҷиҳати пайдоиш ҷанбаи асотирӣ ва аз айёми ҷашнгирӣ ҷанбаи тақвимиرو дорост. Муҳаққиқи эронӣ Меҳрдоди Баҳор доир ба ҷашни Сада менависад, ки “дар мутуни паҳлавии сосонӣ аз Сада ишорае нашудааст. Ин худ равшанкунандаи масъалаи тозаест ва он ки як решаи аёди бумӣ дар Эрон буда, саранҷом дини зардуштӣ Меҳргон ва Наврӯзро мепазирад, вале муҳтамалан иди Садаро чун ҷодуӣ мепиндошта, ворида дин накардааст” [4, с. 313].

Ба андешаи ӯ, “аммо таваҷҷуҳи он ба адади “сад” иттифоқе омиёна аст. Чунонки панҷоҳ рӯзу панҷоҳ шаби монда ба Наврӯзро “сада” фарз кардаанд. Ба гумони ман, “сада” аз решаи “sand”-и авестой аст, ба маънии “зоҳир шудан”. Хуршед пас аз ҷиҳил рӯз зоҳир мешавад” [4, с. 313]. Яъне, Хуршед дар рӯзи чилуми пас аз Шаби чилла (Шаби ялдо, дарозтарин шаби сол)

зоҳир мешавад. Ба андешаи ӯ, шаби чилла (Шаби ялдо) шаби тавлиди Хуршед аст. Чунонки кӯдаки навтаваллудро чил рӯз (чилла) ба касе нишон намедиханд, Хуршед низ чил рӯз нономоён аст ва рӯзи чилум зоҳир мешавад, ки ин зоҳиршавӣ ба 10-уми Баҳманмоҳ рост меояд.

Дар тақвими ниёгон ҳар рӯзи моҳ номи хоси худро дошт ва рӯзи нухум Озарид унвон дошт, ки муваккали он Озар – эзади оташ будааст ва дар ин шаб оташ меафрӯхтаанд. Ниёгони мо фасли зимистонро на аз Даймоҳ (Шаби чилла, Шаби ялдо), балки аз Обонмоҳ оғоз мекарданд. Рӯзи даҳуми моҳи Баҳман, ки “Обон” ном дошт, сад рӯз мешудааст. Ба ҳамин хотир, чашн барпо ва оин кардаанд ва онро “Сада” мегуфтаанд. Оташафрӯзӣ дар чашни Сада нишонаи шодиву нишот аст, ки сардтарин ва дарозтарин шабҳои зимистон паси сар шуданд.

Чун ба тақвими мардумӣ таваҷҷуҳ мекунем, монандие ба гуфтаҳои болоӣ ба назар мерасад: мардуми мо ҳоло ҳам зимистонро ба чиллаи калон (40 рӯз), чиллаи хурд (20 рӯз), 18-и бузкуш (18 рӯз) ва 12-и кабки рав (12 рӯз) ҷудо мекунанд. Дар ҳақиқат дар чиллаи калон шабҳо оҳиста – оҳиста кӯтоҳ шуда, рӯзҳо дароз шудан мегиранд. Мардум аз сармо, норасоии ғизо ҳам, барои одамон ва ҳам барои чорво азоб кашада, орзуи омадани баҳор, айёми гармӣ, оғози кишту кор ва сабзидани сабзаро мекарданд ва бо расидани баҳор зиндагиашон руҳу равони тоза мегирӣфт. Аз ин хотир, тамомшавии чиллаи калонро хуш пазируфта, шодмонӣ мекарданд, ки сардтарин ва душвортарин рӯзҳову шабҳои сармо паси сар шуданд.

Чиллаи хурд 20 рӯз аст, вале онҳоро наметарсонад, агарчӣ дар баъзе мавридҳо дар сардӣ аз чиллаи калон мегузаронад. Андешаи мардумро ба хотир биёрем, ки чиллаи хурд гуфтааст: “Агар ман сохти акаам калон мешудам, курраро дар шиками модараш хушк мекардам”. Ҳарчанд чиллаи хурд сардтар ҳам бошад, вале ҳаво рӯй ба беҳбудӣ мениҳад ва ба машоми мардум бӯйи баҳор мерасад. Шояд аз он сабаб бо хотимаёбии чиллаи калон чашни Садаро таҷлил мекарданд, ки гӯё бо фасли зимистон падруд мегуфтанд.

Ҳамин тариқ, чашни Сада чашни оташ, чашни зоҳиршавии Хуршед ва чашни падруди зимистон, чашни омодагии кишоварзон ба кишту кори баҳорӣ буда, аз як замон ба замони дигар ва аз як насл ба насли дигар гузашта, то ба имрӯз омада расидааст. Сада 30 январи солшумории мелодӣ, 10-уми Баҳманмоҳи яздиғурдӣ ё 10-уми Далвмоҳ баргузор мегардад. Сада чашни фаромӯшшудаи ниёгон аст, ки аз нав эҳё шуда, моҳиятан арҷгузорӣ ба фарҳангу суннат ва оину анъанаҳои ниёгон аст.

Донишманди тоҷик Ҳаким Абурайҳони Берунӣ инчунин доир ба масоили дигари чашни Сада менигорад, ки “пеш аз Сада рӯзест, ўро “Барсада” гӯянд ва низ “Навсада”. Ва ба таҳқиқ надониستم аз вай чизе” [2, с. 145]. Пас маълум мешавад, ки чашни Сада як рӯз набуда, оину одат ва рамзу тааммули ҳосе низ доштааст, ки Ҳаким Берунӣ бо таассуф “надониستم аз вай чизе” гуфтааст. Чунонки ишора шуд, як рӯз пеш аз обонрӯз озаррӯз аст ва шояд рӯзи оташ марбути ин рӯз бошад. Чун обу оташ ё оташу об, ки дар дигар чашнҳои аҷдодӣ низ аносири оину суннатҳои чашнӣ махсуб мешаванд.

Сада дар замони Сомониён ва баъдтар дар замони Ғазнавиён бо шукуҳи хос чашн гирифта мешудааст. Ҳамзамон таҷассуми тасвири он дар ашъори шуарои ин даврон – Адиб Собир, Унсурӣ, Манучехрии Домғонӣ ва Фарруҳӣ ишора ба маълумоти болоӣ кардаанд, ки намунаи аз онҳо бад-ин рақаманд:

Аз Адиб Собир:

*Ба оини Сада шодбош сар кун,
Ки ин расм аз русуми бостонист.
Муборак бод ин чашни каёнзод,
Бар он к-ӯ дар танаи хуни каёнист.
Сада ин чашни фаррухфоли фирӯз,
Намоде аз суруру шодмонист.
Сада ин ёдгори аҳди дерин,
Фурӯғаш зинда, номаш ҷовидонист [1, с. 81].*

Аз Унсурӣ:

*Сада чашни мулуки номдор аст,
Зи Аффридуну аз Чам ёдгор аст [1, с. 80].*

Аз Манучехрии Домғонӣ:

*Чашни Сада, амиро, расми кибор бошад,
Ин оини Каюмарс, Исфандиёр бошад.*

Аз Фаррухӣ:

*Сада омад, ки туро мужда диҳад аз Наврӯз,
Мужда бипиру бидеҳ хилъату кораи ба тароз.*

Феълан, ки мо дар замони озоду ободи Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон арзи ҳастӣ мекунем, бо талошҳои ҳастагинопазири фарзанди баруманди халқи тоҷик- Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба асли хеш баргаштем ва таъриху фарҳанги гузаштагони хешро, ки бо садҳо орзую умед ва ҳадафҳои нек ба мо мерос гузошта буданд, аз фаромӯшхонаи таърих ногузир зинда ва эҳё карда истодаем. Зиеда аз ин мо вазифадор ҳастем, ки ба хотири ташаккули ваҳдати миллӣ ва ягонагии якпорчагии Тоҷикистони азиз, гузашта аз ин, ба хотири рушду нумуи худшиносии миллӣ ва ифтихори ватандӯстии ҷавонони Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эҳё намоем ва ба онҳо арҷ гузорем. Хусусан эҳёи ҷашнҳои бузурги миллӣ, аз қабили Наврӯз, Тиргон, Меҳргон, Сада ва Дайгон корест бузург ва муқаддас. Ҳамзамон оташи хомӯшшудаи ниёгонро барафрӯхтан, фурузон кардан ва шуълавар намудан кори муқаддас ва қарзи вичдонии мо, тоҷикон аст. Оташе, ки дили моро равшан сохта, роҳи худшиносии миллӣ, ифтихори ватандӯстӣ ва шаъну шарафи шахрвандии мо, тоҷиконро дар замони Истиқлоли давлатӣ тақвият мебахшад, маҳз эҳёи ҷашну маросими миллиамон мебошад.

Дар ин маврид Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид намудаанд: “Гузаштагони мо ҷашни Садаро ҳамчун падидаи кашфи оташ низ таҷлил мекардаанд. Яке аз сабабҳои ситоиши ин ҷашн дар осори шоирону адибони маъруфи мо низ аз ҳамин иборат мебошад. Зеро оташ на танҳо гармӣ мебахшад, балки рамзи рушной низ мебошад. Дар айёми Сада рӯзҳо торафт дароз ва шабҳо кӯтоҳ мешаванд. Яъне аз ҳамин шабу рӯзҳо пирӯзии равшанӣ бар торикӣ ва некиву нақӯкорӣ бар ҷаҳолату бадқирдорӣ оғоз мегардад, ки ин рамзҳо аз замонҳои хеле қадим ҳамчун ҷузъи ҷаҳонбиниву ҷаҳоншиносии мардуми мо пазируфта шудаанд” [8].

Ба ҳамин хотир, 2 августи соли 2011 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рӯзҳои ид» қабул ва мавриди истифода қарор дода шуд. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии таҷлили рӯзҳои идро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд. Баъдтар, 2 январи соли 2018 ба қонуни мазкур тағйирот ворид карда шуд ва 30 январ рӯзи “Иди Сада” эълон карда шуд, ки ин, албатта, ифтихори бузург дар роҳи эҳёи арзишҳои миллии тоҷикон мебошад.

Тавре ки мебинем, маҳз бо шарофати Истиқлоли давлатӣ ва бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон масъалаи ҳувияти миллӣ ва эҳёи гардидани таърихи қуҳан, алаҳхусус арзишҳои миллӣ — ҷашну маросим возеҳан рӯнамо гардид, ки яке аз онҳо ҷашни Сада мебошад. Ба таъбири соҳибсуҳане:

*Шукронаи ҷашни Сада имрӯз кунем,
Шукронаи Меҳргону Наврӯз кунем.
Шукронаи номи Пешво ҳар нафасе,
Шукронаи ин замони фирӯз кунем [10, с. 78].*

Бори аввал соли 1998 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хангоми суҳанронӣ ба ифтихори ҷашни Наврӯз аз ҷашнҳои дигари мардумӣ – Меҳргону Сада низ ҳамчун ҷашни миллии тоҷикон ёдовар шуда, баъдан соли 2006 ба муносибати “Соли тамаддуни ориёӣ” дар асарашон “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ” ҷашни Садаро ҳамчун мероси фарҳангии аҳди нахустулолаи ориёӣҳо – Пешдодиён зикр намуданд.

Сипас, шуруъ аз соли 2016 таҷлили ҷашни Сада дар Тоҷикистон бо шукуҳу шахомати хос истиқбол карда мешавад. Мардум дар гирди оташи Сада қорвони шодмонӣ доир намуда, ҳунармандон ҳунари худро намоиш медиҳанду раққосаҳову доирабадастон рақсу бозӣ мекунанд. Ҳамзамон навъҳои гуногуни ҳунарҳои мардумӣ, таомҳои миллӣ ва намоиши расму оинҳои миллӣ, асбобу анҷоми рӯзгор, асбобу анҷоми кишоварзӣ, техника ва механизмҳои кишоварзӣ омода карда шуда, ба маърази тамошо гузошта мешаванд, то ин шодмонӣ хурсандӣ зимистони сардро гусел намуда, барои бештар ҷаҳонро мунаввар намудани Хуршеди баҳорофар, омодагии кишту қор ва ояндаи дурахшони рӯзгор мадад расонад.

Дар ҷаласаи 18-уми Кумитаи байниҳукуматӣ оид ба ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддии ЮНЕСКО, ки аз 4 то 9 декабри соли 2023 дар Касанеи Ҷумҳурии Ботсвана баргузор гардид, аз Ҷумҳурии Тоҷикистон се унсури фарҳанги ғайримоддӣ баррасӣ ва тасдиқ карда шуд. Яке аз онҳо номинатсияи “Ҷашни Сада” (муштарақ бо Ҷумҳурии Ислонд Эрон) буд (инчунин номинатсияҳои “Донишу таҷрибаҳои анъанавии истеҳсоли матоъҳои атласу

адрас” (Тоҷикистон) ва “Тазҳиб – санъати зарҳалкорӣ” (муштарак бо кишварҳои Эрон, Озарбойҷон, Туркия ва Узбекистон)).

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамзамон ба маврид таъкид менамоянд, ки “ин рӯйдоди муҳимми фарҳангӣ боиси ифтихори ҳар фарди худогоҳу ватандӯсти мамлакат ва гувоҳи равшани инсонмехварии ҷашнҳои миллии мо мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ мо бояд арзишҳои миллии худро, ки ҷашнҳои миллий ҷузъи муҳимми онҳо мебошанд, ҳифз карда, барои боз ҳам таҳкиму густариш ёфтани онҳо муосидат намоем” [6]. Воқеан, ин амал боиси хушнудӣ ва сарфарозист, ки дар замони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷлили ҷашни Сада бори дигар эҳё ва зинда гардида, мардум метавонад онро бо хушнудӣ пешвоз гиранд ва аз он ҳамчун ҷашни миллии халқи худ ифтихор намоянд.

Адабиёт

1. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷилди 1. – Душанбе, 1964. – 454 с.
2. Берунӣ А. *Китоб-ут-тафҳим*. – Душанбе, 1973. – 285 с.
3. Берунӣ А. *Осор-ул-боқия*. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
4. Наврӯз (бо кӯшиши Али Деҳбошӣ). – Теҳрон: Афкор, 1337.
5. Паёми шодбоиши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати ҷашни Сада, 30.01.2021.
6. Паёми шодбоиши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати ҷашни Сада, 28.01.2024.
7. Раҳимӣ Д. Сада – ҷашни гармию нур. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 158 с.
8. Табрикоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати ҷашни Сада, 26.01.2019.
9. Табрикоти телевизиони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати ҷашни Сада, 29.01.2018.
10. Чорҷашн / мураббӣ: С. А. Қосимӣ, С. З. Зайдуллозода. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айни, 2025. – 102 с.
11. Шабонӣ Ризо. *Одоб ва русуми Наврӯз*. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 236 с.

АЗ ТАЪРИХИ ҶАШНИ САДА ВА ЭҶӢИ ОН ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Мақола ба таҳқиқи таърихи пайдоиш, моҳияти асосӣ ва эҷи ҷашни бостонии Сада дар даврони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллифон дар асоси сарчашмаҳои муътамади таърихӣ адабӣ, аз ҷумла «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ ва «Осор-ул-боқия»-и Абурайҳони Берунӣ, фарзияҳои гуногуни пайдоиши оташ ва иртиботи онро бо подшоҳони пешдодӣ — Хушанг ва Фаридун мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар мақола Сада ҳамчун рамзи пирузии рӯшноӣ бар ториқӣ, кашфи оташ ва оғози омодагии кишоварзон ба кишти кори баҳорӣ маънидод мегардад. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши созандаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар амри зинда гардонидани ин суннати ниёгон ва додани мақоми давлатӣ ба он зоҳир шудааст. Инчунин, дар мақола аҳамияти ба рӯйхати мероси фарҳангии ғайримоддии ЮНЕСКО ворид гардидани ҷашни Сада ҳамчун дастоварди бузурги фарҳангии тоҷикон дар сатҳи байналмилалӣ таъкид мешавад. Мақола барои муҳаққиқони соҳаи таърих, фарҳангшиносӣ ва доираи васеи хонандагон тавсия мегардад.

Калидвожаҳо: Сада, оташ, Хушанг Пешдодӣ, Абурайҳони Берунӣ, «Шоҳнома», хувияти миллий, ҷашнҳои бостонӣ.

ИЗ ИСТОРИИ ПРАЗДНИКА САДА И ЕГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Статья посвящена исследованию истории возникновения, мифологической сущности и возрождения древнего праздника Сада в эпоху Государственной независимости Республики Таджикистан. Авторы на основе достоверных исторических и литературных источников, в том числе «Шахнаме» Хакима Фирдоуси и «Осор-ул-боқия» Абурайхана Бируни, рассматривают различные гипотезы происхождения огня и его связь с пешдадидскими царями — Хушангом и Фаридуном. В статье Сада интерпретируется как символ победы света над тьмой, открытия огня и начала подготовки земледельцев к весенним полевым работам. Особое внимание уделяется созидательной роли Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона, в деле оживления этой традиции предков и придания ей государственного статуса. Также подчеркивается значимость включения праздника Сада в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО как великого культурного достижения таджиков на международном уровне. Статья рекомендуется исследователям в области истории, культурологии и широкому кругу читателей.

Ключевые слова: Сада, огонь, Хушанг Пешдадид, Абурайхан Бируни, «Шахнаме», национальная идентичность, древние праздники.

FROM THE HISTORY OF THE SADA FESTIVAL AND ITS REVIVAL IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article is devoted to the study of the history of origin, mythological essence, and revival of the ancient Sada festival during the era of State Independence of the Republic of Tajikistan. Based on reliable historical and literary sources, including the "Shahnameh" by Hakim Ferdowsi and "Osor al-boqiya" by Abu Rayhan Biruni, the authors examine various hypotheses regarding the origin of fire and its connection with the Pishdadid kings — Hushang and Fereydun. In the article, Sada is interpreted as a symbol of the victory of light over darkness, the discovery of fire, and the beginning of farmers' preparations for spring sowing. Special attention is paid to the constructive role of the Leader of the Nation, Honorable Emomali Rahmon, in reviving this ancestral tradition and granting it official state status. Furthermore, the significance of including the Sada festival in the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity is emphasized as a major cultural achievement of the Tajiks on an international level. The article is recommended for researchers in the fields of history, cultural studies, and a wide range of readers.

Keywords: Sada, fire, Hushang the Pishdadid, Abu Rayhan Biruni, "Shahnameh", national identity, ancient festivals.

Дар бораи муаллифон

*Саид Нуриддин Саид
Узви вобастаи Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон, профессор
734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
х.Рӯдакӣ, 33*

Об авторях

*Саид Нуриддин Саид
Член-корреспондент Национальной
академии наук Таджикистана, профессор
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 33*

About the authors

*Said Nuriddin Said
Corresponding Member of the National
Academy of Sciences of Tajikistan, Professor
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33
Rudaki Avenue*

*Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир
Доктори илмҳои филологӣ, профессор
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х.Рӯдакӣ, 121
E-mail: hofiz200469@mail.ru*

*Косими Саади Абдулкадир
Доктор филологических наук, профессор
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: hofiz200469@mail.ru*

*Kosimi Saadi Abdulkodir
Doctor of Philological Sciences, Professor
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: hofiz200469@mail.ru*

ЖАНРИ ФАЛАК-МАДХИЯ ДАР АНЪАНАИ ФАЛАКИ ПОМИРӢ (ҲАЛЛИ КОМПОЗИТСИОНӢ-ДРАМАТУРГӢ)

Азизӣ Ф. А., Каримзода С. С.

Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т. Сатторов

Мардуми Бадахшон мусиқии зебои хеле ғановатмандро офаридааст. Он яке аз шохаҳои устувори мусиқии суннатии тоҷик мебошад. Мусиқии помирӣ бо соҳҳои гуногуни мусиқӣ, услуби сарояндагиву навозандагӣ, лаҳну зарби хосса, мусиқии рангини фолклорӣ, ки тибқи радабандии Ф.М. Кароматов ҳам маросимӣ ва ҳам берун аз онро дар бар мегирад [10; 11] ва мусиқии касбӣ муаррифӣ гардида, то имрӯз ҳамаи дорони бисёрасраи худро ҳифз менамояд [12, к.1, с. 5-23]. Дар баробари ин, хусусан, бо густариш ёфтани ғазалхонӣ дар минтақаи Бадахшон, жанрҳои мусиқие ташаккул ёфтаанд, ки бар ғановатмандии мусиқии помирӣ афзудаанд.

Яке аз жанрҳои хеле қадими мусиқии Бадахшон Фалак маҳсуб меёбад. Ин жанр бо кулли мусиқии суннатии помирӣ ҳамқадам ривочу равнақ ёфта, имрӯз ҳам навҳои фолклорӣ ва ҳам навҳои касбиро дар бар мегирад [2, с.78-89]. Таълимгоҳи фарҳангӣ-ичтимоие, ки дар тури асрҳо ҳамаи хунаҳои бадеӣ, аз ҷумла, фалакхониро ҳифз мекарду рушд меод, барои мусиқии тоҷик мактабҳои авлодии фалакхонии устод-шогирд мебошанд ва мусиқии помирӣ дар ин ҷараён истисно нест [2, с. 116-146].

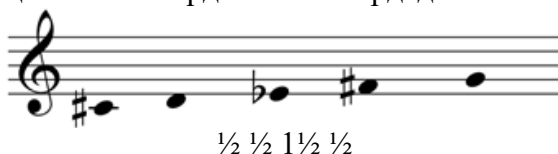
Мақолаи мазкур ба жанри касбии фалаки помирӣ – Фалак-Мадҳия бахшида мешавад. Фалак-Мадҳия бо ворид гардидани ғазалхонӣ ба Фалак ба вучуд омадааст [2; 13; 14]. Унвони дуҷанбайи далолати аз ду манбаъ сар задани он аст. Аз ҷиҳати забону василаҳои ифодаи мусиқӣ он унсурҳои услуби фалакхонӣ, мазмунан – васфи Худову Расул ва Муҳаммад пайғамбарро (с.а.с.) дар бар гирифтааст [2; 13, с. 68-69; 15, с.185-194]. Фалак-Мадҳия ду анъанаи асосии сарояндагии суннатӣ – рубоихонӣ ва ғазалхониро фаро мегирад. Жанри силсилагии Фалак-Мадҳия ашъори гуногуни назми классикии форс-тоҷик, аз қабилҳои мадҳия ва маснавӣ дар бар гирад ҳам, жанрҳои асосии шеърӣ он ғазал ва рубоӣ мебошанд.

Дар пайдоиш ва раванди ташаккул жанри Фалак-Мадҳия дар асоси ду жанри мусиқӣ, ки дар мусиқии суннатии тоҷик зерҳои унвонҳои «наът» ва «фалак» маълуманд, пайдо шудааст. Мазмунан ба мавзӯи динӣ пайвастагӣ дорад, вале он жанри қорӣ-амалии динӣ нест ва дар ягон маросими динӣ вазифаи амалиро бар дӯш надорад. Васфи Худову Расул ва Муҳаммад пайғамбар (с.а.с.) дар он ба маънои васфи волоияти маънавӣ баробар аст. Аз ин ҷиҳат он ҳамеша жанри дунявӣ маҳсуб меёбад, ки одоби зебоишиносӣ, фалсафаи бузургии зиндагӣ, маънавияти волоро васф менамояд [2, с.78-89]. Фалак-Мадҳия – жанри мусиқии касбии дунявӣ, ба рушду ривочӣ зехни инсон равона карда шудааст. Он инсонро ба сӯи маънавият даъват мекунад.

Фалак-Мадҳия жанри мураккаби анъанаи фалаки помирӣ маҳсуб меёбад. Он ҳамеша силсилаи овозӣ аст ва панҷ қисми таркибиро дар бар мегирад. Дар он қисмҳои озода (бидуни вазну қолабзарб, ки нишондоди шаклҳои қушоанда) ва қисмҳои дорои қолабзарб (шаклҳои пӯшида) пайиҳам омадаанд. Унвонҳои ин қисмҳои таркибӣ чунинанд: Зилобам (к.1), Пастубаланд (к.2), Ҳайдарӣ (к. 3), Фалак (к.4) ва Ситоиш (к.5).

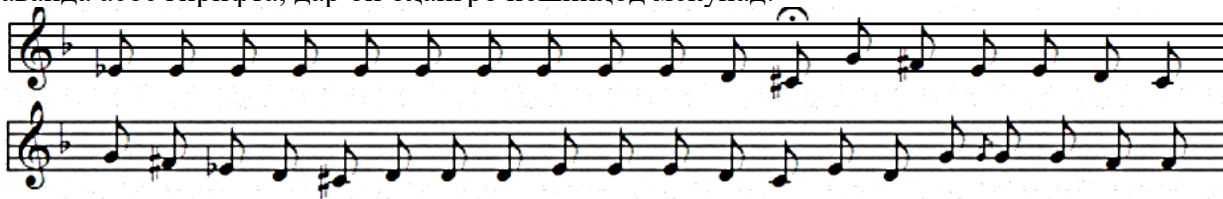
Зилобам, қисми якуми силсилаи Фалак-Мадҳия, наъби фалаки озода аст. Ба ҳайси матни шеърӣ дар он ғазал истифода бурда мешавад. Нуфузи ғазал ба ҷараёни шаклсозии Зилобам муваҷҷиҳ аст. Ҳар як мисраи ғазал ба мисраҳои табдил ёфта, банди оҳангии композитсионӣ он ба байти ғазал баробар мешавад. Зилобами Фалак-Мадҳияи интихобии мақолаи мазкур бар ғазали Чалолитдини Балхӣ «Бишонидаам, ки азми сафар мекуни, макун» аст. Он дар баҳри *раҷази мусаммани маҳбуни маҷбуб* асос мегирад. Сохтори асари мусиқӣ бандҳои композитсионӣ даромади соӣ, сархат, нимаҷ, авҷ ва фаровардро дар бар гирифтааст. Мутобиқшавии байтҳои ғазал ба бандҳои композитсионӣ гуногун аст.

Даромади соӣ дар дараҷоти пентахордӣ оғоз мегардад:

Мисоли 1. Дараҷоти даромади соӣ.

Оҳанги асосиро ибораоҳанги поёнраванда ташкил додааст. Феълан, он шакли поёнравандаи қисми поёнии дараҷоти асосӣ мебошад. Вале ин ҷо он дар аввал трихорди *гиреҳбандаки аслпарда* (истилоҳи Ф.А.Азизӣ)-ро дар шакли поёнраванда нишон дода, онро бо фермата хотима медиҳад. Сониян, дараҷоти пентахорди поёнии дараҷотро дар шакли поёнраванда асос гирифта, дар он оҳангро пешниҳод мекунад:

Мисоли 2. Оҳанги асосии даромади созӣ.

Ин ибора дар Зилобам нақши муҳимро мебозад. Бо он даромади созӣ дараҷоти Зилобамро бо самти ба ин жанр хосса муаррифӣ кардааст.

Сархат – байти якуми ғазал

Бишнидаам, ки азми сафар мекунӣ, макун,

Меҳри ҳарифи ёри дигар мекунӣ, макун.

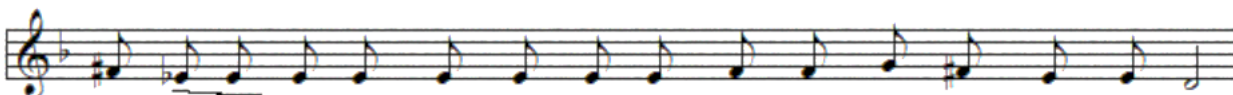
– – V – / V – V – / – – V – / V –

мустафъилун/мафъълун/ мустафъилун/фаъал

I.1.

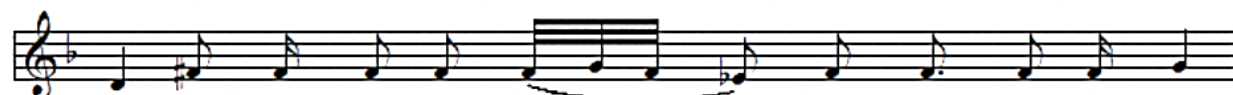

Биш - ни - да - ам, ки аз - ми са - фар ме - ку - нӣ,

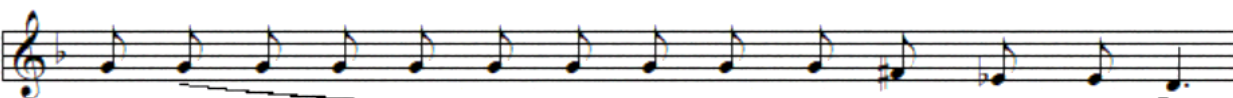

ма - кун,

I.2.

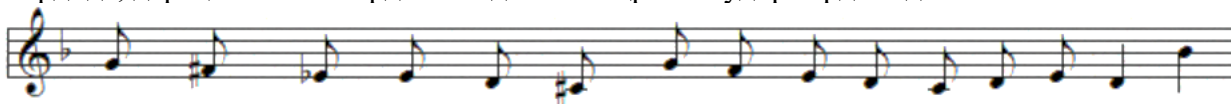
Меҳ - ри ҳа - ри - фи ёри ди - гар ме - ку - нӣ,

ма - кун.

Мисоли 3. Сархати Зилобам.

Ҳар як мисраоҳанги сархат бо ибораи поёнраванда хотима меёбад. Он ба иборое, ки дар муқаддимаи созӣ ҷо дошт, наздик аст. Фарқият дар дараҷоти тетраҳордӣ ва кашиши овозии хотимадиҳандаи мисраоҳанг мебошад. Дар охири сархат ин ибора якбора бо ҷаҳиши секстой васеъ гардида, дараҷоти гексахордӣ банди нимаҷро намудор гардонидааст:

Мисоли 4. Хотимаи созии Зилобам.

Банди нимаҷро аз ҳамин ҷаҳиши секстой оғоз мегардад. Аз ин маълум мегардад, ки хотимаи созии Зилобам функцияи васли қисмхоро бар уҳда дорад.

Нимаҷро – байти дуюм

Ту дар ҷаҳон ғарибиву иззат чӣ мекунӣ,

Қасди кадом хастаҷигар мекунӣ, макун.

II.1.

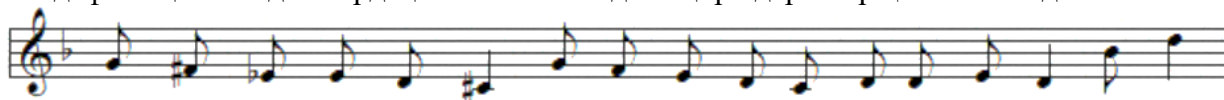

II.2.

Қас-ди ка-дом хас-та чи-гар ме-ку - нй, ма - кун.
Мисоли 5. Нимаҷи Зилобам.

Ин дафъа оҳангбандак пардаҳои болоии банди авҷиро дар охир қабз мезанад:

Мисоли 6. Мисраоҳанги охирини хотимаи созии нимаҷ.

Банди авҷи Зилобам се байти ғазалро дар бар гирифтааст. Байтҳо ба се хатҳои оҳангӣ мутобиқ шуда, сохтори сеҳатаи банди авҷиро ташаккул додаанд. Барои таҳлили мушаххас, шартан онҳоро авҷ-ибтидо, авҷ ва авҷ-фаровард меномем.

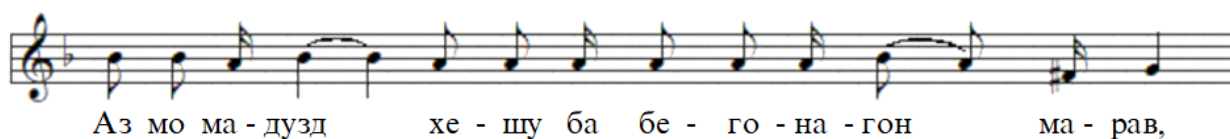
Авҷ-ибтидо – байти сеюм

Аз мо мадузд хешу ба бегонагон марав,

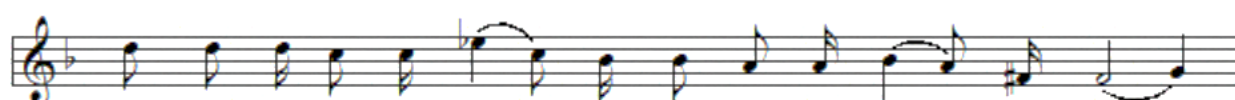
Дуздида сӯи ғайр назар мекунӣ, макун.

Хати якуми авҷ аз бандҳои қаблӣ аз ҷиҳати регистр болотар ҷойгир шуда, аз ҳисоби фарогирии садоҳои болоӣ майдони садои оҳангиро васеътар мегардонад:

III.1.

III.2.

Дуз - ди - да сӯ - и ғайр на - зар ме - ку - нӣ, ма - кун.

Мисоли 7. Хати аввали банди авҷӣ.

Оҳангбандак бо ибораи поёнраванда ва бо фарогирии дараҷаҳои тетраҳорди поёни ва дараҷаи поёнии воридотӣ диапазони авҷро аз аввал пурратар гардонда, аслпардари таҳким мебахшад:

Мисоли 8. Оҳангбандаки хотимагии авҷ-ибтидо.

Авҷ – байти чаҳорум

Эй бартар аз вуҷуди Адам поя мар туро,

Аз хиттаи вуҷуд гузар мекунӣ, макун.

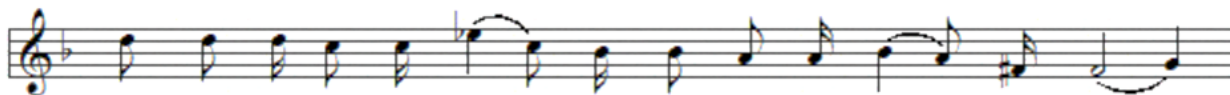
Авҷ якбора аз аслпарда дар октаваи болоӣ оғоз гардида, дар он ҷо муаррифӣ гардида (мисраоҳанги 1), оҳиста-оҳиста ба поён фаромада, дар миёнпарда қарор мегирад (мисраоҳанги 2) :

IV.1.

Эй бар-тар аз ву-чу-ди А-дам по-я мар ту-ро,

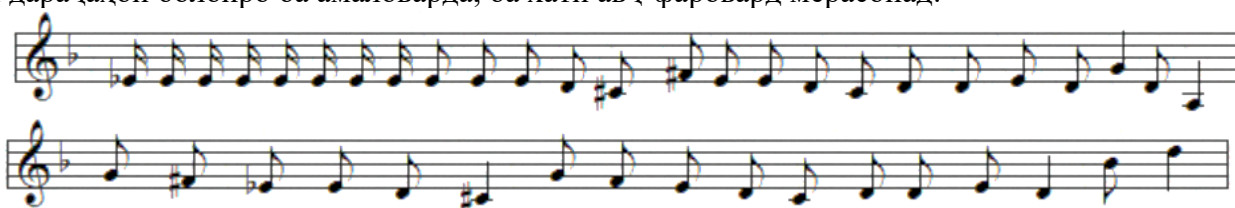
IV.2.

Аз хит-та-и ву-чуд гу-зар ме-ку-нӣ, ма-кун.

Мисоли 9. Хати дуҷуми авҷӣ.

Ҳамин тавр, дар мобайни банди авҷӣ қисми болоии дараҷоти лаҳнӣ нишон дода шудааст. Новобаста ба ин, оҳангбандаки баъдӣ бори дигар тавассути тетраҳорди поёнии дараҷоти умумӣ, онро ба аслпардаи октаваи поёнӣ меоварад. Ва баҳри иҷрои функсияи васлӣ қабзи дараҷаҳои болоиро ба амаловарда, ба хати авҷ-фаровард мерасонад:

Мисоли 10. Оҳангбандаки васлӣ дар авҷ.

Авҷ-фаровард – байти панҷум

Чун тоқати ақилаи Ушшоқ нестат,

Пас ақдро чу хира нигар мекунӣ, макун.

Мисраоҳанги аввал дорои ибораҳои созии мобайнӣ аст:

V.1.

Э, чун то-қа-ти а-қи-ла-и

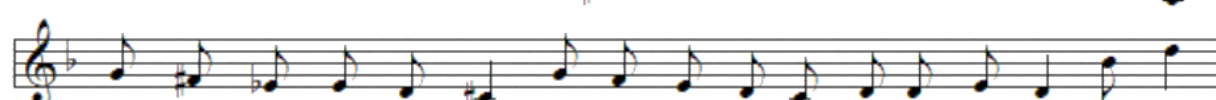
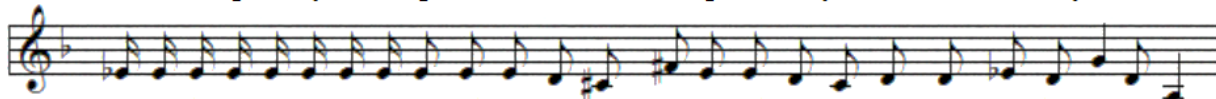

Уш-шоқ нес - тат,

V.2.

Пас ақл-ро чу хи-ра ни-гар ме-ку-нӣ, ма-кун.

Мисоли 11. Банди авҷ-фаровард бо оҳангбандак.

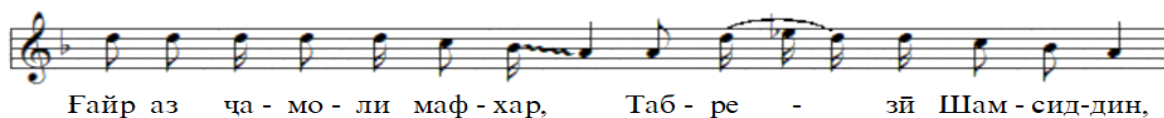
Фаровард – байти шашум

Ғайр аз ҷамоли мафхар, Табрезӣ Шамсиддин,

Ғарз-он ту бар ду қавн назар мекунӣ, макун.

Фаровард дар дараҷоти пурраи поёнраванда сохта шудааст:

V1.1.

VI.2.

Гар з - он ту бар ду қавн на-зар ме-ку - нй, ма-кун.

Мисоли 12. Фароварди Зилобам.

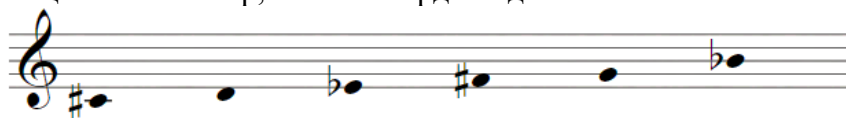
Бо ҳамин Зилобам хотима меёбад. Нишон додани дараҷоти пурраи лаҳнӣ дар фаровард маъноӣ иҷро кардани функсияи ҷамъбастиро дорад. Дар Зилобам дараҷоти лаҳнӣ якбора пешниҳод намегардад. Он тадриҷан, аз қисми поёни оғоз гардида, то охири асар пурра нишон дода шудааст: дараҷоти хати оҳангии банди сархат – пентахорди поёнии лаҳниро фаро гирифтааст:

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2}$

Мисоли 14. Дараҷоти сархати Зилобам.

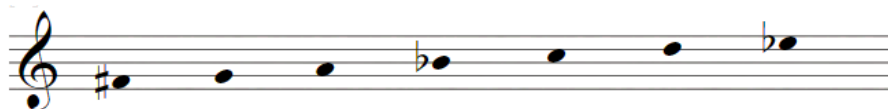
Дараҷоти нимаҷа каме васеътар, бо гексахорд омадааст:

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2}$

Мисоли 15. Дараҷоти нимаҷаи Зилобам.

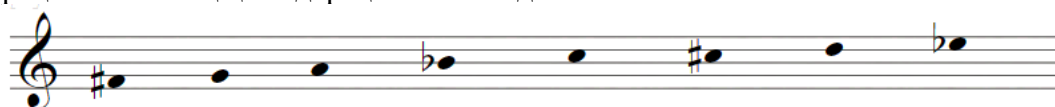
Хати авҷ-ибтидо аз дараҷаи III сар шуда, дар дараҷоти ҳафтдараҷаӣ – гептахорд асос гирифтааст:

$\frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} 1 1 \frac{1}{2}$

Мисоли 16. Дараҷоти авҷ-ибтидои Зилобам.

Ва дараҷоти хати авҷ ҳаштдараҷаӣ мебошад:

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$

Мисоли 17. Дараҷоти хати авҷӣ.

Дар хати авҷ-фаровард дараҷот доираашро васеъ гардонда, ба ёздаҳдараҷаӣ мерасад:

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2}$

Мисоли 18. Дараҷоти хати авҷ-фароварди Зилобам.

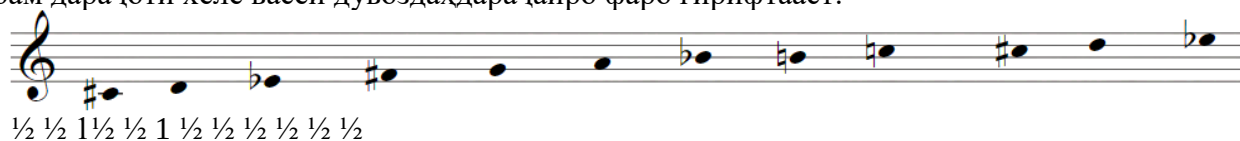
Ва, ниҳоят, хати фаровард дараҷоти Зилобамро дар оҳангии бештар поёнраванда нишон дода, онро ҷамъбаст кардааст:

$\frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2} \frac{1}{2} 1 \frac{1}{2}$

Мисоли 19. Дараҷоти фаровард.

Хамин тариқ, ба хатҳои оҳангии қисми якум – Зилобам, дараҷот тадричан чунин намудор гардидааст: дар сархат – пентахордӣ, нимаваҷ – гексахордӣ (шакли аз боло васеъшудаи дараҷоти сархат), авҷ – ёздаҳдараҷай ва дар фаровард – даҳдараҷай. Дар умум Зилобам дараҷоти хеле васеи дувоздаҳдараҷаиро фаро гирифтааст:

Мисоли 20. Дараҷоти Зилобам.

Дар ҷараёни композитсионии Зилобам нақши оҳангбандакҳо низ муҳим аст. Онҳо ҳамчун муқаддимаӣ (даромади соӣ) ва пайваस्तкунанда (байни сархат, нимаваҷ, авҷ-ибтидо, авҷ, авҷ-фаровард ва фаровард) омадаанд. Дар Зилобам оҳангбандакҳо асосан дар пентахордӣ поёнии лаҳнӣ асос ёфтаанд.

Мутобиқшавии бандҳо бо байтҳои ғазал чунин қарор гирифтааст:

- Сархат – байти якум
- Нимаваҷ – байти дуюм
- Авҷ – байти сеюм, байти чорум, байти панҷум
- Фаровард – байти шашум

Хусусияти Зилобам дар он аст, ки ба як байти ғазал як хати оҳангӣ мутобиқ карда шудааст. Ин аз он далоят медиҳад, ки ташаккули композитсияи Зилобам зери нуфузи сохтори ғазал ба амал омадааст. Ин нуфузи мустақим дар ҳамрадифии мисраоҳангҳо низ (ибораи хотимагии поёнраванда) хеле равшан ифода меёбад.

Пастубаланд, қисми дуюми силсилаи Фалак-Мадҳия, дар қолабзарби ҳамном – «пастубаланд» асос меёбад¹. Матни Пастубаланд ҳамеша ғазал аст. Дар мисоли мақолаи мо он бар ғазали Ҷалолиддини Балхӣ «*Чи тадбир, эй мусулмонон, ки ман худро намедонам*», баҳри ҳазаҷи мусаммани солим, аст.

Пастубаланд бо даромади соӣ оғоз мегардад, ки феълан як шакли гиреҳбандаки аслпарда (d²) аст. Дар қиёс бо Зилобам он бо оҳанги дигар ва дар регистри болоӣ қарор мегирад. Бинобар ин, ҳам аслпарда ва ҳам оҳанги он дар Пастубаланд дар ибтидо дар октаваи дуюм муаррифӣ гардидаанд:

Мисоли 21. Даромади соии Пастубаланд

Дараҷоти пентахордӣ он дорои секундаи афзуда аст:

Мисоли 22. Дараҷоти даромади соии Пастубаланд.

Ин навъи дараҷот, ҳарчанде айнани он нест, лек мушобеҳи дараҷоти муқоми чорум аст:

Мисоли 23. Дараҷоти муқоми чаҳорум.

Сархат – байтҳои якум ва дуюм

Банди композитсионии сархат ду хати оҳангиро дар бар гирифтааст. Дар он ба як байти

¹ Ин қолабзарбро дар минтақаи Кӯлоб «зарб» мегӯянд.

ғазал як хати оҳангӣ мутобиқ шудааст.

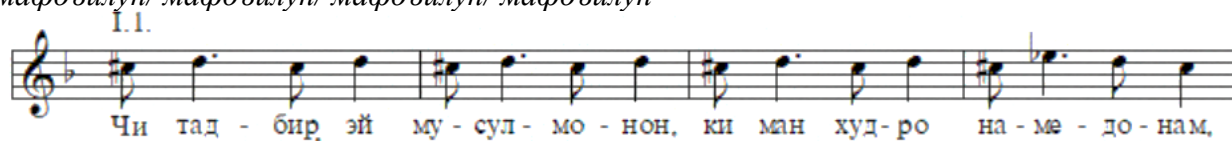
Хати якум – байти якум

Чи тадбир, эй мусулмонон, ки ман худро намедонам,

На тарсоям, на яҳудам, на габрам, на мусулмонам.

V----/V----/V----/V----

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун

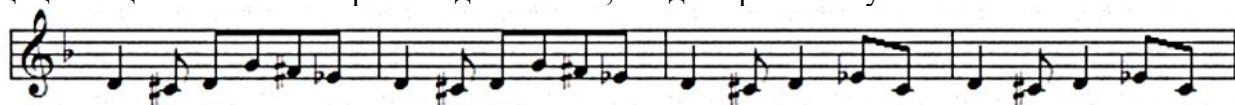
Мисоли 24. Мисраоҳанги якуми хати аввали сархат.

Байни мисраоҳанги якуму дуҷуми сархат оҳангбандак меояд:

Мисоли 25. Оҳангбандак ва мисраоҳанги дуҷуми хати аввали сархат.

Композитсияи Пастубаланд чунин аст, ки байни мисраоҳангҳои хатҳо ва байни бандҳо ҳамеша оҳангбандак такрор меояд, лекин аз ҷиҳати регистрии он дар октаваи якум ҷо мегирад ва аз ҷиҳати оҳангӣ каме тағйир меёбад. Масалан, баъди сархат он чунин аст:

Мисоли 26. Оҳангбандакӣ мобайнӣ.

Дарачоти сархати Пастубаланд ҳаштдараҷай аст. Дар ҳудуди як октава он дар таркиби худ ду фосилаи секундаи афзударо дар бар мегирад ва хоссагии хешро бараъло нишон медиҳад:

Мисоли 27. Дарачоти хати якуми сархат.

Хати дуҷум – байти дуҷум

На шарқиям, на гарбиям, на улвиям, на сифлиям,

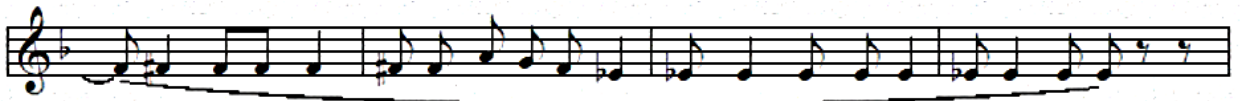
На заркони табиям, на аз афлоки гардонам.

II.1.

II.2.

Мисоли 28. Хати дуҷуми сархати Пастубаланд.

Дараҷоти хати дуҷум такрори дараҷоти хати якум аст.

Нимаҷ – байти сеҷум

На аз Ҳиндам, на аз Чинам, на аз Булғори Саксинам,

На аз мулки Ироқам ман, на аз хоки Хуросонам.

III.1.

III.2.

Мисоли 29. Нимаҷ.

Соҳтори композитсионии банди нимаҷ ба монанди сархат аст. Дараҷоти он каме васеътар гардидааст.

Хати авҷӣ ду байтро дар бар гирифтааст. Ва он баҳри нишон додани мавқеи ин банд дар композитсияи асар ба вучуд меояд.

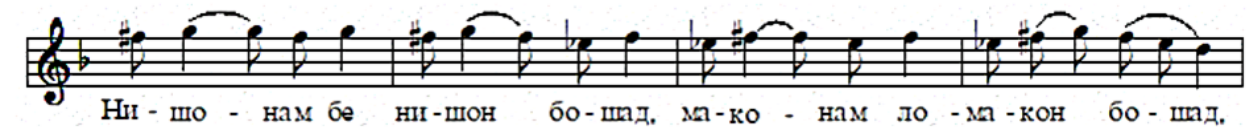
Авҷ – байтҳои чорум ва панҷум

Хати якум – байти чаҳорум

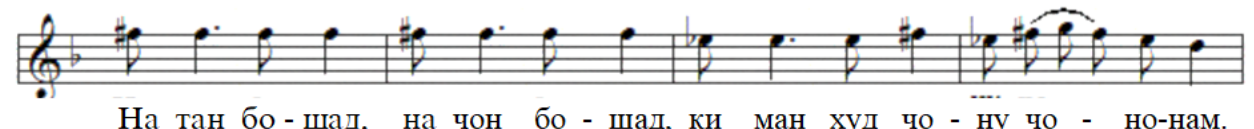
Нишонам бе нишон бошад, мақонам ломакон бошад,

На тан бошад, на ҷон бошад, ки ман худ ҷону ҷононам.

IV.1.

IV.2.

Мисоли 30. Хати аввали банди авҷӣ.

Хати дуҷум – байти панҷум

Дуеро чун бурун кардам, яке дидам ду олавро,

Яке гӯям, яке ҷӯям, яке донам, яке хонам.

V.1.

V.2.

Мисоли 31. Хати дуҷуми банди авҷӣ.

Хати аввал дар дараҷоти пентахордӣ ва хати дуҷуми банди авҷӣ – ҳаштдараҷай омада, дараҷоти умумии банди авҷиро ба дахдараҷай мерасонанд. Он дар ҳудуди фосилаи таркибии детсима пешниҳод шудааст:

Мисоли 32. Дараҷоти банди авҷӣ.

Бояд қайд кард, ки ин дараҷот дар таркиби худ се фосилаи секундаи афзударо дар бар гирифтааст.

Фаровард – байти шашум

Ҳарчанде банди фаровард ба як байти ғазал мутобиқ бошад ҳам, ин банд аз се хат иборат аст. Мобайни мисраоҳангҳои он оҳангбандаки сози омада, як хатро ташкил карда, хати сеюмро бо кашиши овозии аслпарда хотима медиҳад.

Хати якум – байти шашум

Аё, эй Шамси Табрези, чунон мастам дар ин олам,

Ки ҷуз мастиву сармасти дигар чизе намедонам.

VI.1.

2.

Мисоли 33. Хати якуми фаровард.

Хати аввали банди фаровард на аз ҷиҳати дараҷот ва на оҳанг дигаргуниро ба вучуд наовардааст. Он дастовардҳои қаблро таҳким бахшидааст.

Хати дуҷум – мисраи дуҷуми байти шашум.

Мисоли 34. Хати дујуми фаровард.

Дар хати дујуми он аслпарда пайдо шуда, кашиши овозии хотимавиرو пешниҳод мегардонад. Қисми Пастубаланд дорои дараҷоти хеле васеъ мебошад: сархат ва нимаҷ – ҳаштдараҷай; авҷ – даҳдараҷӣ ва фаровард – ёздаҳдараҷай, хосса ба воситаи хати дујуми хотимаӣ, дараҷоти умумии ёздаҳдараҷаии Пастубаландро ташаккул додаанд.

Мутобиқшавӣ ба ғазал дар Пастубаланд чунин аст:

- Сархат – байтҳои яқум ва дујум
- Нимаҷ – байти сеюм
- Авҷ – байтҳои чорум ва панҷум
- Фаровард – байти шашум

Дар композитсияи Пастубаланд ҳамагӣ шаш байти ғазал истифода шудааст. Вале дар асоси он композитсияи ҳафтхатӣ (аз ҷиҳати оҳанг) ва даҳхатӣ (бо назардошти оҳангбандакҳо)-ро ба вучуд овардааст.

Хулоса, дар ду қисми силсилаи Фалак-Мадҳия – Зилобам ва Пастубаланд дараҷоти гуногунҳаҷм пешниҳод гардидааст. Мисраоҳангҳои ин ду қисми силсила вобаста ба навъи Фалак (озод ва зарбӣ) ва зарби он кутӯҳу васеъ мегарданд.

Адабиёт

1. Азизи, Ф.А. К вопросу логики макомной композиции. // Проблемы музыкальной науки. Российский специализированный журнал. – 2019, №2. – С.63-75.
2. Азизи Ф.А. Маком и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков [Матн] / Ф.А. Азизи. – Душанбе: «Адиб», 2009. – 398 с.
3. Азизӣ, Ф.А. Асосҳои мусиқии классикии тоҷик [Матн]. Дар ду қисм. – Қисми I. Таърих / Ф.А. Азизӣ. – Душанбе: «Эр-граф», 2021. – 400 с.
4. Азизӣ, Ф.А. Дар бораи замина ва принципи асосии рушд дар мусиқии суннатии тоҷик [Матн] / Ф.А. Азизӣ // Мутриб (Маҷаллаи илмӣ Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Талабхӯча Сатторов). – Душанбе, 2024. – №5. – С. 11-20.
5. Азизӣ, Ф.А. Назарияи мусиқӣ [Матн]: Китоби дарсӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2021. – 304 с.
6. Азизӣ, Ф. Фалак [Матн] / Ф. Азизӣ, С. Каримов // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. – Душанбе: СИЭМТ, 2017. – Ҷ. 2. – С. 499-501.
7. Азизӣ, Ф.А., Услубҳои суннатии омӯзишӣ: паҷӯҳои ва истифода. Монография / Ф.А. Азизӣ, С.С. Каримов. – Душанбе, 2013. – 92 с.
8. Азизӣ, Ф.А. ва диг. Экспедитсияи мусиқӣ-этнографӣ: таҷрибаи омӯзишӣ ва амалӣ. Дастури таълимӣ / Ф.А. Азизӣ, С.С. Каримзода, М.Р. Бурҳонов, Қ.Д. Лутфишоев ва М.А. Алиев. – Душанбе: «Истеъдод», 2022. – 144 с.
9. Каримзода, С.С. Мавқеъ ва моҳияти системаи чормуқом дар фалаки Бадахшон / С.С. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №8. – С. 161-166.
10. Кароматов, Ф.М. Основные черты музыкального строения узбекских народных песен [Текст] / Ф.М. Кароматов // Вопросы музыкальной культуры Узбекистана / Сост. и науч. ред. И. Н. Карелова. – Ташкент: Государственное издательство художественной литературы, 1961. – С. 34-71.
11. Кароматов, Ф. М. О локальных стилях узбекской народной музыки [Текст] / Ф. М. Кароматов // Музыка народов Азии и Африки. Вып. I / Ред.-сост. В.С. Виноградов. – Москва: Советский композитор, 1969. – С. 35-49.

12. Кароматов, Ф. Музыкальное искусство Памира [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов: – Москва: Сов. комп. –1978. – Кн. 1. – 182 с.; Кн. 2. – 1986. – 292 с.
13. Охонниёзов, В.Д. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон [Матн]. Китоби аввал. Заминаҳои пайдоиши ва таҳаввули адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон / В.Д. Охонниёзов. – Душанбе: «Сифат-Офсет», 2022. – 328 с.
14. Таваккалов, Ҳ. Мавқеи ашъори Шамси Табрезӣ ва Носири Хусрав дар барномаи мадҳиясароён / Ҳ. Таваккалов // Суханишиносӣ (Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). – Душанбе, 2022, № 1. – С. 90-100.
15. Таваккалов, Ҳ. Мактаби мадҳиясароӣ ва мутрибӣ дар водии Бартанг [Матн] / Ҳ. Таваккалов // Суханишиносӣ (Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). – Душанбе, 2024, № 2. – С. 185-194.
16. Таваккалов, Ҳ. Анъанаи мадҳиясарӣ дар Бадахшон [Матн] / Ҳ. Таваккалов. – Хоруг, 2013. – 264 с.
17. Таваккалов, Ҳ. Рубоби помирӣ дар оинаи таърих ва ривоёт [Матн] / Ҳ. Таваккалов, У. Мамадшерзодшоев. – Душанбе: «Паёми ошно», 2019. – 199 с.
18. Фалак ва масъалаҳои таърихӣ-назариявии мусиқии тоҷик [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳои симпозиуми байналмилалӣ Фалак. Мураттиб: Фароғат Азизӣ. – Душанбе: «Адиб», 2009. – 248 с.
19. Фалак. Китоби дарсии амалӣ. Китоби 1. Мураттиб: Саъдулло Каримов. – Душанбе, 2019. – 400 с.
20. Фалак: услуби пажӯҳиш ва омӯзиш [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳои чорумин симпозиуми байналмилалӣ Фалак. Мураттиб ва муҳаррир: Ф.А. Азизӣ. – Душанбе, «Адиб», 2015. – 336 с.
21. Шаҳобов, Фазлиддин. Осор ва пажӯҳиш [Матн]. Дар 3 ҷилд. Мураттиб: Ф.А. Азизӣ. – Ҷ.1. Баёзи Шашмақом. Нашири дуюм. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 288 с.

ЖАНРИ ФАЛАК-МАДҲИЯ ДАР АНЪАНАИ ФАЛАКИ ПОМИРӢ (ҲАЛЛИ КОМПОЗИТСИОНӢ-ДРАМАТУРГӢ)

Фалак – яке аз падидаҳои марказии мусиқии маҳалли Бадахшон дар роҳи таърихии худ рушду ривоч ёфта, навҳои гуногуни ҳешро соҳиб гардидааст. Бо ин васила имрӯз он ҳам гунаҳои фолклорӣ ва ҳам касбиро дар бар мегирад. Доираи жанрии фалаки помирӣ хеле фарох аст. Дар роҳи рушду раванги фалаки тоҷикӣ сайёро кӯшиши фарогирии гуногунрангии жанрии ашъори форс-тоҷикро мушоҳида мешавад. Бо вучуди ин, жанрҳои асосии шеърӣ тоҷикон – рубоӣ ва ғазал дар он афзалият доранд. Зеро ки маҳз рубоӣ ва ғазал ду услуби асосии сарояндагии суннатӣ тоҷикон – рубоихонӣ ва ғазалхониро ташаккул додаанд. Фалаки помирӣ ҳамчун яке аз шоҳҳои мусиқии суннатӣ тоҷик ин анъанаҳоро хеле устуворона ҳифз менамояд. Жанри силсилагии Фалак-Мадҳия – волотарин намунаи касбият дар мусиқии помирӣ маҳсуб меёбад. Мусиқии кӯхистони тоҷик бо тақлид ба назми классикӣ форс-тоҷик жанри наътро ба вучуд овардааст. Ва анъанаи фалаки помирӣ онро дар омехтагӣ бо фалак бо жанри Фалак-Мадҳия пешниҳод намудааст. Ин падидаи хеле ҷолиб мавзӯи асосии мақолаи ҳозир интиҳоб гардидааст. Муаллифон Фалак-Мадҳияро аз диди композитсионӣ-драматургӣ таҳлил намудаанд.

Калидвожаҳо: Мадҳия, Фалак, Зилобам, Пастубаланд, Ҳайдарӣ, Ситоиш, услубҳои сарояндагии ғазалхонӣ ва рубоихонӣ, анъанаи фалаки помирӣ.

ЖАНР ФАЛАК-МАДҲИЯ В ТРАДИЦИИ ФАЛАКИ ПОМИРИ (КОМПОЗИЦИОННО-ДРАМАТУРГИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ)

Фалак – центральное явление локальной музыки Бадахшана, пройдя длительный путь исторического развития, вобрало в себе множество жанров. Сегодня оно представлено как фольклорными, так и профессиональными жанрами. Жанровый круг памирского фалака отличается широтой. На пути развития и совершенствования таджикского фалака наблюдается стремление охватить жанровое богатство персидско-таджикской классической поэзии. Тем не менее, в поэтической основе фалака наглядно превалирование жанров рубаи и газели. Поскольку именно эти жанры способствовали становлению двух основных форм традиционного певческого искусства таджиков – рубаихони и газалхони. Фалаки помии как одна из ветвей таджикской традиционной музыки, устойчиво защищает и охраняет эти традиции. Циклический жанр Фалак-Мадҳия является наиболее показательным явлением профессионализма в традиции фалаки помии. Музыка таджикского кӯхистана в подражании персидско-таджикской поэзии породил жанр наът. В традиции фалаки помии этот жанр во взаимосвязи с фалаком представлен в Фалаке-Мадҳие. Этот удивительный феномен избран основной темой представленной статьи. Авторы анализируют Фалак-Мадҳию в композиционно-драматургическом аспекте.

Ключевые слова: Мадҳия, Фалак, Зилобам, Пастубаланд, Хайдари, Ситоиш, певческие стили газалхони и рубаихони, традиция фалаки помии.

THE FALAK-MADHIYA GENRE IN THE FALAKI POMIRI TRADITION (COMPOSITIONAL-DRAMATIC SOLUTION)

The falak, a central phenomenon in Badakhshan's local music, has undergone a long historical development, encompassing numerous genres. Today, it is represented by both folk and professional genres. The Pamir falak's genre range is remarkable. In the development and refinement of the Tajik falak, there has been an effort to embrace the rich genres of Persian-Tajik classical poetry. However, the prevalence of the rubai and ghazal genres is evident in the poetic foundation of the falak. These genres contributed to the development of the two main forms of traditional Tajik singing – rubaikhoni and ghazalkhoni. Falaki pomiri, as one of the branches of Tajik traditional music, steadfastly protects and preserves these traditions. The cyclical genre of Falak-Madhiya is the most emblematic example of professionalism in the falaki pomiri tradition. The music of Tajik kuhistan, imitating Persian-Tajik poetry, gave rise to the genre of na't. In the falaki pomiri tradition, this genre, in conjunction with the falak, is represented by Falak-Madhiya. This remarkable phenomenon is the main topic of this article. The authors analyze Falak-Madhiya from a compositional-dramatic perspective.

Keywords: Madhiya, Falak, Zilobam, Pastubaland, Haydari, Sitoish, ghazalkhoni and rubaikhoni singing styles, falaki pomiri tradition.

Дар бораи муаллифон

Азизӣ Фароғат Абдуқаҳҳорзода
Доктори илмҳои санъатишӯносӣ, профессор
Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба
номи Т. Сатторов
734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
к. Хусейнзода, 155
E-mail: farog48aziz@mail.ru

Каримзода Саъдулло Салим
Дотсенти Консерваторияи миллии
Тоҷикистон ба номи Т. Сатторов
734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
к. Хусейнзода, 155
E-mail: sadullo_falak@mail.ru

Об авторях

Азизи Фароғат Абдуқаҳҳоровна
Доктор искусствоведения, профессор
Таджикская национальная консерватория
имени Т. Сатторова
734000, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, ул. Хусейнзода, 155
E-mail: farog48aziz@mail.ru

Каримзода Саъдулло Салим
Доцент Таджикской национальной
Консерватории имени Т. Сатторова
734000, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, ул. Хусейнзода, 155
E-mail: sadullo_falak@mail.ru

About the author

Azizi Faroghat Abduqahhorzoda
Doctor of Art Sciences, professor
Tajik National Conservatory named after
T. Sattorov
734000, Tajikistan, Dushanbe, Huseinzoda,
Str., 155
E-mail: farog48aziz@mail.ru

Karimzoda Sadullo Salim
Docent of Tajik National Conservatory named
after T. Sattorov
734000, Tajikistan, Dushanbe, Huseinzoda,
Str., 155
E-mail: sadullo_falak@mail.ru

ИНЪИКОСИ МУСИБАТНОМАҲОИ ХАЛҚӢ ДАР “ЗАН ВА ЧАНГ”-И ГУЛРУХСОР

Зайдуллозода С. З.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Инсон бузургтарин неъмат илоҳист, зеро ӯ ё сухан меофарад ё тавассути сухан тарбият мекунад. Ҳамин аст, ки дар тури таърих новобаста аз гуногуншаклии илмҳоро тафаккурҳо одамон ҳамеша побанди сухан ва муъҷизаҳои калом буданд. Дар ин миён адибон нафароне ҳастанд, ки ҳам сухан меофаранд ва ҳам тавассути сухан тарбият мекунад. Ба қавли шоири ширинкалом Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ:

*“Шеърро мақсуд, агар одамгарист,
Шоирӣ ҳам вориси пайгамбарист” [8, с. 114].*

Шоири халқии тоҷик Гулрухсор Сафиева, воқеан, аз шахсиятҳоест, ки руҳи равонаш парвардаи фазилату маънавиёти бегазанди мардумист. Ӯ фарзандест, ки дар домани адолату садоқати миллат парвариш ёфта, дар умқи осораи дунёи ишқ фарҳангу пирӯзиро барои тарбияи насли инсон боқӣ гузоштааст. Зимни омӯзишу таҳлили осори адиб нақҳати обу ҳавои деҳа, бӯи замини қораму обпошида, нидои пирони хирадманду ҳаётозмуда, садои ғияву хандаҳои бенайранг, паёми орзуҳои бегаҳу бекина аз умқи таъриху сиёсат эҳсос мешавад. Дар осори адиб набзи ҳикматҳои мардумӣ дар ҳар шакл метапад. Ба ин маънӣ, ҷое ҳудаш меғӯяд, аммо аз розу ниёзу эътирози халқ меғӯяд. Ва ҳам гоҳо каломии халқро чун фиристода бетағйиру бепарда мерасонад. Яъне, Гулрухсор, воқеан, шоири халқии халқ аст. Дар байни осори ӯ яке аз асарҳое, ки бо равиши ҳоси бадеӣ, бо усули нақл андар нақл, бо муҳтавои ширу шакар (назму наср), бо оҳанги дарду ишқ умеду интизорӣ офарида шудааст, “Зан ва ҷанг” мебошад. Асари мазкур соли 2003 ба нашр расидааст ва онро метавон аз рӯи мундариҷаву муҳтаво [5] ба се қисмат ҷудо кард. Ҳарчанд кӯшиш кардем, аз рӯи талаботи муҳтаво асарро ба се қисмат тақсим намоем, аммо қисматҳои асар бо тартиби пайҳам таълиф нашудааст [10]. Дар муҳтавои он махсусиятҳои равиши таърихи гуфторӣ мушоҳида мешавад. Ба ин маънӣ, муаллифи сарсухани китоб Нӯшин Ёварӣ собиқ роҳбари барномаи ҳазинаи рушди занон дар Созмони Милали Муттаҳид чунин ибрози назар кардааст: “Китоби “Зан ва Ҷанг” таърихи зиндаи Тоҷикистонист, ки мекӯшад риштаи суҳанро ба ҳуди занон бисупорад ва аз ин роҳ барои бозсозии руҳ ва равони занони ҳушунатдидаи ин сарзамин гом бардорад” (3, с.6). Асари мазкур, воқеан, инъикоскунандаи даҳшату ваҳшати ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, розгоҳи дарди дили шаҳрвандони азияткашида, хусусан, занону модарон аст. Гулрухсор дар “Зан ва ҷанг”, натавон, мусибатномаҳои халқиро бепарда овардааст, балки андешаҳои ҳудро ва суҳанони бузургони ҷаҳонро низ сабт кардааст. Муаллиф дар оғози китоб иброз кардааст, ки “Ин китобро ба бонувони тоҷик, ки тири аввалину охири фҷиҳои миллӣ, ҷанги шаҳрвандиро дар ҷиғари хуншор доранд, мебахшам” [3, с. 3].

СУҲАНОНИ АДИБ. Ин бахши асар бо ду шакл: назм ва наср, дар тамоми муҳтавои асар ҷо - ҷо мушоҳида мешавад. Дар оғози асар ғазали машҳури устод Рӯдакӣ “Чун теғ ба даст оӣ, мардум натавон кушт” ва сипосномаи собиқ роҳбари барномаи ҳазинаи рушди занон дар Созмони Милали Муттаҳид Нӯшин Ёварӣ оварда шудааст. Баъдан, ду матни устод Гулрухсор яке дар шакли наср (Ҷанг - қиёмати хунин) ва дигар дар шакли назм (Сангар) сабт гардидааст. Чунончи: “Аз рӯи маълумоти мавҷуда дар тури 5,5 ҳазор сол дар сайёра зиёда аз 14.000 ҷанг шудааст. Дар натиҷаи ин ҷангҳо беш аз 3 милӣрд одамон қурбон, ҳазорон мулкҳо, шаҳру деҳаҳои ободу зебо ба ҳок яксон гаштаанд. Шаҳидони беғуноҳу бепаноҳи ин қиёмати хунин пеш аз ҳама мардуми беғуноҳ, ҳосса занону кӯдакон ва пирону барҷомондагон буданд...” [3, с. 3]. Ҳамчунин, шеъре бо номи “Сангар” бо муҳтавои инъикоси мусибатҳои халқӣ аз ҷанги шаҳрвандӣ ба қалам дода шудааст. Дар “Сангар” дарди як шоир, ки дарди миллат аст, бо тасвири даҳшату ваҳшати мушоҳидашудаи воқеа таҷассум гардидааст:

*“... Ман зи сангар омадам,
Аз сангаре, ки деви ваҳшат,
Миллати хуришедро*

*Дар чашми зулмат гӯр мекард.
Аргавонӣ буд аз хуни ҷавонӣ
Чашмаи ашк,
Парчами шиқ,
Хок бӯи оташу ангӯр мекард...*” [3, с. 8].

Андешаҳои муаллиф дар пешгуфтори китоб низ таҳти унвони “Бар ту ғами ман расид, бар ман пушта...” хеле таъсирбахш ба қалам дода шудааст. Аз ҷумла, адиб бо ишора ба ҳикояти “Қобилу Ҳобил” мочарои кушта шудани Ҳобилро бо дасти бародараш Қобил нақл карда, сар задани тамоми ҷангҳои дунёро аз касофатии ҳамон куштори аввалин медонад:

*“... Дар ҳама давра замона,
Аз барои бачаҳои Одаму Момоҳаво,
Бо ҳама паҳновариҳо
Саҳни олам танг буд.
Мард бо мард, насл бо насл.,
... Сарбасар мезад ҳамеша,
Дар замини сулҳҳои мо
ҳамеша ҷанг буд...”* [3, с. 14].

Гулрухсор бо афсусу дарду алам ҷанги шаҳрвандии тоҷиконро низ аз касофатии куштори Қобил доништааст. Ба андешаи адиб оқибати ҷангҳо ашқи миллионҳо модаронро рехтаву осмонхоро аз нолаи онҳо ба ларза овардааст, аммо фарзандони ҷанговари инсон гӯё кар будаанду аз дарди модарон беҳабар. Гулрухсор ибраз медорад, ки ҷаҳон то ҳанӯз аз нолаи Таҳмина ба худ наомадааст, пас фарзандони ҷанговар чи гуна метавонанд, нангу дарди дигареро бар сари модарон биёранд. Муаллиф дар пешгуфтори асараш бо дарду алами ҷонсӯз чунин гуфтааст: “Китоби “Зан ва Ҷанг” гуфтугӯ, дарди дил, нолишу ниёиши инсонӣ, хосса бонувони тоҷику тоҷикистонӣ, шоҳидон ва шаҳидони ҷанги шаҳрвандист, ки худ бидуни ихтиёри интизор тағсӯзи оташаш будаанд” [3, с. 19]. Пешгуфтори адиб чун номаи дард аз диёри андешаву сӯзишҳои беохири Гулрухсор ба қалам дода шудааст. Ӯ асарашро қатрае аз баҳр, заррае аз ҳақиқат гуфтааст, аммо дар он ҷаҳон аст. Ба андешаи муаллиф барои тасвири даҳшату ваҳшати ҷанги таҳмили тоҷикон қалам очизу қоғазҳо нокифояанд. Зеро “Ин китобро оғоз ҳаст, анҷом нест. Он чӣ дар он омадааст, зараест, аз андӯҳи бепоёни инсонӣ. Давоми ин китобро дигарон хоҳанд навишт: ба тариқи худ, аз дидгоҳи худ, бо тарзи баёни худ, вобаставу пайваста ба адолату инсофи худ...” [3, с. 9].

Бояд гуфт, ки суханони муаллиф дар асар чандон зиёд нестанд, аммо хусусияти пайвандгарӣ ва таъсирбахшкунони мусибатномаҳои халқиро доранд. Масалан, баъди сабти мусибатномаи қумандон М.Нурулло бо номи “Рӯзи сиёҳи ҷанг” муаллиф тавассути андешаҳои худ таъсири номаи шаҳрвандро барои хонандагон дучанд мегардонад: “Ин марди сангардида нақл мекарду сиришкашро нигоҳ дошта наметавонист. Ҳақиқати дар баҳои ҷони садҳо қурбониёни бегуноҳ кашф кардааш барояш анҷом на, оғози ҷанг буд... Ин марди сангардида мегирист, зеро нагириста наметавонист. Зеро дар чашмаи чашмони заноне, ки бачаҳояшонро барои ҳич сари тир карда буд, дигар ашк намонда буд” [3, с. 36]. Дар асар андешаҳои озодихоҳиву зиддиҷангии Гулрухсор тавассути назм низ бисёр пуртаъсиру ҷаззоб ба қалам дода шудааст. Шоир баъди овардани нақли бонуи Қаротегин С.Ҳасанова дар мавриди тирборон шуданашон тавассути ҳавопаймое бо сӯзу дард шеърӣ “Дар таги борони тир”-ро сабт кардааст. Дар шеърӣ мазкур ақидаҳои адолатхоҳиву инсонпарастии Гулрухсор бо матонатӣ шуҷоат бозтоб гардидааст:

*“Охирин шаҳбоз аз парвоз монд,
Дар таги борони тир.
Вопасин фарёдро дар лаб нишонд,
Наъраи шайтони тир.
Ҷисми ман
Чун сайди захмин аст
дар дасти ту сайёд,
Пар бикан,
Пар бикан, аммо ба нармӣ пар бикан,
Дард таҳқир аст,
Таҳқир аст, таҳқир!”* [3, с. 23].

Бояд гуфт, ки андешаҳои муаллиф дар асар оҳанги матонату далерӣ, адолатхоҳиву инсондӯстӣ, садоқатҷӯиву умдевориро тараннум карда, дар маҷмӯъ, инъикосгари руҳи мағлубнопазири бонуи тоҷик мебошанд.

2. СУХАНОНИ БУЗУРГОНИ ОЛАМ. Ин бахши асар, аслан, дар оғоз ва анҷоми китоб мушоҳида мешавад. Аз ҷумла, дар оғози китоб андешаи ҷомеашинос М.Дейк дар хусуси бузургиву хирад ва асолати шикастнопазири миллати ориёитабори тоҷик оварда шудааст. Ҷунончи: “Бори мероси таъриху фарҳанг ва адабиёти ҳазорсолаи олиро бардошта тавонистан, ҳар гоҳ аз аҳгари хокистари худ зинда шудану машъали худсозӣ афрӯхтан, бо мадори акли созгор аз ҳатову иштибоҳи худ сабақ омӯхтан, дар ноумедтарин лаҳзаҳо ба зиндагӣ чашми умед дӯхтан, аз душманони худ дӯст сохта тавонистан, ба оянда боварӣ доштан ин миллатро гули сари сабади миллатҳои ҷаҳон хоҳад кард! Ба дарёфти ман миллати тоҷик дар сатҳи ҷоҳу маҷоми худ ҳанӯз шинохта нашудааст” [3, с. 10]. Ҳамчунин, дар асар андешаҳои бузургони олам: Р.Максвелл, В.П.Андреев, З.В.Сергеева, Нозии Низомӣ, У.Тан, Р.Аба, Падар Валентин (руҳонӣ), И.Варатанян дар мавриди тоҷикон ва ҷанги таҳмили шаҳравандӣ таҳти унвони “Рӯшанфикрони худро дӯст намедоранд”, “Ҳонаи тоҷик месӯхт”, “Шумо киро мекушед?”, “Якдигарро бераҳмона мекушанд”, “Ворисони фазлу хирад”, “Сарзамини меҳрбор”, “Рӯзи арасот”, “Хушдило хушгиланд, тоҷикон!” сабт гардидааст. Дар баъзе аз андешаҳои ин бахш ҳодисаҳои даҳшатбори ҷанги шаҳравандӣ бо таассуфу дард ёдовар шудааст. Аз ҷумла, руҳонӣ Падар Валентин чунин ибрози ақида кардааст: “Офаридгор гуноҳи худкушу одамкушу дар як паллаи мизон мегузорад. Ҷазои гуноҳи шӯрангезон, оташдиҳандагон, тарҳрезандагон, тамошогарон, кафкӯбон ва бетарафони ин ҷанги бародаркушӣ дар рӯзи арасот одилона хоҳад буд” [3, с. 163]. Дар бахши мазкур Гулрухсор андешаи нафаронеро сабт кардааст, ки бевосита шӯҳиди гуфторҳояшон будааст. Андешаҳои бузургони олам дар бораи тоҷикон ва ҷанги таҳмили онҳо, натавонӣ, таърих аст, балки дардномаи намоёндогони миллатҳои ҷаҳон аст, ки шӯҳиди мочароҳои ҷанги шаҳравандӣ буданд.

3. МУСИБАТНОМАҶОВУ РОЗНОМАҶОИ ХАЛҚӢ. Бахши мазкур муҳимтарин ва васеътарин бахш ё худ қисмати “Зан ва ҷанг” - и Гулрухсор аст. Дар ин бахш, ки аз номаҳои розу ниёз ва эътирозҳои тоҷикону тоҷикистонӣ мусибатзада иборат аст, 41 мусибатномаи халқӣ сабт гардидааст [5]. Мусибатномаҳои овардашуда дар ду шакл: назм ва наср нашр шудаанд. Гулрухсор барои ҷамъоварии номаҳо солҳо ба минтақаҳои Тоҷикистону берун аз Ватан сафар намуда, бо халқи одӣ, муҳочирону ғарибон ҳамнишину дилқарин ва ҳамдарду ҳамнабард будааст. Қиссаи ҳар кадомеро бо таҳаммулу тамкин гӯш карда, дар мавриди касе довариву ҳукмгузорӣ накардааст: “Пеш аз оғози асар ба бисёр ноҳияҳои ҷангзада ва ҷумҳуриҳое, ки фирориёни иҷборӣ, аз ҷумла, занони беҳонумон маскан доранд, сафар кардам. Бо фарзанду бародар, шавҳару хонумон, гумкардагон дар Русия, Ирон, марзи Афғонистон, Қирғизистону Қазоқистон ва дигар мамолик суҳбат доштам” [3, с. 21]. Гулрухсор баъди шунидану دیدанҳо ба таълифи асар шурӯъ кард, аммо натавонист, ному насаб, синнусол ва ҷои зисти гӯяндагони мусибатномаҳоро дақиқан сабт кунад, зеро аксарият намехостанд, ки шахсияташон ошкор шавад: “Дар ин асар миллату мазҳаб, ному насаб, макону маҳал, касбу пешаи шӯҳидон, шайхон ва қотилон бо сабабҳои гуногун, - бо хоҳиши зиндаҳо, ба поси хоҳири мурдаҳо мустаор омадааст” [3, с. 19]. Аммо муҳим ин аст, ки бахши муҳимтарини асар розномаҳои дарду мусибати халқиро дар бар мегирад. Гулрухсор зимни гирдоварии мусибатномаҳои мардумӣ ёддоштномаҳои занону модаронро низ аз назар гузаронидааст, ки дар онҳо дарди дили халқи азияткашида дар шакли назму наср ифшо шудааст. Аз ҷумла, Гулрухсор чанд рубоiero аз дафтари духтараке бо номи Садбарг, ки гурезаи Вахшӣ будааст, рубардор кардааст. Дар ин бора ҳуди муаллиф чунин мегӯяд: “Ин рубоҳои, ки аз дафтари духтараки фирории вахшӣ бо номи зебои Садбарг рубардор шудаанд, дар асл нав нестанд, балки моли мардуманд...” [3, с. 43]. Ҷунончи, намунаи рубоҳои:

*Эй дарёи Панҷ, аз ту аламҳо дорам,
Як даста гуле болоӣи мавҷо дорам.
Як даста гули ҷидаву як ноҷида,
Як хоҳари мусофиру танҳо дорам.*

*Фарзанди падар, муҳочирӣ ҳарҷой,
Ҷашмони сарам кӯр шуд аз раҳпой.
Номуси мана инча ба савдо монданд,
Эй акаи бенанг, ту кай меой?! [3, с. 43].*

Дар ин миён мусибатномаҳои халқие, ки дар шакли наср оварда шудаанд, арзиши баланди таърихиву бадеӣ доранд. Матни ҳар кадоме як ҷаҳон дард, як ҷаҳон набард, як ҷаҳон умеду ноумедӣ, як ҷаҳон ишқу интизорӣ мебошад, ки хонданашон бисёр сангину вазнин аст. Аксари мусибатномаҳои сабтшуда номгузорӣ шудаанд: “Мо мегӯем, ту бинавис!...”, “Рӯи сиёҳи ҷанг”, “Яке аз ҷунин рӯзҳо”, “Байни ману писари шаҳидам”, “Меравам, маро бубахшед”, “Ҷоҳиша ҷоҳиша ба дунё намеояд”, “Сафар ба мазори зиндаҳо”, “Соле пеш аз ҷанг”, “Баҳор дар роҳ буд”, “Ин ҷанг кӯдаконро ҳам пир кард”, “Ҷанг ширмоҳиро низ хунхор кард”, “Хайрият писар надорам”, “Медонам, ки танҳоям”, “Хонаамро худам сӯхтам”, “Дареғи як насли нозанин”, “Одамон аз якдигар мерамиданд”, “Ҷама гурехтанду мо мондем”, “Замину замон меларзид”, “Нони дурӯғ дар гулӯи қисматам дармонд”, “Хона не, ғӯристон!”, “Пойтахт ба Хӯҷанд кӯчид”, “Сад барги сурхи гушна...”, “Мардум ба мазор кӯч бастаст”, “Кӯдакамро гирдоб дам кашид”, “Он шаб касеро хоб набурд”, “Замини долон лолазор шуд”, “Ачинакишлоқ”, “Шиша дар бағали санг”, “Ку ҳафтоду ҳафт бигӯ...”, “Дар Ватани худ гумному мусофирхок...” ва ҳар қадам дар алоҳидагӣ инъикосгари ҳақиқати адабиёту бадеият мебошанд. Аввалин мусибатномаи асар, тавре худи муаллиф дарҷ кардааст, ба кампири Моҳтобӣ аз водии Вахш тааллуқ дорад. Пиразан, солҳои дарози ҷанги шаҳрвандӣ ва баъд аз он низ дар хоки Афғонистон бо ранҷу азоб умр ба сар бурдааст. Вақте Гулрухсор бо пиразан ҳамсухбат шуда, мақсади китобнависиашро мегӯяд, ӯ бо сад дарду алам ҷунин шуруъ мекунад: “Шунидем дар бораи ҷанг китоб менависӣ. Ту дону худо, китобатро бе мо нанавис! Мо мегӯем, ту ғӯш кун. Мо мегӯем ту навис. Рӯзи сиёҳи ба сари мо омадаро, ҳақтаоло ба сари ҳуки саҳро наёрад. Мо пода будему танку туп подабон. Ними халқ тағи чархҳо чапотӣ шуд. Дар пеш дарёи Панҷ буд, дар пушт тиру туфанг. Ҷони худой гуфтему сӯи дарё давидем. Шумораи ғарқшудагонро ҳич кас ҳисоб накардааст. Дарёи Панҷ аз одам сер шуд. Онҳое ҳам, ки аз дами дарёву тиру туп ҷон ба саломат бурданд, дар қатори мурдаҳо буданд: хоки ғайр, лаҳҷаи ношинос, хуштаки боди биёбону регборон... Ба хоки Афғонистон расида-нарасида, аввал мурдаамон соҳиби макон шуд, баъд барои худамон хаскапа рост карданд. Рӯзе, ки аввалин мурдаи ғарибхокро ба хок месупориданд, марду зан, хурду калон, пиру кампир, бо як овоз нола мекард. Ғарибӣ ҳамара шоир кард:

*Дар ғурбат, агар марг расад дар баданам,
Оё кӣ кунад ғӯру кӣ дӯзад кафнам.
Тобути маро сӯи баландӣ бубаред,
Шояд, ки расад бӯи Ватан дар баданам.*

Бо сари сахтамон, бо бачу качамон, аз боғҳои бихиштиву обҳои равон тақдир моро ба биёбоне дангала кард, ки макони мӯру морон буд. Мардуми аз дару даргоҳи худ рондаву аз ду дунё монда, рӯи замин, чашм сӯи осмон ҳайрон монд. Дар панҷоҳ сол мо кӯхистониҳои сарсахтро ду маротиба муҳочир карданд. Ман муҳочир гуфтам, шумо гуреза фаҳмед. Гурезаи чӣ, аз даҳони як аждаҳор ба даҳони аждаҳори дигар, аз як ҷанг ба ҷанги дигар гурехтем. Зиёда аз бист сол аст, ки ҷанг хоки Афғонистонро бо ҳелакаш мебезад. Мо ки роҳи дигару ҷойи дигар надоштем, худро ба ин ҷангистон задем. Ҷонат тангӣ кунад, худатро ба деги рӯғанҷӯш мепартой. Падару модаронамон накл мекарданд, ки вақте кӯхистониёнро дар гармои тобистон аз ҷоҳу ҷалоли муқимӣ маҷбурӣ, бо зарби тиру тӯфанг муҳочир карда, ба дашти Карбалои водии Вахш партофтанд, дар чанд рӯз аз нисф зиёди халқ монанди моҳии беобмонда даҳон воз кард мурд. Баландӣ баландӣ аст, пастӣ пастӣ. Қадам уқоб дар ҳелчаи мурғ зистааст? Хурд будем, он рӯзҳои сахтеро, ки як тоҷик ба сари тоҷики дигар оварда буд, ёд надорем. Мо ёд надорем, аммо шоҳидони камчини он рӯзи арасот ҳамин ки сарбасар занад, оби чашмашон шаш қатор мешавад. Ҷама чизро фаромӯш карда мешавад, аммо таҳқиру бераҳмиро не. Онҳо оҳ мекашанду сари овози якдигарро гирифта байд мегӯянд:

*Ай хона баромадум намоюн мерам,
Дар мошин сувор шидам, поюн мерам.
Дар мошин сувор шидам рубой мегум,
Ин байда барой зинадҷудой мегум.*

Ба мо, бахтбаргаштаҳои берӯзӣ ҳам тақдир рӯзи сиёҳи падару модаронамонро муносиб дид. Фарқ дар он буд, ки онҳо дар Ватан мемурданд, мо дар ғарибӣ. Аз ин рӯ мурдани мо мушкилтар буд. Рӯзона кӯҳҳо, шабона ҷароғҳои Ватана аз дур медидему аз дарду алам монанди мӯйи дар оташ афтада мевиречидем. Ҳич кас умеди зистан, гузашта аз он ба диёр бозгаштанро надошт. Чанд сол дар Афғонистони ҷангзада зиста, як бор садои тирро нашонидем, ҷунки садои тиру тӯфанги моро аз Ватан рондаву дар дарё ғӯронда, ҳамеша дар ғӯшамон садо медод. Ҳайф, ки хок забон надорад. Агар забон медошт, мазори гурезаҳои

тоҷик дар хоки афгон як олам даҳшати гуфтаниву шуниданиро қисса мекард. Даҳшати рӯканиву мӯкании модарони бачамурдари, даҳшати бо шонаҳояшон гиристанӣ мардони паҳлавонро, даҳшати ҷашм сӯи Ватан ҷон кандану мурда натавонистани кампири Аламбиро ... Бечора кампир ғарибхок шуд. Парвардигор раҳми мора хӯрд, ки ба дидори хешу табору хокбӯсии диёр расидем. Вақти бозгашти мардуми гуреза рӯи замин чорзону афтода, хокбӯсии пиру ҷавонро, хокро ба дида тутиё кардани занонро дидагистед?! Ҳар шаб кампири Аламбиро хоб мебинам. Мегӯянд, арвоҳи бесоҳиб маҷбур шавад, соҳибдаракқобӣ хонаи шӯйи занаш мерафтааст. Бечора ҳич кас надорад. Зоду бунёдашро бе ҳич гуноҳ куштанд. Як хона бачаву набераву абера буд, ки набуд. Дар дами марг бо пахта лабонашро нам кардам, ба ҷои ҷама мани пургуноҳ биҳилаш кардам, манаҳашро бастам. Аммо зуд-зуд дар хоб хабар гирифтани кампири ғарибхок маро безобита кардааст. Ҷӣ гап дорад, намедонам. Ҳар дафъа меҳоҳам бигӯям, ки: “эй дугонаи қиёматӣ, худо раҳматат кунад, маро зуд-зуд хабар нагир. Бандаи худо ҷама мирандааст, аммо ҳолӣ мана саросема накун, ки намеравам. Нав хонаву дари сӯхтаву валангорамро обод, кардам. Нав сафилу оғилу коҳдонро андоваву сафед намудам. Нав дегдону танӯри нав сохтам. Навниҳолони боғи сӯхта нав гулу ғура бастаанд... Баҳонаи нарафтанам кироист, духтари хеш. Ба худо аз дидори Ватан сер нашудаам. Хокашро бӯсидам. Гарду чангашро ба дида тӯтиё кардам, аммо аз бӯяш, аз дидораш сер нашудаам. Ҳаштод соли умрам як тараф монд, чанд соли ғарибӣ як тараф. Аз бӯи Ватан, аз рӯи Ватан серӣ надорам. Дугонаи қиёматӣ, худо ҳафт пуштата раҳмат кунад, мон, зиндагӣ кунам!...” Алабтга ин суҳанҳоро таҳи дилам мегӯям, аммо мегӯянд, ки мурдаҳо гапи нагуфтаро ҳам мефаҳманд. Агар намефаҳмиданд, руҳи ҳасратии кампири бечора ҳар шаб ними дунёро тай карда, аз кӯҳу пӯшта, аз дарёи Панҷ гузашта ба хонааш намеомад. Арвоҳи кампири бечора Ватанашро мешиносаду хонаашро не. Дар хонае, ки ҳафт пӯшташ зистааст, дигарон зиндагӣ мекунанд. Қиссаи “ ҷуғз дар хонаи қабӯтар”- ро шунида будам. Намурда ҳай болоҳоро дидем. Шукр, ҳазор шукр. Худо аз ин бад накунад! Ту дону худо, китобатро бе мо нанавис! Мо навишта наметавонем. Мо мегирему мегӯем, ту навису навис. Аз мо гуфтан, аз ту навиштан...” [3, с. 29-31]. Дар асар 90% номаҳо ба занону модарони ҷангзадаву мусибаткашида тааллуқдоранд. Номаҳо гоҳо дар шакли наср, гоҳо дар шакли назму наср омехта гуфта шудаанд. Дар раванди таҳқиқот дар матни асар хеле зиёд зарбулмасалу мақол, ҳобу таъбири хоб, дуову машварату андарзҳои халқиро мушоҳида кардем. Баъди таҳқиқи пурра жанрҳои гуфтории асарро гуруҳбандӣ карда, истифодаи ҳар кадомро дар матни номаҳо ҷунин тасниф намудем:

Истифодаи зарбулмасалу мақоли халқӣ [9]:

Дилро тала кардани гургҳо; Дилро кандани гургҳо: “Мераваму намедонам ҳоли шогирдон ҷӣ мешавад. Мераваму диламро гургони гурусна тала мекунанд. На монда метавонам, на рафтан, на нарафтан!” [3, с. 54].

Байни обу оташ мондан; Хона неву ҳамсоя харидан: “Ҳолӣ ҳам байни обу оташ зиндагӣ мекунам. Ба маънии мақоли “ хона не, ҳамсоя бихар!” дер расидам. Ҳамсоия дасти чапам бангӣ, ҳамсоия дасти ростам бангфурӯш аст” [3, с. 60].

Соия ҳамдигарро аз девор тарошидан; Бо дусту душман забон як кардан: “Ҳамсояхоям, ки соия якдигарро аз девор метарошанд, барқасди ман забон як кардаанд. Дар зинапояҳо рӯған мерезанд, лағжида меафтам, кайф мекунанд. Сари роҳам сатил ё тағора мемонанд, пешпо хӯрданамро дида, бо бачу качашон қоҳ-қоҳ механданд” [3, с. 61].

Аз об гузаштани хар; Соия касеро аз девор тарошидан; Сарро гирифтани гурехтан: “Бадияшонро фаромӯш мекунаму медавам. Ҳамин ки харашон аз об гузашт, боз суратамро аз девор метарошанд... Илоҷ медоштам, аз ин азобхона сарамро гирифта мегурехтам. Барои пули ин манзилро ба даст овардан аъзои баданамро тика-тика фурӯхтам” [3, с. 61].

Моҳии аз дарё партофташуда будан: “Падару модаронамон накл мекарданд, ки вақте кӯхистониёнро дар гармои тобистон аз ҷоху ҷалоли муқимӣ маҷбурӣ, бо зарби тирӯ тӯфанг муҳочир карда, ба дашти Қарбалои водии Вахш партофтанд, дар чанд рӯз аз нисф зиёди халқ монанди моҳии беобмонда даҳон воз кард мурд” [3, с. 28].

Аз қисмат ҷойи гурез наёфтани: ““Аз қисмат ҷойи гурез нест,” мегуфту мерафт. Ҳар гоҳ, ки бар мегашт, қоматаш ба назарам як ваҷаб кутӯҳ менамуд” [3, с. 88].

Сари сабзро бар бод додани забони сурх: “Писарамро дида бо савлату ғурур оғӯш кушодааст, аммо ӯ на танҳо саломашро алейк нагирифтааст, балки бо дашному таҳқир қотилро сӯйи захбури пур аз ҷасади ҷавонон кашола кардааст. Забони сурхаш сари сабзашро бар бод дод” [3, с. 88].

Чони худой гуфтану гурехтан; Каладав хӯрдану истодан: “Мардум чони худой гӯён пеш-пеш танкҳо чун оҳувон пешопеши галлаи гургон ба сӯи марз медавиданд. Баъзеҳо, аниқтар, бонувон, ҳангоми дав каладав хӯрда ист мекарданду санг мегирифтанд” [3, с. 128].

Саги сер касеро намегазад; Бӯи нони гарм ҷаҳли гушнаро нарм мекунад: “Андешаи он ки ҷаҳли гушнаро бӯи нони гарм нарм мекунад, хотирамро ҷамъ кард, чунки саги сер касеро намегазад. Одами сер ҷанг намекунад. Дар чунин ҳолатҳо одатан гушнаву пойлучҳо пештоз мешаванд” [3, с. 130].

Ангушти хайрат газидан: “Устои ғахворатарош, ки гумон дошт, пешаи ӯро низ ҷанг куштааст, тешаи дамгаштаро тез кард ва ҷунон ғахворе тарошид, ки бинандагон ангушти хайрату аҳсант таги дандон ниҳоданд” [3, с. 196].

Омад ба сарам аз он ҷӣ метарсидам: “Нон мепӯхтам, ки омаданд. Ё бӯи нон онҳоро ба хонаи мо овард, ё ягон хабаркаши хонасӯхта, хулоса омад ба сарам аз он ҷӣ метарсидам!” [3, с. 130].

Ҷон аз дасту по баромадан: “Ҷон аз дасту поям баромад. Гармии таре ба қади поям шорид. Барои пӯшидани айбам косаи обро рӯй доманам калапо кардам. Ҷигаррехтаҳо кайф карда ба ҳолам хандиданд” [3, с. 131].

Сару калобаро гум кардан: “Чунин ҷавобро ҷашмдор набуд, ки лаҳзае сари калобаашро гум кард. Ҳамроҳонаш силоҳашонро сӯям рост карданд” [3, с. 136].

Одами зиштро қору кирдораш ҳам зишту беzeb аст: “Шогирди собиқам аз чунин оила буд. Беҳуда нагуфтаанд, ки “Одами зиштро қору кирдораш ҳам зишту беzeb аст”. Офаридгор дар офаридани ин махлуқ ҳиҷ ишқу ҳунар ба ҳарч надода буд. Афташ, сураташ, суханаш, рафтору гуфтораш мисли ҷаҳ хунук буд” [3, с. 138].

То рӯзи кас буд нашавад, намемирад; То аҷал нарасад, касе намемирад; Ҳама дар навбати ҳудаш мемирад: “То рӯзи одам буд нашавад, намемурдааст. Бе обу нон, бедоруву дармон ҳудро табобат карда сари по хестам” [3, с. 139].

Нахӯрдаву набурда гирифта дарди гӯрда: “Ин ду қатаған се ё чорум гӯрӯхе буд, ки чилду ҷиғели мани камбағалро тагурӯ мекард. Инҳо ҳамин қадар вақт ранги кирми ҷӯб қучо пинҳон буданд? Якбора аз қучо пайдо шуданд?

- Рафтеме! Нахӯрдаву набурда, гирифта дарди гӯрда.

- Ношукӯи нақун, ҷӯра. Ҷизу чораи дуздадиғият барои як умр мерасад. ҳар рӯз ид нест!” [3, с. 142].

Аз оғили ҳолӣ гови шохзан беҳтар: “Аз тақдир мо бечорагон ранҷида сӯи дари баромад равон шуданд. Бовар мекунад ё не. Рафташонро намехостам. “Аз оғили ҳолӣ гови шохзан беҳ!”, - гуфтааст танҳое. Ба будани ин ду меҳмони ноҳанда дар хонаи торики беобу нон одат кардам” [3, с. 142].

Аз хирс мӯе; Аз ҳук мӯе; Нафси бад балои ҷон: “Ҳангоми аз дар баромадан яке табари қуҳнаи қунҷи хонаро дида, саросема сӯяш давида гуфт: - Аз хирс як мӯе. Мӯйсафед хурсанд мешавад! Табарро гирифта рафтаи шуд, вале ногоҳ лағжида пеши пойам ба тахтаи пӯшт дароз кашид. - Нафси бад, балои ҷон! - хандида масал зад ҳамроҳаш аз таги дар” [3, с. 143].

Ба тақдир тан додан: “Мазор на ҳамаро ғунҷонида метавонист. Қӯдакони бепарастору занони дучон ва пирони барҷомонда ба тақдир тан дода, дар хонаҳои хунуку холии деҳа монданд” [3, с. 165].

Моргазидаро хоб мебарару гуруснаро не: “Зан дастархони холиро, ки кафани гуруснагиро мемонд, хомӯшона афшонда ба меҳи девор овехт. Он шаб касеро хоб набурд. Беҳуда нагуфтаанд, моргазидаро хоб бурдааст, гуруснаро не” [3, с. 172].

Ғарқшаванда аз ҳаси болои об мадад меҷӯяд; Ғарқшаванда аз мори дохили об мадад меҷӯяд: “Шояд роҳи қоре, ки мо бечораҳои ҳудо дар ҳимояи худ ёфтем, содаву хандаовар бошад, аммо ғарқшаванда аз ҳас мадад ҷӯстааст...” [3, с. 178].

Дар тани як қӯдак ҷони ду бузургсол аст: “Бачаҳо бачагӣ мекарданд. Дар низоми саф нагунҷида, шӯру мағалқунон аз паси якдигар медавиданд. Беҳуда намеғӯянд, “Дар тани як қӯдак ҷони ду бузургсол ҷойгир аст” [3, с. 186].

Дар роҳи касе қӯки ҷашм қандан: “Уфее! Агар ягон мард дар умраш як қӯдаки семоҳа мезойид, бачаҳои ба азоби алим ба дунё овардаи моро ин ҳел осон намекуште!.. Дар роҳаш қӯки ҷашмам қанда шуд. Дар ҷилаи зимистон, вақте ки ҳуки саҳро аз хонааш намебарояд, афтону ҳезон, гирёну нолон бачақовӣ рафтам” [3, с. 192].

Ба қанд гуфтан даҳон ширин намешавад: “Як чизҳое талаб мекунам, ки дар хобам надидам. Медонанд, ки ба қанд гуфтан даҳон ширин намешавад, медонанду барқасд мекунам” [3, с. 82].

Дил, ки сӯзад, аз чашми кӯр об меравад: “Аз доду фиғони мани ғамзада на танҳо бачаҳо, ҳамсоҷҳо ҳам безор шудаанд. “Дил сӯзад, аз чашми кӯр об меравад” - Дилам монанди пилтаи чароғ месӯзад, чӣ хел нанолам?!” [3, с. 82].

Бачаи касеро дар сандуки дилаш куштан: “Ҷро чунон бераҳмона мезаданд, ки гӯё бачаи ҳар кадомашро дар сандуки дилаш кушта бошад” [3, с. 108].

Дилкашоли касе ва чизе будан: “Ин ҷо Ватани аҷлоии ман аст, аммо дилам кашоли хонаву дари худам. Дилам барои хонаи сӯхтаам месӯзад” [3, с. 109].

Оне, ки дар об ғарқ нашуд, дар оташ намесӯзад: “Аммо ин ду нафар аз як хонаводаву як деҳа ҷон ба саломат бурданд. Дуруст гуфтаанд: “оне, ки бояст дар об ғарқ шавад, дар оташ намесӯзад” [3, с. 112].

Хоки касеро ё ки чизеро бехтан: “- Ман бояд аз қишлоқ ба шаҳра ревоҷ меовардам. Баръакс, ҳаққи шуморо хӯрдм. Ҷанг хоки ҳамаро бехт. Аз вақте ҷанг шуд кӯҳу пӯштаро бо қадам шудгор кунӣ, як торон ё қорчу ревоҷ намеёбӣ [3, с. 190]. “Зиёда аз бист сол аст, ки ҷанг хоки Афғонистонро бо ҳелакаш мебезад” [3, с. 18].

Бояд гуфт, ки дар асар матни зарбулмасалу мақолҳои нав [9] низ мушоҳида мешаванд, ки қаблан, дар ҳеҷ матнҳои дигари гуфторӣ ба назар нарасидаанд. Масалан:

Картошқачинӣ бурдан – Дар қиштзор қатл кардан; Моҳигирӣ бурдан – Дар об ғарқ карда куштан; Дар алвонҷак бод додан – Касеро ба дор овехта куштан: “Ҷеро картошқачинӣ мебурданд, - яъне дар қиштзор қатл мекарданд. Дигареро моҳигирӣ мебурданд, - яъне кушта ба даре мепартофтанд. Севумиро дар алвонҷак бод медоданд, - яъне ба дор меовехтанд...” [3, с. 89].

Кундаи даруни ҷӯйбор будан, яъне, Инсонӣ номуроду хаста будан: “Шавҳарамро куштанду худамро пайдо накарданд. Дар тағи бинияшон, даруни ҷӯи пуроб меҳобидаму об аз болоям мерафт. Кундаи даруни ҷӯйбор ба ёди кӣ мерасад?” [3, с. 124].

Дар гулӯи қисмат дар мондани нони дурӯғ, яъне, Насиб накардани ноне, ки аз дурӯғ ба даст омадааст: “Аз фанни таърих дарс мегуфтам, аммо онро дӯст намедоштам. Сазои сари оне, ки забонаш як ҷӣ меғӯяд, дилаш чизи дигар. Дар поёни умрам нони дурӯғ дар гулӯи қисматам дар монд” [3, с. 137].

Истифодаи дуоҳо [9]:

“Рӯзи сиёҳи ба сари мо омадаро, Ҳақтаёло ба сари ҳуки саҳро наёрад [3, с. 27].

“- Худо ҳафт пӯштата раҳмат кунад, духтари ҳеш, - зораву нола мекунам, онҳо. Рафтем дари милиса. Туро ҳама мешиносанд...” [3, с. 61].

“Парвардигор, мурдани ҳамата бинам!- нолиш кардам тағи пояшон нимҷон. Аз зиндагӣ ҳиҷ умед надоштам” [3, с. 131].

“- Худо ҳафт пӯштата раҳмат кунад, мабодо ин гапро ба касе нагӯӣ, ки ҳафтоду ҳафт пӯштам шарманда мешавад!” [3, с. 136].

“Худо раҳматат кунад, ҷоят ҷаннат шавад, ба ҳар нима, хоб бошӣ дар гӯрат ҳуру нур борад “ - гӯямӯ ӯ дарро кушода биёяд, ҷӣ ҷавоб медиҳам?!” [3, с. 100].

Бори айбу гуноҳам, шарму ҳаёям дар гардани онҳое, ки моро ба ҷунин рӯз расондаанд. Худовандо, асло рӯзи ҳушу гардани баландро набинанд, ки сарпасту хоки роҳамон карданд [3, с. 189].

“- Эҳ, қисмат, қисмат ! Худо қисматама бигира, ки як рӯзи ҳуш надидам” [3, с. 190].

“Беҳолу бечора дасту по мезанам, нолаву зорӣ мекунам, худову бандаҳояшро ба ёриву мадад меҳонам, аммо ба ин ҳайвони бадзод таъсире намекунад” [3, с. 102].

“Мебоист бачаҳоям маро гӯрӯ ҷӯб кунанд, аммо сари сахтам дар гӯр, ки ҷортоша бо дасти худ дар пӯштаи рӯбарӯи хона гӯрондам” [3, с. 190].

“Эй кош, ҳар модаре , ки фарзанд ба дунё меорад ва аз ин тифли пок, бо ҳидоят, муҳаббат ё ҳаҳолати ӯ фозиле ё қотиле ба воя мерасад, дар рӯбарӯи зиндагӣ бо дарки масъулият хитоб бикунанд:

Шамъ бар каф, тавба бар лаб омадам,

Ман барои қиштани шаб омадам!” [3, с. 25].

Истифодаи эътиқоду боварҳо ва андарзҳо:

“Ҷӣ ҳеле, ки мирандаро ҷонсарақ кардан убол аст, мурдаи хокшударо ҳам безобита кардан гуноҳи азим аст” [3, с. 194].

“Ҳама доруву дармонро санчидему дидем, аммо бефоида. Гуфтанд, ки ачали ин дард тумору таштов аст. Тумору таштови ҳар мулло намешудааст. Фарзанди падар ширин аст. Писарам аз касе шунидааст, ки дар фалон ҷо домуллоест ҳафт, дармонбахши ҳамин хел дардҳо. Сода набошӣ дар авҷи ҷанги одамхӯрӣ пиёда туморковӣ меравӣ? Ба манзил расиду ба мурод не. Муллоро кайҳо куштаву хонаашро сӯхта буданд. Бечора, зӯр мебуд, ҳуду хонаводаашро наҷот медод” [3, с. 191].

“Тоҳе дарду алам зӯрӣ мекунаду пеши бачам рафтан меҳоҳам, аммо аз ранҷиши руҳу арвоҳ метарсам. Худо зада бошу арвоҳзада не, гуфтаанд. руҳу арвоҳи мо дар мазори ҳудамон маскан доранд” [3, с. 193].

“Ду дафъа дугонак таваллуд кардам. Худо раҳмама хӯрду кӯдаки севум танҳо ба дунё омад. Дар акси ҳол дар бисту панҷсолағӣ ҳамчун Бибихалифа аз бахти ширин маҳрум мешудам” [3, с. 105].

“Ман аз миллати шавҳарам нестам. Пайванди моро падару модаронамон аз ҳар ду ҷониб хуш надоштанд, ки бесабаб набуд. Ман ба хешбачаам гаҳворабахш будам, ӯ ба духтари холааш” [3, с. 105].

“Ишқ ба ҳама урфу одату расму русум ғолиб омад. Кӯдаконамон яке аз дигаре зебост. Мегӯянд, “дурагаҳо” хушрӯй мешаванд. Шояд аз он хушрӯй мешаванд, ки монанди бачаҳои ман меваи ишқанд... Мардум ба бахти мо ҳасад мебурданд. Чашми бад корашро кард” [3, с. 106].

Истифодаи ҳобу таъбири ҳоб [9]:

“Аммо зуд- зуд дар ҳоб ҳабаб гирифтани кампири ғарибҳок маро безобита кардааст. Чӣ гап дорад, намедонам. Ҳар дафъа меҳоҳам бигӯям, ки : “эӣ дугонаи қиёматӣ, худо раҳматат кунад, маро зуд-зуд ҳабаб нагир. Бандаи худо ҳама мирандааст, аммо ҳолӣ мана саросема нақун, ки намеравам” [3, с. 30].

“Писарам, ки аз гираву нолаи ман дар макони охираташ аҷаб не, нороҳат буд, минбаъд бо ҳамон табассуми ба ҳудаш зебанда ба ҳобам медаромад. Акнун на танҳо ӯ, ман ҳам медонистам:

Бачаам доди худо буд,

Бачаам назди худо рафт!

Оё барои модари шаҳид тасаллои аз ин беҳтаре ҳафт?!” [3, с. 51].

“Бачам ҳар шаб дар ҳобам медарояд. Аз ҳама хичил аст. Аз модараш ҳам, аз ҳудову бандаҳош ҳам. Бачаҳош гушнаву зоранд. Бачаҳоша гушна монда наздаш равам бо қадом қашм ба рӯи бачам нигоҳ мекунам?! - Худо садақаҳои овардаатона ба арвоҳи ҳафтоду ҳафт пуштатон қабул гардонад!” [3, с. 194].

“Хонаамро, ҳудамро зуд-зуд дар ҳоб мебинам. Бо оташдаста ба ҳона ворид мешаваму дигар берун намебароям. Таъбири ҳобам маълум аст. Хонаи бо меҳру муҳаббат обод кардаам ва бо нафрат оташзадаам маро набахшидааст. Ман ҳам ҳудро набахшидаам, аммо илочи дигар надоштам. Ин ҷанги хонумонсӯзро як мӯшт ҷуғзи беҳонумон барои он оташ доданд, ки хонаву ҷоҳу қалоли мардуми заҳматкашу баору номӯсро соҳиб шаванд” [3, с. 125].

Ҳамчунин, дар асар ишора ба баъзе оину анъаҳои мардумии қашни Наврӯз [9] мушоҳида мешавад. Масалан, дар матни зерин ба анъанаи хонатақонӣ, дуову ниятҳои неки наврӯзӣ чунин ишору шудааст:

“Ҳар қадбону сола як бор дар арафаи иди наврӯз ҳона метаконад. Беш аз бист наврӯз аст, ки мо меҳмонем. Як насли афғонҳои фирорӣ рӯи фаршҳои зебӣ иронӣ ба воя расид. Қадбонувони мо низ суфраҳои холиро афшонда, ҳонаҳои ҳудро оростан меҳоҳанд. Ҳудовандо хону хонашонро ҳамеша ободу пур аз нозу неъмат дорад” [3, с. 67].

Ҳамчунин, дар “Зан ва ҷанг” матнҳои мушоҳида мешаванд, ки дар онҳо ба маросими мотам ва оинҳои он ишора шудааст. Чунончи:

“Асло намегузорам, ки писараки беғуноҳам бори дигар бо азоби алим қушта шавад. - Ууууу! Қампир ноҳост монанди гурги заҳмини бачагумкарда фукашро сини осмон боло қарда бо қашмони хушқу димоғи хиррӣ чанде улос қашиду оқибат ором шуд” (3, с.196).

“- Оне, ки аз ману ангуштонам беҳтару азизтар буд, чӣ гуноҳ дошт, ки монанди ниҳоли гулдор тарбураш қарданд?! Оне, ки ҳунари панҷаҳои маро, оши буридаро дӯст медошт, зери ҳок аст. Бе ӯ ноқис ё қомил будани ман чӣ аҳамият дорад?!- Бо нигоҳи ҳавзи оби гӯёву ҳамӯш ҷавоб мегардонад арӯси бечора, дастони бепаңчаашро ноаён тағи остин қашида” [3, с. 177].

“Қампир якбора бунгаи дароз қашида, байни фуру бурдани ревоҷ ба хондани суруд оғоз қард:

Э кӯҳи калон, камари пастум додӣ,
Дар айни ҷавониҳо шикастум додӣ!

- Ҳо, ба худо, аз дунё ҳич чиз надидам. Ҳар ду дастам аз хок берун мемона” [3, с. 190].

“Садбарги сафеди гӯшаи дегдонум...” - зуд сар овозамро мегирад набераи хурдӣ. Ва овозам дар гулӯям дар мемонад” [3, с. 83].

Дар асар инчунин, дар як ҳолат ба оини гаҳворабандон, ки яке аз қадимтарин анъанаҳои мардуми тоҷик мебошад, чунин ишора шудааст:

“Вақте занони гирёну хандон кӯдакро гаҳворабандон мекарданд, ногаҳ диққати ҷамоатро нуктаи дурахшони банди гаҳвора сӯйи худ кашид. Гаҳвора тир дошт, тири дар як маҳал нуктаи охири чангро гузошта. Тире, ки аз захми ниҳонаш дарахти пир рост истода мурда буд...” [3, с. 196].

“Зан ва чанг”-и Гулрухсор дар байни осори ӯ, воқеан, аз асарҳоест, ки, на танҳо, арзиши баланди бадеиву таърихӣ дорад, балки шиносномаи хираду фазилати азалии халқи тоҷик аст. Дар ин асар андаруни розномаҳои халқӣ жанрҳои гуногуни адабиёти гуфторӣ: зарбулмасалу мақол, хоббиниву таъбири хоб, дуову андарзу машварат, суруду марсия, рубоиву дубайтиҳо [9] хеле пурмухтаво ба назар мерасанд. Услубе, ки Гулрухсор барои таҳияи асар интиҳоб кардааст, робитаи ногусастани адабиёти гуфториву навишториро исбот намуда, осори ин ду адабиётро хеле оқилонаву пажухишкорона ба ҳам овардааст [10]. Гулрухсор бо равиши таърихи гуфторӣ андешаномаҳои бузургони олам ва мусибатномаҳои мардумиро тавассути назму насри худ муттаҳид намуда, ганҷинаи илмиву бадеиро барои имрӯзу ояндаи миллат тақдим кардааст. Асари мазкур дар фолклоршиносии тоҷик ҷойгоҳи хоса дошта, дар адабиёти навишторӣ низ саҳифаи пӯшиданашиавандаро во намудааст.

Адабиёт

1. Абдусаттор, А. Ташаккул ва таҳаввули рубоӣ дар адабиёти форсу тоҷик [Матн] / А. Абдусаттор. - Душанбе: Ирфон, 2007. - 408 с.
2. Амонов, Р. Вазифаҳои таъхирнопазирӣ мо дар соҳаи нашр кардани фолклори тоҷик [Матн] / Р. Амонов // Шарқи сурх, 1958. - №8. - С. 145-151.
3. Гулрухсор. Зан ва чанг. - Душанбе: Деваитич, 2003. - 45 с.
4. Ковалевский М.М. Социология. Т. II, СПб., 1910.
5. Қосимӣ, С. А. Мулоҳизаҳо андар боби адабиёти шиғоҳӣ ва хаттӣ [Матн] / С. Қосимӣ. - Душанбе: Ирфон, 2020. - 396 с.
6. Маҳҷуб М. Сабки хуросонӣ дар шеърӣ форсӣ. - Техрон, 1345, 428 с.
7. Маҷнунов, А. А. Мавқеи марсия дар маросими мотам [Матн] / А. А. Маҷнунов // Вестник ТНУ, 2012. - №4/6 (97). - С. 217-220.
8. Муҳаммад Иқбол (Алома Иқбол). “Забури аҷам” - навириёти Sheikh Mubarak Ali, 1927. - 265 с.
9. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ С. Адабиёти гуфтории тоҷикон (Фолклори тоҷик, Дастури таълимӣ) [Матн] / Р. Раҳмонӣ, С. Қосимӣ. - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. - 352 с.
10. Раҳмонӣ Р. Пайванди адабиёти навишторӣ ва фарҳанги гуфторӣ (Матн) Р. Раҳмонӣ. - Душанбе: ДМТ, 2025. - 599 с.
11. Фолклори водии Қаротегин (Барои бачаҳои синни калони мактабӣ) [Матн] / Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Г. Сафиева. - Душанбе: Маориф, 1986. - 192 с.
12. Фолклори тоҷик [Матн] / Тартибдиҳандагон: М. Турсунзода ва А. Н. Болдирев. Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1957. - 453 с.

ИНЪИКОСИ МУСИБАТНОМАҲОИ ХАЛҚӢ ДАР “ЗАН ВА ЧАНГ”-И ГУЛРУХСОР

Дар мақолаи мазкур масоили инъикоси мусибатномаҳои халқӣ дар “Зан ва Чанг”-и Гулрухсор маврид таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар байни осори ӯ яке аз асарҳое, ки бо равиши хоси бадеӣ, бо усули нақл андар нақл, бо мухтавои ширу шакар (назму наср), бо оҳанги дарду ишқу умеду интизорӣ офарида шудааст, “Зан ва чанг” мебошад. “Зан ва чанг”-и Гулрухсор дар байни осори ӯ, воқеан, аз асарҳоест, ки, на танҳо, арзиши баланди бадеиву таърихӣ дорад, балки шиносномаи хираду фазилати азалии халқи тоҷик аст. Дар ин асар андаруни розномаҳои халқӣ жанрҳои гуногуни адабиёти гуфторӣ: зарбулмасалу мақол, хоббиниву таъбири хоб, дуову андарзу машварат, суруду марсия, рубоиву дубайтиҳо хеле пурмухтаво ба назар мерасанд. Услубе, ки Гулрухсор барои таҳияи асар интиҳоб кардааст, робитаи ногусастани адабиёти гуфториву навишториро исбот намуда, осори ин ду адабиётро хеле оқилонаву пажухишкорона ба ҳам овардааст.

Калидвожаҳо: адабиёти гуфторӣ, адабиёти навишторӣ, шоир, адиб, тафаккур, шугун, нӯшбод, эҷодиёт, адабиётшиносӣ, таҳқиқ, муҳаққик.

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ТРОГИЧЕСКИХ ПИСЬЕМ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ГУЛРУХСОР «ЖЕНЩИНА И ВОЙНА»

В статье рассматриваются особенности отражения народных мусибатнаме в произведении Гулрухсор «Женщина и война». Среди творческого наследия поэтессы данное произведение выделяется особой художественной манерой, использованием приёма «повествование в повествовании», синтезом поэтической и прозаической речи, а также насыщенностью интонациями боли, любви, надежды и ожидания. Произведение «Женщина и война» занимает особое место в творчестве Гулрухсор, поскольку обладает не только высокой художественной и исторической ценностью, но и выступает формой художественной репрезентации народного мировоззрения и нравственных идеалов. В структуре произведения в рамках традиций мусибатнаме органично представлены различные жанры устной литературы: пословицы и поговорки, мотивы сновидений и их толкования, молитвы, наставления и советы, песни и элегические элементы, рубаи и двустушия. Их художественное взаимодействие формирует многослойное повествовательное пространство, в котором устная и письменная формы словесного творчества находятся в состоянии органического единства. Используемый Гулрухсор художественный метод убедительно демонстрирует преемственность фольклорной традиции и авторского поэтического мышления.

Ключевые слова: устная литература, письменная литература, мусибатнаме, народная традиция, художественное мышление, фольклор, творчество, литературоведение, исследование.

REFLECTION OF FOLK TRAGIC WRITINGS IN GULRUKHSOR'S WORK "WOMAN AND WAR"

The article examines the features of the reflection of folk musibatname in Gulrukhsor's work "Woman and War". Among the poetess's creative heritage, this work stands out due to a special artistic manner, the use of the device of "narrative within a narrative," a synthesis of poetic and prosaic speech, as well as a richness of intonations of pain, love, hope, and anticipation. The work "Woman and War" occupies a special place in Gulrukhsor's oeuvre, as it possesses not only high artistic and historical value but also acts as a form of artistic representation of the folk worldview and moral ideals. Various genres of oral literature are organically presented in the structure of the work within the traditions of musibatname: proverbs and sayings, motifs of dreams and their interpretations, prayers, admonitions and advice, songs and elegiac elements, rubais, and couplets. Their artistic interaction forms a multilayered narrative space in which oral and written forms of verbal creativity exist in a state of organic unity. The artistic method employed by Gulrukhsor convincingly demonstrates the continuity of the folklore tradition and the author's poetic thinking.

Keywords: Oral literature, written literature, musibatname, folk tradition, artistic thinking, folklore, creative work, literary criticism, research.

Дар бораи муаллиф

*Зайдуллозода Саида Зайдулло
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими забон ва
адабиёт
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zikaeva_1982@mail.ru*

About the author

*Zaydullozoda Saida Zaydullo
PhD in Philology, Associate Professor of
the Department of methods of teaching tajik
language and literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zikaeva_1982@mail.ru*

Об авторе

*Зайдуллозода Саида Зайдулло
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры методики преподавания
таджикского языка и литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: zikaeva_1982@mail.ru*

ТАЪРИХ ВА РУШДИ ФИЛМИ ХУЧЧАТИИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ ДАР ҶАҶОН ВА ТОҶИКИСТОН

Мохрухсори А.

*Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон
ба номи Мирзо Турсунзода*

Филми хуччатӣ яке аз муҳимтарин ва пуртаъсири жанрҳои телевизионӣ мебошад. Он аз журналистика ва санъат баҳра гирифта, воқеиятро бо усулҳои эҷодӣ ва таҳлилҳои пай дар пай ба аудитория пешкаш менамояд. Пеш аз ҳама барои фаҳмидани ҷойгоҳи филми хуччатӣ ҳамчун жанри телевизионии публицистикаи бадеӣ, бояд мафҳуми «публицистикаи бадеӣ» ва «жанр» дар телевизион ба таври назариявӣ шарҳ ёбад.

Жанр- ин гуруҳбандии асарҳои расонаӣ бо хусусиятҳои умумӣ (мазмун, шакл, услуб, мақсад) мебошад. Дар илми журналистика бо мақсади он ки ҳар ҳадаф бо тарзи дурусту фаҳмо пешниҳод шавад, жанр эҷод шудааст ва ҳар жанр мақсаду ҳадафи хосаи худро дорад.

Публицистикаи бадеӣ – гуруҳе, ки дар он маводҳо бо нигоҳи иҷтимоӣ, таҳлили рӯйдодҳо бо арзёбии зиндагии воқеӣ ва муколамаи ҷамъиятӣ пешниҳод мешаванд. Яъне, бадеият дар ин гуруҳи жанрҳо дақиқан ҳамон воситаи сабукии иброи назар ва ҷалби тамошобин аст. Новобаста ба ин дар таркиби жанрҳои ин гуруҳ низ ҷузъиёте аз жанрҳои гуруҳҳои хабариву таҳлилий гоҳо ба назар мерасад. Сарфи назар аз он ки гуруҳи зиёди олимони соҳа дар мавриди махсусиятҳои жанрҳои ин гуруҳ дастурамалу китобҳо ва мақолаву рисолаҳои илмӣ навиштаанд, ҳануз ҳам дар шинохти жанрҳои публицистикаи бадеӣ назарҳои ғалат дида мешаванд. Масалан лавҳа, очерк, фелетон ва дигар жанрҳои ҳаҷвии ин гуруҳро ба соҳаи адабиёт мансуб медонанд. Муҳаққиқи соҳа З. Муъминҷонов дар ин маврид назари худро дар китобаш бо номи “Жанрҳои публицистикаи бадеии телевизион” ба таври зайл баён доштааст: «Бе қаҳрамони аниқу нишони муайян инъикос намудан ба жанрҳои адабиёту санъат хос аст, на ба жанрҳои публицистика. Дар жанрҳои журналистика рӯйдод, ҳодиса, воқеа ва қаҳрамонҳо бояд ҳақиқӣ, аниқ ва муайян бошанд» [3, с. 47- 48]. Дигар ин ки, агар забони гуруҳи жанрҳои иттилоотӣ ба таври расмӣ бошад дар гуруҳи жанрҳои таҳлилий иттилоот бо таҳлил ҳамсафар гарданд, пас дар гуруҳи сеюм, яъне гуруҳи публицистикаи бадеӣ ин хабару воқеа бо забону шеваи нисбатан озод ва бо даромехтагии бадеият пешниҳод мегардад, ки ин шакли пешниҳод доираи васеи бинандаи худро дорад, зеро бо бадеият пешкаш кардани мавод онро дилнишину диққатҷалбкунанда месозад. Вале ин ба он маъно нест, ки жанрҳои ин гуруҳ метавонанд аз ҳақиқату воқеият берун сохта шаванд, зеро дар акси ҳол он аз ҷаҳорҷубаи касбии журналистика берун монда, ба гуруҳи жанрҳои адабиёт шомил мегарданд. Барои пурратар фаҳмо будани мақсади ин гуруҳ лозим аст, ки худи калимаи бадеият шарҳ ёбад.

Бадеият- яъне услуби хосаи баёнест, ки сайъ мекунад воқеаро ба шакли зебо, суфташуда ва бо риояи қоидаҳои эстетикӣ пешниҳод созад. Яъне, мавод бояд на танҳо иттилоърасон, балки, таъсиррасон низ бошад.

Филми хуччатӣ (документалӣ) – маводест, ки ҳодисаҳои воқеиро бо истифодаи санадҳо, мусоҳибаҳо, сабтҳо ва таҳрир баён мекунад. Ин жанр метавонад бо мақсади иттилоӣ воқеаи гузашта, таҳқиқи он ба тариқи ҳикояти нишонрас ва таъсир ба равиши афкори ҷамъиятӣ хидмат кунад. Бояд гуфт, ки дар доираи публицистикаи телевизионӣ, филми хуччатӣ ҷойгоҳи хосаи худро дорад, зеро дар он воқеият бо назари эҷодкорона ва журналистикаи бадеӣ омехта мегардад. Дар китобҳои омӯзишии журналистика, жанри филми хуччатӣ бо хусусиятҳои зерин муайян карда шудааст:

- Воқеият ва ҳақиқатҷӯӣ - асоси филми хуччатӣ воқеиятест, ки онро далелҳо исбот мекунад ва ин хусусият онро аз жанри тахайюливу бадеӣ фарқкунанда месозад.

- Таҳлили амиқ ва пайгирӣ - филми хуччатӣ на танҳо ҳодисаро нишон медиҳад, балки сабабу натиҷа ва заминаҳои иҷтимоиву сиёсиро таҳлил мекунад.

- Тарзи визуалӣ ва танзим (монтаж)- истифодаи сабтҳои воқеӣ, мусоҳибаҳо, санадҳо, маводҳо аз бойгонӣ ва таҳрири хуб филмро пурмазмун мегардонад.

- «Нақши журналист ҳамчун таҳқиқгар - журналист ё филмсоз дар таҳияи филми хуччатӣ бояд огоҳ бошад, ки танҳо нақлкунандаи воқеа нест, балки шахси ғайбӣ ва таҳқиқгар аст» [14, с. 3]. Ин ақидаро таҳқиқгари соҳа, ки бештари корҳои дар мавриди

филми ҳуччатӣ анҷом шудааст, Ричард Шефер дар мақолае бо номи “Стратегияҳои таҳрир дар филмҳои ҳуччатии телевизион” иброз доштааст.

Раҳимзода Шариф бошад, дар китоби “Масъалаҳои журналистикаи муосир” дар мавриди хусусияти асосии филми ҳуччатӣ нигоштааст, ки «Аз муҳаққиқ талаб мешавад, ки воқеиятро таҳриф накунад ва ба принципҳои ахлоқии касбӣ пойбанд бошад» [10, с. 57]. Барои ҳар нафаре, ки мехоҳад филми ҳуччатӣ таҳия намояд, зарур аст, ки фарқияти онро аз лавҳа ва очерку таҳқиқоти журналистӣ барои худ муайян намояд. Қадами аввалини журналисте, ки ба таҳияи барнома дар ин жанр мепардозад, маълум аст. «Нахуст бояд филми телевизиониро аз ғуруҳи филмҳои очеркӣ ва портретӣ ҷудо намуд. Аксари воқеаҳои муҳимми таърихӣ ва рӯйдодҳои миқёсан васеъ метавонад асоси филми мустанад қарор ёбад. Табиатан вай ба ҷамъбасти ду жанр гузориш ва репортаж монанд буда, аз онҳо воридшавии бевосита ба воқеа, рӯзмаррагӣ, баҳои саривақтӣ ба сабабу натиҷаҳои рӯйдодро қабул мекунад, фақат онро дар шакли фишурдатар ва аллакай бо баҳои амиқи ҷамаҷониба пешкаши тамошобин мекунад ва чун ҳикояте аз рӯзгори гузашта сурат мегирад» [1, с. 17]. Ин таърифро Ҷумъа Қудус дар китоби “Жанрҳои журналистикаи телевизион” пеш овардааст. Вижагии дигари ин жанр дар он аст, ки дар он ҷамаи қаҳрамонон воқеиянд, аз ҷониби коргардон танҳо андаке бадеият шомил карда мешавад ва ҳамин махсусият метавонад ба унвони далели мансубияти филми ҳуччатӣ ба соҳаи журналистика бошад. Инчунин баъзан ба назар мерасад, ки дар телевизион низ ҳангоми сабти филми ҳуччатӣ (портретӣ) сахнаҳои месозанд, яъне аз қаҳрамон хоҳиш мекунанд, ки баробари оғози сабт ба корхона дарояд, қадам занад ва ё дилхоҳ амали дигарро анҷом диҳад. Дар аксар маврид ин равиш қаноатбахш мебарояд вале ҳолатҳои ҳастанд, ки сохта будани навор маълум мешавад, ки ин лаҳза агар бо диққати тамом ва таваҷҷуҳи касбӣ иҷро нагардад, метавонад, ки сифати кори коргардон ва филмро коста гардонад. Ин ҳолат бори дигар ғувоҳи он аст, ки таҳияи филми ҳуччатӣ дар телевизион масъулияти бештар ва касбият мехоҳад. Профессор Иброҳим Усмонов дар китоби Журналистика ва замон бар ин ақида аст, ки: «Филми ҳуччатӣ метавонад воситаи пурқудрати баён ва таъсиррасонӣ бошад, ки тавассути он воқеаҳо ва ҳодисаҳои ҳаётӣ бо амиқӣ ва воқеӣ нишон дода мешавад» [13, с. 39]. Дар таҳияи филми ҳуччатӣ ҳамчун жанри журналистика ҳам факту рақам ҷой дорад, ва ҳам бадеият, ки маҳз ҳамин бадеият матлабро диққатҷалбкунанда месозад. Яке аз пажӯҳишгарони соҳаи журналистика, хусусан таҳқиқгари жанри филми ҳуччатӣ Марина Юрова гуфтааст, ки таҳияи филми ҳуччатӣ ин санъат аст ва маҳоратро талаб мекунад. «Санъат – он чизест, ки мо онро бо меҳр омода мекунем. Филми ҳуччатӣ намунаи возеҳи санъат аст. Ба ақидаи ман дар ин жанр бештар унсурҳои журналистика ба назар мерасад. Муаллиф аз сарчашмаҳои ғуноғун маълумот гирдоварӣ мекунад, аз иштирокчиёни бевоситаи рӯйдод ва коршиносони марбут ба масъалаи интиҳобшуда назар мепурсад, дар ниҳоят факту рақамҳоро ҷо ба ҷогузори карда филмро пешниҳод месозад. Агар ин журналистика нест, пас чист?» [7, с. 3-8]. Чи тавре ки санъат дар пайи омӯзишу тамрин сайқал меёбаду комил мегардад, илм низ ҳамин ғуна аст. Шахс танҳо дар натиҷаи омӯзишу дарёфти донишҳои нав метавонад самаре ба даст орад, ки ҷамаро шефта созад. Филми ҳуччатӣ низ ҳамчун як жанри соҳаи журналистика дар тули солҳо бо омӯзишу таҳқиқи олимони соҳа мукаммал гардида, ба як шакли махсус дароварда шудааст. Муовиҷи таҳқиқоти муосир «Филмҳои ҳуччатӣ метавонанд ҳамзамон ахборрасон, муҳаққиқ, таълимдиҳанда ва ҳатто танқидгар бошанд. Ин ҷама аз тарзи пешниҳоди мавод, интиҳоби мавзӯ ва муносибати муаллиф вобаста аст», ин ҷумлаҳо дар мақолаи таҳқиқгар Ричард Шефер дар мақолаи “Стратегияҳои таҳрир дар филмҳои ҳуччатии телевизионӣ” дарҷ кардааст [14, с. 3]. Дар ин маврид олимони соҳа то ҷое пажӯҳиш кардаанд, аз ҷумла рӯзноманигор Собир Шарифов дар китоби “Рушди жанрҳои журналистикаи телевизионӣ”, таҳқиқро оид ба рушди журналистикаи телевизионӣ ва нақши филмҳои ҳуччатӣ дар журналистика анҷом додааст. Дигар Шариф Раҳимзода дар китоби худ бо номи “Масъалаҳои журналистикаи муосир” масъалаҳои марбут ба жанрҳо, аз ҷумла жанри филми ҳуччатиро баррасӣ кардааст. Муҳаққиқи дигар Раъно Раҳимзода бошад, маҷмуи мақолаҳо ва таҳқиқотро дар мавзӯи телевизион ва нақши филми ҳуччатӣ дар журналистика анҷом додааст. Рӯзноманигор ва муҳаққиқ Зебо Толибова бошад бештар бо таҳқиқ дар мавзӯҳои “Рушди жанрҳои телевизионӣ, Филми ҳуччатӣ ва публисистикаи телевизион” ва дигар масоили марбут ба соҳаи журналистика шинохта шудааст. Аз мутолиаи осори илмӣ ин таҳқиқгарон метавон ба натиҷае расид, ки чун дигар жанрҳои мураккабу пуртаъсири публисистикаи телевизион филми ҳуччатӣ низ ба ҳайси яке аз воситаҳои таъсирбахши ахбор ва таҳлилгари

ичтимоӣ таърихи тулонӣ ва пурпечутоб дорад. Пешрафти он бо рушди техникаи сабт, ташаккули журналистика ва талаботи иҷтимоии замон алоқаманд аст.

Аввалин кушишҳо барои сабт кардани ҳаёти воқеӣ ба оғози кино бармегардад. Дар соли 1895-и асри XIX бародарон Луи ва Огуст Люмерҳо сабти кутохметраже бо муҳтавои “Баромадани коргарон аз фабрика” – ро доштанд, ки ин аввалин тасвири воқеият буд. Ин вобастагии кино бо тасвири воқеият буд, гарчанде, ки ҳануз ҷузъи ҳуҷҷатии телевизион набуд, аксар муҳаққиқон онро аввалин филми ҳуҷҷатӣ меҳисобиданд, гарчӣ он на ҳикоя дошту на сенария, балки танҳо як рӯйдоди воқеиро ба таври визуалӣ нишон меод. Бо гузашти замон нишон додани воқеият бештар ба ҳадафи таҳқиқотӣ ва иттилоотӣ табдил ёфт. Дар аввали асри XX ба рушд ва тараққиӣ жанри филми ҳуҷҷатӣ шахсиятхое, чун Дзига Вертов дар фазои Иттиҳоди Шуравии собиқ ва Джон Гриерсон дар Британия аввалин шуда филми ҳуҷҷатиро ҳамчун воситаи тарбияи иҷтимоӣ ва расонавӣ муаррифӣ карданд. Вертов дар асарҳои худ кӯшиш мекард ҳодисаҳои ҳаёти рӯзмарраро бидуни иловаҳо сабт ва нишон диҳад. Ҳамин тариқ бо ворид шудани телевизион ба ҳаёти ҷомеа дар миёнаҳои асри XX жанрҳои ҳуҷҷатӣ ба телевизион роҳ ёфтанд. Рӯз то рӯз тақмили соҳа ҷӣ аз ҷиҳати техникӣ ва ҷӣ аз ҷиҳати соҳавӣ имкони таблиғи васеӣ филмҳои ҳуҷҷатиро фароҳам овард. Дар кишварҳои ғарб барномаҳои телевизионии таҳқиқотӣ ба монанди “Panorama”, ки тариқи телевизиони BBC дар соли 1953 паҳш мешуд, “60 Minutes”, ки аз телевизиони CBS дар соли 1968 пешниҳод мегардид, ба ҳайси барномаҳои пешсаф дар жанри филми ҳуҷҷатӣ шинохта шудаанд. Дар Тоҷикистон нахустин шаклҳои филми ҳуҷҷатӣ дар солҳои 30-40-уми асри XX пайдо шуданд. Аввалин филмҳо, ки бештар хусусиятҳои сиёсӣ доштанд, дар студияи “Тоҷикфилм” таҳия мешуданд. Аз ҷумла филмҳои “Сарзамини офтоб” дар соли 1950 ва дар соли 1960 бошад, “Тоҷикистон – ватани ман” ҳамчун намунаҳои аввали таҳқиқи воқеият тавассути кино буданд.

Ин жанр имкон медиҳад, ки журналист на танҳо репортаж кунад, балки бо замина, контекст, таҳлил ва мустақилият кор кунад. Аз ин ҷиҳат филми ҳуҷҷатӣ нишондиҳандаи сатҳи баланди журналистика дар телевизион аст. Филми ҳуҷҷатӣ метавонад бо истифодаи шаклҳои бадеӣ ба мисли танзими навор (монтаж), паҳлуҳои муайяни сабт (ракурс), садо, ритм ва образ ба бинанда таъсири эмотсионалӣ расонад. Ин омезиш байни иттилоърасонӣ ва санъат онро ба жанри бадеӣ наздик мекунад, аммо бо вазифаву масъулиятҳои журналистӣ. Публисистикаи телевизионӣ дар ин ҳолат на танҳо бо иттилоърасонӣ, балки, бо таъсир ба назари ҷомеа, бедории фикр ва таҳаввулоти иҷтимоӣ машғул мешавад. «Филмҳои ҳуҷҷатӣ таъсири тулонӣ ва муассир дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ доранд ва метавонанд сиёсат, фарҳанг ва ҳатто қонунгузорию тағйир диҳанд»- илова кардааст, Шефер дар ҳамон мақола [14, с. 3].

Дар асри XXI, хоса тайи чанд соли охир чун платформаи рақамӣ ва интернет бо суръати баланд тараққӣ кард, филми ҳуҷҷатӣ дар радиои як қатор жанрҳои махсус ба монанди филмҳои муаллифӣ рушд ёфт. Чунки майдони инъикоси маводҳои иттилоотиву дорои муҳтавои ҳаёӣ хеле васеъ гашт. Ҳоло на танҳо телевизион, балки шабакаҳои иҷтимоӣ низ инъикосгарӣ зиндагии рӯзмарраи ҷомеа гаштаанд ва мушоҳида нишон медиҳад, ки имрӯзҳо шабакаҳои иҷтимоӣ бештар аз дигар навъҳои васоити ахбори омма тавачҷуҳӣ ҷомеаро ба худ ҷалб кардааст. Яъне инъикоси маводҳо бо ин тариқа сабаби зудтар ба миён овардани афкори ҷомеа гаштааст. 3-ин рӯ гуфтан мумкин аст, ки ҷойгоҳи филми ҳуҷҷатӣ дар журналистикаи телевизион намоён аст. Акнун филмҳои ҳуҷҷатии телевизионӣ бештар хусусиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ гирифтаанд. Дар телевизион филми ҳуҷҷатӣ вазифаҳои журналистии таҳқиқотиро ба уҳда мегирад. Ризоева С. Дар мақолаи худ, ки “Нақши филми ҳуҷҷатӣ дар рушди телевизион ва журналистикаи Тоҷикистон” унвон гирифтааст, чунин овардааст: «Филми ҳуҷҷатӣ ҷузъи муҳимми журналистика буда, тавассути он рӯйдодҳои воқеӣ ва ҳаёти мардум бо забони визуалӣ ба тамошобин расонида мешавад» [11, с. 22-28]. Он метавонад ҳамчун шакли журналистикаи таҳқиқотӣ амал кунад ва масъалаҳои ҳассосеро ба монанди ошкор кардани корҳои коррупсионӣ, мушкилоти муҳимми иҷтимоӣ, проблемаҳои экологӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба бедории ҷамъиятро пайгирӣ ва инъикос намояд. Доир ба хусусиятҳои журналистикаи ҳуҷҷатӣ, чунин андешаеро Муҳаммадӣ Ато дар китоби худ бо номи “Кинои ҳуҷҷатӣ ва жанрҳои он” овардааст: «Журналистикаи ҳуҷҷатӣ як қатор хусусиятҳо ба мисоли воқеияти далел, нақши таҳқиқгарӣ, таҳлили илмӣ, ахлоқи журналистӣ ва равиши омӯзиширо доро мебошад» [7, с. 8]. Яъне, офарандаи филми ҳуҷҷатиро зарур аст, ки бо дар назар гирифтани ҳамин хусусиятҳо даст занад ба эҷоди барнома дар ин жанр. Чунки бо назари сатҳӣ имкон надорад, ки як барномаи

пурмухтаво ва нишонрас таҳия гардад. Маводе, ки қобилияти ба ҳадаф расиданро дорад, заҳмати зиёд, таҳқиқи тулонӣ ва масъулиятро тақозо мекунад. Дар ин радиф тарзи баёну муносибати ровӣ ё журналист бо мавзӯ низ масъалаи муҳим аст. Зеро журналист на танҳо бо матни пурмухтаво, балки, бо ифодаи зебову нишонрасаш таваҷҷуҳи бинандаро метавонад ҷалб созад. Шояд журналистони навкор ба андешае бошанд, ки василаи аслии ҷалби тамошобин ҷеҳраи зебосту бас. «Албатта ҷеҳраи зебо диққати тамошобинро тез ба худ ҷалб мекунад. Аммо дорандагони ҷеҳраи зебо босавод, ихтисосманди касби журналисти телевизион набошанд, маҳбубият пайдо кардани онҳо дар байни тамошобинон ғайриимкон аст»- гуфтааст, муҳаққиқ Муъминҷонов З. дар мақолаи худ - “Нақши баранда (журналист) дар рангорангии барномаҳои соҳавии телевизион” [4, с. 196-202]. Ин нукта махсусан зимни таҳияи филми ҳуҷҷатӣ бояд ба назар гирифта шавад, зеро мавзӯе, ки тариқи ин жанр инъикос меёбанд, асосан масъалаҳои муҳимми сиёсӣ ву иҷтимоиянд.

Аввалин филмҳои ҳуҷҷатӣ, ки пас аз таъсиси телевизион дар Тоҷикистон ба шабакаҳои телевизион роҳ пайдо намуданд, асосан мавзӯҳои миллӣ, таърихӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ доштанд. «Боиси таъкид аст, ки бо таъсиси телевизион дар Тоҷикистон вобаста ба соҳаҳои асосии ҳаёти ҷомеа барномаҳои соҳавӣ бо ҷалби муттаҳассисони варзидаи ҳамон соҳа тайёр ва манзури тамошобинон гардонида мешуданд, ки аксарияти ин барномаҳо мақбули тамошобинон мегардид» [8, с. 180-185]. Тадричан дар даври соҳибистиклолӣ бо рушди журналистика ва тараққиёти техника дар телевизион як қатор рӯзноманигорон ва филмсозони мустақил ба тавлиди бештари филмҳои ҳуҷҷатӣ пардохтанд. Аммо ҳанӯз ҳам мушкilotе чун дастрасии молиявӣ ва камбудии техникӣ барои кори босифат монеа эҷод мекард. Имрӯз бошад, дидан мумкин, ки филмҳои ҳуҷҷатӣ дар сатҳи баланд омода карда мешаванд ва дар фестивалҳо, платформаҳои онлайн ва ҳам дар шабакаҳои телевизионӣ дар сатҳи сифати баланд намоиш дода мешаванд. Аз ҷумла:

Соли 2016 дар Маскав дар фестивали “АртДокФест”, ки филмҳои Осиёи Марказӣ намоиш дода мешуд, филми ҳуҷҷатии “Суруди Абдул” ба тамошо гузошта шуд. Дар фестивали “Didor International Documentary Film Festival”, ки соли 2019 дар Душанбе баргузор гашт, филми “Обишинҳо ё Обиён” (Waterfolks) соҳиби ҷои нағд гардид, ки дар бораи мардум ва обу табиати Тоҷикистон қисса мекард. Дар “Фестивали филмҳои ҳуҷҷатии Осиёи Марказӣ”, ки соли 2018 дар Алма-ато баргузор шуд, Ҷамшед Ҷалолов филми “Наврӯз”-ро пешниҳод кард, ки вобаста ба ин ҷашн ва анъанаҳои марбут ба он қиссагари буд. Дар “Фестивали байналмилалӣ филмҳои ҳуҷҷатии Амстердам” соли 2020 Фарҳод Ҳусейнов филми “Тақдири кӯдакон”-ро пешниҳод кард, ки ин филми ҳуҷҷатӣ дар бораи ҳаёти кӯдакон дар шароити мураккаби иҷтимоӣ буд. “Дарёи Вахш” – бо чунин унвон филми ҳуҷҷатии навбатиро Раҳим Нозимов ба фестивали байналмилалӣ филм дар шаҳри Душанбе пешниҳод кардааст.

Ин рӯйхатро метавон идома дод, аммо мо бо пешниҳоди ҳамина чанд номгӯ иктифо мекунем ва мегузарем ба идомаи таҳлили марҳилаҳои рушди филми ҳуҷҷатӣ.

Чун ин жанр таҳқиқ меҷӯяд, аз ин рӯ барои таҳияи он ҷалби сармоя хеле муҳим аст ва мушкilot ё худ масъалаи муҳимми дигар ин эҳтиёҷи омӯзиши касбӣ ва таълим барои журналистони филмсоз мебошад. Таҳияи филм худ як кори қалон аст, 3-ин рӯ омӯзиши он бояд як марҳилаи алоҳидаро фаро гирад. Агар ҳамина талабот иҷро гарданд ва дастгирӣ ёбанд, дурнамои хубе метавон танзим кард. Ташкил ва ҷалби мутахассисони тоҷик ба фестивалҳои байналмилалӣ низ як воситаи руҳиябахш барои филмсозон аст. Дар заминаи омода кардани филми ҳуҷҷатӣ, Тоҷикистон таҷрибаи кам дорад, аммо ин жанр дар мамлакатҳои пештар рӯ ба тараққӣ ниҳода, чандин сол пеш пайдо шуда буд, барои ҳамина ҳам таҷрибаҳои онҳо нисбатан зиёдтар аст. Журналистони ҷавон барои беҳбудии кори худ метавонанд аз таҷрибаҳои ҷаҳонӣ якҷанд дарс ва усулҳоро бо мақсади рушди жанри мазкур дар Тоҷикистон баррасӣ ва аз худ кунанд. Зеро ин жанр аслиҳаи хуби тафаккур аст ва ин андешаро Усмонов И. низ дар китоби “Журналистика ва замон” ҷонибдорӣ кардааст: «Филми ҳуҷҷатӣ, чун воситаи намоиши воқеият, дар ташаккули афкори иҷтимоӣ ва баланд бардоштани маърифат нақши муҳим мебозад» [13, с. 78].

Масалан дар боло аз барномаҳои “Panorama” ва “60 Minutes” ёдовар шудем, ки дар замони худ аудиторияи хеле қалонро ҷалб карда буданд ва боиси ба миён омадани мавҷи бузурги андешаҳо миёни ҷомеа гаштаанд. Услуби ин барномаҳои телевизионӣ санҷидашуда ва амиқан таъсирбахшанд. Ё як намуди филмсозӣ, ки онро сериалӣ ё силсилавӣ мегуянд ва дар телевизионҳои хориҷ хеле маъмул аст, зехни тамошобинро дар мухтавои худ банд мекунад. Ин гуна барнома дар Бритония бо номи “Up documentary series” толи 50 сол пахш шудааст. Бояд гуфт, ки филми ҳуҷҷатӣ дар толи вақт шаклҳои гуногун гирифтааст:

• **Сабтҳои воқеӣ** - яъне инъикоси ҳодиса дар лаҳзаи воқеӣ.
• **Эссе документалӣ** – дар он журналист бо назари шахсӣ ворид мешавад ва фикру мулоҳизаҳои худро баён мекунад.

• **Шакли таҳқиқотӣ**-маводди муназзам, таҳқиқҳои пинҳонӣ ва ошкорсозӣ.

• **Шакли сералӣ ё силсилафилм**- филмҳоро қисмбандӣ карда, дар шакли силсилафилм пешниҳод кардан. Дар чунин шакл аз телевизиони “Синамо” барномае дар ҳамин жанр бо номи “Асрори филмофарӣ” пахш шудааст, ки дар боби баъди дар мавридаш бештар сухан хоҳем гуфт.

• **Веб документалӣ**- рушд дар муҳити интернет, яъне пешниҳоди филмҳои ҳуҷҷатӣ дар формати онлайн ва омехта бо матн, графика ва аудио.

Вобаста ба шаклҳои филми ҳуҷҷатӣ олими дигар ки зиёд ба таҳқиқӣ ин жанр машғул аст, иброи назар кардааст. «Билл Николс дар умум аз 6 шакли филми ҳуҷҷатӣ дар китоби худ бо номи “Муқаддима ба филми ҳуҷҷатӣ” ёдовар шудааст: Тавсифӣ; шеърмонанд; мушоҳидавӣ; иштирокчӣ; инъикоскунанда; иҷрокунанда» [9, с. 31 -35].

• **Тавсифӣ ё шарҳдиҳанда (Expository)** – филме, ки бо овози ровӣ ва далелҳои мустанад як воқеаро мефаҳмонад. Мақсад: Қотеона бовар кунонидан.

• **Шеърмонанд (Poetic)** – филме, ки бештар ҳиссиёт, симоҳо ва муҳити зебоиро нишон медиҳад, на воқеияти аниқ. Бо образҳо, мусиқӣ ва муҳити визуалӣ, эҳсосотро бедор мекунад. Мақсад: Тасвирӣ ва эҳсосотӣ, на таълимӣ.

• **Назаркунанда ё мушоҳидавӣ (Observational)** – филме, ки бе даҳолат воқеаҳоро сабт мекунад, гӯё бинанда худ шояд он аст. Мақсад: Таблиғ накунад, балки нишон диҳад.

• **Иштирокчӣ (Participatory)**- филме, ки муаллиф худ иштирок мекунад ё ҳодисаро меомӯзад, савол медиҳад ва суҳбат мекунад. Мақсад: Муносибати мустақим бо воқеият.

• **Инъикоскунанда ё бозгӯкунанда (Reflexive)** – филме, ки ҳуди раванд ва сохтани филмро нишон медиҳад ва бинандаро водор ба фикр кардан месозад. Мақсад: Тамошобин дарк кунад, ки ин як сохтмони воқеият аст.

• **Иҷрокунанда (Performative)** – филме, ки эҳсос, таҷрибаи шахсӣ ва ё паёми амиқи иҷтимоиро ба шакли эҷодӣ мерасонад. Яъне таҷрибаи шахсии филмсозро меғӯяд ва онро бо мавзӯи умумӣ мепайвандад. Мақсад: таъсири эҳсосӣ ва иҷтимоӣ расонидан.

Ин шаклгирӣҳо нишон медиҳанд, ки жанри мазкур қобилияти ҳамоҳангӣ бо технология ва талаботи аудиторияҳоро дорад. Иловатан бо вучуди он ки ба шаклҳои алоҳида ҷудо шудаанд, «Шаклҳо якдигарро истисно намекунанд. Яъне дар як филми ҳуҷҷатӣ мумкин аст якҷанд шакл масалан мушоҳидавӣ ва иштирокчӣ ҳамзамон истифода шаванд» - илова кардааст, Билл Николс дар китобаш [9, с. 32]. Дар публиситикаи телевизион филми ҳуҷҷатӣ вазифаҳои иттилоърасонӣ, таҳлил ва интиқодно дорад ва ин корро бо истифода аз санадҳо, мусоҳибаҳо ва ҳуҷҷатҳои лозима аз байгонӣ анҷом медиҳад. Яъне боэътимод ва боварибахш аст. Зимни таҳияи филми ҳуҷҷатӣ масъулияти журналист басо бузург аст. Дар омодакунии сценария ва барнома аввалан:

• Ҳақиқат ва далел бояд бетағйир пешниҳод шавад;

• Дар мусоҳиба ҳама гуна манфиат чӣ шахсӣ бошад, чӣ ҳуқуқӣ қанор гузошта шавад, яъне дар мадди аввал манфиати қор ва муҳтавои филм қарор гирад.

Нигоҳ доштани усули ҳоса дар таҳияи барнома дар ин жанр ниҳоят муҳим аст, зеро филми ҳуҷҷатӣ ҳамчун жанри телевизионии публиситикаи бадеӣ дар замони муосир чун оинаи воқеияти ҷамъиятӣ амал мекунад ва метавонад таъсири амиқе ба фикру мулоҳизаҳои ҷамъият дошта бошад. Филми ҳуҷҷатӣ яке аз жанрҳои муҳим ва бонуфузи васоити ахбори омма, баҳусус телевизион мебошад, ки воқеиятро бо забони образ таҳлил ва баён мекунад. Аз нигоҳи илмӣ журналистика, филми ҳуҷҷатӣ на танҳо василаи ахбор, балки оинаи тафаккури иҷтимоиву фарҳангӣ ба шумор меравад. Мутахассиси соҳа Раҳимзода М дар китоби “Журналистика ва навиғониҳо дар расонаҳои иттилоотӣ” мафҳуми филми ҳуҷҷатиро чунин маънидод мекунад: «Филми ҳуҷҷатӣ-ин шакли расонавиест, ки бо истифодаи воқеият, шахсиятҳо, рӯйдодҳои ҳақиқӣ ва далелҳои санҷидашуда барои таъсир ба шуур ва афкори ҷамъиятӣ хизмат мекунад» [12, с. 56]. Дар ниҳояти сухан метавон гуфт, ки чун дигар навиғони эҷод ва илму дониш филми ҳуҷҷатӣ низ дар дарозии таърих ба шебу фарозҳо дучор омада, суфтаву сайқал ёфтааст. Дар ин муддат шаклҳои гуногунро ба худ касб карда, ки ҳар кадом ба тарзи худ ба намоиши воқеият ва таъсир ба шуур равона шудаанд. Дар ҳар давраи рушди иттилоот ва хабаррасонӣ нақши филми ҳуҷҷатӣ дар журналистика барҷаста нишон дода шудааст. Дар Тоҷикистон низ филми ҳуҷҷатӣ дар даврони Шуравӣ ва ҳоса дар замони соҳибистиклолӣ ба таври назаррас рушд кардааст. Дар он замон, яъне дар даври Шуравӣ

мавзуҳои филми ҳуҷҷатӣ масъалаҳое буданд, ки ба барномаи давлатӣ мувофиқ буданд, аз ҷумла истеҳсолот, меҳнат, кишоварзӣ ва масъалаҳои иҷтимоӣ. Мусалламан ин барномаву мавзӯҳо бо мурури замон дигар шуданд. Акнун барномаҳои телевизионӣ таҳқиқотӣ ва филмҳои муаллифӣ ба мавзуҳои миллий, фарҳангӣ, таърих ва иҷтимоӣ равона шудаанд. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки филми ҳуҷҷатӣ дар телевизион як мавзӯи пуртаъсир ва стратегӣ дар ҷаҳорҷубаи публицистикаи бадеӣ ба ҳисоб меравад. Он як пуле байни журналистика ва санъат буда, на танҳо иттилоъ медиҳад, балки бо истифода аз усулҳои визуалӣ (нақшаҳо, графика, тасвирҳои бойгонӣ), таҳлилӣ ва қоидаҳои эстетикӣ дараҷаи ҷаҳонбинии бинандаро шакл медиҳад. Аз рӯзҳои аввалини пайдоиш ва рушди кино, филми ҳуҷҷатӣ ҳамеша бо раванди фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва медиа алоқаманд буд. Тибқи таҳлили муҳаққиқон филми ҳуҷҷатӣ ба журналистика имкон дод, ки ба сатҳи нав расад: на танҳо репортаж диҳад, балки таҳлил кунад, замина гузорад, контекст ва мустақилиятро нишон диҳад - ки ба тамошобин имкон медиҳад то ҷараёни паси сахнаро низ мушоҳида кунад воқиф бошад.

Имрӯз филми ҳуҷҷатӣ дар Тоҷикистон ва ҷаҳон метавонад бо назари нави техникӣ, ҳамкорӣ бо платформаҳои рақамӣ, таълими мутахассисон ва дастгирии иқтисодӣ рушд кунад. Агар ҷомеа ва давлат ба ин жанр таваҷҷуҳ кунанд, он метавонад ба созандаи нақши пурқуввате дар ташаккули фикру мулоҳизаҳои ҷадид табдил ёбад.

Адабиёт

1. Қуддус, Ҷ. *Жанрҳои журналистикаи телевизион* / Ҷ. Қуддус. – Душанбе 2003. - 47 с.
2. Қуддус Ҷ. *Асосҳои журналистикаи телевизион* / Ҷ. Қуддус. - Душанбе 2008. - 52 с.
3. Муъминҷонов З. *Жанрҳои публицистикаи бадеии телевизион*. / З. Муъминҷонов. - Душанбе 2011. - 96 с.
4. Муъминҷонов, З. *Нақши баранда (журналист) дар рангорангии барномаҳои соҳавии телевизион* / З. Муъминҷонов, Р. Воҳидӣ // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ*. – 2023. – № 1(102). – С. 196-202.
5. Муродӣ, М. *Истиқлолият ва журналистикаи муосир* / М. Муродӣ. - Душанбе 2006, - 96 с.
6. Муҳаммадӣ А. *кинои ҳуҷҷатӣ ва жанрҳои он*. / А. Муҳаммадӣ. – Душанбе 2016, - 150 с.
7. Марина Ю. *Документальное кино – журналистика или искусство?* / Ю. Марина.- Москва 2016,- 150 с.
8. Наврӯзшоҳи, Х. Р. *Бунёд ва ташаккули телевизионҳои соҳавӣ дар замони соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон* / Х. Р. Наврӯзшоҳи // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ*. – 2025. – № 1(114). – С. 180-185.
9. Никколс Б. *Муқаддима ба филми ҳуҷҷатӣ*. / Б. Никколс // *Нашириёти Донишгоҳи Индиана*, - 2010. -179 с.
10. Раҳимзода Ш. *Масъалаҳои журналистикаи муосир* / Ш. Раҳимзода. – Душанбе 2019, - 192 с.
11. Ризоева С. *Нақши филми ҳуҷҷатӣ дар рушди телевизион ва журналистикаи телевизион*. / С. Ризоева // *Маҷаллаи фарҳанг ва санъат*. - 2015. - №4. – С. 22-28.
12. Раҳимзода М. *Журналистика ва навгонӣ дар расонаҳои иттилоотӣ*. / М. Раҳимзода. Душанбе 2018. - 120 с.
13. Усмонов И. *Журналистика ва замон* / И. Усмонов.- Душанбе 2011. - 256 с
14. Шефер Р. *Стратегияҳои таҳрир дар филми ҳуҷҷатии телевизион* / Р. Шефер // *журнали Коммуникатсия*.- 2014. - С. 3-12.

ТАЪРИХ ВА РУШДИ ФИЛМИ ҲУҶҶАТИИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ ДАР ҶАҲОН ВА ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили раванди пайдоиш, ташаккул ва рушди филми ҳуҷҷатии телевизионӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ва дар фазои расонаҳои Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он марҳилаҳои асосии инкишофи жанри ҳуҷҷатӣ, омезиши усулҳои воқеиятнамӣ ва нақшофарӣ инчунин таъсири шароити иҷтимоиву сиёсӣ ба мазмун ва услуби ин нави эҷодиёт баррасӣ мегардад. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши филмҳои ҳуҷҷатии телевизионӣ дар инъикоси мушкilotи ҷомеа, ҳифзи арзишҳои миллий ва бедорсозии шуури шаҳравандӣ дода шудааст. Дар қисмати муҳими мақола таҷрибаи истеҳсол ва пахши филмҳои ҳуҷҷатӣ дар Тоҷикистон арзёбӣ шудааст. Филми ҳуҷҷатӣ бо хусусияти асосии худ, ки инъикоси воқеият тавассути далелҳо ва мушоҳида аст, ба василаи муассири таъсиррасонӣ ба афкори ҷомеа табдил ёфтааст. Рушди техникӣ ва имкониятҳои нави телевизион ба шаклҳои гуногуни филми ҳуҷҷатӣ, аз ҷумла таҳқиқотӣ, таърихӣ, портретӣ ва иҷтимоӣ замина фароҳам овардаанд. Мақола метавонад барои донишҷӯён, муҳаққиқон ва кормандони расонаҳо ҳамчун манбаи омӯзишӣ ва таҳлилӣ хидмат намояд.

Калидвожаҳо: телевизион, журналист, сиёсат, васонти ахбори омма, муаллиф, шаклҳо, ташаккул, филми ҳуҷҷатӣ.

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЯ ТЕЛЕВИЗИОННОГО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФИЛЬМА В МИРЕ И В ТАДЖИКИСТАНЕ

Статья посвящена анализу процесса возникновения, становления и развития телевизионного документального фильма на мировом уровне и в медиа - пространстве Таджикистана. В ней рассматриваются основные этапы развития жанра документального кино, сочетания методов отображения реальности и драматургии, а также влияние политических и социальных условий на содержание и стиль данного вида творчества. Особое внимание уделяется роли телевизионных документальных фильмов в отражении проблем общества, сохранении национальных ценностей и формировании гражданского сознания. В важной части статьи дана оценка опыту производства и трансляции документальных фильмов в Таджикистане, показан вклад отдельных личностей и телевизионных студий. Документальный фильм благодаря своей основной особенности – отражению реальности посредством фактов и наблюдений – превратился в эффективное средство воздействия на общественное мнение. Технический прогресс и новые возможности телевидения создали почву для появления различных форм документальных фильмов, включая исследовательские, исторические, портретные и социальные. Статья может служить учебным и аналитическим источником для студентов, исследователей и работников СМИ.

Ключевые слова: телевидение, журналист, политика, средства массовой информации, автор, причина, формирование, документальный фильм.

THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF TELEVISION DOCUMENTARY FILMS IN THE WORLD AND TAJIKISTAN.

The article is dedicated to the analysis of the process of emergence, formation and development of television documentary films on a global level and within the media space of Tajikistan. It examines the main stages of the genre's evolution, the combination of reality representation methods with elements of dramaturgy. As well as, the influence of political and social condition on the content and style of his form of creativity. Special attention is given to the role of television documentaries in reflecting societal issues, preserving national values and fostering civic awareness. A significant part of the article assesses the experience of producing and broadcasting documentary films in Tajikistan, highlighting the contribution of individual figures and television studios. This type of film, due to its main feature-the depiction of reality through facts and observation – has become an effective tool for influencing public opinion. Technological progress and the new possibilities of television have provided a foundation for the emergence of various forms of documentary films, including investigative, historical, portrait and social formats. The article can serve as an educational and analytical resource for students, researchers and media professionals.

Keywords: television, journalist, politics, mass media, author, factor, industry, documentary film.

Дар бораи муаллиф

Моҳрухсори Азизулло

Докторант аз рӯи ихтисос (PhD)-и

кафедраи рӯзноманигори телевизион ва

радиошунавонӣ

Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати

Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

к. Борбад, 73/а

E-mail: azizullomohruhsori@gmail.com

About the author

Mohruksori Azizullo

PhD candidate in the department of television

and radio journalism

Tajik State Institute of Culture and Arts named

after M. Tursunzoda

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Borbad str., 73/a

E-mail: azizullomohruhsori@gmail.com

Об авторе

Моҳрухсори Азизулло

Докторант по специальности (PhD)

кафедры телерадиожурналистики

Таджикский государственный институт

культуры и искусств имени М. Турсунзода

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, ул. Борбад, 73/а

E-mail: azizullomohruhsori@gmail.com

МЕСТО ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ В ОСВЕЩЕНИИ АКТУАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН (НА ПРИМЕРЕ ТВ «ДЖАХОННАМО»)

Сафолова М. Х.

Российско-Таджикский (Славянский) университет

Когда мы говорим «средства массовой информации», чаще всего в голове автоматически возникает привычное деление на традиционные и электронные СМИ. Хотя, если присмотреться внимательнее, это разграничение довольно условно и не всегда однозначно особенно сегодня, когда границы между форматами постепенно размываются.

Тем не менее, в научной литературе такое различие всё ещё активно используется. Так, по мнению ряда современных исследователей, в частности Ю. А. Дашевского, «традиционные СМИ не предполагают механизм непосредственной обратной связи с аудиторией и представлены прессой, радио и телевидением» [2, с. 40]. И действительно, в классическом понимании коммуникация здесь строится по односторонней модели: от источника к аудитории. Зритель или читатель выступает скорее как получатель информации, а не её соучастник.

Отсюда и закрепившаяся парадигма: к традиционным СМИ относят те формы масс-медиа, которые сформировались задолго до цифровой эпохи и долгое время сохраняли устойчивые принципы функционирования. Хотя, справедливости ради, сегодня даже телевидение и печатная пресса уже частично вышли за рамки этой логики, активно осваивая цифровые каналы и формы взаимодействия.

С электронными СМИ ситуация принципиально иная. Уже само их определение предполагает отход от «классической» модели: основой здесь становятся виртуальные сети передачи информации, прежде всего Интернет. Контент в таком случае существует не в фиксированной форме, а в динамичной цифровой среде он доступен практически из любой точки мира и в любое время.

Более того, пользователь здесь перестаёт быть пассивным наблюдателем. Он может не только потреблять информацию, но и взаимодействовать с ней: комментировать, делиться, сохранять, обсуждать и даже напрямую связываться с автором. В этом смысле коммуникация становится двусторонней, а иногда и многослойной когда аудитория сама влияет на распространение и интерпретацию контента.

Интересно, что для самого пользователя различие между «традиционным» и «электронным» всё чаще теряет значение. Открывая интернет через смартфон или ноутбук, он одновременно получает доступ ко всему спектру медиа: может читать цифровую версию газеты, смотреть телепрограммы в стриминге или слушать радио онлайн. По сути, разные типы СМИ сходятся в одной точке на экране устройства.

Поэтому можно сказать, что сегодня речь идёт уже не столько о противопоставлении традиционных и электронных СМИ, сколько об их постепенной интеграции. И, возможно, именно это делает современную медиасреду более гибкой, но одновременно и более сложной для анализа.

Если говорить об отечественной медийной парадигме в плане типологии СМИ, то в настоящее время к электронным СМИ принято относить телевидение, радио и различные Интернет-платформы. В отличие от традиционных масс-медиа, к которым в Таджикистане относят только печатные издания, они находятся в активной фазе развития и в настоящее время являются одними из ведущих национальных масс-медиа. Это открытые медийные платформы для коммуникации между авторами журналистских материалов и аудиторией. Развитие глобальной сети делает их контент ещё более интерактивным, позволяя публике становиться участниками их создания. Причина популярности электронным СМИ заключается не только в техническом потенциале. Большое значение имеют метод использования информационного инструментария, методы донесения информации, выбор стиля речи при описании события или явления, а также особенности тематического русла в связке с конкретной жанровой формой.

В наибольшей степени делегирует телевидение, которое уже давно перешло на цифровой формат вещания, успешно адаптировалось к виртуальной среде Интернета. Кроме

того, существенно трансформировались некоторые сопутствующие элементы. Например, понятие «телезритель» уже звучит несколько архаично, поскольку, если телепрограммы смотрятся на компьютере, планшете или смартфоне, подключенные к сети Интернет, то более уместным становится определение «пользователь». Также, как и телевизор в настоящее время уже не является единственным специальным устройством для трансляции телевизионного контента.

Все это – результат поступательного, закономерного развития, начальный этап которого обозначился в первые годы государственной независимости республики, когда отечественная журналистика освободилась от идеологического гнета. В настоящее время современное таджикское телевидение позиционирует себя не только как передовая в техническом отношении медийная платформа, но и как инструмент концептуализации государственных императивов – построение демократичного общества, создание положительного имиджа страны, актуализация социально-политических вопросов. Если вспомнить, как функционировало телевидение ещё сравнительно недавно, его роль была довольно чётко очерчена: с одной стороны информировать, с другой формировать нужные установки у аудитории. По сути, новости и агитация шли рука об руку, и телевидение действительно выступало как мощный инструмент идеологического воздействия.

Сегодня ситуация выглядит несколько иначе. Отечественное телевидение по-прежнему взаимодействует с государственными структурами это объективная реальность медиасистемы, однако в подаче новостей заметен сдвиг в сторону большей сдержанности и формальной нейтральности. По крайней мере, на уровне заявленных стандартов и редакционной политики акцент делается на более взвешенное освещение событий, без явного давления на аудиторию.

Разумеется, степень этой «нейтральности» может оцениваться по-разному многое зависит от конкретного канала, формата передачи и даже от темы. Но в целом можно говорить о том, что телевидение постепенно отходит от прямолинейной агитационной модели и стремится соответствовать современным представлениям о журналистике, где важны баланс мнений, фактическая точность и определённая дистанция от оценочных суждений. Надо сказать, что освещение на телевидении актуальных вопросов современности, которые серьезно волнуют общество, требуют от журналиста большей компетентности и ответственности. Согласно общепринятым дискурсивным паттернам, СМИ такого уровня как телевидение должны быть зеркалом действительности. Но в то же время следует признать, что целостное представление о действительности – это и позитивные, и негативные стороны жизни. Преднамеренный акцент на одной из них – либо необоснованный сенсационализм, либо диффамация – это своего рода «кривое зеркало», которое искажает сущность реального положения вещей. А если имеют место какие-либо деформации, присущие практически любому социуму, то надо признать, что не в последнюю очередь ответственность за это разделяют и СМИ. За последние несколько десятилетий мы неоднократно становились свидетелями того, как масс-медиа осознанно апробируют на аудитории новейшие средства пси-воздействия, как медийные платформы становятся уже не площадками для конструктивных диалогов, а самыми настоящими «полями сражений», куда активно втягиваются простые зрители, читатели и пользователи. На заре построения демократического общества освещение актуальных социально-политических вопросов в Таджикистане также проходило в формате «горячей войны». Если попытаться описать этот период образно, то «жертвами» конфликта действительно становились не только люди в буквальном смысле, но и общественное сознание. Оно оказалось не готово к столь интенсивному и, по сути, «боевому» использованию информации. Для многих зрителей телевидение перестало быть просто источником новостей оно стало инструментом влияния, иногда весьма жёсткого и одностороннего.

Если же вернуться к истокам, то краеугольным этапом в развитии современного телевидения республики стало аналоговое вещание, начавшееся 3 октября 1959 года. В первые десятилетия примерно с 1950-х до 1970-х годов телевидение носило преимущественно информативный характер. Оно выполняло базовую функцию передачи новостей и культурных программ, но при этом почти не затрагивало острые общественные вопросы и не стремилось к глубокому анализу.

Ситуация начала меняться в период с 1970 по 1985 годы. Именно тогда стали появляться программы, во многом ориентированные на модели Центрального советского телевидения. Расширение жанров от информационных выпусков до публицистических и

тематических передач заметно обогатило содержание эфира. Телевидение постепенно переставало быть исключительно «витриной» и начинало осваивать более сложные формы коммуникации с аудиторией.

Ещё более ощутимые изменения произошли в конце 1980-х начале 1990-х годов (1985–1991 гг.). В этот период телевидение фактически превратилось в своеобразную общественную трибуну. В эфире начали подниматься темы, которые ранее либо замалчивались, либо освещались крайне ограниченно. Это во многом соответствовало духу времени: общество требовало открытости, и телевидение стало одним из каналов выражения этих настроений.

Особо напряжённым и во многом переломным оказался период 1991–1997 годов. Как отмечает ветеран таджикского телевидения И. Мирзоев в работе «Четвертая власть», «период с 1991 до 1997 года стал для телевидения судьбоносным и особенно ответственным, так как политические разногласия с первых дней независимости Таджикистана подвели страну к грани» [3, с. 45]. И это не просто оценка это отражение реальной роли медиа в условиях политической нестабильности.

Не случайно многие представители научного и политического сообщества подчёркивают, что обретение независимости сопровождалось не только институциональными изменениями, но и острой политической и идеологической борьбой. В этих условиях телевидение неизбежно оказалось втянуто в происходящие процессы. Его повестка стала не просто социальной, а ярко выражено политической.

С 1994 года в медиапространстве всё чаще звучали призывы к миру и взаимопониманию. Однако, если смотреть на ситуацию без идеализации, не все СМИ действовали одинаково добросовестно: за мирной риторикой иногда скрывались попытки продвигать интересы тех или иных политических сил. Это был сложный, неоднозначный этап, когда граница между информированием и влиянием нередко размывалась.

Перелом, по сути, произошёл после завершения многоступенчатого мирного процесса в 1997 году. Этот момент стал своего рода точкой переосмысления для телевидения. Постепенно оно начало отходить от участия в прямом политическом противостоянии и сосредоточилось на более конструктивной роли поддержки общественного согласия и укреплении национального единства. И хотя этот переход не был мгновенным, именно он во многом определил дальнейшую траекторию развития национального телевидения.

Говоря о сегодняшних реалиях, мы можем смело констатировать, что правительство страны уделяет особое внимание независимости мышления, привлечению профессиональных журналистов для работы на ведущих платформах СМИ, создает новые телевизионные каналы для диверсификации телевизионного контента.

В центре нашего внимания находится одна из таких медиаплатформ Государственное учреждение «Джахоннамо», созданное в соответствии с постановлением Правительства Республики Таджикистан № 546 от 31 октября 2008 года. Уже спустя несколько дней, 5 ноября 2008 года, канал вышел в эфир, что само по себе говорит о высокой степени готовности проекта и его приоритетности для государства.

Если обратиться к уставу, то ключевые направления деятельности сформулированы достаточно чётко и, что важно, отражают стратегическую роль канала:

1. Обеспечение населения республики оперативной информацией о событиях внутри страны и за её пределами;
2. Продвижение национальных идей и демократических ценностей;
3. Освещение социальных и культурных проблем общества.

Даже при беглом анализе становится очевидно, что «Джахоннамо» изначально задумывался не просто как очередной телеканал, а как информационно-аналитическая платформа. На практике это выразилось в устойчивом уклоне в сторону новостного контента и его интерпретации то есть не только передачи фактов, но и их осмысления.

Без преувеличения можно сказать, что запуск «Джахоннамо» стал заметным этапом в развитии национального медиапространства. В тот момент страна объективно нуждалась в постоянном информационном канале, способном оперативно реагировать на события и при этом говорить с аудиторией на понятном ей языке. Речь шла не только о техническом обеспечении вещания, но и о содержательной стороне о формировании площадки, где сочетаются информирование, аналитика и ценностная повестка.

В определённой степени «Джахоннамо» стал ответом на несколько параллельных запросов: с одной стороны на потребность в популяризации национальных ценностей, с другой на необходимость укрепления информационной безопасности. И именно это сочетание задач во многом определило его позиционирование как канала, ориентированного не только на передачу новостей, но и на формирование более широкого общественного контекста.

По мнению Б.Н. Сохибовой, цель открытия канала «Джахоннамо» состояло в «расширении возможностей для таджикского зрителя получать информацию о мировых событиях посредством собственного канала несмотря на то, что первоисточниками остаются зарубежные средства массовой информации» [6, с. 17].

Освещает ли «Джахоннамо» актуальные социально-политические вопросы Республики Таджикистан? На наш взгляд, вопрос достаточно риторический, поскольку даже поверхностный контент-анализ позволяет ответить положительно. Важны, конечно же детали и особенности. В информационных программах телеканала в наибольшей степени актуализируются политические, экологические, экономические, социальные и культурные темы. Задача, которую ставит перед собой автор, во многом задаёт и характер самого материала от структуры до интонации. Если приоритетом становится оперативность, логично, что журналист выбирает формат событийного репортажа: коротко, по существу, с акцентом на факты «здесь и сейчас». Но далеко не всегда работа сводится к реакции на конкретное событие. Иногда автор сознательно отходит от сиюминутной повестки и обращается к более «долгим» темам рассказывает об изобретении, творческом процессе или судьбе интересного человека. Такие репортажи требуют иной подготовки, их чаще планируют заранее и выстраивают более продуманно.

При съёмке подобных материалов задействуется весь арсенал современной телевизионной техники от качественного звука до цифровых каналов передачи данных. Но, что показательно, техника здесь играет скорее вспомогательную роль: она усиливает эффект присутствия, но не подменяет содержание.

Отдельная категория репортажи, посвящённые общественно значимым событиям, которые неизбежно вызывают эмоциональный отклик. И здесь возникает тонкий профессиональный баланс. С одной стороны, тема сама по себе «нагружена» эмоциями, с другой репортёр остаётся наблюдателем и фиксатором фактов. Чрезмерная пафосность в таких случаях скорее мешает, чем помогает: она снижает доверие и уводит материал в сторону субъективной оценки.

На телеканале «Джахоннамо» этот принцип, судя по всему, выдерживается достаточно последовательно. Такие репортёры, как Исмадулло Азизов, Далер Ибрагимов, Парвиз Аминов, работают в логике сдержанной, но выразительной подачи. Их материалы не перегружены оценочностью, но при этом остаются «живыми» за счёт точного выбора героев и деталей. В этом смысле их репортажи вполне сопоставимы с работами международных каналов.

Характерной чертой является и структура подачи: материал часто начинается либо с включения самого корреспондента с места события, либо с голоса героя. Это сразу задаёт тон зрителю как будто оказывается внутри происходящего. Дальше тема раскрывается через взаимодействие журналиста и героя, что делает повествование более персонализированным и понятным.

Показателен, например, репортаж Исмадулло Азизова, вышедший 13 ноября 2021 года в программе «Хабар». В центре внимания люди с инвалидностью, их социальная адаптация и необходимость системной поддержки. Автор не ограничивается общими формулировками, а показывает проблему через конкретные судьбы. Репортаж начинается словами героя и это важный приём: зритель с первых секунд слышит не журналиста, а человека, которого непосредственно касается тема. Такой ход сразу задаёт доверительный тон и делает дальнейшее повествование более убедительным. *«Инвалидность это наследственное заболевание у меня. У моей старшей сестры было такое же заболевание и та же инвалидность. Поэтому это не стало для меня неожиданностью. Я была морально подготовлена к тому, что это произойдёт»* [9].

Журналист подчёркивает, что Фарида далеко не единственный человек в Таджикистане, сталкивающийся с наследственными заболеваниями. В репортаже приводится показатель около 170 000 людей с инвалидностью, и за этой цифрой начинает проступать

уже не частная история, а более широкая социальная тенденция. Автор аккуратно расширяет рамку: кто-то приобретает инвалидность вследствие заболеваний, кто-то рождается с врождёнными патологиями, а в отдельных случаях причиной становятся врачебные ошибки или халатность. Такой переход от личного к общему выглядит логичным и усиливает аналитическую составляющую материала.

Если обратиться к другому репортажу того же автора «ЭлектроГАИ» от 4 декабря 2021 года, можно заметить иной, но не менее продуманный подход к подаче. Сюжет начинается с интершума: звуки машин, движение, повседневная городская динамика. Затем визуальный акцент на герое, который садится в автомобиль, и только после этого вступает голос репортёра: «Узкий переулок, сейчас по этой улочке проехал Умед Холов» [10]. Такой приём сразу погружает зрителя в ситуацию, создаёт эффект присутствия.

Далее через детали звук движения, поведение героя передаётся его внутреннее состояние: несмотря на водительский опыт, он испытывает тревогу. Причина постепенно раскрывается: внедрение системы «ЭлектроГАИ» и высокие штрафы. Реплика героя о штрафах в размере 10–15 тысяч сомони звучит не как абстрактное мнение, а как отражение реальных опасений водителей.

Важно, что журналист не ограничивается одной точкой зрения. Он вводит в сюжет официальную позицию, указывая, что за два месяца сумма штрафов составила около 30 000 сомони (примерно 6 000 долларов), а также объясняет механизм обжалования через центр «Безопасный город». Дополняет картину комментарий представителя структуры Бободжона Муродова, который акцентирует, что камеры устанавливаются не ради штрафов, а для повышения безопасности. В результате материал приобретает сбалансированный характер: есть и позиция граждан, и аргументы институций.

Если смотреть шире, анализ телевизионного контента «Джахоннамо» показывает, что журналисты канала, как правило, демонстрируют профессиональную выучку: они понимают цель материала, владеют темой и используют факты как инструмент верификации социальных проблем. Это особенно заметно в сюжетах, где частная история становится способом выявления более глубоких общественных процессов.

И здесь уместно вспомнить более общий тезис: журналистика это не только информирование. Она выполняет и воспитательную функцию, формируя у аудитории представления о социальной реальности. Как отмечает профессор М. Муродов, «журналистика влияет на развитие общества. Следовательно, журналист это личность, несущая большую ответственность и имеющая свой уникальный стиль и лексику» [4, с. 53]. В этом смысле журналист не может оставаться в стороне от острых тем напротив, именно они зачастую становятся источником его профессиональной и творческой реализации.

В контексте таджикского медиадискурса социальные проблемы нередко выстраиваются по степени значимости от системных до эпизодических. К числу первых, безусловно, относится тема трудовой миграции. Показателен репортаж Парвиза Аминова в программе «Хабар», где в центре внимания оказывается Ахмадали Артикулов, собирающийся на заработки в Россию. Уже на уровне завязки видна драматургия: семья с трудом собирает средства на билет, путь проходит через несколько пограничных пунктов.

Однако основные трудности начинаются практически сразу на первом же посту. Формальная проверка сопровождается унижением, предвзятым отношением, что выводит сюжет за рамки одной темы. Параллельно проявляется ещё один пласт сложности межгосударственных отношений, который часто остаётся вне внимания классических политических обзоров. Такой приём соответствует замечанию В. И. Свинцова о том, что интерес аудитории возникает через конкретный конфликтный или проблемный эпизод [5, с. 87].

В целом, репортёры «Джахоннамо» демонстрируют умение работать с фактами и выстраивать повествование так, чтобы за частной историей читался более широкий социальный контекст. Это, по сути, и подтверждает позицию профессора М. Муродова: профессионализм журналиста проявляется не только в знании темы, но и в умении действовать в рамках законов профессии, сочетая мировоззрение, метод и ответственность [4, с. 55].

В конце, журналист подытожил свою мысль, которую развивал с начала репортажа:

«Отношение к таджикским пассажирам на узбекской границе это не единственная проблема. Сегодня между нашими странами существует больше 50 нерешённых проблем.

Но споры государственного уровня это одно, а отношение к людям любой национальности в дороге - другое. Более того Таджикистан платит узбекской стороне аренду за использование дороги. Но чтобы понять с какими трудностями сталкиваются пассажиры поезда Душанбе - Москва, необходимо самому оказаться в нем» [8].

Репортер раскрыл суть проблемы и доказал наличие этой проблемы. Также стоит отметить, что во всех проблемах важно отношение общества и его участие в решении проблемы.

Однако если говорить о политическом контенте на телеканале «Джахоннамо», то рефлексия общества характеризуется нейтральностью. Политика и социум с позиции объективности, вне всякого сомнения, взаимообусловлены, однако в сознании реципиентов это две параллельно существующие реальности. Электорат при просмотре телевизионных материалов более обращает внимание на то, что ему ближе – мир социума. Для него гораздо важнее вопросы соотношения цен на продукты питания и заработной платы, проблемы ЖКХ, санитарное состояние улиц городов и т.п.

Безусловно, «Джахоннамо» призван решать специфические задачи, в частности, представлять таджикскому зрителю мировые события с позиции сегодняшней государственной политики страны. Об этом пишет и В.Н. Сохибова: «Задача информационных средств состоит в освещении государственной политики таким образом, и освещать так, чтобы она отвечала интересам общества» [6, с. 39]. Другими словами, о «Джахоннамо» можно без преувеличения сказать, что это – первый таджикский канал, деятельность которого целенаправленно связано с задачей повешения имиджа Таджикистана на мировой арене, пропагандой национальной идентичности. Уделяя особое внимание международным программам канала, очевидно, что «Джахоннамо» приложил больше усилий для создания различных программ в этой области. В сегодняшних реалиях это представляется важным и важность определяется необходимостью купирования деструктивных информационных воздействий, идущих через различные интернет-платформы. Как отмечает А. Азимов, «журналистика – часть политики и в этой связи всякий, кто занимается журналистской деятельностью, так или иначе, имеет дело с политикой» [1].

Политический медиа-контент «Джахоннамо» представляет собой такие составляющие, как проблемы иностранной политики и развитие событий за рубежом, поездки Президента Республики Таджикистан и парламентских групп, визиты государственных руководителей и парламентов зарубежных стран в нашу страну. В передачах освещаются различные инициативы верховной власти республики на международных мероприятиях, предлагается анализ и комментарии о стратегии и тактике внешней политики Таджикистана, положении страны в регионе и мире, о роли Таджикистана в решениях региональных и мировых проблем. Создание подобного контента входит в прямые обязанности всех телекомпаний мира. Однако постоянный повтор этих событий ограничивает рамки анализа и комментария. Поэтому в большинстве своем зрителю предлагается краткая хроника событий. Например, 1 ноября 2019 года отечественные парламентарии встретились с делегацией Европейского парламента. Вот какие комментарии были предложены каналом «Джахоннамо»:

«1 ноября 2019 года председатель Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан Шукруджон Зухуров встретился с делегацией Европейского парламента под руководством Фулвио Мартушиелло, прибывшего в Таджикистан с рабочим визитом. В ходе беседы было подчеркнуто, что Европейский Союз является важным международным партнером для Таджикистана, и налажено сотрудничество с европейскими партнерами, особенно в сферах экономики, безопасности, образования и культуры» [7].

Таким образом, информационный канал «Джахоннамо» вполне успешно реализует поставленные задачи – освещение значимых мировых событий с точки зрения текущей государственной политики страны и актуализация важных социальных вопросов. Поскольку «Джахоннамо» является новостным каналом, его новости являются срочными и новаторскими.

Литература

1. Азимов А. Пайгири тахкики журналистика (Отслеживание журналистских расследований) / А. Азимов // Фараж. – 2009. – № 10. – 5 март.
2. Дашевский Ю.А. Социально-политическая роль медиaprостранства информационного общества: дисс ... канд. философ. наук: 09.00.11 / Дашевский Юлиан Александрович. – Тверь, 2017. – 194 с.

3. Мирзоев И. Рукни чорум (Четвертая власть) / И. Мирзоев. – Душанбе: Эҷод, 2012. – 268 с.
4. Муродов М. Асосҳои эҷоди журналисти (Основы творчества журналистики) / М. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 255 с.
5. Свинцов В.И. Логика / В. И. Синцов. – М.: Мир книг, 1987. – 239 с.
6. Сохибова Б.Н. Информация и ее интерпретация как фактор развития современного Таджикского телевидения (на примере Первого канала телевидения Таджикистана и информационного канала «Джахоннамо»): дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Сохибова Барно Нозировна. – Душанбе, 2016. – 155 с.
7. Хабар // ТВ Джахоннамо от 2 ноября 2019 г.
8. Хабар // ТВ Джахоннамо от 14 мая 2021 г.
9. Хабар // ТВ Джахоннамо от 13 ноября 2021 г.
10. Хабар // ТВ Джахоннамо от 4 декабря 2021 г.

МЕСТО ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ В ОСВЕЩЕНИИ АКТУАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН (НА ПРИМЕРЕ ТВ «ДЖАХОННАМО»)

В данной статье рассматривается деятельность круглосуточного информационного телеканала «Джахоннамо» в контексте выявления функциональной парадигмы таджикских электронных СМИ в освещении актуальных социально-политических вопросов республики. Автор отмечает, что за последние десятилетия отечественное телевидение заметно трансформировалось, вобрав в себя признаки как традиционных, так и электронных СМИ. Детерминантами этой трансформации является, прежде всего, расширение глобальной сети Интернет, переход от аналогового, к цифровому телевидению, внедрение передовых технологий. Но несмотря на инновационные тенденции, на телевидении по-прежнему особое внимание уделяется информационному сопровождению социальных и политических процессов. Опираясь на конкретные телевизионные материалы телеканала «Джахоннамо», автор анализирует особенности подачи социально значимых проблем и вопросов внешней политики Таджикистана. Существующий паритет между двумя темами – характерная особенность магистрального направления деятельности «Джахоннамо». Однако в статье подчеркивается, что в сознание реципиентов – зрителей канала – происходит дифференцирование по признаку релятивности медийного контента, и наиболее привлекательной является тема социума. Автор обращает внимание на то, что журналистский корпус телеканала представлен профессионалами, материалы которых можно смело ставить в один ряд с репортажами ведущих каналов мира. При этом профессионализм обнаруживается при освещении именно социальных вопросов, тогда как политический контент характеризуется информационностью, лаконичностью и констатацией факта.

Ключевые слова: «Джахоннамо», телеканал, телевидение, электронные СМИ, социум, политика, медиа-контент.

МАҚОМИ ВАО-И ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАҲОИ ҶАМЪИЯТӢ-СИЁСИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР МИСОЛИ ТВ «ҶАҲОННАМО»)

Дар мақолаи мазкур фаъолияти шабакаи иттилоотии 24-соатаи «Ҷаҳоннамо» дар заминаи муайян кардани парадигмаи функсионалии ВАО-и электронии тоҷик дар инъикоси масъалаҳои мубрами иҷтимоӣ сиёсии ҷумҳурӣ баррасӣ шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки таъи даҳсолаҳои охир телевизиони ватанӣ ба таври қобили мулоҳиза таҳаввул ёфта, хусусиятҳои ҳам расонаҳои анъанавӣ ва ҳам электрониро дар бар мегирад. Муайянкунандаи ин дигаргунӣ, пеш аз ҳама, тавсеаи интернетӣ ҷаҳонӣ, гузаштан аз телевизиони аналогӣ ба рақамӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои пешрафта мебошад. Аммо сарфи назар аз тамоюлҳои навоарона, телевизион то ҳол ба таъмини иттилоотии равандҳои иҷтимоӣ сиёсӣ тавачҷуҳи ҳоса зоҳир мекунад. Муаллиф дар асоси маводди мушаххаси телевизионии шабакаи телевизионии «Ҷаҳоннамо» вижагиҳои пешниҳоди мушкilotи иҷтимоӣ ва масъалаҳои сиёсати хориҷии Тоҷикистонро таҳлил кардааст. Паритети мавҷуда байни ин ду мавзӯ хусусияти ҳоси хати асосии фаъолияти «Ҷаҳоннамо» мебошад. Аммо дар матлаб таъкид мешавад, ки дар зехни гирандагон – тамошобинони шабака тафовут дар заминаи мутаносиб будани мундариҷаи ВАО ба вуқӯ меояд ва ҷолибтарин мавзӯи ҷомеа аст. Муаллиф тавачҷуҳи ҳудро ба он ҷалб мекунад, ки корпуси журналистии телевизионро мутахассисони касбӣ намоёндагӣ мекунанд, ки маводҳои онҳо метавонанд бо гузоришҳои шабакаҳои пешрафтаи ҷаҳон дар як саф гузошта шаванд. Дар баробари ин, ҳангоми инъикоси масъалаҳои иҷтимоӣ қордонӣ ошкор мешавад, мазмунӣ сиёсӣ бошад, бо маълумот, мухтасар ва баъи воқеият ҳос аст.

Калидвожаҳо: “Ҷаҳоннамо”, шабака, телевизион, расонаҳои электронӣ, ҷомеа, сиёсат, мундариҷаи ВАО.

THE PLACE OF ELECTRONIC MEDIA IN THE COVERAGE OF TOPICAL SOCIO-POLITICAL ISSUES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (USING THE EXAMPLE OF TV "JAHONNAMO")

This article examines the activities of the 24-hour information TV channel "Jahonnamo" in the context of identifying the functional paradigm of Tajik electronic media in the coverage of topical socio-political issues of the republic. The author notes that over the past decades, domestic television has noticeably transformed, incorporating the features of both traditional and electronic media. The determinants of this transformation are, first of all, the expansion of the global Internet network, the transition from analog to digital television, and the introduction of advanced technologies. But despite the innovative trends, television still pays special attention to the information support of social and political processes. Based on specific television materials of the Jahonnamo TV channel, the author analyzes the specifics of presenting socially significant problems and issues of Tajikistan's foreign policy. The existing parity between the two topics is a characteristic feature of the main line of activity of Jahonnamo. However, the article emphasizes that the consciousness of the recipients – the viewers of the channel – is differentiated on the basis of the relativity of media content, and the most attractive is the topic of society. The author draws attention to the fact that the journalistic corps of the TV channel is represented by professionals, whose materials can be safely put on a par with the reports of the leading channels of the world. At the same time, professionalism is revealed when covering precisely social issues, whereas political content is characterized by informativeness, conciseness and statement of fact.

Keywords: "Jahonnamo", TV channel, television, electronic media, society, politics, media content.

Об авторе

*Сафолова Миджгона Хасановна
Аспирант кафедры международной и
отечественной журналистики
Российско-Таджикский (Славянский)
университет
734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
ул. Мирзо Турсунзаде, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru*

About the author

*Safolova Mizhgona Hasanovna
Graduate student of the Department of
International and Domestic Journalism
Russian-Tajik (Slavic) University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Mirzo Tursunzade, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru*

Дар бораи муаллиф

*Сафолова Миҷгона Ҳасановна
Унвонҷӯи кафедраи журналистикаи
байналхалқӣ ва ватанӣ
Донишгоҳи славянӣ Россия ва Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
к. Мирзо Турсунзода, 30
E-mail: maliya.2000@mail.ru*

УДК 621.311.21(575.3):94

CASA-1000: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ**Хусайнов А. К.***Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

К концу прошлого и начало нынешнего столетия энергетическая инфраструктура планеты сформировалась как комплексная система. Она характеризуется широким применением различных энергетических технологий и источников, а также охватывает весь цикл – от добычи до распределения – множества видов топлива и энергии. Эти распределенные по территории системы играют ключевую роль в обеспечении стабильного и качественного энергоснабжения, как для производственного сектора, так и для бытовых нужд.

Необходимо отметить, что среди Центральной Азии Республика Таджикистан отличается своим богатым гидроэнергетическим потенциалом. Благодаря обилию водных ресурсов, страна успешно развивает экологически чистую энергетику: более 96-98% электроэнергии производится на гидроэлектростанциях [12, с. 212]. Это особенно ценно, учитывая скудные и труднодоступные запасы ископаемого топлива. «Вода, - как подчеркивал академик Ферсман, - является не просто ресурсом, а фундаментальным богатством Таджикистана, движущей силой его экономики и основным источником энергии, требующим комплексного и рационального использования» [4, с. 9-10]. Исторически, еще в советский период, была заложена мощная гидроэнергетическая база, включающая такие гиганты, как Нурекская и Кайракумская ГЭС, а также многочисленные малые и средние станции. Эти объекты, помимо выработки электроэнергии, играют ключевую роль в обеспечении орошения и водоснабжения, что становится все более актуальным в условиях глобальных вызовов, а также способствуют развитию устойчивого туризма, демонстрируя многофункциональность и долгосрочную ценность водных ресурсов для будущего Таджикистана.

После обретения независимости энергетическая политика заняла центральное место в повестке дня таджикского правительства, превратившись в одну из его стратегических целей – достижение полной энергетической независимости. В современном мире будущее развитие тесно связано с возобновляемыми источниками энергии, которые играют решающую роль в обеспечении устойчивого экономического и социального прогресса, формировании "зеленой экономики", охране окружающей среды и смягчении последствий изменения климата. Правительство Таджикистана мобилизовало все доступные ресурсы для модернизации инфраструктуры, внедрения современных технологий и решения задач в области водных ресурсов и энергетики, с особым фокусом на возобновляемые источники и концепцию "зеленой экономики". В стране созданы благоприятные условия для реализации этих целей, подкрепленные последовательным выполнением государственных стратегий и программ, таких как Закон "Об энергетике", Концепции развития топливно – энергетического комплекса и национальные стратегии до 2030 года [2, с. 75].

Запуск первых двух очередей Рогунской ГЭС ознаменовал собой качественный скачок в энергетическом секторе Таджикистана. Это позволило ей стать значимым региональным экспортером, поставив около 3х миллиардов кВт/ч электроэнергии в Узбекистан, Афганистан и Кыргызстан. Таджикистан активно использует свой богатый гидроэнергетический потенциал для производства экологически чистой электроэнергии, что является ключевым элементом стратегии "зеленой экономики" и вносит существенный вклад в сокращение глобальных выбросов углекислого газа. В настоящее время Таджикистан занимает шестое место в мире по производству чистой энергии, и прогнозируется, что после полного ввода в эксплуатацию Рогунской ГЭС и других проектов, страна может подняться на второе или третье место по доле возобновляемых источников в мировом масштабе.

Важным аспектом развития является также модернизация и расширение электросетевой инфраструктуры. За годы независимости была проделана значительная работа по созданию Единой энергетической сети, включая строительство стратегических линий электропередачи, таких как ГЭС Памир-1, Сангтуда-1, Сангтуда-2, ТЭЦ Душанбе-2, а также первые два энергоблока Рогунской ГЭС. Значительный вклад внесли и 286 малых гидроэлектростанций. Для обеспечения надежности и эффективности энергоснабжения, а также для развития региональных связей, были проложены важные линии электропередачи: международный проект КАСА-1000, а также внутренние ЛЭП 500 кВ «Юг-Север», 220 кВ «Лолазор-Хатлон», 500 кВ «Рогун-Душанбе» и 220 кВ «Айни-Рудаки» [12, с.214]. Это гарантирует стабильное электроснабжение населения в течение всего года и позволяет эффективно магнетизировать избыточные летние мощности через экспорт.

Надо отметить, что Сангтудинская ГЭС-1 обеспечивает около 12 % выработки электроэнергии в Таджикистане, значительно (на 30 %) сокращает сезонный (в зимний период) дефицит электроэнергии. Также создаются предпосылки для экспорта электроэнергии в летний период в объеме до 1 млрд кВт час, как планируется, станция станет одним из источников электроэнергии для международного проекта КАСА-1000, предусматривающего экспорт электроэнергии из Таджикистана и Киргизии в Афганистан и Пакистан [13, с. 276].

Для укрепления своей энергетической стабильности и развития экспорта электроэнергии в Центральную и Южную Азию, Таджикистан активно продвигает региональный проект КАСА-1000. Этот крупнейший в регионе проект по торговле электроэнергией предусматривает создание трансграничной высоковольтной линии электропередачи, которая соединит Кыргызстан и Таджикистан с Афганистаном и Пакистаном. Общая протяженность ЛЭП составит 1400 км, включая 477 км между Кыргызстаном и Таджикистаном, и 750 км до Афганистана и Пакистана, что обеспечит выгодное энергетическое партнерство. В Кыргызстане, где пройдет более трети линии (455 км), строится новая подстанция. Проект также включает строительство преобразовательных подстанций в Таджикистане и Пакистане. Исследования показывают, что экологическое воздействие строительства будет минимальным и временным.

Энергетическая инфраструктура Таджикистана включает 13 межгосударственных линий электропередачи, соединяющих страну с соседями. Эти линии, работающие под напряжением от 35 кВ до 500 кВ, обладают суммарной мощностью 4570 МВт. Наибольшая доля мощности (3500 МВт) приходится на соединения с Узбекистаном, за которыми следуют Афганистан (570 МВт) и Кыргызстан (500 МВт). В настоящее время активно функционируют следующие линии: 220 кВ "Сангтуда-1" – Пули-Хумри и 110 кВ "Геран-Кундуз" в Афганистан; 220 кВ "Конибодом-Айгулташ", а также 110 кВ и 35 кВ в Кыргызстан. С апреля 2018 года возобновились поставки электроэнергии в Узбекистан по нескольким линиям 220 кВ ("Регар-Гульча", "Регар-Денав", "Узловая - сырдарьинская ГРЭС-1", "Узловая - сырдарьинская ГРЭС-2") и 500 кВ ("Регар-Сурхан"). В сухой сезон 2018 году объем экспорта электроэнергии достиг 1,44 млрд кВт/ч [1].

Важно отметить сезонные колебания в использовании линий электропередачи. Зимой, из-за возросших внутренних потребностей Таджикистана и ограниченных экспортных возможностей, загрузка линий снижается. Это наглядно демонстрируется на примере линии 220 кВ "Сангтуда-1" – Пули-Хумри, по которой летом экспортируется более 300 МВт в Афганистан, тогда как зимой этот показатель падает до 50 МВт. Учитывая эти факторы, в предыдущие годы ежегодный экспорт в Афганистан составлял около 1,2-1,3 млрд кВт/ч, а в Кыргызстан – 150-160 млн кВт/ч. Все экспортные операции осуществляются на основе соглашений между АО «Барки Таджик» и соответствующими энергетическими компаниями Афганистана и Кыргызстана.

Проект КАСА-1000 не просто объединяет энергетические сети Таджикистана, Кыргызстана, Афганистана и Пакистана, но и служит мощным инструментом для взаимовыгодного сотрудничества и возрождения исторических связей. Церемония запуска КАСА-1000 стала поистине историческим моментом, ознаменовавшим старт подлинного взаимодействия между странами обширного региона Центральной и Южной Азии [6, с. 2]. Несомненно, страны Центральной и Южной Азии должны активно использовать открывающиеся перспективы для обеспечения собственного развития. Для достижения

стабильности и благополучия их населения необходимо углублять сотрудничество в энергетическом секторе.

Одной из определяющих черт XXI века является глобальный сдвиг в сторону "зеленой экономики" и, как следствие, активное внедрение возобновляемых и экологически безопасных методов производства электроэнергии. В этом свете, стремление стран региона максимально использовать свой гидроэнергетический потенциал для удовлетворения растущего спроса на энергию стало одной из движущих сил, приведших к созданию проекта CASA-1000. После обретения независимости все страны Центральной Азии приняли ряд законов и нормативно – правовых актов в сфере водно – энергетических ресурсов[8].

Запуск строительства CASA-1000 знаменует собой исторический момент, кульминацию длительного процесса обсуждений и утверждений. Переговоры по проекту стартовали в 2007 году с подписания меморандума о взаимопонимании в Кабуле, нацеленного на развитие регионального энергетического рынка. В 2008 году в Исламабаде состоялось первое заседание межправительственного совета четырех стран, где были приняты ключевые решения, включая поручение о проведении технико-экономического обоснования. Разработка этого документа заняла время до 2011 года, и по его завершении стало очевидно, что все страны-участники – Кыргызстан, Таджикистан, Афганистан и Пакистан – получают значительные преимущества от реализации CASA-1000. Для обеспечения эффективного регионального взаимодействия на начальных этапах был сформирован Межправительственный совет. В его рамках страны будут совместно принимать решения, формировать общие подходы и правила, а также применять единые технические, экологические нормы и стандарты безопасности. Следует подчеркнуть, что проект базируется на обширных технико-экономических и экологических исследованиях, соответствующих международным требованиям, что придает ему устойчивость и высокую региональную значимость.

Знаменательное событие – официальная церемония закладки первого камня проекта CASA-1000 – состоялось 12 мая 2016 года в городе Турсунзаде. На мероприятии присутствовали высокопоставленные гости: Президент Республики Таджикистан, а также премьер-министр Кыргызской Республики, Исламской Республики Афганистан и Исламской Республики Пакистан. Проект "CASA-1000" выделяется своей новаторской природой, сочетая в себе передовые коммерческие практики и современные технологические решения. Его основная цель – дать возможность странам Центральной Азии, таким как Таджикистан и Кыргызстан, в летний период ежегодно передавать в Афганистан и Пакистан до 5 миллиардов кВт/ч электроэнергии. При этом согласно расчетам, Таджикистан сможет получать 3 миллиарда кВт/ч от этого объема [3]. Реализация данного проекта имеет потенциал для решения целого комплекса проблем: от создания новых рабочих мест и сокращения бедности до повышения общего уровня жизни населения и обеспечения стабильного экономического роста. Кроме того, CASA-1000 гармонирует с глобальными экологическими целями, в частности, с положениями Парижского соглашения по изменению климата, поскольку способствует использованию альтернативных источников энергии и снижает негативное воздействие промышленных отходов на окружающую среду. Нельзя не отметить и тот факт, что проект станет мощным стимулом для развития торговых отношений и промышленного производства, одновременно укрепляя энергетическую безопасность всего региона.

Проект CASA-1000 представляет собой не просто линию электропередачи, связывающую страны Центральной и Южной Азии, а скорее платформа для возрождения и усиления исторических, торгово-экономических отношений в регионе. Он символизирует начало тесного сотрудничества в различных сферах экономики. Известно, что Таджикистан и Кыргызстан, как и другие страны Центральной Азии, располагают обширными водными ресурсами, однако их потенциал используется лишь частично. Обе страны неоднократно заявляли о своей заинтересованности в справедливом распределении водных ресурсов. Совместное использование водных и энергетических ресурсов может стать мощным фактором сближения Таджикистана и Кыргызстана, способствуя расширению их сотрудничества. Такую точку зрения неоднократно высказывали высокопоставленные представители обеих стран. Так, бывший заместитель премьер-министра Таджикистана Азим Ибрагим подчеркнул: «Реализация энергетических проектов выгодна обоим странам. Нам

необходимо двигаться в этом направлении, так как это служит интересам наших народов» [7].

Проект CASA-1000 представляет собой один из ключевых совместных инициатив, реализация которого может сделать Таджикистан и Кыргызстан ведущими экспортерами электроэнергии в Афганистан и Пакистан, а также открыть для них доступ к рынку продаж электроэнергии в странах Южной Азии. По мнению политико-экономических экспертов, в этом контексте необходимо развивать комплексную систему. В документах проекта CASA-1000 подчеркивается: «Для достижения конкурентоспособной экономики на рынке труда с современной инфраструктурой и растущей экономикой, выгоды от которой охватывают максимально широкий круг людей, необходима эффективная электроэнергетическая система. Проект CASA-1000 является одной из важных основ для практического создания прибыльной системы передачи электроэнергии из Центральной Азии в Южную Азию» [10].

Экспорт экологически чистой электроэнергии из стран Центральной Азии в Южную Азию в рамках проекта CASA-1000 приведет к снижению потребности в электроэнергии в этих странах и улучшит перспективы развития регионов. Этот проект также будет способствовать укреплению межрегионального сотрудничества и созданию благоприятных условий для экономического, политического и социального прогресса.

Министр иностранных дел Республики Таджикистан Сироджиддин Мухриддин пояснил позицию Таджикистана относительно строительства этого уникального проекта и отметил, что: «...развитие Центрально и Южноазиатского регионального энергетического рынка (ЦАСАРЭМ) рассматривается как поэтапное развитие институциональных и инфраструктурных механизмов, которые свяжут энергетические ресурсы Центральной Азии с энергетическим дефицитом Южной Азии» [10].

С момента возникновения идеи масштабного энергетического проекта Таджикистан активно обсуждал её в различных международных организациях, убеждая мировое сообщество в растущей потребности и спросе на электроэнергию со стороны других азиатских стран для выхода стран Центральной Азии на мировой рынок электроэнергии. Президент Таджикистана Эмомали Рахмон на 13-м саммите Организации экономического сотрудничества и развития, который прошёл 3 марта 2017 года в Исламабаде (Пакистан), отметил важность развития региональной энергетики и реализации проекта CASA-1000. Он подчеркнул: «...эффективное использование энергетических ресурсов, и создание системы энергетической взаимосвязи остаются одними из ключевых направлений сотрудничества. Мы надеемся внести значительный вклад в реализацию проектов по соединению и формированию региональных энергетических сетей, а также созданию энергетического рынка в странах-членах организации. В этой связи реализация проекта высоковольтной линии электропередачи CASA-1000, который признан первым энергетическим мостом между Центральной и Южной Азией, является актуальной задачей» [5].

Проект CASA-1000 представляет собой один из способов экспорта электроэнергии странам Центральной Азии, при этом линия электропередачи достигает границы с Индией. Бывший посол Таджикистана в Пакистане Шерали Джанов отметил: «Создание рынка электроэнергии между Центральной и Южной Азией (CASA-1000) позволит Пакистану получать доступ к дешевой и экологически чистой электроэнергии, что поможет сократить дефицит электроэнергии в этих странах и одновременно укрепить экономические связи с Афганистаном, Таджикистаном и Кыргызстаном» [9]. В Пакистане, особенно в жаркий период, отключения электроэнергии наносят серьезный ущерб промышленности, часто приводя к закрытию предприятий и росту безработицы. В Афганистане вопрос электроснабжения также является одной из ключевых экономических и социальных проблем. Более 400 миллионов человек в странах Южной Азии не имеют регулярного доступа к электроэнергии, что становится серьезным препятствием для достижения одной из главных целей ООН — сокращения бедности и развития «зеленой экономики». В жаркий сезон миллиарды киловатт-часов избыточной электроэнергии из Таджикистана и Кыргызстана теряются безвозвратно из-за отсутствия линий электропередачи в соседние страны. Основной целью региональной программы CASA-1000 является рациональное использование гидроэнергетических ресурсов Центральной Азии. Цели проекта CASA-1000 полностью соответствуют задачам устойчивого развития, установленным ООН. Разработанная программа представляет собой важный этап в истории энергетического сотрудничества между этими четырьмя странами.

CASA-1000 представляет собой обширную, сложную, но осуществимую инициативу, направленную на содействие фундаментальным изменениям в экономическом развитии стран региона. Данная программа будет способствовать созданию рабочих мест, снижению уровня бедности, укреплению безопасности, а также расширению процессов примирения и мира. Кроме того, она будет стимулировать углубление политического, экономического и культурного сотрудничества между государствами региона. CASA-1000 также включает в себя решение ряда экономических, социальных и экологических проблем, таких как создание новых рабочих мест и сокращение выбросов токсичных газов в атмосферу за счет производства и передачи дешевой и экологически чистой электроэнергии.

Во время ввода в эксплуатацию первого энергоблока Рогунской гидроэлектростанции заместитель министра иностранных дел Италии Манлио де Стефано подчеркнул: «...Этот проект имеет стратегическое значение не только для Таджикистана, но и для всего региона, поскольку в рамках проекта передачи электроэнергии между Центральной Азией и Южной Азией (известного как CASA-1000) Таджикистан, Кыргызстан, Афганистан и Пакистан получают выгоду от использования электроэнергии, вырабатываемой на Рогунской ГЭС» [11, с. 68-69].

В процессе разработки каждого проекта особое внимание уделяется его технико-экономическим аспектам. Республика Таджикистан, стремясь достичь одной из своих стратегических целей – энергетической независимости, уже наметила ряд под направлений, включая строительство новых энергетических мощностей, модернизацию существующих, сокращений энергетических потерь, использование возобновляемых источников энергии и расширение экспортного потенциала.

Полная реализация CASA-1000 создаст условия для укрепления позиций Таджикистана на региональном рынке и позволит стране извлекать экономические выгоды от экспорта экологически чистой электроэнергии в Южную Азию. Кроме того, реализация данного проекта будет способствовать увеличению государственного бюджета и станет важным шагом на пути к достижению одной из четырех стратегических целей Правительства Республики Таджикистан – полной энергетической независимости.

Правительства Республики Таджикистан и Кыргызстана, выступающие в качестве ключевых экспортеров электроэнергии в будущем, выразили заинтересованность в реализации данного проекта. Инициатива, предложенная Лидером нации Эмомали Рахмоном, играет значительную роль в осуществлении этого проекта и привлечении иностранных инвестиций. Необходимые средства для обеспечения полного финансирования, сумма которого превышает 1,1 миллиарда долларов США, будут предоставлены различными международными финансовыми учреждениями. Которые включают Всемирный банк, Исламский банк развития, Европейский инвестиционный банк, Европейский банк реконструкции и развития, Международную ассоциацию развития, Многосторонний целевой фонд, Агентство США по международному развитию, Государственный департамент США, Министерство международного сотрудничества Великобритании, а также ряд других донорских организаций. Важно отметить, что финансирование будет предоставлено на льготных условиях со сроком погашения от 25 до 40 лет. В случае успешной реализации масштабного регионального проекта CASA-1000, Республика Таджикистан сможет осуществлять экспорт электроэнергии, получаемой из возобновляемых источников, что станет одним из значительных источников валютных поступлений.

Ежегодные летние поставки электроэнергии из Кыргызстана в Пакистан и Афганистан в период с мая по сентябрь варьируются от 500 миллионов до 1,5 миллиарда кВт/ч, что составляет около 40% от общего объема электроэнергии. Остальные 60% приходятся на экспорт электроэнергии из Таджикистана. Важно отметить, что внутренний потребительский спрос остается приоритетным. Согласно проектному плану, в первый год Кыргызстан должен экспортировать 377 миллионов кВт/ч электроэнергии в Пакистан и Афганистан, с возможностью увеличения объема на 881 миллион кВт/ч. В случае нехватки электроэнергии эта сумма будет перенесена на второй или третий год. Ожидаемая прибыль от годового экспорта электроэнергии составит 80 миллионов долларов США. В рамках проекта Таджикистан и Кыргызстан могут экспортировать более 1300 МВт электроэнергии в эти страны в период с апреля по октябрь. Учитывая, что гидроэлектростанции производят электроэнергию с меньшими затратами, страны уделяют им особое внимание. В Таджикистане и Кыргызстане условия горных рек способствуют эффективному

использованию их энергетического потенциала. Благодаря непосредственным усилиям Лидера Нации началась выработка электроэнергии на первой и второй ступенях Рогунской гидроэлектростанции, а также была введена в полную эксплуатацию Сангтудинская гидроэлектростанция – 1 и 2.

Проект CASA-1000 представляет собой важный шаг в направлении обеспечения региональной безопасности и расширения сотрудничества между государствами, в частности, Афганистан и Пакистан сталкиваются с серьезным дефицитом электроэнергии. Согласно оценкам, приведенным в обосновании данного проекта, Пакистану необходимо дополнительно 1000 МВт электроэнергии для стимулирования роста промышленного производства, в то время как Таджикистан представляет собой перспективный рынок для экспорта электроэнергии в эти страны.

Проект CASA-1000 рассматривается как основа для создания единой энергетической сети в регионе. Следует отметить, что реализация данного проекта, с одной стороны, обеспечит валютные поступления для Таджикистана и Кыргызстана, а с другой — станет одним из механизмов для достижения устойчивого развития региона. С экологической точки зрения, выработка электроэнергии на гидроэлектростанциях считается экологически чистым процессом и окажет значительное влияние на устойчивое развитие данного региона.

Для успешной реализации проекта CASA-1000 необходимо выполнить ряд работ в соответствии с установленным планом. Включенные в проект мероприятия предполагают: строительство линии электропередачи напряжением 500 кВ от подстанции Датка до подстанции Согд-500, протяженностью 477 км. Надо отметить, что в прошлом году (2025 г.) во время празднования Навруз в городе Худжанд, присутствуем Президента республики Таджикистана Эмомали Рахмон и Президента Республики Кыргызстан С. Жапаров было запущено ЛЭП 500 кВ Датка - Согд. Возведение трансформаторной подстанции мощностью 1300 МВт в Сангтуде; создание высоковольтной линии электропередачи постоянного тока длиной 750 км от Сангтуды до Ноушеры в Пакистане; а также строительство трансформаторной подстанции мощностью 1300 МВт в Ноушере, Пакистан.

Таким образом, экономическая оценка проекта CASA-1000 подтверждает его значительную выгоду: он позволит экспортировать недорогую электроэнергию из Таджикистана и Кыргызстана, заменив ею более дорогую в Афганистане и Пакистане. Это даст возможность Афганистану и Пакистану решить ряд инфраструктурных и социальных проблем. Создание единой линии электропередачи также принесет экологические преимущества, сокращая выбросы парниковых газов и оптимизируя работу энергосистем, что выгодно всем вовлеченным сторонам. Проект будет способствовать экономическому развитию и укреплению партнерских отношений между странами-поставщиками и потребителями энергии. На начальном этапе строительства он обеспечит временную занятость для строительных компаний и поставщиков, чьи доходы, в свою очередь, окажут положительное влияние на другие сектора экономики. В долгосрочной перспективе, регулярная эксплуатация и техническое обслуживание линий электропередачи гарантируют постоянную занятость для технического и эксплуатационного персонала. Проект CASA-1000 знаменует собой важный этап в истории сотрудничества между Кыргызстаном, Таджикистаном, Афганистаном и Пакистаном. Современная и эффективная система электропередачи CASA-1000 призвана преобразить регион и стать ключевым шагом на пути к созданию регионального рынка электроэнергии в Центральной и Южной Азии. CASA-1000 способствует оптимизации производства электроэнергии в странах Центральной Азии и эффективному использованию в странах Южной Азии, которые сталкиваются с серьезным дефицитом электроэнергии, что подчеркивает уникальность данной программы.

Литература

1. *Архив (текущий) АО «Барки Тоджик», 2020.*
2. *Законы и нормативно-правовые акты в энергетическом секторе. - Душанбе, 2013.*
3. *С реализацией проекта «CASA-1000» позиции Таджикистана на региональном энергетическом рынке укрепятся [Электронный ресурс]. – URL: <https://khovar.tj/rus/2016/05/s-realizatsiej-proekta-casa-1000-ukrepitsya-pozitsiya-tadzhikistana-na-energeticheskom-rynke-regiona/> (дата обращения: 04.05.2021).*
4. *Проблемы Таджикистана. Том. 1. – Ленинград, 1933.*

5. *Выступление Президента на 13-ом саммите Организации экономического сотрудничества [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.mfa.tj/ru/main/view/2032/vystuplenie-prezidenta-na-13-om-sammite-organizatsii-ekonomicheskogo-sotrudnichestva> (дата обращения: 04.05.2021).*
6. *CASA – 1000 внесет ценный вклад в развитие стран региона // Садои мардум. - № 62 (3542).*
7. *Абдуджалилова Ф. Н. CASA – 1000 – важный фактор сотрудничества между Таджикистаном и Кыргызстаном // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. – 2015. - №4 (45). – С. 66-70.*
8. *Сборник нормативно - правовых актов стран Центральной Азии в области энергетики//Юридический сборник. – Ташкент, №18, 2007 г.*
9. *Худойбахи Н. Что дает Таджикистану проект CASA – 1000? // Джумхурият. – 2016. – 28 апреля.*
10. *Цель проекта CASA – 1000 – рациональное использование природных ресурсов // CASA–1000.org.*
11. *Эмомали Рахман – эҳёгари Роғун. - Душанбе, 2018.*
12. *Хусайнов А. К. Дастовардҳои энергетикӣ Тоҷикистон ва инъикоси он дар Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2023. - №1 (102). – С. 214-219.*
13. *Хусайнов А. К. Сотрудничество Республики Таджикистан и Российской Федерации в строительстве Сангудинского ГЭС-1 // Вестник педагогического университета. – 2022. - № 6-1 (101). – С. 276-281.*

CASA-1000: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматривается реализации проекта CASA-1000, цели строительства и будущего данного проекта. В статье отмечается, что в Центральной Азии Республика Таджикистан отличается своим богатым гидроэнергетическим потенциалом. Благодаря обилию водных ресурсов, страна успешно развивает экологически чистую энергетику: более 96% электроэнергии производится на гидроэлектростанциях. После обретения независимости энергетическая политика Республики Таджикистан заняла центральное место в повестке дня таджикского правительства, превратившись в одну из его стратегических целей – достижение полной энергетической независимости. Автор также отмечает, что для укрепления своей энергетической стабильности и развития экспорта электроэнергии в Центральную и Южную Азию, Таджикистан активно продвигает региональный проект CASA-1000. Этот крупнейший в регионе проект по торговле электроэнергией предусматривает создание трансграничной высоковольтной линии электропередачи, которая соединит Кыргызстан и Таджикистан с Афганистаном и Пакистаном. В летний период в Таджикистане и Кыргызстане наблюдается излишки электроэнергии, в то время как её стоимость относительно низка. При этом реализация проекта CASA-1000 значительно поможет в устранении дефицита электроэнергии в Афганистане и Пакистане. В заключении автор подводит итоги и представляет свои предложения и выводы.

Ключевые слова: CASA-1000, энергетика, ЛЭП, Центральная Азия, Южная Азия, сотрудничество, реализация, экспорт электроэнергии, инфраструктура, экономика.

CASA-1000: ВАЪИ КУНУНӢ ВА ДУРНАМОӢ ОН

Дар мақола татбиқи лоиҳаи CASA-1000, ҳадафҳои сохтмон ва ояндаи ин лоиҳа мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мақола қайд карда мешавад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ бо зарфияти бойи гидроэнергетикӣ худ фарқ мекунад. Ба шарофати захираҳои фаровони об, кишвар энергетикаи аз ҷиҳати экологӣ тозаро бомуваффақият рушд медиҳад: беш аз 96%-и қувваи барқ дар нуругоҳҳои барқӣ обӣ истеҳсол карда мешавад. Пас аз ба даст овардани истиклол, сиёсати энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рӯзномаи кори ҳукумат ҷойи марказиро ишғол намуда, ба яке аз ҳадафҳои стратегияи он — ноил шудан ба истиклолияти пурраи энергетикӣ табдил ёфт. Муаллиф инчунин таъкид мекунад, ки барои таҳкими устувории энергетикӣ худ ва рушди содироти нуруи барқ ба Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ, Тоҷикистон лоиҳаи минтақавӣ CASA-1000-ро ғаёлона пеш мебарад. Ин бузургтарин лоиҳаи тичорати нуруи барқ дар минтақа таъсиси хатти интиқоли барқӣ баландшиддати байнисарҳадиро пешбинӣ мекунад, ки Қирғизистон ва Тоҷикистонро бо Афғонистон ва Покистон мепайвандад. Дар давраи тобистон дар Тоҷикистон ва Қирғизистон зиёдагии нуруи барқ мушоҳида мешавад ва арзиши он нисбатан арзон аст. Дар айни замон, татбиқи лоиҳаи CASA-1000 дар рафъи норасоии нуруи барқ дар Афғонистон ва Покистон кумаки назаррас хоҳад кард. Дар хотима муаллиф натиҷагирӣ намуда, пешниҳодҳо ва ҳулосаҳои ҳудро пешкаш мекунад.

Калидвожаҳо: CASA-1000, энергетика, ХИБ (хати интиқоли барқ), Осиёи Марказӣ, Осиёи Ҷанубӣ, ҳамкорӣ, татбиқ, содироти барқ, инфрасохтор, иктисодиёт.

CASA-1000: CURRENT STATUS AND PROSPECTS

This article examines the implementation of the CASA-1000 project, its construction goals, and its future. It notes that Tajikistan, a Central Asian country, boasts abundant hydropower potential. Thanks to its abundant water resources, the country is successfully developing clean energy: over 96% of its electricity is generated by hydroelectric power plants. Since independence, Tajikistan's energy policy has become a central focus of the Tajik government, making achieving complete energy independence one of its strategic goals. The author also notes that, to strengthen its energy stability and develop electricity exports to Central and South Asia, Tajikistan is actively promoting the regional CASA-1000 project. This largest electricity trade project in the region envisions the construction of a cross-border high-voltage transmission line connecting Kyrgyzstan and Tajikistan with Afghanistan and Pakistan. During the summer, Tajikistan and Kyrgyzstan experience electricity surpluses, while electricity costs are relatively low. Moreover, the implementation of the CASA-1000 project will significantly help eliminate the electricity shortage in Afghanistan and Pakistan. In conclusion, the author summarizes the findings and presents his proposals and conclusions.

Keywords: CASA-1000, energy, power transmission lines, Central Asia, South Asia, cooperation, implementation, electricity export, infrastructure, economy.

Об авторе

*Хусайнов Ахмаджон Курбонович
Доктор исторических наук, профессор,
зав. кафедрой всеобщей истории и
международных отношений
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: ahmad0401@mail.ru*

About the author

*Husaynov Ahmadjon Qurbonovich
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of General History
and International Relations
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: ahmad0401@mail.ru*

Дар бораи муаллиф

*Хусайнов Аҳмадҷон Қурбонович
Доктори илмҳои таърих, профессор, мудири
кафедраи таърихи умумӣ ва муносибатҳои
байналмилалӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: ahmad0401@mail.ru*

ТИҶОРАТИ ХОРИҶӢ ДАР КИШВАРҲОИ ОСИӢИ ҶАНУБӢ: ҲОЛАТ, ШАРИКОН ВА ТАМОӢУЛҲОИ РУШД

*Турсунов Т. Ӳ., Нуоров И. А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ОсиӢи ҶанубӢ ҳамчун минтакаи муҳимми тиҷорати бо ҳаҷми кифояи тиҷорати хориҷӣ ва рушди иқтисодии 5,9 % дар соли 2025, ки аз содироти электроника, нассочӣ ва хизматҳои ИТ-и сарчашма мегирад, ба маркази ҷаҳонӣ табдил меёбад, гарчанде монеаҳои тиҷорати мисли тарифҳои ИМА ва ноустувории минтақавӣ ба афзоиши содирот таъсир мерасонанд. Ҳиндустон ва Покистон ҳамчун пешвоёни содироти бо шарикони асосӣ мисли ИМА, Чин ва Аврупо, ҳаҷми муомилоти беруниро то 6,6 % афзоиш медиҳанд, ки ин ба густариши воридоти сӯзишворӣ ва мошинҳо боиси тавозуни манфӣ мешавад, аммо имкониятҳои минтақаҳои озоди иқтисодӣ ба ҷалби сармоя мусоидат мекунанд. Бангладеш ва Шри-Ланка бо таъя ба нассочӣ ва ҷой, содироти худро ба Британия ва Олмон афзоиш медиҳанд, ки дар соли 2025 афзоиши умумии тиҷоратро то 5,8 дарсад таъмин мекунад, ҳарчанд вобастагӣ аз воридоти нафт ва таҷхизот мушкilotи беқурбшавӣ эҷод менамояд. Непал ва Бутан бо тиҷорати 90%-и бо Ҳиндустон, ба содироти гиёҳҳои шифобахш ва нассочӣ таъя карда, аз афзоиши минтақавии савдо баҳра мебаранд ва пешгӯӣҳо нишон медиҳанд, ки то соли 2026 ҳаҷми умумии содирот ба 1 триллион доллар мерасад.

Ҳиндустон мамлакатест, ки барои тезондани суръати рушди иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ имконияти калон дорад. Ҳосилнокии меҳнат дар мамлакат торафт меафзояд, ки ин барои истеъмоли дохилӣ, ҳамзамон тиҷорати хориҷӣ замина муҳайё мекунад. Мавҷудияти шароити мусоид барои хоҷагии деҳот, имконияти баромадан ба уқёнуси Ҳинд, ҳосилнокии баланди меҳнат боиси болоравии иқтисодиёти мамлакат мебошад. Ба андешаи коршиносон Ҳиндустон сол то сол муомилоти тиҷорати берунии худро бо суръати афзоянда зиёд карда, ба як гиганти иқтисодии ҷаҳонӣ табдил меёбад. Шарикони асосии тиҷорати хориҷии Ҷумҳурии Ҳиндустон: АМА, Амрико, Чин, Федератсияи Русия, Олмон, Арабистони Саудӣ, Британияи Кабир ва Гонконг мебошанд [12].

Ҳиндустон гандуму биринҷ, маҳсулоти нафть, молҳои мошинсозӣ, ҳавопаймо, нассочӣ, доруворӣ, баъзе металлҳои қиматбаҳо ва гӯшт содир мекунад. Воридот бошад аз нафти хом, компютеру телефонҳо, мошинҳо, микрочипҳо, пластика ва баъзе маъданҳо иборат аст. Аммо нисбат ба воридот дар кишвар тавозуни манфӣ боқӣ мондааст. Масалан, соли соли 2018 ҳаҷми воридот аз содирот 125 миллиард евро зиёд буда, қарзи хориҷӣ каме камтар аз 70 дарсади ММД (худи 1 миллиарду 864 миллион доллар) буд [12]. Тибқи пешгӯӣҳои коршиносон то соли 2025 қарз аз ҳисоби рушди минбаъдаи иқтисодӣ бояд коҳиш ёбад. Афзоиши муомилоти тиҷорати хориҷӣ ба ҳар сари аҳоли пай дар пай меафзояд ва сол аз сол зиёд мешавад. Ҳамин тариқ, сатҳи ММД дар кишвар низ меафзояд. Шарикони асосии воридот Чин, Арабистони Саудӣ, Аморати Муттаҳидаи Араб, ИМА, Швейтсария, Индонезия, Қатар мебошанд.

Соҳтори воридот аз харидаи сӯзишвории минералӣ ва маҳсулоти нафть, сангҳои қиматбахову металлҳо, агрегатҳои деғхонаҳо, дастгоҳҳои барқӣ, таҷхизот, реакторҳои атомӣ, маҳсулоти синтези органикӣ, рағғанҳои ҳайвонот ва растанӣ иборат аст. Сармоягузори асосӣ ба иқтисодиёти Ҳиндустон Британияи Кабир, Маврикий ва Сингапур мебошанд. Дар Ҳиндустон беш аз сесад минтакаи озоди иқтисодӣ мавҷуд аст, ки ба ҷалби сармояи маҳаллӣ ва хориҷӣ мусоидат мекунанд. Мавҷудияти минтақаҳои махсуси иқтисодӣ ба сармоягузoron имкон медиҳад, ки имтиёз дошта бошанд ва дар ин минтақаҳо онҳо метавонанд бидуни бoҷ дар дохили кишвар ва берун аз он молҳои истеҳсолӣ, масолеҳ ва ашёи хоми заруриро харидорӣ намоёнд. Низомии муоинаи гумрукӣ сода буда, ҳангоми воридот иҷозатнома талаб карда намешавад. Инчунин, сармоягузoron дар ин ҷо барои панҷ сол 100%, баъдан 50% барои панҷ сол ва ғайра андоз аз даромад намесупоранд. Аммо маҳдудиятҳо низ мавҷуданд, аз қабилӣ: ҳадди ақали майдони истеҳсолӣ, ҳадди ақали маблағгузорӣ дар минтакаи иқтисодӣ, ҷойгир кардани иншооти ғайриасосии инфрасохтор ва баъзе шартҳои дигар. Садироти молҳо аз МОИ қисми зиёди ММД-ро ташкил медиҳад. Минтақаҳои махсуси иқтисодиро на танҳо ҳукумати марказӣ ташкил медиҳад. Ҳукуматҳои иёлот ва намоёндагони тиҷорати низ метавонанд МОИ таъсис диҳанд. Аммо, онҳоро Шурои махсуси ҳукумати марказӣ тасдиқ ва таъсис медиҳад. Дар минтақаҳои махсуси иқтисодӣ таъсиси корхонаҳои

давлатӣ, хусусӣ ва омехта амалӣ карда мешавад. Сармоягузориҳои хориҷӣ ба таври автоматӣ, бе розигии ҳукумат сурат мегирад.

Мувофиқи пешгӯиҳои иқтисодии Ҳиндустон иқтисодии худро зиёд ва мустаҳкам мекунад, норасоии бучет кам шуда, беқурбшавӣ пешгирӣ карда мешавад. Ҳиндустон дар иқтисодии ҷаҳонӣ ва муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ имконоти зиёд дорад, ки онро ба нуруи пешбаранда мубаддал кунад. Содироти хизматрасониҳои Ҳиндустон дар соли 2022 ба 254,5 миллиард доллар расид ва CAGR (суръати афзоиши солоне) дар ду даҳсолаи охир (то охири соли 2022) тақрибан 14% буд [16].

То охири соли 2023 содироти электроника аз Ҳиндустон аз рӯйи ҳиссаи содироти Хитой дар саросари ҷаҳон 3,52% -ро ташкил дод. [2]. Барои муқоиса, дар соли 2024 ин нишондиҳанда ба 4,51% расид (ҳаҷми содирот аз Ҳиндустон 39,98 млрд доллар, аз Хитой 887,35 млрд доллар) [5]. Дар семоҳаи аввали соли молиявии 2025/2026 (апрел-июн 2025) ҳаҷми содироти электроника аз Ҳиндустон 47% афзоиш ёфта, ба 12,41 млрд доллар расид, ки ин афзоиши ҳиссаи онро нисбат ба Хитой нишон медиҳад [4].

Вазорати дифои Ҳиндустон гузориш дод, ки содироти низомии рекордӣ дар соли молиявии 2022-2023 буд. Аз рӯйи ҳаҷми қарордодҳои наво он ба 1,9 миллиард доллар расидааст, ки нисбат ба соли гузашта 360 миллион доллар ва нисбат ба солҳои 2016-2017 10 маротиба бештар аст. Ҳарчанд департаменти низомии маҳаллӣ расман дар бораи интиқоли маҳсулот ба 85 кишвари ҷаҳон хабар медиҳад, аммо фармоишгари асосӣ, ки афзоиши босуръати интиқоли хориҷиро таъмин кардааст, Арманистон буд [13]. Аз соли 2020 инҷониб, Арманистон барои таҳвили миқдори зиёди силоҳҳои ҳиндӣ шартнома бастааст.

Дар моҳи августи соли 2023 Ҳиндустон бузургтарин содиркунандаи биринҷ дар ҷаҳон, маҳдудиятҳои иловагии таъминот ҷорӣ кард, ки эҳтимолан интиқоли ҷаҳонии ин ғизои асосиро коҳиш дод. Ҳукумат нархи ҳадди ақали содироти биринҷи босматиро (яке аз навъҳои машҳур ва маъмултарини биринҷи хушбӯй дар ҷаҳон) дар як тонна 1200 доллар муқаррар ва инчунин аз фурӯши биринҷи покнашуда 20% андоз ҷорӣ кард [13].

Тибқи маълумоти ИТС (Маркази тичоратии ҷаҳонӣ), дар соли 2015 содирот аз Ҳиндустон ба Покистон 1,96 миллиард долларро ташкил дод, дар муқоиса бо соли 2014, ки 2,17 миллиард доллар буд. Соли 2015 Ҳиндустон ба кишвари ҳамсоя асосан нахи пахта (506,014 миллион доллар ё 25,8 фоиз) ва риштаи пахта (109,895 миллион доллар ё 5,6 фоиз) содир кард.

Сарвазири Ҳиндустон Нарендра Модӣ моҳи феввали соли 2024 нақшаи таҳкими мавқеи байналмилалӣи кишварро эълон кард. Ин сиёсати боис ба гардидааст, гардиши тичорати хориҷӣ вусъат ёбад.

Ҳаҷми умумии содироти Ҳиндустон дар моҳҳои апрел-июли 2024 261,47 миллиард долларро ташкил медиҳад, ки афзоиши он баробар ба 6,65 фоиз аст. Ҳаҷми воридот дар моҳҳои апрел-июли соли 2024 292,64 миллиард долларро ташкил дода, афзоиши 7,30 фоизро ташкил медиҳад [3].

Арзиши умумии содироти молҳои дар моҳҳои апрел-июли соли 2024 138,39 миллиард доллар дар муқоиса бо дар моҳҳои апрел-июли соли 2023 144,12 миллиард долларро ташкил дод, ки афзоиши мусбати 4,15% ба қайд гирифта шудааст. Содироти ғайри нафту газ ва ҷавохирот аз 25,47 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 то 5,69% афзуда, дар моҳи июли соли 2024 ба 26,92 миллиард доллари ИМА расид.

Муҳаррикҳои асосии афзоиши содироти молҳои дар моҳи июли соли 2024 молҳои электронӣ, молҳои муҳандисӣ, доруворӣ, гӯшт, шир ва маҳсулоти парранда ва нассочӣ мебошанд. Содироти молҳои электронӣ аз 2,04 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 то 2,81 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2024 зиёд шуда, афзоиши он 37,31%-ро ташкил медиҳад. Содироти молҳои муҳандисӣ аз 8,72 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 ба 9,04 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2024 3,66% афзудааст. Содироти маводди доруворӣ ва фарматсевтӣ аз 2,13 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 ба 2,31 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2024 8,36% афзудааст. Содироти гӯшт, шир ва маҳсулоти парранда аз 0,29 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 ба 0,46 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2024 рӯ афзоиш оварда, рушди он 56,18 фоизро ташкил додааст. Содироти маҳсулоти нассочӣ аз 1,14 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2023 то 1,28 миллиард доллари ИМА дар моҳи июли соли 2024 афзуда, 11,84% фоиз рӯ ба рушд овардааст.

Воридот ба Ҳиндустон дар моҳи августи соли 2024 нисбат ба соли гузашта 3,3% афзоиш ёфта, ба 64,36 миллиард доллар расид, ки ин баландтарин арзиш аз моҳи октябри соли 2023 мебошад. Воридот дар Ҳиндустон ба ҳисоби миёна аз соли 1957 то соли 2024 ба ҳисоби миёна 11,35 миллиард долларро ташкил дода, дар моҳи октябри соли 2023 ба 65,03

миллиард доллар расид, ки ин нишондиҳанда дар моҳи августи соли 1958 ба ҳадди поёнии рекорди 0,12 миллиард доллар баробар буд [1].

Дар соли 2023 содироти маҷмӯи аз Покистон 28 миллиард доллар ва қоғози интиқоли мол аз Покистон 6,57 фоизро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2022 содироти мол 2,02 миллиард доллар кам шуд [15].

Самтҳои асосии содиротӣ аз Покистон дар соли 2023: ИМА бо ҳиссаи 17,4% (5,01 миллиард доллари ИМА), Чин бо ҳиссаи 9,54% (2,74 миллиард доллар), Британияи Кабир бо ҳиссаи 6,87% (1,97 миллиард доллар), Олмон бо ҳиссаи 5,27% (1,51 миллиард доллари ИМА), Нидерландия бо ҳиссаи 5,02% (1,44 миллиард доллари ИМА), Испания бо ҳиссаи 4,92% (1,41 миллиард доллари ИМА), АМА бо ҳиссаи 4,88% (1,4 миллиард доллари ИМА), Италия бо ҳиссаи 3,99% (1,14 миллиард доллари ИМА), Афғонистон бо ҳиссаи 3,37% (969 миллион доллари ИМА), Бангладеш бо ҳиссаи 2,4% (690 миллион доллари ИМА) буданд.

Молу маҳсулоти асосии содиротии Покистон дар соли 2023 маҳсулоти тайёри нассочӣ, либос ва матоъҳо, латта 17,3% (4,97 млрд доллари ИМА), маҳсулоти либос ва лавозимоти либос, бофташуда 14,5% (4,17 миллиард доллар), ашёи либос ва лавозимоти либос, ба истиснои ашёи трикотаҷӣ ё бофташуда 11,5% (3,32 миллиард доллар), ғалладонагӣҳо 11,1% (3,2 млрд доллари ИМА), пахта 10,6% (3,05 миллиард доллар), маҳсулоти мис ва мис 2,68% (772 миллион доллари ИМА), молҳои ҷармӣ, маснуоти сарроҷӣ, лавозимоти сайёҳӣ, сумқаҳо ва маҳсулоти шабех, маҳсулоте, ки аз рӯдаҳои ҳайвонот тайёр карда мешавад (ба ғайр аз нахи фиброини кирмак) 2,19% (632 миллион доллар), тухмиҳои рағғанин ва мевачот, дигар тухмиҳо, меваҳо ва ғалладонагӣҳо, растаниҳои шифобахш ва растаниҳои техникӣ, қоҳ ва ҳӯроки қорво 1,86% (536 млн. доллари ИМА), нӯшоқиҳои спиртӣ ғайриспиртӣ ва сирко 1,67% (481 миллион доллар), гӯшт ва маҳсулоти иловагии гӯштӣ 1,65% (476 миллион доллари ИМА) буданд [15].

Ҳаҷми умумии содироти Покистон дар давоми январ-марти соли 2024 2,219,164,09 миллион рупияро ташкил дод, ки нисбат ба октябр-декабри соли 2023 3,00% кам шуда, нисбат ба январ-марти соли 2023 25,33% зиёд шудааст. Садирот дар давоми январ-марти соли 2024 7 941,81 миллион долларро ташкил дод, ки нисбат ба октябр-декабри соли 2023 1,75 фоиз кам шуда, нисбат ба январ-марти соли 2023 16,92 фоиз зиёд мебошад.

Воридоти умумии Покистон дар давоми моҳҳои январ-марти соли 2024 3,888,337,43 миллион рупияро ташкил дод, ки нисбат ба октябр-декабри соли 2023 2,02% кам шуда, нисбат ба январ-марти соли 2023 20,33% зиёд шудааст. Воридот дар давоми январ-марти соли 2024 13,916,51 миллион долларро ташкил дод, ки нисбат ба октябр-декабри соли 2023 0,76 фоиз кам шуда, нисбат ба январ-марти соли 2023 11,19 фоиз зиёд шудааст [9].

Садироти Бангладеш 11,16 миллиард доллар дар соли 2023 ташкил меод. Маҳсулоти содиротӣ либос, ҷут ва маҳсулот аз он, моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ мебошад. Шарикони содиротии Бангладеш ИМА 25%, Олмон 12,6%, Британияи Кабир 9,8%, Фаронса 4,9% мебошанд. Воридоти Бангладеш маблағи 14,75 миллиард долларро ташкил медиҳад. Маводди воридотӣ мошинҳо, таҷҳизот, маводди кимиёвӣ буда, шарикони воридотии Бангладеш Чин 17,7%, Ҳиндустон 12,5%, Кувайт 7,9%, Сингапур 5,5%, Ҳонконг 4,1% мебошанд.

Ҳаҷми савдои хориҷӣ дар соли 2022 то 157,4 миллиард доллар (+22,5 фоиз) афзоиш ёфта (18,3%), содирот тақрибан 53,5 миллиард доллар ва воридот – 103,9 миллиард долларро ташкил дод. Олмон (13,6%), Британияи Кабир (8,7%), Фаронса (6%) ва Испания (5,9%) ва таъминкунандагони пешбар: Чин (21%) ва Ҳиндустон (11,7%) буданд. Дар сохтори воридот мошинҳо ва таҷҳизот (17%), сӯзишвории маъданӣ (16,9%), маҳсулоти кишоварзӣ (16%), пахта (13%), маҳсулоти кимиёвӣ (8,6%), металлҳо ва маснуоти онҳо (7,2%), пластика (4,3%) бартарӣ доранд. Маҳсулоти асосии содирот дӯзандагии тайёр (85%), маснуоти ҷут ва ҷут (2,6%), маҳсулоти ҷармӣ (1,8%) ва маҳсулоти баҳрӣ (1,3%) мебошанд [14].

Бутан асосан нафт ва сӯзишворӣ, металлҳои асосӣ, мошинҳо ва асбобҳои электрикӣ, автомобилҳо, ҷубу тахта ва ҳӯроқворӣ ворид мекунад. Шарикони асосии тиҷоратии Бутан Ҳиндустон мебошад, ки 90 фоизи савдои берунӣ ба он рост меояд. Шарикони дигар Гонконг, Кореяи Ҷанубӣ, Таиланд, Сингапур, Бангладеш ва Ҷопон мебошанд [11].

Ҳаҷми савдои хориҷии Непал дар соли молиявии 2020/2021 14,1 миллиард долларро ташкил дод, ки 27% афзоиш ёфтааст (дар соли молиявии 2019/2020: 11,1 миллиард доллар). Ҳаҷми содирот дар як сол аз 826 миллион доллар ба 1,18 миллиард доллар (42 фоиз), воридот аз 10,2 миллиард доллар ба 12,9 миллиард доллар (27 фоиз) афзуд. Ҳаҷми воридот аз ҳаҷми содирот 11 баробар зиёд аст. Маҳсулоти асосии содиротӣ нассочии тайёр, қолинҳо, пашмина, биринҷ, гиёҳҳои шифобахш, ҳанут, пӯсти хом, маҳсулоти сувенирӣ, чой, занҷабил, қардамон мебошанд. Сӯзишворию рағғанҳои молиданӣ, маҳсулоти тайёри саноатӣ (машинаҳо,

таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт, қисмҳои эҳтиётии онҳо), сузишворӣ, нуриҳои маъданӣ, масолеҳи бинокорӣ, озуқаворӣ, қувваи электр маҳсулоти асосии воридот мебошанд [7].

Барои муқоиса, дар соли молиявии 2024/2025 ҳаҷми умумии савдои хориҷӣ ба 15,5 миллиард доллар расид (афзоиш 19% нисбат ба соли гузашта), содирот - 2,07 миллиард доллар, воридот - 13,43 миллиард доллар (афзоиш 13%). Норасоии савдо ба 11,39 миллиард доллар расид (афзоиш 6%). Маҳсулоти асосии воридотӣ маводди нафть, рағғани сояи хом, пӯлод, смартфонҳо, мошинҳои электрикӣ, тилло ва рағғани офтобпараст мебошад [8].

Дар соли 2023 содироти маҷмӯӣ аз Малдив 162 миллион долларро ташкил дод. Аз рӯйи арзиш, афзоиши таҳвили молҳо аз Малдив нисбат ба соли 2022 2,3% -ро ташкил дода, содироти молҳо 3,65 миллион доллар зиёд шудааст. Беҳтарин самтҳои содиротӣ аз Малдив дар соли 2023 Таиланд бо ҳиссаи 53% (87 миллион доллари ИМА), Британияи Кабир бо ҳиссаи 13,7% (22 миллион доллари ИМА), Олмон бо ҳиссаи 7,83% (12,6 миллион доллари ИМА), Фаронса бо ҳиссаи 3,42% (5,54 миллион доллари ИМА), Ҳиндустон бо ҳиссаи 3,15% (5,11 миллион доллари ИМА), Бангладеш бо ҳиссаи 2,03% (3,29 миллион доллари ИМА), Италия бо ҳиссаи 1,85% (3 миллион доллари ИМА), Ветнам бо ҳиссаи 1,83% (2,97 миллион доллари ИМА), Чопон бо ҳиссаи 1,37% (2,23 миллион доллари ИМА), ИМА бо ҳиссаи 1,29% (2,09 миллион доллари ИМА) буданд [6].

Маҳсулоти асосии содиротии Шри-Ланка (дар охири соли 2021 ҳаҷми умумӣ 12,5 миллиард доллар) либос, чой, каучук ва маҳсулоти аз он сохташуда, сангҳои қиматбаҳо, кокос мебошанд. Дар соли 2023, ҳаҷми умумии содироти молҳо 12,11 миллиард долларро ташкил дода, чой (1,12 миллиард доллар), либосҳои занонаи бофташуда (679 миллион доллар) ва сангҳои қиматбаҳо (502 миллион доллар) ҳамчун маҳсулоти пешбар боқӣ мондаанд. Дар соли 2024, содироти молҳои тиҷоратӣ ба 12,705 миллиард доллар расида, ҳамчунин содироти хизматрасониҳо 3,467 миллиард долларро ташкил медиҳад. Маблағҳои асосии воридот (дар охири соли 2021 ҳаҷми умумӣ 20,6 миллиард доллар) нафти хом, маҳсулоти саноати нафту кимиё (нурии минералӣ, пестисидҳо), таҷҳизоти саноатӣ, техникаи маишӣ, нассочӣ, молҳои истеъмолӣ ва маҳсулоти хӯрокворӣ мебошанд. Дар соли 2023, ҳаҷми воридот 18,70 миллиард долларро ташкил дода, асосан аз ҳисоби сӯзишвории маъданӣ, мошинҳо ва электроника афзудааст. Шарикони асосии тиҷоратӣ ИМА, Олмон ва Чин боқӣ монда, ҳаҷми тиҷорат рӯ ба рушд аст [10].

Хуллас, тиҷорати хориҷӣ дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ ҳамчун омили калидии рушди иқтисодӣ нақши муҳим мебозад, ки дар он Ҳиндустон ҳамчун пешвои минтақа бо афзоиши суръати ҳосилнокии меҳнат, дастрасӣ ба укёнуси Ҳинд ва шароити мусоиди кишоварзӣ ба гиганти ҷаҳонӣ табдил ёфта, муомилоти тиҷорати беруниро солона зиёд мекунад, ҳарчанд тавозуни манфӣ вучуд дорад ва масалан дар соли 2018 воридот аз содирот 125 миллиард евро зиёд буд, аммо пешгӯиҳо то соли 2026 коҳиши қарзи хориҷӣ ва афзоиши ММД-ро нишон медиҳанд, бо содироти гандум, биринҷ, маҳсулоти нафть, мошинсозӣ, ҳавопаймо, нассочӣ, доруворӣ, металлҳои қиматбаҳо ва гӯшт ҳамроҳ бо воридоти нафти хом, компютерҳо, телефонҳо, мошинҳо, микрочипҳо, пластика ва маъданҳо, ки шарикони асосии содирот АМА, ИМА, Хитой, Русия, Олмон, Арабистони Саудӣ, Британия ва Гонконг буда, барои воридот Хитой, Арабистони Саудӣ, АМА, ИМА, Швейтсария, Индонезия ва Қатар ҳиссаи калон доранд, ҳамчунин сармоягузори пешбар Британия, Маврикий ва Сингапур мебошанд, ки дар зиёда аз 300 минтақаи озои иқтисодӣ бо имтиёзҳои бебӯҷ ва андозаи кам (100% барои панҷ сол) фаъолият мекунанд ва сармоягузорӣ автоматӣ сурат мегирад, дар ҳоле ки то соли 2026 иқтисодиёт мустаҳкам шуда, норасоии буҷет кам ва инфлятсия пешгирӣ мешавад.

Дар маҷмӯъ, минтақа бо афзоиши тиҷорат, ҳиссаи калон аз нассочӣ, кишоварзӣ ва электроника, шарикони пешбар ба монанди Ҳиндустон, Хитой, ИМА ва Аврупо, мушкилоти тавозуни манфӣ тиҷоратӣ ва вобастагӣ аз воридоти сӯзишворӣ рӯбарӯ аст, аммо пешгӯиҳои рушд тавассути имтиёзҳои иқтисодӣ ва сиёсатҳои ҳукуматӣ нишон медиҳанд, ки ин ҳама ба ҳамоҳангии иқтисодии Осиёи Ҷанубӣ мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Бутан - Торговый баланс [электронный ресурс] URL: <https://ru.tradingeconomics.com/bhutan/balance-of-trade> (дата обращения: 28.08.2024).
2. Внешняя торговля Индии [электронный ресурс] URL: <https://tvbrics.com/news/vneshnyaya-torgovlya-indii/> (дата обращения: 10.10.2024).
3. Внешняя торговля Индии [электронный ресурс] URL: <https://www.tadviser.ru/index.php> (дата обращения: 10.10.2024).

4. Информация о Бангладеш [электронный ресурс] URL: https://bangladesh.mid.ru/ru/press-centre/news/informatsiya_o_bangladesh/ (дата обращения: 28.08.2024).
5. Пакистан //Импорт и экспорт // [электронный ресурс] URL: <https://trendeconomy.ru/data/h2/Pakistan/TOTAL> (дата обращения: 12.08.2024).
6. Экспорт компьютерной техники и ИТ-услуг из Индии [электронный ресурс] URL: <https://www.tadviser.ru/index.php> (дата обращения: 12.10.2024).
7. India Imports [электронный ресурс] URL: <https://tradingeconomics.com/india/imports> (дата обращения: 12.10.2024).
8. India Slowly Taking Export Market Share From China, Study Shows [электронный ресурс] URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-02-28/india-slowly-taking-export-market-share-from-china-study-shows> (дата обращения: 4.04.2024).
9. India's total exports [электронный ресурс] URL: <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?> (дата обращения: 15.10.2024).
10. Interconnected: Global Electronics Trade in an Age of Disruption [электронный ресурс] URL: [Interconnected-Global-Electronics-Trade.pdf](#) (санаи истифодабарӣ: 8.10.2025).
11. List of countries by electronics exports [электронный ресурс] URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_electronics_exports (санаи истифодабарӣ: 8.10.2025).
12. Maldives | Imports and Exports | World | ALL COMMODITIES | Value (US\$) and Value Growth, YoY (%) | 2011 – 2023 [электронный ресурс] URL: <https://trendeconomy.com/data/h2/Maldives/TOTAL> (санаи истифодабарӣ: 8.10.2025).
13. Nepal trade balance, exports and imports by country 2021 [электронный ресурс] URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/NPL/Year/2021/TradeFlow/EXPIMP/Partner/by-country> (санаи истифодабарӣ: 9.10.2025).
14. Nepal's import records 1.8 trillion in last FY, Foreign trade up after three years [электронный ресурс] URL: <https://english.biznesnews.com/posts/nepals-import-records-18-trillion-in-last-fy-foreign-trade-up-after-three-year> (санаи истифодабарӣ: 9.10.2025).
15. Quarterly Review of foreign trade (January-March), 2024. –C.2. [электронный ресурс] URL: https://www.pbs.gov.pk/sites/default/files/external_trade/quarterly_review/Q3RFT%20JAN-MAR%2C%202024.pdf (дата обращения: 14.10.2024).
16. Sri Lanka's Top 10 Imports [электронный ресурс] URL: <https://www.worldstopexports.com/sri-lanka-top-10-imports/> (санаи истифодабарӣ: 9.10.2025).

ТИЧОРАТИ ХОРИЧӢ ДАР КИШВАРҲОИ ОСИЁИ ЧАНУБӢ: ҲОЛАТ, ШАРИКОН ВА ТАМОҶУЛҲОИ РУШД

Мақола ба таҳлили тичорати хориҷӣ дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ, аз ҷумла Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Бутан, Непал, Малдив ва Шри-Ланка, бахшида шудааст. Дар маркази таваҷҷуҳ Ҳиндустон қарор дорад, ки бо афзоиши суръати ҳосилнокии меҳнат, шароити мусоид барои кишоварзӣ ва дастрасӣ ба уқёнуси Ҳинд, ба гиганти иқтисодии ҷаҳонӣ табдил меёбад. Шарикони асосии тичоратии он ИМА, Чин, Русия, Олмон ва кишварҳои арабӣ мебошанд. Содирот асосан гандум, биринҷ, маҳсулоти нафть, мошинсозӣ, доруворӣ ва металлҳои қиматбаҳоро дар бар мегирад, дар ҳоле ки воридот нафти хом, электроника ва мошинҳоро ташкил медиҳад, ки боиси тавозуни манфии тичоратӣ гардидааст. Пешгӯиҳо то соли 2025-2026 коҳиши қарзи хориҷӣ ва афзоиши ММД-ро нишон медиҳанд. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ (зиёда аз 300) бо имтиёзҳои андозӣ ва сармоягузориҳои автоматӣ (аз Британия, Маврикий ва Сингапур) рушдро мусоидат мекунанд. Мақола инчунин ба афзоиши содироти электроника (то 4,51% аз ҳиссаи ҷаҳонӣ), нисомӣ (1,9 млрд доллар соли 2022-2023) ва биринҷ дар Ҳиндустон, ҳамчунин тичорати Покистон (нассочӣ, пахта), Бангладеш (либос), Непал (нассочӣ, чой) ва дигарон ишора мекунанд. Дар маҷмӯъ, тичорати хориҷӣ омили калидии рушди минтақа буда, бо мушкilotи тавозуни манфӣ ва вобастагӣ аз сӯзишворӣ рӯбарӯ аст, аммо сиёсатҳои ҳукуматӣ ва имтиёзҳо пешрафтро таъмин мекунанд.

Калидвожаҳо: тичорати хориҷӣ, Осиёи Ҷанубӣ, Ҳиндустон, содирот, воридот, тавозуни тичоратӣ, шарикони тичоратӣ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ.

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ В СТРАНАХ ЮЖНОЙ АЗИИ: СОСТОЯНИЕ, ПАРТНЁРЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена анализу внешней торговли в странах Южной Азии, включая Индию, Пакистан, Бангладеш, Бутан, Непал, Мальдивы и Шри-Ланку. В центре внимания находится Индия, которая благодаря росту производительности труда, благоприятным условиям для сельского хозяйства и доступу к Индийскому океану превращается в глобального экономического гиганта. Основные торговые партнёры — США, Китай, Россия, Германия и арабские страны. Экспорт в основном включает пшеницу, рис, нефтепродукты, машиностроение, фармацевтику и драгоценные металлы, в то время как импорт состоит из сырой нефти, электроники и машин, что приводит к отрицательному торговому балансу. Прогнозы до 2025–2026 годов показывают снижение внешнего долга и рост ВВП. Свободные экономические зоны (более 300) с налоговыми льготами и автоматическим инвестированием (из Великобритании, Маврикия и Сингапура) способствуют

развитию. Статья также указывает на рост экспорта электроники (до 4,51% от мировой доли), военного (1,9 млрд долларов в 2022–2023) и риса в Индии, а также торговли Пакистана (текстиль, хлопок), Бангладеш (одежда), Непала (текстиль, чай) и других. В целом, внешняя торговля является ключевым фактором развития региона, сталкиваясь с проблемами отрицательного баланса и зависимостью от топлива, но правительственные политики и льготы обеспечивают прогресс.

Ключевые слова: внешняя торговля, Южная Азия, Индия, экспорт, импорт, торговый баланс, торговые партнёры, свободные экономические зоны.

FOREIGN TRADE IN SOUTH ASIAN COUNTRIES: STATUS, PARTNERS, AND DEVELOPMENT TRENDS

The article is devoted to the analysis of foreign trade in South Asian countries, including India, Pakistan, Bangladesh, Bhutan, Nepal, the Maldives, and Sri Lanka. The focus is on India, which, thanks to the growth in labor productivity, favorable conditions for agriculture, and access to the Indian Ocean, is transforming into a global economic giant. The main trading partners are the USA, China, Russia, Germany, and Arab countries. Exports mainly include wheat, rice, petroleum products, mechanical engineering, pharmaceuticals, and precious metals, while imports consist of crude oil, electronics, and machinery, leading to a negative trade balance. Forecasts up to 2025–2026 indicate a reduction in external debt and GDP growth. Free economic zones (more than 300) with tax incentives and automatic investment (from the United Kingdom, Mauritius, and Singapore) contribute to development. The article also highlights the growth in electronics exports (up to 4.51% of the global share), military exports (1.9 billion dollars in 2022–2023), and rice in India, as well as trade in Pakistan (textiles, cotton), Bangladesh (clothing), Nepal (textiles, tea), and others. Overall, foreign trade serves as a key factor in the region's development, facing challenges such as a negative balance and dependence on fuel, but government policies and incentives ensure progress.

Keywords: foreign trade, South Asia, India, export, import, trade balance, trading partners, free economic zones.

Дар бораи муаллифон

Турсунов Турсунмурод Худоймуродович
Доктори илмҳои таърих, профессори
кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои
хориҷӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хиёбони Рудаки, 17
E-mail: tursunov-murod@mail.ru

Нуров Исмоил Абуқодирович
Докторанти кафедраи таърихи нав ва
навини кишварҳои хориҷӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хиёбони Рудаки, 17

Об авторях

Турсунов Турсунмурод Худоймуродович
Доктор исторических наук, профессор
кафедры новая и новейшая история
зарубежных стран
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, город
Душанбе, проспект Рудаки, 17
E-mail: tursunov-murod@mail.ru

Нуров Исмоил Абдуқодирович
Докторант кафедры новой и новейшей
истории зарубежных стран
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, город
Душанбе, проспект Рудаки, 17

About the authors

Tursunov Tursunmurod Khudoymurodovich
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Modern and Contemporary
History of Foreign Countries
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17
Email: tursunov-murod@mail.ru

Nurov Ismoil Abduqodirovich
Doctoral Candidate, Department of Modern
and Contemporary History of Foreign
Countries
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17

ПРОБЛЕМАТИКА ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ТАДЖИКИСТАНА КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВВ.

Абдурашитов Ф. М.

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

В новейшей историографии Таджикистана изучение и анализ истории трудовой миграции приобрело значительное научно-теоретическое значение. Научная ценность и историографическая актуальность данной тематики определяется прежде всего возрастающей ролью миграционных процессов в социально-экономической жизни республики, среди которых трудовая миграция занимает особое место.

Для Республики Таджикистан, в условиях суверенитета переходный период сопровождался глубокими трансформациями в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни общества и государства. В конце XX века, несмотря на позитивные преобразования в политической сфере, Таджикистан оказался в глубокой кризисной ситуации. Она затронула почти все сферы жизни общества и государства. Гражданская война 1992–1997 гг. привела к утрате рабочих мест значительной частью трудоспособного населения, ранее занятого в аграрном и промышленном секторах. Массовая безработица стала одной из главных причин активного оттока, особенно сельской молодежи за пределы республики, что в дальнейшем обусловило формирование устойчивых потоков трудовой миграции. И трудовая миграция стала актуальной темой в историографии новейшей истории Таджикистана.

С другой стороны историографическое осмысление миграционных процессов конца XX – начала XXI вв. в условиях независимости имеет особую значимость в связи с заметным расширением круга научных публикаций, посвящённых данной проблематике. В исследованиях, прежде всего аграрных историков, экономистов анализируются причины, масштабы, динамика, последствия и социально-экономические последствия миграции населения Таджикистана.

Наиболее обширный пласт исследований посвящен социально-экономическим аспектам миграции. В трудах С. Олимовой, И. Боека, Х. Умарова, Р. Ульмасова, О.А. Парфенцевой [12] рассматриваются ключевые факторы миграционных процессов, их формы, направления и специфика в условиях Таджикистана. Отдельное место занимает работа Л. Ю. Николаевой, в которой акцент сделан на социальных причинах миграции и проблемах, возникающих в процессе адаптации мигрантов, а также раскрыты социально-экономические предпосылки миграционных потоков.

Среди них книга С. Олимовой и И. Боек «Трудовая миграция из Таджикистана» представляет собой важное исследование раннего этапа массовой трудовой миграции из республики. В ней освещаются причины, социально-экономические последствия, влияние денежных переводов на уровень жизни и гендерные аспекты миграционных процессов в начале 2000-х годов. Основным аспектом исследования является социально-экономический контекст, где приводится анализ причин трудовой миграции, роли денежных переводов мигрантов как ключевого источника дохода для домохозяйств и др.

С начала XXI в. исследование вопросов трудовой миграции стало одним из приоритетных направлений новейшей истории Таджикистана. Существенный вклад в изучение исторического аспекта миграционных процессов внес доктор исторических наук, профессор Р. А. Абулхаев, которого по праву можно считать одним из основоположников исторического направления таджикской миграциологии.

Значительный вклад в анализе социально-экономической сущности трудовой миграции принадлежит профессору Р. У. Ульмасову [14]. Среди его исследований, посвященный проблеме трудовой миграции особое место занимает книга Гражданская война и миграция [15]. Ученый в своей работе освещал в основном социально-экономическое состояние Республики Таджикистан в годы гражданской войны, которая в последующие годы породила трудовую миграцию.

Вопросы внешней трудовой миграции были освещены более подробно в совместной книге ученых-экономистов Х. Умарова и Р. Ульмасова [16]. В ней авторы на основе

множество фактических материалов, ситуационного анализа рассматривают основные причины, правовые аспекты, положительные и негативные последствия, проблемы регулирования внешней трудовой миграции и роль трудовых мигрантов в социально-экономической жизни Таджикистана.

А в монографии Р.Ульмасова и О.Парфенцевой [13] на основе богатого статистического материала и источников СМИ авторы раскрывают особенности процесса становления и функционирования российского рынка труда. По сравнению с предыдущими работами данное исследование отличается более глубоким аналитическим подходом и содержит практические рекомендации.

В последние годы по проблемам трудовой миграции защищено значительное количество диссертационных исследований. В совокупности подготовлено более десяти докторских и кандидатских диссертаций по экономике, а также ряд кандидатских работ по истории, философии и географии. Согласно статистическим данным, вопросам миграции посвящено около двадцати монографий экономического профиля, одиннадцать — исторического, а также отдельные работы по философии и географии.

Между тем, одним из серьезных упущений при исследовании истории трудовых мигрантов является недостаточное освещение повседневной жизни мигрантов. В трудах ученых-исследователей жизнь и деятельность таджикских мигрантов в регионах Российской Федерации [9] фрагментарно затрагиваются. Во многих этих работах данная проблематика, особенности и тенденции, жизнь и быт трудовых мигрантов не являются предметом самостоятельного анализа.

Анализ научных трудов, посвященные проблемам миграции показывает, что первоначально история трудовых мигрантов в основном была освещена в контексте истории миграции в целом. Но, в этих трудах повседневная история, обустроенность и профессиональная деятельность трудовых мигрантов отражены фрагментарно. Кроме того, были опубликованы труды, имеющие историческое, историографическое и экономическое значение [5].

Здесь, необходимо отметить, что в своих трудах исследователи смогли фактически освещать лишь основные моменты жизни трудовых мигрантов. Так, если в монографии профессора Р. Абулхаева вопросы трудовой миграции освещены в историческом аспекте, то у Р. Ульмасова, преобладают вопросы социологии и экономики.

Вопросы истории таджикских трудовых мигрантов в регионах Российской Федерации приводятся в ряде работ по проблемам трудовой миграции. В них можно обнаружить интересные сравнительные данные о мигрантах, диаспор, относящиеся к гражданам Таджикистана. Принципиально важно отметить, что интересным в этих исследованиях является тот факт, что в них не только рассматривается исторический аспект, но и в основном раскрываются перспективы развития таджикских диаспор и общественных организаций в регионах Российской Федерации в конце XX – начале XXI вв.

В 1990-е гг. в таджикской историографии был опубликован ряд научных статей и брошюр, посвященных различным аспектам миграционных процессов. Вместе с тем проблематика трудовой миграции на территории Российской Федерации в этот период не стала объектом самостоятельных и комплексных исследований. Тем не менее в работах, рассматривающих трудовую миграцию, накоплен значительный эмпирический материал, представляющий научно-исследовательскую ценность. Несмотря на то, что, отдельные вопросы истории таджикских мигрантов, как например их трудоустройства, быта, повседневная жизнь в регионах Российской Федерации в 1991–2021 гг. затрагивались исследователями лишь опосредованно, но в рамках анализа общих основ миграции, ее структуры и миграции русскоязычного населения в Российскую Федерацию эти исследования имеют теоретическую значимость [11].

В 2001–2010-е годы в Таджикистане было опубликовано значительное количество научных работ, посвященных проблематике трудовой миграции, в том числе положению трудовых мигрантов в республиках Центральной Азии и анализу миграционных процессов на примере отдельных регионов [8].

Как показывает историографический анализ, в таджикской миграциологии до настоящего времени появились множества исследований. Но специального обобщающего исследования, посвященное повседневной истории таджикских трудовых мигрантов в

регионах Российской Федерации не многочисленны. Данное обстоятельство ещё раз подтверждает актуальность и научную значимость всестороннего и углублённого изучения этой проблематики в конкретных исторических условиях, в отдельно взятом регионе РФ.

Миграционные процессы в суверенном Таджикистане конца XX в. отличались сложным, многофакторным характером и находились в прямой зависимости от военно-политических трансформаций, оказавших существенное влияние на социально-экономическое развитие общества. В начале 1990-х гг. миграционная динамика преимущественно определялась массовым выездом русскоязычного населения, что выражалось в эмиграции, а для части бывших граждан СССР — в реэмиграции. В последующем гражданская война обусловила резкий рост вынужденной миграции и формирование значительных потоков беженцев в сопредельные государства. В этих условиях трудовая миграция постепенно оформилась как доминирующее и наиболее устойчивое направление миграционных процессов в Республике Таджикистан.

С обретением подлинного государственного суверенитета в Таджикистане обозначился качественно новый этап в развитии историографии миграции. Исследование миграционных процессов стало предметом системного, методологически выверенного и институционально оформленного научного анализа. Вместе с тем, несмотря на значительное количество публикаций, посвящённых данной проблематике, в новейшей историографии Таджикистана по-прежнему ограничен круг фундаментальных обобщающих работ. В этом контексте особо выделяются труды профессора Р. Абулхаева, которые на сегодняшний день остаются одними из немногих комплексных исследований в области миграциологии [4], и которые посвящаются вопросам трудовой миграции в историческом аспекте.

Самым крупным фундаментальным исследованием по вопросам трудовой миграции в историческом аспекте является монография профессора Р.А. Абулхаева [6] «Из истории трудовой миграции Таджикистана в конце XX – начале XXI в». В монографии, опирающейся на обширный статистический массив и широкий круг источников, последовательно реконструируется история трудовой миграции населения Таджикистана в 1991–2014 гг. В центре исследования находятся причины и механизмы массового оттока русскоязычного населения республики, начало гражданской войны и обусловленные ею процессы вынужденной и трудовой миграции в Российскую Федерацию. На основе критического анализа источников и историографического материала автор выявляет социально-экономические детерминанты трудовой миграции, рассматривает проблемы занятости таджикских мигрантов в регионах РФ, а также оценивает воздействие миграционных потоков на экономику Таджикистана и стремление трудовых мигрантов к сохранению национальных традиций и культурной идентичности.

В одной из своих монографий профессор Р. А. Абулхаев представил профессиональный и научно обоснованный анализ внутренних миграционных процессов в Таджикистане, отличающийся глубиной теоретического осмысления и всесторонней аргументацией. Исследователь, освещая миграционные процессы в Таджикистане в начале 90-х годов XX века особое внимание уделяет причинам оттока русскоязычного населения республики. В книге Р. Абулхаева немаловажное значение имеют научные выводы автора, относительно связи гражданской войны и вынужденной миграции населения. Освещая жизнь трудовых мигрантов Таджикистана в Российской Федерации в начале XXI века исследователь важное значение придает социально-экономическим предпосылкам трудовой миграции. Обращаясь к социальному измерению проблемы, автор на основе обширного фактического материала всесторонне анализирует вопросы трудоустройства таджикских мигрантов в регионах Российской Федерации. В монографии последовательно раскрываются социально-экономические и культурные последствия трудовой миграции, а также её влияние на экономическое развитие Таджикистана. Особое внимание уделено характеристике повседневной деятельности таджикских общественных организаций и объединений в РФ, их роли в сохранении языка, культуры и национальных традиций таджикского народа в условиях пребывания за пределами исторической родины.

Проблематика трудовой миграции, процессы становления и развития таджикских общественных объединений и диаспор, а также условия жизни и быта трудовых мигрантов получили отражение в монографии автора статьи [2]. В работе анализируются особенности и основные тенденции миграционных процессов на рубеже XX–XXI вв., даётся краткая

характеристика вынужденной эмиграции периода гражданской войны 1992–1997 гг. и трудовой миграции. Автор выявляет ключевые факторы, причины и последствия миграционных процессов в военный и послевоенный периоды.

Другая работа автора «Историография таджикской миграциологии») [1] по существу представляет собой первое историографическое исследование в области миграциологии. В ней затронуты отдельные аспекты трудовой миграции и проведён историографический анализ научных публикаций, посвящённых проблемам миграции, включая трудовую.

Вместе с тем корпус опубликованных исследований, посвящённых проблемам трудовой миграции, занимает заметное место в историографии таджикской миграциологии и обладает существенной научной значимостью, а отдельные работы имеют и выраженную прикладную направленность. Так, в монографии таджикского исследователя М. Ш. Махмадбекова [10]. «Миграционные процессы: сущность, основные тенденции и их особенности в современном обществе: опыт Таджикистана» рассматривается широкий круг теоретико-методологических и политических аспектов современных миграционных процессов. Автор выявляет специфику и ключевые направления миграционной динамики в Таджикистане конца XX — начала XXI вв., уделяя особое внимание сущностным характеристикам миграции на современном этапе и феномену трудовой миграции, а также анализирует социально-экономические особенности миграционных процессов в республике.

Исторические аспекты проблематики трудовой миграции получили отражение и в трудах С. Махониной, Р. А. Абулхаева, В. Дубовицкого, М. Б. Бабаханова, И. Ш. Шарипова, Д. Назриева и И. Сатторова, Х. М. Усманова и Т. Х. Курбанова, Н. Б. Хотамова, М. К. Ашурова [4], в которых рассматриваются различные стороны и этапы развития миграционных процессов.

По актуальным проблемам трудовой миграции, наряду с монографическими и обобщающими исследованиями, учёными был опубликован значительный массив научно-исследовательских статей в различных периодических изданиях как в республике, так и за её пределами. В данных публикациях авторы сосредоточили внимание на наиболее острых и актуальных вопросах, связанных с положением и проблемами трудовых мигрантов, таких как социально-экономические, культурные и демографические аспекты формирования трудовых резервов. Примечательно, что на страницах СМИ в основном освещалась повседневная жизнь мигранта [7].

Следует подчеркнуть, что в большинстве исследований миграционных процессов преобладает экономический подход, при котором трудовая миграция рассматривается преимущественно как источник рабочей силы для народного хозяйства и инструмент рационального использования трудовых ресурсов страны. Вместе с тем, несмотря на значимость и перспективность такого направления, необходимо понимать, что миграция населения представляет собой сложный, многоаспектный социальный феномен, требующий комплексного анализа с участием не только экономистов и историков, но и социологов, политологов, демографов, культурологов, а также профильных специалистов в области миграции. Это особенно актуально в условиях, когда миграциология в Таджикистане пока не сформировалась как самостоятельная и устойчивая научная дисциплина.

Как показывает краткий историографический анализ истории трудовой миграции в Республике Таджикистан, в многочисленных публикациях освещаются вопросы, связанные с государственной политикой в области миграции. По содержанию материалов в основном это касается политику Правительства, среди которых приняты нормативно-правовые акты, законодательные нормы по миграции в целом и трудовой миграции в частности.

Таким образом, проведённый краткий историографический анализ миграционных процессов конца XX — начала XXI вв., а также материалов монографий, брошюр и научных статей позволяет выявить ключевые закономерности и динамику миграции и установить прямую связь этих процессов с социально-экономическими и политическими событиями. Историографические выводы могут восполнить существующие пробелы в новейшей историографии таджикской миграциологии в условиях суверенного Таджикистана. Как показывает изучение истории миграции и миграциологии страны, история таджикских мигрантов и их деятельность в регионах Российской Федерации до настоящего времени не получила должного специализированного научного освещения. Комплексное и системное

исследование этой тематики в исторической перспективе должно стать одним из приоритетных направлений развития таджикской миграциологии.

В целом, анализ научных исследований конца XX — начала XXI вв. по вопросам трудовой миграции демонстрирует устойчивое возрастание интереса к данной проблематике, что напрямую связано с растущей значимостью трудовой миграции в современном таджикском обществе. Если в конце XX века основное внимание исследователей было сосредоточено на миграции как общем социально-экономическом феномене, то в начале XXI века в историографии Таджикистана прослеживается тенденция к более узконаправленным исследованиям именно трудовой миграции. На современном этапе становления миграциологии как самостоятельного научного направления трудовая миграция, как и другие формы миграционных процессов, продолжает изучаться через призму исторических, социологических, демографических и географических подходов.

Литература

1. Абдурашитов Ф. М. *Историография таджикской миграциологии*. – Душанбе, 2013. – 147 с.
2. Абдурашитов Ф.М. *Тенденции миграционных процессов в Таджикистане в конце XX-начале XXI вв.* – Душанбе, 2022. – 157 с.
3. Абулхаев Р.А. *Таърихи мухочират дар Тоҷикистон (1961-2000)*. Ч.3.-Душанбе, 2008; Абулхаев Р. *Проблемы беженцев и вынужденных переселенцев в Таджикистане в конце XX в.// Безопасность в Центральноазиатском регионе: опыт и практика в решении этнополитических конфликтов* - Душанбе, 2005.
4. Абулхаев Р.А. *Таърихи мухочират дар Тоҷикистон (1961-2000)*. Ч.3.-Душанбе, 2008; Абулхаев Р. *Проблемы беженцев и вынужденных переселенцев в Таджикистане в конце XX в.// Безопасность в Центральноазиатском регионе: опыт и практика в решении этнополитических конфликтов* - Душанбе, 2005.; Бобохонов М. *Таърихи тоҷикони ҷаҳон*. - Душанбе: Маориф, 2005.; Дубовицкий В. *Око Тайфуна*-Душанбе, 1999; Махонина С. *Военно-политическое содружество между Россией и Таджикистаном в 1993-1999 гг.* - Душанбе, 1999; Назриев Д., Сатторов И. *Республика Таджикистан: история независимости. Год 1991-й (хроника событий)*. Т. I. - Душанбе, 2002; Назриев Д., Сатторов И. *Республика Таджикистан: история независимости. Год 1992-й (хроника событий)*. Т. II. - Душанбе, 2005; Назриев Д., Сатторов И. *Республика Таджикистан: история независимости. Год 1993-й (хроника событий)*. Т. III. - Душанбе, 2006; Усманов Х.М., Курбанов Т.Х. *Республика Таджикистан сегодня и пути ее выхода из кризиса*. - Душанбе, 1993; Хотамов Н.Б. *Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006 гг.)* - Душанбе, 2008; Аиуоров М.К. *Опыт мирного разрешения конфликтов в Республике Таджикистан*. - Душанбе, 2006.
5. Абулхаев Р. А. *Из истории трудовой миграции Таджикистана в конце XX и начало XXI века*. – Душанбе, 2017; Ульмасов Р.У. *Развитие государственного регулирования временной трудовой эмиграции из Таджикистана в Российскую Федерацию*. – М., 2001;
6. Абулхаев Р. *История трудовой миграции в Таджикистане в конце XX-начале XXI вв.* Душанбе, 356с.
7. Борисова Л.И. *Демографические аспекты формирования трудовых резервов в Республике Таджикистан*. В журн.: *Экономика Таджикистана: стратегия развития*, №2, 2003; Мирзоев Г.Р. *Гражданская война в Таджикистане в начале 1990 годов: причины возникновения*. В журн.: *Отечественная история (РАН)*, №5, 2004; Ульмасов Р. *Институты и инструменты регулирования миграции в Таджикистане*. В журн.: *«Экономика Таджикистана: стратегия и развития»*, №1, 2008; Олимова С. *Миграционные процессы в современном Таджикистане, 2005*. На правах рукописи; Мадамиджанова З.М., Авзалова П.Р. *Развитие системы сбора информации по трудовым мигрантам в РТ*. В журн.: *Вестник ЦСИ при Президента РТ. Таджикистан и современный мир*, №4 (23), 2009; Шамолов А.А. *Таджикистан и глобальные миграционные процессы*. В журн.: *Таджикистан и современный мир*, №4 (8), 2005; Олимова С., Олимов М. *Мигранты из Таджикистана на фоне кризиса*. В журн.: *научно-информационный бюллетень*, №11 (221), М., 2010; Бабаджанова М.М. *Проблемы внешней трудовой миграции и механизмы ее изучения*. *«Вестник университета»* - Душанбе: РТСУ, 2012, №1; Азизова М. *Новые вызовы для таджикских трудящихся – мигрантов*. В кн.: *Проблемы процесса трудовой миграции: трудности и проблемы (на тадж. языке)*. Душанбе, 2013; Ульмасов Р. *Демографическая ситуация: Российская деревня и таджикский мигрант*. В кн.: *Проблемы процесса трудовой миграции: трудности и проблемы (на тадж. языке)*. Душанбе, 2013..

8. Витковская Г.С. Миграция русскоязычного населения из ЦА, последствия, перспективы. – М., 1996; Исламов С. Демография Таджикистана в переходной экономике. – Душанбе, 1999 и др.
9. Икромов Д.З. Оценка потенциала диаспор в развитии Таджикистана; Абулхаев Р.А. Из истории трудовой миграции Таджикистана в конце XX- начале XXI в- Душанбе 2017 г. 384 стр; Султонов З.С. Формирование таджикских диаспор в странах приема трудовых мигрантов; Истиклолияти Тоҷикистон ва диаспораи тоҷикон: таърихи ташаққул , дастовард ва мушкилот- Душанбе Ирфон 2011;
10. Махмадбекова М.Ш. Миграционные процессы: сущность, основные тенденции и их особенности в современном обществе: опыт Таджикистана. – Душанбе, 2012
11. Махмудбеков М., Мирзоев С., Хакимов П. Основы миграциологии. – 124 с; 2. Махмадбеков М., Хакимов П. Введение в миграцию. – Душанбе, 2010; Ульмасов Р.У. Трудовая миграция в структуре социально-трудовых отношений в РТ (коллектив авторов); Проблемы трудовой миграции и пути их решений (материалы конференции 2006 г.); 7. Рязанцев С.В., Хорис Н. Моделирование потоков трудовой миграции из стран Центральной Азии в Россию экономико-социология: исследование. – М., 2011;
12. Олимова С. Боек И. Трудовая миграция из Таджикистана. - Душанбе 2003; Умаров Х., Ульмасов Р. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане Душанбе, 2006; Ульмасов Р.У., Парфенцева О.А. Миграция и рынок труда России и Таджикистана. Проблемы и перспективы. - Душанбе., 2010; Ульмасов Р.У. Уроки французского. Взгляд из Таджикистана. - Душанбе., 2009.
13. Ульмасов Р. и .Парфенцева О. Миграция и рынок труда России и Таджикистана: проблемы и перспективы. – Душанбе, 2010,
14. Ульмасов Р.У. Развитие государственного регулирования временной трудовой эмиграции из Таджикистана в Российскую Федерацию. – М., 2002.
15. Ульмасов Р.У. Гражданская война и миграция. Душанбе, 2006. – 242 с.
16. Умаров Х., Ульмасов Р. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане. – Душанбе, «Ирфон», 2006. – 118 с.

ПРОБЛЕМАТИКА ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ТАДЖИКИСТАНА КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВВ.

В статье рассматриваются вопросы изучения и анализ истории трудовой миграции особенности и тенденции миграционных процессов на рубеже XX–XXI вв. в новейшей историографии Таджикистана Краткому анализу подвергнуты исследования таджикских миграциологов по вопросам трудовой миграции в условиях независимости. Особое внимание уделено также проблемам устойчивого возрастания интереса к данной проблематике, что напрямую связано с растущей значимостью трудовой миграции в современном таджикском обществе. По данным историографического анализа в конце XX – начале XXI вв. основное внимание исследователей было сосредоточено на миграции как общем социально-экономическом феномене. В трудах современных исследователей прослеживается тенденция к более узконаправленным исследованиям именно трудовой миграции. Всестороннее и системное исследование тематики трудовой миграции в исторической перспективе должно стать одним из приоритетных направлений развития таджикской миграциологии.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, историография, история, в условиях независимости, социально-экономические преобразования, миграционные процессы.

МАСЪАЛАҶОИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТӢ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ОХИРИ АСРҶОИ XX - АВВАЛИ АСРҶОИ XXI

Дар ин мақола омӯзиш ва таҳлили таърихи муҳочирати меҳнатӣ, хусусиятҳо ва тамоюлҳои равандҳои муҳочират дар охири асри XX ва аввали асри XXI дар таърихшиносии навини Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Таҳлили мухтасари таҳқиқоти муаррихони тоҷик дар бораи муҳочирати меҳнатӣ дар замони истиқлолият пешниҳод шудааст. Таваҷҷуҳи махсус инчунин ба афзоиши мунтазами таваҷҷуҳ ба ин масъала, ки мустақиман бо аҳаммияти афзояндаи муҳочирати меҳнатӣ дар ҷомеаи муосири тоҷик алоқаманд аст, дода шудааст. Тибқи таҳлили таърихшиносӣ, дар охири асри XX ва аввали асри XXI муҳаққиқон асосан ба муҳочират ҳамчун як падидаи умумии иҷтимоию иқтисодӣ тавваҷҷу карданд. Олимони муосир тамоюли омӯзиши бештари мақсадноки муҳочирати меҳнатиро нишон додаанд. Омӯзиши ҳамаҷониба ва бонизоми муҳочирати меҳнатӣ аз нигоҳи таърихӣ бояд самти афзалиятноки рушди таҳқиқоти муҳочирати тоҷикон гардад.

Калидвожаҳо: муҳочират, муҳочирати меҳнатӣ, таърихшиносӣ, таърих, пас аз истиқлолият, тағйироти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, равандҳои муҳочират.

LABOR MIGRATION ISSUES IN THE HISTORIOGRAPHY OF TAJIKISTAN IN THE LATE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES

This article examines the study and analysis of the history of labor migration, the characteristics and trends of migration processes at the turn of the 20th and 21st centuries, in recent historiography of Tajikistan. A brief analysis of Tajik migration studies on labor migration since independence is provided. Particular attention is also given to the steadily growing interest in this issue, which is directly related to the growing significance of labor migration in modern Tajik society. According to historiographic analysis, in the late 20th and early 21st centuries, researchers primarily focused on migration as a general socioeconomic phenomenon. Contemporary scholars have shown a trend toward more focused studies of labor migration. A comprehensive and systematic study of labor migration from a historical perspective should become a priority area for the development of Tajik migration studies.

Keywords: migration, labor migration, historiography, history, post-independence, socio-economic transformations, migration processes.

Об авторе

Абдурашитов Фозил Маматович
Главный научный сотрудник
Институт истории, археологии и
этнографии им. А. Дониша НАНТ
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 33
E-mail: fozil8204@gmail.com

About the author

Abdurashitov Fozil Mamatovich
Chief Researcher
Institute of History, Archaeology and
Ethnography named after A. Donish NAST
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 33
E-mail: fozil8204@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Абдурашитов Фозил Маматович
Сарҳодими илмӣ
Институти таърих, бостониносии ва
мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 33
E-mail: fozil8204@gmail.com

НАҚШИ ТАРМИМ ВА КОНСЕРВАТСИЯ ДАР ҲИФЗИ МЕРОСИ ФАРҲАНГИИ ОСОРХОНАИ МИЛЛӢ

Нисои Қ.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Осорхона ҳамчун муассисаи муҳимми фарҳангӣ ва илмӣ хонаи ганҷест, ки дар он ёдгориҳои таърихӣ ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва муаррифӣ мегарданд. Дар осорхона маҷмуаи ёдгориҳои бостоншиносӣ ва ашёи осорхонавӣ маҳфузанд, ки фарҳанг, тамаддун ва сатҳи рушди иҷтимоӣ таърихӣ халқиятхоро инъикос менамоянд. Осорхона муассисаест, ки фаъолияти он ба ҷамъоварӣ, таҳқиқ, омӯзиш, нигоҳдорӣ ва намоиши ёдгориҳои табиат, фарҳанги моддӣ ва маънавӣ, инчунин ба татбиқи корҳои тарбиявӣ маърифатӣ равона гардидааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадхояшон чунин иброз намудаанд, ки “Осорхона – оинаи пурчилоест, ки ҳаёт ва таърихи халқ, пирузиҳо ва нокомиҳои он, дастовардҳои илму фарҳанг ва сарнавишти фарзандони номдору ифтихорманди миллатро иникос мекунад” [9].

Осорхона дар ташаккули худшиносии миллӣ, таҳкими хотираи таърихӣ ва интиқоли арзишҳои фарҳангӣ ба наслҳои оянда нақши муассир дорад. Он ба ҷомеа имконият фароҳам меорад, ки таҷрибаи таърихӣ гузаштагонро дарк намуда, равандҳои иҷтимоӣ фарҳангиро дар иртибот бо воқеияти муосир арзёбӣ намояд. Бо вучуди мавҷуд будани баъзе андешаҳо дар бораи он ки ашёи таърихӣ кишваршиносӣ танҳо маҷмуаи ашёи куҳнашуда мебошанд, таҷрибаи осорхонавӣ собит месозад, ки ин гуна ёдгориҳо манбаи муҳимми омӯзиши таърих, фарҳанг ва ҷаҳонбинии ҷомеа маҳсуб меёбанд.

Осорхона ҳамчун бозгӯкунандаи таърих ва фарҳанги миллӣ, равандҳои ташаккул ва рушди онҳоро аз гузашта то имрӯз ба ҷомеа муаррифӣ менамояд. Дар ин замина, ба фаъолият оғоз намудани Осорхонаи миллии Тоҷикистон 20 март соли 2013 яке аз рӯйдодҳои муҳимми таърихӣ фарҳангии кишвар ба шумор меравад. Ифтитоҳи Осорхонаи миллии аз дастовардҳои назарраси фарҳангии даврони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ мегардад. Ба истифода додани осорхонаи замонавӣ бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, барои таҳкими ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангӣ, густариши фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ ва баланд бардоштани сатҳи маърифати ҷомеа заминаи устувор фароҳам овард.

Ҳангоми ба истифода дода шудани Осорхонаи навбунёди миллӣ бо ташаббуси Сарвари давлат, дар сохтори он шӯъбаи нава ба фаъолият оғоз намуд, ки то ин замон дар ягон осорхонаи ҷумҳурӣ мавҷуд набуд. Ин шӯъба – **шӯъбаи тармим ва консерватсия** буда, фаъолияти худро тавассути ҳафт озмоишгоҳи тахассусӣ ба роҳ мондааст, аз ҷумла озмоишгоҳҳои санъати тасвирӣ, қоғаз, ҷӯб, сафол, заргарӣ, матоъ ва фулуз. Дар ин озмоишгоҳҳо ҳамарӯза мутахассисони ҷавону соҳибхитос бо истифода аз усулҳои илмӣ ва таҷҳизоти муосир ҷиҳати тармим, таҳким ва нигоҳдории ёдгориҳои таърихӣ фаъолият намуда, саҳми назаррас дар ҳифзи экспонатҳои осорхонавӣ мегузоранд.

Муҳаққиқи рус Н.П. Кирянов дар асарҳои маъсалаҳои асосии назариявӣ ва амалии реставратсияи асарҳои рассомӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф равандҳои муайян намудани ҳолати асар, усулҳои тозакунии сатҳ, мустаҳкамсозии қабати ранг ва барқарорсозии қисмҳои зарардида ё гумшударо ба таври муфассал шарҳ медиҳад [5].

Касби тармимгар (реставратор) аз ҷумлаи касбҳои пурзаҳмат ва масъулиятнок ба шумор меравад, зеро он аз мутахассис дониши амиқ, малакаи баланди касбӣ ва таҷрибаи амалӣ талаб менамояд. Мувофиқи назарияи Чезаре Бранди, реставратсия бояд якпорчагии таърихӣ ва эстетикӣ объектро нигоҳ дорад [3]. Бояд зикр намуд, ки барқароркунанда дар раванди фаъолияти худ бо моддаҳои кор мекунад, ки дорои хосиятҳои гуногуни физикӣ, химиявӣ ва баъзан заҳрнок мебошанд. А.А. Оксенюк бошад, равандҳои барқарорсозии ёдгориҳои меъмории дайри Успенскийро дар заминаи таҳқиқоти воқеӣ нишон медиҳад. Дар таҳқиқоташ қайд менамояд, ки корҳои реставратсионӣ бояд бар асоси омӯзиши илмӣ, таҳлили ҳолати аслии ёдгорӣ ва эҳтиром ба арзиши таърихӣ он анҷом дода шаванд,

инчунин маводҳои архивӣ ҳамчун манбаи муҳим барои дарки дурусти равандҳои реставратсия хизмат мекунад [6].

Донишони хосиятҳои моддаҳои химиявии истифодашаванда, риояи усулҳои беҳатари кор бо маводди кимиёвӣ, ташкили дурусти равандҳои истеҳсоли ва иҷрои тамоми амалиёт бо моддаҳои фаъоли химиявӣ, оташгиранда ва тарканда тибқи қоидаҳои муқарраршудаи беҳатарӣ, барои пешгирии ҳодисаҳои нохуш аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ҳамзамон, нозуккорӣ, сабру таҳаммул ва муносибати эҳтиёткорона ба ашёи осорхонавӣ аз сифатҳои муҳими касбии ҳар як тармимгар махсуб меёбанд, зеро ҳар як хато метавонад ба осеби ҷуброннопазири экспонат оварда расонад. Муҳаққиқи рус Ю. Г. Бобров чунин андеша дорад, ки тармим ҳамчун раванди илмӣ ҳифзи мероси фарҳангӣ баррасӣ мешавад [2].

Шуъбаи тармим ва консерватсия дар сохтори осорхонаҳо ҳамчун «дили осорхона» арзёбӣ мегардад, зеро маҳз ин шуъба бо истифода аз маводди махсуси кимиёвӣ, усулҳои илмӣ ва асбобҳои касбии тармимгарӣ экспонатҳоро аз харобшавӣ ва нобудшавии минбаъда ҳифз менамояд. Тармим ва консерватсия (аз калимаи латинии *restauratio* — барқарорсозӣ) маҷмуи тадбирҳо ва чорабиниҳост, ки ба пешгирии равандҳои харобшавии минбаъда, фароҳам овардани шароити оптималии нигоҳдории дарозмуддати ёдгориҳои фарҳангии моддӣ ва таъмини имконияти омӯзишу кашфи хосиятҳои нави қаблан номаълуми онҳо равона гардидааст [7].

Раванди тармим ва барқарорсозии экспонатҳо

Ҳангоми анҷом додани корҳои тармимӣ дар осорхона фаъолияти Шурои тармимгарон аҳамияти калидӣ дорад. Вазифаи асосии ин шуро аз он иборат аст, ки пеш аз оғози корҳои тармимӣ ҳолати воқеии экспонатро мавриди омӯзиш қарор дода, мувофиқати он ба тармим ва барқарорсозиро муайян намуда, барои анҷом додани корҳои минбаъда иҷозати расмӣ медиҳад.

Пас аз гирифтани иҷозати Шурои тармимгарон экспонат тибқи санад аз шуъбаҳои дахлдор ба озмоишгоҳи тармим ва консерватсия барои барқарорсозӣ қабул карда мешавад. Дар марҳилаи аввал, пеш аз оғози корҳои тармиму таҳким, экспонат ҳатман аксбардорӣ мегардад, то ки ҳолати ибтидоии он сабт шуда, имконияти муқоисаи ҳолати пеш аз тармим ва баъд аз анҷоми корҳои барқарорсозӣ фароҳам оварда шавад.

Пас аз анҷоми пурраи раванди тармим ва барқарорсозӣ, барои ҳар як экспонат тавсифи илмӣ тармимгарӣ таҳия мегардад, ки дар он маълумоти мухтасар оид ба корҳои анҷомдодашуда, тавсифи ҳолати экспонат то барқарорсозӣ, маълумоти иловагии дар чараёни барқарорсозӣ бадастомада, усулҳо ва технологияҳои истифодашуда, тавсифи марҳилаҳои иҷрои корҳои тармимӣ, намудҳои баҳисобгирӣ ва натиҷаҳои онҳо дарҷ мегарданд. Ҳамчунин дар хулоса тавсияҳо оид ба нигоҳдорӣ ва нигоҳубини минбаъдаи экспонат пешниҳод шуда, аксҳои ёдгорӣ пеш аз барқарорсозӣ, ҳангоми иҷрои корҳои тармимӣ ва пас аз анҷоми онҳо замима мегарданд.

Баъд аз анҷоми пурраи корҳои тармим ва таҳким, Шурои тармимгарон дубора ҷамъ омада, ҳолати экспонатро пеш ва баъд аз тармим мавриди баррасӣ қарор медиҳад, фикру пешниҳодҳои худро баён намуда, пас аз қабули расмӣ он экспонат тибқи санад ба шуъбаҳои дахлдори осорхона ирсол карда мешавад. Қобили зикр аст, ки ҳайати Шурои тармимгарон аз роҳбарияти муассиса, аз ҷумла директор, муовинон ва як қисми мутахассисони соҳаи Осорхонаи миллии иборат мебошад.

Илова бар ин, коллексияҳои осорхонавӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии шахс нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо муносибати инсонро нисбат ба арзишҳои умумибашарӣ ва гуногунии фарҳангҳо дар муҳити иҷтимоӣ фарҳангӣ шакл дода, низомии тасаввуроти умумиро оид ба таърих ва фарҳанг таъмин менамоянд. Чунонки роҳбари муассиса, муҳтарам Иброҳимзода Зафаршо Сафо, дар суҳанронии худ бахшида ба 85-солагии Ато Муҳаммадҷонов таъкид намудаанд: «Осорхона маконест намиранда».

Озмоишгоҳи санъати тасвирӣ

Дар доираи фаъолияти озмоишгоҳҳои тармимӣ, асари рассом Андерсон таҳти унвони «Варзобстрой», дорои рақами осорхонавии КП-4838, РМА-226 ва андозаи 1,79 × 93,5 см, тибқи санад аз фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба озмоишгоҳ барои анҷом додани корҳои тармим ва таҳким ворид гардид.

Расми 1. Пеш аз тармим

Пушти асар – Пушти асар дар ҳолати нисбатан қаноатбахш қарор дошта, дар сатҳи он ноҳамвориҳои муайян ба назар мерасанд. Дар қисми болоии тарафи чапи пушти асар кромка бо асос ба андозаи тақрибан 6 см дарида шудааст. Дар қисми поёнии тарафи чап бо ранги сиёҳ навиштаҷоти «Андерсон “Варзобстрой” 12/171» мавҷуд мебошад. Дар қисмҳои паҳлуии чап ва рост асар рақамҳои осорхонавӣ КП-5283 ва КП-4838 қайд шудаанд.

Кромкаҳои асар – Кромкаҳои асар умуман дар ҳолати қаноатбахш қарор доранд, аммо дар қисми болоии асар кромка ба андозаи тақрибан 2 см дарида буда, дар он сурохиҳои меҳ ва риштаҳои баромадаи асос мушоҳида мегарданд.

Болои асар – Грунті асар муаллифӣ буда, дар минтақаи кромкаҳо рехта шудани қабатҳои грунт ба назар мерасад. Дар сатҳи асар ҷойҳои кафидашудаи қабати грунт мушоҳида мегардад, ки устувории умумии қабати рангро коҳиш додаанд.

Рангҳо – Қабати ранг бо усули тунук гузошта шуда, дар як қатор ҷойҳо рехта шудани ранг ва ҷудо гардидани он аз грунт мушоҳида мегардад, ки дар натиҷа қабати поёнии асос қисман намоён шудааст. Илова бар ин, қабати рӯи ранг бо ҷангу хок пӯшида шуда, намуди зоҳирии асарро ҳалалдор намудааст. Пас аз омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳолати техникии асар корҳои тармим ва таҳким оғоз гардиданд. Дар марҳилаи аввал асар тибқи талаботи меъёри аксбардорӣ шуда, сипас бо истифода аз ҷангкашак қабати ҷангу хок аз сатҳи он бодикқат тоза карда шуд. Бо мақсади таҳкими қабати ранг ва пешгирии резиши минбаъдаи он, сатҳи асар бо маҳлули 3-фоизаи ширеши харгӯш дар ҳарорати тақрибан 50°C мустаҳкам карда шуда, бо истифода аз қоғази микалентӣ (проваклейка) муваққатан пӯшонида шуд [4, с. 92].

Расми 2. Раванди тармим

Ин усули тармим имконият фароҳам меорад, ки қабати рангҳои рӯи асар, ки дар ҳолати резиш қарор дошта ё тоза кардани он дар марҳилаи ибтидоӣ ғайриимкон мебошад, муваққатан мустаҳкам карда шавад. Пас аз пурра хушк шудани маҳлули ширеш, қоғази микалентӣ (проваклейка) ва боқимондаи ширеш аз сатҳи асар бо истифода аз оби гарм ва усулҳои эҳтиёткорона тоза карда мешаванд.

Сипас асар ба ҷорҷӯбаи нав насб гардида, ҷойҳои қабати рехташудаи ранг бо истифода аз грунті мувофиқ пуркорӣ карда мешаванд. Пас аз хушк шудани грунт, сатҳи он бо қабати ранг ҳамвор карда шуда, бо мақсади барқарор намудани яклухтӣ ва мутобикати зоҳирии асар, ранггузории ретушӣ дар минтақаҳои осебдида анҷом дода мешавад.

Расми 3. Пас аз тармим

Баъд аз анҷоми пурраи корҳои тармим ва таҳким, асар тибқи талаботи ҳуҷҷатгузори дубора аксбардори гардида, ҳолати ниҳони он барои баҳисобгирӣ ва нигоҳдории минбаъда ба қайд гирифта мешавад.

Озмоишгоҳи тармими чӯб

Номи экспонат «Чархи ресандагӣ» буда, рақами осорхонавии он **РМИ-2168** мебошад. Экспонат аз **19 қисми ҷудошуда** иборат буда, қисми поёнии чархи ресандагӣ ҳамроҳ бо як қатор дигар ҷузъҳои шикастаи он дар ҳолати пурра нигоҳдошта мушоҳида намешуд. Дарозии умумии қисматҳои шикаста **48 см**, паҳноии онҳо **13 см**, дарозии зермон **45 см**, ва қисми пеши зермон **22 см**-ро ташкил меод.

Расми 4. Пеш аз тармим

Экспонат аз фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон тибқи санадҳои дахлдор ба озмоишгоҳи тармими чӯб ворид гардида, пеш аз оғози корҳои тармим ҳолати физикӣ, дараҷаи осеб ва сатҳи фарсудаҷавии ҷузъҳои алоҳидаи он мавриди омӯзиши ибтидоӣ қарор дода шуд.

Расми 5. Раванди тармим

Бо мақсади ҳуҷҷатгузории илмӣ, пеш аз оғози корҳои тармимӣ ва пас аз анҷоми онҳо аксбардории экспонат анҷом дода шуд, ки ин имкон фароҳам овард ҳолати воқеии экспонат,

дараҷаи осебёбӣ ва марҳилаҳои раванди тармим ба таври дақиқ муайян карда шаванд. Дар ҷараёни муоинаи ибтидоӣ муайян гардид, ки экспонат дар ҳолати наҷд қарор дошта, нишонаҳои осебёбии биологӣ, аз ҷумла мавҷудияти ҳашароти нобудкунандаи ҷӯб, мушоҳида нашуданд. Пас аз баровардани ҳулосаи илмӣ дахлдор қорҳои тармимӣ оғоз гардиданд. Дар марҳилаи аввал экспонат тавассути ҷангкашак аз ҷангу ғубор ва ифлосҳои сатҳӣ тоза карда шуд, сипас бо истифода аз латтаи каме намнок тозакунии тақрорӣ анҷом ёфт. Баъд аз намнок шудани сатҳи экспонат, бо истифода аз қорди тиббӣ (скапел) ифлосҳои боқимонда ва қабатҳои заифшудаи рӯизаминӣ эҳтиёткорона бартараф карда шуданд. Дар марҳилаи навбатӣ қисматҳои шикастаи экспонат бо истифода аз ширешӣ ПВА ва резачӯб (опилка) мустаҳкам ва пайваст гардида, қисми поёнии ҷарҳи ресандагӣ бо истифода аз ҷӯби тут барқарор карда шуд. Қойҳои барқароршуда мутобиқи ранги аслии экспонат бо рангҳои махсуси ҷӯб қоркард гардида, ҳамгунсозии визуалӣ таъмин карда шуд. Пас аз анҷоми пурраи қорҳои тармимӣ экспонат дубора ақсардорӣ шуда, тибқи тартиби муқарраргардида ба раёсати бақайдгирӣ ва фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон супорида шуд.

Расми 6. Пас аз тармим

Озмоишҳои тармими қоғаз

Экспонати мазкур китоби «Қуръони масҷид», ки ба охири асри XIX ва аввали асри XX мансуб буда, рақами осорхонавии он КВ-15569 мебошад, тибқи санад аз фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба озмоишҳои тармими китоб ворид гардид.

Ҳангоми қабули китоб ҳолати умумии он ғайриқаноатбахш арзёбӣ гардид: қоғазҳо дар натиҷаи таъсири дарозмуддати омилҳои муҳити зист хушк ва шикананда шуда, нишонаҳои фарсудаҷавӣ, сустшавии пайванди варақҳо ва осебёбии муқова мушоҳида мегардиданд.

Пас аз гузаронидани муоинаи ибтидоӣ ва баҳодихии илмӣ дараҷаи осебёбӣ, инчунин баъд аз баровардани ҳулосаи дахлдор, қорҳои тармим ва таҳкими китоб оғоз карда шуданд. Дар марҳилаи аввал китоб ба таври эҳтиёткорона аз ҷангу ғубор ва ифлосҳои рӯизаминӣ тоза карда шуда, сипас ҳолати қоғаз, пайвастагии варақҳо, муқова ва унсурҳои сохтории он ба таври муфассал мавриди таҳлил қарор гирифт.

Дар ҷараёни қорҳои минбаъда ҷораҳои зарурӣ ҷиҳати таҳкими қоғазҳои заифшуда, устувор гардондани пайвасти варақҳо ва нигоҳдории шакли аслии китоб андешида шуданд, то ки ҳангоми барқарорсозӣ хусусиятҳои таърихӣ фарҳангии экспонат пурра ҳифз гарданд.

Расми 7. Пеш аз тармим

Китоби мазкур дорои 114 арақ буда, дарозиаш 22,5 см ва бараш 12,08 см мебошад. Муоина нишон дод, ки муқоваи китоб хушк ва арақҳо ба пуррагӣ аз муқова ҷудо шудаанд. Канори ҳамаи арақҳо печ хурда, шикаста ва дар баъзе ҳолатҳо арақҳои аввали китоб дарридаанд, ки бархе ҳарфҳо дар натиҷаи фарсудаи гум шудаанд. Дар тамоми арақҳо доғҳо ва тирагиҳои гуногун мушоҳида мешаванд.

Тамоми арақҳо ба таври алоҳида бо истифодаи нештар, муйқалам ва резин поккорӣ карда шуда, барои эҳё ва нафис намудани нахҳои дохили онҳо, вораки қоғазро муддати се шабонарӯз дар оби муқаттар қарор доданд. Пас аз ин, канори арақҳои печхурда бо истифода аз маҳлули кимиёвии глицерин тар карда, дар рӯи дастгоҳи қоғазхушкосоз хушк гардида, тавассути дарзмол ва исканҷа ҳамвор карда шуданд.

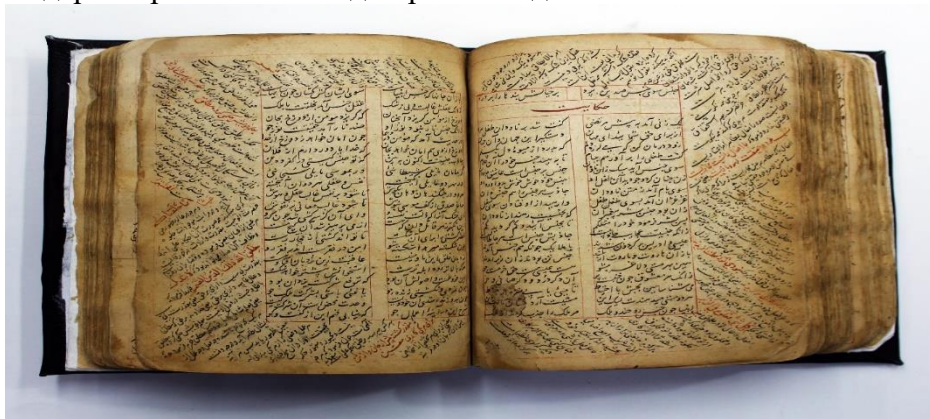
Доғҳо ва тирагиҳои рӯи арақҳо бо истифодаи резин ва сунбод тоза ва поккорӣ карда шуданд. Ҳамчунин, тамоми арақҳо бо маҳлули кимиёвии формалин ва спирт таҳким карда шуданд, то устувории онҳо таъмин гардад.

Муқоваи китоб тавассути картон, матои махсуси тармимгари «лидерин» ва чарм омода карда шудааст. Нақшҳои рӯи муқова бо қалам ва арақи сафед аз рӯи муқоваи қаблӣ сабт гардида, пас аз тайёр кардани чарм, дар рӯи муқоваи омодашуда насб карда шуданд. Ҳамзамон, муқоваи омодашударо ба воситаи ширеши орд ва ПВА ба арақҳои китоб пайваست намуданд, то мутабиқати сохтор ва устувории китоб таъмин гардад.

Расми 8. Раванди тармим

Баъд аз анҷоми пурраи корҳои тармим ва таҳким, китоб бо ҳуҷҷатгузорӣ ва санадҳои дахлдор ба шӯъбаҳои дахлдори Осорхона ирсол гардид. Ин раванд имконияти фароҳам овард, ки китоб бо тамоми хусусиятҳои таърихӣ ва фарҳангии асли ҳифз гардад ва барои истифодаи илмӣ ва намоишӣ дар Осорхонаи миллии дастрас бошад.

Расми 9. Пас аз тармим

Илова бар ин, раванди тармим ва таҳкими китоб ба омӯзиши таҷрибаи илмӣ-таҳқиқотӣ дар бахши тармим ва консервасияи осорхонаҳо мусоидат намуд ва барои тарбияи мутахассисони ҷавон дар ин соҳа намунаи амалии касбӣ гардид.

Озмоишгоҳи тармими металл

Сиккаҳои мисӣ Кушони дорои рақами осорхонавӣ КВ-17480/-38 бо тариқи санад ба озмоишгоҳи тарми металл барои тармиму таҳким намудан ворид шуд.

Бинобар он ки ҳамаи сиккаҳои мазкур аз як дафина иборат буданд, ҳолати зангзанӣ дар онҳо яқхел ба назар мерасид ва зангзанӣ қабати болои сиккаҳоро қисман nobуд карда буд, ки боиси ноаён шудани нақшҳо ва навиштаҷот гардида буд. Пеш аз оғози тармим ва таҳким,

сиккаҳоро тибқи раванди тармимгари аксбардорӣ муайян намуда, ҳолати онҳоро ба таври дақиқ таҳлил кардем.

Баъди шиносӣ бо ҳолати сиккаҳо ва муайян кардани осебҳо, маводҳои кимиёвӣ барои тоза кардани зангзании зиёди сиккаҳо омода карда шуданд. Сиккаҳоро ба маҳлули омодаи трилион Б 10% гузошта, барои муддати 4 соат ғутондем. Пас аз он бо истифода аз симшоткаҳои металлӣ қабати зангзании болоии сиккаҳоро тоза намудем. Ин раванд то он даме такрор карда шуд, ки тамоми изи зангзанӣ (карозия) пурра аз байн бардошта шуда, нақшҳо ва навиштаҷот ба ҳолати аслии баргاردонида шаванд.

Расми 10. Пеш аз тармим

Пас аз пурра тоза ва барқарор шудани сиккаҳо, онҳо дар печи муфилӣ дар ҳарорати 60 дараҷа хушк карда шуда, муддати 48 соат нигоҳдорӣ шуданд. Баъдан сиккаҳо бо истифодаи маводди кимиёвии Паралоид В72 ва ацетон таҳким дода шуданд, то устувории онҳо дар дарозмуддат таъмин гардад[8, с. 61-62].

Расми 11. Раванди тармим.

Расми 12. Пас аз тармим

Баъди анҷоми корҳои тармим ва таҳким, сиккаҳо дубора аксбардорӣ шуда, бо санад ба шуъбаҳои дахлдор супорида шуданд.

Озмоишгоҳи матоъ

Экспонати осорхонавӣ – рӯйчо бо рақами осорхонавиаш КП-12299, дарозияш 2,43 м ва бараш 1,63 м, бо санад ба озмоишгоҳи тармими матоъ барои корҳои тармим ва консервация ворид карда шуд.

Пеш аз оғози кор, рӯйчо бо тариқи индивидуалӣ аз назар гузаронида шуд. Таҳлил нишон дод, ки рӯйчо ранги кабути баланд дошта, гирди он бо рангҳои зард дӯхта шудааст. Дар байни рангҳои зард гулдӯзӣ бо рангҳои сафед, гилобӣ ва бунафш ҷойгир шуда буд. Мутобиқан муайян гардид, ки матоъ аз абрешими тоза дӯхта шудааст. Ҳамзамон дар рӯйчо чандин нуктаҳои зангзанӣ, сӯрохӣ, даридагӣ, рушидани матоъи аслий ва доғҳои гуногун мушоҳида гардид.

Пеш аз тармим, рӯйчо аксбардорӣ ва ҳолати пештараи он ҳуҷҷатгузорӣ карда шуд. Пас аз аксбардорӣ, равандҳои тармим оғоз гардиданд. Саравал рӯйчо бо ҷангкашак тоза ва бо дарзмол ҷамвор карда шуд. Ҷойҳои даридагӣ бо риштаҳои ҷамранг бо матоъ дӯхта шуда, қисмҳои рушидаи матоъ бо воситаи Фулазилин (маводди часпаккунандаи матоъ) мустаҳкам гардиданд.

Баъдан доғҳои матоъ бо истифода аз маводди кимиёвии амияк пурра тоза карда шуданд. Ин раванд кафолат медиҳад, ки ҳам рангу ҳам сохти матоъ барқарор гардида, рӯйчо барои нигоҳдорӣ ва намоиш дар осорхона омода мебошад.

Расми 13. Пеш аз тармим

Расми 14. Пас аз тармим

Пас аз тармим рӯйчоро дубора аксбардорӣ намуда, бо санад ба шуъбаҳои дахлдор ирсол намудем.

Озмоишгоҳи заргарӣ

Экспонати осорхонавӣ — овеза (гардандбанди занона) бо рақами осорхонавӣ РМИ 579, КР-12299, бо санад ба озмоишгоҳи тармими заргари барои корҳои тармим ва консервация ворид карда шуд.

Пеш аз оғози кор, овеза аз назари мутахассисон бо диққат санҷида шуд. Муайян гардид, ки овеза дар ҳолати хеле бад қарор дошт. Пеш аз тармим ва таҳким, ҳолати воқеии овеза аксбардорӣ ва ҳуҷҷатгузорӣ карда шуд.

Таҳлил нишон дод, ки овеза аз муҳра ва ороишоти заргари иборат мебошад. Муҳраҳо ва ороишоти заргари қисман вайрон шуда, баъзе қисмҳои ороишот нопадид буданд. Таҳлил

нишон дод, ки овеза дорои 220 муҳраи сурхи майда, 30 ороиши занчабилмонанд, як ороиши катрагин дар гирди муҳраҳои кабут ва 10 ороиши шашкунчаи кабудранг, ба гул монанд мебошад. Муҳраи катрагин дар гирди ранги кабуд ороишхоро бо ҳам мепайвандад.

Пас аз аксбардорӣ ва ҳуччатгузорӣ, равандҳои тармим оғоз гардиданд. Аввал ороишотҳои заргари бо маҳлули кимиёвии чавҳари лимӯ (лимоннок кислота) ғутонда шуда, пас аз 60 дақиқа бо симчӯбҳои металлӣ тоза гардиданд. Баъдан барои қувва ва устувор шудани ороишотҳо аз маводди махсуси заргари Dialex Vert истифода карда шуд. Муҳраҳо ва ороишоти заргари бо риштаҳои махсуси заргари дубора пайваست ва барқарор карда шуданд.

Ин раванд кафолат медиҳад, ки овеза ҳам сохти аслий ва ҳам намуди ороишоти худро хифз карда, барои нигоҳдорӣ ва намоиш дар осорхона омода гардид.

Расми 15. Пеш аз тармим.

Расми 16. Пас аз тармим

Пас аз пурра анҷом ёфтани корҳои тармим ва таҳким (гардандбанди занона) муайян гардид, ки дарозии овеза 2,43 м ва баландиаш 1,63 м мебошад.

Озмоишгоҳи сафол

Хуми Кушонӣ таҳти рақами осорхонавӣ КВ-15906 бо санад ба озмоишгоҳи тармими сафол барои тармим ва таҳким ворид шуд.

Расми 17. Пеш аз тармим

Пас аз воридшавӣ хум пеш аз оғози корҳои тармимгари аз назар гузаронида шуд ва ҳолати он муайян гардид. Муайян шуд, ки тағи хум аз 11 порчаи шикаста иборат буда, порчаҳо аз хум ҷудо буданд. Пас аз ҷобаҷо гузаронидани пораҳои сафол, онҳо бо ширешӣ махсуси хитой часпонда шуданд. Ҷойҳои холигии тағи хум бо маҳсулоти Фуген омехта дар

ширеши сохтмони ПВА пуркорӣ карда шуданд: қисми аввал ба андозаи 35×42 см, қисми дуюм ба андозаи 7×15 см ва қисми сеюм ба андозаи 6×4 см барқарор гардид.

Баъди пурра хушк шудани онҳо, бо наждак аз ду тараф – дарун ва берун – ҳамвор карда шуда, бо ранги махсуси тайёркардашуда (ксилол, палароид В72 бо хокаи майдакардашудаи сафол) ранг карда шуд. Дарзҳои боқимондаи хум бо хамираи махсуси тайёршуда аз маводди ксилол, палароид В72 ва хокаи лой пуркорӣ шуданд. Ҳангоми ҷудо кардани палостика аз танаи хум маълум гардид, ки дар баъзе ҷойҳои хум дока бо ПВА мустаҳкам карда шуда буд, ки онро ба таври нармкунӣ аз танаи хум ҷудо намудем.

Ҳангоми ҷудо кардани дока дар гирду атрофи хум дарзҳои калону хурд ба назар мерасиданд, ки онҳоро бо хамираи махсус пуркорӣ намудем. Аввал докаро ба андозаи муайян ҷудо карда, дарзҳоро пуркорӣ намудем ва ин раванд то ба охир расидани дарозии кушод идома ёфт. Лаби қисми гардани хум дар баъзе ҷойҳо шикаста, пораҳои он набуд, ки ин қисмҳо низ бо хамираи махсуси сохтмонӣ пуркорӣ ва ранг карда шуданд

Расми 18. Раванди тармим

Расми 19. Пас аз тармим

Пас аз пурра тармим ва консерватсия намудани хум, он дубора аксбардорӣ карда шуд ва барои нигоҳдорӣ ва истифода дар экспозитсия бо санад ба шуъбаҳои дахлдор супорида шуд.

Ҳамин тариқ бояд гуфт, ки фаъолияти шуъбаи тармим ва консерватсия дар сохтори Осорхонаи миллии Тоҷикистон нақши муҳим ва ҳалқунандаро дар ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии миллат иҷро менамояд. Ин шуъба, ки ба таври ҳаққонӣ ҳамчун "дили осорхона" арзёбӣ мегардад, кафолат медиҳад, ки экспонатҳои беназир на танҳо аз харобшавии минбаъда эмин монанд, балки бо сифати баланд ва мутобиқ ба стандартҳои илмӣ барқарор гардида, арзиши аслии ҳудро нигоҳ доранд. Раванди тармим ва консерватсия маҷмуи чорабиниҳои илмӣ буда, ба пешгирии равандҳои харобшавии моддӣ ва таъмини шароити оптималии нигоҳдории дарозмуддати ёдгориҳо равона шудааст. Ин раванд дар ҳафт озмоишгоҳи тахассусӣ, аз ҷумла санъати тасвирӣ, қоғаз, ҷӯб, сафол, заргарӣ, матоъ ва фулуз амалӣ мегардад ва ҳар як тармимгар бо истифода аз донишҳои амиқи кимиёӣ, физикӣ, истифодаи таҷҳизоти муосир ва риояи нозуккориҳои баланд ба ашё муносибати фардӣ мекунад. Ҳамаи корҳо таҳти назорати катъии Шурои тармимгарон сурат гирифта, ҳар як марҳилаи кор бо аксбардорӣ ва таҳияи тавсифи илмӣ тармимгарӣ ҳуҷҷатгузорӣ мешавад. Нақши асосии ин шуъба дар барқарорсозии яклухтии экспонатҳои осебдида, аз қабili

тахкими қабати ранг дар асарҳои рассомӣ, тоза ва таҳкими сиккаҳои металлӣ бо маҳлулҳои маҳсус мисли трилион Б ва Паралоид В72, наҷот додани китобҳои қадимӣ тавассути коркарди обию кимиёӣ, ва барқарорсозии қисмҳои гумшудаи ашёи ҷӯбӣ ва сафолӣ зоҳир мегардад. Ин фаъолият кафолати он аст, ки ин ганчинаҳои таърихӣ дар ҳолати беҳтарин ва бо тамоми хусусиятҳои таърихӣ ва фарҳангии аслии барои омӯзиши ҷомеа ва намоиши наслҳои оянда дастрас бошанд.

Адабиёт

1. Буринева С.Г. Тармими маводҳои осорхонаи Қазон / С.Г. Буринева, Қазон – 2022. – 134 с.
2. Бобров Ю.Г. Основы реставрации и консервации произведений искусства. – М., 2008. – 608с.
3. Бранди Ч. Теория реставрации. – М., 2011. – 168 с.
4. Грабар И.Э. (ред.)-«Основы реставрации живописи» қисми як / И.Э. Грабар, Москва – 1926. – 216 с.
5. Кирьянов Н.П. Реставрация произведений станковой живописи. – М., 1990. – 176 с.
6. Оксенюк А.А. Материалы П. Д. Барановского о реставрации памятников Успенского монастыря в Александро-Введенском // Вестник сектора древнерусского искусства. – 2024. – № 1. – С. 152–156. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/materialy-p-d-baranovskogo-o-restavratsii-pamyatnikov-uspenskogo-monastyrya-v-aleksandro-vvedenskogo>. (дата обращения: 23.03.2025).
7. Реставрация / <https://ru.wikipedia.org/wiki/Реставрация> / (санаи дастрас 23.03.2025)
8. Эвансом Ю.Р. Реставрация металла / Ю.Р. Эвансом. Масква – 1989. – 170 с.
9. Эмомалӣ Р. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Осорхонаи миллии ва мулоқот бо зиёиёни кишвар, шаҳри Душанбе, 20-уми март соли 2013. (манбаи электронӣ) URL: <http://president.tj/node/4130>, 20.03.2013
10. Шарифзода, А. К. Новый монетный двор Саманидов / А. К. Шарифзода // Сообщения Национального музея Таджикистана. - Душанбе, №2. - 2017. - С. 167-172.

НАҚШИ ТАРМИМ ВА КОНСЕРВАТСИЯ ДАР ҲИФЗИ МЕРОСИ ФАРҲАНГИИ ОСОРҲОНАИ МИЛЛӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи аҳаммият ва фаъолияти шӯбаи тармим ва консервация дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон (ОМТ) бахшида шудааст, ки дар заминаи ифтитоҳи Осорхонаи навбунёд дар соли 2013 бо ташаббуси Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, таъсис ёфтааст. Муаллиф бо истинод ба гуфтаи роҳбарият, ки ин шӯбаи осорхонаро ҳамчун "дили осорхона" арзёбӣ мекунанд, нақши калидии шӯбаро дар ҳифзи мероси фарҳангии моддӣ ва маънавӣ таъкид менамояд. Фаъолияти шӯба дар доираи ҳафт озмоишгоҳ, аз қабилӣ санъати тасвирӣ, қоғаз, ҷӯб, сафол, заргарӣ, матоъ ва фулуз, ба роҳ монда шуда, барои ҳар як намуди экспонат раванди маҳсули тармим ва таҳким татбиқ мегардад. Муаллиф дар мақола ба таври муфасссал касбияти баланди тармимгарон, зарурати дониши амиқи кимиёӣ ва физикӣ, инчунин риояи усулҳои беҳатарӣ дар кор бо маводди кимиёӣ, ба монанди трилион Б, Паралоид В72 - ро, ки дар раванди тозакунии ва таҳкими истифода мешаванд, таъкид намудааст. Таваҷҷуҳи хос ба қатъияти раванди корбарӣ бо иҷозати Шӯрои тармимгарон, ҳуҷҷатгузории дақиқи аксбардории пеш ва баъд аз тармим ва таҳии тавсифи илмӣ тармимгарӣ зоҳир карда мешавад. Намунаҳои амалии овардашуда, аз ҷумла барқарорсозии китоби Куръон, тоза намудани сиккаҳои Кушонӣ аз зангзанӣ, ва таҳкими асарҳои рассомӣ ва матоъҳо аз резинӣ ҷаридан, аҳаммияти амалии ин корхоро барои ҳифзи арзишҳои таърихӣ ва эстетикӣ ашёи нодир равшан нишон медиҳанд. Дар маҷмӯъ, мақола нишон медиҳад, ки фаъолияти Шӯбаи тармим ва консервация имкон медиҳад, ки мероси фарҳангии Осорхонаи миллии на танҳо аз харобшавии минбаъда ҳифз шавад, балки бо барқарорсозии илмӣ, хусусиятҳои аслии ҳудро нигоҳ дошта, барои омӯзиши ҷомеа ва намоиши наслҳои оянда омода гардад.

Калидвожаҳо: Осорхонаи миллии, тармим, консервация, озмоишгоҳ, тавсиф, мавод, экспонат, пешгирӣ, ҳифз, ранг, асар, расм.

РОЛЬ РЕСТАВРАЦИИ И КОНСЕРВАЦИИ В СОХРАНЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ

Данная статья посвящена всестороннему анализу значимости и деятельности отдела реставрации и консервации Национального музея Таджикистана (НМТ), который был создан в 2013 году в рамках открытия нового здания музея по инициативе Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона. Автор, ссылаясь на определение руководства, характеризующее данный отдел как «сердце музея», подчеркивает его ключевую роль в сохранении материального и нематериального культурного наследия. Деятельность отдела структурирована в рамках семи специализированных лабораторий: изобразительного искусства, бумаги, дерева, керамики, ювелирных изделий, тканей и металла. Для каждого типа экспонатов применяется специфический процесс реставрации и укрепления. В статье подробно рассматриваются высокий профессионализм реставраторов, необходимость глубоких знаний в области химии и физики, а также строгое соблюдение техники

безопасности при работе с химическими реагентами, такими как Трилон Б и Параллоид В 72, используемыми в процессах очистки и укрепления экспонатов. Особое внимание уделяется регламентации рабочего процесса, который осуществляется строго по решению Реставрационного совета и сопровождается детальным документированием: фотофиксацией состояния объекта до и после вмешательства, а также составлением научного описания реставрационных работ. Приведенные практические примеры, включая восстановление рукописи Корана, очистку кушанских монет от коррозии, а также укрепление живописных полотен и текстиля, наглядно демонстрируют практическую значимость этих работ для сохранения исторической и эстетической ценности артефактов. В заключение автор делает вывод, что в целом, статья показывает, что деятельность отдела реставрации и консервации позволяет не только защитить культурное наследие Национального музея от дальнейшего разрушения, но и, благодаря научной реставрации, сохранить его подлинные характеристики, подготовив для изучения обществом и экспонирования будущим поколениям.

Ключевые слова: Национальный музей, реставрация, консервация, лаборатория, описание, материал, экспонат, предотвращение, сохранение, цвет, произведение, картина.

THE ROLE OF RESTORATION AND CONSERVATION IN PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE OF THE NATIONAL MUSEUM

This article is devoted to a comprehensive analysis of the significance and activities of the Department of Restoration and Conservation of the National Museum of Tajikistan (NMT), which was established in 2013 as part of the opening of the new museum building on the initiative of the Leader of the Nation, His Excellency Emomali Rahmon. Referring to the definition given by the museum administration, which characterizes this department as the “heart of the museum,” the author emphasizes its key role in preserving both tangible and intangible cultural heritage. The department’s activities are structured around seven specialized laboratories: fine arts, paper, wood, ceramics, jewelry, textiles, and metal. Each category of museum objects undergoes a specific process of restoration and stabilization. The article provides a detailed discussion of the high level of professionalism of the restorers, the necessity of in-depth knowledge of chemistry and physics, and the strict observance of safety regulations when working with chemical reagents such as Trilon B and Paraloid B-72, which are used in the processes of cleaning and consolidation of artifacts. Particular attention is paid to the regulation of the restoration workflow, which is carried out strictly on the basis of decisions made by the Restoration Council and is accompanied by thorough documentation, including photographic recording of the object’s condition before and after intervention, as well as the preparation of a scientific description of the restoration work performed. Practical examples presented in the article—such as the restoration of a Qur’an manuscript, the removal of corrosion from Kushan coins, and the consolidation of paintings and textiles—clearly demonstrate the practical significance of these activities for preserving the historical and aesthetic value of the artifacts. In conclusion, the author argues that, overall, the article demonstrates that the work of the Department of Restoration and Conservation not only protects the cultural heritage of the National Museum from further deterioration, but also, through scientific restoration, preserves its authenticity and original characteristics, preparing it for scholarly study and public display for future generations.

Keywords: National Museum, restoration, conservation, laboratory, description, material, exhibit, prevention, preservation, color (paint), work of art, painting.

Дар бораи муаллиф

Нисои Қуваталӣ

*Унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни*

*734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

E-mail: niso.safarova@list.ru

Об авторе

Нисои Қуватали

*Соискатель кафедры истории таджикского
народа*

*Таджикский государственный
педагогический университета им. С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

E-mail: niso.safarova@list.ru

About the author

Nisoi Quvatali

*Applicant of the Department of history of the
tajik people*

*Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni*

*734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

E-mail: niso.safarova@list.ru

ЧОЙГОҲИ ТАЪРИХӢ ВА МАЪНАВИИ МАВЛОНО ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛӢИ ДАР ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАХР

Назаров У. Қ.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

*Балхи бомӣ зодгоҳи Мавлавист,
Машиқи сад офтоби маънавист.*

Муқаддима. Бо илҳомписандӣ аз тасмими Пешвои фарҳангдӯст ва мударри миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи таъсиси Конуни тамаддуни ориёӣ, мақолаи мазкур дар бораи чойгоҳи Мавлоно Чалолӣдини Балхӣ ва заминаҳои таърихӣ зухури ин ҳақими шинохтаи ҷаҳонӣ нигошта мешавад, то муште аз хирвори укёнуси ақидаҳои фалсафӣ ва таърихӣ ин нобиғаи нодирӣ Шаркро барои хонандагон бозгӯ намоем.

Оғози матн илҳомбахш байтест аз забони иштиёқмандон, ки ҳамвора ба забон меоваранд ва дар Балх он маҳду гаҳвораи тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон, ки як пояш кӯҳи Албурз ва пояи дигараш бар кӯҳи маънавӣ Мавлоно устувор аст, хотираҳоро зиёда аз 800 сол зинда нигоҳ медоранд. Таъсирпазирӣ аз Мавлоно ва осори ӯ дар ботини ҳар як сокини хиттаи таърихӣ Балх эҳсос мегардад, ки беш аз ҳама дар таҳаммулпазирӣ, садоқат, инсондӯстӣ ва созандагӣ муаррифӣ мешавад. Гӯё, ки Мавлоно тоҷикони имрӯзаро мухотаб қарор додааст, ки дар пешбурди қору пайкор бар ақлоният ва донишу фароҳ таъя кунанд.

Мавлоно Чалолӣдин Муҳаммади Балхӣ (1207-1273) шоир ва файласуфи тоҷику форс ва ифтихори қулли ориёнаҷодон, ки бо нигоштаҳои волеи ҳақимона ва дидгоҳи дақиқаш ба мақоми олам ва одам аз ҳамасронаш фарқ менамояд, дар қарни ХХI вучуди инсонҳои асили ҷаҳонро тасхир кардааст. Назарияи «Сулҳи қулл»-и Мавлоно, ки роҳҳои бурунрафти масъалаҳои қалонмиқёси ҷаҳониро раҳнамун шудааст, сармашқи кишварҳои сулҳҷӯст.

Муҳокима. *Шинохти таърихӣ ва имрӯзии Мавлоно: аз инсон будан то инсоншиносӣ.* «Маснавии маънавӣ» серхонандатарин китоб ва роҳнамои инсонҳои бедордил новобаста аз мансубияти миллӣ ва гароишҳои салиқавӣ ғаштааст. Мавлоно олимост мумтоз ва адибест инсоншинос, ки ҳарчанд ба гуфти шоир «ман чӣ гӯям васфи он олиҷаноб, нест пайғамбар, вале дорад китоб», нуктаи арши аълои васфи ӯст, бинобар пуштивонаи ғании илмию фалсафии осораи боз ҳам ниёз ба пажӯҳиши иловагӣ дорад.

Вижагии асари Мавлоно бар ақидаи ғолиби аксари олимони ва пажӯҳишгарон ин аст, ки ҷузъи навоарӣ ва нағсонӣ бахши аъзами онро ташкил медиҳад, хонандаро ба кашфи як дунёи саршор аз ҷаҳду талош мебарад, шигифтӣ ва ҳисси қунҷковиро меангезад, забонаш сода, бетақаллуф ва шевову салис аст, мухотабро ҳаста намесозад, иштиёқи инсонро барои хондан, қорҳои созанда ва нағфовар таҳрик мекунад, аз хошияравӣҳои ноҷо дар он парҳез шудааст, сохтори шеър ва вожаҳо қолабшиканона ва боназоқат шакл меёбанд, барои дигарон ҷозибар меофаринад ва аз ҳам муҳиммаш тавоноӣ ва иқтидори зеҳнии андешидан ва амал қарданро боз мегардонад.

Чалолӣдини Балхӣ, офтоби маърифат ва ҳикмату адаби тоҷикон аст, ки шуҳрат ва таълимоти ӯро ҷаҳонӣён барои шахсиятсозӣ, шинохти оламу одам ва роҳҳои масъалаҳои ҳаётӣ пазируфтаанд. Рисолати ӯ, ки аз ибораҳои мактаби худсозӣ маншаъ мегирад, паёми равшан ва гиро «ҳар касеро бозсозӣ боядо, гар насозӣ худшиносӣ наоядо!» ба иштиёқмандони илму маърифат медиҳад.

Адабиёти форсӣ-тоҷикӣ бо вучуде, ки зиёда аз ҳазор сол арзи вучуд дорад, боз ҳам дар амри рақобатпазир будан бо адабиётҳои пешрафтаи ҷаҳон бинобар пуштивонаи ғании маънавӣ ва пойгоҳи фалсафӣ бовикор дасту панҷа нарм мекунад, ки дар ин росто нақши Чалолӣдини Балхӣ басо бузург аст.

Нуктаи зариф ва иқтидори зеҳнии тасвири Мавлоно дар равандҳои воқеъбинонаест, ки бо таъя ба арзишҳои давлатмадорӣ ва фалсафаи амалӣ, бо дарки маниш ва моҳияти «худӣ» масъалаҳои қалонмиқёсро ҳаллу фасл менамояд. Посухи Мавлоно ба маҷро ва мочароҳои ҳаётӣ дақиққорона ва бунёдан илмӣ будааст. Меҳвари андешаварзиро дар ҷустуҷӯи масири худӣ ва огоҳии фалсафӣ ташкил медиҳад, ки пайомадҳои ногуворро зина ба зина бар бунёди илми пешрафта ва ақлгарои таърихӣ рафъ ва бартараф менамояд.

Чавҳари аслӣ ва калидии хикмати ҳаёт ва фалсафаи Мавлоно ҳамчун илм – инсон будан аст, инсони воқеӣ, ки оӣ аз хислатҳои манфӣ, бо иродаи маҳками равшан нигоҳ доштани ҷароғи ҳамешабедори зиндагист. Ишораи боназокати Мавлоно дорад, ки Инсон ҳамчун субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ марҳилаҳои гуногуни худсозиро ба сонӣ «ҳар касеро худшиносӣ боядо, гар насозӣ худшиносӣ наояд» (Ҷ.Балхӣ) тай менамояд.

Сайри такомули инсонсозӣ ба як мактаби комилхуқуқ ва тамомайёр ниёз дорад. Мактаби дорони омӯзгори ҳақиқӣ – таҷриба. Инсонро баъзе пажӯҳишгарон «мавҷуди ношинохта» унвон кардаанд, вале агар ҳакимона ва бо усули фалсафӣ ба умқи масъала зеҳн ронем ва ба ин масъала одилона бархӯрд кунем, ба шинохти инсон ба осонӣ ва суҳулат метавон дарёфт, агар ӯ рисолатасос, ҳадафмадор ва серталош бошад. Дар ин ҷо масъалаи «инсони ормонӣ» рӯ мезанад, ки дар тасвири симои инсони заҳматкаш ва бовикор инъикос ёфтааст.

Мавлоно паёми равшан ва возеҳ ба хонандаи зақӣ дорад, ки танҳо бо талошҳои воқеӣ, иродаи безавол, руҳи шикастнопазири фалсафӣ метавон ба сарманзили мақсуд расид ва шоистагӣ, ҷавонмардиву футувват, шӯҷоату ҷасорат, мардумсолорӣ ва саводи комили илмӣ дар масири зиндагӣ гомҳои устувор бардошт.

Аз Балхи бостонӣ ва давраи Мавлоно то Балхи имрӯз. Таърихшиноси маъруфи тоҷик Насрулло Убайдулло бо истинод ба ақидаи муҳаққиқ В.Бартолд бар асолати меҳварии Балх, зодгоҳи Мавлоно ишораи ҷолиб дорад: “Дар ҳамин замина олим инчунин наздик будани Ҳиндустонро ба инобат гирифта, бартарии шаҳри Балхро ҳамчун маркази фарҳангӣ дар ибтидои давраи исломӣ бо далелҳо собит месозад. Тибқи хулосаи ӯ нахустин намояндагони хонадонҳои эронии Бармакиёну Сомониён чун эҳёгарони фарҳанги эронӣ на аз шаҳрҳои Форси Сосонӣ, балки аз Балх баромадаанд” [10, с. 7].

Бармакиёни Балх сулолаи давлатсозии тоҷик буданд, ки дар бахши аъзами Хуросон ҳукумат меронданд. Тадқиқоти саҳроӣ дар солҳои 2004-2008 дар вилоятиҳои Самангону Балх нишон доданд, ки боқимондаҳои ин сулола дар деҳаҳои Хуррам, Ҳабаш, Кулур, Абдулмалик, Ғозимари водии Хуррам ва Сарбоғи вилояти Самангон сукунат доранд ва бовикори хоса таҳаллуси авлодии худро Бармакӣ мусаммо мекунанд. То соли 2021 баъзе намояндагони онҳо дар мақомоти вилояти Балх кор мекарданд [15, с. 3].

Дар ҷойи дигари мақола, ҳамин муаллиф зикр менамояд, ки “... фарҳанги волои мардуми Мовароуннаҳр ва Хуросон дар гули таърих борҳо аҷнабиёни омадаро тасхиру тобеш намудааст. Барои тақвияти фикри худ ӯ (В.В.Бартолд - Н.У.) шаҳри Балхро чун мисол оварда менависад, ки баъди аз нав барқарор гаштани ин шаҳр ҳокими араб шаҳри Боруқонро нест намуда, аҳолии онро ба Балх овард. Ин яке аз ҳодисаҳои нодир дар таърихи исломӣ аст, ки ғосибон ба хотири эҳёи шаҳри тоисломии Балх шаҳри худро вайрон намуданд” [10, с. 13].

Муҳаққиқ Соҳибназар Муродӣ бо дарки муҳимияти шаҳри Балх бар воқеияти дигари ин шаҳр таъкид меварзад, ки «Ин ки шаҳре аз рӯзгори мелоди одам то кунун ҳамвора ранҷ дида ва нафас кашидааст, ҷаро аз мавҷудияти он ҳама шӯҳуди таърихӣ дучори ғафрии фарҳангӣ гардидааст? Шояд ба далели он, ки ҳукамо ва сардорони мустабиде ба шеваи мучассамаҳои Буддо дар Бомӣён (21 март соли 2000), хуни осори таърихии Балхро ҳамвора низ рехтаанд ва ҷеҳрае аз ҷинси Ҷингизии хуношом ҳамаи ҳастии таърихӣ ва фарҳангии моро қурбонии амёл (хостаҳо, майлҳо – Н.У.)-и ҷунуномези худ кардааст. Мардуми Балх шикаят доранд, ки дар замони ноиб-ул-ҳукумагии Муҳаммадгули Муманд, осори марбут ба давраи исломӣ ва пеш аз исломӣ ва пеш аз ислом, ки ҳавли садҳо санғнабиштаи таърихӣ бар фарози мақобира, хонақоҳо, зиёратгоҳҳо, абниаи таърихӣ ба шумули оромгоҳи Зардушт дар Балх, ба сурати бераҳмонае дар зери занҷирҳои булдозер нобуд шуданд ва замини он ба ақориби ноиб-ул-ҳукума тавзеъ шудааст [8, с. 718]. Мушоҳидаҳои саҳроӣ нишон доданд, ки заминҳои атрофи хонақо дарвоқеъ мансуби авлодони ноқилин ҳастанд ва мардуми ин ҳума ба забони форсӣ тасаллут надоранд.

Муаллифи ин сатрҳо аз соли 2004 то соли 2008 дар Афғонистон хизмати дипломатӣ адо намуда, ҷандин дафъа аз макони зисти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва хонаводааш дар атрофи шаҳри Балх دیدан кардааст ва бинобар зарурати қорӣ ҳаياتҳои гуногуни давлатӣ, аз ҷумла хабарнигорони телевизиону радиои тоҷикро ҳамроҳӣ намудааст. Моҳи сентябри соли 2007 дар шаҳри Мазори Шарифи Афғонистон ҳамоиши байналмилалӣ бахшида ба 800-солагии Ҷалолиддини Балхӣ баргузор гардид, ки дар он аз Тоҷикистон адабиётшиносони шинохта Худой Шариф ва Алимардони Амрияздон иштирок намуда, бо суҳанронии олимонаи худ ба маҳфил зиннат бахшиданд. Ин дастоварди муҳими «неруи нарм»-и дипломатияи тоҷик буд.

Хонақои Мавлоно ва марқади дигар бузургони тоҷик дар Балх. Дар ин қисмати мақола сухан аз мавқеи ҷойгиршавии хона ва хонақоҳи Мавлоно меравад, ки барои пажӯҳишгарони таърихи адабиёт муфид мебошад. Шаҳри Мазори Шарифро ҳамчун пойтахти Бохтар ва Бухдӣ қадим модари шаҳрҳо, «умма-ул-билод», «умма-ул-қуроъ», «шаҳри вилоятмаоб» ва маъвоғи шоири оламшумул Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ медонанд. Дар 20 км дуртар аз ҷануби шаҳри Мазори Шарифи вилояти Балх, ноҳияи ҳамноми Балх ҷойгир аст, ки дар маркази маъмурии он қалъаи қадима бо чор бурчи айёрон дар атрофаш, оромгоҳи шахсиятҳои машҳур ва шинохтаи адабу ирфони тоҷик низ макон ёфтаанд.

Фарзияи илмие, ки бар тақвият ва пажӯҳиши иловагӣ ниёз дорад, асосгузори шаҳри Мазори Шарифи вилояти Балх будани Абӯмуслими Хуросонӣ аст, ки дар шароити деҳаи дурдасти Хуросон – Ҳоҷа Ҳайрон эъмор ёфтани ин – шаҳр дадели ин гуфтааст.

Оромгоҳи шоири зиндаёд Робиаи Балхӣ (асри X) - модари шеърӣ порсӣ ва ҳамзамони Одам-уш-шуаро Абӯабдуллои Рӯдакӣ дар ҳамин ҳудуд ҷойгир аст. Ба гуфти мардуми маҳал қабри орифи тавоно Ҳоҷа Муҳаммади Порсо дар маркази маъмурии Балх маскан гирифтааст. Вале пажӯҳиши мо нишон дод, ки ин далел ниёз ба дурустсанҷиро дорад. Зеро пири маъруфи тариқати нақшбандия Ҳоҷа Муҳаммади Порсои Бухорой - солики дуввуми шайх Баҳовуддини Нақшбандия, тибқи баъзе сарчашмаҳо ҳамеша дар Бухоро зиндагӣ кардааст ва ба андешаи муҳаққиқи эронӣ Муҳаммад Каримӣ Зинҷонӣ ӯ ҳангоми сафари дуввумаш бар асари беморӣ баъд аз адои ҳаҷ даргузаштааст ва пайкари ӯро дар Мадина дар ҷавори оромгоҳи Аббос ба хок супурдаанд. Ба гуфтаи ин муҳаққиқи эронӣ пас аз марги Ҳоҷа Муҳаммади Порсо писараш Ҳоҷа Абунасири Порсо, ки худ аз пирони номдори тариқати нақшбандия буд, бо фарзандонаш ба Балх рафт ва онҷо зиндагӣ кард. Дар ин шаҳр фарзандони Ҳоҷа Абунасири Порсо хонадони муътабар ва соҳибномери бо номи порсоиён ба вучуд оварданд. Аз ин рӯ бо эҳтимоли зиёд ин оромгоҳ на ба ҳуди Ҳоҷа Муҳаммади Порсо, балки мутаалиқ ба писараш Ҳоҷа Абунасири Порсо ё яке аз наберагонаш бояд бошад [5, с. 7].

Дар масофаи 2,5 километрӣ аз самти рости маркази Балх дар деҳаи Ҳоҷа Баҳовуддин хонақои падари Мавлоно – Ҳоҷа Баҳовуддини Валад ҷойгузин аст, ки макони илму фарҳанг, тадрис ва роҳнамоии аҳли иштиёқмандон ва пайравони тариқат будааст.

Бинои баландиаш тахминан 10 метр бо равзанаҳои барҳаво аз чор тараф дар ғушаи заминҳои обии мардуми маҳалли Балх ҷойгир мебошад. Аз як гунбази калон ва чор гунбази хурд иборат мебошад. Бино бо хишти хом сохта шуда, танҳо ҳарими онро аз газанди боду борон сақфи оҳанӣ маҳфуз нигоҳ медорад. Даромадаш ба андозаи се метр ва баландиаш низ ба ҳамин андоза мебошад. Дар атрофи бино умуман маҳале, ки хонақоҳи мебошад, қамишзори калон аст, ки касе ин чоро дид, ба фикр фуру меравад, ки мисраъҳои нахустини «Маснавии маънавӣ» «бишнава аз най чун ҳикоят мекунад» баргирифта ва мутаассир аз муҳити зисти Мавлоно будааст.

Ҳинест ки аз маркази маъмурии Балх ба сӯи хонақоҳ ва хонаи Мавлоно меравед, дар гардиши роҳе, ки ба сӯи хонақоҳ аст, аз тарафи чапи роҳ байти Мавлоно бо ранги осмонӣ дар тиккаи оҳанин сабт шудааст:

*Наъраи ҳоӣу ҳуӣи ман, аз дари Балх то бар Рум,
Асл қучо хито қунад, Шамси ману Худойи ман.*

На он қадар дуртар аз хонақои Баҳовуддин Валад маъбади Навбаҳор ҷойгир мебошад, ки соли 2006 аз ҷониби Институти таърих, мардумшиносӣ ва бостоншиносӣ дар ин ҷо ҳафриёт гузаронида шуд [15, с. 3]. Маъбади Навбаҳорро ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ дар “Шоҳнома”-и безавол бо иқтибос ба абёти “Гуштоспнома”-и Дақиқӣ ин тавр тасвир кардааст:

*Чу Гуштоспро дод Луҳросп тахт,
Фуруд омад аз тахту барбасти рахт.
Ба Балх гузин шуд бад-он Навбаҳор,
Ки яздонпарастон бад-он рӯзгор.
Мар он ҷойро доштандӣ чунон,
Ки мар Маккаро тозиён ин замон.
Бад-он хона шуд шоҳи яздонпараст,
Фуруд омад аз ҷойгоҳ нишаст [12, с. 674].*

Ба ривояте ки байни мардуми Балх роиҷ аст, вақте ки дар маъбади Навбаҳор оташ меафрӯхтанд, бо истифода аз усули рамзҳои давраи оромӣ ва ҷанг дар гирду атроф то ба шаҳри Тирмиз паёми он мерасид ва мардумро аз ҳар гуна ҳодиса ва пайомдҳои хуш ва

ногувор хабардор мекард. Хишти пухтаи Навбаҳор ҳамсон бо хишти қалъаи Хулбук мебошад, ки таъсирпазирии хунаҳои ду қаламрави тоҷикнишинро дар эъмони иншооти муҳим бозгӯ менамояд.

Ба гуфтаи балхӣён хонаҳои Султон-ул-уламо Баҳовиддин Валад падари Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ низ то ҳамин аҳд дар Балх вучуд дошт, ки дучори тилисми таассуб ва бадбинӣ гардид. Акнун дар имтидоди хиёбони Куния гузари Баҳовуддин Валад маҳрубаҳои «Хонаи Мавлоно» боқист, ки интизори эҳё ва бозсозиро мекашад. Бо ин чӣ метавон гуфт: чузъ он ки Балх ва балхӣён дар азои инҳидоми таърих ва дастнишонҳои аҷлои фарҳангпарвари худ сӯгномаи ҷонсӯзи фарҳангситазонро ба дасти бод ва борон бисупоранд ва худ расми фарҳангдӯстӣ ва инсонгарии ононро идома диҳанд [3, с. 719].

Хулоса. Эҷодиёти Ҷалолиддини Балхӣ ҳамчун шоҳаи бузурги дарахт ва нахустунсури тамаддунии тоҷикон ва форсивонон нақши давлатсозӣ, зиндагисозӣ, фарҳангпарварӣ, миллатмеҳварӣ ва шахсиятмадории наслҳои гуногунро дар Хуросони таърихӣ бар дӯш доштааст ва бо мурури замон нишонаи соҳибмаърифатӣ, хушмандӣ, пешсафӣ, фарҳефтагӣ ва донишмандии дорандагони онро таҷассум мекунад. Дар бунёди шудани ин забони оламшумул нақши саромадони забону адаби тоҷик, ба мисли Мавлоно бузург аст. Соҳибони ин забони кӯҳанбунёд ва тамаддунофар ба қавли Ҳофизи бузург чун «булбул ба шоҳи сарв ба гулбонги паҳлавӣ, меҳонд дӯш дарси мақомоти маънавӣ» рисолати инсонсозӣ, равшанфикрӣ ва талқини ҷавҳари биниши илмандӯзиро ба дигарон манзур мебошад, то ки ҷаҳли мураккаби афкорӣ ва таассуби камёфти рафторӣ бар ақлҳо мусалат нагардад.

Мавлоно, ки дар ҷустуҷӯи инсонии ормонӣ арз менамуд, ки «аз деу дад малуламу инсонам орзуст» дариҷаи илмҳои ҳастишиносиро барои пажӯҳишгарон боз кардааст.

Адабиёт

1. Акимбеков С. *Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии*. – Алматы, 2003.
2. Барзин М. *Биёед аз Мавлоно биёмӯзем*. – Кобул, 2005.
3. Бартольд В.В. *Персидская шуубийя и современная наука* / Бартольд В.В. Соч. Том VII. – М., 977.
4. Зиёӣ Х. *Нақши шоирони Балх дар рушди фарҳанги даврони Сомониён*. \Махзани электронӣ: www.amit.tj, санаи нашр: 16.07.2024с.
5. Зинҷонӣ М.К. *Ҳоҷа Муҳаммади Порсо*. \Махзани электронӣ: cgie.org.ir, санаи нашр: 2019.
6. Мавлоно *Ғарбӣ тасхир мекунад* \тарҷумаи С.Ҳорун Юнусӣ\ – Кобул, 2007.
7. Мухторов А. *Позднесредневековый Балх (материалы к исторической топографии города в XVI-XVII вв.)*. – Душанбе, 1980.
8. Муродӣ С. *Тоҷикони Хуросон: таърих, фарҳанг ва сарнавишт*, ҷ.1. – М. 2024.
9. Рубоӣҳои Ҷалолиддини Балхӣ / *Тарҷумаи А.Равон Фарҳодӣ ва А. Гамард* \ – Кобул. 2007.
10. Убайдулло Н. *Инъикоси таърихи ниҳодҳои омӯзишии Варорӯд дар осори академик В.В.Бартольд*. / *Муаррих* №1(21), 2020.
11. *Фарҳанг М.С. Афғонистон дар панҷи қарни ахир*. – Техрон, ҷ.2, 1995.
12. *Фирдавӣ А. Шоҳнома*, ҷ.1, – Душанбе, 2025. – 792 с.
13. *Ғубор М. Афғонистон дар масири таърих*. – Вирҷиния, ҷ.2, 1999.
14. *Ҳошимӣ С.С. Алмоси кӯҳи нур (Афғонистон – гузаргоҳ ва саҳнаҳои бузурги таърихи он)* // *Маҷаллаи «Кобулашар»* №40, ноябри соли 2007.
15. *Пажӯҳишҳои саҳроии муаллиф дар солҳои 2004-2008 дар Афғонистон*.

ҶОЙГОҲИ ТАЪРИХӢ ВА МАЪНАВИИ МАВЛОНО ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ ДАР ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАҲР

Мақола бо илҳомписандӣ аз тасмими Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи таъсиси Конуни тамаддуни ориёӣ, дар бораи ҷойгоҳи Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ва заминаҳои таърихии зуҳури ин файласуфи шинохта бо таъя ба таҳқиқот ва пажӯҳишҳои охир ва мушоҳидаҳои илмӣ бевосита дар макони таҳқиқот нигошта шудааст. Бо иқтибос аз таърихшиносони ватанӣ ва хориҷӣ мақому мартабаи шаҳри Балх, яке аз марказҳои тамаддунии тоҷикону форсизабонон, заминаҳои таърихӣ-сиёсии вазъияти Балх ва таълимоти фалсафии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Маълумоти тавсифӣ бар мабноси мушоҳидаҳои шахсӣ дар бораи хонаҳои падари Мавлоно Баҳвуддин Валад дар ноҳияи Балх ироа гардидааст.

Калидвожаҳо: Ҷалолиддини Балхӣ, Баҳвуддин Валад, шаҳри Балх, Хуросон, Мовароуннаҳр, Навбаҳор, тоҷик, форс, ориё, фалсафа, ҳикмат, адабиёт, инсонии ормонӣ.

ИСТОРИЧЕСКАЯ И ДУХОВНАЯ МИССИЯ МАВЛОНО ДЖАЛАЛУДДИНА БАЛХИ В ХОРАСАНЕ И ТРАНСОКСИАНЕ

Статья написана под вдохновением решения Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона о Каноне арийской цивилизации и посвящена месту и роли Мавланы Джалалуддина Балхи в Хорасане и Трансоксиане, историческому контексту появления философа, основываясь на последних исследованиях и научных наблюдениях. Со ссылкой на отечественных и зарубежных историков анализируется и обсуждается статус и положение города Балха, одного из центров цивилизации таджиков и персоязычных народов, историко-политический контекст ситуации Балха, а также философское учение Мавланы Джалалуддина Балхи. Приводится информация, основанная на личных наблюдениях о хонакое отца Мавланы Баховуддина Валада в Балхе.

Ключевые слова: Джалолиддин Балхи, Бахоуддин Валад, Балх, Хорасан, Мавераннахр, Навбахор, таджики, персы, арии, философия, мудрость, литература, концепция совершенного человека.

HISTORICAL AND SPIRITUAL PLACE OF MAVLANA JALALUDDIN BALKHI IN KHORASAN AND TRANSOXIANA

The article, inspired by the decision of the Leader of the nation, the Honorable Emomali Rahmon, to establish the Kanon on Aryan Civilization, is devoted to the place of Mavlana Jalaluddin Balkhi in Khorasan and Transoxiana and the historical context of the appearance of this famous philosopher, based on the latest research and scientific observations directly at the research site. With quotations from domestic and foreign historians, the status and position of the city of Balkh, one of the centers of civilization of the Tajiks and Persian-speaking peoples, the historical and political context of the situation in Balkh, as well as the philosophical teachings of Mavlana Jalaluddin Balkhi, are analyzed and discussed. Descriptive information is provided based on personal observations of the houses of Mavlana Bahavuddin Valad's father in the Balkh.

Keywords: Jalal ad-Din Rumi, Bahauddin Walad, city of Balkh, Khorasan, Mawarannahr (Transoxiana), Nawbahar, Tajik, Persian, Aryan, philosophy, wisdom, literature, ideal human.

Дар бораи муаллиф

Назаров Умед Қосимович

Номзади илмҳои таърих

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: umed.nazarov2016@gmail.com

About the author

Nazarov Umed Qosimovich

Candidate of history

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: umed.nazarov2016@gmail.com

Об авторе

Назаров Умед Қосимович

Кандидат исторических наук

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: umed.nazarov2016@gmail.com

САҲМИ ТОЧИКОН ДАР РАВОБИТИ САЛЧУҚИЁНУ ХОРАЗМШОҲИЁН ВА БОЗТОБИ ОН ДАР МАНОБЕИ ТАЪРИХӢ

*Баротзода Н. Б., Умаров А. Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Нимаи дуюми асри XII ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни Осиёи Марказӣ ва Хуросон як марҳалаи мураккаб ва сарнавиштсоз шинохта мешавад. Ин давра, ки бо ғурупошии қудрати муттамаркази империяи Салҷуқӣ оғоз ёфта, бо истилои муғулҳо ба анҷом мерасад, шохиди ташаккули шаклҳои нави давлатдорӣ, ҳамзистии этникӣ ва рақобатҳои геополитикӣ буд. Дар меҳвари ин таҳаввулот, муносибатҳои ду унсури этникӣ – тоҷикон (деворсолорони суннатӣ) ва туркон (намоёндагони қудрати ҳарбӣ ва сиёсии навзӯхур) қарор дошт.

Пас аз таназзули давлати Салҷуқӣ дар Хуросон, муҳимтарин қудрати сиёсӣ, ки дар минтақа зӯхур кард, давлати Хоразмшоҳӣ (490х.қ./1097м. – 628х.қ./1231м.) буд. Ин сулола, ки бо номи Ануштагинӣ низ маъруф аст, ибтидо ҳамчун вассали Салҷуқӣ дар вилояти Хоразм ҳукмронӣ мекард, аммо бо заифшавии Салҷуқӣ истиқлоли қаламрави худро густариш дод. Болоравии Хоразмшоҳӣ ба давраи таназзули ҳокимияти султонҳои салҷуқӣ тааллуқ дорад. Хоразм, ки дар ҳошияи империяи салҷуқӣ ҷой дошт, бинобар шароити ҷуғрофӣ нисбат ба ноустуворӣ, ки манотиқи марказии давлатро фаро гирифта буданд, камтар осебпазир буд. Ин ба ҳукмронии Хоразм, ки дар ибтидо аз ҷониби Салҷуқӣ таъйин шуда буданд, имкон дод, ки қудрати худро тақвият бахшанд ва Хоразмро ба ҳастаи ташаккули нави давлатӣ табдил диҳанд. Ба навиштаи пажӯҳишгари таърихи Осиёи Марказӣ Бартолд Хоразм дар тули таърих бо сабаби ҷойгиршавии ҷуғрофии худ аз дигар минтақаҳо ҷудо монда буд. Ба навиштаи Истаҳрӣ, дар асрҳои миёна онро як шохроҳи борики фарҳангӣ аз Омул ба Хуросон ва Мовароуннаҳр мепайваست, ки дар ҳолати зарурат аз ҷониби ҳокимон бо об пур карда мешуд ва ҳамчун монети табиӣ аз ҳуҷуми аҷнабиён истифода мегардид. Роҳҳои саҳроӣ, аз ҷумла масири Фараҳии Бухоро то Хоразм, ҳаштрӯза буда, рабт надоштанд ва танҳо чарогоҳҳо дар он мавҷуд буданд» [1, с. 209-210]. Яъне Хоразм, ки бо биёбонҳои фарох ихота шудааст, монанди ҷазирае дар уқёнуси регзор аст ва ин мавқеияти табиӣ онро аз ҳамлаҳои ногаҳонии душманон ва ошӯбҳои сиёсии Хуросон эмин медошт. Маҳз ҳамин ҷудои ҷуғрофӣ ва низомии пешрафтаи обёрӣ ба хоразмшоҳӣ имкон дод, ки дар марзи олами ислом ва даштҳои турк қудрати мустақил ва сарватмандеро бунёд кунанд, ки баъдан даъвои ҳукмронӣ бар тамоми Эронро намуданд.

Ҳукуматҳои Салҷуқӣ ва Хоразмшоҳӣ барои солҳои тулонӣ қудратҳои барҷастаи сиёсӣ дар ҷаҳони ислом буданд. Онҳо дар сахнаи фарҳанг ва тамаддуни исломӣ, ҳамчунин дар ҷуғрофияи сиёсӣ-иқтисодии ҷаҳони ислом нақши муҳим ифода карданд. Равобити густардаи сиёсӣ ва низомӣ миёни Салҷуқӣ ва Хоразмшоҳӣ як давраи пурошӯб ва ғайбаро дар нимаи аввали қарни шашуми ҳиҷрии қамарӣ ба вуҷуд овард. Ин муносибот дар арсаи иқтисодӣ ва фарҳангӣ низ таътири таъсири нави муносибати сиёсӣ, дӯстона ё душманона қарор доштанд, аммо даргириҳои сиёсӣ-низомӣ таъсири ҷашмигире дар раванди фарҳанг ва иқтисоди Эрон он давра надошт. Бахши мавриди пажӯҳиш ба баррасии ҷиғунагии рӯи қор омадани ин қудратҳо, равобити сиёсӣ-низомӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ду давлат, Салҷуқӣ ва Хоразмшоҳӣ дар маҳдудии солҳои 1097 то 1157 милодӣ ва нақши тоҷикон дар ин муносибот мепардозад.

Сулолаи Хоразмшоҳӣ аз замони ҳукумати Ануштагини Ғарҷай (469х.қ./1077м. – 490х.қ./1097м.), «Анӯштакин падари Амир Муҳаммад, мамлуке аз мамлукони амири салҷуқӣ ва номаш Билкабок буд ва аз марде аз аҳолии Ғарҷистон харида шуда, бо ӯ гуфта мешуд, «Аӯштакин Ғарҷча» ва ӯ бузург шуд ва қораш баландӣ ёфт. Марде хушсулук ва бо авсофу қомил буд ва аз пешравон ва марҷаъ гардид» [5, с. 259-260], ки аз ҷониби Салҷуқӣ ба мансаби «шаҳнаи Хоразм» ё ҳокими Хоразм таъйин гардида буд, оғоз меёбад. Аммо оғози воқеии давлат ба замони писари Ануштагин, Қутбиддин Муҳаммад (490х.қ./1097м. – 521х.қ./1127м.) рост меояд, ки унвони «Хоразмшоҳ»-ро касб кард ва садоқати худро ба Султон Санҷар ҳифз намуд. Маълумоти Ибни Асир перомони пайдоиши ин хонадон дақиқ

хаст, зеро ӯ равшан баён мекунад, ки Ануштагин падари Хоразмшоҳ (Муҳаммад) ғуломе турк аз Ғаршистон буд, ки ӯро як амири салҷуқӣ бо номи Билга-Беки Ҳабашӣ (Билкабок) харида буд. Ба сабаби он ки аз Ғаршистон оварда шуда буд, ба ӯ лақаби «Ғарчай» доданд. Ӯ марде бохуш ва кордон буд ва дар хидмати Маликшоҳи Салҷуқӣ ба мақоми таштдорӣ расид ва сипас ҳукумати Хоразм ба ӯ супурда шуд, зеро даромади ин вилоят барои таъмини хароҷоти таштхонаи султонӣ ихтисос ёфта буд. Ин иқтибос нишон медиҳад, ки чӣ гуна низоми ғуломдорӣ ҷарбӣ (мамлук) дар он замон ҳамчун пешрафти иҷтимоӣ амал мекард ва имкон меод, ки афроди болаёқат ба баландтарин мақомҳои давлатӣ расанд.

Перомуни заминаҳои таърихӣ ва ҷуғрофии зуҳури Хоразмшоҳиён метавон гуфт, ки Хоразм бинобар мавқеи стратегӣ худ дар масири Роҳи Абрешим ва дастрасӣ ба баҳри Хазар, ҳамеша аз аҳаммияти иқтисодӣ ва сиёсӣ вижае бархурдор буд. Ин минтақа ба далели системаи пешрафтаи обёрӣ ва кишоварзӣ, аз сарватмандтарин манотиқи Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Омилҳои зикршуда, якҷо бо дурии ҷуғрофии Хоразм аз маркази Салҷуқӣён, ба онҳо шароити мусоид фароҳам овард, то битавонанд асоси истиқлол ва қудрати худро поягузорӣ намоянд. Хусусияти вижаи давлатдорӣ Хоразмшоҳиён дар он ифода меёфт, ки ашрофи ҷарбӣ бо решаҳои туркӣ давлатро бар пояи анъанаҳои маъмурии тоҷикӣ идора мекард. Давлате, ки дар Хоразм марказият дошт, бо сохтори салҷуқӣ пеш мерафт, ки дар он ҳамкорӣ (ва баъзан рақобат) байни сипаҳсолорони ҷарбии турк ва маъмурон (вазирон, дабирон, муставфӣён)-и тоҷик фаъолияти давлатро таъмин мекард. Ин сохторро Босворт дар таҳқиқоти худ чунин шарҳ медиҳад: «Агарчи сулолаи Хоразмшоҳӣ решаҳои туркӣ дошт, дастгоҳи идорӣ он қомилан бар асоси анъанаҳои девонсолорӣ эронӣ амал мекард. Вазирон ва дабирони тоҷик, мисли хонадони Низомулмулк дар давраи Салҷуқӣён, дар идораи умури давлати Хоразмшоҳӣ нақши калидӣ доштанд ва забони форсӣ забони ягонаи дафтар ва фарҳанг буд. Ин тақсими вазифаҳо «аҳли шамшер» (туркон) ва «аҳли қалам» (тоҷикон) асоси суботи давлат дар давраҳои аввал ба шумор мерафт» [13, р. 181-196].

Буниятов низ дар ин боб зикр мекунад, ки «... соли 1071, пас аз тасарруфи Хоразм аз ҷониби Маҳмуди Ғазнавӣ нақши ин минтақа ҳамчун маркази сиёсӣ ва маъмурии яке аз воҳидҳои давлатии Осиёи Миёна коҳиш ёфт. Дар натиҷа, Хоразм беш аз як аср аҳаммияти пешинаи худро аз даст дод. То солҳои 40-уми асри XI он дар ҳайати мулкҳои Ғазнавиён қарор дошт ва баъдан ба ҳайати давлати Салҷуқӣён ҳамроҳ гардид» [3, с.8].

Дар бораи аҳаммияти геополитикии Хоразм метавон гуфт, ки шароити мусоиди геосиёсӣ ва иқтисодии минтақаи Хоразм барои ташаккул ва рушди давлати Хоразмшоҳиён заминаи мусоид фароҳам овард. Хоразм аз марказҳои муҳими Роҳи Бузурги Абрешим буд ва аз назорати тиҷорат байни Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик бурди бузург ба даст меовард. Ва азбаски Хоразм бо минтақаҳои биёбонӣ ихота шуда буд, ин ҳимояи табиӣ аз душманони хориҷӣ ба шумор мерафт.

Давраи аввали истиқлоли Хоразмшоҳиён ба замони ҳукмронии Отсиз (521х.қ./1127м. – 551х.қ./1156м.) рост меояд. Отсиз аз заифии Салҷуқӣён пас аз шикасти Санҷар аз Қарохитонҳо дар Қатвон (1141) моҳирона истифода бурд. Ин набард нуқтаи гардиш дар таърихи Осиёи Марказӣ буд, ки ба Отсиз имкон дод истиқлолияти Хоразмро устувор созад ва аз ҳисоби империяи таназзулбандаи Салҷуқӣ ба густариши қаламрави худ оғоз кунад. Ӯ дар ин марҳала ба истиқлол дар Хоразм иқтифо накард ва ҳаракати тааррузии доманадоре нисбат ба қаламрави салҷуқӣ оғоз кард. Нахуст қаламрави Оли Афросиёб, ки ба унвони дастнишондаи Санҷар дар Мовароуннаҳр буданд, соли 1140 Бухоро, сипас Самарқанд, Деҳистон ва Гургонро мавриди ҳамла қарор дод ва то атрофи Рай низ расид. Баъдан Ҷандро маркази идорӣ футӯҳоти ҷадид интиҳоб кард. Пас аз он дар рақобат бо Султон Санҷар худро шоҳи Туркистон хонд ва ба коргузори худ дар Ҷанд лақаби Хоқон ато кард. Бад-ин тартиб ҳукумати мустақили хоразмшоҳӣ по ба арсаи вучуд ниҳод, ки аз тарафи ҷануб бо Салҷуқӣён ва аз тарафи Шарқ то дарраи руди Сайхун, шарқи дарёи Хоразм имтидод дошт. Отсиз, ки марде фозил ва шоирпеша буд, аз фурсати заъфи Султон Санҷар истифода бурда, даъвои истиқлол кард. Ӯ сарҳадҳои Хоразмро то Ҷанд ва Манғишлоқ вусят бахшид ва бо вучуди шикастҳои муваққатӣ аз Санҷар, тавонист пояҳои давлати мустақили Хоразмшоҳиро устувор созад, ки дигар тобеи мутлақи Марв набуд. Ӯ бо зиракӣ гоҳе бо Қарохитонҳо созиш мекард ва гоҳе бо Салҷуқӣён, то мановфеи Хоразмро ҳифз намояд. Чувайнӣ дар «Таърихи Ҷаҳонгушой» дар бораи сиёсати Отсиз ва талошҳои ӯ барои истиқлолият чунин менависад: «...Ва чун навбати иёлат ба Атсиз расид, ӯро хидеве (подшоҳе) ёфтанд бо фазлу адабу

мурувват ва аз рӯи ҳазму бедорӣ бар истихлоси ақолим ва тасхири билод иқдом намуд ва Чанд ва Манқишлоғро дар ҳавзаи тасарруф овард...» [10, с. 355].

Аммо густариши воқеии давлати Хоразмшоҳиён ба замони Эл-Арслон (551х.қ./1156м. – 567х.қ./1172м.) ва писари ӯ Текеш (567х.қ./1172м. – 596х.қ./1200м.) рост меояд. Текеш тавонист пас аз шикасти Салчукиён қаламрави худро то ғарби Эрон густариш диҳад. «Текеш аз ҷумлаи ҳукмдорони саршиноси Хоразм буд, ки бо густариши қаламрав ба Хуросон ва пирӯзӣ бар Туғрали III дар соли 1194, поёни давлати Салчукиро рақам зад ва ҳукмронии мустақили Хоразмшоҳиро расман устувор сохт» [8, с.163].

Дар давраи ҳукмронии писари Текеш, Муҳаммад Хоразмшоҳ (596х.қ./1200м. – 617х.қ./1220м.) давлати Хоразмшоҳиён ба авҷи қудрати худ расид ва аз бузургтарин давлатҳои он замон дар Шарқи Миёна гардид. Ӯ тавонист Мовароуннаҳр ва Эронро тахти ҳокимияти худ муттаҳид созад ва ба ҳукмронии Қарохитонҳо дар Мовароуннаҳр хотима бахшад. Ҳукмронии Муҳаммад Хоразмшоҳ авҷи тавсеаи давлат буд. Вай ҳамчун сарлашқари тавоно империяро густурд, аммо заъфҳои сохторӣ – ҷун набуди ҳамбастагии дохилӣ ва ихтилоф бо сардорони низомии турк – таҳкиму пайдории онро таҳдид мекард.

Шпулер вазъияти дохилии ин давлатро ҷунин арзёбӣ мекунад: «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ тавонист империяи васеъро эҷод кунад, ки аз марзҳои Ҳинд то Анатолия тул мекашид, аммо ин сохтор аз дарун пӯсида буд. Ихтилофоти шадид миёни унсурҳои низомии турк (бахусус қипчоқҳои хешованди модараш, Турконхотун) ва аҳолии муқимии эронӣ (тоҷик), инчунин низоъ бо халифаи Бағдод, заминаро барои сукути сареъи ин давлат дар баробари ҳамлаи муғул фароҳам овард. Набудани ваҳдати миллий ва тақия ба лашқари беинтизоми кироя сабаби аслии ноқомии ӯ буд» [11, р. 232].

Давлати Хоразмшоҳиён ҳамчун намунаи ҳамзистӣ ва ҳамкории этникӣ дар таърихи Осиёи Марказӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин давлат ҳукмронии сиёсиро сулолаи турк – Ануштагиниён дар даст дошт, аммо забони расмӣ ва фарҳанги дарборӣ ҳамоно форсӣ-тоҷикӣ боқӣ монд. Дар минтақаҳои гуногуни давлат, ки аз Мовароуннаҳр то ғарби Эрон тул мекашид, гурӯҳҳои гуногуни этникӣ, аз ҷумла тоҷикон, туркҳо, арабҳо ва дигар қавмҳо сукунат доштанд. Хоразмшоҳиён барои ҳифзи қудрати сиёсӣ ба дастгоҳи ҳарбӣ ва маъмурӣ тақия мекарданд, ки дар он унсури турк дар артиш ва унсури тоҷик дар девони давлатӣ бартарӣ дошт. Муҳаққиқи турк Эрдоган Мерчил ишора мекунад: «Хоразмшоҳиён то андозаи зиёд низомии идории аз Салчукиён меросмондари ҳифз карданд. Дар ин сохтор, ҳангоме ки ашрофи ҳарбии турк артишро идора мекард, маъмурияти давлатӣ дар дасти маъмурони тоҷик буд. Забони расмӣ давлати форсӣ боқӣ монд ва фарҳанги дарборӣ низ суннатҳои форсӣ-тоҷикиро бозтоб мекард» [15, р. 156].

Дар маҷмӯъ, зуҳури давлати Хоразмшоҳиён яке аз рӯйдодҳои муҳим дар таърихи минтақа пас аз таназзули Салчукиён гардид. Ин давлат, ки аз як вилояти дурдасти империяи салҷуқӣ ба як қудрати бузурги минтақавӣ табдил ёфт, таъсири амиқе ба таърихи мардумони Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон ва туркон гузошт. Ҳамзистии унсурҳои фарҳангӣ ва этникии гуногун дар ҷаҳорҷубаи ин давлат намунаи муҳимме аз таъсири мутақобили тоҷикон ва туркон дар таърихи минтақа ба шумор меравад.

Бо густариши ҳокимияти Хоразмшоҳиён дар Хуросон, сиёсати дохилии онҳо нисбат ба аҳолии маҳаллӣ ва гурӯҳҳои этникии сокини ин минтақа аҳаммияти махсус пайдо кард. Хуросон, ки аз қадим маркази фарҳангӣ ва иқтисодии минтақа буд, барои Хоразмшоҳиён на танҳо сарзамини муҳимми стратегӣ, балки манбаи даромадҳои иқтисодӣ ва маркази муҳимми фарҳангӣ низ ба шумор мерафт. Пас аз таҳкими нуфуз дар Хуросон, ҳукумати хоразмшоҳӣ барои эҳёи зерсохторҳои иқтисодӣ, бахусус системаи обёрӣ, тадобири муассир рӯи даст гирифт, то харобкорҳои давраи пас аз шӯриши оғузҳоро ислоҳ намоянд. Ин иқдом, ки ба бехбуди ҳаёти раиат ва афзоиши даромади молиявии давлат равона шуда буд, бо таваҷҷуҳи хос ба манфиатҳои молии ҳокимият тавзеҳ меёбад. Ба навиштаи Бартолд «Тавре ки дар давлатҳои мусулмонӣ расм буда, таваҷҷуҳи девон ба системаи обёрӣ, барои мановфеи молӣ сурат мегирифт, зеро танҳо дар сурати обёрии дуруст, кишвар метавонист даромадҳоро фароҳам оварад, ки барои ниғаҳдошти боргоҳ ва сипоҳ зарурӣ буданд» [2, с. 18-123]. Аз рӯи гуфтаи Бартолд, Хоразмшоҳиён кӯшиш мекарданд зерсохторҳои иқтисодиро, ки пас аз шӯриши оғузҳо хароб шуда буданд, барқарор кунанд.

Дигар ҷанбаи муҳимми сиёсати Хоразмшоҳиён, хосатан дар замони Текеш ва Муҳаммад Хоразмшоҳ, ислоҳоти маъмурӣ ва низомии молиёт дар Хуросон буд. Низомии андоз

ва қоидаҳои маъмуриё, ки Хоразмшоҳиён дар Хуросон ҷорӣ карданд, ба низоми мавҷуда дар замони Салҷуқиён тақия мекард, аммо баъзе фарқиятҳо низ вуҷуд доштанд. Хусусан, дар даврони Муҳаммад Хоразмшоҳ сиёсати иваз намудани ҳокимони вилоят бо шиддат татбиқ гардид – амале, ки ҳадафаш маҳдуд сохтани нуфузи сиёсӣ ва иҷтимоии аъён ашрофи маҳаллӣ дар марказҳои муҳимми Хуросон буд.

Муносибати Хоразмшоҳиён бо аҳолии тоҷик дар Хуросон вобаста ба марҳалаҳои таърихӣ ва минтақаҳои гуногун фарқ мекард. Умуман, сиёсати онҳо нисбат ба тоҷикон, ки қисми зиёди аҳолии шаҳрҳои Хуросонро ташкил медоданд, воқеъбинона буд. Ҳукмронони хоразмшоҳӣ мефаҳмиданд, ки барои идораи минтақа, ба вижа дар соҳаҳои маъмурӣ, молиявӣ ва фарҳангӣ онҳо ба ҳамкории аҳолии тоҷикзабон ниёз доранд.

Дебора Тор муҳаққиқи муосир дар бораи ин муносибатҳо менависад: «Муносибати Хоразмшоҳиён бо аҳолии бумии Хуросон, ки аксаран тоҷикон буданд, бар пояи амалгароӣ ва «низомии зӯварона» (violent order) асос ёфта буд. Султонҳо барои таъмини машруъият ва ҷамъоварии молиёт ба нухбагони маҳаллӣ ва уламои динӣ ниёз доштанд, агарчи қудрати низомӣ қомилан дар дасти ғуломон ва қабिलाҳои турк боқӣ мемонд. Ин ҳамзистии нопойдор имкон медод, ки тоҷику турк дар сохтори давлатдорӣ нақши мукамалкунанда бибозанд, аммо танишҳои пинҳонӣ ҳамеша вуҷуд доштанд» [14, р. 205–226].

Дар замони Хоразмшоҳиён шаҳрҳои бузурги Хуросон, ки дар натиҷаи шӯриши оғузо харобу валангор шуда буданд, дубора эҳё гардиданд. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ба азнавсозии шаҳрҳои Хуросон, ки дар натиҷаи ҳуҷуми оғузо осеб дида буданд, таваҷҷуҳи махсус медод. Шаҳрҳои монанди Нишопур, Марв ва Тӯс, ки марказҳои муҳимми фарҳангӣ ва иқтисодӣ буданд, дубора раванқ ёфтанд. Ин сиёсат сабаб шуд, ки иддаи асосии тоҷикони шаҳрнишин, махсусан тоҷирон, ҳунармандон ва донишмандон аз ҳукумати Хоразмшоҳиён дастгирӣ кунанд.

Дар соҳаи фарҳанг низ Хоразмшоҳиён, ба вижа Текеш ва Муҳаммад сиёсати дастгирии олимон, шоирон ва ҳунармандонро ба роҳ монда, анъанавӣ сарпарастии Салҷуқиёнро идома доданд. Дарбори Текеш ва Муҳаммад Хоразмшоҳ марокизи муҳимми илмӣ ва адаби форсӣ буданд. Онҳо олимон ва шоирони номварро аз саросари ҷаҳони шарқи ислом ҷалб мекарданд. Ин сарпарастӣ на танҳо барои нуфуз, балки барои мақсадҳои муҳимми сиёсӣ хидмат мекард ва ба Хоразмшоҳиён имкон медод сарфи назар аз решаҳои туркӣ худро ҳамчун ҳукмронони қонунӣ дар суннату фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ муаррифӣ намоянд. Даргоҳи султонҳои Хоразм маҷмаи фузало ва шуаро буд ва Рашидуддини Ватвот, ки саромади дабирон ва шоирони замон буд, дар хидмати Отсиз ва Эл-Арслон ҷойгоҳи баланд дошт ва ба унвони «соҳиби девони иншо» номаҳои султонино ба фасоҳати беназир ба забони порсӣ менигошт. Ин нишон медиҳад, ки сарфи назар аз асли туркӣ, Хоразмшоҳиён худро ҳомиёни фарҳанги тоҷикӣ медонистанд. Муҳаммад Авфӣ дар бораи фазои фарҳангии дарбори Хоразмшоҳӣ меорад: «...арбоби фазлро бинавохт ва матоъи ҳунарро харидорӣ кард ва Имом Рашидуддин Ватвот, ки соҳиби девони иншоӣ ӯ буд, дар силқи хидмати ӯ мураттаб шуд ва аксари авҷот он подшоҳ ба мучоварати ӯ истинос талабидӣ ва ба муҳовараи ӯ рағбат кардӣ...» [6, с. 86].

Хусусияти муҳимми дигари сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон, муносибати онҳо бо раҳбарони динӣ буд. «Муносибати Хоразмшоҳиён бо уламо ҳамеша яксон набуда, гоҳе ба шиддат меанҷомид. Ба вижа дар аҳди Муҳаммад ибни Текеш бархе аз уламои суннӣ ӯро ба безътиной нисбат ба аҳкоми шариат муттаҳам мекарданд. Ин ихтилофот дар замони ҳуҷуми муғулҳо таъсири манфӣ гузошт, зеро руҳониён аз ҳимояи Султон даст кашиданд, ки ин ба заъфи муқовимати дохилӣ мусоидат намуд» [7, с. 248].

Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ дар Хуросон, Хоразмшоҳиён, ба вижа Муҳаммад сиёсати ҷалби аъён ашрофи маҳаллӣ ба сохторҳои маъмуриро пеш гирифт. Аммо дар айни ҳол:

1. Хоразмшоҳиён аз истифодаи васеи шахсиятҳои маъруфу бонуфуз дар идораи худдорӣ мекарданд.

2. Ин амал бо мақсади пешгирӣ аз таъсиси марказҳои муқобили сиёсати Хоразмшоҳиён сурат мегирифт.

3. Онҳо афроди таъсиргузorro ба мансабҳои муҳим таъйин намекарданд.

«Муҳаммад Хоразмшоҳ бо зиракӣ ва хушёрӣ манфиатҳои маҳаллӣ ва ҳокимияти марказиро дар Хуросон баробар нигоҳ дошт. Ӯ ашхоси номдорро ба вазифа таъйин мекард ва

мансабдоронро зуд-зуд иваз менамуд, ҳамзамон дар шаҳрҳо қувваҳои ҳарбию нигоҳ медошт. Ин усул барои нигоҳ доштани назорат кӯмак кард, ҳарчанд миёни мардум норозигӣ низ ба вуҷуд овард» [16, р. 287].

Муносибати байни тоҷикон ва туркон дар давраи Хоразмшоҳиён таҳаввули назаррасро таҷриба намуд. Аз як тараф, тақияи онҳо ба артиши турк ва сиёсати маҳаллӣ дар баъзе минтақаҳо боиси танишҳо бо аҳолии тоҷик гардид. Аз ҷониби дигар, пуштибонӣ аз фарҳанг ва забони форсӣ-тоҷикӣ ва эҳёи шаҳрҳо барои ҳамгироии бештари гурӯҳҳои этникӣ мусоидат кард. Дар баробари сохтори сиёсӣ ва низомии давлати Хоразмшоҳӣ, ки дар он унсурҳои турктабор нақши калидӣ доштанд, фазои фарҳангӣ ва забонӣ бештар аз ҷониби тоҷикон ташаккул меёфт. Забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони расмӣ девон ва адабиёт хидмат мекард ва дар муҳити илмӣ, адабӣ ва маъмурӣ мавқеи устувор дошт. Ин ҳолат нишони он аст, ки дар баробари нуфузи низомии туркон, фарҳанги тоҷикӣ дар сатҳи баланди иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳузур дошт.

Шоирон, муаррихон ва донишмандони тоҷик чун Убайди Зоконӣ ва Берунӣ дар муҳити хоразмшоҳӣ фаъолият карданд ва дар рушди илму фарҳанг саҳм гузоштанд. Ин ҳамзистии фарҳангӣ ва забонӣ, ки дар он ҳар ду гурӯҳ, турк ва тоҷик нақши худро мебозиданд, ба ташаккули як ҳувиати мураккаби сиёсӣ ва фарҳангии хоразмшоҳӣ мусоидат кард. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки давлати Хоразмшоҳӣ на танҳо як сохтори сиёсӣ, балки як намунаи ҳамзистии фарҳангии қавмҳо дар доираи як низомӣ муштарак буд. Ва чунон буд, ки девонҳоро ба дасти вазирон ва муставфӣҳои тоҷик супурда буданд ва шоирону муаррихон, ки забони онҳо форсӣ буд, дар мадҳи султон ва таърихи аҳолии шоҳон китобҳо навиштанд ва девонҳо оростанд. Ва низ дар артиш, агарчи сипаҳсолорон аз туркон буданд, аммо дар тадбири ҷанг ва ҳифзи марзҳо аз машварати мардони хирадманду таҷрибаидаи тоҷикбон баҳра мебурданд. Пас, аз ин равшан мегардад, ки дар он айём миёни ду қавм турк ва тоҷик на низоъе ошкор буд ва на ихтилофе фoš, балки ҳамзистие бар пояи ҳикмат ва ҳамкорие бар асоси маслиҳат. Ва ин буд, ки давлати онҳо солҳо барпо ва номаш дар саҳфаи таърих боқӣ монд.

Дар соҳаи иқтисод Хоразмшоҳиён барои рушди тиҷорат дар Хуросон чораҳои муҳим андешиданд. Хоразмшоҳиён бо дарки аҳамияти стратегияи тиҷорат иқдомоти муназзаме барои таъмини амният ва суботи роҳҳои тиҷоратии Хуросон анҷом доданд. Ин сиёсат сабаби эҳёи марказҳои муҳимми тиҷоратӣ чун Марв, Балх ва Нишопур гардид ва ба афзоиши нуфузи табақаи тоҷирон, ки бештари онҳо тоҷик буданд – мусоидат кард. «Алоуддин Муҳаммад писари Текеш ба ҷои падар ба салтанат расид (1200-1220) ва шоҳаншоҳии Хоразмиёноро ба авҷи эътидол ва азамати худ расонд, чунонки дар даврони ҳаёти ӯ давлати муктадир дар Осиёи Вусто ҳамон давлати Хоразмшоҳӣ будо ба с. ... давлати он шомили Мовароуннаҳр ва тақрибан тамоми Афғонистон ва тақрибан тамоми Эрон шуда буд» [4, с. 282-284].

Сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон ва муносибати онҳо бо аҳолии маҳаллӣ аз масъалаҳои муҳимми давраи ҳукмронии ин сулола ба ҳисоб меравад. Бо тасарруфи Хуросон дар охири асри XII, Хоразмшоҳиён ба масъалаи идоракунии ин минтақаи муҳим ва бархурд бо аҳолии маҳаллии он рӯ ба рӯ шуданд. Сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон, ба вижа дар давраи Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ бо саҳтгирӣ ва фишор бар мардуми маҳаллӣ ҳамроҳ буд. Онҳо ба манзури таъмини манобеи молӣ барои ҷангҳои мутааддиди худ, молиёти сангинеро бар мардум таҳмил мекарданд. Ҳамчунин, бархӯрди ҳашин ва саркӯбгарона бо муҳолифони сиёсӣ ва ҳатто уламои муҳолиф, мучиби норизоияти густарда дар Хуросон шуда буд. Ин сиёсати ҳашин, ба вижа дар шаҳрҳои монанди Нишопур, Тӯс ва Марв, ки аз марокizzi муҳимми фарҳангӣ ва илмӣ буданд, таъсири манфӣ бар ҷой гузошт.

«Сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон бо гузашти вақт тағйир ёфт. Дар даврони Текеш идораи умури давлат муттадил буд ва бо ҷалби дастгирии элитаи маҳаллӣ амалӣ мешуд. Аммо дар аҳди Муҳаммад ба вижа дар солҳои охир, равиш шадидтар гардид: молиёти сангин ва талаботи низомӣ афзоиш ёфт. Ин сиёсати истибдодӣ боиси норозигии аҳолии шаҳр гардид ва заминаи сукути сареъ дар баробари ҳамлаи муғулҳоро фароҳам овард» [12, р. 178].

Хоразмшоҳиён дар Хуросон сиёсати мутаноқизе пеш гирифтанд. Аз як сӯ, онҳо ба дунболи ҷалби ҳимояти уламо ва руҳонӣҳои бонуфуз буданд ва дар давраи Текеш ба бисёр мадорису хонақоҳҳо имтиёзот ва авқофи зиёд ато шуд. Аз сӯи дигар, онҳо аз бархе гурӯҳҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ, ба вижа Исмоилиён ва ҳаводорони хилофати аббосӣ ҳарос доштанд ва бо

сахтгирӣ бо онҳо бархурд мекарданд. Илова бар ин, фишори молиётӣ бар бозаргонон ва пешаварони шахрӣ низ ба шиддат таъсири манфӣ дар робитаи ҳукумат бо ин ақшори муҳимми иҷтимоӣ дошт. Вақте ки Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ бар Хуросон мусаллат шуд, бар аҳолии он андозҳои вазнин гузошт ва бисёре аз мардони онро ба хизмат дар артиши худ вазифадор кард. Ӯ бо бузургони кишвар бо саҳтӣ муомила мекард ва бисёре аз имомони масҷидҳо ва олимонро, ки дар вафодории онҳо ба халифаи аббосӣ шубҳа дошт, таҳқир кард. Аз ин рӯ, обрӯи ӯ дар миёни мардум аз байн рафт ва фитнаву ошӯбҳо дар кишвар зиёд шуд ва ин яке аз сабабҳои заъфи салтанати ӯ дар рӯёруй бо муғулҳо буд. «Ҳамин тавр дар соли 605/1208 тамоми Хуросон таҳти тасарруфи Хоразмшоҳ қарор гирифт ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ пас аз тартиби ин корҳо ҳама лашкариёни худро гирд овард ва раҳсипори Хоразм шуд» [5, с. 198, – 3, с. 49].

Дар баробари сиёсати саҳти сиёсӣ ва иқтисодӣ Хоразмшоҳиён дар Хуросон ба рушди фарҳанг ва илм низ тавачҷуҳи муайян зоҳир мекарданд. Дар давраи Текеш ва авоили ҳукумати Муҳаммади Хоразмшоҳ мадорис ва китобхонаҳои мутааддиде дар шахрҳои Хуросон таъсис ёфт. Донишмандон ва адибони бузурге чун Фаҳруддини Розӣ, Начмуддини Кубро ва Зиёуддини Нахшабӣ дар ин давра зиндагӣ ва фаъолият карданд. Ҳамчунин, рушди забон ва адабиёти форсӣ идома ёфт ва осори арзишманде дар ин давра падид омад. Бо ин ҳол, фишорҳои сиёсӣ ва молиётӣ дар авохири ҳукумати Муҳаммади Хоразмшоҳ таъсири манфӣ бар фазои фарҳангӣ ва илмӣ Хуросон низ гузошт. Муҳаммадҷон Шакурӣ чун аз боби аҳаммияти забон менависад, мегӯяд: «Мардуми Хоразм то қарни 13 ба забони хоразмӣ ва форсӣ гап мезаданд ва эронӣ ба шумор мерафтанд. Вале чун забони туркӣ пазируфтанд, турк шуданд ва ҳоло онҳоро ҳаққан ўзбек медонем» [9, с. 41].

Робитаи Хоразмшоҳиён бо аҳолии маҳаллии Хуросон аз дидгоҳи қавмӣ-этники аҳаммияти хоса дошт ва таркибаш низ мураккаб буд. Хонадони ҳукмрон асли туркӣ доштанд, аммо бисёре аз амалдорони баландпоя тоҷик буданд ва артиш аслан аз ҷангҷӯёни турк иборат буд. Хоразмшоҳиён амали мутаваззини мураккаби этникиро дар давлати бисёрмиллати худ нигоҳ медоштанд. Султон Муҳаммад ва хонадони ӯ бо мероси туркии худ ҳаммонанд шуда буданд ва ба фармондеҳон ва сарбозони турк таъя мекарданд. Бинобар навиштаи Ҷувайнӣ «дар охири аҳди давлати ӯ суқун ва фароғат ва амн ва даат ба ниҳоят анҷомида буд ва таматтуъ ва тараффуҳ ба ғоят кашида ва роҳҳо ва фитнаҳо сокин шуда, ҷунонки дар мунтаҳои мағрибу мубтадои машриқ, агар нафъеву суде нишон додандӣ, бозаргонон рӯй бад-он ниҳодандӣ» [10, с. 162]. Аммо дар идораи марказӣ, ба вижа дар Хуросон, онҳо амалдорони зиёди форсро дар мавқеъҳои калидӣ ба кор мегирифтанд. Ин тақсимооти этникии меҳнат – туркҳо дар нақшҳои ҳарбӣ ва форсҳо дар вазифаҳои маъмурӣ – шиддатҳоро ба вучуд овард, ки баъзан дар вақти бухрон дар тури хатҳои этникӣ зоҳир мешуданд. Муносибати саҳти Султон бо баъзе хонадонҳои барҷастаи тоҷик дар Хуросон, дар яққоягӣ бо тасаввуроте, ки фармондеҳони ҳарбии турк муносибати бартаридошта мегирифтанд, ба шиддатҳои этникӣ дар марказҳои асосии шахрӣ мусоидат кард.

Хоразмшоҳиён дар сиёсати динии худ дар Хуросон, бо ҷолишҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ буданд. Аз як тараф, онҳо меҳостанд худро ба унвони ҳомиёни исломи аҳли суннат муаррифӣ кунанд, аммо аз тарафи дигар, дар охири давраи Муҳаммади Хоразмшоҳ, равобит бо ҳилофати аббосӣ ба шиддат тира шуда буд. Ин таноқуз, мучиби безътимодии уламои суннии Хуросон ба ҳукумати хоразмшоҳӣ гардид. Ҳамчунин, сиёсати сарқуби Исмоилиён ва дигар фирқаҳои ший, ҳарчанд ҳимояти бархе аз уламои сунниро ҷалб мекард, аммо танишҳои мазҳабиро дар минтақа афзоиш дод. Ин сиёсати мутаноқизи динӣ яке аз авомили заъфи ҳукумати Хоразмшоҳӣ дар мувоҷиҳа бо таҳҷуми муғул буд.

Дар маҷмуъ, сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон ва муносибати онҳо бо аҳолии маҳаллӣ ҷанд хусусияти асосӣ дошт:

Аввал, ин сиёсат дар тури замон тағйир ёфт. Сиёсати идоракунии Хоразмшоҳиён дар Хуросон аз як равиши нисбатан муътадил дар давраи Текеш то шиддату саҳтгирии бештар дар солҳои охири ҳукмронии писараш Муҳаммад тағйир ёфт.

Дуюм, Хоразмшоҳиён аз як тараф ба аҳолии маҳаллӣ барои идораи стратегии минтақа таъя мекарданд, аз тарафи дигар молиёти вазнин ва хидмати ҳарбии иҷбориро таҳмил мекарданд, ки боиси норозигии мардум мешуд.

Сеюум, онҳо кӯшиш мекарданд дастгирии руҳониёни маҳаллиро ба даст оранд, аммо дар айни замон аз муҳолифати сиёсӣ ва динӣ метарсиданд ва бо саҳтгирӣ бо муҳолифон рафтор мекарданд.

Чаҳорум, тақсимои кавмӣ нақшо дар ҷомеа (туркон дар артиш, тоҷикон дар идораи шаҳрвандӣ) гоҳе боиси шиддатҳои иҷтимоӣ ва этникӣ мешуд.

Ин хусусияти сиёсати Хоразмшоҳиён дар Хуросон, ба вижа дар солҳои охири ҳукмронии Султон Муҳаммад ба заъфи давлат дар арафаи ҳамлаи муғулҳо мунҷар гардид ва ниҳоят сабаби суқути империяи Хоразмшоҳиён шуд.

Ҳамин тариқ, метавон муҳтавои мавзӯи матраҳо дар бандҳои зерин мушаххас кард:

- Рабовити Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён аз ҳамкорӣ оғоз шуда, ба рақобати сиёсӣ ва низомӣ печид.

- Тоҷикон дар ҳар ду сулола нақши муҳимми сиёсӣ ва фарҳангӣ доштанд ва ба устувории сохторҳои давлатдорӣ мусоидат карданд.

- Забон ва фарҳанги тоҷикӣ дар миёни ин рабовит ҳамчун омили ҳамбастагӣ ва идоракунии муассир хидмат мекард.

- Ҳузури тоҷикон дар сатҳи нухбагони ҳар ду давлат нишон медиҳад, ки рабовити кавмӣ дар ин давра бештар бар пояи ҳамзистӣ ва ҳамкорӣ қарор дошт, на бар рақобати ошкор.

Хулоса, муносибати байни Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён намунаи рабовити мураккаби сиёсӣ, низомӣ ва фарҳангӣ дар таърихи асрҳои миёнаи минтақа мебошад. Хоразмшоҳиён, ки ибтидо ҳамчун волии вобаста ба Салҷуқиён зухур карданд, тадриҷан ба як қудрати мустақил табдил ёфтанд ва дар ниҳоят ҷойгузини Салҷуқиён дар минтақа гардиданд. Ин раванд бо рақобат, иттиҳод ва баъдан ҷудоии сиёсӣ ҳамроҳ буд. Дар ин рабовит, тоҷикон нақши калидӣ бозиданд. Онҳо дар сохторҳои девонӣ, низомӣ ва фарҳангии ҳар ду сулола ҳузури густурда доштанд. Вазирон, муставфиён, қозӣён, муаррихон ва шоирони тоҷик дар ташаққули сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҳар ду давлат саҳми назаррас гузоштанд. Забони форсӣ ҳамчун забони расмӣ девон ва адабиёт воситаи аслии иртибот ва ҳифзи ҳувиёти фарҳангии тоҷикон буд.

Адабиёт

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия //Сочинения. Т.1. –М.: ИВЛ, 1963.– 759 с.
2. Бартольд В.В.. К истории орошения Туркестана. –Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
3. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097-1231гг. Баку–ЭЛМ, 1999. – 206 с.
4. Гроссе Ренэ. Императории саҳронавардон. Тарҷумаи Абдулҳусайни Майкада. –Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1353-1365. –1012 с.
5. Изуддин ибни Асир. Таърихи Комили бузурги Ислом ва Эрон. Тарҷумаи Алии Ҳошимӣ. Маркази таҳқиқоти роёнаи қоимаи Исфажон. Ҷ.23. –388 с.
6. Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб. Ба сайъ ва эҳтимоми Эдуард Броун. Тарҷума аз инглисӣ (тавзеҳоти) Муҳаммад Аббос. Техрон: Китобфурушии Фаҳри Розӣ, 1361. – 1036 с.
7. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. –Ленинград: Ленинградского университета, 1966. – 412 с.
8. Садр-ад-дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя (зубдат ат-таварих) фи ахбор ал-умара ва-л мулук ас-селджукийя). Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М. Буниятова. –М., 1980. – 272 с.
9. Шакурӣ М. Хуросон аст ин ҷо: маънавият, забон ва эҳёи миллии тоҷикон. –Душанбе: Дониш, 2009. – 576 с.
10. Ҷувайнӣ Алоуддин Атомалик Муҳаммад. Таърихи Ҷаҳонгушой. Ба тасҳеҳи Муҳаммад Қазвинӣ. Дар як муҷаллад. –Техрон: Нигоҳ, 1387. – 1016 с.
11. Bertold Spuler. Die Mongolen in Iran. Berlin: Akademie-Verlag, 1955. – 525 p.
12. Bosworth C.E. The New Islamic Dynasties. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. – 389 p.
13. Bosworth C. E. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217). The Cambridge History of Iran. Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods, Cambridge University Press, 1968. – 763 p.
14. Deborah Tor. Armies, Lords and Subjects in Medieval Iran. (Армии, лорды и подданные в средневековом Иране). The Cambridge World History of Violence. Volume II: 500–1500 CE, Matthew S. Gordon, Richard W. Kaeuper, Harriet Zurndorfer. –Cambridge University Press, 2020. p. 205–226.

15. *Erdoğan Merçil. Harezmşahlar Devleti'nin Kuruluşu. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. – 312 p.*
16. *Muhammad Nazim. The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna. Cambridge: Cambridge University Press, 1931 (revised 2007). – 412 p.*

САҲМИ ТОЧИКОН ДАР РАВОБИТИ САЛЧУҚИЁНУ ХОРАЗМШОҲИЁН ВА БОЗТОБИ ОН ДАР МАНОБЕИ ТАЪРИХӢ

Саҳми тоҷикон дар равобити Салчуқиёну Хоразмшоҳиён ва бозтоби он дар манобеи таърихӣ» аз масъалаҳои калидии таърихи давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои XI–XII мебошад. Ҳарчанд дар ин давра, қудрати низомӣ дар ихтиёри сулолаҳои турктабор, Салчуқиён ва Хоразмшоҳиён буд, аммо низоми идорӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ қомилан дар дасти нухбани тоҷик қарор дошт. Тоҷикон дар ин давра «аҳли қалам» буданд. Бузургтарин сиёсатмадори ин аср Низомулмулк, ки вазири Салчуқиён буд, низоми давлатдориро тавре тарҳрезӣ кард, ки Хоразмшоҳиён баъдан онро ҳамчун низоми идорӣ қабул карданд. Равобити байни ин ду қудрат бештар тавассути номаҳо ва сафоратҳои вазирони тоҷик танзим мешуд. Дар замони авҷи ихтилофҳои миёни Султон Санҷари Салҷуқӣ ва Хоразмшоҳ Отсиз, маҳз қотибон ва вазирони тоҷик мисли Рашидуддини Ватват аз ҷониби Хоразмшоҳиён ва шоирону дабирони дарбори салҷуқӣ нақши миёнаравро мебозиданд. Хоразмшоҳиён ибтидо дастпарвар ва волиёни Салҷуқиён буданд. Раванди аз як волии одӣ ба империяи бузург табдил ёфтани Хоразмшоҳиён тахти рохбарии бевоситаи дастгоҳи маъмурии тоҷикон сурат гирифт. Нақши хонадонҳои бузург ва қотибони тоҷик дар Хоразм боис шуд, ки суннатҳои давлатдорӣ Сомониён ва Салҷуқиён ба ин сулолаи нав интиқол ёбад. Дар ин равобит, шахрҳои тоҷикнишин чун Марв–пойтахти Салҷуқиён ва Гурганҷ–пойтахти Хоразмшоҳиён марказҳои илмӣ буданд. Олимони тоҷик дар соҳаи фикр ва адаб ҳамчун пул миёни ин ду қудрат хидмат мекарданд, ки ин боиси ягонагии фазои ҳуқуқӣ ва фарҳангии минтақа мегардид. Нақши тоҷикон дар равобити ин ду сулола – ҳифзи суботи минтақа буд. Бидуни дастгоҳи маъмурии тоҷикон, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён наметавонистанд қаламрави васеъро идора кунанд ва равобити дипломатии худро дар сатҳи байналмилалӣ ба роҳ монанд.

Калидвожаҳо: Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён, нақш, тоҷикон, сохтори идорӣ, сиёсат, иқтисодиёт, фарҳанг, забони форсӣ-тоҷикӣ, муносибот, ҳамзистӣ.

ВКЛАД ТАДЖИКОВ В ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СЕЛЬДЖУКАМИ И ХОРЕЗМШАХАМИ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Вклад таджиков в отношения между Сельджуками и Хорезмшахами и его отражение в исторических источниках является одним из ключевых вопросов истории таджикской государственности в XI–XII веках. Несмотря на то, что в этот период, военная власть принадлежала тюркоязычным династиям Сельджукидов и Хорезмшахов, административная, политическая и культурная системы полностью находились в руках таджикской элиты. Таджики в этот период составляли «ахли қалам» (людей пера). Величайший политик того времени Низам аль-Мульк, визирь Сельджукидов, разработал систему государственного управления, которую Хорезмшахи позже переняли в качестве административной модели. Отношения между этими двумя державами в основном регулировались через переписку и посольства таджикских визирей. В период обострения конфликтов между султаном Санджаром Сельджукским и Хорезмшахом Атсизом именно таджикские секретари и визири, такие как Рашид ад-Дин Ватват со стороны Хорезмшахов, а также поэты и секретари сельджукского двора, выступали посредниками. Хорезмшахи изначально были воспитанниками и наместниками Сельджукидов. Процесс превращения Хорезмшахов из простых наместников в великую империю происходил под непосредственным руководством таджикского административного аппарата. Роль великих таджикских семей и секретарей в Хорезме способствовала передаче традиций государственности Саманидов и Сельджукидов этой новой династии. В этих отношениях таджикские города, такие как Мерв (столица Сельджукидов) и Гургандж (столица Хорезмшахов), служили научными центрами. Таджикские ученые в области фикха (права) и литературы выступали мостом между двумя державами, что обеспечивало единство правового и культурного пространства региона. Без таджикского административного аппарата Сельджукиды и Хорезмшахи не смогли бы управлять обширными территориями и налаживать дипломатические отношения на международном уровне.

Ключевые слова: Сельджукиды, Хорезмшахи, роль, таджики, административная структура, политика, экономика, культура, персидско-таджикский язык, отношения, сосуществование.

THE CONTRIBUTION OF THE TAJIKS TO RELATIONS BETWEEN THE SELJUKS AND THE KHWARAZM SHAHS AND ITS REFLECTION IN HISTORICAL SOURCES

The contribution of the Tajiks to relations between the Seljuks and the Khwarazmshahs and its reflection in historical sources is one of the key issues in the history of Tajik statehood during the 11th–12th centuries. Although military power during this period was held by the Turkic dynasties of the Seljuks and

Khwarazmshahs, the administrative, political, and cultural systems remained entirely in the hands of the Tajik elite. During this era, Tajiks were the "Ahli Qalam" (People of the Pen). The greatest statesman of the century, Nizam al-Mulk, who served as the Seljuk vizier, designed a system of governance that the Khwarazmshahs later adopted as their administrative framework. Relations between these two powers were primarily managed through the correspondence and embassies of Tajik viziers. During the height of the conflicts between Sultan Sanjar the Seljuk and Khwarazmshah Atsiz, it was Tajik secretaries and viziers, such as Rashid al-Din Vatvat from the Khwarazmian side and the poets and scribes of the Seljuk court, who played the role of mediators. The Khwarazmshahs were initially proteges and governors of the Seljuks. Their transformation from minor governors into a grand empire took place under the direct guidance of the Tajik administrative apparatus. The influence of prominent Tajik families and secretaries in Khwarazm facilitated the transfer of Samanid and Seljuk statehood traditions to this new dynasty. In these relations, Tajik-populated cities like Merv (the Seljuk capital) and Gurganj (the Khwarazmian capital) served as academic hubs. Tajik scholars in the fields of jurisprudence (fiqh) and literature acted as a bridge between the two powers, ensuring the unity of the region's legal and cultural spheres. Without the Tajik administrative machinery, the Seljuks and Khwarazmshahs would not have been able to govern such vast territories or establish international diplomatic relations.

Keywords: Seljuks, Khwarazmshahs, role, Tajiks, administrative structure, politics, economy, culture, Persian-Tajik language, relations, coexistence.

Дар бораи муаллифон

Баротзода Нигина Барот
Докторанти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостонишиносӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: barotzodanigina@bk.ru

Об авторях

Баротзода Нигина Барот
Докторант кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: barotzodanigina@bk.ru

About the authors

Barotzoda Nigina Barot
Doctorant of the history department of the ancient world, middle ages, and archeology
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: barotzodanigina@bk.ru

Умаров Абдуллохоҷа Қурбонхоҷаевич
Номзади илмҳои таърих, дотсенти
кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои
хориҷӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: abdullo1189@mail.ru

Умаров Абдуллоходжа Курбанходжаевич
Кандидат исторических наук, доцент
кафедры новой и новейшей истории
зарубежных стран
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 17
E-mail: abdullo1189@mail.ru

Umarov Abdullokhoja Kurbankhojaevich
Candidate of historical sciences, associate
professor of the department of modern and
contemporary history of foreign countries
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: abdullo1189@mail.ru

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ БАҲСБРАНГЕЗИ МАРЗБАНДИИ МИЛЛИЮ ДАВЛАТИИ ТОЧИКОН ДАР СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ XX

Нуриддин П. Р., Назризода Д.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

ба номи Садриддин Айни

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаи ташаккули марзҳои маъмурӣ ва муайян гардидани мақоми сиёсӣ ва ҳудудии Помир дар солҳои 20-уми асри XX яке аз саҳифаҳои мураккаб ва, ба гуфтан мумкин, то андозае баҳсбарангези таърихи Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Ин давра на танҳо марҳилаи таҷдиди сохтории минтақа буд, балки замоне буд, ки дар он манфиатҳои сиёсӣ, миллий ва геостратегӣ бо ҳам омехта шуда, қарорҳои қабулшуда барои даҳсолаҳои баъдӣ таъсири амиқ гузоштанд.

15 августи соли 1923 бо қарори Раёсати Кумитаи Иҷроияи Марказии ҶМШС Туркистон воҳиди алоҳидаи маъмурӣ - вилояти Помир таъсис ёфт ва 26 август «Низомномаи муваққатӣ дар бораи Кумитаи инқилобии Помири вилояти Помир» тасдиқ гардид.

Дар тезисҳои Бюрои Осиёи Миёна КМ ҲКР(б) аз 15 июли соли 1924, ки дар онҳо нақшаи пешаки ва тахминии тақсимбандии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна пешбинӣ гардида буд, харитаи тахминӣ ҳам оварда шудааст, ки дар он Помири Шарқӣ эҳтимоли ба вилояти қарақирғиз шомил шудан дошт [8].

Он тахминан ҳудуди ноҳияи Мурғоби имрӯзaro дарбар мегирифт.

Масъалаи Помир бори нахуст 11 октябри соли 1924 дар чаласаи Бюрои Сиёсии КМ ҲҚР(6) баррасӣ шуда, дар бораи он қарори ниҳой қабул нагардид. Дар қарори ин чаласа омадааст, ки ба комиссия дар ҳайати рафикаи Куйбишев, Рудзутак ва Чичерин супориш дода шавад, ки масъалаи Помирро баррасӣ намояд [16].

натавонистем» [11, с. 219]. Аз ин навиштаи Масов бармеояд, ки ӯ ин материалҳоро надида ва наомӯхтааст.

Дар китоби Муҳаммадҷон Шакурӣ чунин гуфта шудааст, ки банда ҳеҷ шакке надорам, ки аз ин ҳама беинсофиҳо, ки дар ҳаққи тоҷикон сурат гирифт, баъзе аз сарварони ҳукумати болшевикии Москва огоҳ буданд. Ҳадди ақал аз рӯи мантиқ ҳам чунин бармеояд: чунин равандҳои васеъ наметавонианд пинҳонӣ бимонанд. Аммо чизе, ки бештар савол ба миён меорад, ин аст, ки нишонае аз иқдоми ҷиддӣ барои пешгирии он дида намешавад. Гуё ҳама медонианд, вале касе намехост ё наметавонист дахлат кунад.

Бахусус нақши Сталин дар ин миён ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Ӯ чӣ дар замоне ки Комиссари халқии миллатҳо (наркомнац) буд ва чӣ баъдтар, вақте ки ба мақоми сардабири ҳизб (генсек) расид, дар маркази қабули қарорҳо қарор дошт. Табиист, ки тамоми иттилооти муҳим ба дасти ӯ мерасид ва тасаввур кардани он ки ӯ аз ин равандҳо беҳабар монда бошад, каме душвор аст.

Вале шояд равшантарин нишона дар муносибати ӯ ба масъалаи тақсимбандии миллӣ-худудии Осиёи Миёна зоҳир мегардад. Масалан, рад кардани қатъии нақшаи Г. Чичерин, ки, ба гуфтаи баъзе муҳаққиқон, ба нафъи тоҷикон буд, худ як паёми хеле ҷиддӣ дошт. Ба ҷои он, пешниҳоди лоиҳаи дигаре, ки баръакс, ба зарари тоҷикон анҷомид, нишон медиҳад, ки ин танҳо як тасодуф ё иштибоҳи маъмурий набуд. Ба назари банда, ин аллакай аз мавқеи муайян ва, эҳтимол, аз нияти нохуб нисбат ба тоҷикон дарак медиҳад. [22, с. 89] Шакурӣ дар бораи ин «лоиҳаи пешниҳодӣ»-и Сталин, ки ба андешаи ӯ «бар зарари тоҷикон буд» ба сарчашмае ишора накарда, чунин меугяд, агар ба рӯйдодҳои соли 1924 бо андаке таваккуф нигарем, равшан мешавад, ки масъалаи тақсимбандии миллӣ-худудии Осиёи Миёна танҳо як раванд набуд, балки майдони бархӯрди ду дидгоҳ ҳам буд. Аз як тараф, нақшаи Чичерин меистод, ки, ба қавли бисёре аз муҳаққиқон, бештар ба манфиатҳои тоҷикон наздик буд. Аз тарафи дигар, нақшае буд, ки бо номи Сталин вобаста аст ва он, баръакс, бо манфиатҳои миллии тоҷикон ҷангон созор набуд.

Оқибат, тавре ки таърих нишон дод, ғолибият ба ҷониби Сталин расид на ҳатман аз рӯи далел, балки бештар аз ҳисоби нуфуз ва фишори сиёсӣ. Қабули ин нақша нахуст дар Тошканд сурат гирифт ва комиссияи тақсимбандии миллӣ онро амалан бетағйир (ба ҷуз аз баъзе ҷузъиёти хурд) тасдиқ кард. Дар чунин фазо, ростишро гӯем, имкони муҳолифат қариб вучуд надошт: ҳатте, ки Сталин кашида буд, ба як навъ «сарҳади иҷозашудаи фикр» табдил ёфта буд.

Дар ин замина, ба масъалаи мавқеи намояндагони тоҷик низ бояд бо эҳтиёт ва инсоф нигарист. Масалан, Абдурахим Ҳочибоев, Чинор Имомов ва дигар шахсиятҳое, ки дар он тобистони ҳассоси соли 1924 аз баъзе пешниҳодҳо пуштибонӣ карданд, имрӯз осон аст мавриди интиқод қарор гиранд. Аммо оё воқеан онҳо имкони интиҳоби дигар доштанд? Ба назари банда, на он қадар. Дар шароите ки дастуру фармоиш аз боло меомад ва ҳар гуна муҳолифати ошкоро метавонист паёмадҳои ҷиддӣ дошта бошад, онҳо амалан дар чорҷӯбаи маҳдуд қарор доштанд.

Бо вучуди ин, гуфтан нодуруст мебуд, ки ҳеҷ гуна талоше барои ҳимояи манфиатҳои миллӣ сурат нагирифт. Баръакс, чунин мубориза вучуд дошт, гоҳ ошкоро, гоҳ пинҳонӣ. Шояд маҳз ҳамин талошҳо буданд, ки дар ниҳоят боис шуданд ба тоҷикон на танҳо як вилояти мухтор, балки ҷумҳурии мухтор дода шавад. Албатта, ин ҳам комилан қонёқунанда набуд.

Зеро ҳуди мухторияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғоз бо як қатор нуқсонҳо ҳамроҳ буд. Ва агар каме амиқтар андеша кунем, решаи ин нуқсонҳо ба ҳамон тарҳи ибтидоӣ бармегардад ба нақшае, ки аз адолати таърихӣ дур буд. Сталин, ҷунон ки маълум аст, тамоман майле надошт, ки шахрҳои муҳими фарҳангӣ ва таърихӣ мисли Бухоро, Самарқанд ё ҳатто Хучанд ба ҳайати Тоҷикистон дохил шаванд. Дар натиҷа, Тоҷикистон дар соли 1924 асосан ба ҳудуди Бухорои шарқӣ маҳдуд гардид, ки ин худ ба худ доираи имкониятҳои рушди минбаъдаи онро танг мекард [22, с. 90].

Намоз Ҳотамов низ дар мақолааш «Маҳдудияти маънавии тоҷикон ҳангоми гузаронидани тақсимои ҳудудии миллӣ дар Осиёи Миёна» андешаро дар бораи «лоиҳаи Чичерин» тасдиқ кардааст: «Яке аз арбобони барҷастаи шуравии он давр, комиссари халқии қорҳои хориҷӣ Георгий Чичерин ба ақидаи шарқшиносони рус така намуда, ба муқобили лоиҳаҳои ҳозиргардида, лоиҳаеро пешниҳод намуд, ки он дар таърих бо номи «лоиҳаи Чичерин» маълум аст ва мувофиқи он дар ҳудуди Осиёи Миёна Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии бузургтарин ва дар ҳайати он Ҷумҳурии мухтори Ўзбекистон бунёд

мегардид. Вале бо сабаби дар ҳайати мутасаддиёни масъалаи марзбандии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна зиёд будани нуфузи туркгароён, мутаассифона, «лоиҳаи Чичерин» қабул нагардид» [21, с. 56].

Дар баробари чунин навиштаҳо на Раҳим Масов, на Муҳаммадҷон Шакурӣ ва на Намоз Ҳотамов дар бораи сарчашмаи иттилоъ дар бораи «лоиҳаи Чичерин» маълумоте надодаанд, дар протоколҳои ҷаласаҳои сатҳи гуногун дар бораи тақсимбандии милли-давлатии Осиёи Миёна дар бораи ин лоиҳа ишорае нест. Олими тоҷики муқими Москва Раҳим Бобохонов низ навиштааст: «Дар бойғониҳо далелҳое, ки мавҷудияти бо ном «лоиҳаи Чичерин»-ро тасдиқ кунанд, ёфт нагардиданд» [1, с. 43].

Тарафи сеюми масъала, ба назари мо, эътирози мардуми Конибодом аст, ки ҳамчун як ҷузъиёти таърихӣ, ки баъзан камтар ба он таваҷҷуҳ мешавад, аммо аҳамияти ҳоси ҳудро дорад. Баъзе пажӯҳишгарон кӯшиш мекунанд табдил додани Тоҷикистон аз ҷумҳурии мухтор ба ҷумҳурии иттифоқӣ ва ҳамроҳ шудани округи Хучандро танҳо ба “хизмати шахсони алоҳида” рабт диҳанд. Аммо агар каме амиқтар назар кунем, мебинем, ки ин раванд на танҳо натиҷаи талошҳои инфиродӣ, балки бозтоби фишор ва талаботи ҳуди мардум низ буд.

Баъди таъсиси ҶМШС Тоҷикистон як қатор шахру ноҳияҳое, ки имрӯз мо онҳоро қисми табиӣи Тоҷикистон мешуморем, ки ин мисли Хучанд, Конибодом, Исфара ва Ашт дар ҳайати Ўзбекистон боқӣ монданд. Ин вазъ, албатта, барои аҳолии маҳаллӣ осон набуд. Онҳо ҳудро берун аз муҳити миллии худ эҳсос мекарданд ва ин эҳсос дер напояд, ки ба шакли эътироз зӯхур кард.

Яке аз аввалин ва шояд пуррамзтарин чунин ҳодисаҳо дар Конибодом ба амал омад. Моҳи феввали соли 1925, вақте ки раиси Кумитаи Иҷроияи Марказии ИҶШС Михаил Калинин ба Осиёи Миёна омад, ҳадафаш асосан иштирок дар анҷуманҳои ҷумҳуриҳои наваъсиси Ўзбекистон ва Туркменистон буд. Бо вучуди ин, ӯ танҳо ба ҷорабиниҳои расмӣ маҳдуд нашуд: чанд рӯз дар минтақа монда, бо мардум мулоқот кард, вазъро аз наздик дид. Шояд ҳуди ҳамин омодагӣ ба шунидани мардум сабаб шуд, ки рӯйдоди Конибодом чунин шакл гирад.

Рӯзи 8 феввали ҳамон сол як манзараи хеле зинда ба вучуд омад: мардуми Конибодом бо шиору парчамҳо поездҳо, ки Калинин ба сӯи водии Фарғона мерафт, дар истоғи Мелниково (истоғи имрӯзаи Конибодом) нигоҳ доштанд. Ин танҳо як икдоми рамзӣ набуд, балки талоши мустақими расонидани садо ба марказ буд. Дар мулоқот бо ӯ сокинон ошкоро гуфтанд: “Мо тоҷикем”. Онҳо мушкilotи ҳаррӯзаи ҳудро баён карданд ва аз душвории ҳуҷҷатгузорӣ ба забони ўзбекӣ то таҳсили фарзандон дар муҳите, ки ба забони модариашон мувофиқат намекард.

Дар ниҳоят, онҳо ба Калинин номае супориданд, ки дар он ду дархости равшан баён шуда буд: ё Конибодом ба Тоҷикистон ҳамроҳ карда шавад, ё ба он ҳамчун ноҳияи тоҷикнишин мақоми мухторият дода шавад. Ин амал, ба фикри ман, нишон медиҳад, ки масъала танҳо сиёсӣ набуд он амиқ ба ҳувият, забон ва эҳсоси тааллуқ дошт.

Дар ин бора Шириншоҳ Шотемур дар гузорише аз моҳи майи соли 1926 ба номи Иосиф Сталин навишта буд: «...вақте рафиқ Калинин дар соли 1924* ба вилояти Фарғона сафар дошт, тоҷикони Конибодом ба назди ӯ баромада, хоҳиш намуданд, ки онҳоро ба Тоҷикистон ҳамроҳ кунанд. Ҳақиқат он аст, ки хоҳиши онҳо иҷро карда нашуд (дар ин зарурат набуд), вале ин ноҳия ноҳияи тоҷикии Ўзбекистон номида шуд» [6].

Албатта, ин гирдиҳамоии эътирозӣ ва номаи мардуми Конибодом бетаъсир намонданд. Даре нагузашта, 15 апрели соли 1925 Президиуми КИМ Ўзбекистон фармон ба имзо расонд, ки дар он омадааст: «Ба воҳиди мустақил ҷудо кардани ноҳияи Конибодом бо аҳолии бештараф тоҷик, бо итоат намудани он бевосита ба маркази вилоят зарур доништа шавад» [9]. 8 майи ҳамон сол бо қарори кумитаи иҷроияи вилояти Фарғона ноҳияи Конибодом чун воҳиди мустақил аз ҳайати уезди Қуканд бароварда шуда, ба итоати бевоситаи вилояти Фарғона дароварда шуд. Дар хабари дар ин бора ҷопшуда омадааст: «Дар ноҳияи Конибодом аксаран тоҷикон сукунат доранд. Ба сабаби дурӣ аз Тоҷикистон, ин ноҳия наметавонад ба ҷумҳурии Тоҷикистон пайваст шавад, аз ин рӯ, аҳолии ноҳия хоҳиш намуд то онро чун воҳиди маъмурии алоҳида дар ҳайати вилояти Фарғона ҷудо намоянд» [10].

Моҳи июли соли 1925 анҷумани якуми Шуроҳои ноҳияи тоҷикии мухтори Конибодом баргузор гардид. Ин анҷуман, агар каме ба фазои он замон тасаввур кунем, танҳо як

* Дар нома ҳамин хел омадааст.

чорабиниҳои расмӣ набуд, балки як навъ намоиши худшиносии миллии ҳам ба ҳисоб мерафт. Анҷуман аз раиси КИМ ИҶШС Файзулло Хоҷаев барқияи табрикӣ гирифта, дар навбати худ ба Хоҷаев, инчунин ба раиси (котибӣ масъул) - и Бюрои Осиёимӣёнагии КМ ҲКР(б) Исаак Зеленский ва раиси Кумитаи Иҷроияи Марказии ҶШС Ўзбекистон Юлдош Охунбобоев барқияи шодбошӣ фиристод. Дар хабар таъкид мешавад, ки анҷуман хеле пурҷӯшу хурӯш гузашта, ҳатто миёни деҳқонони деҳаҳои атрофи шавқу рағбати ҷиддиро ба вучуд овард, ки ин худ нишондиҳандаи таъсири иҷтимоии он буд [20].

Ин гуна ғайриодӣ ва, метавон гуфт, шӯҷоати мардуми Конибодом барои роҳбарияти Иттиҳоди Шуравӣ, ҳамчунин барои мақомоти Ўзбекистон ва Тоҷикистон як паёми хеле равшан буд. Онҳо нишон доданд, ки масъала танҳо дар сатҳи маъмурӣ ҳалшаванда нест, балки пушти он иродаи мардум меистад. Баъдан маҳз ҳамин гуна иқдомҳо барои ба миён гузоштани масъалаи ба Тоҷикистон ҳамроҳ кардани сарзаминҳои тоҷикнишин ба як далели бозғатимод табдил ёфтанд. Ба андешаи ман, инро метавон нахустин сигнали ҷиддии ҷамъиятӣ барои бознигариҳои натиҷаҳои тақсимбандии на ҳамеша одилона арзёбӣ кард.

15 мартӣ соли 1925 Тоҷикистон рӯзи эълони худро ҳамчун ҷумҳурии мухтор ҷашн гирифт. Ба ин муносибат раёсати кумитаи иҷроияи ноҳияи Конибодом ба роҳбарияти Тоҷикистон паёми табрикӣ фиристод. Аз мазмунӣ он бармеояд, ки эҳсоси ҳамбастагӣ ва ифтихори миллии хеле қавӣ буд. «Ҷудо будани мо барои омода буданамон баҳри кумак расондан ба бародаронамон, ки дар шароити кӯҳистон зиндагӣ доранд, монеа шуда наметавонад» [18] чунин ҷумлаҳо на танҳо як ибораи рамзӣ, балки як мавқеи равшани шаҳрвандиро инъикос мекарданд.

Моҳи сентябри соли 1926 дар иҷлосияи 5-уми КИМ ҶШС Ўзбекистон лоиҳаи ноҳиябандии ҷумҳурӣ тасдиқ гардид. Дар ин лоиҳа ташкил ёфтани округи Хучанд пешбинӣ шуда буд. Дар маводи Комиссияи КИМ ҶШС Ўзбекистон, ки барои ҳамин иҷлосия омода гардида буд, рақамҳои оварда мешаванд, ки худ гувоҳи таркиби миллии мебошанд: тоҷикон дар округи Хучанд 64,2 дарсад ва дар ҳуди шаҳри Хучанд 88,9 дарсадро ташкил медоданд [12, с. 8-9] Чунин нишондиҳандаҳо, ростӣ, ҷойи баҳс намегузаштанд. Моҳи феввали соли 1927 округи Хучанд расман ташкил шуда, ба он чор ноҳия Ашт, Конибодом (бо дохил шудани Исфара), Нов ва Хучанд шомил гардид. Гарчанде ин воқиди маъмурӣ тамоми минтақаҳои тоҷикнишинро фаро намегирифт, аммо як қадами муҳим ба сӯи муттаҳидсозии онҳо буд ва, чунон ки маълум аст, соли 1929 ба Тоҷикистон ҳамроҳ карда шуд.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки ҳанӯз дар моҳи феввали соли 1925 конибодомӣҳо қадами аввалини ҷиддӣ ва, муҳимтар аз он, сарҷамъонаро барои ҳамроҳ шудани сарзаминҳои тоҷикнишин ба Тоҷикистон гузошта буданд. Ин раванд баъдан бо дигар омилҳо такмил ёфт, вале оғози он маҳз аз ҳамин гуна иқдомҳои мардумӣ сарчашма мегирад.

Тарафи дигари масъала ба вазъияти ҳуди тоҷикон дар ҳайати Ўзбекистон марбут аст. Пас аз тақсими миллию ҳудудӣ ва ташаккули ҷумҳуриҳои нав, муносибатҳои байни Ўзбекистон ва ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон, инчунин бо тоҷикони муқими ҳуди Ўзбекистон, тадриҷан печидатар шуданд. Масалан, Комиссариати халқии маорифи Ўзбекистон дар мактабҳои, ки хонандагонашон тоҷик буданд, таълимро ба забони ўзбекӣ роҳандозӣ кард. Коргузорӣ дар муассисаҳо низ ба ҳамин забон гузашт. Ҳатто дар барӯйхатгирии аҳолии соли 1926 дар баъзе шаҳру ноҳияҳои тоҷикнишин, ба таври ғайримунтазира, шумораи ўзбекҳо афзуда, шумораи тоҷикон коҳиш нишон дода шуд. Илова бар ин, маблағҳои, ки барои Тоҷикистон пешбинӣ мешуданд, на ҳамеша сари вақт ва пурра дода мешуданд.

Табиист, ки чунин вазъият бе воқуниш наменонд. Ба мақомоти марказӣ ва ба КМ ҲКР(б)/ҲКУ(б) дар Осиёи Миёна пайваستا номаҳо ва гузоришҳо ирсол мегардиданд. Яке аз муҳимтарин санадҳо дар ин самт гузориши узви ҲКР(б) Шириншо Шотемур ба Иосиф Сталин аз моҳи майи соли 1926 мебошад. Дар он зикр мешавад, ки пас аз тақсимбандии миллию ҳудудӣ тақрибан 800 ҳазор тоҷик дар ҳудуди Ўзбекистон боқӣ мондаанд. Шириншо Шотемур бо мисолҳои мушаххас аз поймол шудани ҳуқуқи тоҷикон ёд мекунад аз маҳдуд шудани истифодаи забони тоҷикӣ то таъкиби омӯзгорон ва ҳатто манъи гуфтугӯ ба ин забон. Дар қисмати пешниҳоди гузориш ӯ дар се банд аз КМ ҲКУ(б) талаб мекунад, ки ба ин мушкилот ҷиддан тавачҷуҳ зоҳир намояд [6]

Ғайр аз ин, номаи дигари ӯ таҳти унвони «Дар бораи ҳолати кор дар маорифи халқ ва кори советӣ дар ноҳияи Конибодом», ки 14 июни соли 1926 ба Бюрои КМ ҲКР(б) дар Осиёи Миёна фиристода шудааст, мушкилоти дигарро низ равшан месозад. Аз ҷумла, масъалаи

таълими забони тоҷикӣ ва вазъи умумии идоракунӣ дар ин ноҳияи тоҷикнишин мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [5].

Аллакай соли 1926 байни намояндагони роҳбарии ҷумҳурий масъалаи мустақилшаваии Тоҷикистон бо далели буридани бучет аз ҷониби Ўзбекистон, дигар маҳдудиятҳое, ки Тошканд мегузорад, вазъи бади омӯзишу истифодаи забони тоҷикӣ дар Ўзбекистон ва ғайра гуфтугузор мерафт ва дар воҳӯриҳо бо намояндагони роҳбарии ИҶШС чунин масъалаҳоро матраҳ мекарданд. Дар як номаи махфӣи котиби масъули кумитаи вилоятии ҳизби коммунисти Ўзбекистон дар Тоҷикистон Борис Толпиго аз 28 октябри соли 1926 чунин ишораҳо ҳаст [19].

Бояд гуфт, ки чунин камбудӣҳо зимни омӯзиши масъалаҳо аз ҷониби мақомоти ҳизбию давлатии марказӣ низ ошкор мешуданду дар бораи онҳо менавиштанд, вале натиҷае надоштанд. Дар гузориши шӯъбаи ташкилии КМ ҲКУ(б) дар бораи таҷрибаи миллӣсозии дастгоҳҳои шуравӣ, ҳизбӣ, касбӣ ва кооперативӣ омадааст, ки дар Ўзбекистон фарогирии кӯдакон ба мактаб, агар ба рақамҳо нигоҳ кунем, худ як тасвири норавшанеро пеш меорад: ба ҳисоби миёна 20,7 ғоиз, миёни ўзбекҳо 8,9 ғоиз ва миёни кӯдакони ақалиятҳои миллӣ ҳамагӣ 6,8 ғоизро ташкил медиҳад. Ин фарқиятҳо худ аз худ савол ба миён меоранд. Аз ҳама муҳимаш, дар баъзе минтақаҳо ҳатто муқобилияти ошкорои дастгоҳи роҳбарӣ нисбат ба сохтмони мактабҳо барои тоҷикон ба назар мерасад, ки инро дигар танҳо тасодуф номидан душвор аст.

Ҳолати Самарқанд дар ин замина махсусан ҷолиб ва то андозае нишондиҳандаи умумии раванд аст. Дар шаҳре, ки тибқи маълумот 58 480 тоҷик ва ҳамагӣ 4 600 ўзбек зиндагӣ мекарданд, масъалаи забони таълим ба як баҳси печида табдил ёфт. Комиссариати халқии маорифи ҶШС Ўзбекистон аввал қарор қабул кард, ки аз 24 мактаби мавҷуда 23-тоаш ба забони тоҷикӣ гузаронда шавад. Дар назари аввал, чунин менамояд, ки адолат барқарор мешавад. Вале баъд аз ин, пайдарпай қарорҳо тағйир ёфтанд: комиссияи марказӣ ин рақамро ба 18 поин бурд, шӯъбаи тарбияи иҷтимоӣ ба 15, кумитаи вилоятии Самарқанд то 8, ва ниҳоят, мақомоти маорифи округи Самарқанд танҳо 5 мактаби тоҷикӣ кушоданд. Ин коҳиши тадриҷӣ, агар рӯсташро ғўем, бештар ба як раванди системавии маҳдудсозӣ монанд аст, на ба ислоҳи техникаӣ.

Вазъ дар ноҳияи ҷудошудаи тоҷикии Конибодом ҳам беҳтар набуд. Бо вучуди он ки ноҳия ҳамчун воҳиди тоҷикнишин эътироф шуда буд, дарсҳо дар мактабҳо то ҳол ба забони ўзбекӣ гузаронда мешуданд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки ҳатто қарорҳои расмӣ на ҳамеша дар амал татбиқ мегардиданд ва миёни сиёсати эълоншуда ва воқеияти рӯзмарра фосилаи ҷиддӣ вучуд дошт [4, с. 519].

Дар як гузориши ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление ё Идораи ягонаи давлатии сиёсӣ) ба КМ ҲКУ(б) аз 31 майи соли 1928 дар бораи тамоюлҳои миллатгарой дар Ўзбекистон, хусусан дар муносибат бо тоҷикон далелҳои зиёде оварда шудааст [2, с. 567]. Дар оғози ин гузориш гуфта мешавад: «Мушоҳидаи зиёиёни миллии ўзбек нишон медиҳад, ки дар заминаи болоравии фарҳанг ва иқтисоди Ўзбекистон миёни интеллигентсияи миллӣ ба таври умум тамоюлҳои озодшавӣ аз таъсири Москва, майлонҳои кӯшишҳои панўзбекӣ (шовинизми миллӣ) рушд мекунанд, ки дар сарфи назар кардани манфиати ақалиятҳои миллӣ, кӯшиши дар Ўзбекистон ниҳодина кардани фақат ҳукмронии ўзбекҳо ва ғайра зоҳир мешаванд» [4, с. 519]. Дар баҳши дигари ин гузориш роҷеъ ба панўзбекизм ва муносибат бо ақалиятҳои миллӣ омадааст: «Бар замми он ки панўзбекизм дар масъалаи бумисозӣ (коренизатсия) бисёр равшан зоҳир мешавад, ин тамоюл дар муносибатҳои ўзбекҳо бо ақалиятҳои миллӣ на камтар аз ин намоён мегардад. Ин ҷо як қатор далелҳои ба қайд гирифта шудаанд, ки мувофиқи онҳо доираҳои миллатгарои ўзбек ба ўзбеккунонии ақалиятҳои миллии бумӣ мекӯшанд ва ин инъикоси худро дар фаъолияти дастгоҳи советӣ ва хусусан, дар фаъолияти маорифи халқ дарёфта, дар муносибат бо тоҷикон нисбатан кавитар ба назар мерасад» [4, с. 519].

Дар гузориши инструктори масъули КМ ҲКУ(б) Александр Амосов, ки ба Кумитаи Марказӣ пешниҳод шудааст, масъалаи бисёр ҳассос ва маҷбуран ўзбексозии ақалиятҳои миллӣ бо тафсилоти қобили тавачҷуҳ баррасӣ мегардад. Муаллиф на танҳо ба ҳуди раванд ишора мекунад, балки паёмадҳои он, аз ҷумла поймол гардидани ҳуқуқи гурӯҳҳои миллӣ, маҳдуд шудани истифодаи забонҳои онҳо ва густариши тамоюлҳои панўзбекизмро низ қайд менамояд. Ба назар мерасад, ки ин масъалаҳо на танҳо характери сиёсӣ, балки таъсири амиқи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ доштаанд.

Чолиб он аст, ки дар гузориш муносибат ба Тоҷикистон низ ҷудогона баррасӣ шудааст. Маҳз дар ҳамин қисмат муаллиф кӯшиш мекунад вазъиятро аз дидгоҳи васеътар шарҳ диҳад ва нишон диҳад, ки чӣ гуна ин равандҳо ба муносибатҳои байни ҷумҳуриҳо таъсир расонидаанд. Дар ин замина, дар гузориш чунин гуфта мешавад: «Муносибатҳо бо Тоҷикистон, ки аҳамияти бузурги сиёсии хориҷӣ (ҳалқҳои Форс (соли 1935 Эрон ном гирифт - Д. Н.) ва Афғонистон ба забони тоҷикӣ - форсӣ гап мезананд) ва иқтисодӣ (минтақаи бойи кишоварзӣ, анбори ояндаи кишоварзӣ, пахтакорӣ, қароқулпарварӣ ва ғайраи Ўзбекистон) дорад, тамоман нораво бунёд шудаанд, ки дар безъитиной ва поймол кардани манфиатҳо, инчунин ба эътибор нагирифтани ва поймол кардани ҳуқуқҳои автономии Тоҷикистон (нокифоя додани маблағ, рӯйрош буридани маблағҳои бучетӣ ва дигар маблағҳо, иҷро накардани нақшаҳои маблағгузорию воридоти молҳо, баробар кардани ҳукумати Тоҷикистон бо ҳуқуқи кумитаҳои иҷроияи вилоятӣ ва ғайра) ифода ёфтаанд, ки ба ҳолати муноқишаҳои доимии бо даҳолати мақомоти марбути Осиёи Миёна ҳалшаванда боис шудаанд. Ин барои аз ҷониби тоҷикон гунаҳкор донишмандони ўзбекҳо дар муносибати бузургдавлатӣ замина фароҳам меорад» [7, с. 619-921].

Тавре аз маводи дастрас бармеояд, муносибатҳои ду ҷумҳурӣ бар асари амалҳои маъмурӣ ҷониби Ўзбекистон тадриҷан ангиши ёфта, имкони ба бухрон дучор омадани онҳо ногузир буд. Дар ин маврид мурочиатҳои ҷониби Тоҷикистон ба мақомоти ҳизбию давлатии Осиёи Миёна ва марказӣ зиёд мешуданд. Инро намоёндагони мақомоти марказӣ низ мушоҳида ва дар номаҳои зикр мекарданд. Ҳамин тариқ, се ҷониб - марказ (Москва), Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба он андеша наздик мешуданд, ки масъалаи ҳамроҳ кардани минтақаҳои тоҷикнишини Ўзбекистон ба Тоҷикистон ҷиддан баррасӣ карда шавад.

Ҳамин тавр, таҳлили маводи овардашуда нишон медиҳад, ки раванди ташаккули худудию сиёсӣ ва миллий дар солҳои 1920-ум дар Осиёи Миёна, бахусус дар робита ба Тоҷикистон ва минтақаҳои тоҷикнишини Ўзбекистон, на танҳо натиҷаи қарорҳои маъмурии марказӣ буд, балки дар он омилҳои иҷтимоӣ, миллий ва сиёсӣ ба таври ҳамзамон таъсир мерасонданд. Аз як тараф, мо шоҳиди мавқеи ғайрӣ ва ҳатто ҷасуронаи аҳолии маҳаллӣ мисли мардуми Конибодом мешавем, ки тавассути мурочиатҳо, эътирозҳо ва иқдомҳои мустақим талош мекарданд ҳувиати миллий ва манфиатҳои худро ҳифз намоянд. Ин раванд нишон медиҳад, ки ташаккули Тоҷикистон ҳамчун воҳиди сиёсӣ танҳо “аз боло” сурат нагирифтааст, балки “аз поён” низ дастгирӣ ва тақвият ҷиддӣ доштааст.

Аз тарафи дигар, вазъияти тоҷикон дар ҳайати Ўзбекистон мушкул ва зиддиятнок боқӣ мемонд. Сиёсатҳои маориф, тағйироти демографӣ дар оморҳо, маҳдуд шудани истифодаи забони тоҷикӣ ва таъхир дар ҷудо кардани захираҳои гувоҳи онанд, ки дар амал манфиатҳои ақалиятҳои миллий на ҳамеша ба таври кофӣ ба назар гирифта мешуданд. Гузоришҳои расмӣ, аз ҷумла маълумоти пешниҳодкардаи Шириншо Шотемур, ин ҳолатро бо далелҳои мушаххас тасдиқ мекунад.

Дар баробари ин, зуҳури тамоюлҳои панўзбекизм ва майл ба ҳукмронии як миллат дар доираҳои муайяни сиёсӣ ва зехнӣ, ки дар санадҳои замони инъикос ёфтаанд, ба шиддат ёфтани ин мушкилот мусоидат мекард. Хусусан, соҳаи маориф ба як майдони асосии татбиқи чунин сиёсат табдил ёфта, ба масъалаи забон ва худшиносии миллий таъсири бевосита мерасонд.

Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки ҳамаи ин омилҳо аз эътирози мардумӣ то муборизаҳои маъмурии сиёсӣ ва зиддиятҳои миллий заминаи таърихиро барои баррасии минбаъдаи масъалаи муттаҳидсозии сарзаминҳои тоҷикнишин ва таҳкими давлатдорӣ Тоҷикистон фароҳам оварданд. Ин раванд, гарчанде мураккаб ва пур аз ихтилоф буд, дар ниҳоят ба шаклгирии як воқеияти нави сиёсӣ дар минтақа оварда расонд, ки аҳамияти он то имрӯз эҳсос мешавад.

Адабиёт

1. Бобохонов Р.С. *Вопросы новой и новейшей истории Таджикистана*. - М.: Научные технологии, 2016. - 43 с.
2. Доклад ОГПУ в ЦК РКП(б) о политических настроениях в Узбекистане [31 мая 1928 г.] // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918–1933 гг. / сост. Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. - С. 567–570.
3. Доклад секретаря ЦК РКП(б) Я.Э. Рудзутака на Пленуме ЦК РКП(б) о национально-территориальном размежевании среднеазиатских республик [26 октября 1924 г.] // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918–1933 гг. - М.: РОССПЭН, 2005. - С. 246.

4. Докладная записка Организационно-распределительного отдела ЦК ВКП(б) в ЦК ВКП(б) о практике национализации советских, партийных, профессиональных и кооперативных аппаратов [16 сентября 1927 г.] // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918–1933 гг. - М.: РОССПЭН, 2005. - С. 519.
5. Докладная записка Шотемора в Средазбюро ЦК ВКП(б) о состоянии образования в Канибадамском районе // Российский государственный военный архив (РГВА). - Ф. 25895. - Оп. 1. - Д. 1662. - Л. 180–182.
6. Докладная записка Шотемора И.В. Сталину о культурном и социально-экономическом положении таджиков на территории Узбекской ССР (с приложениями) // РГВА. - Ф. 25895. - Оп. 1. - Д. 1662. - Л. 209–213, 217–218.
7. Из докладной записки ответственного инструктора ЦК ВКП(б) М.К. Амосова в ЦК ВКП(б) о положении в Узбекистане [ранее 8 мая 1929 г.] // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918–1933 гг. / сост. Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. - М.: РОССПЭН, 2005. - С. 619–621.
8. К национально-государственному размежеванию: тезисы для докладчиков // Туркестанская правда. - 1924. - 30 июля.
9. Как Канибадам присоединился к Таджикистану [Электронный ресурс]. - URL: <https://sugdnews.com/2017/09/05/kak-kanibadam-prisoedinilsya-k-tadzhikistanu/> (дата обращения: 20.04.2024).
10. Канибадамский район выделен в самостоятельную единицу // Правда Востока. - 1995. - 12 мая.
11. Масов Р. Таджики: история национальной трагедии. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 471 с.
12. Материалы по районированию Узбекистана. Вып. 1. - Самарканд, 1926. - С. 8–9.
13. Нуриддин П., Исроилов И. Марзбандии солҳои 20-уми асри XX: таъсири сиёсӣ ва оқибатҳои он барои тоҷикон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Баҳши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатишносӣ. - 2025. - № 2 (18). - С. 137–143.
14. Нуриддин П., Назризода Д. Ленин ва тақсимбандии Туркистон: таҳлили сиёсӣ ва таъсири супоришҳо ба ташиаққули идентификацияи тоҷикон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Баҳши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатишносӣ. - 2025. - № 3 (19). - С. 147–153.
15. О включении Памира в состав Таджикской Автономной Социалистической Советской Республики: постановление Президиума ЦИК СССР от 2 января 1925 г. // Систематическое собрание действующих законов Союза ССР. Кн. 1. - М., 1926.
16. О национальном размежевании республик Средней Азии (Туркестана, Бухары, Хорезма): протокол № 28 заседания Политбюро ЦК РКП(б) от 11 октября 1924 г. // Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). - Ф. 17. - Оп. 163. - Д. 455. - Л. 6–13.
17. О национальном размежевании Средней Азии: протокол № 27 заседания Политбюро ЦК РКП(б) от 23 октября 1924 г. // РГАСПИ. - Ф. 17. - Оп. 3. - Д. 470. - Л. 4.
18. От долинных таджиков // Правда Востока. - 1925. - 17 марта.
19. Письмо В.М. Молотову об отношениях таджиков и узбеков секретаря оргбюро ЦК КП Уз в Таджикистане Толпыго // РГАСПИ. - Ф. 17. - Оп. 33. - Д. 548. - Л. 6–14.
20. Съезд советов Канибадамского района // Правда Востока. - 1925. - 12 июля.
21. Хотамов Н.Б. Маҳдудияти маънавии тоҷикон ҳангоми гузаронидани тақсими ҳудуди миллӣ дар Осиёи Миёна // Муаррих. - 2022. - № 2 (30). - С. 56.
22. Шакурӣ М. Пантуркизм ва сарнавишти тоҷикон. - Душанбе: Адиб, 2010. - 89 с.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ БАҲСБРАНГЕЗИ МАРЗБАНДИИ МИЛЛИЮ ДАВЛАТИИ ТОҶИКОН ДАР СОЛҲОИ 20-УМИ АСРИ XX

Мақола ба яке аз марҳалаҳои муҳими марзбандии миллию ҳудудии Осиёи Миёна дар солҳои 1920 бахшида шудааст. Дар он масъалаи ба пуррагӣ ба ҳайати Тоҷикистон ҳамроҳ гардидани Помир, мавҷудияти эҳтимолии «лоихаи Чичерин», эътирози мардуми Конибодом ва вазъияти Тоҷикистон ва тоҷикон дар ҳайати Ўзбекистон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллифон бо таъки ба санадҳои расмӣ КМ ҲКР(б), Комиссияҳои марзбандӣ ва гузоришҳои шахсиятҳои сиёсӣ, хусусан Шириншоҳ Шотемур, инчунин бо истинод ба пажӯҳишгарони тоҷик (Раҳим Масов, Муҳаммадҷон Шакурӣ, Намоз Хотамов) равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии он давраро арзёбӣ мекунанд.

Калидвожаҳо: Помир, марзбандии миллию ҳудудӣ, Тоҷикистон, Ўзбекистон, лоихаи Чичерин, Сталин, Конибодом, Шотемур, тоҷикон.

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНО–ГОСУДАРСТВЕННОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТАДЖИКОВ В 20-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Статья посвящена одному из ключевых этапов национально-территориального размежевания в Средней Азии 1920-х годов. Рассматриваются вопросы полного присоединения Памира к Таджикистану, существование так называемого «проекта Чичерина», протест населения Конибодома и положение таджиков в составе Узбекистана. Авторы, опираясь на официальные документы ЦК РКП(б), материалы комиссии по размежеванию и отчеты политических деятелей в частности

Шириншох Шотемур, а также на труды таджикских исследователей (Рахим Масов, Мухаммаджон Шакури, Намоз Хотамов), анализирует политические и социальные процессы того времени. Сделан вывод, что отстаивание национальных интересов таджиков сталкивалось с трудностями из-за политики центра и влияния пантюркистских кругов, однако последовательные усилия привели к созданию Таджикской автономной республики.

Ключевые слова: Памир, национально-территориальное размежевание, Таджикистан, Узбекистан, проект Чичерина, Сталин, Конибодом, Шотемур, таджики.

SOME CONTROVERSIAL ISSUES OF NATIONAL-STATE DELIMITATION OF TAJIKS IN THE 20S OF THE 20TH CENTURY

The article examines a crucial stage of the national-territorial delimitation of Central Asia in the 1920s. It focuses on the complete incorporation of the Pamir into Tajikistan, the debated existence of the so-called «Chicherin Plan,» the protest movement in Konibodom, and the status of Tajikistan and Tajiks within Uzbekistan. Drawing on official documents of the RCP(b) Central Committee, delimitation commission records, reports of political figures such as Shirinsho Shotemur, and works of prominent scholars (Rahim Masov, Muhammadjon Shakuri, Namoz Khatamov), the study analyzes the political and social dynamics of the period. The findings indicate that the defense of Tajik national interests was hampered by Soviet central policies and Pan-Turkist influences, but persistent efforts eventually led to the formation of the Tajik Autonomous Republic.

Keywords: Pamir, national-territorial delimitation, Tajikistan, Uzbekistan, Chicherin Plan, Stalin, Konibodom, Shotemur, Tajiks.

Дар бораи муаллифон

*Нуриддин Парвин Раймалихон
Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи
сиёсатишунӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 121
E-mail: panurama@mail.ru*

Об авторях

*Нуриддин Парвин Раймалихон
Кандидат политических наук, доцент
кафедры политологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

About the authors

*Nuriddin Parvin Raymalikhon
Candidate of Political Sciences, Associate
Professor of the Department of Political
Science
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: panurama@mail.ru*

Назризода Давлаталӣ

*Номзади илмҳои таърих, докторанти
кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ 17*

Назризода Давлатали

*Кандидат исторических наук, докторант
кафедры международных отношений
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан, Душанбе,
проспект Рудаки, 17*

Nazrizoda Davlatali

*Candidate of Historical Sciences, Doctoral
Student, Department of International Relations
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Avenue, 17*

ПРИНЦИПИ “ИЛМ ДАР ИСТЕҲСОЛОТ” ДАР ОМОДАСОЗИИ КАДРҲОИ ТЕХНИКӢ: ТАҶРИБАИ ТОҶИКИСТОН

Холзода Ш. И.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар шароити таҳаввулоти босуръати илм ва технология, масъалаи ҳамгироии муассири таълим, илм ва истеҳсолот ба яке аз меҳварҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф таъдил ёфтааст. Барои кишварҳои дар ҳоли рушд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, татбиқи ин принцип на танҳо як интиҳоби назариявӣ, балки зарурати объективӣ маҳсуб меёбад. Зеро оморасозии кадрҳои рақобатпазир бидуни пайванди воқеии донишҳои назариявӣ бо амалияи истеҳсолӣ ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, таҳқиқи таҷрибаи татбиқи принципи “илм дар истеҳсолот” дар низоми таҳсилоти олии техникаи кишвар аҳамияти махсуси илмӣ ва амалӣ касб менамояд [8, с. 34]. Принципи мазкур, ки дар адабиёти илмӣ ҳамчун модели интегратсионии рушди таҳсилот маъруф аст, бар он асос меёбад, ки раванди таълим бояд дар ҳамбастагии доимӣ бо фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва талаботи воқеии истеҳсолот сурат гирад. Дар чунин низом донишҷӯ на танҳо қабулкунандаи дониш, балки иштирокчии фаъоли раванди эҷоди дониш мегардад. Ин раванд, дар навбати худ, ба ташаккули тафаккури техникаӣ, малакаҳои таҳлилӣ ва қобилияти татбиқи донишҳо дар муҳити воқеӣ мусоидат менамояд. Аз ин ҷиҳат, принципи “илм дар истеҳсолот” метавонад ҳамчун заминаи методологӣ барои ислоҳоти муосири таҳсилоти техникаӣ баррасӣ гардад [1, с. 232].

Таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки татбиқи ин принцип пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ марҳила ба марҳила сурат гирифтааст. Дар солҳои аввали истиқлол, бо сабаби вазъи мураккаби сиёсӣ ва иқтисодӣ, робитаи байни муассисаҳои таълимӣ ва бахши истеҳсолӣ то андозае заиф гардид. Қоҳиши иқтисодӣ моддӣ-техникаӣ, муҳоҷирати мутахассисон ва маҳдуд гардидани имкониятҳои молиявӣ ба сифати оморасозии кадрҳо таъсири манфӣ расонид. Бо вучуди ин, дар марҳилаҳои баъдӣ, хусусан аз охири солҳои 90-ум ва ибтидои солҳои 2000, давлат тадбирҳои мушаххасро ҷиҳати барқарор ва таҳкими ин робита амалӣ намуд [7, с. 203]. Дар ин замина, қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва барномаҳои давлатӣ, ки ба рушди таҳсилоти касбӣ ва илмҳои техникаӣ равона гардида буданд, нақши калидӣ бозиданд. Маҳз тавассути ин иқдомҳо шароити ҳуқуқӣ ва институционалӣ барои ҳамгироии таълим бо илм ва истеҳсолот фароҳам оварда шуд. Барномаҳои рушди илмҳои дақиқ, ҷорӣ намудани унсурҳои низоми Болонӣ, густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ ва таъсиси марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар назди донишгоҳҳо ба тадриҷ ба тағйири мазмун ва шакли раванди таълим мусоидат намуданд [4; 5].

Дар сатҳи амалӣ, татбиқи принципи “илм дар истеҳсолот” пеш аз ҳама дар фаъолияти донишгоҳҳои техникаи кишвар таҷассум меёбад. Ин муассисаҳо, бо таъя ба пойгоҳи моддӣ-техникаи худ ва захираҳои зеҳнӣ, кӯшиш менамоянд, ки раванди таълимро ба талаботи бозори меҳнат мутобиқ намоянд. Ҷорӣ намудани таҷрибаомӯзӣ дар корхонаҳои истеҳсолӣ, иҷрои корҳои курсӣ ва дипломӣ бо фармоиши муассисаҳои саноатӣ, иштироки донишҷӯён дар лоиҳаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва ҳамкориҳо бо ширкатҳои ватанӣ ва хориҷӣ аз ҷумлаи унсурҳои муҳими ин раванд мебошанд. Бо вучуди пешравиҳо, таҳлилҳо нишон медиҳад, ки татбиқи пурраи ин принцип ҳанӯз бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мебошад [9]. Аз ҷумла, норасоии таҷҳизоти муосир дар баъзе донишгоҳҳо, сатҳи нокифояи ҳамкориҳои мустиқ бо бахши хусусӣ, маҳдуд будани маблағгузориҳои таҳқиқоти илмӣ ва набудани механизмҳои муассири тиҷораткунонии натиҷаҳои илмӣ аз монеаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Ин ҳолат гоҳе боиси он мегардад, ки донишҳои бадастовардаи донишҷӯён аз талаботи воқеии истеҳсолот ақиб мемонанд [12, с. 31].

Бо ин ҳама, дурнамои рушди принципи “илм дар истеҳсолот” дар Тоҷикистон умедбахш арзёбӣ мегардад. Равандҳои ҷаҳонишавӣ, рақамигардонии иқтисодиёт ва афзоиши талабот ба мутахассисони баландихтисос давлатро водор месозанд, ки ба таҳкими ин самт диққати бештар диҳад. Дар ин замина, густариши шарикҳои давлат ва бахши хусусӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим, рушди инфрасохтори илмӣ ва баланд бардоштани салоҳиятҳои омӯзгорон метавонанд ҳамчун омилҳои ҳалкунанда баромад намоянд [11, с. 32].

Дар баробари ин, таҷрибаи амалии донишгоҳҳои техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки татбиқи самараноки принципи “илм дар истеҳсолот” бевосита ба сатҳи ташкили инфрасохтори илмӣ ва таълимӣ вобастагӣ дорад. Чунончи, таъсиси озмоишгоҳҳои мучахҳаз, марказҳои инноватсионӣ ва паркҳои технологӣ имкон фароҳам меорад, ки донишҷӯён ва муҳаққиқон на танҳо бо донишҳои назариявӣ маҳдуд нашаванд, балки онҳоро дар муҳити наздик ба истеҳсолот озмоиш намоянд. Дар чунин шароит, раванди омӯзиш ранги дигар мегирад, он аз шакли суннати интиқоли дониш ба як раванди зиндаи эҷодӣ табдил меёбад, ки дар он донишҷӯ ҳамчун субъекти фаъоли истеҳсоли дониш баромад мекунад [2, с. 43]. Аз ҷиҳати назариявӣ, ин раванд ба концепсияи “донишгоҳи навъи сеюм” наздик аст, ки дар он донишгоҳ на танҳо муассисаи таълимӣ, балки як маркази тавлиди дониш ва иштирокчи фаъоли рушди иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Барои Тоҷикистон, ки дар марҳилаи гузариш ба иқтисодиёти донишбунёд қарор дорад, татбиқи чунин модел аҳамияти стратегӣ дорад. Бо вучуди ин, бояд эътироф намуд, ки гузариш ба ин сатҳ бидуни таҳкими заминаҳои моддӣ, ҳуқуқӣ ва кадрӣ мушкил хоҳад буд.

Яке аз унсурҳои муҳими татбиқи принципи мавриди назар ин ташкили ҳамкориҳои устувор бо корхонаҳои истеҳсоли мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки дар ҳолате, ки корхонаҳо дар таҳияи барномаҳои таълимӣ, арзёбии малакаҳои хатмкунандагон ва ташкили таҷрибаомӯзӣ фаъолона иштирок менамоянд, сифати омодаسازی кадрҳо ба маротиб баланд мегардад. Дар Тоҷикистон низ қадамҳои муайян дар ин самт гузошта шудаанд, аммо сатҳи ҳамкорӣ ҳанӯз ҳам пурра ба талаботи замони ҷавобгӯ нест. Аксар вақт, ин ҳамкорӣ шакли эпизодӣ дошта, ба низоми устувори ҳамгироии манфиатҳо табдил наёфтааст. Дар ин замина, масъалаи мутобикسازی барномаҳои таълимӣ ба талаботи бозори меҳнат аҳамияти хосса пайдо мекунад. Барномаҳои таълимии бисёре аз ихтисосҳои техникӣ то ҳол ба модели анъанавӣ таъия мекунанд, ки дар онҳо ҳиссаи назария нисбат ба амалия зиёд аст. Ҳол он ки шароити муосир талаб мекунад, ки донишҷӯён ҳанӯз дар ҷараёни таҳсил малакаҳои амалӣ, қобилияти кор бо таҷҳизоти муосир ва иштирок дар раванди истеҳсолиро аз худ намоянд [13, с. 58]. Аз ин рӯ, таҷдиди мундариҷаи барномаҳои таълимӣ ва ворид намудани унсурҳои таълими амалигароёна як талаботи ногузир мебошад.

Ҳамзамон, нақши фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ дар татбиқи принципи “илм дар истеҳсолот” хеле калидӣ аст. Илм на танҳо манбаи дониш, балки муҳаррики асосии инноватсия ба ҳисоб меравад. Дар шароите, ки донишгоҳҳо имкони иҷрои таҳқиқоти амалӣ ва татбиқшавандаро доранд, онҳо метавонанд ба рушди соҳаҳои мухталифи иқтисод саҳми воқеӣ гузоранд. Дар Тоҷикистон, гарчанде ки як қатор корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ анҷом дода мешаванд, масъалаи татбиқи натиҷаҳои онҳо дар истеҳсолот ҳанӯз ҳам пурра ҳал нашудааст. Сабабҳои ин ҳолатро метавон дар набудани механизмҳои муассири ҳамкориҳои илм ва тичорат, инчунин дар маҳдудияти сармоягузорӣ ба таҳқиқот ҷустуҷӯ намуд. Ба ин раванд инчунин масъалаи омодаسازی ҳайати омӯзгорӣ ва илмӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад. Омӯзгори муосир бояд на танҳо дониши назариявӣ дошта бошад, балки бо равандҳои воқеии истеҳсолот низ ошно бошад. Ин талаб мекунад, ки омӯзгорон пайваста сатҳи таҳассуси худро баланд бардоранд, дар барномаҳои таҷрибаомӯзӣ ва лоиҳаҳои муштарак бо корхонаҳо иштирок намоянд. Дар акси ҳол, фарқият байни донишҳои пешниҳодшаванда ва талаботи воқеии бозор зиёд мегардад [3, в. 360].

Ҷанбаи дигари муҳими масъалаи истифодаи технологияҳои иттилооти-коммуникатсионӣ дар раванди таълим мебошад. Дар шароити рақамизатсияи иқтисодиёт, татбиқи технологияҳои рақамӣ метавонад пайванди байни таълим, илм ва истеҳсолотро боз ҳам мустаҳкам намояд. Платформаҳои рақамӣ, моделسازیи виртуалӣ, озмоишгоҳҳои рақамӣ ва дигар воситаҳои муосир имкон медиҳанд, ки донишҷӯён ҳатто дар шароити маҳдуди инфрасохторӣ ба муҳити наздик ба истеҳсолот ворид шаванд. Бо вучуди ин, сатҳи истифодаи чунин технологияҳо дар муассисаҳои таълимии кишвар ҳанӯз ҳам маҳдуд боқӣ мемонад [6, с. 36]. Дар баробари омилҳои дохилӣ, таъсири омилҳои хориҷӣ низ дар рушди принципи “илм дар истеҳсолот” назаррас аст. Ҳамкориҳои байналмилалӣ, иштирок дар барномаҳои мубодилаи академӣ ва лоиҳаҳои муштарак имконият медиҳанд, ки таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ ба низоми таҳсилоти миллии ворид карда шавад. Ин раванд, агар дуруст идора карда шавад, метавонад ба баланд бардоштани сифати таҳсилот ва рушди иқтисодии илмӣ кишвар мусоидат намояд [10, с. 140].

Дар натиҷа, метавон гуфт, ки татбиқи принципи “илм дар истеҳсолот” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як раванди мураккаб ва бисёрҷанба мебошад, ки ҳам пешравиҳо ва ҳам мушкилоти худро дорад. Ин раванд наметавонад худ аз худ ба натиҷаҳои дилхоҳ расад, балки талаб мекунад, ки сиёсати давлатӣ, фаъолияти донишгоҳҳо ва манфиатҳои бахши истеҳсоли дар як самт ҳамоҳанг гарданд. Танҳо дар чунин ҳолат метавон ба ташаккули

низомии муассири оmodасозии кадрҳои техникӣ, ки ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ мебошад, ноил гардид. Бо назардошти гуфтаҳои боло, зарур аст, ки дар оянда тадбирҳои мушаххас ҷиҳати таҳкими ҳамгироии таълим, илм ва истеҳсолот андешида шаванд [14, с. 82]. Ин тадбирҳо метавонанд аз рушди инфрасохтори илмӣ-техникӣ, такмили барномаҳои таълимӣ, густариши ҳамкориҳои давлатӣ ва хусусӣ, дастгирии таҳқиқоти амалӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосир иборат бошанд. Танҳо тавассути чунин равиши комплексӣ метавон ба ҳадафи асосӣ оmodасозии кадрҳои баландихтисоси техникӣ, ки қодир ба пешбурди иқтисоди миллӣ мебошанд, даст ёфт.

Хулоса, таҳлилҳо нишон медиҳад, ки принсипи “илм дар истеҳсолот” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан аз сатҳи як мафҳуми назариявӣ ба унсури амалии сиёсати маориф табдил меёбад. Ин раванд, гарчанде нобаробар ва бо монеаҳои сохторӣ ҳамроҳ аст, ба таври возеҳ самти рушди таҳсилоти техникиро муайян мекунад. Пайвастании донишҳои назариявӣ бо таҷрибаи истеҳсолӣ, фаъол гардидани таҳқиқоти амалӣ ва талошҳои мутабоқасозии барномаҳои таълимӣ ба талаботи бозори меҳнат нишон медиҳанд, ки заминаи гузариш ба модели муассири оmodасозии кадрҳо ташаккул ёфта истодааст. Аммо сатҳи ин ҳамгироӣ ҳанӯз пурра нест ва вобаста ба омилҳои иқтисодӣ, технологӣ ва идоракунии маҳдуд мемонад.

Аз ин рӯ, самаранокии татбиқи ин принцип дар марҳилаи нав ба таври мустақим аз амиқсозии ҳамкориҳои воқеӣ миёни донишгоҳ, илм ва истеҳсолот вобаста хоҳад буд. Агар ин се унсур на танҳо дар сатҳи эълумия, балки дар амал ҳамчун низомии ягона фаъолият намоянд, имкони ташаккули муҳити устувори инноватсионӣ ва тавлиди кадрҳои воқеан рақобатпазир фароҳам мегардад. Дар акси ҳол, хатари боқӣ мондани таҳсилот дар ҷорҷӯбаи шаклӣ вучуд дорад. Ҳамин тавр, масъала на дар эътирофи аҳамияти принцип, балки дар сифати татбиқи он қарор дорад, ки он бояд ба меъёри асосии рушди минбаъдаи таҳсилоти техникӣ кишвар табдил ёбад.

Адабиёт

1. Ахмедов, К. А., Эсонова, М. О. Основные этапы формирования и развития рынка труда Республики Таджикистан [Текст] / К. А. Ахмедов, М. О. Эсонова // Учёные записки ХГУ имени Б. Гафурова. Серия: естественные и экономические науки. – Худжанд, 2017. – № 2 (41). – С. 229–234.
2. Амирхон, А. Культурно-просветительская жизнь Хатлонской области в годы независимости республики Таджикистан (1991-2016 годы) [Текст]: дисс... кан. ист. наук: 07.00.02 / Алишер Амирхон. – Дангара, 2022. – 188 с. (на тадж. языке)
3. Документы Центрального государственного архива Республики Таджикистан (ЦГА РТ). При изучении документов ЦГА РТ широко был использован нами фонд 360.
4. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» [Текст]. – Душанбе: Свободный Восток, 2006. – 92 с.
5. Закон Республики Таджикистан «О высшем профессиональном образовании и профессиональном образовании после высшего учебного заведения» 2020 года [Электронный ресурс]. – Система доступа: <https://majmilli.tj/qanuni-jt-dar-borai-tahsiloti-olii-kas> (дата обращения: 27. 12. 2023). (на тадж. языке)
6. Развитие технических университетов Таджикистана [Текст] // Промышленность и энергетика. – 2008. – № 8. – С. 34–36. (на тадж. языке).
7. Расулиён, Қ. Р., Холов, Ш. И. Таъсиси донишгоҳу донишқадаҳои техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – № 6 (107). – С. 200–210.
8. Рахмонзода, А. Развитие образования – фактор прогресса страны [Текст] / А. Рахмонзода. – Душанбе, 2014. – 262 с. (на тадж. языке)
9. Хазамов, Ш.Г. Механизм реализации научно-технического потенциала предприятий как инструмент повышения конкурентоспособности [Текст] / Ш.Г. Хазамов // Экономические науки. – М., 2005. – № 3 (101) -0,5 п.л.
10. Холов Ш.И. Нақши Донишқадаи кӯҳӣ-металлургии Тоҷикистон дар омода намудани мутахассисони соҳаи коркарди металлҳои кӯҳӣ дар соҳаи соҳибистиклолӣ // Ш.И. Холов// Паёми ДМТ, 2019.- №1. С. 140-142.
11. Холов. Ш. И. Техническое образование Таджикистана в зеркале исторических преобразований XX века // Ш.И. Холов // Вестник ТНУ, 2025.- №12. С. 31-40.
12. Холов, Ш. И. Подготовка кадров технического направления в вузах Республики Таджикистан в период независимости (1991–2016 гг.) [Текст]. – Душанбе: ЭР-граф, 2026. – 204 с.
13. Шарипов, А. Высшие учебно-профессиональные заведения Таджикистана [Текст]: учебное пособие / А. Шарипов. – Душанбе, 2008. – 124 с. (на тадж. языке).
14. Шарипов, А. История ВУЗа Таджикистана (1946–1995) [Текст] / А. Шарипов. – Худжанд, 2002. – 235 с. (на тадж. языке).

ПРИНЦИПИ “ИЛМ ДАР ИСТЕҲСОЛОТ” ДАР ОМОДАСОЗИИ КАДРҲОИ ТЕХНИКӢ: ТАҶРИБАИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳқиқи принсипи “илм дар истеҳсолот” дар низоми оморасозии кадрҳои техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили манбаъҳои илмӣ ва таҷрибаи таърихӣ солҳои истиқлол, хусусиятҳои татбиқи ин принсип дар фаъолияти донишгоҳҳои техникии кишвар баррасӣ гардидааст. Муаллиф қайд намудааст, ки ҳамгироии таълим бо фаъолияти илмӣ ва истеҳсолот ҳамчун шартҳои асосии баланд бардоштани сифати таҳсилот ва рақобатпазирӣ мутахассисон баромад мекунад. Ҳамзамон, мушкилоти мавҷуда, аз ҷумла маҳдудияти инфрасохтори моддӣ-техникӣ, нокифоягии ҳамкориҳо бо бахши истеҳсолӣ ва зарурати тақмили барномаҳои таълимӣ таҳлил шудаанд. Дар натиҷа, хулоса бароварда мешавад, ки рушди устувори таҳсилоти техникӣ дар кишвар бевосита ба татбиқи муассири принсипи “таълим–илм–истеҳсолот” вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: таълим, илм, истеҳсолот, таҳсилоти техникӣ, кадрҳои муҳандисӣ, ҳамгирӣ, бозори меҳнат, донишгоҳҳои техникӣ, инноватсия, таҳқиқоти илмӣ.

ПРИНЦИП «НАУКА В ПРОИЗВОДСТВЕ» В ПОДГОТОВКЕ ТЕХНИЧЕСКИХ КАДРОВ: ОПЫТ ТАДЖИКИСТАНА

Статья посвящена исследованию принципа «наука в производстве» в системе подготовки технических кадров Республики Таджикистан. На основе анализа научных литератур и исторического опыта периода независимости рассматриваются особенности реализации данного принципа в деятельности технических вузов страны. Автор отмечает, что интеграция образовательного процесса с научно-исследовательской и производственной деятельностью выступает ключевым условием повышения качества подготовки специалистов и их конкурентоспособности. Одновременно выявляются существующие проблемы, включая ограниченность материально-технической базы, недостаточный уровень взаимодействия с производственным сектором и необходимость модернизации образовательных программ. В результате делается вывод о том, что устойчивое развитие технического образования в стране напрямую зависит от эффективной реализации принципа «образование-наука-производство».

Ключевые слова: образование, наука, производство, техническое образование, инженерные кадры, интеграция, рынок труда, технические университеты, инновации, научные исследования.

THE PRINCIPLE OF “SCIENCE IN PRODUCTION” IN THE TRAINING OF TECHNICAL PERSONNEL: THE EXPERIENCE OF TAJIKISTAN

This article examines the principle of “science in production” in the system of training technical specialists in the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of scientific sources and the historical experience of the independence period, the study explores the specific features of implementing this principle within technical universities. The author argues that the integration of education with research and industrial practice is a key factor in improving the quality of education and enhancing the competitiveness of graduates. At the same time, the paper identifies existing challenges, including limited material and technical infrastructure, insufficient cooperation with the industrial sector, and the need to modernize educational programs. The study concludes that the sustainable development of technical education in Tajikistan largely depends on the effective implementation of the “science in production” principle.

Keywords: education, science, production, technical education, engineering personnel, integration, labor market, technical universities, innovation, scientific research.

Дар бораи муаллиф

Холзода Шерали Ибодулло

И.в. дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷик

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail.: kholovsherali8@gmail.com

About the author

Kholzoda Sherali Ibodullo

Acting Associate Professor of the Department of History of the Tajik People

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: kholovsherali8@gmail.com

Об авторе

Холзода Шерали Ибодулло

И.о. доцента кафедры истории таджикского народа

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: kholovsherali8@gmail.com

О СОСТОЯНИИ И РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ ГОРОДА ДУШАНБЕ В НАЧАЛЕ 70-Х ГОДОВ XX –ГО ВЕКА

Исмамова З. Х.

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана

Период 70-х годов XX-го века является одной из наиболее ярких страниц в истории медицины Таджикистана. Именно в этот период был завершён укомплектованность отрасли национальными кадрами. В этом плане наиболее высокий темп развития медицины было заметно в городе Душанбе – столице Таджикской ССР, где были расположены основные учебно-практические и административные центры медицины Таджикистана. Однако по сравнению с медицинскими центрами некоторых союзных республик, в системе здравоохранения Таджикистана были нерешённые проблемы, которые были озвучены в ходе коллегии Министерства здравоохранения СССР от 2 августа 1973 года [3]. Исходя из высказанных замечаний, 23 октября 1973 года, приказом Министерство здравоохранения Таджикской ССР №638 была проведена взаимопроверка крупных поликлинических отделений Республиканских и городских клинических больниц города Душанбе с целью изучения качества и эффективности оказания амбулаторно-поликлинической помощи населению города Душанбе. По поручению Министерство здравоохранения Таджикской ССР была составлена бригада проверяющих в которую в частности вошли следующие специалисты:

1. Мавричева К.Н. - заместитель главврача по поликлиническому объединению НСБ № 3;
2. Кичева Е.Ф. - зам.главврача по лечебной работе РКБ №1;
3. Григоренко А.В. - зам. главврача по поликлиническому объединению ПСБ №2;
4. Демчук М.В. - зам.главврача по поликлиническому объединению ГКБ № 1;
5. Турсунов М.Б. - заведующий самостоятельной поликлиникой № 3 [3].

Проверка охватила деятельность поликлиник №1 ГКБ, ШБ №3, поликлинику РКБ №3, поликлинику НСБ №1, поликлинику № 9 ГКБ поликлинику К 6 – НСБ – 11. Из проверенных поликлиник только 50% размещены в специально выстроенных типовых зданиях. Количество обслуживаемого населения каждой поликлиникой охватило от 18 тысячи человек в поликлинике №9 ГКБ №2 до 34-57 тысячи в остальных поликлиниках города. В сфере обслуживания этих поликлиник находятся крупные промышленные предприятия с общим количеством рабочих и служащих 40914 человек больных. Также этими поликлиниками обслуживается детское население в количестве 39742 детей, (в 3-х поликлиниках) и 1324 подростка в поликлинике №1 РКБ №1. Укомплектованность поликлиник кадрами, особенно врачами всех специальностей и средним медперсоналом, составляло от 95% до 100%, что было успешным в плане кадрового обеспечения. Крупные поликлиники ИСБ № 1, 3, ГКБ 1, 2, 3 были базами Таджикского госмединститута, где студенты и интерны проходили производственную практику и первичную специализацию [11].

Руководители лечебных учреждений и их заместители по поликлиникам, большой акцент в работе делали на организацию и совершенствование участковой службы, вопросам разукрупнения врачебных территориальных участков, их укомплектованности квалифицированными врачебными кадрами, улучшению условия труда участковых и цеховых врачей. Также уделяли внимание научной организации труда, работе советов медсестер, медицинских и общественных советов. Врачи в своей деятельности руководствовались постановлением ЦК КПСС и Совета министров СССР № 517 от 5 июля 1968 года, оказывали медицинскую помощь шефствующим предприятиям и организациям и специализированная медицинская помощь была поднята на более высокий уровень в соответствии стандартам отрасли. Территории обслуживания поликлиник были разделены на терапевтические, педиатрические, акушерско-гинекологические и цеховые участки в зависимости от количества населения, проживающего в районе обслуживания этих поликлиник. Количество участков составляло от 2 до 18-ти и в среднем на каждый участок приходилось населения в следующем порядке:

- терапевтический от 2125 человек;
- в центральной поликлинике ШБ №1 до 2750-3950 человек;
- в педиатрический - от 1000 детей;

- в поликлинике №2 ГКБ №3 - 1400 человек;
- акушеро-гинекологический - 2800-3900 женщин;
- в цеховой поликлинике около 1708 человек;
- в поликлинике № 1 НСБ №I до 2530 человек [3].

Таким образом, принцип разукрупнения участков равномерного распределения количества населения в поликлиниках и укомплектованность участков врачами, сестрами соответствовало стандартам отрасли.

В связи с внедрением в практику элементов научной организации труда (НОТ) значительно улучшилась работа в регистратурах, отделениях и кабинетах. Размещения амбулаторных карт в регистратурах в основном по алфавитному номерному принципу и участково-территориальному принципу а также цветная маркировка амбулаторных карт и новое типовое здание поликлиник привело к повышению качества обслуживания населения [11, с. 23].

Работа регистратур в основном с 8 часов утра до 20 часов вечера по шестидневному графику. Также была введена во всех поликлиниках, за исключением поликлиники № 6 НСБ №1 информации о работе участковых врачей, графике работы узких специалистов, размещении кабинетов в поликлинике, правилах приёма больных (внеочередном приеме инвалидов Отечественной войны, вызове врача на дому других услуг. Заслуживает внимания организация предварительной записи в журналах и по телефону на прием к врачам всех специальностей и организация кабинета доврачебного приема, в две смены, где опытная медсестра производит измерение T° и АД, выписывает направления на обследование, вызывает врача к тяжелобольному. Цеховые участки в регистратурах были выделены отдельно и имели отдельный медрегистратор.

Необходимо отметить, что в условиях столицы также имелись недостатки, к которым относились следующие:

- нехватка кабинетов для приема больных;
- нехватка рецептовок в поликлиниках;
- наличие очереди больных у кабинетов;
- отсутствие бригадно-территориального принципа работы врачей;
- не организован диктофонный метод записи результатов осмотра больных врачами;
- неблагоприятное обеспечение участковых врачей и врачей-консультантов автотранспортом для обслуживания.

Отрадное явление того времени было консультации больных профессорско-преподавательским составом кафедр Таджикского государственного мединститута. Так например в поликлинике НСБ №1, центральной поликлинике ПСБ № 1, поликлинике №2 при ПСБ №3, поликлинике №9 при ПСБ №2, поликлинике №10 при РКБ №3 в определенные дни еженедельно организована консультация больных научными сотрудниками Института гастроэнтерологии АН Таджикской ССР.

Отдельно стоит отметить работу по диспансеризации больных в поликлиниках города Душанбе. Средняя численность диспансерных больных на одном участке составляло от 67 человек до 76 человек у педиатров а у гинекологов до 68 женщин.

Охват диспансерным наблюдением при отдельных заболеваниях составляло следующее:

- ревматизм - 87 – 100 процентов;
- от ишемической болезни сердца - от 90 до 100 процентов;
- от гипертонической болезни - 70 – 96 процентов;
- при гастрите - 56,4 -до 100 процентов;
- язвенной болезни желудка и 12-ти перстной кишки - от 60 до 100 процентов.

Низкий охват диспансеризацией некоторых групп больных объясняется неполной укомплектованностью участков, которое было в 1971-1972 годах [10, с. 8].

Повышению квалификации врачей и средних медработников в поликлиниках уделялось немало внимания. С каждым годом увеличивалось количество врачей, прошедших подготовку на центральных и местных учебных базах, а также увеличивалось количество врачей, получивших квалификационные категории и усовершенствование на выездных циклах, организованных кафедрами ЦИУ врачей города Москвы и институтов усовершенствования других городов России. Из всех врачей работающих в каждой поликлинике города Душанбе, не менее 60-70 процентов были аттестованы и не менее 10-15% всех врачей имели первые и высшие категории и прошли специализацию или усовершенствование на центральных и местных базах министерства [11, с. 45]. Врачи города Душанбе систематически участвовали в проводимых клинических конференциях и

симпозиумах[1, с. 34]. Многие сотрудники имели звание «Ударника коммунистического труда».

Необходимо отметить что для улучшения работы поликлиник и стационаров чаще заслушивали работу участковый врачей и медсестер на больничных советах и периодически анализировали работу по эффективности диспансеризации. По имеющимся данным количество диспансерных больных не превышало установленных нормативом норм, которое составляло до 100 человек. Полнота охвата диспансеризации и своевременной специализации в поликлиниках достигало от 70 до 98 процентах. Анализ эффективности диспансеризации больных проводилось во всех поликлиниках и регулярно два раза в год весной и осенью проводился комплексный медицинский осмотр больных с ревматическими заболеваниями и круглогодичный осмотр других диспансерных больных в установленные периоды или по состоянию здоровья, а результаты осмотра регистрировались в амбулаторных и диспансерных картах (ф. 30) [8].

Поликлиники имели специализированные и вспомогательные кабинеты. В составе поликлиник развернуты вспомогательные службы по следующим направлениям:

- клиническая лаборатория – на 95 процентов;
- рентгенкабинет– на 90 процентов;
- кабинеты ЛЩ– на 95 процентов;
- кабинет физиотерапии– на 95 процентов;
- аллергологический кабинет– на 90 процентов;
- кабинет иглотерапии (в поликлинике № 10 ШБ №3) – на 50 процентов;
- кабинет ЭКГ– на 80 процентов [3].

Таким образом, количество процедур соответствует установленным нормативам, за исключением рентген исследований и иглотерапии.

При высоком уровне диспансеризации в начале 70-х годов XX-го века заметно снизилось количество больных с инфекционной заболеваемостью, за исключением болезни Боткина, которая на территории большинства поликлиник даже (в поликли. №6 РКБ №3) повысилась [2, с. 45].

Заболеваемость с временной нетрудоспособностью по ф. 3-1 для работников промышленного предприятия проводилось отдельно. При этом выяснилось, что по промышленным предприятиям несколько увеличилась заболеваемость по временной нетрудоспособностью. Так например в 1973 году, по сравнению с 1972 годом на 100 работающих было от 22 до 73,0 по случаям с 369 до 799 по дням а в 1973 году отмечено по случаям с 30,0 до 42,0 а по дням с 460 до 1065 дней. Этот прирост произошло в основном за счет вспышки гриппа и увеличения простудных заболеваний (ОРЗ, ангины) в начале 1973 года [7, с. 15]. Также под особым контролем находилось распространение лейшманиоза, который особенно быстро распространялся вблизи водоемов путем укуса москитов [6, с. 151-154].

Согласно намеченному плану министерства поликлиники проводили санитарно-просветительскую работу в котором активно участвовали работники Республиканского дома санитарного просвещения. Проводились беседы, лекции среди населения, на участках и промпредприятиях распространялись санбюллетени, фотомонтажи и газеты. Организовались санитарные дружины, санпосты на промпредприятиях города Душанбе. Идеологическая работа также проводилась среди коллектива поликлиник, которым руководили партийные и профсоюзные организации. Работа поликлиник в условиях 5-ти дневной рабочей недели несколько не ухудшила показатели медицинской помощи населению, в выходные и праздничные дни населению оказывалась необходимая медицинская помощь всеми специалистами и вспомогательными службами поликлиник [5, с. 23].

Несмотря на отмеченные сдвиги в амбулаторно-поликлиническом обслуживании населения указанными поликлиниками, еще имелось ряд серьезных недостатков в работе поликлиник. Так например в справке проверяющих органов были отмечены следующие недостатки в работе поликлиник:

- недостаточное внедрение новых методов лечения и диагностики;
- недостаточное снижение заболеваемости с временной утратой трудоспособности;
- наблюдения за больными проводится далеко не в полной мере;
- недостаточный процесс повышения квалификации врачей и среднего медперсонала;
- вспомогательная работа все еще отставала от современных требований.

Для улучшения качества амбулаторно-поликлинической помощи населению необходимо были намечены следующие мероприятия:

1. Необходимо было улучшить материально-техническую базу амбулаторно-

поликлинических учреждений города Душанбе;

2. Построить типовые здания и оснастить их современным медицинским оборудованием;

3. Обеспечить подготовленными медицинскими кадрами новых поликлиник [2];

Внедрить в практику новые методы организации приема больных и усовершенствование лабораторных исследований с применением элементов НОТ;

4. Улучшать повышение квалификации врачей и средних медработников;

5. Непрерывно строго по плану через определенный период путем организации клиничко-поликлинических конференций, консультаций профессорско-преподавательского состава Мединститута, провести аттестацию участковых врачей;

6. Усилить санитарно-просветительную работу среди населения;

7. Усилить деятельность медицинских советов, общественных советов, совета медсестр и других организаций и организовать периодическую взаимопроверку поликлиник с обменом опытом передовых медучреждений.

Таким образом, мы пришли к выводу, что состояние и развитие медицины города Душанбе в начале 70-х годов XX – го века, было развитым и соответствовало требованиям медицины того времени. Период 70-х годов XX-го века стало периодом бурного роста медицины Таджикистана. Город Душанбе как столица Таджикской ССР показывала пример организации работы поликлиник которые работали на базе Таджикского госмединститута, где работали самые лучшие специалисты и где проходили практику и первичную специализацию студенты и интерны данного вуза. Необходимо отметить, что несмотря на все проблемы в медицине, они решались оперативно и нехватка кабинетов для приема больных, нехватка рецепточек в поликлиниках а также наличие очереди больных у кабинетов обсуждалось на самом высоком уровне, что приводило к быстрому решению вопроса. Отдельно стоит отметить работу по диспансеризации, которая охватывала около 100 процентов больных и профессиональный подход к решению данной проблемы. Поликлиники имели специализированные и вспомогательные кабинеты а количество процедур соответствовало установленным нормативам того времени. Решались вопросы временной нетрудоспособности, вспышки гриппа и увеличения простудных заболеваний, проводились санитарно-просветительские работы среди населения города Душанбе.

Литература

1. Ахунов, Ш. *Морфология сосудистого узла органов ЖКТ при ожоговых болезнях* / Ш. Ахунов // автореф. канд..мед..наук – Душанбе, 1973. - 16 с.
2. Ахмедов, А. *Социально-гигиеническое состояние здоровья детей Таджикистана* / А. Ахмедов // автореф. диссер...канд....мед...наук. – М., 1996. - 20 с.
3. *Бойгонии марказии Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи аҳолӣ.* - Дело 28. Ф 279. Он 21. 1973 г. - С. 21-24.
4. Гадоев, Б. *Научное обоснование системы подготовки среднего медицинского персонала в условиях реформирования здравоохранения РТ* / Б. Гадоев // Автореф. Дисс...канд..мед..наук. - М., 2006. - 26 с.
5. Гаджиев, Р.С. *Табиби минтақаҳои деҳот (Сельский врачебный участок)* / Р.С. Гаджиев. – М., 1988.
6. Искандаров, Ф.М. *Москиты - переносчики возбудителей лейшманиозов* / Ф.М. Искандаров, Ш.А. Салимзода, Асадулло Муқимҷон // Вестник педагогического университета (Естественные науки). - № 1 (13). – Душанбе, 2022. - С. 151-154.
7. Лысенко, А.Я. *Тропические болезни и их профилактика* / А.Я. Лысенко. – М., 1973. - 230 с.
8. Лисицын, Ю.П. *История медицины* / Ю.П. Лисицын. – М., 2008.
9. *Саридораи бойгонии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1973.* - №7/2. – Оид ба фаъолияти поликлиникаҳои шаҳри Душанбе. - Маълумотнома. Ф 279. Рӯйхати 21. Л. 40.
10. *Таджикский государственный медицинский институт.* – Душанбе, 1989.
11. Фрейдлин, С.Я. *Диспансеризация городского населения* / С.Я. Фрейдлин. - Л., 1964.

О СОСТОЯНИИ И РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ ГОРОДА ДУШАНБЕ В НАЧАЛЕ 70-Х ГОДОВ XX –ГО ВЕКА

Статья посвящена проблеме организации и деятельности системы здравоохранения города Душанбе в в период 1970-х годов. Автор указывает, что созданная советская система здравоохранения оказалась достаточно эффективной и привнесла в жизнь коренного населения города Душанбе новые возможности излечения от разных заболеваний. В данной статье автор анализирует работы врачей города Душанбе периода 70-х годов XX века, которые оказали помощь в организации работы этой отрасли в деле сотрудничества с другими республиками. Автор показывает годы эффективность этого сотрудничества в города Душанбе и вместе с этим отмечает их научную значимость для современной медицины. В статье также указывается на то что сотрудничество с

другими республиками было прогрессивным элементом развития города Душанбе периода XX века. Они внесли большой вклад в развитие этой отрасли относительно данного региона. В данной статье автор также приводит исторический анализ работы врачей и ученых города Душанбе и показывает их роль в развитии науки и в частности медицины. Эти организации внесли большой вклад в развитие этой отрасли относительно данного региона. Автор анализирует работы лечебных центров в города Душанбе и вместе с этим отмечает их научную значимость для современной медицины открытия этой отрасли.

Ключевые слова: города Душанбе, организация, анализ, местные врачи, население, медицина, развитие.

ҲОЛАТ ВА РУШДИ ТИББИ ШАҲРИ ДУШАНБЕ ДАР ИТИДОИ СОЛҲОИ 70-УМИ АСРИ XX

Мақола ба масоили ташкил ва фаъолияти низоми ҳифзи тандурустии шаҳри Душанбе дар солҳои 1970-ум бахшида шудааст. Системаи ҳифзи тандурустие, ки дар шаҳри Душанбе, замони Шуравӣ таъсис ёфта буд, хеле самаранок ҳудро арзёбӣ намуда, ба ҳаёти аҳолии маҳаллии минтақа имконияти нави табобат аз бемориҳои гуногунро фароҳам овард. Дар мақолаи мазкур муаллиф таҳлили соҳаи тибби солҳои 70-уми асри XX-ро ба муҳокима мегузорад ва пешравию онро қайд мекунад. Муаллиф муҳимияти ин ҳамкорӣ ва тадқиқотҳоро қайд намуда, аҳамияти онҳоро барои таъсиси тибби замони муосир ёдрас мешавад, зеро таҷрибаи табии шаҳри Душанбе дар давраи солҳои 70-уми асри XX имкон доданд, ки базаи моддӣ ва таҳассусии инкишофи ин соҳа бунёд карда шавад. Дар мақола муаллиф инчунин нақши табииро дар рушди илм ёдрас шуда, бахусус афкори тибро мавриди муҳокима қарор медиҳад. Мақола ба масоили ташкил ва фаъолияти низоми ҳифзи тандурустии шаҳри Душанберо бо дигар ҷумҳуриҳо бахшида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки системаи ҳамкории онҳо ҳудро хуб арзёбӣ намуда, ба ҳаёти аҳолии маҳаллии минтақа имконияти нави табобат аз бемориҳои гуногунро фароҳам овард.

Калидвожаҳо: шаҳри Душанбе, таҳлил, табии маҳаллӣ, тибб, олим, инкишоф.

ABOUT THE STATE OF HEALTH CARE SYSTEM OF DUSHANBE CITY DURING OF 70-s YEARS OF XX CENTURY

The article is devoted to the problem of organization and activity of the health care system in Dushanbe city and author points out that there were completely no qualified medical specialists in 1970-s XX century. Healthcare system in Dushanbe city was subordinate to the medical authorities from other region. Nevertheless, it proved to be quite effective and brought new opportunities for the indigenous population of the region to heal various diseases. In this article author analyze activity of the cooperation health care system of Dushanbe city with professionals from other republic during the period the 1970-s of XX century. Author note the significance of this work of Dushanbe city medicals for contemporary medicine. Author also note the role of cooperation researches for creation qualified medical institutions in XX centuries. Also in this article authors give attention to analyses of science legacy healthcare system scientists, and note the importance of cooperation healthcare system for development of this trend in Dushanbe city. Author also note the role of professional Dushanbe city in creation qualified medical institutions during the noted period and of science legacy of Dushanbe city healthcare system scientists.

Keywords: Dushanbe city, organizations, analyze, local cure man, history, population, medical institutions, development.

Об авторе

Игамова Зулола Хабибуловна
Ассистент кафедры медицинского
санаторного обслуживания
Международный университет туризма и
предпринимательства Таджикистана
734055, Республики Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5
E-mail: zulolaigamova@gmail.com

About author

Igamova Zulola Habibulloeva
Assistant at the department of medical
sanatorium services
Tajik International University of Tourism
and Entrepreneurship
734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Borbad str, 48/5
E-mail: zulolaigamova@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Игамова Зулола Хабибуловна
Ассистенти кафедраи хизматрасониҳои
тиббӣ-осонигоҳӣ
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибқдорӣ Тоҷикистон
734055. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Борбад, 48/5
E-mail: zulolaigamova@gmail.com

ҚОИДАҲОИ ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО

Идораи маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ» мақолаҳои илмиро дар доираи самтҳои дар мавзӯи нашрия мавҷудбуда барои ҷоп қабул мекунад. Муаллифони ҷангоми таҳия ва пешниҳоди мақолаҳо бояд ба нуктаҳои зерин таваҷҷуҳ дошта бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла дар шакли электронӣ ва ҷопӣ пешниҳод карда мешаванд.
2. Мақола дар вироишгари матни WinWord (формати A4) бо ҳуруфи Times New Roman ҷоп шуда, бояд ҳошияҳои саҳифаҳо 2 см, ҳаҷми ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,0 бошад.
3. Ҳаҷми матлуби мақола якҷо бо аннотатсия ва рӯйхати адабиёт аз 10 то 16 саҳифа мебошад.
4. Дар аввали мақола индекси ТДҶ (УДК) дар тарафи чапи саҳифа гузошта мешавад.
5. Маълумот дар бораи муаллиф(он), номи мақола, матни аннотатсия ва калидвожаҳо бо 3 забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд.
6. Насаб, ном ва номи падар (пурра), унвон, дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷои кор ва суроғи он, почтаи электронӣ ва шумораи телефони муаллиф(он) дар сатрҳои алоҳида зери ҳам навишта мешаванд.
7. Аннотатсия бояд 100 - 200 вожаҳо фаро гирифта, дар он хулосаи муҳтавои мақола ва натиҷаҳои таҳқиқот дарҷ гардад. Истифодаи ибораҳои умумӣ ва ҷузъиёти беаҳаммияти мавзӯ зарурат надорад.
8. Калидвожаҳо аз ҳамдигар бо аломати вергул ҷудо карда шуда, бояд фарогири 5-10 калима ва ибораҳои зарурии мавзӯ бошанд.
9. Дар матни мақола овардани истинод ба манбаи истифодашуда ҳатмӣ мебошад. Истинод ба манбаъ пас аз матни иқтибосшуда бо нишон додани рақами тартибии манбаи иқтибос ва саҳифаи мавриди назари он дар дохили қавсайни ҷоркунча оварда мешавад, масалан: [5, с. 24].
10. Рӯйхати адабиёт пас аз матни мақола ба тартиби алифбо дар шакли феҳристи библиографӣ оварда мешавад. Феҳристи библиографӣ мутобиқи талаботи ГОСТ таҳия карда шуда, дар он нахуст номгӯи адабиёти кириллӣ ва сипас адабиёти хориҷӣ меояд.
11. Дар рӯйхати адабиёт ҷангоми овардани монография, луғатнома, автореферат ва дигар намуди китобҳо овардани ҷой (шаҳр, нашриёт) ва соли нашр, шумораи умумии саҳифаҳо ва барои мақола, фишурда, боб ё фасли китоб ва монанди ин қайд намудани саҳифаҳои онҳо ҳатмист.
12. Рӯйхати адабиёт бояд на кам аз 10 манбаи илмӣ-таҳқиқотӣ, аз ҷумла на кам аз 30% таҳқиқоти илмӣ дар дохили кишвар ба нашр расидаро фаро гирад. Номгӯи адабиёти мансуб ба муаллиф набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиётро ташкил диҳад.
13. Тавсия дода мешавад, ки аз таҳқиқотҳои доир ба мавзӯи мақола қаблан дар нашрияҳои илмӣ тақризшаванда, хусусан дар маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ» нашргардида истифода бурда шавад. Инчунин ба нашри мақолаҳое, ки дар онҳо ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи солҳои охир ва манбаъҳои муътамад истинод сурат гирифтааст, бартарӣ дода мешавад.
14. Маҷалла мақолаҳои илмиро, ки дорои зиёда аз ду ҳаммуаллиф мебошанд (ба истиснои таҳқиқотҳои таҷрибавӣ), нашр намекунад.
15. Мақолаҳои аспирантон, унвонҷӯён ва докторантон аз рӯи ихтисос (PhD) бо тавсияи роҳбари илмӣ ва мақолаҳои магистрантон дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илм ё доктори илм қабул карда мешаванд.
16. Мақолаҳое, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ба нашр расидаанд ё барои ҷоп супорида шудаанд, қабул карда намешаванд. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаи илмиро ихтисор ва ё ислоҳ намояд.
17. Матни маводди пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд таҳриршуда ва беғалат бошад. Масъулияти боэътимодии аснод, рақамҳо ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллиф(он) мебошад.
18. Дар ҳолати риоя нашудани талаботҳои дар боло зикршуда идораи маҷалла ҳақ дорад, ки ҷунин мақолаҳоро баррасӣ намояд.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Редакция журнала «Вестник Педагогического университета» принимает к печати научные статьи по тематике, соответствующей профилю журнала. При подготовке и представлении статей авторы должны обратить внимание на следующее:

1. Статьи предоставляются в редакцию журнала в электронном и печатном виде.
2. Статья должна быть напечатана в текстовом редакторе WinWord (формат А4) шрифтом Times New Roman, с полями 2 см, кеглем 14 и межстрочным интервалом 1,0.
3. Оптимальный объем статьи вместе с аннотацией и списком литературы составляет от 10 до 16 страниц.
4. В начале статьи слева на странице размещается индекс УДК.
5. Информация об авторе(ах), название статьи, текст аннотации и ключевые слова приводятся на 3 языках - таджикском, русском и английском.
6. Фамилия, имя и отчество (полностью), ученое звание, ученая степень, должность, место работы и его адрес, электронная почта и номер телефона автора(ов) пишутся на отдельных строках.
7. Аннотация должна содержать 100-200 слов, в ней должны быть изложены краткое содержание статьи и результаты исследования. Использование общих фраз и несущественных деталей темы нецелесообразно.
8. Ключевые слова, отделенные друг от друга запятой, должны содержать 5-10 слов и основных фраз темы.
9. В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на использованные источники. Ссылка на источник дается после цитируемого текста с указанием порядкового номера источника и страницы в квадратных скобках, например: [5, с. 24].
10. Список литературы приводится после текста статьи в алфавитном порядке в виде библиографического списка. Библиографический список оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа, в нем сначала дается литература на кириллице, затем - на латинице.
11. В списке литературы, при описании монографии, словаря, автореферата и других видов книг, необходимо указать место (город, издательство) и год издания, общее количество страниц, а для статьи, тезисов, глав или раздела книги и т.п. - их страницы.
12. Список литературы должен содержать не менее 10 научно-исследовательских источников, из них не менее 30% - научных работ, опубликованных в стране. Библиография автора не должна составлять более 25% списка литературы статьи.
13. Рекомендуются использовать исследования по теме статьи, ранее опубликованные в рецензируемых научных журналах, особенно в журнале «Вестник Педагогического университета». Приоритет отдается статьям, в которых ссылаются на исследования последних лет и авторитетные источники.
14. Журнал не публикует научные статьи, имеющие более двух соавторов (за исключением экспериментальных исследований).
15. Статьи аспирантов, соискателей и докторантов PhD принимаются к публикации по рекомендации научного руководителя, а статьи магистрантов - в соавторстве с кандидатом наук или доктором наук.
16. Статьи, ранее опубликованные в других изданиях или переданные в печать, не принимаются. Редакционная коллегия имеет право сокращать или редактировать научную статью.
17. Текст представленного материала является окончательной версией, должен быть вычитанным и без ошибок. Ответственность за достоверность фактов, цифр и содержания статей несет автор(ы).
18. В случае несоблюдения вышеуказанных требований редакция журнала имеет право не рецензировать такие статьи.

RULES FOR THE DESIGN OF ARTICLES

The editorial board of the journal of «Herald of the Pedagogical University» accepts scientific articles on topics corresponding to the journal's for publication profile. During preparing and submitting articles, authors should pay attention to the following:

1. Articles are submitted to the editorial board of the journal in electronic and printed form.
2. The article should be typed in the text editor WinWord (A4 format) in Times New Roman font, with margins of 2 cm, font size 14 and line spacing 1.0.
3. The optimal volume of the article jointly with the abstract and list of references is from 10 to 16 pages.
4. The UDC index is placed on the left side of the page at the beginning of the article.
5. Information about the author(s), the title of the article, the abstract text and keywords are given in 3 languages - Tajik, Russian and English.
6. The author's(s) surname, first name and patronymic (in full), academic title, academic degree, position, place of work and its address, e-mail and phone number are written on separate lines.
7. The abstract should contain 100-200 words and should outline the content of the article and the results of the research. The use of general phrases and insignificant details of the topic is not advisable.
8. Keywords, separated by commas, should contain 5-10 words and main phrases of the topic.
9. The text of the article must contain references to the used sources. The reference to the source is given after the quoted text with the indication of the serial number of the source and the page in square brackets, for example: [5, p. 24].
10. The list of references is given after the text of the article in alphabetical order in the form of a bibliographic list. The bibliographic list is drawn up in accordance with the requirements of GOST; it first lists literature in Cyrillic, then in Latin.
11. During describing a monograph, dictionary, abstract and other types of books in the list of references, it is necessary to indicate the place (city, publisher) and year of publication, the total number of pages, and for an article, abstract, chapter or section of a book, etc. - their pages.
12. The list of references should contain at least 10 scientific research sources, at least 30% of them should be scientific papers published in the country. The author's bibliography should not exceed 25% of the list of references in the article.
13. It is recommended to use research on the topic of the article, previously published in peer-reviewed scientific journals, especially in the journal «Herald of the Pedagogical University». Priority is given to articles that refer to research from recent years and authoritative sources.
14. Scientific articles with more than two co-authors (except for experimental research) will not be published in the journal.
15. Articles of postgraduate students, applicants and PhD students are accepted for publication on the recommendation of the scientific supervisor, and articles of master's students - in co-authorship with a candidate of sciences or doctor of sciences.
16. Articles previously published in other publications or submitted for publication are not accepted. The editorial board has the right to shorten or edit the scientific article.
17. The text of the submitted material is the final version, it must be proofread and free of errors. The author(s) is responsible for the accuracy of the facts, figures and content of the articles.
18. In case of non-observance of the above requirements, the editorial board of the journal has the right not to review such articles.

**ВЕСТНИК
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
2026, № 2 (121)

**Издательский центр
Таджикского государственного педагогического
университета им. С. Айни**
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
Сайт журнала: www.vestnik.tgpu.tj
E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com
Тел.: (+992 37) 224-36-91

Формат 60x80/8. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 100 экз. П.л.30.
Подписано в печать 29.04.2026 г. Заказ № 55
Отпечатано в типографии ТГПУ им. С. Айни